

The Culture of Polis

КУЛТУРА

ПОЛИСА

Часопис за нејовање демократске политичке културе

ISSN 1820-4589

Година XVI

Број 39

2019. година

Култура - Полис, Нови Сад
Институт за Европске студије, Београд

ISSN 1820-4589

КУЛТУРА ПОЛИСА, год. XVI (2019), бр. 39
THE CULTURE OF POLIS

часопис за неговање демократске политичке културе

КУЛТУРА ПОЛИСА

The Culture of Polis

часопис за неговање демократске политичке културе

Издавачи: Култура – Полис Нови Сад, www.kpolisa.com;
Институт за европске студије Београд, www.ies.rs

Уредништво: др Србобран Бранковић, др Мирко Милетић,
др Александар М. Петровић, др Славиша Орловић,
др Вељко Делибашић, др Ђорђе Стојановић,
др Милан Суботић, др Александар Гајић,
др Небојша Петровић, др Дарко Гавриловић, др Милош Савин,
др Александра Шуваковић, др Милан Игрутиновић.

Главни и одговорни уредник: др Љубиша Деспотовић

заменик гл. и одгов. уредника: др Зоран Јевтовић

помоћник гл. и одгов. уредника: др Жељко Бјелајац

секретар уредништва: др Александар Матковић

чланови уредништва из иностранства: др Василис Петсинис (Грчка),
др Пол Мојзес (САД), др Павел Бојко (Руска Федерација),
др Марко Атила Хоаре (Велика Британија),
др Татјана Тапавички - Дуроњић (РС-БиХ),
др Давор Пауковић (Хрватска), др Еуген Страутиу (Румунија)
др Даниела Блажевска (БРЈ Македонија)
др Дејан Михаиловић (Мексико)

прелом и припрема: Милан Карановић

Савет часописа: др Живојин Ђурић, председник;
др Вукашин Павловић, др Илија Вујачић, др Срђан Шљукић,
др Драган Лакићевић, др Јелисавета Тодоровић,
др Радослав Гађиновић, др Зоран Арацки, др Недељко Прдић,
др Зоран Аврамовић, др Срђан Милашиновић,
др Маријана Дукић - Мијатовић, др Јоко Драгојловић,
др Марија Ђорић.

штампа: НС Мала књига +

тираж: 400.

УДК 316.334.56:008

ЦИП - Каталогизација у публикацији

Библиотека Матице српске, Нови Сад

3

КУЛТУРА полиса : часопис за неговање демократске
политичке културе / главни и одговорни уредник Љубиша
Деспотовић. – Год. 1, бр. 1 (2004) – . – Нови Сад :
Удружење за политичке науке СЦГ Огранак у Новом Саду;
Stylos, 2004.- 21 cm

Повремено

ISSN 1820-4589

COBISS.SR-ID 199568391

САДРЖАЈ:

I ПОЛИТИКА И ДРУШТВО

Зоран Стојиљковић, <i>Живот под неолибералном пресом: има ли излаза?</i>	11-30
Александар Саша Гајић / Душан Илић, <i>Контраверзе савременог бикамерализма</i>	31-45
Александар Матковић, <i>Насилничке поткултуре у СР Југославији – диверзитет, поља укрштања, локалне специфичности</i>	47-60
Милош Московљевић, <i>Виртуелна држава – коначна форма постмодерне државе?</i>	61-70
Весна Р. Станковић Пејновић / Тијана Д. Перић Дилигенски, <i>Улога Европске Уније у обликовању Србије као правне државе</i>	71-83
Далибор Дамјановић, <i>Говор мржње, постојећи проблеми и потребне мјере</i>	85-95

II ИСТОРИЈА И ДРУШТВО

Радослав Гаћиновић, <i>Стварни кривци за Велики рат</i>	99-113
Предраг М. Вајагић, <i>Градња Банске палате Дунавске бановине</i>	115-131
Оташ С. Бошковић, <i>Однос Савеза комуниста Југославије према Српској православној цркви</i>	133-144
Драган Ж. Станар, <i>Професија и морал</i>	145-157
Петар Б. Богуновић, <i>Прилог историји Срба и Славена</i>	159-188

III ДРУШТВО И ПРАВО

Жељко Бјелајац / Боро Мердовић, <i>Насиље над децом у породици</i>	191-202
Дарко Голић, <i>Е-управа и матичне књиге – новине у закону о матичним књигама</i>	203-216
Звездан Љ. Радојковић / Здравко О. Скакавац, <i>Актуелни трендови у области високотехнолошког криминала у Републици Србији</i>	217-231
Ивица Љ. Ђорђевић / Озрен Цигурски, <i>Концепт људске безбедности као оквир за анализу стања безбедности у градовима</i>	233-246
Милица Д. Ковачевић, <i>Полно узнемиравање – општа разматрања и поједина спорна питања</i>	247-261
Александар М. Филиповић / Сања Војнић, <i>Безбедносни изазови на интернету као новом простору за вршење насиља</i>	263-273

IV ГЕОПОЛИТИКА И МЕЂУНАРОДНИ ОДОСИ

Горан Николић / Иван Николић, <i>Трговински рат САД против Кине: економски или геополитички конфликт?</i>	277-296
Валентина Иванић, <i>Имплицитни модели организовања инвестиционих пројеката у оквиру сарадње између Србије и Кине посматрани кроз димензије Хофстедовог модела културе</i>	297-316
Маја С. Ковачевић / Зоран Радуловић, <i>Утицај обичаја на преговарање у међународној трговини</i> . . .	317-326
Вања Глишин, <i>Немачки средњоевропски континентализам и Балкан</i>	327-340
Боривоје Р. Миросавић, <i>Структура својине као основ јаке државе, пример Француске</i> .	341-352
Зоран С. Грбић / Бориша Лечић, <i>Асасини: терористи из Аламута</i>	353-364

V ДРУШТВО И КУЛТУРА

Павле Ботић, <i>Пакао Фаустове душе</i>	367-379
Јелена Ж. Максимовић / Александра С. Јовановић, <i>Оправданост научног сазнања – Поперово и Куново поимање науке</i>	381-391
Мирослав Цолић, <i>Критичка педагогија Паула Фреуреа</i>	393-414
Снежана Бесермењи / Татјана Пивац, <i>Манифестације у функцији очувања националног идентитета војвођанских Хрвата</i>	415-428
Милена К. Секулић / Бојан М. Ђерчан, <i>Од античке панонске престонице до модерног града – трансформације урбане морфологије Сремске Митровице</i> . . .	429-440
Златомир Р. Гајић, <i>Песме о граду у рок поезији Бранимира Штулића</i>	441-455
Кристина Пејковић, <i>Приказ појаве канибализма код људи</i>	457-468
Бојана Пашајлић, <i>Повезивање и идентификација савременог човека са традицијом (традиционалним вредностима) путем трговачких и занатских објеката – случај језгра града Крагујевца</i>	469-482

VI ЕКОНОМИЈА И ДРУШТВО

Недељко Прдић, <i>Емпијско истраживање произвођача вина на домаћем тржишту</i>	485-504
Снежана Г. Лекић / Јелена М. Вапа-Танкосић, <i>Утицај тимског рада на креирање иновативних организација и повећање конкурентности</i>	505-515
Александра Бракус, <i>Утицај тржишта на медијски садржај</i>	517-523
Весна Алексић, <i>Порески систем у Србији и промене пореског система у складу са тенденцијама у свету</i>	525-538
Марина Д. Недељковић / Јована М. Чикић, <i>Предузетништво животног стила као социолошки концепт</i>	539-551

VII ПРИКАЗИ

Љубиша Деспотовић, <i>Интелектуални гласник Нове Европе</i>	555-558
Вања Глишин, <i>Светионик истине у времену геополитичких калкулација и медијских манипулација</i>	559-564
Живана Р. Крејић, <i>Суботица, град бициклиста</i>	565-567

THE CONTENT:

I POLITICS AND SOCIETY

Zoran Stojiljković, <i>Living under a neoliberal pressure: is there a way out?</i>	11-30
Aleksandar Saša Gajić / Dušan Ilić, <i>Controversies of contemporary bicameralism</i>	31-45
Aleksandar Matković, <i>Violent subcultures in fr yugoslavia - diversity, crossing points, local specificities</i>	47-60
Miloš Moskovljević, <i>The virtual state – the final form of postmodern state?</i>	61-70
Vesna R. Stanković Pejnović / Tijana D. Perić Diligenski, <i>European Union's role in the formation of Serbia as a legal state</i>	71-83
Dalibor Damjanović, <i>Hate speech, existing problems and necessary measures</i>	85-95

II HISTORY AND SOCIETY

Radoslav Gaćinović, <i>The Real culprits of The World War I</i>	99-113
Predrag M. Vajagić, <i>Construction the palace of the Danube banovina</i>	115-131
Otaš S. Bošković, <i>Relations SCJ within SPC</i>	133-144
Dragan Ž. Stanar, <i>Profession and morality</i>	145-157
Petar B. Bogunović, <i>Appendix ad Historiam Serborum et Slavorum</i>	159-188

III SOCIETY AND LAW

Željko Bjelajac / Boro Merdović, <i>Violence against children in family</i>	191-202
Darko Golić, <i>E-administration and registry books – inovations in the law on registry books</i>	203-216
Zvezdan Lj. Radojković / Zdravko O. Skakavac, <i>Current trends in high tech crime in the Republic of Serbia</i>	217-231
Ivica Lj. Đorđević / Ozren Džigurski, <i>Concept of human security as a framework for analysis of state of security in cities</i>	233-246
Milica D. Kovačević, <i>Sexual harassment – general considerations and some specific problems</i>	247-261
Aleksandar M. Filipović / Sanja Vojnić, <i>Internet as a new space for perpetrating violence and its security challenges</i>	263-273

IV GEOPOLITICS AND INTERNATIONAL RELATIONS

- Goran Nikolić / Ivan Nikolić, *Trade war of the US against China: economic or geopolitical conflict?* 277-296
- Valentina Ivanić,
Implicit models of organizing investment projects within the cooperation between Serbia and China Observed through the lenses of the dimensions inherited in the Hofstede model of culture . . . 297-316
- Maja S. Kovačević / Zoran Radulović,
The impact of customs on negotiations in international trade . . . 317-326
- Vanja Glišin,
German Central European continentalism and Balkan 327-340
- Borivoje R. Mirošević, *Property structure as the basis of a strong state, an example of France* 341-352
- Zoran S. Grbić / Boriša Lečić,
Assassins : terrorists from Alamut 353-364

V SOCIETY AND CULTURE

- Pavle Botić,
Hell of Faust's soul 367-379
- Jelena Ž. Maksimović / Aleksandra S. Jovanović,
Justification of scientific finding – Popper and Kuhn's understanding of science 381-391
- Miroslav Colić,
La pedagogie critique de Paulo Freire 393-414
- Snežana Besermenji / Tatjana Pivac,
Events in the function of preserving the national identity of Croats in Vojvodina 415-428
- Milena K. Sekulić / Bojan M. Đerčan,
From ancient panonian capital to modern city – transformation of urban morphology of Sremska Mitrovica . . . 429-440
- Zlatomir R. Gajić,
Songs about city in rock poetry of Branimir Štulić 441-455
- Kristina Pejčević,
Review of human cannibalism 457-468
- Bojana Pašajlić,
Connecting and identification of modern man with tradition (traditional values) through stores and craft shops – the case of the core of the city of Kragujevac 469-482

VI ECONOMY AND SOCIETY

Nedeljko Prdić, <i>The empirical research of wine makers in the local markets</i>	485-504
Snežana G. Lekić / Jelena M. Vapa-Tankosić, <i>The influence of the team work on creating innovative organization and enhancement of competitiveness</i>	505-515
Aleksandra Brakus, <i>Market impact on media content</i>	517-523
Vesna Aleksić, <i>Tax system in Serbia and change of tax system in accordance with tendencies in the world</i>	525-538
Marina D. Nedeljković / Jovana M. Čikić, <i>Lifestyle entrepreneurship as a sociological concept</i>	539-551

VII REVIEWS

Ljubiša Despotović, <i>Intellectual Herald of New Europe</i>	555-558
Vanja Glišin, <i>A lighthouse of truth in the time of geopolitical calculations and media's manipulations</i>	559-564
Živana R. Krejić, <i>Subotica, cycling city</i>	565-567

I

ПОЛИТИКА И ДРУШТВО

ЖИВОТ ПОД НЕОЛИБЕРАЛНОМ ПРЕСОМ: ИМА ЛИ ИЗЛАЗА?*

Сажетак: Промена модела друштвеног организовања и понашања увек је припремана и праћена променама владајућег културног и идеолошког обрасца – владајуће парадигме. До промена долази, по правилу, унутар великих криза које резултирају и променама односа моћи. У фокусу наше анализе је релација између (нео)либерализма – његових успона и падова и криза из тридесетих и осамдесетих година прошлог века. Централно истраживачко питање и дилема је како ће се криза из 2007/2008 године даље развијати и да ли је могућа стратегија која ће зауставити раст друштвене неједнакости и пирамидалне структуре моћи као ефекта глобализације спроведене у неолибералном кључу?

Кључне речи: либерализам, идеологија, моћ, синдикати, промене

Пролог

Да би неко мишљење постало уврежено и развило се у доминантну идеологију, оно прво „мора да произведе концептуални апарат близак нашој интуицији и инстинктима“, нашем вредносном систему, жељама, стремљењима и тежњама, као „и могућностима које су инхерентне друштвеном свету у коме живимо“ (Харвеу, 2013: 11).

Неолиберализам, осим идејног наслеђа економског либерализма, представља и низ специфичних политичко-економских пракси и широк спектар политика (Џад, 2011; Душанић, 2015). Једна од основних тврдњи следбеника неолибералне филозофије је да индивидуалне слободе и дух предузетништва, унутар институционалног оквира регулисаних имовинских права, слободног тржишта и слободне трговине, воде напретку човечанства. Улога државе је, управо, у постављању институционалног оквира за овакве праксе тако што гарантује вредност и интегритет новца и обезбеђује безбедоносне и правне структуре. Она је ту да осигура правилно и неометано функционисање тржишта и у обавези је да се креће само у оквиру тих чврсто задатих граница.

* Овај рад је настао у оквиру пројекта бр. 179076, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

Полазно, потребно је да се, следећи Токвилов упут да се револуционарни пројекат развија већ унутар старог режима, позабавимо друштвеном климом и историјским приликама у којима је либерализам зачет. Наредни корак је да покушамо да разумемо фазе његове трансформације и разлоге због којих се током неколико последњих деценија устоличио као доминантан идеолошки правац. При томе полазим од става да је, по правилу, владајућа идеологија идеологија владајуће класе (Маркс), односно да се она стабилизује кроз процес успостављања културне, духовне хегемоније (Грамши).

Како је приметио Колин Крауч, користећи префиксе нео- и пост-, или придев нови испред одређених појмова којима описујемо нашу друштвену реалност, ми несигурно и без превелике прецизности дефинишемо ново стање у коме смо се нашли. Напуштајући један идејни концепт, други, односно нови осмишљавамо као пост-стари. И сам либерализам је клизав политички појам, а да бисмо разумели неолиберализам и суштину изведених појмова као што су неолибералан, неоконзервативан, постмодеран, постдемократски, морамо прво да понудимо одговор на питање шта је био и шта, заправо, јесте либерализам (Crouch, 2011: 2-3).

Шта то беше (нео)либерализам?

Рана еманципацијска фаза

Да би се у Европи у 17. и 18. веку стекли било какви предуслови за остварење сна о индивидуалној слободи, предстојао је тежак задатак одвајања државе од економије и цркве од државе. Расла је потреба за зауздавањем монархистичке, црквене и земљопоседничке моћи, а једино су представници буржоаске класе, који су тада већ стекли богатство, били способни да одговоре овом захтеву.

У то доба класичног либерализма, власници и трговци су захтевали да буду остављени на миру („laissez-nous faire“). Економски либерали сматрали су да слободно тржиште може да функционише помоћу своје логике и саморегулишуће способности невидљиве руке Адама Смита. До краја 19. века, буржоаско приватно власништво и право на поседовање фабрика, као и право да у њима запошљавају раднике, водило је јачању буржоаске класе и њене реалне моћи.

На дну социјалне пирамиде су били „ослобођени феудалних стега“ радници, обесправљени и под сталном контролом послодавца. Такође, у овом периоду дошло је до успона материјалних вредности и доминације новца над свим областима друштвеног живота, и последично до поделе либерализма на социјални и економски.

Социјални либерализам истицао је потрагу за слободом и правима, и њихову одбрану као кључну. Међу овим захтевима нашло се и право радника на достојанствен живот, које они треба да остваре далеко изнад граница сиромаштва, и то уз помоћ државе, старог непријатеља либералне мисли.

С друге стране, економски либерали, одвојили су слободу појединца од приватне својине и тржишта. Удруживши се са некадашњим непријатељима, конзервативцима, заступали су становиште да приватну својину треба бранити од свих врста напада, нарочито од оних демократских (Crouch, 2011: 3-4).

Криза и опадање либерализма

Тридесете године 20. века обележила је Велика светска економска криза. Истовремено, била је то и криза доктрине минималне интервенције државе, па су се појавили разни алтернативни приступи вођења економске политике.

Поред тоталитарних пројеката – успона нацизма и фашизма и контроверзни „руски бољшевички експеримент“, и у капиталистичким економијама западне Европе, САД, Индије, Јапана и Аустралије примењивале су се различите варијанте социоекономских интервенција демократске државе. Деловало је као да је либерална визија економије о првенству тржишта над државом била мртва, док је само тежиште либералне идеологије пребачено на социјалне захтеве за остваривањем већих права и слобода (Crouch, 2011: 5-6).

Унутар „социјализованог“ либерализма конкуренција између великог броја фирми виђена је као суштина ефикасног функционисања тржишта, потрошачког избора и очувања буржоаске класе. Једно од могућих решења лежало је у закону о забрани трустова (*antitrust law*). У САД, држава је помоћу овог закона ограничавала висину удела који корпорације могу да остваре на тржишту, штитећи тако конкуренцију од сопствених последица.

Истовремено, немачки либерали су заступали ордолиберализам (*ordoliberalismus*) економски либерализам унутар кога је конкуренција уређена законом. Дакле, улога државе није минимизирана, напротив, држава је та која је одговорна за ред и правила игре такозваног социјалног тржишта (Crouch, 2011: 6-7).

Кејнзијанизам као економска алтернатива и успостављени политички компромис

Криза из 1929. је породила и фордистички организацијски модел који је доминирао индустријским светом до 70-их година 20. века и омогућио доминацију модела државе благостања, односно социјалне сигурности. Систем масовне производње, базиран на технолошком напретку, директно је утицао на раст надница, а са побољшањем квалитета живота, дошло је и до пораста тражње за добрима масовне производње и пораста масовне потрошње. У државама благостања представници радничке класе били су поуздани и безбедни потрошачи, и као такви, нису представљали претњу по капитализам. Са повећањем нивоа продуктивности и порастом тражње и потрошње, развијало се и тржиште, а профит увећавао (Crouch, 2011: 11).

Управљање тражњом

Џон Мајнард Кејнз, у свом најутицајнијем делу „Општа теорија запошљавања, камате и новца“, објављеном 1936. године, закључио је да класична

економија почива на једној фундаменталној грешци, која се односи на претпоставку да равнотежа између понуде и тражње нужно обезбеђује пуну запосленост (Кејнз, 2013). Подложност колебањима и нестабилност привреде могу да учине да понуда и тражња буду у равнотежи, која не даје пуну запосленост. Неизвесност је уносила несигурност, што је водило претераној штедњи и недовољним улагањима, стога је Кејнз сматрао да приватна улагања треба заменити државним, која би се финансирала из намерног дефицита. Влада би позајмила новац за јавне радове, а дефицитарно трошење би омогућило отварање нових радних места и довело би до раста куповне моћи. Оваква анализа поставила је темељ за подручје макроекономије које привреду сагледава као целину и ставља фокус на примену фискалне политике. Кејнз је сматрао да влада треба да игра много већу улогу у привреди, а фискална политика, уколико би се мудро спроводила, омогућила би стабилизацију привреде без прибегавања стварној контроли.

Кејнзова теорија поставила је идејне темеље за управљачки социјални капитализам у земљама западних економија (Јергин и Станислав, 2004: 41-45).

Кејнзијанизам дакле није био непријатељски расположен према тржишту нити према капитализму. Држава благодања штитила је раднике од ђудљивости тржишта, а управљање тражњом остатак капиталистичке економије од великих шокова.

Класни компромис: Синдикати и социјални дијалог

Три носеће компоненте уређења социјалне демократије огледале су се у кејнзијанском управљању тражњом, јакој држави благодања и, у одређеним случајевима, неокорпоративним индустријским односима. Влада је помоћу управљања тражњом требало да одржи тржиште на здравом нивоу, избегавајући аутодеструктивне бумове и рецесију. Држава благодања омогућила је својим грађанима да користе неке од услуга, и остварују приходе који нису зависили од тржишта. Неокорпоративни индустријски односи требало је да доведу у равнотежу борбу између јаких корпорација и јаких синдиката, равнотежу између потребе тржишта рада за већом ефикасношћу и слободе удруживања радника (Crouch, 2011: 13).

Систем делује скоро идеално, па се логично поставља питање шта је кренуло по злу? Са порастом дугова и дефицита, постало је јасно да је кејнзијанизам имао слабу тачку која се огледала у инфлаторним тенденцијама.

У узрочнопоследичној спирали, свако успешно повећање надница водило је расту цена. Захтев за растом цена производа био је одбијен на потпуно слободном тржишту, а очекивано, уследила је и незапосленост. Кејнзијанска држава је требало да смањи сопствене рашоде и повећа порезе са циљем смањења инфлационих притисака. У покушају да реше главне социоекономске проблеме, владе су интервенисале спроводећи одређене мере штедње - велике резове у трошковима јавних служби и прихватање пораста незапослености са циљем да се избегне погоршање рецесије која прати инфлациони период.

Повратак на сцену и успон неолиберализма

Неолиберални одговор на изазове новог времена био је већ одавно спреман, па никако не изненађује невероватна брзина којом је кејнзијанизам замењен доминантним неолибералним идејама.

Хајек је најавио да ће битка за идеје бити кључна и претпоставио је да ће трајати бар једну генерацију пре него што неолиберализам однесе победу над социјализмом, марксизмом и кејнзијанизмом. И баш тако, неколико деценија касније, у време рецесије 70-их година прошлог века, неолиберална идеологија преузима примат (Harvey, 2013: 25-26).

Неолиберална парадигма као сурогат одговора на кризу

У погледу детектовања логике и динамике описаног кризног развоја Волфганг Штрик (Volkang Streeck) поставља плаузибилну тезу да се, у оквиру уских маргина, унутар „демократског капитализма“ између профитне, тржишне логике и логике раста социјалних права, могу издвојити 4 периода и специфичне (анти) кризне стратегије (Streeck, 2013).

Доба инфлације

Током 1970-их, конфликт између демократских потраживања за социјалном правдом и капиталистичких захтева за расподелом на основу маргиналне продуктивности, или „тржишне правде“, углавном се одигравао на националним тржиштима рада, где су синдикални притисци на зараде, под политичким гаранцијама пуне запослености, изазвали убрзање инфлације.

Криза јавног дуга

Када је прикривена инфлаторна редистрибуција путем снижавања вредности валуте постала неодржива, приморавајући владе да уз високи политички ризик то окончају, конфликт се поново вратио у политичку арену. Овде је он довео до пораста разлике између јавне потрошње и јавних прихода, што је за последицу имало брзи раст јавног дуга, као одговор на захтеве бирача за јавним давањима и услугама, већим него што је „пореска држава“ (Шумпетер) могла да извуче из своје демократско-капиталистичке економије.

Међутим, када су стратегије (попут реганомике и тачеризма) усмерене на то да се јавни дуг заузда постале доминантне, да би се истовремено одржао социјални мир морало је да дође до финансијске дерегулације као алтернативног начина за задовољавање још увек политички моћних захтева за сигурношћу и просперитетом грађана.

Доба приватне задужености – „приватизовани кејнзијанизам“

Нагли раст неједнакости зарада, изазван континуираним слабљењем синдиката и наглим смањењем социјалних давања, као и редукцијом агрегатне тражње, имали су противтежу у новим, до тад невиђеним могућностима за грађане и фирме у погледу задуживања. „Приватизовани кејнзијанизам“, као погодан термин, скован је како би описао оно што је заправо била замена јавног за приватни дуг. Уместо да влада позајмљује новац за финансирање, сада

је индивидуалним грађанима, под системом задуживања који је био изузетно широке руке, било дозвољено да се плаћајући своје образовање или пресељење у мање оскудно урбано окружење, задужују на сопствени ризик. Другоразредне (subprime) хипотеке су постале замена, за социјалну политику, као и за повећање зарада, које више није следовало доњем крају „флексибилизованог“ тржишта рада.

Финансијска либерализација је тако послужила као компензација за доба фискалне консолидације и јавне штедње. Индивидуални дуг је заменио јавни, а индивидуална потражња заузела је место колективне потражње руковођене државом у одржавању запослености и профита (Streeck, 2013: 140-147).

Доба претње дезинтеграцијом – „Суверена задуженост“

Са крахом приватизованог кејнзијанизма 2008. године, криза послератног капитализма ушла је у четврту фазу. Док је глобални финансијски систем претио да се дезинтегрише, националне државе су покушавале да обнове економско поверење путем социјализације неотплаћених кредита, који су били одобрени као компензација за фискалну консолидацију.

Квантни скок јавне задужености након 2008. године осликава чињеницу да се ниједна демократска држава није усудила да свом друштву наметне још једну економску кризу размера Велике депресије из 1930-их, као казну за испаде дерегулисаног финансијског сектора. Државе су „добровољно“ преузеле на себе значајан део новог дуга који је изворно настао у приватном сектору, како би тако повратиле поверење поверилаца из приватног сектора.

Након 2008. године, дистрибуциони сукоб у демократском капитализму између идеја социјалне правде и тржишне правде, још једном је променио своје седиште, појављујући се, овога пута, на међународним тржиштима капитала и у сложеној борби која се тренутно одвија између финансијских институција и бирача, влада, држава и међународних организација. Поставља се кључно питање колико далеко могу да иду државе у наметању имовинских права и профитних очекивања тржишта својим грађанима, а да истовремено очувају оно што је остало од њиховог демократског легитимитета (Streeck, 2013: 151).

У међувремену, деценију после експлодирања кризе, коју су опет платили најсиромашнији, ништа се није практично променило. Финансијски пренадувани балон наставља да расте – по мериторним рачуницама финансијских институција државе и грађани и даље настављају да се „задужују од будућности“ (Варуфакис, 2015). Збир финансијских деривата у оптицају (седам пута) и дугова, како оних пословних тако и породичних и студентских (три пута) десет пута већи је од планетарног ГДП-а (Митровић, 2018).

Идеолошка победа као бенефит и гарант моћи

Од краја 70-их година прошлог века, Организација за економску сарадњу и развој (ОЕЦД), почела је да заступа идеју о слободном тржишту, охрабрујући притом приватизацију државних индустрија и јавних служби.

Савети ове организације ишли су у правцу примене метода приватног бизниса у јавним службама, кроз спровођење такозваног новог јавног менаџ-

мента (*New Public Management (NPM)*). Други савет тицао се привлачења приватног капитала у финансирању јавних инфраструктура, што се категорисало као јавно-приватно партнерство (*Public-Private Partnerships (PPP)*). Паралелно, десио се и политички обрт. Наиме, усред велике инфлационе кризе, лабуристи у Великој Британији, формално су се одрекли кејнзијанских политика, прихвативши препоруку Међународног монетарног фонда (ММФ) да напусте пуну запосленост као свој централни политички циљ. Започета је нова епоха коју је одликовало напуштање кејнзијанизма и примена монетаристичких метода ради опоравка од стагфлације (инфлацијске стагнације) која је претходне деценије притискала државу.

Овакав заокрет у економској политици најавио је и обрачун са институцијама послератне социјалдемократске државе. На удару су били и синдикати које је требало ставити под контролу тако што ће се најпре уништити сви облици солидарности који стоје на путу индивидуализму, приватном власништву, породичним вредностима и појединачној одговорности (Harvey 2013: 27).

Када је 1980. године изабран за председника САД, некадашњи холивудски глумац и синдикални вођа, Роналд Реган је започео дерегулацију економије, нарочито у финансијском сектору, уз беспошtedно обуздавање моћи радништва и немилосрдан обрачун са синдикатима, који је започео ломљењем штрајка контролора летова.

2. Лица и наличја неолиберализма

У наставку рада се бавим двома повезаним, лошим вестима – спутаном и избегаваном демократијом (Крауч, 2014) и све већим неједнакостима, односно просторима и стратегијама за њихову измену.

Проблеми демократије: (Нео)либерални капитализам и (пост)демократија

Једна од кључних карактеристика краја прошлог и почетка новог миленијума је глобализацијом успостављена оснажујућа веза између настајања постлибералне демократије и кризе државе. Демократија је тим развијенија што је инклузивнија и транспарентнија. У настајућој постдемократији или постлибералној демократији то није случај - у њима су присутни мањак и инклузивности и транспарентности.

Демократија се у тако креираном оквиру, суочава са бројним препрекама: институције демократије постају фасада; политичке одлуке потичу од неконтролисаних центара, приватних учесника и анонимних тржишта; новац и лобији се камуфлирани улажу у странке и изборне кампање; долази до медијализације и манипулација политике и размаха политичког покровитељства и клијентелизма. Последишно, готово закономмерно на делу имамо и: равнодушност према изборним процесима и ограничено учешће грађана у политичком животу, неодговорност странака према захтевима бирача, кршење људских права, концентрисање моћи у елитистичким групама, централизацију власништва, контролисање масовних медија, корупцију.

Френк Канингам у свом делу „Теорије демократије“ (2003) сматра кључним отвореним проблемима „класичних“ модела демократије оне попут тираније већине, неефикасне владе, популистичке демагогије, демократије виђене као маске за угњетавање, укључив и последично раширено стање политичке апатије и неповерења у политичке актере. Поставља се питање да ли управо празан простор демократије о коме говори Канингам оставља довољно простора за уплив идеологијама које временом настоје да поруше саме темеље онога што демократија представља.

Један од суштинских проблема на који упућује Колин Крауч, је све јача и раширенија моћ корпоративне елите. Демократија више није само спутавана, она је и избегавана. Концепт који настоји да објасни ово стање избегавања демократије, одузимања и пресељавања њених моћи од стране корпоративних елита, стање које јој оставља простора тек за остваривање њених минималних функција (попут гласања на изборима) јесте концепт постдемократије (Крауч, 2014). Питање које се само по себи намеће је када се достиже тачка у којој се великодушно кићење атрибутом „демократски“, преокреће и када је примереније говорити о „постдемократском“ стању?

Из нормативног репертоара савремених демократских теорија, могу се извући два једноставна, али суштинска обећања као критеријуми: најпре обећање једнаке могућности приступа политичком процесу. И друго, обећање да може заједнички да се обликује будућност заједнице демократски изабраним одлукама.

Емпиријско истраживање демократије у стварности наилази на проблем све масовнијег неизлажења на изборе у последњим деценијама. Требало би поставити питање ко и из ког разлога у демократији не користи то основно право. И овде постоје јасни налази: грађани слабијег образовања су превасходно ти који одустају од овог минималног вида учешћа.

Како стоје ствари са другим суштинским обећањем демократије, обећањем да се ток ствари сходно властитим вредносним представама може заједнички обликовати? Претпоставка која важи за овај модел гласи да демократски изабране владе поседују довољно велики маневарски простор за деловање, да би могле да испуне очекивања која се у њих полажу. Међутим, интернационална тржишта капитала, рејтинг-агентуре и глобално активни *Hedge-Fonds* добијају све већи утицај над конкретним условима живота грађана у савременим демократијама (Бухштајн и Јерке, 2012).

При томе, постдемократија има два суштинска обележја. Прво је да то поредак у коме се олигархија користи демократском нарацијом како би потиснула обичан народ из политике, усмеравајући га ка другим сферама, а претежно ка потрошачком друштву; а друго је да њени корени сежу веома далеко, па чак и у антику, дакле није нов феномен.

У том контексту индикативна је Краучова теза о враћању демократије у стање предемократије *моделом параболе*. Парабола демократије подразумева кретање демократије и прелазак из једног њеног облика/стања у друго, при чему се крајеви параболе међусобно приближавају - предемократија наликује,

ближа је по својим својствима, постдемократији. Крауч објашњава то кроз чињеницу да су форме демократије остале на своме месту (неке су чак и унапређене), али је поље политике, па и сама влада под директном контролом привилегованих елита, управо као у фази предемократије (Крауч, 2014: 14).

Последице су бројне и разорне. Осипање социјалне државе и њено свођење на заштитника минималних грађанских права; маргинализација синдиката; повратак идеји о држави као полицајцу и судији („ноћном чувару“); редистрибуција пореза се смањује; расте јаз богати-сиромашни; политичари су руковођени интересима главних предузетника; сиромашни престају потпуно да учествују у политици, чак и да гласају, само су неке од последица описаног феномена, али их свакако можемо узети као суштинске (Kursar i Vukojević, 2013: 24-38).

Осим поменутих, персонализација и комерцијализација политике указује и на даље срзавање расправе као једног од важних обележја демократије.

У корену ових демократских дефицита према Волфгангу Штреку је факт да се капитализам и демократија налазе у дисхармоничном односу због тога што долазе са два сукобљена економска виђења. Први се руководи маргиналном продуктивношћу, односно мера свега је “слободна игра тржишних снага”, док се други води друштвеном потребом за правима која су претходно одобрена колективним избором кроз демократске политике (Streeck, 2011: 7).

О постдемократијама би се, у складу са још Дивержеовом кованицом могло говорити и као „демократијама без народа“, али и као процесу пражњења и рутинације демократских политичких институција и сељењу моћи одлучивања у неформалне и „анонимне“ и практично неодговорне центре моћи.

Неолиберална глобализација

Свакако најзначајнија промена која је задесила друштво у двадесетом веку јесте глобализација, појава коју Ентони Гиденс дефинише као интензивирање друштвених односа у смислу повезивања међусобно удаљених места, тако да локална дешавања обликују догађаји који се одвијају на великој удаљености, и обрнуто (Гиденс, 1998: 64). Тржишне трансакције постају све гушће услед убрзаног развоја технологија и феномена глобализације, што води компресији времена-простора, где географски домет постаје све већи, а рокови тржишних уговора све краћи (Harvey, 2013: 10).

Данас се већ може говорити о резултатима примене глобалних неолибералних политика, што у својим анализама потврђују чак и економисти ММФ-а, признајући да мере које су спровођене на основу неолибералне агенде су водиле концентрацији моћи. Док су порези на плате и наднице остали на истом нивоу, укидање пореза на богатство и наследство, као и смањење пореза на приходе од улагања и добит, омогућило је богаћење појединаца. Рапидна концентрација капитала у рукама елита је феномен који је задесио не само САД и Велику Британију, већ и Русију и Кину као последица увођења мера слободног тржишта. Ни Србија није остала поштеђена негативних последица приватизације кроз коју пролази већ дуги низ година.

Поставља се питање да ли је неолиберализам у 21. веку феномен постидеолошке стварности, или, једноставно, прерушен у идеологију либералних вредности представља политичко-економски пројекат који заступа савезништво државе и крупног капитала?

У прилог овој тези говори већ деценијама уназад присутно све интензивније продубљивање државне контроле и регулација економије корпоративистичким стратегијама - мерама штедње, рестриктивнијом политиком дохотка и контролом надница и цена.

Да ли, на другој страни, привременост и прилагодљивост најбоље дефинишу постдемократско доба? И колико ће још дуго постмодерни човек бити вољан да прихвата „привремени уговор“ уместо „сталне институције у свим професионалним, емоционалним, сексуалним, културним, породичним, међународним предметима и политичким пословима” (Harvey, 2013: 10)?

Свеопшти конзумеризам и приватизација

У самом центру неолибералног пројекта стоји стално контрастно поређење између ефикасних и на потребе клијената осетљивих приватних компанија, и арогантних, нестручних и спорих јавних сервиса. У оваквим сагледавањима приватни сектор је најчешће приказан као унифицирана хомогена зона ефикасности.

Идеализовани приватни сектор у себе, међутим, укључује и фабрике за експлоатацију децјег рада у земљама трећег света, ланце ресторана које продају неквалитетну храну, грађевинске компаније које не обављају послове благовремено, телекомуникационе фирме које величина спречава да одговоре на стварне потребе клијената, фармацеутске компаније које продају мале модификације уместо револуционарне третмане.

Насупрот томе, јавни, друштвени сектор (макар у демократским земљама), постоји у свету политичке дебате, у простору где је било какав облик невалитета предмет критике, простору у коме вредности и морално расуђивање пролазе преиспитивање, и где се на њих не може применити логика - „добро је оно што је могуће неком продати.“

Корпоративни капитал настоји да изложи конкуренцији тржишта активности државних индустрија које су представљале јавно добро, такозване природне монополе (електрична енергија, гас, вода, железница, радио и телевизија). Неке делове државне привреде било је лакше приватизовати (на пример, телекомуникације услед технолошког напретка), док се за друге јавила могућност парцијализације и продаје конкурентским приватним фирмама (случај железнице). Поједине неолибералне владе спровеле су приватизацију воде тако што су приватним фирмама дозволиле монопол без тржишта и конкуренције.

Глобална фирма и судбина рада

За разматрања у овом раду посебно је значајна димензија глобализације која се односи на индустријски развој који почива на подели тржишта рада

између региона света. Тешка индустрија, „прљаве технологије“, али и индустријска производња машина и робе широке потрошње премештају се из Европе и Америке у земље у развоју. Процес интензивирања ове појаве довео је до, са једне стране, поступне деиндустријализације читавих области у развијеним земљама, а са друге до појаве новоиндустријализованих држава унутар корпуса земаља трећег света. Као конкретна последица овог константног и континуираног процеса јавља се разградња друштвене хегемоније унутар државних простора некадашњих индустријских земаља. Национална економија тако све више постаје релативан појам.

Нови режими зависности учинили су сваки облик ангажовања, посебно дугорочног, стабилног ангажовања, истовремено сувишним и непромишљеним. Одбори директора корпорација благонаклоно гледају на све активности брзог повлачења, називајући их популарним именима као што су *slimming down*, *downsizing* и *hiving off*. Са друге стране, они кажњавају све операције које наговештавају повећање броја запослених, видевши овакве трендове као најаву дугорочних пројеката са превисоким трошковима извођења.

Из овога произилази да су главни извори богаћења, посебно за велике инвеститоре, све више и више постале области идеја, а не материјални објекти. Идеје је довољно произвести једном да би се њихова вредност даље увећавала са бројем клијената, купаца или конзументата, насупрот индустријској производњи где је увећање профита повезано са повећањем броја запослених у производњи.

Конкуренција се преноси на терен борбе за стварање нових конзументата. Овакав капитал базира сву своју компетитивност, ефективност и профитабилност само на проналажењу или производњи потрошача. Промене на овом нивоу одвеле су у правцу даљег слабљења преговарачке моћи радника (Bauman, 2000: 150-151).

Глобална финансијска дерегулација, централна улога берзе и неизвесност данашњих тржишта оправдавају флексибилност као доминантну потребу фирми које виде максимализацију акционарских вредности и позиционирање у финансијском сектору као свој примарни циљ.

Велике корпорације превазилазе ригидност концепта „основне делатности“, склапајући читав низ подуговора (*subcontracts*) о додатним активностима. Најуспешније фирме запошљавају радну снагу изван својих оквира (*outsourcing*), регулишући радне односе управо овим подуговорима. Колин Крауч овакву фирму назива *фантомском*. Главно руководство фантомске фирме посвећује се доношењу стратешких одлука и успешном брендирању, како би продаја зависила од емотивног односа потрошача према бренду, а не толико од квалитета самог производа (Крауч, 2014: 54-55).

Исто тако, радна снага је променљива, привремено ангажована, чак изнајмљена, а радна права трансформисана тако да одговарају потребама флексибилности. Нуде се послови без сигурности и стриктно дефинисаних међусобних обавеза, а радни односи базирани су на краткорочним уговорима о привременом ангажовању радне снаге, без права на компензацију у случају раскида или истека уговора.

Власници глобалних фирми и високо плаћени стручњаци нису лојални ниједној заједници. Владе држава спроводе дерегулацију тржишта, повлађујући захтевима глобалне фирме, док бирачко тело, гласајући на изборима, даје легитимитет одлукама владе.

Намеће се закључак да глобализација ставља пред демократију многе изазове и значајна ограничења (Крауч, 2014: 51-54). Истовремено су закони о финансирању политичких кампања из 1971. године омогућили корпорацијама да осигурају своје интересе код политичких странака, утичући тако и на процесе одлучивања (Harvey, 2013: 52).

Истовремено је још за време Реганове епохе Национални одбор за радне односе претворен у инструмент за регулацију и нападе на радничка права. Реган је сматрао да су све регулације лоше, осим оне која се односи на радничка права. Уз изразиту антисиндикалну политику, деиндустријализација је неизоставно утицала на слабење положаја рада. Корпорације су претиле затварањем фабричких постројења уколико се радници определе за штрајк као средство синдикалне борбе (Harvey, 2013: 63-65).

Криза идентитета радника и маргинализација синдиката

С друге стране, развој друштва у 20. веку, значајно је променио стварну улогу организованог рада у грађењу друштва. Како Бауман запажа, рад је одлутао из универзума градитеља поретка и контроле будућности у простор друштвене игре; чин рада је све више сродан стратегијама играча који постављају ограничене краткорочне циљеве предвиђајући највише неколико корака унапред. Вреднују се само тренутни ефекти повучених потеза (Bauman, 2000: 138).

У контексту савременог поимања рада, не можемо да се не запитамо шта се десило са идентитетом *радника*. Терминолошки гледано, радник је изгубио свој ранији идентитет оног тренутка када је постао *запослени*. Прелазак из система колективне сигурности у систем индивидуалне одговорности утицао је како на раднике, тако и на синдикате (Јашовић, 2014: 81). У новом неолибералном поглављу, радник је постао ништа више до радна снага, рад, утрошена енергија у процесу достизања задатог тржишног циља.

Прекаријат - неологизам настао додавањем суфикса *-ијат* (од пролетеријат) на латинску реч *precarius* што значи несигуран или неизвестан. је кључни појам за разумевање промене улоге рада, али и класа у друштву. Несигурност (запослења) је потпуно потиснула некадашњи осећај колективне сигурности, нарочито присутан у западним демократијама. Појам *прекарни* у себи артикулише комбинацију више искустава несигурности: неизвесност и привременост позиције у друштву, немогућност предвиђања и контролисања будућности, небезбедност тела и имовине, несигурност међуљудских односа у заједницама (Seumur, 2012; Ружица, 2015; Стојиљковић, 2019).

Тржиште рада и запосленост су област у којој појам прекаријат достиже свој пуни смисао. Циљани правац развоја друштва утицао је на појаву уверења да у будућности неће бити довољно радних места за све и да је радно место

вредно само по себи, без обзира на цену рада. Корпорације су дошле до закључка да је могуће произвести исту количину добара са мањим бројем радника тако што ће променити начин њиховог рада, или тако што ће потпуно дехуманизовати рад. Прекаризација је свесно опредељење држава чије легислативе одговарају интересима међународног капитала. Она доводи до разарања људских односа, губитка социјалног капитала и социјабилности. Односи у друштву прекаријата су привремени, пролазни, прагматични, и руше се унилатетрално, кад год један од партнера угледа неку повољнију прилику.

Као последица флексибилизације јавља се рушење система штедне и губитак поверења у пензионе фондове, јер у животу од данас до сутра одлагање грастификације има све мање смисла. Долази и до промена у вредносном систему. Коначно, животна стратегија опстанка је живот у тренутку, без прошлости или будућности. Предмети конзумације постају застарели у тренутку када су купљени, а данас пожељни животни стилови већ сутра бивају исмевани као неприхватљиви и превазиђени. Покварене машине се више не поправљају већ просто замењују новим.

Ипак, не изненађује чињеница да су неолибералне вредности постале део здраворазумског мишљења великог броја радника, који су поверовали да веће слободе на тржишту рада доносе једнаке предности за капитал и рад. У међувремену, дошло је до пада надница и губитка бенефиција, јер све предности просторне и временске алокације радне снаге иду у корист капитала (Harvey, 2013: 57), а флексибилизација полако постаје *флекслоатација*.

Спровodeћи флексполоатацију велике корпорације константно изналазе нове начине да, изван граница држава у којима су основане, оборе цену рада. Раштркани, усамљени, незаштићени, рањиви, преплашени и међусобно супротстављени појединци улазе у трку за радно место на коме доказују да су адаптивнији и флексибилнији од конкуренције.

Краткорочни уговори о раду, рад без уговора и флексибилно радно време, као и одсуство идентификације са интересима и организацијама радничке класе, спречавају запослене да се уједине око заједничког циља унапређења радних права и побољшања услова рада.

На флексибилном дерегулисаном тржишту рада увек светли иста порука да је данас свако замениљив и да ниједан посао није за цео живот. Слабљење легислативне моћи пружило је могућност послодавцу да успостави строгу радну дисциплину над запосленима који стрепе од губитка посла. Простор за експлоатацију несигурно запослених постаје све већи, а њихова примања све мања. Колективна солидарност и (синдикални) идентитет слаби, док истовремено јача конкуренција међу радницима.

Представници влада тврде да национални капитал зависи од страних инвестиција. Корпорације играју битну улогу у писању закона, дефинисању законских оквира и одређивању јавних политика.

Неолиберали нису нападали само макроекономску политику управљања тражњом, већ и интервенцију владе и синдиката по питању успостављања стандарда за услове рада, радно време и пензију. Неолиберали гаје анимозитет

према синдикатима тврдећи да синдикална активност може само да штети тржишту и произведе дугорочну незапосленост и слабу ефикасност.

Елементи за излазну, алтернативну развојну стратегију

Последишно, дерегулација, финансијализација, разградња социјалне државе, деинституционализација тржишта рада, смањивање пореза и укидање прогресивног опорезивања, хиперглобализација су политике које креирају продубљивање неједнакости. Потрага за делатним одговорима значи преокретање овог тренда а да нас то не врати у деценије инфлаторног деловања управљања тражњом. Кључно питање је да ли је могућа алтернатива – скуп политика које су ефикасне, инклузивне а притом не производе још дубље друштвене поделе?

Идеја водилца критичара је легитимност јавне интервенције у економији, али и нужност демократске процедуре, јавне расправе о стратешким темама, активне партиципације грађана и запослених. За аргументаторе ових вредности ћу позвати шаренолику екипу коју чине Чомски, Сандерс, Корбин и Варуфакис.

Берни Сандерс, констатује да доходовни и имовински диспаритети у Сједињеним Државама достижу ниво незабележен од 20-их година 20. века. Средња надница за америчке раднике стагнира готово 50 година. Опстају и разлике у имовини и благостању дуж линија расне поделе. Скраћивање очекиваног животног века у САД забележено је 2017. трећу годину заредом, а расподела средстава за здравствену заштиту и даље је неефикасна и неправична. Сандерс сматра да владе треба да се заједничким снагама супротставе мултинационалним корпорацијама које чувају 21 билион долара на офшор рачунима како би избегле плаћање пореза, а онда траже да њихове владе наметну мере штедње радном становништву (Сандерс, 2018а).

Корбинови лабуристи предлажу и бесплатне вртиће и укидање школарина за факултете, чиме би се преокренуле мере штедње. Лабуристи предлажу да се средства обезбеде повећањем пореза за 5 одсто најбогатијих – ни са тим повећањем порези неће прићи нивоу на којем су били пре Маргарет Тачер. Тиме се доводи у питање „приватизовани кејнзијанизам“ - модел образовања као приватног пре него јавног добра и студената као индивидуалних предузетника који позајмљују новац како би га уложили у свој „људски капитал“. У таквом свету нема солидарности и колективне идентификације – у њему је све сведено на индивидуални калкулус и егоцентрични трип.

Укратко, тржиште и тржишна економија морају се поново уградити у један шири друштвени контекст, а то укључује у модерно друштво, економију знања, ограничавања неједнакости и у нове форме контроле бизниса.

Јачање десног популизма до кога је, на таласу тероризма, мигрантских криза и нове офанзиве корпоративног капитала, али и повратка у атмосферу хладног рата, у међувремену дошло говори да то неће бити ни лак ни изванредан посао (Брубакер, 2018:16).

Показује се да је популизам као нелиберални поредак и режим власти одржив јер настоји да се легитимира одбраном интереса већине пред инвазијом агресивних, цивилизацијски различитих мањина које се не дају интегрисати. У одбрани сопственог (хришћанског) света дозвољено је служити се и недемократским средствима и ослонити се на национализам и протекционизам.

Истовремено, по мишљењу Ивана Крстева, глобализовани неолиберални поредак не оставља простора за ренесансу класног идентитета – уместо ризичне и споре синдикалне солидарности позиција се у успостављеним предаторским режимима у (полу)периферијским земљама да променити успешно најпре емигрирањем у развијеније европске земље (Krastev, 2016). И заиста простори Централне, Источне Европе и Западног Балкана се опасно демографски празне.

Има ли одрживе алтернативе? Ка обнови једнакости и правичности

Паралелно са растом неједнакости расту и множе се дакле и идеје о повратку у нормалност, осигурању пристојног живота за све, а и о повратку умереној (не)једнакости. Овде ћу само крајње сумарно изложити четири таква приступа.

Три од њих – (1) концепти и иницијативе официјелних актера, попут *Decent Job Initiative* Међународне организације рада или флекс-сецуриту програма, (2) као и различити модели Универзалног базичног дохотка (УБД), па и (3) предлози повратка на прогресивно опорезивање остају у оквиру „организованог капитализма“, односно тржишно-социјалне економије. Тек концепти развијени на бази Ролсове идеје радикалног реформизма и социјализације власништва (4) поседују посткапиталистички потенцијал.

(1) Данас чак и Светска Банка и Међународни Монетарни Фонд промовишу инклузију и достојанствени рад у својим документима. Дobar пример је „Пристојан рад“ (*Decent Job Initiative*) Међународне организације рада која је изазвала много похвала, анализа и уношења у јавне документе многих држава, али је донела само козметичке промене.

Дански *flex-security* програм је такође иницијално изазвао велику пажњу и покушаје трансплантације. Али овај концепт мирења флексибилизације радних односа уз сигурност - обилне надокнаде и трансфере државе онима који губе посао или га имају нередовно, кључно ограничење има у чињеници да 'програм није добар када су временске прилике лоше - када прекарни радници постају многобројни, а буџети чак и богатих држава се покажу ограничени.

Описане промене, би биле засноване на стандардним либералним идејама, као што су повећање минималне зараде, измена закона о раду усмереног против синдиката и промена уговорног права која би радницима дала овлашћење да предузму кораке против послодаваца, а дужницима да бране своје интересе од кредитора.

(2) Све ширу подршку, и то са различитих страна политичког спектра, добија идеја да буде установљен универзални базични доходак (УБД). По мо-

ме суду иза ове идеје стоји уверење да ће становништво на планети и даље расти све до неких 11 милијарди крајем века и да једноставно, уз паралелни улазак у дигиталну еру, неће бити могуће обезбедити (плаћени) посао свима. При томе, УБД би заменио друге социјалне трансфере (социјална помоћ, дечји додаци, осигурање од незапослености, основне пензије).

Идеално, УБД би могао бити адекватан за друштвено прихватљив животни стандард и без додатних трансфера из плаћеног рада. Дакле, донео би основну сигурност и што је радикална новина, омогућује да се рад/посао напусти као једини извор социјалне сигурности. Најрадикалнија варијанта подразумева да сваки грађанин стиче право на финансијску подршку која му обезбеђује основну егзистенцију, а варијација је безброј.

Како главни идеолог УБД-а, белгијски филозоф и економиста Филип Ван Прајс (Filip Van Parijs) сматра да право на базични доходак има и сурфер. Дакле, уопште није важно да ли ради или се замајава, да ли има неке приходе или не. Своје идеје Прајс је формулисао још 1995. у књизи „*Real Freedom for All*“ (Стварна слобода за свакога).

Истовремено, постоје и бројне негативне стране приче о универзалном и базичном доходу. Пре свега отвара се питање ко би имао права на овај доходак, односно да ли је он уопште универзалан? Да ли би га добијали само држављани или сви грађани, укључив и оне са одобреним трајним боравком – имигранти, пре свега? Није ли то и неки облик поновног успостављања “климатизираниог” Римског царства у коме се плебсу нуди хлеба и игара при чему се он онда ништа и не пита. Митровићу то много личи на проширење америчке праксе са боновима за ишпану (*food bonds*) – платимо им да нам не сметају, па нека се безопасно буне.

Најзад, и најважније, то би опасно покидало везу са радом као основом људског (само)достојанства. У сваком случају, како то истиче Митровић, радикална трансформација социјалног система, била би највећи финансијски хазардерски потез нашег времена (Митровић, 2018).

(3) Када је о редистрибутивним стратегијама реч, идеја о повратку на фискалну политику прогресивнијег опорезивања чини важан део плана Ентони Аткинсона. Велико смањивање пореских стопа за највише доходне разреде допринело је наглом расту неједнакости, а да притом није остварена адекватна корист за друштво у целини. Аткинсон предлаже повратак на политику универзалне социјалне заштите која би била свима доступна, насупрот условљеном пружању помоћи која изолује најсиромашније. Аткинсон говори и о формирању „светске пореске управе“ и могућем повећању међународне помоћи на један одсто бруто друштвеног производа (Atkinson, 2015).

Важан теоријски допринос примени опорезивања у решавању проблема концентрације богатства дао је Томас Пикети. Насупрот неолибералној догми о потреби снижавања пореза Пикети се залаже за повећање пореза и прогресивно опорезивање али не само текућих доходака, него и акумулираног богатства. Он предлаже да се уведе порез од 1% за домаћинства која имају имовину у вредности од 1 до 5 милиона долара, а 2% на имовину већу од 5 милиона. На имовину преко милијарду долара она би могла да буде и 10% (Piketty, 2014: 253).

Поуздати се претерано у редистрибуцију је, међутим, наиван оптимизам. Добростојећи су склони да мисле да су зарадили свој (неопорезовани) приход – да је то њихов новац. Чак и друштва са снажним осећајем за друштвену правду, имала би проблема да остваре било шта путем *post festum* прерасподеле.

(4) Ролс у својим позним списима није сматрао да капитализам може остварити његову теорију правде. У праведном друштву, политичка економија мора бити организована са циљем било *заједничког* било *широко расподељеног* богатства и капитала.

Прва опција одговара ономе што Ролс назива „либерални социјализам“: у којем је већи део капитала у колективном власништву. Друга опција одговара „систему демократски регулисаног власништва“ (*property-owning democracy*): систему усмереном ка расподели богатства и капитала што је могуће шире међу грађанима (O'Neill i Williamson, 2012).

Како би се Ролсова визија да друштвена правда захтева праведнију препореску предраспodelу, а не само прераспodelу прихода могла превести у прогресивни програм?

Бројни аутори су се фокусирали на развијање облика производног капитала са широким власништвом, било од стране радника, локалних организација и самоуправа или других хибридних облика власништва попут кооператива, задруга и других облика социјалног предузетништва. При томе се неретко предлажу промене власничке структуре производног капитала кроз, рецимо, ефективно подруштвљавање власништва над акцијама корпорација, које сваком грађанину даје трајни удео у власништву над корпорацијама.

Нова улога државе у шест фрагмената

1. Питања која се тичу алокације власничких права између различитих потражилаца постају веома важна. Према Цоасеовој теорему, са становишта ефикасности неважно је како су власничка права алоцирана, под условом да трошкови трансакција остају равни нули. Кина је у таквом режиму власничких права остварила високе стопе раста. По моме суду држава, у име најшире јавности, треба да задржи део власништва над новим технологијама, које су у основи раста продуктивности, будући да огроман део сваке иновације почива на јавној инфраструктури (истраживање и развој у јавном сектору, високо образовање, правни режим...).

2. Контрола финансијске глобализације може увећати фискалне капацитете држава. Зулман, примера ради, држи да се мултинационалне компаније опорезују тако што ће се њихова глобална добит пропорционално делити и опорезивати у оним земљама у којима је остварен приход од продаје. Компаније с лакоћом премештају добит или производњу у земље које им нуде најниже пореске стопе. Знатно је теже манипулисати токовима новца од продаје. Таква реформа би омогућила да се опорезују највећи добитници у процесу глобализације.

3. Регулисање приватних финансија може спречити избијање нових криза. Још од избијања „грчке кризе“ Варуфакис и бројни други економисти наглашавају могућност да се сервисирање кредитних обавеза услови општим стањем економије, односно дају предност политикама обавезних новчаних резерви и пореским реформама које ће задуживање учинити мање привлачним.

4. По документима синдикалних конфедерација синдикати, социјални пакт и платни савети могу контролисати монопсонију на тржиштима рада при чему трипартитни савети преговарају о платама на нивоу одређеног сектора, занимања или региона, и тако одређују минималне цене за читав сегмент дистрибуције. Неједнакост зарада би тако значајно опала.

5. Превентивна социјална држава: Држава има дужност да обезбеђује јавна добра и социјалну заштиту. Користи од образовања протежу се далеко у будућност и повезане су са екстерналијама као што су стопа криминалитета, грађанско друштво и иновације. Све то говори у прилог укључивању државе у обезбеђивање социјалне и здравствене заштите и образовања.

6. Претходни кораци нису могући без подруштљавања демократије и редуковања политичког клијентелизма и корупције. Ограничавање износа прилога за политичке кампање и олакшавање гласања али и правна помоћ и приступ институцијама за сиромашне могу вратити одговорност у политички систем.

На путу ка пожељном епилогу

Данас је више него икада раније потребно да се сви они који верују у демократију и прогресивну владавину, уједине. Берни Сандерс истиче да морамо развити интернационални покрет који ће се супротставити похлепи и идеологији милијардерске класе и повести нас у свет економске, социјалне и еколошке правде.

На другој страни, у ситуацији овако изражених неједнакости, расту ауторитаризам и десничарски популизам који експлоатише и појачава озлојеђеност оних на које је систем заборавио и распламсава етничку и расну мржњу.

Насупрот томе, мора доћи до радикализације синдиката, као и политичких партија левице које, ће, уз помоћ нових социјалних покрета, настојати да добију подршку и прекаријата и покушају да их укључе у своје структуре. Унутар ових партија и покрета се, имајући у виду социјални профил њихових активиста и присталица, често заговара теза да од радикализације средње класе зависе промене и да ова, пре свега, „креативни прекаријат“, постаје кључни социјални актер (Стојиљковић, 2019: 208).

Нови међународни прогресивни покрет мора подржати националне и интернационалне политике усмерене на подизање животног стандарда сиротиње и људи из средње класе – почев од пуне запослености и минималне наднице, па све до универзално доступног високог образовања, здравства. Поврх тога,

мора се обуздати моћ корпорација и спречити еколошка катастрофа као последица климатских промена (Сандерс, 2018б).

Средства за елиминисање беде и стварање приступачног и еколошки одрживог глобалног енергетског система су ту пред нама, али су још чврсто у рукама корпоративне елите и њених политичких извођача радова. На крају, свест да постоји алтернатива и да неолиберално сивило не мора бити наша судбина је почетак његовог краја.

Литература:

1. Atkinson, Anthony (2015): *Inequality: What Can Be Done?*, Harvard University Press, Harvard
2. Bauman, Zygmunt (1998): *Globalization: The Human Consequences*, The Polity Press, Cambridge
3. Bauman, Zygmunt (2000): *Liquid Modernity*, Polity Press, Cambridge
4. Brubaker, Rogers (2018): *Šta je to populizam*, Pescanik.net, 28.3.2018
5. Crouch, Collin (2011): *The Strange Non-Death of Neoliberalism*, Polity Press, Cambridge
6. Debord, Guy (1998): *Comments on the Society of the Spectacle*, Verso, London
7. Dušanić, Jovan (2015): *Neoliberalizam*, Catena Mundi, Beograd
8. Džad, Toni (2011): *Teško zemlji*, Peščanik, Beograd
9. Gidens, Entoni (1998): *Posledice modernosti*, Filip Višnjić, Beograd
10. Harvey, David (2013): *Kratka povjest neoliberalizma*, V.B.Z., Zagreb
11. Hayek, Fridrich (1998): *Poredak slobode*, Global Book, Novi Sad
12. Buhštajn, Hubertus i Jerke, Dirk (2012): *Frankfurter Rundschau*, 23.05.2006. Pescanik.net, 30.07.2012.
13. Jašović, Boris (2014): *Ni Robin Hud, ni Superhik* u: Mihajlović, Srećko (ur.), *Sindikati i civilno društvo*, Dan Graf, Beograd
14. Jergin, Danijel i Stanislav, Džozef (2004): *Komandni visovi*, Narodna knjiga - Alfa, Beograd
15. Kaningam, Frank (2003): *Teorije demokratije*, Filip Višnjić, Beograd
16. Kejnz, Džon Majnard (2013): *Opšta teorija zaposlenosti, kamate i novca*, Službeni glasnik, Beograd
17. Krastev, Ivan (2016): *Liberalism's Failure to Deliver*. *Journal of Democracy* 27(1): 35-38
18. Krauč, Kolin (2014): *Postdemokratija*, Karpos, Loznica
19. Kursar, Tonči (2014) *Kriza demokratije i mogućnosti njenog razrešenja*, u: Podunavac, M., Dorđević, B., *Ustavi u vremenu krize: Postjugoslovenska perspektiva*, FPN i Udruženje za političke nauke Srbije, Beograd, str. 59-72
20. Kursar, Tonči i Vukojević, Iva (2013): *Varijante postdemokratije*, Političke perspektive, br. 1, Zagreb
21. Mitrović, Milutin (2018): *Zamka poklonjenih dohodaka*, 24.01.2018, Peščanik.net, Beograd
22. O'Neill, Martin i Williamson, Thad (2012): *S onu stranu države blagostanja*, Boston Review, 24.10.2012, Peščanik.net 01.11.2012
23. Offe, Claus (2011): *The Vanishing Shadow of the Future*, *European Journal of Sociology*, Vol 52 (3)

24. Petring, Aleksander (2012): *Socijalna država i socijaldemokratija*, FES, Beograd
25. Piketty, Thomas (2014): *Capital in the Twenty-First Century*, Harvard University Press, Harvard
26. Przeworsky, Adam (2004): *Democracy and economic development*, in Political Science and Political Interests, Ohio State University Press, Columbus
27. Rols, John (1999): *A Theory of Justice*, Harvard University Press, Harvard
28. Ružica, Miroslav (2015): *Prekarizacija i prekarijat u Evropi*, u: Od novinara do nadničara. Prekarni rad i život (ur. Srećko Mihailović), Centar za sindikalizam, Fond za otvoreno društvo, Dangraf, Beograd
29. Sanders, Berni (2018b): *Plan*, Pescanik.net, 26.1.2018.
30. Sanders, Berni (2018a): *Novi progresivni front*, Pescanik.net, 21.09.2018
31. Seymor, Richard (2012): *We are all precarious – On the concept of the 'Precariat' and its Missuses*, in www.newleftproject.org
32. Stojiljković, Zoran (2019): *Potencijali za promene: ogledi o sindikatima, civilnom društvu i strategijama promena*, FPN, Beograd
33. Streeck, Wolfgang (2013): *The Politics of Public Debt: Neoliberalism, Capitalist Development, and the Restructuring of the State*, MPIfG Discussion Paper 13/7, Max-Planck-Institute for the Study of Societies, Cologne
34. Varufakis, Janis (2015): *Globalni Minotaur*, Profil knjiga, Beograd

LIVING UNDER A NEOLIBERAL PRESSURE: IS THERE A WAY OUT?

Summary: The change in the model of social organisation and behaviour is always prepared and accompanied by changes in the current cultural and ideological pattern - the ruling paradigm. As a rule, changes occur during large crises that result in changes in power relations. The focus of our analysis is the relation between (neo) liberalism - its ups and downs and crises from the 1930s and 1980s. The central research question and the dilemma is how the 2007/2008 crisis will further develop and whether we could develop a strategy that will stop the growth of social inequalities and the pyramidal power structure, both of which were the effect of globalisation carried out in a neoliberal key.

Key words: liberalism, ideology, power, trade unions, changes

АЛЕКСАНДАР САША ГАЈИЋ

ДУШАН ИЛИЋ

Институт за европске студије

Београд

УДК 321.01:321.7

Оригиналан научни рад

Примљен: 27.04.2019

Одобрен: 17.05.2019

Страна: 31-45

КОНТРАВЕРЗЕ САВРЕМЕНОГ БИКАМЕРАЛИЗМА*

Сажетак: Полазећи од дефиниције бикамералних представничких тела као законодавних тела састављених од два различита дома у којима се одвија расправа и доносе одлуке на одвојеним седницама, рад прво обрађује колико бикамерализам има утицаја на односе између законодавне и извршне власти као две од три главне гране власти у модерним државама, а затим описује степен његове присутности у савременом свету. Потом се прелази на преглед историјског развоја и типова модерног бикамерализма. У другом делу рада пружа се пресек савремених негативних критичких и апологетских мишљења о бикамерализму, као и њихови главни аргументи. Завршна разматрања у раду, на основу свега изнесеног, дају поглед на могуће разлоге поновног успона бикамерализма од краја 20. века до данашњих дана, уочавајући да и поред тога бикамерализам и даље (и теоријски и практично) остаје спорна институција коју у савременим демократским приликама и даље многи сумњиче, неки из начелних а неки из интересних разлога.

Кључне речи: бикамерализам, Горњи дом, легислатива, подела и односи између грана власти, мешовита власт, демократија

Бикамерална преставничка тела се састоје од два различита дома у којима се одвија расправа и доносе одлуке на одвојеним седницама, а на основу којих се конституише и развија државно законодавство.¹ Као таква, бикамералне (дводоме) скупштине представљају релативно нове, модерне политичке институције које су се развиле током осамнаестог и деветнаестог века из ранијих сталешких представничких тела. Ширењем активног и пасивног бирачког права те јачањем демократског уређења број парламената који су одсликавали сталешко друштвено уређење постао је све ређи, да би током прве половине двадесетог века готово у потпуности исчезао или био темељно трансформисан.

Бикамерална законодавна тела се, дакле, састоје од два дома, најчешће називана Доњи и Горњи дом. Најчешће, Доњи дом (који се назива и Представ-

* Рад је настао у оквиру пројекта 179014 кога финансира Министарство за просвету и науку Републике Србије

¹ Видети: Tsebelis George, Money Jeannette, *Bicameralism*, Cambridge University Press, Cambridge, 1997, Introduction, стр.13-44.

нички дом, Посланички дом или Народна асамблеја и сл.) одсликава израз већинске воље грађана изражене на слободним, парламентарним изборима. У питању је у правом смислу те речи представничко тело укупне популације неке земље пропорционално (пошто репрезентују приближно исти број грађана) заступљене посланицима. Горњи дом (који се често назива и Сенат, Дом лордова или Савет) по правилу представља мање од два законодавна тела. Некада је Горњи дом био представништво који је одсликавало различите друштвене поделе везане за различите сталешке улоге, али је временом, овакав његов састав у великој мери или у потпуности измењен. У савременим приликама њега не чине представници партија већ они који, по различитим основама, представљају интересе појединих делова становништва и њихових специфичних интереса који се могу политички артикулисати. Горњи домови данас омогућавају већу разноврсност при уочавању различитих политичких и друштвених интереса у парламентарном животу него што је то могуће у доњим домовима и на тај начин повећавају квалитет демократског представљања. Садашњи састав Горњег дома и начин на који се у њега делегирају представници веома је разноврсан, тако да се његовим члановима може постати како наслеђем или именовањем тако и индиректним и директним изборима. За разлику од избора Доњег дома где се представници бирају по правилу директно, било гласајући за поједине кандидате или партијске листе, избори за Горњи дом (у случајевима где су заступљени ови приступи) могу да се одвијају и индиректно – кроз избор локалних или провинцијалних влада које потом сами бирају своје представнике у Горњим домовима представничких тела. Постоје и бројна комбиновања наведених приступа којима се стиче место у Горњем дому легислатурних тела. По правилу чланови Горњих домова имају дужи посланички мадат од представника у доњим домовима, али имају мање моћи од ових других. Упоредна анализа показује како се законодавне моћи горњих домова међусобно разликују. Често, горњи домови имају само моћ да одложе усвајање закона који су већински подржани у доњим домовима; само у неким случајевима они имају право вета којим спречавају ступање на снагу ових закона. У великој већини случајева Горњи дом има веома мале или никакве надлежности везане за финансијска питања. Оно што је заједничко свим бикамералним легислатурама је, будући да је за усвајање закона неопходно да они прођу кроз оба скупштинска дома, омогућавају другачију перспективу на активности Доњег дома, спречавају исхитрене радикалне законске предлоге и онемогућавају их (привремено или трајно) да ступе на снагу, доприносећи тако квалитету законодавства кога сагледавају из различитих, по правилу дугорочнијих социјалних перспектива, а не само перспективе партијских интереса која има тренутну већину у међу бирачима.

Постојање другог представничког дома, како пракса савременог парламентаризма показује, има веома мало утицаја на односе између законодавне и извршне власти као две од три главне гране власти у модерним државама.² Супротно Монтескијевим замислима како други, Горњи дом треба да има пос-

² Видети: Norton Philip (ed.), *Legislatures*, Oxford University Press. Oxford, 1990

редничку улогу између народа и владара, односно законодавне и извршне власти, историја парламентаризма показује нешто сасвим друго. У председничким системима извршна власт произлази директно из избора председника који потом формира свој кабинет и коме није неопходна подршка легислатуре како би опстао и функционисао. У парламентарним системима, тамо где је власти неопходна политичка подршка парламента како би се конституисао и даље обављао своју извршну улогу, ову подршку готово у свим уставним системима даје само Доњи дом, онај који је изабран на општим, директним изборима. У том смислу и каснији однос између законодавне и једном конституисане извршне власти изузетно ретко може да потпадне под иоле значајнији утицај који може да дође из другог, Горњег дома. У модерним сложеним државама федералног и конфедералног типа, Горњи домови рефлектују регионалну или државну поделу, као што је случај са Швајцарском, Немачком или САД. Због тога су готово све федералне државе (чак 94% њих) пригрлиле бикамерализам.³

Док један број дводомних представничких тела имају дуг историјат настанка и развоја, већи број данашњих бикамералних парламента (посебно на просторима Латинске Америке и Источне Европе) настао је уставним реформама током последњих неколико деценија. Видљиве су и друге разлике између земаља са бикамералном и уникамералном легислативом: прве су по правилу географски веће земље, са бројнијом популацијом различитог етничког састава, премда има и изузетака (Швајцарска која је мала али мултиетничка држава). У овим земљама се различити колективитети и њихови политички представници надмећу око учешћа у политичким токовима земље на принципима пропорционалног представништва од којег може да зависи и управљања владом. Други дом олакшава избалансирано представљање међусобно надмећућих група, стварајући политички простор за пуно исказивање оних група које су малобројније и стога не могу да буду представљене у Доњем дому. За разлику од федералних, по правилу бикамералних легислатура, земље које више фаворизују једнодому скуштину су начешће мањег територијалног опсега, са мање бројним становништвом које је, мање-више, једног националног или верског-културног одређења. Једнодоми парламент додатно утиче на политичко унификавање већине становништва представљеног у њему и тако постепено умањује унутрашње поделе и доводи до превазилажења супротних интереса. Из свих ових разлога чак 82% унитарних држава има и уникамералну законодавну власт.

Данас приближно једна трећина држава у свету имају бикамерална представничка тела. Већина међу њима не представљају наслеђе историјског развоја ових држава и нужних компромиса између социјалних и политичких слојева који егзистирају у њима. И поред овако веома видљивог степена заступљености у савременом парламентарном животу, савремена правна и политичка наука

³ Verma Richard, „One Chamber or Two? Deciding Between Unicameral and Bicameral Legislature“, National Democratic Institute of Democratic Affairs, paper 3, Washington DC, стр.4 https://www.ndi.org/sites/default/files/029_ww_onechamber_0.pdf приступљено 20.02.2019.

углавном имају веома штуро и њиховом значају непримерено виђење савременог бикамерализма. Ово виђење је претежно негативно оптерећеног предрасудама које га сматрају реликтом прошлости који је у великој мери непримерен демократским развојним токовима, а пре свега основним принципма везаним за једнакост грађана и њихово право да заступају и буду заступљени унутар демократских институција.

Гледано из прогресивистичке, егалитаристичко-демократске перспективе којој су токови већег дела двадесетог века ишли на руку – бикамерализам представља превазиђено уређење легислативе које постепено али неумитно нестаје и одумире. Ово је било посебно уочљиво код унитарних држава где је – након дефинитивног укидања сталешких скупштина, брисања имовинског цензуса и увођења општег права гласа - дошло до пуног процвата демократског егалитаризма. Тако су на пример, државе чија су законодавна тела традиционално била сачињена од два дома као што су Нови Зеланд, Шведска и Данска укинуле свој Горњи дом (Н. Зеланд 1950, Данска 1953. а Шведска 1971). У овом периоду је чак 31 земља напустила бикамерализам у корист једнодомног представничког тела. Тако је проценат бикамералних представничких тела у укупном броју држава са парламентарним уређење опао са 59% 1961. на 46% 1976. године.⁴ Наредне деценије оваква тенденција се само наставила: 1986. међу парламентарима у свету било је само 34% да би деценију касније њихов број био испод једне трећине.⁵ Идентичан тренд се одвијао и на националном и на регионалном нивоу где је, такође, дошло до укидања дводомних скупштина, све до пред сам крај двадесетог века када је овај трен прво заустављен, а затим промењен. Након тога долази до својеврсне ренесансе бикамерализма.⁶ Она је стидљиво отпочела још током деведесетих година прошлог века, након пада социјалистичких система на истоку Европе али и дезинтеграције других ауторитарних режима у овом периоду, када је читав низ држава прибегао усвајању или враћању на бикамерално законодавно уређење, као у случајевима Пољске (1989), Румуније (1990), Филипина (1987) или Етиопије (1995).⁷ Један број сложених пост-социјалистичких држава који није доживео распад какав се догодио Совјетском Савезу, Југославији и Чехословачкој задржао је, мада уз извесне измене у правцу чвршћих модерних федерација, своје бикамерално уређење (нпр. Белорусија, Руска Федерација). У периоду између 1996 и 2012 у свету је настало чак 28 нових бикамералних парламената, од тога пет у Европи, четири у Азији и чак деветнаест у Африци и на Блиском истоку. У истом временском периоду свега девет држава развило се у супротном правцу – од бикамералне ка уникамералној легислативи.

⁴ Herman Valentine with Françoise Mendel, *Parliaments of the World: A Reference Compendium*, Macmillan, London, 1976, стр.12.

⁵ Coakley John and Michael Laver, “Options for the future of Seanad Éireann“, in *All-Party Oireachtas Committee on the Constitution*, Second Progress Report. Stationery Office, Dublin, 1997, стр. 35-37.

⁶ Norton Philip, „Adding value? The role of second chambers“, *Asia Pacific Law Review* 15 (1), 2007, стр. 18.

⁷ Shell Donald, “Introduction”, *Journal of Legislative Studies* 7 (1)/ 2001, Belfast, 2001, стр. 1

Историјски развој и типови бикамерализма

Прве историјске претече представничких тела могу се пронаћи античкој Хелади и другим медитеранским културама првог миленијума пре Христа у којима су постојале скупштине слободних грађана које су учествовале у владању тамошњим полисима. Како законодавна, судска и извршна власт у овим скупштинама нису биле издиференциране и раздвојене, док је и сама политичка моћ ових тела била ограничена другим центрима моћи, није могуће да се говори о легислатури у модерном смислу те речи, па ни о оној бикамералног типа. И поред тога, постојање два или више представничких тела које су репрезентовале различите друштвене сталеже а у којима се одвијала слободна расправа и одлучивање о најважнијим политичким питањима ондашњих градова-држава била је широко распрострањена. Такође, функционисање ових представничких тела у укупном систему политичке власти процењивано је од стране античких филозофа из перспективе теорије о „мешовитој власти“ која доводи до квалитативно најбољег типа владавине. Наиме, античка политичка теорија је сматрала да добра владавина зависи пре свега од врлине и мудрости конкретних учесника политичког живота, а не институционалног оквира у којим они делују.⁸ Међутим, чак и најврлији грађани у јавној делатности могу да застрале ако насупрот њих не постоји контратежа коју творе представници различитих конститутивних делова једног полиса. Због тога је најбоље уређење полиса које обједињује различите видове владавине (монархију, аристократију и демократију) у јединствени поредак. Учење о „мешовитој власти“ су од Грка преузели Римљани, чије је републиканско уређење спонтано настало као вид трајног онемогућавања монархистичке самовоље (509. пре Христа) од стране аристократских фамилија, у њој видело теоријски оквир који у потпуности објашњава и оправдава овакав вид политичког уређења као добар и ефикасан. Такође, републикански вид „мешовите власти“ са различитим комисијама (скупштинама) доносио је како могућности репрезентовања свих друштвених сталежа укључујући и плебејце тако и њихово међусобно уравнотежавање које је доприносило стабилности републике. Римски Сенат несумњиво представља давну претечу каснијих Горњих домова, у коме је моћ аристократских фамилија стајала изнад комисија које су репрезентовале ниже друштвене слојеве и њихове интересе.

Модерни облици бикамерализма израсли су из средњовековног друштвеног поретка и његовог строгог хијерархијског уређења. У средњовековним монархијама, скупштине су представљале видове сабирања различитих сталежа у вези са различитим питањима, најчешће усаглашавања пореза који су они давали владарима, а који су се временом, услед честих заседања, уобичајили и у знатној мери институционализовали пре свега као тела која дају сагласност и савете, а не као законодавна тела. Правна историја је сагласна како је најранији вид уобличавања бикамералног представништва у правом смислу те речи био

⁸ Детаљније видети код: Штраус Лео, *Природно право и историја*, Веселин Маслеша, Сарајево, 1971.

онај у 14. веку у Енглеској. Он је у каснијим временима постепено трансформисан те је послужио као модел за друге модерне политичке институције широм света. Прво је још 1265. године високи племић Сајмон де Монфор сазвао парламент у које су по први пут, уз племство и виши клер, били и представници градова и варошица. Крајем века (1295) представници нижег племства и свештенства такође су постали присутни на заседањима парламента, при чему се почела мењати његова дотадашња улога. Наиме, парламент више није био само место на коме се усаглашавао износ доприноса појединих сталежа краљевској каси, већ је он почео да има и законодавну улогу видљиву у формулисању предлога на основу којих је донет низ статута. На овим сталешким скупштинама представници виших сталежа били су смештени у прочеље, а нижих сталежа у позадину парламента. „Темељем те поделе 1339. године настала је прва бикамерална структура која је, све до доношења америчкога Устава, бикамерализам темељила на сталешком начелу представништва. Принцип мешовите владавине какав се примењивао у античко доба примењен је и у стварању институционалне структуре у Енглеској. Таква се структура законодавног тела развијала у три фазе дугога реформског процеса, а проистекла је из Великога већа у којем су сједили краљеви саветници. Прва је фаза започела добијањем права на одлучивање о порезима, које је дошло у руке Великога већа. Оно се састајало повремено и то на краљеву иницијативу, када је требало расправити о појединим важним питањима, међу којима је најважније било питање опорезивања. Високо племство и клер успели су се 1215. године изборити за низ права, која им је краљ Јован Без Земље доделио потписујући „Магну Карту“. Међу низом права најважнија је била обавеза владара да за свако ново повећање пореза мора добити сагласност Великога већа.⁹ Друга фаза започела је поступним проширењем Великога већа и примањем представника различитих сталежа. Најчешћи је разлог проширења чланства била потреба за повећањем пореза. Број заступника повећавао се избором локалних представника у енглеским окрузима. Тако су представници витешких редова први пут изабрани 1227, ниже свештенство 1254, а представници грађанства у Веће су први пут ушли 1283. године. Отада и почињу редовитија парламентарна заседања тога законодавно-саветодавног тела у којем се налазе представници свих релевантних друштвених сталежа (ибид). Трећа се фаза бикамералног развоја темељила на подели Великога већа издвајањем појединих сталежа у засебна делиберативна тела.“¹⁰ Раномодерно доба британски Парламент је дочекао као тело у коме се одвијало прожимање прото-либералних демократских тежњи и идеја о „мешовитој владавини“ којом су чуване неке од ранијих сталешких позиција. Временом, Доњи дом (*House of Commons*) постао је доминантијији у односу на Горњи дом (*House of Lords*), да би од времена Роберта Волпола као првог премијера Уједињеног Краљевства (1730) дошло до потпуног преношења законодавне власти са монарха на чланове парламента. Законским реформама усвоје-

⁹ Tsebelis George, Money Jeannette, *Bicameralism*, Cambridge University Press, Cambridge, 1997, стр. 22.

¹⁰ Чепо Дарио, „Улога других домова у политичким суставима Румуњске и Пољске“, *Анали хрватског политиколошког друштва*, Загреб, 2007, стр. 173.

ним 1832. године изведена је редистрибуција представника којом је потпуно избрисан утицај аристократије и свештенства у Доњем дому, да би каснијим реформама (1911. и 1949.) смањен утицај Горњег дома у законодавним активностима док је Доњи дом постао главно законодавно тело. Идеја о народној владавини као основи парламентарног уређења модерне државе постала је потпуно преовлађујућа. На тај начин су наслеђени аспекти политичког система који су сматрани недемократским (као што су монарх и Дом лордова) у највећој мери развлашћени и претворени у симболичко-репрезентативне видове власти или им је само остављена улога привремене „кочнице“ и стабилизатора политичке воље демократске већине.

Други тип бикамерализма, односно његов други смер развоја везан је за САД као прву модерну федерацију која такође у многоме дугује своје уређење британском парламентарном моделу. То је сасвим природно пошто су САД биле колонија Британске империје и парламентарни живот у њеним колонијама - будућим државама америчке федерације се одвијао у представничким телима која су настала опонашањем модела у држави – матици. „Већина је, дакле, колонија имала бикамералну законодавну структуру. Стога не чуди што је велики компромис из којег је настао Устав САД какав данас познајемо довео до увођења управо такве законодавне структуре и на националној разини, но на увелико измењеном начелу представништва у односу на дотада постојећи британски модел. Главни проблем приликом доношења Устава било је очување интереса мањих држава од превласти великих, које би имале доминантну улогу кад би се законодавна структура темељила само на броју становника. Бикамералном је структуром признато федерално начело устројства САД-а, у којем чланове првога дома бирају сви грађани с правом гласа у зависности од броја становника поједине државе, док је у другој држави свака држава представљена са по два заступника, који се брину за очување интереса савезних држава, а посредно и њихових грађана. Тако је дошло до еволуције, односно до стварања потпуно новог смера у развоју бикамерализма, који је уместо сталешких почео представљати територијалне разлике, а уместо друштвених скупина чланови америчкога Конгреса представљали су грађане државе у целини, као и оне из својих савезних држава. Тај је облик успостављања бикамералне структуре своју обрану добио у „Федералистичким списима“, у којима је Џејмс Медисон бранио представничку димензију, те димензију ефикасности Сената као другог дома Конгреса. Што се тиче представничке димензије увођења другог дома, Медисон, који је био снажан заговорник увођења бикамералнога законодавног састава, тврдио је да савезне државе имају интересе који нису увек једнаки интересима грађана, стога треба увести Сенат као контролни механизам у којем би представници савезних држава могли надzirати и утицати на доношење законодавних аката Конгреса. Из тог је разлога усвајање неког законодавног приједлога могуће тек уколико га прихвати већина представника грађана те већина представника америчких савезних држава. Што се пак тиче ефикасности законодавног тела које би се састојало од двају домова, Медисон је истицао како је други дом равнотежа

првome дому, који често делује исхитрено и вођен емоцијама, а не разумом.¹¹ Дужина мандата у Представничком дому и Сенату се разликују: како је Представнички дом замишљен као законодавно тело ближе грађанима и изразима њихове воље, грађански заступници се бирају на слободним изборима као својеврсним народним референдумима сваке две године. За разлику од њих Сенат је замишљен као делиберативно тело које треба да усмери политичку импулсивност Представничког дома, па се зато сенатори бирају на временски период од шест година. Избори за оба дома одвијају се истовремено, с тиме што се сваких две године мења само једна трећина састава Сената. На тај начин се ограничава могућност наглог политичког преокрета и ствара стабилније и искусније друго законодавно тело.

Из британске и америчке верзије бикамерализма развили су се сви његови савремени облици.

Савремени погледи на бикамерализам

У деветнаестом и првој половини двадесетог века и социјалисти и либерално-демократски радикали имали су крајње негативан однос према бикамерализму те сваком виду представништва који је одсликавао друштвену неједнакост и наслеђене привилегије, а поготово представништву на основу величине имања и имовинских прихода. Сви они су на бикамерализам гледали као на главни стуб неједнакости и бацали на њега анатеме, захтевајући четири ствари: директне, универзане, једнаке и тајне изборе. Добијање општег бирачког права и опште правне једнакости на бикамерализам је гледано као оправдан систем само у погледу сложених држава где се у другом дому налазе представници појединих (федералних, конфедералних или кантоналних) конститутивних територијалних јединица. Према свим другим видовима намештења које стоје мимо директно изабраних посланика на општим изборима гледало се негативно и са крајњим неповерењем, као излишне, следећи речи опата Сејеса из периода Француске револуције: „ако други дом одступа од првог - онда је штетан, ако се слаже са њим – онда је сувишан“.¹²

Тек постепено се током овог периода уобличавала контрааргументација која је оправдавала бикамерализам и указивала на његове предности у односу на унификујући, мајоризујући ефекат општег демократског изјашњавања у савременим друштвима. Међу предности бикамералних законодавних тела постепено почињу да се сматрају њихове следеће особине: остављање могућности за представљање различитих група укључујући и оне мањинске (без обзира да ли се ради о конститутивним јединицама државе, регијама, етничким групама или социјалним класама); омогућавање квалитативнијег делибератив-

¹¹ Исто, стр. 174-175.

¹² Marriott J., *Second Chambers: An Inductive Study in Political Science*. Clarendon, Oxford, 1910, стр.1.

ног приступа законодавним активностима; успоравање доношења мањкавих или непромишљених законодавних решења које могу да имају дугорочно погубне последице по целину друштва; обезбеђивање појачаног надзора или контроле над извршном влашћу.

Савремена дебата о бикамерализму делом произлази из теоријске анализе бикамералних институција а делом представља ехо социо-историјских трендова. Тако се интелектуално оправдање постојање другог дома по правилу види као вид институционалног обуздавања „тираније већине“ кроз могућност посезања овог дома за правом вета, као и зарад међусобне контроле два дома законодавне власт и подизања њеног квалитета у односима са другим гранама власти ка којима такође постоји однос балансирајуће контроле. Све то је описао још Монтескије који се залагао да законодавно тело треба да буде састављено од два дела, где један контролише други кроз заједничку привилегију одбијања. Савремена теоријска разматрања указују како бикамерализам једнако као што онемогућава „тиранију већине“ спречава и супротну појаву - „тиранију мањине“, пошто побошљава репрезентативност у окциру ситема владавине већине. У дводомим скупштинама, неопходна је знатно шира подршка и јача већина него што је то неопходно у једнодомим скупштинама где је у неким ситуацијама довољно поседовати четвртину посланичким мандата да би се контролисало гласање у парламенту (то јест половину од половине неопходне за кворум као предуслов легитимности гласања). И коначно, бикамерално уређење парламента онемогућава „тиранију појединца“ то јест израстање политичких лидера који своју самовољу спроводе преко „намакнуте“ просте већине тако што му је у Горњем дому неупоредиво теже да стекне укупну подршку међу представницима различитих структура, слојева или представника територијални јединица који су свој мандат стекли по различитим основама. На овај начин се бикамерализам конституише као препрека тенденцијама којих се прибојавао Џејмс Медисон указујући на слабости општег, једнодомог представништва пред заводничким моћима фракционашких лидера са њиховим неумереним и погубним захтевима.¹³ Савремене теоријске анализе указују како је значајна улога бикамерализма у смањивању моћи тзв. „стваралаца агенде“ односно оних који (у једнодомим скупштинама) намећу теме и приступе и тако онемогућавају разматрање њихових алтернатива. Други дом омогућава да се свака агенда стављена пред скупштинска тела сагледа и из других углова и регулише на различите начине од оних којима је задовљна само проста и често недовољно стручно упућена већина у Доњем дому. У бикамералном уређењу, приступ „стваралаца агенде“ мора да опстане у окружењу Горњег дома које му по правилу противставља контра-аргументе и алтернативе. Успешно усвајање законских предлога „стваралаца агенде“ захтева нужно постизање компромисног договора са представницима унутар Горњег дома.

Упркос развоју изнијансиранијег теоријског валоризовања бикамерализма, главни негативно- критички и апологетски аргументи уобличени током

¹³ Hamilton Alexander, James Madison and John Jay, *The Federalist: Or, the New Constitution*. Dent, London, 1961, стр. 379.

социо-историјског развоја савременог парламентаризма и даље су преовлађујући како у стручној тако и широј јавности. Основаност негативног критицизма базирана је како на практичним питањима тако и на оним теоријским. Што се тиче критика бикамерализма из практичне перспективе, све оне произлазе из питања ефикасности. Главна опасност на коју указују практични критичари бикамерализма лежи у уређењу у коме Горњи дом има могућност да блокира усвајање закона и створи легислативни ћорсокак. То се, наравно, може избећи установљаванем таквих процедура којима се превазилази застој при усвајању закона, премда те процедуре захтевају значајан проток времена и тако стварају утисак његовог непотребног губљења и драматичног успоравања законодавних активности. У случајевима када Горњи дом не чине представници изабрани на директним, општим изборима увек се поставља питање недостатка њихове легитимости да доводе до застоја, односно успоравања законодавног процеса који одговара неким ужим, недемократским или недовољно демократским интересима. Све то може да доведе до пораста незадовољства, па и непријатељства унутар и између представничких тела, па и општег електората који у овим случајевима види једну мањину која свесно одуговлачи или блокира парламентарне активности насупрот вољи већине.

Што се тиче теоријских аргумената противним бикамералном уређењу парламената, сви они су везани за концепт народног суверенитета и народне воље: из ове перспективе која се поузда у моћ демократске већине (која се изједначава са моћи сувереног народа), постојање другог дома се обично види као сметња демократској већини што се у потпуности исказује у једнодомним скупштинама конституисаним на општим и слободним изборима. Заговорници демократске мајоризације, односно већинске воље као воље сувереног народа, у ствари, заговарају један облик практиковања утилитаризма у којима се највећа срећа постиже установљаванем воље већине на штету мањине. Ова воља се испољава у виду задобијања већине гласова на изборима где сви пунолетни грађани имају бирачко право. Из ове перспективе, други дом или представља дуплирање воље грађана (ако има веома сличан састав), у ком случају се он види као беспотребан, или му (ако је овај састав делом различит од оног исцпаног већинском вољом грађана на изборима) споран легитимитет. Из тих разлога други дом се види као тело које дели народ и оспорава његову јасно исказану вољу, што је из перспективе његових заговорника нешто што је лоше по себи и потпуно недопустиво. За заговорнике демократске мајоризације је немогуће да већинска, народна воља има два различита исхода, а могућност да се законодавни процес одуговлачи или блокира услед постојања другог дома види се искључиво као проблем и сметња демократији. Поборници овог становишта сматрају да је одлагање при усвајању закона не само излишно, већ да доноси штету људима који су изабрали своје представнике управо са циљем да што пре донесу законе који треба да им омогуће разне добробити које њихово примењивање доноси са собом. Они виде други, Горњи дом као институцију опасну по демократију пошто она може да изазове фрустрираност већинске воље услед њеног успоравања и блокирања мањинском, демократски мањкавом вољом која на тај начин тријумфује над вољом већине. Све то су разлози

због којих заговорници демократске мајоризације пропагирају гашење постојећих других, горњих домова и стварање једнодоме, егалитарно-демократске скупштине. У случајевима када је тешко постићи овај циљ услед сложених правних процедура (по правилу праћених захтевањем квалификоване већине за усвајање суштинских реформи парламентарног система), они се задовољавају модификовањем моћи Горњег дома, односно његовим систематским смањивањем надлежности као и мењањем начина на који се у њега бирају или постављају представници, чиме се суштински мења природа састава Горњег дома, а последично и начин његовог функционисања.

Савремени аргументи у прилог бикамерализму такође се надовезују на историјско наслеђе теоријских расправа на ову тему, али употпуњених савременим примерима и везаним за актуелни контекст и данашње процесе у демократским друштвима. И даље су присутни класични апологетски аргументи о томе како бикамерализам допушта представљање различитих мањинских друштвених група, како омогућава квалитетније разматрање законских предлога, како успорава или спречава ступање на снагу спорних и мањкавих закона итд. Надаље се развијају тезе како постојање два дома подиже „лествицу“ захтевану да предложени закон ступи на снагу уз напомене како се то може додатно појачати захтевањем квалификоване већине ($\frac{2}{3}$ или чак $\frac{3}{4}$ представника) у сваком од скупштинских домова. Други дом је, према његовим апологетима, далеко мање „партизански“, мање подложану ускопартијским утицајима. Такође, сматра се како су представници Горњег дома темељнији и упућенији у законску проблематику од својих колега који репрезентују опште бирачко тело, те да је квалитет расправе у Горњем дому неупоредиво виши, а самим тиме јача је и контрола „пропусности“ недоречених и спорних законских предлога. Осим тога, рефлексивна моћ представника Горњег дома сматра се израженијом с обзиром да они најчешће представљају специфичне интересне и мањинске групе па су у стању да дубље промисле све дугорочне последице по највећи број група који чине друштво, а не само његову просту већину. На овај начин бикамерализам доприноси стабилности правно-политичког поретка, умерујући и успоравајући захтеве за исхитреним променама који могу да одведу реформске токове на странпутицу и донесу далеко више штете него користи. „Ако друге домове сматрамо институционализованим компромисима, што је опћеприхваћена чињеница у савременој бикамералној теорији, оправдано је поставити питање њихове сврховитости у тренутку када тај компромис више није потребан. То је питање, према Шуетмајеру и Штурму (1992), повезано и с представничким начелом на којем се други домови темеље. Ако је други дом утемељен на демократско-егалитарном начелу представништва, а постоји у унитарној држави, у једном ће тренутку постати излишним. Слична је ситуација и с оним ретким другим домовима који се и даље темеље на сталешком начелу представништва. Територијално пак, начело успостављања другог дома у већој мјери осигурава остварење његове легитимацијске основице, поготово онда када он има овласти контролисања односа између федерације и савезних јединица, уза заступање регионалних интереса и равноправности с првим домом у погледу рјешавања сукоба. Слично ранијим ауторима и Расел

(2001) се слаже да се бикамерална законодавна структура сусреће с низом критика и проблема у ситуацији легитимације законодавних тијела опћим правом гласа. Она пак истиче четири елемента којима други домови могу успешно придонијети функционирању парламентарног сустава. Прво, други домови требају заступати интересе различите од оних који су најчешће заступљени у првоме дому парламента. Они, друго, морају представљати неутралнија, односно независнија гледишта него што је то случај с првим домовима, у којима је страначка доминација врховна одредница деловања заступника, а извршна власт има много већи утицај него што је то случај с члановима другог дома. Треће, други домови, ако су им уставом прописане такве надлежности, требају деловати као вето играчи, који само у том случају могу значајније утицати на процес доношења одлука – уколико имају снажне надлежности – или барем утицати на његово успоравање – ако су овлашћења другог дома много слабија од овлашћења првог дома. Четврти је елемент повезан с олакшавањем деловања у парламенту, с обзиром на то да чланови другог дома могу преузети одређене функције и активности ослобађајући или олакшавајући дјеловање заступницима првог дома и рационализирајући на тај начин њихово функционисање.¹⁴

Закључна разматрања о обнови бикамерализма у 21. веку

Обнова бикамерализма и његов пораст међу законодавним телима држава на почетку 21. века у великој мери представља изазов свим оним теоријским приступима који су до недавно указивали на његову превазиђеност у сваком погледу и постепено исчезавање његових преосталих облика (изузев оног код федералних држава), те указује на нужност преиспитивања досадашњих поставки правне и политичке теорије по овом питању. Као прво, све оне који су препознавали оправданост постајања другог дома само као институционалне компоненте федералних држава, савремени трендови стављају пред питање због чега поједине савезне државе напуштају бикамерализам, то јест да ли овакав развој догађаја значи губљење везе између бикамерализма и федерализма или само указује на слабљење самог федерализма? Са друге стране, нова популарност увођења другог дома у легислатуре унитарних држава видљива од краја 20. века, указује на потпуно погрешне премисе оних који су је сматрале превазиђеним. Овакав актуелни процес ставља пред дилему и апологете бикамерализма који тврде како он несумњиво побољшава квалитет јавних политика и њихових законодавних решења, пошто су дводоме скупштине у савременом добу поново изникле у државама чији режими се не могу тако лако квалификовати као демократски и као они који пружају високо квалитетне јавне политике за своје грађане узимајући у обзир све њихове специфичности и социјалне, етничке и националне разлике? Соучени са овим дилемама, ис-

¹⁴ Чепо Дарио, „Улога других домовата у политичким саставима Румуњске и Пољске“, *Анали хрватског политиколошког друштва*, Загреб, 2007, стр. 175-176.

тражачи васкрснућа савременог бикамерализма принуђени су да или посматрају овај процес као синхрон порасту ауторитатизма у „слабим демократијама“ којима други домови сврсиходно погодују, или да тврде како пораст плуларних идентитета и мањинских интереса изискује помак од уникамералне демократске мајоризације ка бикамерализму који је подобнији за репрезентовање сложене колективно-идентитетске и интересне стварности која егзистира на просторима националних држава на почетку 21. века. Чак и ако у свим овим приступима има по нешто истине – она несумњиво указује како модерна демократска држава није успела да кроз мајоризацију реши конфузне односе између колективних идентитета и њиховог представљања у парламентарним режимима, па да се због тога прибегава или њиховом потискивању (које се одржава и као напуштање федерализма, па и бикамерализма) или новом покушају њиховог институционалног обухватања, плуралистичком мноштву и његовим интересима много прикладнијем бикамералном уређењу парламента.

Ситауција је дакако још знатно сложенија зато што у данашњим приликама није лако направити јасан рез између уникамералних и бикамералних легислатура у модерним државама. Неки уставни прокламују да њихове скупштине припадају једној категорији, премда, у ствари, они припадају неком другом типу. Такође, постоје и спорни, прелазни облици где није јасно да ли је „скупштина“ или „дом“ међувладино или парламентарно тело. Тако нпр. ЕУ сматра само „Европски парламент“ скупштинским телом, иако и друга тела ЕУ имају законодавну улогу (нпр. Савет министара).¹⁵ Немачки устав сматра да је само Бундестаг законодавно тело иако и Бундесрат (тело у коме су делегирани представници немачких федералних држава) у пракси игра улогу другог, федералног дома. У Исламској Републици Иран тзв. Савет чувара, као и различити економски и социјални савети у другим државама играју фактичку улогу другог дома где су заступљени специфични друштвени слојеви иако формално гледано имају само саветодавну улогу. Норвешки пак парламент по имену Стортинг имао је до 2004. године две секције - Лагтинг (који би преузимао свега четвртину посланика након општих избора) и Оделстинг (у коме су седали преостали посланици). Уследила је уставна реформа у периоду од 2004-2009. године, после које је Норвешка је прешла на чист монокамерални модел.

Једно је ван сваке сумње: пораст бикамералне легислатуре није везан са порастом федералног уређења међу савременим државама широм света. „Од 28 земаља у којима су други домови креирани или обновљени од 1996. године, само једна се може описати као федерална. Ипак, постоји јака веза између федерализма и дводомости. Треба напоменути да 76% федералних држава (19 од 25) има друге домове, у поређењу са 33% унитарних држава (58 од 164). Ово показује значајну промену од 1996. године, када је 82% федералних држава и 26% унитарних држава било дводомо. Све мањи јаз између два типа држава настаје делимично од обновљене популарности дводоме формуле у унитарним

¹⁵ О бикамерализму и ЕУ видети: Kreppel Amie „Bicameralism and the balance of power in EU legislative politics“, The Journal of Legislative Studies, Routledge, London, march 2018

државама, али и, што је још изненађујуће, од одступања од дводомости у федералним државама. 1996. године, једине четири федералне државе које су имале једнодомне парламенте биле су оне мале: три (Комори, Свети Китс и Невис и Федералне државе Микронезије) имале су мање од пола милиона становника, а четврта, Уједињени Арапски Емирати, била је традиционално слабо насељена, иако се њена популација експоненцијално повећава почевши од шездесетих година. Али овим четирима државама придружиле су се две много веће федерације које су одбациле своје друге домове: Венецуела (1999) и Непал (2008).¹⁶ Све ово указује како је обнова бикамерализма сложен феномен који се не може једнозначно, на основу једног или два фактора, објаснити и разумети.

Упркос видној обнови дводомог устројства законодавних тела у савременом свету, бикамерализам и даље (и теоријски и практично) остаје спорна институција коју многи сумњиче, неки из начелних а неки из интересних разлога. Главни приговори остају они везани за демократско већинско виђење његове неподесности, али им се придружују и виђења оних који бикамерализам сматрају пуком декорацијом псеудо-демократских а суштински ауторитарних режима (у случајевима када су други домови репрезентативни али без значајнијих стварних надлежности, поготово према извршној власти), односно анти-демократским (ако су нерепрезентативни у односу на општу популацију, а са моћним надлежностима).¹⁷ Разумевање свих њених савремених улога и њихових аспеката те последица на функционисање политичких система у којима је бикамерализам поново заживео, остаје изазов за савремене друштвене науке.

Литература:

1. Baturo Alexander & Elgie Robert, „Why do authoritarian regimes adopt bicameralism? Cooptation, control, and masking controversial reforms“, Democratization, Routledge and Francis, London, 2018
2. Verma Richard, „One Chamber or Two? Deciding Between Unicameral and Bicameral Legislature“, National Democratic Institute of Democratic Affairs, paper 3, Washington DC, https://www.ndi.org/sites/default/files/029_ww_onechamber_0.pdf
3. Kreppel Amie „Bicameralism and the balance of power in EU legislative politics“, The Journal of Legislative Studies, Routledge, London, march 2018
4. Marriott J., *Second Chambers: An Inductive Study in Political Science*. Clarendon, Oxford, 1910
5. Norton Philip (ed.), *Legislatures*, Oxford University Press. Oxford, 1990
6. Norton Philip, „Adding value? The role of second chambers“, Asia Pacific Law Review 15 (1), 2007

¹⁶ Coakley John, *The Strange Revival of Bicameralism*. Journal of Legislative Studies, 20(4), University College Dublin, Dublin, 2014, стр. 561.

¹⁷ Детаљније код: Baturo Alexander & Elgie Robert, „Why do authoritarian regimes adopt bicameralism? Cooptation, control, and masking controversial reforms“, Democratization, Routledge and Francis, London, 2018

7. Shell Donald, "Introduction", *Journal of Legislative Studies* 7 (1)/ 2001, Belfast, 2001
8. Tsebelis George, Money Jeanhette, *Bicameralism*, Cambridge University Press, Cambridge, 1997
9. Coakley John, *The Strange Revival of Bicameralism*. *Journal of Legislative Studies*, 20(4), University College Dublin, Dublin, 2014
10. Coakley John and Michael Laver, "Options for the future of Seanad Éireann", in *All-Party Oireachtas Committee on the Constitution*, Second Progress Report. Stationery Office, Dublin, 1997
11. Čepo Dario, „Uloga drugih domova u političkim sustavima Rumunjske i Poljske“, *Anali hrvatskog politikološkog društva*, Zagreb, 2007
12. Hamilton Alexander, James Madison and John Jay, *The Federalist: Or, the New Constitution*. Dent, London, 1961
13. Herman Valentine, with Françoise Mendel, *Parliaments of the World: A Reference Compendium*, Macmillan, London, 1976
14. Štraus Leo, *Prirodno pravo i istorija*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1971.

CONTROVERSIES OF CONTEMPORARY BICAMERALISM

Summary: Starting from the definition of bicameral representatives as legislative bodies composed of two different houses where the debate is taking place and decisions are made in separate sessions, the Paper first deals with question how much bicameralism has a great impact on relations between legislative and executive power as two of the three main branches of government in modern states, and then it observes the degree of its presence in the modern world. Then, the Paper gives overview of historical development and the types of modern bicameralism. The second part of the Paper provides a cross-section of contemporary negative critical and apologetic thoughts on bicameralism, as well as their main arguments. Final considerations in the Paper, on the basis of everything previously presented, give an overview of the possible reasons for the recurrence of bicameralism from the end of the 20th century to the present day, noting that, in spite of that, bicameralism remains (both theoretically and practically) a controversial institution that is, in contemporary democratic circumstances, still under many suspicions - some of the principle ones, and some for interest reasons.

Key words: bicameralism, Upper House, legislation, division and relations between branches of government, mixed power, democracy

АЛЕКСАНДАР МАТКОВИЋ*

Факултет за европске правно-
политичке студије
Нови Сад

УДК 316.728(497.1):343.95

Прегледни рад
Примљен: 21.03.2019
Одобрен: 23.04.2019
Страна: 47-60

НАСИЛНИЧКЕ ПОТКУЛТУРЕ У СР ЈУГОСЛАВИЈИ – ДИВЕРЗИТЕТ, ПОЉА УКРШТАЊА, ЛОКАЛНЕ СПЕЦИФИЧНОСТИ

Сажетак: Предмет истраживања представљају специфичне поткултуре на простору СР Југославије које су оперативно дефинисане као насилничке поткултуре. Кроз више тематских целина, размотрене су три групације (навијачка хулиганска, неонацистичка скинхедс и „дизел“ поткултура), њихова општа обележја, криминолошке и кривичноправне карактеристике насилничких аката, међусобни сукоби, као и поља узајамног утицаја и укрштања. Између осталог, уочено је постојање важних особености (укључујући и локалне специфичности) на пољу идентитета сваке од анализираних групација, али и значајних сличности између њих, односно између криминалних аката које извршавају њихови припадници. На основу укупних резултата анализе, као кључни генератори настанка и обликовања посебности локалних насилничких поткултура, односно њихове међусобне интеракције, издвојени су: 1) политички фактори (југословенски грађански рат и његове друштвенополитичке последице, међунационалне тензије, експанзија екстремистичких идеологија); 2) економски фактори (санкције, несташица робе, економска криза, пораст сиромаштва, економска поларизација друштва и др.); 3) културолошки чиниоци (повезани са специфичним културолошким амбијентом који је био у значајној мери заступљен у периоду постојања СР Југославије).

Кључне речи: поткултура, супкултура, насиље, Југославија, навијачки хулиганизам, скинхедс, „дизел“ поткултура

Увод

Савремене поткултуре¹ представљају значајан социјални феномен који интерактује са читавим низом друштвено релевантних чинилаца и односа. У

* al.matkovic@gmail.com

¹ О традиционалном схватању појма поткултуре в: McClung Lee, 1945; Gordon, 1947; Mercer, 1958. О омладинским поткултурама: Hebdige, 2012; Williams, 2007; Haenfler, 2013; Brake, 2013. О криминалним поткултурама: Thrasher, 1927; Cohen, 1955; Miller, 1958; Forman, 1963; Wolfgang, Ferracuti, 1967. О вези омладинских поткултура и криминалитета: Матковић, 2018а.

складу са тиме, неспорна је веза једног дела поткултурних групација са различитим видовима антисоцијалног, односно социјално патолошког понашања. Један од могућих видова такве конекције јесте повезаност са доменом насиља. Без жеље за удубљивањем у сложеност културне и супкултурне проблематике уопште, циљ овога истраживања биће ограничен управо на поменуте групације – тј. на поткултуре које се, између осталог, одликују фреквентном применом насиља, те које услед тога могу бити оперативно дефинисане као насилничке поткултуре.² За временски и просторни оквир анализе одабрано је југословенско друштво у периоду постојања СР Југославије, будући да, према прелиминарним увидима, феномен локалних насилничких поткултура у назначеном периоду још увек није довољно истражен. У складу са свим наведеним параметрима, за потребе овога рада анализиране су три карактеристичне поткултуре које су биле међу најутицајнијим и најраспрострањенијим на простору СР Југославије, те које су се посебно истакле учешћем у насилничким активностима. То су: а) навијачка хулиганска, б) неонацистичка скинхедс и в) „дизел“ поткултура.

Навијачка хулиганска поткултура

Иако почечи навијачких сукоба и навијачког насиља³ у Југославији свакако сежу деценијама уназад (Милојевић *et. al*, 2014: 25 и д.), феномен омасовљавања специјализованих и добро организованих навијачких хулиганских групација везује се уобичајено за осамдесете године прошлог века (уп: Милојевић *et. al*, 2014: 29; Мисић, Кешетовић, 2012: 103). Од тога периода, примећује се тенденција уобличавања домаћих хулигана по узору на моделе из других земаља (карактеристични модели су били енглески и италијански навијачки стилови), уз фреквентне међусобне обрачуне, неретко повезане са организованим, колективним⁴ одласцима на гостујуће утакмице и са изазивањем нереди, односно сукобљавањем са локалним навијачима. Након распада СФРЈ, ривалитет клубова из различитих југословенских република уступио је место сукобима између навијача спортских клубова са територије СР Југославије, при чему су обриси описаног пређашњег ривалства остали видљиви приликом међународних спортских такмичења између клубова, односно репрезентација бивших република СФРЈ.⁵ Такође, пораст екстремистичких, ултранационалистичких стремљења, видљив већ пред крај постојања „велике“ Југославије, у периоду ратних и послератних дешавања у СРЈ доживео је пун замах (уп: Ђорић, 2012; Милојевић *et. al*, 2014).

² Волфганг (Wolfgang) и Феракутти (Ferracuti) формулисали су појам „поткултуре насиља“ (Wolfgang, Ferracuti, 1967).

³ Уопште о навијачком хулиганизму у: Spaaij, 2006; Dunning *et al*, 2014; Kerr, 1994; Frosdick, Marsh, 2005; Armstrong, 1998.

⁴ О феномену „навијачке гомиле“, в: Суботић, Димитријевић, 2016.

⁵ Више о локалним обележјима навијачког хулиганизма у: Ђорић, 2012; Ђорђевић, 2015; Ђурђевић, 2010; Savković, 2010. и др.

Сходно глобалној пракси, и у оквиру југословенске навијачке хулиганске поткултуре имиџ није био јасно дефинисан. Услед преплитања различитих поткултурних стилова, као и због појаве истовременог припадања појединца различитим врстама компатибилних поткултура, имиџ навијача хулигана неретко осликава имиџ друге поткултуре са којом се они паралелно идентификују (уп. Матковић, 2018а: 78). Као константа, може се начелно издвојити ношење (у облику одеће или различитих реквизита) различитих обележја спортског клуба који подржава конкретна група навијача или пак ношење обележја поменуте навијачке групације. Међутим, таква врста визуелног идентитета није правило, особито имајући у виду појаву свесног и тенденциозног избегавања истицања поменутих навијачких симбола, у циљу елиминисања различитих проблема практичне природе (уочавање и праћење од стране полиције, пресрећање и физички напади од стране супарничких навијачких група и др), као и зарад лакшег неопаженог приближавања и напада на навијаче из супарничког тора. Описана пракса довела је до формирања својеврсне засебне подврсте унутар навијачке поткултуре – тзв. *casual(s)* навијачи.⁶

Специфичности навијачке хулиганске поткултуре на простору СР Југославије треба тражити, пре свега, у утицају ратних и послератних дешавања повезаних са распадом СФРЈ (уп: Милојевић *et. al*, 2014: 30-31; Ђорић, 2014: 224; Мисић, Кешетовић, 2012: 110).⁷ У том смислу, нарочито се истиче: појава екстремног национализма и ултрадесничарских стремљења повезаних са пренаглашеним националним осећањима, присуство ксенофобије (са посебним акцентом на појединим нацијама из оквира бивших југословенских република), верске нетрпељивости и др.⁸ Друга специфичност, која је такође посредно конектована са кризним периодом ратног и послератног периода, јесте феномен повезаности појединих навијача-хулигана, односно читавих навијачких група са доменом организованог криминалитета. Један од најкарактеристичнијих видова поменуте повезаности јесте укљученост у област наркотржишта, са свим криминалним радњама које са наведеним стоје у вези (уп: Мисић, Кешетовић, 2012: 112).

Поводом карактеристика насилничких аката, припадници глобалне навијачке хулиганске поткултуре фреквентно су инволвирани у извршавање низа противправних радњи које показују велики диверзитет у погледу врсте заштитног објекта, предмета, метода и околности при извршењу. Међутим, ограничајући се на питање насиља, уочавају се две кључне категорије: 1) међусобни сукоби хулигана- припадника супротстављених навијачких групација, као и напади на навијаче супарничког клуба; 2) обрачуни хулигана са полицијом. У том погледу, хулиганизам у СРЈ није показивао веће особености у односу на описани општи образац навијачког хулиганства, док се одређене локалне специфичности могу уочити у навијачким испадима повезаним са

⁶ О *casuals* навијачима, уп: Thornton, 2003.

⁷ М. Ђорић разликује три фазе развитка локалне навијачке сцене: 1) до 1990-их година, 2) до 2000. године, 3) након (5. октобра) 2000, при чему такође истиче утицај ратних дешавања током 1990-их година као изузетно значајан за обликовање хулиганизма (Ђорић, 2012: 142).

⁸ Слично и у: Ђорић, 2012: 139 и д.

националном и верском мржњом и нетрпељивошћу између припадника различитих народа из окриља бивше СФРЈ.⁹

Неонацистичка скинхедс поткултура

Омасовљење скинхедс покрета¹⁰ у Југославији везује се за другу половину 1980-их година. Покрет се првобитно развијао у већим градовима, али је био присутан и у појединим мањим градским насељима (уп: Ђорђевић, 1998: 94). За разлику од уобичајене праксе у државама „запада“ (нарочито у Великој Британији, као колеџи скинхедса) где се скинхедс идеја најчешће повезује са лицима из сиромашних, махом радничких друштвених слојева, таква правилност је у искуству нашег поднебља у значајној мери релативизирана, будући да локални скинхедси показују веома хетерогена обележја у погледу социоекономског и културног миљеа из кога потичу (Ђорђевић, 2013: 32). Фокусирајући се на скинхедсе десничарске политичке оријентације, у периоду након распада југословенске државе, карактеристичан појавни облик било је њихово идентификовање са ултранационалистичком идеологијом, уз честу отворену подршку домаћим екстремним десничарским организацијама (политичке партије, различити покрети, групације и др). Нешто касније (у оквирном периоду око 2000. године, на даље) таква оријентација све више уступа простора „класичној“, интернационално широко распрострањеној идеологији неонацистичког скинхедс покрета. Поред потенцирања властите нације и националности, од тада се уочава све веће истицање „аријевског“ расног идентитета, уз приметна наднационална стремљења путем пропагирања идеала беле расе, заједничког европског културолошког идентитета, (индо)европских вредности и других сродних елемената. Значајна разлика примећује се и на религијском плану – уместо усвајања православног хришћанства (уп: Ђорђевић, 2013: 36), од поменутог периода и на простору Србије/ СР Југославије све већи замах узима оријентација скинхедса ка неопаганској духовности.¹¹

Имиц неонацистичких скинхедса у периоду СРЈ углавном је одговарао интернационалном визуелном идентитету тога покрета: веома кратко (често потпуно) ошишане главе, војничке чизме (тзв. „*bovver boots*“ произвођача *Dr. Martens, Shellys* и др), спитфајер јакне (локално [махом у Новом Саду] познате и као „комбат“ јакне), панталоне војничког („*military*“) кроја и дезена и др. (уп. Ђорић, 2015: 242, Ђорђевић, 1998: 113-114; Ђорђевић, 2013: 33). Међутим, и у погледу имица могу се уочити одређене локалне специфичности.¹² Ипак, у

⁹ Више о генералној вези екстремне деснице и навијачког хулиганизма, као и о локалним обележјима такве конекције у: Ђорић, 2014: 213, 224 и д.

¹⁰ О скинхедс поткултури в: Brake, 1974; Marshall, 1991.

¹¹ У широј вези са наведеним, Д. Ђорђевић наводи две типологије скинхедса у Србији/ СР Југославији: 1. „Ои!-јевци“, 2. „православци“, 3. „неонацисти“, односно: 1. „нацисти“, 2. „хамери“ и 3. „националисти“ (Ђорђевић, 2013: 36).

¹² Примера ради, М. Ђорић одлично наглашава да је симболика боје пертли које домаћи скинхедси носе у својој обући супротна истоврсној симболици која важи у неким другим поднебљима – док су на овим просторима нацистички скинси често носили беле пертле, а црвене сматрали

каснијем периоду, приметна је била тенденција осетне либерализације у погледу доследног праћења описаног визуелног обрасца, са све чешћим укључивањем различите спортске и остале гардеробе. На тај начин, скинхедс популација постала је визуелно сроднија другим двома поткултурама обухваћеним текућим истраживањем.

Локалне специфичности неонацистичког скинхедс покрета могу се објаснити тројако. Први фактор тиче се особености опште друштвенополитичке ситуације током распада СФРЈ и у оквиру новонастале Југославије. Поред раније наведених, интернационално усвојених идеолошких поставки карактеристичних за глобални ултрадесничарски скинхедс покрет, тадашњи локални скинси су усвајали и значајан корпус вредности директно повезаних са политичким и општедруштвеним приликама у СРЈ. У том смислу, нарочито су значајни елементи ултранационализма, шовинизма, верске искључивости и нетрпељивости, са посебним фокусом на међуетничким сукобима и тензијама између народа некадашње Југославије. Усвајање православног хришћанства као верско-идеолошког елемента значајног дела локалних скинхедса такође представља важну локалну особеност, будући да су у иностраној пракси (уз изузетак појединих других држава са већинским православним становништвом) десничарски скинхедси окренути или ка неопаганској религији и митологији, или пак хришћанству римокатоличког и протестантског усмерења.

Други фактор специфичности ултрадесничарског скинхедс покрета у СР Југославији произилази из историјата изворног распрострања нацистичких и фашистичких идеја у периоду Краљевине Југославије и током Другог светског рата. Осим изворних нацистичких идеја потеклих од идеолога Трећег Рајха, међу домаћим скинхедсима присутно је и усвајање ставова и величање личности некадашњих локалних идеолога пронацистичке и профашистичке оријентације. Сходно наведеном, домаћи скинси усвајају и: идеолошке поставке српских заговорника профашистичких и других сродних идеја који су деловали у периоду између два светска рата; идеје колаборациониста током периода окупације Србије у Другом светском рату и др. (уп. Матковић, 2018б: 188 и д).

Коначно, трећи фактор специфичности односи се на праксу етничке и расне нетрпељивости, која је била условљена карактеристикама националног и расног дивезитета СР Југославије. Како показују расположиви материјали из назначеног раздобља, примарну мету напада по расном основу за локалне неонацистичке скинхедсе представљала су лица ромске националности. Ова околност може се превасходно објаснити значајном бројношћу ромске популације на простору Србије, као и релативно малим бројем припадника других раса који су током 1990-их година имали пребивалиште или боравиште у нашој држави. Лимитиран број припадника других раса на простору СРЈ условио је и сразмерно мању заступљеност других видова насиља мотивисаног расизмом у односу на оне државе у којима је постојао више изражен расни диверзитет.

карактеристиком својих супарника (SHARP-оваца и анархиста), у САД је била обрнута ситуација (уп. Ђорић, 2015: 242).

Насилнички акти припадника нацистичке скинхедс фракције у периоду СР Југославије несумњиво су били бројни и разноврсни. Ипак, чини се да су, услед интензивне медијске и општедруштвене пропаганде¹³, обим и интензитет поменутих аката у значајној мери преувеличани (уп: Ђорђевић, 2013: 30, 34).¹⁴ Разлоге томе, чини се, примарно треба тражити у осетљивости неких од облика насиља које су чланови поменуте поткултурне групације спроводили. Ради се, пре свега, о нападима на припаднике различитих националних, расних и верских мањина, као и других мањинских оријентација (полних, поткултурних и др). Имајући у виду наведено, може се констатовати да је друштвена перцепција појаве и опасности од неонацистичке скинхедс популације у СРЈ у значајној мери била предимензионирана, превасходно услед медијског сензационалистичког извештавања и формирања моралне панике.¹⁵

„Дизел“ поткултура

„Дизел“ поткултура представљала је специфичну и веома омасовљену појаву у СР Југославији током 1990-их година. За разлику од две горе приказане интернационалне поткултурне форме (навијачки хулигани и неонацистички скинхедси), „дизел“ покрет јесте аутентична, аутохтона творевина настала и развијена искључиво на југословенском подручју. Препознатљива је по својеврсној идеологији, односно систему вредности базираном на друштвеним тенденцијама присутним у Југославији током деведесетих година прошлога века. Поред сплета политичких и економских чинилаца, на обликовање таквог идеолошког система умногоме је утицао и специфичан културолошки амбијент, карактеристичан за трансформацију српског и југословенског друштва у периоду грађанског рата и током постојања СР Југославије. Сходно наведеном, могу се уочити три групе фактора који су омогућили настанак, а потом и обликовали развитак поменуте особене поткултуре: 1) политички (повезани са југословенским грађанским ратом и укупношћу његових друштвенополитичких последица); 2) економски (везани за санкције, несташицу робе, економску кризу, као и за корениту промену социоекономске структуре становништва); 3) културолошки (у смислу формирања специфичног културолошког амбијента, урушавања старог и популаризације нових система вредности, настанка нових друштвених стандарда и идеала).

Као и друге поткултуре, и „дизел“ покрет поседовао је специфичан визуелни идентитет. Како истиче И. Кроња, у питању су „млади мушкарци опасног изгледа, од којих су један део чинили криминалци, који носе „Diesel“ цинс, спортске тренерке увучене у панталоне и златне ланце“ (Kronja, 2006: 91). Поред наведеног, нека од додатних препознатљивих визуелних и стилских обележја „дизелаша“ била су: патике са ваздушним ђоном (нарочито „*air max*“

¹³ Нарочито након убиства ромског дечака Душана Јовановића од стране двојице скинхедса у Београду 18.10.1997. године.

¹⁴ Између осталих показатеља, то илуструје и податак да је, наспрам других поткултура које се анализирају у овоме раду, од стране скинхедса извршено најмање кривичних дела убиства.

¹⁵ Више о феномену моралне панике у: Tompson, 2003.

моделу *Nike* произвођача), пејцери и/или мобилни телефони (који су у време 1990-их представљали статусне симболе), луксузни аутомобили (нарочито међу лицима укљученим у профитабилне сфере криминалитета), ношење (а неретко и употреба) ватреног оружја и др. У сваком случају, може се констатovati да је „дизел“ покрет представљао једну од најзаступљенијих урбаних поткултура у Србији током деведесетих година прошлог века (уп: Kronja, 2006: 91). Такође, треба нагласити да се ради о веома ретком (по свему судећи, једином) примеру аутохтоне омладинске поткултуре која је настала и развила се на простору Србије/ Југославије. Истовремено, спрам описаног криминалног аспекта, чини се основаним приметити да је у питању једна од најагресивнијих, друштвено најопаснијих и по последицама најдеструктивнијих омладинских поткултура у Европи, али и шире.¹⁶

Имајући у виду приказана општа обележја и контекст настанка „дизел“ покрета, евидентно је да се ради о специфичној појави која је изворно поникла и доживела свој развитаку управо на територији Југославије. Из поменутог разлога, није целисходно детаљније разматрати њене локалне особености на начин како је то учињено поводом других поткултурних групација у претходним поглављима.

Оно што је веома важно истаћи за потребе текуће анализе, јесте екстемно испољавање насиља у оквиру „дизел“ поткултуре. Наиме, током периода 1990-их година, насиље повезано са локалним деловањем скинхедса најчешће се исцрпљивало у форми физичких обрачуна праћених, по правилу, наношењем лаких или тешких телесних повреда. Иако много омасовљенији и по последицама вишеструко деструктивнији, ни насилнички акти југословенских навијача-хулигана, процентуално гледано, најчешће нису имали за резултат смртне исходе. За разлику од тога, у оквиру дизел поткултуре управо су убиства, тј. ликвидације криминалних супарника и других противника (по правилу, такође из истог, „дизел“ миљеа) представљале један од „заштитних знакова“ изразито криминалног сегмента ове поткултуре. У вези са наведеним, треба истаћи и да је употреба ватреног оружја била широко распрострањена у оквиру „дизел“ популације, за разлику од (класичне) навијачко-хулиганске и скинхедс поткултуре, чији чланови су се приликом вршења насилних аката углавном ослањали на физичку снагу и употребљавање хладног оружја и другог подесног оруђа.

Поткултурни конфликти

Како је раније истакнуто, „дизел“ поткултура може се окарактерисати као квалитативно најнасилнија у односу на остале поткултуре у југословенском друштву током 1990-их година. Аналогно томе, уочава се да су у сукобима између поткултурних стилова, најзапаженије место имали управо припадници „дизел“ покрета. Као карактеристични, могу се истаћи бројни примери напада на припаднике различитих музичких поткултура. Такође, били су запа-

¹⁶ О дизел поткултури упоредити и: Papović, Pejović, 2016: 81.

жени и обрачуни између „дизелаша“ и скинхедса, при чему је иницијатива за такво обрачунавање могла потицати од обе сукобљене стране.

Неонацистичка скинхедс поткултура, као изразито нетолерантна ка различитостима, позната је по разнородним насилничким актима које извршавају њени припадници. Поред напада по различитим основима (расним, националним, верским, полним и др), наци-скинхедси су познати и по склоности ка физичком угрожавању припадника других поткултура (уп: Milinović, Perović, 2012: 11). У иностраној пракси, такви напади неретко су праћени и повезаношћу са расним или националним профилом чланова појединих поткултура. Међутим, имајући у виду релативно хомогену расну, а у значајној мери и националну структуру која је одликовала СРЈ, локални сукоби са припадницима других поткултура углавном су представљали класичне сукобе стилова, без уплива других идеолошких мотива. Ипак, свакако најзначајнији и по последицама најтежи поткултурни сукоби нацистичких скинхедса представљали су њихови обрачуни са супарничким, левичарским и антирасистички оријентисаним скинсима (*redskins*, SHARP) и другим левичарским (махом музичким) поткултурама. За разлику од осталих поткултурних конфликта у којима су нацистички скинхедси углавном били иницијатори, код конфронтације са левичарским групацијама иницијатива за обрачун је била подељена и зависила је од конкретне ситуације.¹⁷

Иако по природи веома насилна, навијачка хулиганска поткултура у СР Југославији није показивала већу заинтересованост за обрачунавање са припадницима других поткултурних покрета. У средишту фокуса њених чланова јесте питање приклоњености спортском клубу и припадности навијачкој групи, услед чега су други критеријуми поткултурног удруживања недовољно значајни као могући иницијатори конфликтних ситуација. Уколико пак јесу настајали конфликти по другим поткултурним критеријумима (музика, политика и др), по правилу је била реч о навијачима који су истовремено били припадници и неке од других поткултура (музичких и/ или политичких).¹⁸

Поља поткултурних укрштања

Као и у иностраној пракси, тако је и на простору наше државе могуће уочити различите додирне тачке и простор за међусобни утицај различитих поткултурних стилова. Фокусирајући се на три анализираних поткултурне групе, као и ограничавајући се на период постојања СР Југославије, можемо формирати следећи образац поткултурних укрштања: 1) скинхедси – навијачи-хулигани; 2) „дизелаша“ – навијачи-хулигани; 3) „дизелаша“ – скинхедси.

Скинхедси и навијачи-хулигани. Од настанака скинхедс поткултуре, приметна је велика наклоњеност њених припадника фудбалу и фудбалском

¹⁷ О обрачунима екстремних левичарских и десничарских поткултурних група на бившем југословенском подручју, уп: Milinović, Perović, 2012.

¹⁸ Детаљније о наведеној типологији младалачких поткултура и критеријума њеног формирања у: Матковић, 2018а.

навијању, односно фудбалском хулиганizmu (Clarke, 1973). Отуда су скинхедси препознати као традиционални припадници навијачких хулиганских група. Са друге стране, навијачка поткултура је, по свему судећи, значајно утицала на модификацију визуелног идентитета дела скинхедса у правцу усвајања не толико „ригидног“ и мање упадљивог, превасходно спортског имица, махом по узору на изглед *casuals* навијача.¹⁹ Све наведене опште правилности потпуно су примењиве и на образац интеракције поменуте две поткултурне групе на нашем локалном простору током постојања СРЈ.

„Дизелаши“ и навијачи-хулигани. У периоду СР Југославије, веома често су постојала значајна подударана између навијачке и „дизел“ поткултуре (уп: Milinović, Perović, 2012: 10). Такве сличности могу се уочити на различитим пољима: од идеологије, преко имица, стила живота, све до склоности ка специфичним видовима криминалитета и криминалног удруживања. У вези последње наведеног, у југословенском друштву је са протеком времена све више долазило до криминализовања навијачко-хулиганске сфере и њеног приближавања организованим криминалним групацијама (уп: Мисић, Кешетовић, 2012: 112). Такође, постајало је све теже направити разлику између реалних навијачких окршаја и обрачуна криминалних банди, будући да су актери сукоба веома често припадали и једној и другој (навијачкој и криминалној) категорији, а сами сукоби за које се претпостављало да су навијачки, заправо нису представљали ништа друго до класичне обрачуна „професионалаца“ из криминалног подземља. Услед свега наведеног, неретко није било лако разграничити припадништво навијачко-хулиганској од учешћа у криминализованој „дизел“ поткултури.

„Дизелаши“ и скинхедси. У односу на претходно размотрене примере, ове две поткултуре имају најмање заједничких обележја. Ипак, и међу њима се могу уочити одређена поља поткултурног додиривања и утицаја. Сходно општем систему вредности карактеристичном за значајан део популације у периоду СР Југославије²⁰, поједини идеолошки елементи (нарочито они повезани са екстремистичким национализмом, шовинизмом, ксенофобијом и другим видовима нетрпељивости ка различитостима) били су присутни у оквиру обе наведене поткултуре. Осим тога, имајући у виду већ описане модификације изгледа скинхедса²¹, али и поједине елементе имица једног дела „дизелаша“²², могуће је уочити и одређено стилско приближавање на пољу визуелног идентитета. Поред наведеног, свакако је важно истаћи и феномен трансформације и преласка појединих припадника из једне у другу поткултуру. Р. Ђорђевић сматра да се „може са много основа тврдити да (...) дизелаши (...) све чешће прилазе скинхедсима у потрази за авантуром, за истицањем своје моћи и мушкости“ (Ђорђевић, 1998: 117). Ми, пак, можемо додати да, спрам расположивих инди-

¹⁹ О повезаности ове две поткултуре, уп. и: Ђорђевић, 1998: 62, 67 и д.

²⁰ О различитим општим аспектима настанка СРЈ и друштвеним приликама унутар ње, уп: Gavrilović, Despotović, 2012; Васовић, Глигоријевић, 2008; Žilović, 2011; Vujadinović, 2001; Nikolić-Ristanović, 1996.

²¹ У правцу „спортског“ имица.

²² Нпр: веома кратке фризуре, ношење спитфајер јакни и др.

катора, делује да је у оквиру југословенског друштва пракса описане поткултурне трансформације била двосмерна, тј. да су, поред преласка „дизелаша“ у скинхедсе, постојали и обрнути примери конверзије. Такво чињенично стање може делимично бити објашњено појединим сродним аспектима идеологије обе наведене поткултуре. Међутим, чини се да је најдиректнија сродност, заправо, повезана са доменом насиља, као препознатљивим обележјем и заједничким именитељем оба поткултурна покрета, који привлачи један део (нарочито млађе) популације.

Кривичноправни аспекти поткултурног подударања и разликовања

Спрам предмета наше анализе, несумњиво најважније (а уједно и најопштије) заједничко обележје све три приказане поткултуре јесте њихова транспарентна окренутост ка насиљу као феномену, односно ка актима насиља као појавној форми. Управо тај чинилац пружа основ за класификацију свих поменутих поткултура (али и других које су директно повезане са физичким обрачунавањем) унутар јединствене синтетичке категорије коју смо дефинисали као насилничке поткултуре. Такође, посматрано из кривичноправног угла, за све три анализиране поткултуре може се уочити значајна подударност у погледу врсте и природе насилних аката које извршавају њихови припадници. Та подударност се примећује превасходно по критеријумима врсте заштитног објекта и објекта радње извршења кривичног дела. У случају све три поткултуре, ради се о различитим злочинима обухваћеним категоријом кривичних дела против живота и тела у оквиру актуелног Кривичног законика (КЗ, 2005). Иако је описана сличност и данас веома актуелна, она је била још више наглашена током периода СРЈ, тј. пре законских реформи којима су уведени специјализовани прописи (Закон о спречавању насиља и недоличног понашања на спортским приредбама [2003]), односно специјализоване инкриминације (кривично дело насилничко понашање на спортској приредби или јавном скупу из чл. 344а КЗ) намењени сузбијању навијачког хулиганизма.

Са друге стране, особености криминалних аката наведених поткултурних група треба тражити у другим видовима криминалних радњи које могу, али и не морају бити примарно повезане са насилничким аспектом поткултурног деловања. У том смислу, за навијачко-хулиганску поткултуру карактеристично је извршавање већ наведеног, специјализованог кривичног дела обухваћеног категоријом дела против јавног реда и мира: насилничко понашање на спортској приредби или јавном скупу (чл. 344а КЗ), али и кривичних дела повезаних са нападима на службена лица и њиховим спречавањем у вршењу службених радњи (чл. 322 КЗ, чл. 323 КЗ, чл. 324 КЗ). Код неонацистичке скинхедс популације, уочљиво је фреквентније извршавање кривичних дела повезаних са изазивањем и ширењем националне, расне, верске и друге мржње и нетрпељивости (чл. 317 КЗ), повредом угледа по истим основима (чл. 174 КЗ), са нетрпељивошћу по основу полног опредељења (чл. 54а КЗ, у смислу отежавајуће околности код злочина учињених из мржње) и др. У погледу „ди-

зел“ поткултуре, имајући у виду честу непосредну повезаност њених припадника са сфером организованог криминалитета, као и са криминалним удруживањем уопште, у значајно већем проценту су приметна различита кривична дела повезана са производњом и трговином наркотицима (чл. 246 КЗ, чл. 246а КЗ, чл. 247 КЗ), недозвољеним држањем, ношењем и трговином оружјем (чл. 348 КЗ), различитим актима организованог криминалитета (чл. 345 КЗ, чл. 346 КЗ) и др. Наравно, важно је имати у виду да су ово само неки од најкарактеристичних облика вршења криминалних радњи припадника поменутих поткултурних групација, будући да је у криминалистичкој и судској пракси СРЈ био регистрован и низ других кривичних дела чије извршење је некада могло имати везе са поткултурном припадношћу њихових учинилаца.

Закључци

Може се уочити да је током постојања СР Југославије свака од анализираних поткултурних групација поседовала формиран и јасно уобличен самостални идентитет. Поред општих, интернационално усвојених обележја навијачко-хулиганског и неонацистичког скинхедс покрета, њихови појавни облици у СРЈ имали су и важне локалне особености, које су понекад показивале значајан ступањ иновативности, укључујући (у случају скинхедса) и одређена одступања од генералне, међународно прихваћене догматске димензије. У случају „дизел“ покрета, локална аутентичност била је апсолутног карактера, будући да је читав покрет, заправо, представљао потпуно аутохтону творевину пониклу на простору Србије. Током целокупног периода СРЈ приметно је постојање различитих сукоба (укључујући и физичке обрачуна) међу припадницима различитих поткултура, при чему су се као актери таквих обрачуна фреквентно појављивала лица из „дизел“ и скинхедс групација. Са друге стране, били су чести и интерни сукоби унутар исте поткултуре – у том смислу, предњачили су међусобни сукоби између навијача-хулигана, као и обрачуни унутар криминализованог сегмента „дизел“ покрета. Упркос свему наведеном, приметно је и значајно подударање појединих обележја наведених поткултура. Такве сродности уочавају се на пољу идеологије, прокламованих циљева, система вредности, али и стила живота, поткултурног стила и имица. Самим тим, постојало је доста простора за поткултурну интеракцију, која се испољавала двојачко, у правцу: а) подударања/ укрштања поткултура; б) преузимања поткултурних обележја (махом имица). Међусобне сличности и различитости уочавају се и приликом упоређивања насилничких аката припадника анализираних поткултурних групација. У кривичноправном смислу, примарна сфера укрштања јесте категорија кривичних дела против живота и тела из Кривичног законика, будући да су се као учиниоци различитих злочина из ове групе сусретала лица из свих приказаних насилничких поткултура. Насупрот томе, кривичноправно релевантне посебности примећују се на примеру одређених кривичних дела фреквентно чињених искључиво од стране припадника једне исте поткултуре (што је, између осталог, имало за последицу увођење специјализо-

ваних инкриминација у Законик). На основу укупних резултата анализе, као кључни генератори настанка и обликовања посебности локалних насилничких поткултура, али и њихове међусобне интеракције, могу се издвојити: 1) политички фактори (грађански рат и његове друштвенополитичке последице, међунационалне тензије, експанзија екстремистичких идеологија); 2) економски фактори (санкције, несташица робе, економска криза, пораст сиромаштва, економска поларизација друштва и др.); 3) културолошки чиниоци (повезани са специфичним културолошким амбијентом који је био у значајној мери заступљен у периоду постојања СР Југославије).

Литература:

1. Armstrong, Gary (1998): *Football Hooligans. Knowing the Score*, Berg Publisher Ltd, Oxford.
2. Brake, Mike (1974): The Skinheads- An English Working Class Subculture, *Youth & Society*, Vol. 6, No. 2, pp. 179-200.
3. Brake, Mike (2013): *Comparative Youth Culture: The Sociology of Youth Cultures and Youth Subcultures in America, Britain and Canada*, Routledge, London & New York.
4. Clarke, John (1973): *Football hooliganism and the skinheads*, Centre for contemporary cultural studies, The University of Birmingham, Birmingham.
5. Cohen, Albert (1955): *Delinquent Boys: The Culture of the Gang*, The Free Press, Glencoe.
6. Dunning, Eric; Murphy, Patrick; Williams, John (2014): *The roots of football hooliganism: An historical and sociological study*, Routledge & Kegan Paul, London & New York.
7. Đorđević, Dragoljub (2013): *Skinhedi: momci iz našeg kraja*, Prometej, Novi Sad.
8. Đorđević, Ivan (2015): *Antropolog među navijačima*, XX vek, Beograd.
9. Đorđević, Radomir (1998): *Vreme skinheda*, SKC Niš, Niš.
10. Đorić, Marija (2012): *Huliganizam: nasilje i sport*, Udruženje Nauka i društvo Srbije, Beograd.
11. Đorić, Marija (2014): *Ekstremna desnica: međunarodni aspekti desničarskog ekstremizma*, Beograd, Udruženje Nauka i društvo Srbije.
12. Đorić, Marija (2015): Skinheds i politika: ideološka orijentacija i identitet skinheds pokreta, *Kultura polisa*, 28, str. 239-253.
13. Đurđević, Nenad (2010): Krivična odgovornost za nasilje i nedolično ponašanje na sportskim priredbama u Republici Srbiji, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, Vol. 47, No. 2, str. 285-308.
14. Forman, Robert (1963): Delinquency Rates and Opportunities for Subculture Transmission, *Journal of Criminal Law and Criminology*, Vol. 54, issue 3, pp. 317-321.
15. Frodick, Steve; Marsh, Peter (2005): *Football Hooliganism*, Willan Publishing, Cullompton & Portland.
16. Gavrilović, Darko; Despotović, Ljubiša (2012): SFRJ–početak kraja: kratka istorija uzroka sukoba viđena iz perspektive CIA, *NBP*, 3, str. 9-18.
17. Gordon, Milton (1947): The Concept of the Subculture and its Application, *Social Forces*, 26, pp. 40-42.
18. Haenfler, Ross (2013): *Subcultures: The Basics*, Routledge, London & New York.

19. Hebdige, Dick (2012): *Subculture: The Meaning of Style*, Routledge, London & New York.
20. Kerr, John (1994): *Understanding Soccer Hooliganism*, Open University Press, Buckingham.
21. Kronja, Ivana (2006): Urbani životni stilovi i medijska reprezentacija gradskog života i omladinske kulture: potkultura »Silikonske doline« i filmska trilogija Radivoja Raše Andrića, *Zbornik radova Fakulteta dramskih umetnosti*, 10, str. 89-109.
22. Marshall, George (1991): *Spirit of '69 - A Skinhead Bible*, S.T. Publishing, Dunoon.
23. Matković, Aleksandar (2018a): Mladalačke potkulture i kriminalitet, *Kultura polisa*, 37, str. 69-82.
24. Matković, Aleksandar (2018b): Kriminalitet neonacističkih i neofašističkih potkulturnih grupa u Vojvodini, u: Despotović, Ljubiša; Ivančević, Goran (ur.): *Vojvodina kao potencijalno geopolitičko žarište* (Kultura polisa – posebno izdanje), str. 187-200.
25. McClung Lee, Alfred (1945): Levels of Culture as Levels of Social Generalization, *American Sociological Review*, Vol. 10, No 4, pp. 125-143.
26. Mercer, Blaine (1958): *An Introduction to the Study of Society*, Harcourt, Brace & World, New York.
27. Milinović, Daško; Perović, Miloš (2012): *Desni ekstremizam: Ultradesničarske i neonacističke grupacije na prostoru bivše SFRJ*, Alternativna kulturna organizacija, Novi Sad.
28. Miller, Walter (1958): Lower Class Culture as a Generating Milieu of Gang Delinquency, *Journal of Social Issues*, Vol. 14, issue 3, pp. 5-19.
29. Milojević, Saša et al. (2014): *Mladi i huliganizam na sportskim priredbama*, OEBS, Beograd.
30. Misić, Zoran; Kešetović, Želimir (2012): Huligani u Srbiji u trouglu sporta, politike i kriminala, *Bezbednost*, Beograd, 54(1), str. 87-115.
31. Nikolić-Ristanović, Vesna (1996): Rat i kriminalitet u bivšoj Jugoslaviji, *Sociologija*, 38, (4), str. 607-623.
32. Papović, Jovana; Pejović, Astrea (2016): Revival without Nostalgia: The 'Dizel' Movement, Serbian 1990s Cultural Trauma and Globalised Youth Cultures, in: Schwartz, Matthias; Winkel, Heike (eds.): *Eastern European Youth Cultures in a Global Context*, Palgrave Macmillan, London, pp. 81-93.
33. Savković, Marko (2010): Kontekst i implikacije huliganskog nasilja u Srbiji, *Bezbednost Zapadnog Balkana*, 18, str. 97-99.
34. Spaaij, Ramon (2006): *Understanding Football Hooliganism- A Comparison of Six Western European Football Clubs*, Amsterdam University Press, Amsterdam.
35. Subotić, Milovan; Dimitrijević, Ivan (2016): Faktor gomile u navijačkom nasilju, *Kultura polisa*, 29, str. 511-526.
36. Thornton, Phil (2003): *Casuals: Football, fighting and fashion: The story of a terrace cult*, Milo Books.
37. Thrasher, Frederic (1927): *The Gang*, University of Chicago Press, Chicago.
38. Tompson, Kenet (2003): *Moralna panika*, Clio, Beograd.
39. Vasović, Mirjana; Gligorijević, Milena (2008): Kolektivna iskustva mladih u periodu političkih nestabilnosti i promene okvira kolektivne identifikacije na prostoru bivše Jugoslavije, *Sociološki pregled*, 42(4), str. 509-530.
40. Vujadinović, Dragica (2001): Prepreke i perspektive razvoja civilnog društva u SRJ, u: Spasić, Ivana; Subotić, Milan (ur.): *R/evolucija i poredak- o dinamici promena u Srbiji*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, str. 333-347.
41. Williams, J. Patrick (2007): Youth-Subcultural Studies: Sociological Traditions and Core Concepts, *Sociology Compass* 1/2, pp. 572-593.

42. Wolfgang, Marvin; Ferracuti, Franco (1967): *The Subculture of Violence: Towards an Integrated Theory in Criminology*, Tavistock Publications, London.
43. Žilović, Marko (2011): Razgradnja, rat, sankcije i izgradnja države u regionu na prostoru bivše Jugoslavije, *Bezbednost Zapadnog Balkana*, 21, str. 89-102.

Пропуси:

1. Krivični zakonik, *Službeni glasnik RS*, br. 85/05, 88/05- ispr. 107/05, 72/09, 111/09, 121/12, 104/13, 108/14, 94/16.
2. Zakon o sprečavanju nasilja i nedoličnog ponašanja na sportskim priredbama, *Službeni glasnik RS*, br. 67/03, 101/05 - dr. zakon, 90/07, 72/09 - dr. zakon, 111/09, 104/13 - dr. zakon i 87/18.

VIOLENT SUBCULTURES IN FR YUGOSLAVIA - DIVERSITY, CROSSING POINTS, LOCAL SPECIFICITIES

Summary: The objects of this research are specific subcultures in FR Yugoslavia, which can be operatively defined as violent subcultures. Through several thematic units, three groups (hooligans, neo-Nazi skinheads and "diesel" subculture) are analyzed, including their general features, criminological and criminal law characteristics of violent acts, mutual conflicts and fields of mutual influence. Among other findings, research proves the existence of important peculiarities (including local specificities) in the domain of identity of each of the analyzed subcultural groups, but also the significant similarities between them, as well as between the criminal acts committed by their members. Based on the overall results of the analysis, as a key generators of the creation of specificities of local violent subcultures, as well as of their interaction, there can be distinguished: 1) political factors (Yugoslav civil war and its socio-political consequences, inter-ethnic tensions, expansion of extremist ideologies); 2) economic factors (sanctions, shortage of goods, economic crisis, rising poverty, economic polarization of society, etc.); 3) cultural factors (linked to a specific cultural environment that was significantly represented in the period of the existence of FR Yugoslavia).

Key words: subculture, violence, Yugoslavia, hooliganism, skinheads, "diesel" subculture

ВИРТУЕЛНА ДРЖАВА – КОНАЧНА ФОРМА ПОСТМОДЕРНЕ ДРЖАВЕ?

Сажетак: У феноменолошком смислу, држава представља један изузетно комплексан појам, око чијег дефинисања не постоји консензус – што је посебно видљиво у амбијенту свакодневнице који карактеришу несигурност, нестабилност и променљивост. Према традиционалном становишту, градивни елементи сваке државе јесу становништво, територија и суверенитет. Међутим, трендови развоја последњих декада нас упућују да је дошло до својеврсне трансформације модерне територијалне државе из средине двадесетог века. Упоредо са еволутивним кретањима државе одвија се и развој технологија. У складу са тим, намеће се питање, да ли ће и у којој мери развој технологија детерминисати форму коју ће задобити постмодерна држава? Циљ овог рада је да укаже на то како је развој технологија утицао на сваки од градивних елемената државе понаособ и да ли је оправдано говорити о такозваном моделу виртуелне државе као крајњој форми постмодерне државе.

Кључне речи: држава, технологија, територијалност, становништво, суверенитет, информација, мреже, Интернет

Увод

Приликом феноменолошких разматрања државе, извесно је да „морамо бити свесни да је то најпроблематичнији појам у политици” (Vinsent, 2009: 13). Разлози за једно такво становиште крију се у нестабилности и променљивости статуса и појма државе у савременим условима. Наиме, државе су одувек пролазиле кроз промене и развој. Трендови развоја последњих неколико декада нас упућују на две ствари; прво, да је дошло до трансформације модерне, територијалне држава из средине двадесетог века (Sørensen, 2004); друго, да је приметно јачање већ снажних држава на глобалном нивоу и да се оно одвија аналогно са повећањем броја такозваних „празних” држава које све чешће функционишу руководећи се препорукама које су им упућене од стране моћнијих држава.

* milosmoskov995@gmail.com

Поједини аутори, имајући у виду да је извесно да држава пролази кроз процес трансформације али да је нејасно каква ће бити коначна форма коју ће узети у односу на модерну државу, одлучују се за употребу термина „постмодерна држава” (Sørensen, 2004). Важно је истаћи да се упоредо са непрестаном еволуцијом државе одвија и рапидни развој технологије. Та два процеса су међусобно испреплитана и повезана нераскидивим везама. Тако свака промена која се деси у технолошкој сфери утиче посредно или непосредно на амбијент у којем делује држава (Sofronijević & Vučenović, 2017).

Надолазеће генерације људи заправо чине „дигитални урођеници”, како их сликовито назива амерички списатељ Марк Пренски (енг. *Mark Prensky*). Реч је о младим људима чији је матерњи језик – језик компјутера, видео игара и интернета. Разуме се, ту су и они људи који нису имали прилику да одрастају у дигиталном свету. Тој групацији људи, Пренски је доделио назив „дигитални имигранти”, сугеришући да ће они, чак и уколико успеју да се адаптирају у таквом новом окружењу, остати једном ногом у прошлости (Prensky, 2001).

У свакодневном језику, све је учесталија употреба термина као што су електронска управа (енг. *electronic governance*), електронско гласање (енг. *electronic voting*), електронске услуге (енг. *electronic services*), електронска партиципација (енг. *electronic participation*), електронска демократија (енг. *electronic democracy*).¹ Стиче се утисак да су нове технологије преузеле водећу улогу у моделовању не само политичке, већ и свакодневне реалности, а држава, несумњиво, обитава и има изванредан утицај у обе (Vulić & Mitrović, 2016). Стога, није на одмет поставити питање – да ли ће и у којој мери развој нових технологија и нових медија детерминисати крајњу форму „постмодерне државе”? Има ли смисла говорити о рађању нечега што бисмо могли назвати „виртуелна држава”? (Rosecrance, 1999) Поједини аутори указују да бисмо данас, чак уместо о засебним „(виртуелним) државама”, могли и да говоримо о рађању тзв. глобалног дигиталног полиса, који је отворен за сваког појединца (Jevtović & Petrović, 2013).

Традиционално схватање државе и појам виртуелне државе

Пре него што се упустимо у разматрање „виртуелне државе” и њених карактеристика, сматрам да је потребно осврнути се на традиционално одређење појма државе, иако би се највероватније већина савремених друштвених мислилаца сложила да је дефинисање државе помоћу само три категорије – пуко редуковање државе.

Традиционалном учењу о држави, претходила су размишљања Георга Јелинека (нем. *Georg Jellinek*), који је дао потпуно концизно објашњење и дефиницију појмова као што су државна власт, односно суверенитет, државна територија и становништво (Jellinek, 1914). Према класичним теоријама, упра-

¹ Неретко се приликом означавања ових термина као префикс употребљава само слово *e* (на пример, *e*-управа или *e*-демократија).

во та три елемента представљају темеље на којима је држава устројена као политичко јединство. Суверенитет се манифестује као државна власт, која је неограничена и „врховна изнутра, а независна према споља” (Stepanov, 2008: 46). Ако државу посматрамо као и просторни феномен, онда је територија основни предуслов њене егзистенције и под државном територијом се подразумева простор на којем се простира власт те државе. Становништво означава људску заједницу која насељава одређену државну територију и која има обавезу да поштује постојећи правни поредак те државе.

Горе поменути елементи су као такви, постали својеврсна догма унутар готово свих наука које се, макар и индиректно, баве државом. На трагу томе, професор Драган Симеуновић је понудио једну развојну дефиницију државе. Према његовом становишту: „Појам државе је могуће одредити из угла више наука и научних дисциплина... Са правног становишта, које је увелико ослоњено на античко филозофско становиште (*Еникур*) о настанку државе путем уговора који су између себе направили људи, централно упориште стварања државе је управо тај уговор који је правна категорија. (...) Из угла политичких наука држава се може најопштије одредити онако како је то учинио Љубомир Тадић рекавши да је држава „модерна форма власти човека над човеком” или пак, уже као „форма организовања друштва у политичку заједницу” (Simeunović, 2009: 72).

Чини се да би концепцију „виртуелне државе” било најлакше приказати ако се фокусирамо на три базичне категорије које чине срж свих традиционалних виђења државе и покушамо утврдити какву позицију оне заузимају унутар једне такве државе. Важно је напоменути да је у овој комплексној констелацији односа једна од формативних сила постала информација (Mrđa, 2008). Последњих неколико деценија представљају „...период преласка са индустријског на информатичко друштво. Компаративна развојна предност сваког друштва постаје знање и државе и градови улажу велике напоре да обезбеде квалитетно образовање и стручњаке способне да се ухвате у коштац са изазовима савременог развоја и глобалног тржишта.” (Đorđević, 2012: 21).

Виртуелна држава и територијалност

Као што је раније поменуто, према традиционалистичком гледишту, држава представља, између осталог, и просторни феномен. У том контексту, територија јесте основни предуслов њеног постојања и државна територија би се могла описати као простор на којем се простира власт те државе. Међутим, када говоримо о „виртуелној држави”, пожељније је говорити о временско-просторној дистанци и лакоћи савладавања простора.

У свету „дигиталних урођеника”, ништа не може премостити просторну дистанцу и потенцијалне баријере лакше од информација. Милиони људи успевају допрети до наизглед недостижних ствари захваљујући употреби Интернета. „Информација жели да буде слободна” - крилатица је којом се воде сви софтверски инжењери и заљубљеници у Интернет од његовог настанка

(Wagner, 2003). По неписаном правилу, та својеврсна етика информатичког друштва поприма екстремни облик и највише долази до изражаја у државама у којима владе грчевито покушавају да контролишу проток информација. Пре скоро две деценије, када је владајући режим у тадашњој Савезној Републици Југославији покушао угасити Радио Б92, та независна станица је почела емитовати свој програм посредством Интернета, на којем је уједно и интензивирала све своје активности којима се бавила до тренутка затварања – објективно информисање, промоција слободе говора, друштвене толеранције и солидарности, борба против медијске репресије. Ова медијска станица је отворила читав низ дискусија посвећених тадашњој целокупној ситуацији на тлу Југославије и отишла корак даље у употреби Интернета као оруђа и тактичког медија у тешкој и суровој борби против (државне) репресије. Према појединим подацима из 2000. године, просечан број посетилаца веб-странице (енг. *web page*) Фри Б92 (енг. *Free B92*) на месечном нивоу износио је преко 500.000 корисника.² То потврђује да је ова веб-страница постала упориште специфичне „онлајн заједнице” чији је стожер била борба за демократизацију Србије.

Заиста, идеја о свету лишеном баријера и граница чини окосницу свих теорија и концепција „виртуелне државе”. У делу „Изван контроле”, Кевин Кели (енг. *Kevin Kelly*) је предвидео да ће упоредо са развојем Интернета доћи до ерозије моћи и способности влада да контролишу грађане. Он је закључио да ће развој информационих и дигиталних технологија омогућити људима да следе властите интересе изван територијалних оквира и креирају транс-државне коалиције (Kelly, 1994). Слично Келију, Ричард Розекранс (енг. *Richard Rosencrance*), амерички политиколог којем се приписује кованица „виртуелна држава”, писао је како ће сви територијални спорови између држава евентуално бити замењени споровима који се тичу протока информација, технологије, капитала и радне снаге (Rosencrance, 1999).

Међутим, како Розекранс сугерише, то не значи је „виртуелна држава” ентитет који ће постојати изван физичког света у којем се политика спроводи независно од географског простора или да више неће бити међународних сукоба поводом одређене територије. Државе по својој природи захтевају постојање одређеног минимума простора како би успоставиле арену унутар које ће се водити различити политички процеси и борбе. Уосталом, постоји мноштво територијалних сукоба којима се не назире крај у скорој будућности, а сукоб Русије и Украјине око Крима или сукоб Индије и Пакистана око Кашмира су само неки од њих.

Реч је о томе да „виртуелне државе” престају бити зависне од природних ресурса и робе која се добија њиховом експлоатацијом и прерадом. Наравно, државе у развоју чија се економија базира на експлоатацији природних богатстава и даље жуде за територијом. Међутим, тамо где ова делатност престаје бити кључна детерминанта у успостављању тржишних односа, долази до формирања „виртуелних држава”. Дакле, „виртуелна држава” се на основу тога може одредити као политичка јединица која је смањила своју продуктивност

² <http://www.b92.net/freesr.html> (pristupljeno: 11.12.2018)

која се базира на природним ресурсима. Као такве, „виртуалне државе” су оне државе које би радије освајале светско тржиште него територије (Rosecrance, 1999). Розекранс наводи Хонг Конг као архетип „виртуелне државе”³ – вртоглави успон његове економије којом доминира услужни сектор најбоље сведочи о томе да територијална распрострањеност и степен природних богатстава⁴ неке земље престају бити индикатор њеног економског потенцијала.

Виртуелна држава и становништво

Становништво је важан конститутивни елемент сваке државе. Људи „чине субјективни елемент државе и носиоци су свих друштвених, па у суштини, и међународних односа” (Dimitrijević & Stojanović, 1988: 98-102; 191-199). Према традиционалистичком схватању, становништво је везано уз државну територију и бројност становништва уједно симболизује потенцијал за развој економских и војних моћи држава. То је посебно долазило до изражаја у временском раздобљу када је људска снага представљала основни извор енергије. Међутим, индустријска револуција и развој нових технологија допринели су опадању значаја бројности становништва, при чему све више до изражаја долазе квалитативне особине становништва што је посебно видљиво у индустријализованим, развијеним земљама (Dimitrijević i Stojanović, 1988: 99).

Пребацивањем већине домаће производње изван својих територијалних оквира и ослањањем највећег дела своје економије на услужне делатности, „виртуелне државе” непосредно обликују производне и међународне односе, чиме граде свет у којем је примарни циљ сваке државе савладавање токова производње и јачање сопствене куповне моћи. „Виртуелне државе” еманирају рад од рутинских механичких задатака. Оне уводе свет који се темељи на образовању и људском капиталу, а не стројевима и физичком капиталу (Rosecrance, 1999).

У том контексту, посебно се чини важном писменост, која је потребна за савладавање бројних вештина и многих облика стручности. Поједини аутори су још пре него што је Розекранс почео указивати на значај образовања и писмености у амбијенту деловања „виртуелних држава” изнели став да широко распрострањена писменост може представљати један од примарних извора моћи, као и средство помоћу којег владе могу комуницирати са становништвом и слати одређене информације или пропагандне поруке (Russet & Starr, 1985). Као посебно важан облик писмености, истиче се и дигитална писменост, односно умеће руковања новим технологијама. Она је важна јер „нам омогућава да максимално искористимо добијене информације” (Milinković, 2015: 90).

Што се тиче територијалне распрострањености становништва, према концепцији „виртуелне државе”, становништво више није категорија која је у нераскидивој вези са територијалном категоријом. То је можда најзахвалније

³ Овде се мора нагласити да је Хонг Конг саставни део Кине, иако на основу широког степена аутономије коју ужива - у великом броју области функционише као самостална држава (прим. аут).

⁴ Хонг Конг је, на пример, ситуиран на слабо обрадивом земљишту (прим. аут).

осликати кроз феномен електронског држављанства (енг. *electronic residency*), институције која је успостављена пре неколико година у Естонији на иницијативу тамошње владе са циљем креирања привлачних и повољних услова за стране инвеститоре. Е-држављанима је омогућен приступ бројним онлајн услугама које нуди Естонија, а међу којима су онлајн банкарство и образовање, па чак и здравствена заштита. Оно што је такође важно напоменути јесте да је на овај начин страним инвеститорима омогућено да постану „виртуелни становници” Естоније и тиме остваре право да отворе компанију у Естонији, а да притом управљају њеним пословањем са било којег локалитета на свету, захваљујући томе што су све пословне активности (као што су потписивање уговора и докумената или вођење банковног рачуна) пренете у дигиталну сферу, чиме је елиминисана просторно-временска дистанца. До средине 2018. године је скоро 34.000 људи из 154 различитих земаља широм света аплицирало за е-држављанство, при чему је отворено преко 5.000 компанија од стране е-држављана.⁵ Естонија је посебно занимљива и у погледу свог специфичног изборног система – то је прва земља у свету која је одржала електронске изборе, то јест, која је омогућила својим грађанима да на парламентарним и локалним изборима гласају путем Интернета. Чини се да је ова опција све популарнија међу бирачким телом, о чему сведочи то што се на последњим парламентарним изборима који су одржани у фебруару 2019. године, рекордних 25% особа уписаних на бирачки списак (то јест, приближно 250 хиљада бирача), определило да гласа са својих персоналних рачунара, односно путем Интернета.⁶

У вези са становништвом у „виртуелној држави” намеће се још једно значајно питање. То питање јесте питање идентитета – шта чини везивно ткиво, односно, идентитет око којег се окупљају грађани? У најранијим стадијуму развоја Интернета, неретки су били коментари да ће супранационални и детериторијализовани карактер Интернета довести до фрагментације популације и до потпуног слома стабилних националних идентитета. Са друге стране, поједини аутори су сматрали да ће Интернет имати мајеутичку функцију у рађању новог свеобухватног глобалног идентитета који не познаје концепт нације или етничитета (Eriksen, 2006). Међутим, такво становиште је доста упитно. Постоји читав спектар примера када су угрожене друштвене групе користиле Интернет као бедем у борби за очување властитог идентитета. Само један пример тога би била Скупштина Првих народа – политичка организација која је моделована по узору на Генералну скупштину Организације уједињених нација, а чији су примарни циљеви очување идентитета и борба за остваривање права свих индогених народа на тлу Северне Америке. Ова организација делује попут виртуелне владе у егзилу.⁷

Можда је у контексту „виртуелних држава” захвалније говорити о начину организовања уместо о идентитету као везивном ткиву око којег се

⁵ <https://e-resident.gov.ee/> (приступљено: 10.11.2018)

⁶ <https://medium.com/e-residency-blog/it-takes-people-of-all-stripes-to-build-a-digital-nation-f03e59396ff0> (приступљено: 1.3.2019)

⁷ <http://www.afn.ca/about-afn/> (приступљено: 25.2.2019)

окупља становништво. Успоном нових информационо-комуникационих технологија као кључни образац по којем се организују друштва наметну се мрежни облик друштвене организације. Мреже као начин организовања постоје од самог праскозорја људске заједнице, али су оне постале доминатне непосредно након појаве Интернета, па су зато и у сферу интересовања савремених социолога доспеле недавно, по објављивању тротомне студије Мануела Кастела (шп. *Manuel Castells Oliván*) „Информатичко друштво”. Мрежа је тако постала *ultima ratio* друштвеног организовања, како на микро, тако и на микро нивоу. Мреже се налазе свуда око нас и њима је апсолутно све подређено. Оне представљају Мојре⁸ савременог „информатичког доба”. Како сугерише Кастелс, питање искључености или укључености (у систем мрежа) постаје питање живота или смрти. „Убију нас или нас пољубе, ништа лично...” (Castells, 2004: 49).

Виртуелна држава и суверенитет

Суверенитет је као конститутивни елемент државе далеко комплекснији појам од претходна два елемента. Око њега су још од 16. века вођене озбиљне дискусије и полемике у научним круговима. Жан Боден (фр. *Jean Bodin*), творца овог термина, у свом епохалном делу „Шест књига о републици” нуди тумачење суверенитета као врховног, суштинског начела једне државе. Представљајући га као базични, структурни моменат државе и не описујући га притом епитетом узвишености већ универзалности и вечитости, Боден поставља суверенитет на нови ниво. Поставља се питање – да ли суверенитет може као такав опстати у систему „виртуелних држава”?

Примамљиво би било тврдити да границе суверености постају флексибилне у односу на наратив који је наметнут успоном „информатичког друштва”. Поједини аутори користе термин „киборгизација” (енг. *cyborgisation*) како би описали настанак симбиотичке везе између државе и глобалног (економског) система која је заточена у мрежи комуникационих структура (Everard, 2000). Дона Херавеј (енг. *Donna Haraway*), угледна научница која се бавила изучавањем односа човек-машина, користи термин „киборгизација” како би описала међузависност која се јавља између људи и машина које људи користе како би себи обезбедили егзистенцију и економско благостање. Та веза условљава и контролише тело човека у оној мери у којој човеково тело руководи машином. Готово по истом принципу и функционише међузависност која се јавља између „виртуелне државе” и глобалног тржишта – обим у којем је једна држава умрежена у међународни економски систем ограничава распон независних акција која је та држава могла предузети (Haraway, 1991).

⁸ *Мојре* (грч. *Μοῖραι*) су према грчкој митологији биле богиње усуда. Њих је било три и њихов је примарни задатак био да одреде судбину сваког људског бића. Сваки човек би, по рођењу, од ових богињи добио нит свог живота. Најстарија од три сестре-богиње, Клото, је имала задатак да распреда ту нит. Лахеса, друга сестра, је ту нит разматала, а најмлађа и растом најмања, Атропа је ту нит пресекала чиме би се окончао живот појединца. У словенском фолклору су њихов пандан Суђаје (прим. аут).

Дакле, суверенитет би се морао трансформисати како би опстао у систему „виртуелних држава”. У којој мери и у ком правцу би се те промене одвијале није још најјасније, али је сигурно да: „суверенитет у форми конституционалне независности остаје глобално доминантан принцип политичке организације.” (Sørensen, 2004: 14).

Закључна разматрања

Развој нових технологија је значајно утицао и још увек утиче на обликовање како политичке реалности, тако и свакодневног живота. Лакши проток информација и процеси свеобухватног умрежавања у свим сферама живота утичу у знатној мери на традиционалне категорије помоћу којих одређујемо државу. Као резултат тога оне пролазе кроз одређене промене.

Пре свега, територија губи на значају. Државе почињу базирати своје економије на услужним делатностима и све ређе се ослањају на експлоатацију природних ресурса.

Што се тиче становништва, поједини аутори износе тезе о суноврату нације и рађању глобалног друштва у чијем организовању предњачи образац умрежавања. Становништво престаје бити везано за простор и велики број пословних и политичких активности проналази своје место у дигиталном свету, изван физичког простора.

Чини се да је током процеса глобалног умрежавања од све три категорије највише погођен суверенитет. Државе постају међузависне у низу економских питања.

Иако је у савременом свету приметно еволутивно кретање знатног броја држава као моделу „виртуелне државе”, мало је вероватно да ће било која држава у потпуности досегнути тај идеални тип. То је посебно уочљиво уколико се осврнемо на категорију становништва као градивног елемента државе. Наиме, у моделу „виртуелне државе” не постоје концепти етничитета или нације као везивног ткива једне државне заједнице. Уместо тога, говори се о глобалном „информатичком друштву”. Иако се очекивало да ће својом природом Интернет разбити концепте нације и етничитета, он је у извесној мери допринео њиховом очувању. Једина држава која се у овом погледу приближила идеалу „виртуелне државе” јесте Естонија која је недавно увела институцију електронског држављанства. Међутим, морамо имати у виду да оно није замена за право држављанство, већ представља својеврсну олакшицу којом се настоје привући страни инвеститори у Естонију.

Литература:

1. afn.com (2019). <http://www.afn.ca/about-afn/> (pristupljeno: 25.02.2019)
2. B92 (2018). <http://www.b92.net/freesr.html> (pristupljeno: 11.12.2018)

3. Castells, M. (2004) "Informationalism, Networks, and the Network Society: A Theoretical Blueprint", in Castells M. (ed.), *The Network Society: A Cross-cultural Perspective*, Northampton, MA: Edward Elgar
4. Dimitrijević, V. i Stojanović, R. (1988). *Međunarodni odnosi – Osnovi opšte teorije*. Beograd: Centar za publikacije Pravnog fakulteta.
5. Đorđević, S. (2012). *Renesansa lokalne vlasti – uporedni modeli*. Beograd: Čigoja
6. e-resident (2018). <https://e-resident.gov.ee/> (pristupljeno: 10.11.2018)
7. Eriksen, T. (2006). Nations in cyberspace. Dostupno na: http://www.philbu.net/media-anthropology/eriksen_nationscyberspace.pdf (pristupljeno: 15.11.2018)
8. Everard, J. (2000). *Virtual States: The Internet and the Boundaries of the Nation State*. New York: Routledge.
9. Haraway, D. (1991). Simians, Cyborgs and Women. Dostupno na: https://monoskop.org/images/f/f3/Haraway_Donna_J_Simians_Cyborgs_and_Women_The_Reinvention_of_Nature.pdf (pristupljeno: 15.12.2018)
10. Jellinek, G. (1914). *Allgemeine Staatslehre*, Berlin: Verlag von O. Höring
11. Jevtović, Z., & Petrović, R. (2013). Digitalni polis - oaza demokratije ili sajber utopija. *Kultura*, (138), 340-356.
12. Kelly, K. (1994). Out of Control: The New Biology of Machines, Social Systems and Economic World. Dostupno na: <http://kk.org/mt-files/books-mt/oc-mf.pdf> (pristupljeno: 13.11.2018)
13. medium.com (2019). It takes people of all stripes to build a digital nation. Dostupno na: <https://medium.com/e-residency-blog/it-takes-people-of-all-stripes-to-build-a-digital-nation-f03e59396ff0> (pristupljeno: 1.3.2019)
14. Milinković, M. (2015). Učešće u virtuelnim zajednicama - onlajn i oflajn život. *CM - časopis za upravljanje komuniciranjem*, 10(34), 73-96.
15. Mrđa, N. (2008). *Informatičko društvo i mrežna organizacija preduzeća*. Beograd: Čigoja.
16. Prensky, M. (2001). Digital natives, digital immigrants. Dostupno na: <https://www.marcprensky.com/writing/Prensky%20-%20Digital%20Natives,%20Digital%20Immigrants%20-%20Part1.pdf> (pristupljeno: 11.11.2018)
17. Rosecrance, R. (1999). *The Rise of the Virtual State*. New York: Basic Books. Dostupno na: <http://heinonline.org/HOL/LandingPage?handle=hein.journals/fora75&div=63&id=&page=> (pristupljeno: 13.11.2018)
18. Russett B. i Starr H. (1985). *World Politics - The Menu for Choice*. New York, Oxford: W. H. Freeman and Company.
19. Simeunović, D. (2009). *Uvod u političku teoriju*, Beograd: Institut za političke studije.
20. Sørensen, G. (2004). *The Transformation of the State: Beyond the Myth of Retreat*. London: Palgrave Macmillan.
21. Sofronijević, A., & Vučenović, T. (2017). Zapadna kultura i digitalno - od polisa do virtuelne zajednice. *Kultura*, (155), 334-355.
22. Stepanov, R. (2008). *Uvod u politiku i politički sistem*. Novi Sad: Mediterran publishing.
23. Vinsent, E. (2009). *Teorije države*. Beograd: Službeni glasnik.
24. Vulić, T. & Mitrović, M. (2016). Virtuelne zajednice: označavanje značenja u onlajn prostoru. *Kultura polisa*, god. XIV, br. 31, str. 559-573
25. Wagner, R. (2003). *Information Wants to Be Free: Intellectual Property and the Mythologies of Control*. Dostupno na: <https://www.law.upenn.edu/fac/pwagner/wagner.control.pdf> (pristupljeno: 13.11.2018)

THE VIRTUAL STATE – THE FINAL FORM OF POSTMODERN STATE?

Summary: In a phenomenological sense, the concept of state is an extremely complex concept. There is no consensus about the definition of the state among scholars. These difficulties come to light in everyday life which is characterized by insecurity, instability and variability. Based on traditional point of view, a state can be defined as complex political structure build of population, territory and sovereignty. However, recent trends in development suggest that there is on-going transformation of a modern territorial state from the mid-twentieth century. Along with the evolutionary motion of the state, the development of technologies takes place. Based on that, the following question arises: to what extent will the development of technology determine the final form that the postmodern state will receive? The main aim of this paper is to point out how the development of technology has influenced each of the structural elements of the state and if it's justified to talk about the „virtual state” as the final form of a postmodern state.

Key words: the state, technology, territoriality, population, sovereignty, information, networks, the Internet

ВЕСНА Р. СТАНКОВИЋ ПЕЈНОВИЋ
ТИЈАНА Д. ПЕРИЋ ДИЛИГЕНСКИ
Институт за политичке студије
Београд

УДК 316.754(4):340.134(497.11)

Прегледни рад
Примљен: 12.03.2019
Одобен: 25.04.2019
Страна: 71-83

УЛОГА ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ У ОБЛИКОВАЊУ СРБИЈЕ КАО ПРАВНЕ ДРЖАВЕ*

*Држава која тоне спашава се применом правних начела а не
рукама као кад се човек потапа.*

Менциус

Сажетак: Предмет анализе рада је дефинисање улоге Европске уније као супранационалног ентитета у промовисању владавине права у Републици Србији. Рад је тематски подељен у две мисаоне деонице. У првом делу рада се критички промишља о европским вредностима и идејама. Други део рада оријентисан је на реформу правосудног система и политику сузбијање корупције који су обликовани под механизмима условљавања Европске уније. Процес придруживања Србије Европској унији је повезан са обавезом увођења и имплементирања значајних законодавних норми које захтева Европска унија. Као најзначајније реформске потезе српског законодавца у том правцу коаутори су идентификовали европске захтеве изнете у преговарачком поглављу 23 које апострофира значај независног, непристрасног, стручног и ефикасног правосудја кадраг да се обрачуна са коруптивним аранжманима у свим друштвеним сферама и које ће као такво бити гарант остварења основних људских и грађанских права.

Кључне речи: ЕУ, правосудје, реформе, владавина права, борба против корупције

Увод

Више од деценије владајуће и опозицијске странке, истакнути интелектуалци, невладине организације, колумнисти и аналитичари, укратко креатори јавног мњење свих земаља југоистока Европе, усмерени су на улазак у ЕУ именујући тај процес као главни државни интерес и спољнополитички циљ, али и најбржи циљ за сустизање западних вредности те као такав, тај пројекат „нема алтернативе“. Ако државе кандидати не обликују своју заједницу по западним стандардима, они се приказују као инфериорни, назадни, Други. На

* Овај рад је настао у оквиру пројекта Института за политичке студије „Демократски и национални капацитети политичких институција Србије у процесу међународних интеграција“ (бр.179009)

тај начин цели југоисток Европе се посматра као простор између инклузивности и ексклузивности, економске, културне, политичке. Посредници националних држава и Брисела имају необичну двоструку лојалност - према самом пројекту проширења ЕУ који захтева промену постојећег идентитета и према очувању властитог идентитета.

У процесу проширења на исток и југоисток, почетком 21. века Јошка Фишер је нагласио да је потребно оснивање „центра гравитета“ из којег би се стварале европске или политичке интеграције са крајњим циљем стварања европске државе. Његова перспектива је део етатистичког погледа по којем европска интеграција делује прогресивно када Унија добија прерогативе вестфалског типа државе, јединствене централне владе која контролише територије са јасним границама, са заједничком европском војском и полицијом, јединственим европским грађанством, заједничким тржиштем и заједничком социјалном политике. Самим тим очигледно је да земље центра и земље периферије немају исти положај.

Цела Унија следи модел „извоза“ односно усклађивања закона и модела управљања. Матрица безобличног административног језика помешана је са политичким идејама о међудржавној сарадњи, владавини права, поштовању различитости, једнакости и слободи свих грађана. Многе развијене земље, захваћене кризом легитимности током више деценија покушавају одржати релативну стабилност и добар стандард својих грађана на терет неразвијених делова света, путем „неједнаке светске размене“, а у последње време и директним политичким и војним интервенцијама у просторима који су за њих од стратешког и економског интереса. (Станковић Пејновић, 2015: 148) Сам појам "проширење" је сугестиван јер подразумева процес повећања промовисан од стране моћних европских земаља са циљем редеофинисања геополитичког поретка у квази-технички процес, док с друге стране присилни концепт западног Балкана указује на инфериорност или неевропеизам.

Темељне вредности Европске уније често су биле и у служби ширења европског заједништва, које би требало да буде присутно у свим сферама људског живота. Међутим, није увек постојао консензус око становишта што су то заједничке европске вредности и које је њихово значење за европску праксу. Под европским вредностима које прокламује ЕУ се подразумева „демократска промоција“ и „европеизација“. Појам европеизације обухвата начин деловања који је дефинисан и интегрисан у процес доношења одлука ЕУ, те уграђен у логику унутрашњег дискурса, идентитета, политичке структуре и јавне политике ЕУ. (Radaeli, 2000:3)

Свака држава себи поставља за циљ балансирање између унутрашње и спољне мотивације за променом политичког деловања. Како ефикасна може бити условност ЕУ за променом унутрашњег правосудног поретка државе? Дефинисање условности треба бити схваћено као постизање усаглашавања норми и правила и њихове имплементације унутар ЕУ и ван ње, те кроз механизме спровођења који ће осигурати кредибилитет, доследност и континуитет током времена. (Sasse, 2008:849)

Лимит имплементације правних норми везан је и уз саму терминологију „међународне заједнице“ која би требало да буде промотер тих стандарда. Све међународне организације, укључујући и УН рефлектују асиметрију глобалне моћи, привилегујући становишта и интересе Запада. Погрешно је промишљати о међународној заједници као збиру држава, институција, актера и структура са пријатељским релацијама, утемељеним на међусобном поштовању са заједничким вредносним системом. Реалније је схватити „међународну заједницу“ као актере разних интереса, идеолошке подељености, са релацијама неповерења и међусобног антагонизма, те неједнаким моћима и утицајима. (Kymlicka, 2007)

Барнет и Финмор (Barnett, Finnemore) указују на промишљања различитих аутора који константно потцењују аутономију међународних организација, посматрајући њихову политику као предмет преговора најутицајнијих држава. У реалности, таква је политика резултат сукоба између самих организација, те покушаја бирократа на водећим положајима да дају смисао свом послу и раду, користећи своје поступке и начела као пут напредовања у каријери. (Barnett, Finnemore, 2004) Зато није случајно да норме и стандарде обликују западни стручњаци на темељу искустава држава свог порекла. Користећи терминологију Шекла (Checkel) међународне организације стварају норме, а за државе у свету се очекује да буду примаоци тих норми. (Checkel, 1999, 110) У многим деловима света, норме у име међународне организације наилазе на одбијање, будући да се сматрају предрасудама западних држава које свој поредак желе да пресликају на остатак света.

Према Статуту Већа Европе свака држава која поштује владавину закона, људска права и основне слободе квалификована је за чланство у ЕУ. Такви неодређени услови је требало да добију одређеније и обавезујуће регуле. Веће Европе као примарни интерес има људска права и демократију, а унутар ЕУ заједницу са примарно економским интересом. Унутар Већа Европе, основана је Организација за европску безбедност и сарадњу (ОЕБС) са темељним мандатом заштите мира и сигурности, чије идеје је у потпуности усвојило Веће Европе. (Stanković Rejnović, 2010:146) Европска Комисија је главни инструмент праћења и вредновања напретка земље кандидата ка ЕУ. Извештаји Европске комисије о напретку у својој структури следе Копенхашке критеријуме, али коришћењем израза као што је демократија, владавина права, дају широк спектар интерпретацији. Као један од предуслова Србије и усклађивање њених структура са законодавством ЕУ је и реформа правосуђа. Најсвеобухватнији документи који говори о приоритетима Владе у овој области су Национални програм за усвајање правних тековина Европске уније и Акциони план за поглавље 23. Један од кључних приоритета је „демократија и владавина права“.

Промовисање владавине права – ЕУ као примордијални законодавац

Снажан европски законодавни утицај био је присутан у Србији вековима уназад. Иако баштини вишевековно османско наслеђе, Србија је први сав-

ремени грађански законик изнедрила под европским утицајем. Наиме, Аустријски грађански законик је био правни изворник Српског грађанског законика из 1844. године у тој мери да је норма аустријског законодавца *ad verbum* преузимања, често без задирања у властиту правну традицију и социјалну збиљу. Тадашња српска држава настала ослобођењем од османске репресије требало је да буде правна држава, односно држава заснована на владавини права и закона који би били брана деспотској власти. Током своје савремене историје Србија никад у том науку није ни успела јер су интереси велможа, краљева а доцније и партијских комесара били изнад јавног интереса и добробити заједнице. Успостављање легалитета и правне државе идеалтипски посматрано би требало да буде национални приоритет који никад није заживео. Том идеалу Србија је као новоконституисана грађанска држава била најближа крајем 19. века и у прве три деценије 20. века. У свим осталим историјским епохама српска држава је имала идеолошки а не правни карактер. У идеолошкој држави буја волунтаризам и субјективизам, суженост мисаоних хоризоната, политика је изван граница права а статус припадника политичке заједнице своди се на подаништво, суспензију грађанства и грађанског субјективитета тако да *civis* постаје *civicus*. (Матић, 1998:126)

Правни нихилизам партијске државе уткан у српско политичко биће једним делом би могао да буде промењен али не и у потпуности искорењем политичком формулом владавине права чији је идејни промотер Европска унија. Налет евроентузијазма у Србији почео је 1999. године када је Европска комисија предложила стварање Процеса стабилизације и придруживања за тадашњу Савезну Републику Југославију, Хрватску, Босну и Херцеговину, Македонију и Албанију. Политички акт у ком је сублимирана ова идеја био је Пакт о стабилности за југоисточну Европу (10. јун 1999.) који је државама региона понудио перспективу евроатлантских интеграција и јачање међудржавне сарадње, која није била на завидном нивоу због минулих ратова и константних етничких тензија. Након колапса ауторитарног режима и започињања транзиције ка демократији и тржишној економији, новокомпанована српска политичка елита као и цивилно друштво декларисали су евроинтеграцијску жељу да прате европски правно-политички *mainstream*. Жеља да прихвате правне тековине Европске уније била је изражена и због чињенице да Србија историјски, географски и културолошки припада тој истој Европи.

Европски реформски потези у сузбијању корупције

Процес придруживања Србије Европској унији је повезан са обавезом увођења и имплементирања значајних промена и новина које промовише и захтева Европска унија. Све државе које имају амбиције да постану пуноправне чланице Европске уније међу којима је и Србија, подлежу обавези да ускладе (а неретко и напусте) националну политику са европском политичком агендом. Чланство у ЕУ обилује прегрштом бенефиција које са собом носи процес придруживања као и трошкови непридруживања, док се политика повинује циљевима европске политике. Многи аутори наводе негативне ефекте процеса придруживања, попут делимичног одрицања од суверенитета, померања поли-

тичких приоритета, излагања културној хомогености и повиновање супранационалном ентитету. (Crespo-Cuaresma, Fidrmuc, Silgoner, 2005:845)

Европска унија кроз своје политичке-нормативне регулације и економске механизме условљавања утиче на конституисање владавине права у Републици Србији кроз реформу правосуђа, институционално и нормативно концептуализовање борбе против корупције и оснаживање концепта основних људских и грађанских права. Политички притисци Европске уније усмерени су на изградњу стабилних политичких институција и поштовање владавине права, што су уједно захтеви који су повезани са способношћу државе да спречи и санкционише злоупотребу етике у јавној служби. Политички притисци се превасходно огледају у покушајима професионализације бирократије и деполитизације судства што је *sine qua non* за борбу против корупције. Економски канали утицаја ЕУ огледају се у давању финансијске помоћи државама кандидатима у зависности од успеха који оне остварују у испуњавању услова за чланство. Запажамо да је ово најзначајнији механизам европске политике условљавања будући да политичке елите и грађанство у српском транзиционом окружењу на дуги рок очекују да ће им чланство у ЕУ обезбедити економски бољитак. Нормативни притисци огледају се у јачању антикоруптивног законодавства тј. у усвајању прописа о транспарентном финансирању политичких странака и политичких активности, сукобу интереса државних функционера, прању новца, *off-shore* власништву, контроли извештаја о приходима и имовини јавних функционера, заштити сведока и специјалним истражним техникама које су неопходна карика у ланцу антикоруптивних мера. (Peric Diligenski, 2016: 537-544)

Мишљења смо да је политика условљавања ЕУ у Србији ефикасна уколико је понуда за чланством извесна и ако трошкови усаглашавања са захтевима ЕУ нису превисоки за владајућу политичку елиту. Постојећа политичка елита која није ни револуционарна ни иновативна, тежи бирократској стабилности, односно централизованог контроли као једином темељу за ефикасно управљање. (Станковић Пејновић, 2014: 60) Због тога потенцијални антикоруптивни успех у Србији објашњавамо калкулацијом политичких елита да добију бенефите који произлазе из процеса придруживања. Политички актери имају подстицаје да искористе могућности које произилазе из чланства у ЕУ као и да предупреду високе трошкове непридруживања (који се огледају у негативним оценама у извештајима европских органа, одлагању процеса приступања ЕУ, немогућности коришћења фондова итд.). Кључни политички актери ће настојати да спрече коруптивне активности у замену за увећање привилегија чиме се повећавају трошкови корупције у евроинтеграцијама и смањује се број актера који су спремни на коруптивно делање у политичкој сфери. У литератури су присутна становишта која улогом социјализације објашњавају напоре Европске уније усмерене ка изградњи чисте, политике поштења у државама које су потенцијални кандидати. Социјализаторска хипотеза истиче да су убеђење и процес социјалног учења (изградње) кључни за промовисање европске антикоруптивне платформе. Костадинова на ту тему запажа: „ако је исправан аргумент социјализације, интензитет борбе против корупције требало би да буде очуван након приступања Европској унији.“ (Kostadinova, 2016:162)

Калкулације кључних државних и недржавних актера оријентисане ка промовисању антикорупцијских политика зарад удољовања захтевима Европске уније склони смо да појмимо као политичку вољу. Политичку вољу у овом случају дефинишемо као категорију која укључује постизање политичког консензуса о кључним реформама усмереним ка борби против корупције. Кроз спољашње притиске Европске уније у претприступним аранжманима, политика услољвања с једне стране уговорнице и политичка воља с друге стране је на завидном нивоу. Но, након приступања Европској унији, механизми услољвања („бриселски штап и шаргарепа“) губе на интензитету и значају и следствено томе и следствено томе и политичка воља бледи. (Peric Diligenski, 2016:540)

Идеје о добробити и неопходности уласка земље у ЕУ приметно и неприметно на различите начине су промовисане кроз медије који су дуготрајно потхрањивали колективну свест и наглашавали потенцијалну моћ коју јавност може поседовати. Медији су инструмент моћи великих корпорација, али и промотери идеја које владе желе да буду прихваћене од стране грађана. С друге стране, следе и истичу интересе власника капитала и влада, које том капиталу примарно служе. Истина и објективност не могу бити средства за промовисање појединачних циљева, нити могу постојати као средство акумулације капитала.¹

Данас грађани све мање верују идеји да је ЕУ заједнички пројекат изградње демократије, мира, добробити, а све више арена у којој се државе боре за своје националне интересе на темељу *zero sum* логике, ситуације у којој успех појединца повезан са избором других. Политичка елита земаља западног Балкана константно очекује ентузијазам код грађана око прикључења ЕУ образлажући такав приступ као јачање свог европског идентитета и раскид са прошлошћу. (Debord, 1967:10)

Реформа правосуђа у Србији кроз призму Европске комисије

Европска комисија је недавно објавила стратегију проширења на Западни Балкан, у којој се истиче поновна посвећеност Европске уније региону. У документу под називом „*Веродостојна перспектива проширења за Западни Балкан и водећи ангажман ЕУ у том региону*“, ² владавина права је препозната као кључна област на коју ће бити усмерена пажња Брисела у наредном периоду. Европска комисија најавила је шест водећих иницијатива које ће ЕУ предузети у наредним годинама како би подржала трансформацијске напоре Западног Балкана у областима од заједничког интереса – од иницијатива за јачање владавине права, тешње сарадње по питању безбедности и миграција, преко заједничких истражних тимова и Европске граничне и обалске страже, до ширења Енергетске заједнице Европске уније на Западни Балкан.

Краткорочни и дугорочни приоритети ЕУ о успостављању владавине права у Србији изнети су у више докумената о Европском партнерству и обу-

² Стратегија за Западни Балкан, Internet, <https://europa.rs/strategija-za-zapadni-balkan-eu-zapocinjje-nove-vodece-inicijative-i-podrsku-za-region-vodjen-reformama/>, 28/02/2018.

хватају низ сегмената попут: питања усвајања законодавства и стварање услова за процесуирање ратних злочина и с тим у вези потреба јачања капацитета Тужилаштва за ратне злочине; пренос војних надлежности на цивилне судове; оснивање управних и апелационих судова; поступак именовања и услови за напредовање судија, као и њихова професионална обука; аутономија Тужилаштва за организовани криминал; ИТ мрежа за тужиоце; извршење пресуда; смањење броја нерешених случајева; јединствени стандарди за прикупљање релевантних података о правосуђу. Нарочито је наглашена потреба за унапређењем ефикасности, независности и професионализације судског система, и смањење политичког утицаја на судство. (Перић, Младеновић, 2012:62)

У извештају ЕК из 2016³ кад је реч о реформи правосуђа, истиче да су „неки кораци предузети да се побољша систем избора кадрова по заслугама и усагласи механизам одлучивања у правосуђу, али су даљи кораци неопходни да се сузбије политички уплив.“ Правосуђе је оптерећено нагомиланим случајевима и помањкањем бесплатног система законске помоћи. Србија је остварила изванредан степен припремљености за сузбијање корупције, али корупција остаје преовлађујућа на многим подручјима и представља озбиљан проблем. ЕК подвлачи да „напори за сузбијање корупције тек треба да дају опипљиве резултате, институционални механизам још не делује као убедљива снага одвраћања за корупцију, нужни су битни резултати у истрази, доношењу пресуда у случајевима корупције, укључујући високи ниво“. Србија у области реформе правосуђа заостаје у успостављању „ефикасног, транспарентног и у целој држави распрострањеног система за процесуирање случајева”.

Према поменутом Извештају кашњења су и даље присутна у усвајању стратегије тужилаштва, као и у активностима усмереним на побољшање резултата рада српског Тужилаштва за ратне злочине. Као „озбиљно кашњење” од стране Србије Европска комисија у свом документу наводи усвајање Закона о Агенцији за борбу против корупције, као и Закона о финансирању политичких партија. Исти документ наводи и кашњење у усвајању Закона о правима и слободама националних мањина, као и Закона о родној равноправности, Закона о бесплатној правној помоћи и Закона о заштити података. Када је реч о поглављу 24, извештај Европске комисије наводи да Србија мора да појача напоре у области финансијских истрага, мера усмерених против прања новца и заплени имовине. У Бриселу наглашавају да су целокупан процес и динамика приступних преговора Србије условљени првенствено напретком у области поглавља 23 и 24 и поглавља 35 које се односи на нормализацију односа Београда и Приштине.

Да би испунио критеријуме за чланство у ЕУ, а и због сопствених интереса, Западни Балкан треба да спроведе свеобухватне реформе у кључним областима. Владавина закона, основна права и управљање морају знатно да се ојачају. Репорема правосуђа, сузбијање корупције и организованог криминала и реформа јавне управе треба да пружи реалне резултате, док би функционисање

³ Извештај доступан на: https://ec.europa.eu/neighbourhoodenlargement/sites/near/files/pdf/key_documents/2016/20161109_report_serbia.pdf, 10/02/2018

демократских институција требало озбиљно да се унапреди.⁴ Према речима Јоханеса Хана реформе у подручју владавине права за ЕУ нису само стратегије, акциони планови или извештаји и свакако се не ради о пуком усвајању закона. Реформе у области владавине права се тичу корених, далекосежних, трансформацијских промена. Јачање независности, непристрасности и ефикасности правосуђа, јачање борбе против корупције и организованог криминала, стварање окружења које гарантује слободу изражавања и медија представља кључне изазове који имају директан и опипљив утицај на животе грађана.⁵

Најзначајнији стратешки документи о реформи правосуђа

Једно од најтежих у преговорима са Европском унијом је преговарачко поглавље 23 о правосуђу и основним правима. Србија је у протеклом периоду имала две неуспешне реформе правосуђа, па је садашња усмерена на одстрањивање утицаја извршне власти и политике на правосуђе, са циљем да предмете ефикасно и непристрасно решавају да би грађани уживали третман корисника услуга.

Европска унија дефинисала је свим државама кандидатима низ препорука за реформу судства. Циљ је да се створи систем који би омогућио ефикасну примену закона, смањио број нерешених предмета и ојачао правну сигурност грађана. Пре свега, прва препорука ЕУ односи се на изградњу непристрасног и независног правосуђа, очишћеног од утицаја политичке или било које друге интересне групе. ЕУ у области правосуђа акценат ставља и на улазак у правосудну професију и управљање каријерама судија и јавних тужилаца. Коначно, ЕУ велику пажњу поклања и јачању система стручног усавршавања, у циљу јачања професионалности у правосуђу. Тражи се унапређење образовних планова и програма, као и успостављање Правосудне академије која ће обучавати будуће правосудне кадрове, оспособљавати будуће судије и јавне тужиоце, као и осигуравати њихово стално усавршавање.

Квалитет било ког правосуђа првенствено се оцењује кроз призму независности судске од извршне и законодавне власти, као предуслова за самостално одлучивање. У Србији је годинама видљив утицај политике у правосуђу и власти на независност судства.

Светска банка је сачинила функционалну анализу српског правосуђа⁶, која се фокусира на судове као главне носиоце пружања правосудних услуга и примарне институције правосуђа у Србији. Анализа Светске банке је указала на велики број запослених у правосудном систему, а да је сама структура запослених неизбалансирана и неиспланирана; систему недостаје флексибилност

⁴ Шта Стратегија за Западни Балкан значи за Србију- говор комесара Јоханеса Хана, Internet, <https://europa.rs/sta-strategija-za-zapadni-balkan-znaci-za-srbiju-govor-komesara-johanesa-hana/>, 28/02/2018.

⁵ Исто.

⁶ Анализа Светске банке за Србију, Internet, http://www.vk.sud.rs/sites/default/files/attachments/FR%20prezentacija%20VB_final_ver1.pdf, 15/01/2018.

да боље функционише; Правосудна академија треба да чини више на подршци трансформацији; велике су диспропорције у учинку, нарочито са старим предметима и продуктивношћу правосуђа; савладавање прилива предмета се поправило и на нивоу је с ЕУ; број старих предмета у Србији је већи него у упоредним земљама ЕУ.

Историјат великих реформи (из било које области) доказује да иновативне теоријске идеје тешко налазе своје место у реалности. Добро замишљено у теорији, често се у пракси не покаже успешним, а понекад чак ни изводљивим. ЕУ је у том смислу понудила земљама кандидатима јасне критеријуме за ову врсту провере и евалуацију, од транспарентности процедура до јасно мерљивих резултата.

Идеја и конкретне мере које треба предузети у реформи правосуђа изнећи су у *Националној стратегији реформе правосуђа 2013-2018*.⁷ Циљ наведене Стратегије је да омогући припрему правосудног система за нове изазове у складу са европским стандардима и вредностима. У процесу европских интеграција неопходно је да главни оријентир буде право Европске уније, правне тековине Европске уније (*acquis communautaire*), препоруке и стандарди Савета Европе. Реформа правосуђа изискује хоризонталну и вертикалну реорганизацију, која обухвата убрзавање временског трајања поступака пред судовима, искорењивање корупције, елиминисање утицаја власти и политике уопште, успостављање стварне и функционалне независности судства, увођење и примену нових прописа, преношење надлежности делова поступака у приватни сектор.

Поред наведене Стратегије и пратећег Акционог плана, вредан помена је и *Други ревидирани Национални програм за усвајање правних тековина ЕУ*⁸, документ који представља план усаглашавања законодавног и институционалног оквира Републике Србије са правним тековинама ЕУ. Програме и планове Владе, донете у виду Националне стратегије и Акционих планова, ЕУ ће посматрати критички, како са аспекта функције (крајњег ефекта) тако и са аспекта рокова за испуњеност. Имплементација активности предвиђених Акционим планом за поглавље 23 које је Србија отворила у јулу 2017. године биће под будним оком Европске комисије, која ће да врши квалитативну процену реформских подухвата и указиваће Србији на мањкавости и пропусте у овој материји.

Под дејством утицаја Европске уније, Србија се обавезала да ће променити највиши правни акт у циљу јачања независности треће гране власти. Представник Мисије ОЕБС-а у Србији, недавно је рекао да циљ измене Устава треба да буде отклањање утицаја власти на правосуђе, указујући да је независност судства кључно за гарантовање права на правичност. На сличан начин, подршку реформском процесу дао је и шеф Канцеларије Савета Европе у Ср-

⁷ Национална стратегија реформе правосуђа, Internet, <https://www.mpravde.gov.rs/files/Nacionalna-Strategija-reforme-pravosudja-za-period-2013.-2018.-godine.pdf>, 23/01/2018.

⁸ Други ревидирани Национални програм за усвајање правних тековина ЕУ, Internet http://www.mci.gov.rs/upload/documents/nacionalna_dokumenta/npaa/NPAA_2016_revizija_srp.pdf, 17/02/2018.

бији. Мишљење Организације за европску безбедност и сарадњу (ОЕБС) у Србији је да је принцип независности судства кључан за гарантовање праведног суђења и да је Мисија може да помогне Србији и пружи јој најбоље праксе 57 земаља чланица. Измене српског Устава би требало да обухвате националну правну традицију и културу, али и међународне стандарде.⁹ Европска Комисија је у раније наведеном извештају предложила да се из Устава елиминишу одредбе које легитимишу Народну скупштину да именује носиоце правосудних функција. Радни текст Устава требало би да буде потврђен позитивним мишљењем Венецијанске комисије, након чега би се грађани Србије изјаснили о усвајању Устава на референдуму.

Од напретка у областима која се односе на поглавље 23 – Правосуђе и основна права и поглавље 24 – Правда, слобода и безбедност, зависи целокупни напредак Србије на путу ка ЕУ, а да би постала чланица ЕУ до датума (2025) који се у документу ЕК наводи као могући термин, Србија би требало да усвоји мере предвиђене Акционим планом за поглавље 23.

Уместо закључка

Европеизација је као двосмерна улица и њен успех зависи искључиво од реципрчних активности учесника. Европеизације је појам који се може схватити у контексту политике проширења ЕУ, као реконструкција идентитета и као транснационализам и културна интеграција. Овај процес иницира паралелне, међусобно повезане и зависне процесе промена како на националном тако и на наддржавном нивоу. Земље кандидати за проширење настоје да ускладе своје домаће политике са европским тековинама и достигну очекивани ниво који би им олакшао преузимање предстојећих обавеза које произилазе из чланства у Унији. Усклађивање и стандардизација се односи на институционално усклађивање закона што би омогућило земљама кандидатима да се већ у статусу кандидата ближе интегришу у постојеће политичке, економске и безбедносне структуре Уније.

Дискрепанција између ЕУ и земаља кандидата је огромна, тако да је упитна номинална слобода коју земље кандидати имају. Свака земља настоји својим законима заштити или одржати моћ своје државе те је усаглашавање са европским законодавством чешће привидно него стварно. У међународном поретку државе универзално не располажу неограниченим суверенитетом, а нису ни све државе једнаке. Мале и слабе државе се у осигурању својих интереса одржања државности позивају на међународно право, док велике силе спроводе политику својих интереса који често нису усаглашени са међународним правом. Софистицирано, сакривено иза универзалних идеја демократије, слободе и једнакости, међународна политика се своди на Тукидидову обсервацију од пре 2500 година да велики раде оно што желе, а мали оно што морају.

⁹ Internet, <http://www.euractiv.rs/posmatraci/10721-za-nezavisno-sudstvo-potrebne-izmene-ustava>, 1/03/2018.

Досадашње искуство земаља југоисточне Европе је показало да политичке елите имају улогу колонијалних елита, реформатора, спроводилаца западних вредности и олигарха који себе схватају као менаџери запослени у транснационалној корпорацији. (Дугин 2013: 45) Постојећа политичка елита која није ни револуционарна ни иновативна, тежи бирократској стабилности, односно централизованом контроли као једином темељу за ефикасно управљање. (Bžežinski, 2013:17) Уместо агоналности и сукоба политичких супарника, политика се данас премешта у друга подручја као што су право, морал, култура. Политика се своди на техничко питање ефикасности правног система, што је само други начин деловања идеологије без свог субјекта. (Mouffe, 2006: 134)

Нове земље кандидати су позване, као сиромашне и неуређене земље да се придруже ЕУ. Након приступних преговора, тим државама је понуђено да учествују у телима које доносе одлуке у ЕУ. Ипак, дискрепанција у моћи између ЕУ и земаља кандидата је енормна те је и логично запитати се колика је стварна слобода земаља кандидата у приступним процесима. Њихово пристајање на законодавство ЕУ је више привидно него стварно, али превара је темељ империјалних односа и њене структуралне асиметрије. (Zielonka, 2006:58) Зато је и логично да периферне земље имају *de facto* (понекад и *de jure*) ограничени суверенитет. Суверенитет ће бити у првом реду нарушен прихватањем великог броја закона чиме се мења сама структура друштва јер се обликује према схватањима западноевропског законодавства. (Станковић Пејновић, 2014: 57)

Поједина понуђена нова решења у преговарачком поглављу 23 не само да не доприносе успостављању владавине права и ефикасности правосуђа, већ су и упитног квалитета. Пуко преписивање законских решења других земаља могу бити добра решења али су проблематични механизми њихове примене у пракси. Због недовољне стручности преузимаача норми и неискуства у пракси али због директне намера аутора неретко се дешава да се један сегмент правосуђа фаворизује на штруб другог. Увођење нотаријата еклатантно то илуструје јер доказује историјску константу коју извршна власт често занемарује. Сваки покушај политизације правосуђа директно му штети и чини га неспособнијим, неефикасним, неправедним. Отуда се стиче утисак да декларативно залагање власти за независност правосуђа није изједначено са стварном политичком вољом да се такав циљ оствари.

Литература:

1. Le Gof, Žak (1997): *Vreme, rad i kultura srednjovekovnog Zapada*, Svetovi, Novi Sad
2. Barnett, Michael, Finnemore Martha (2004): *Rules for the World: International Organizations in Global Politics*, Ithaca, Cornell University Press, New York.
3. Bžežinski, Zbigneu (2013): *Amerika – Kina i sudbina sveta*, Albatros plus, Beograd, 2013.
4. Checkel, Jeffrey (1999): "Norms, Institutions, and National Identity in Contemporary Europe", *International Studies Quarterly*, 43: 83-114.

5. Debord, Guy (1967): *Društvo spektakla*, Porodična biblioteka br. 4 anarhija/ blok 45.
6. Dugin, Aleksandar (2013): *Četvrta politička teorija*, MIR Publishing, Beograd.
7. Zielonka, Jan, (2006): *Europe as Empire: nature of the Enlarged EU*, Oxford University Press, Oxford.
8. Kostadinova, Tatiana (2012) *Political Corruption in Eastarn Europe, Politics After Communism*, Lynne Rienner Publishers, London.
9. Kymlicka, Will, (2007) *Multicultural Odysseys Navigating the New International Politics of Diversity*, Oxford University Press, Oxford.
10. Matić, Milan (1998): *Srpska politička tradicija*, Institut za političke studije, Beograd.
11. Morris, Buck, (2005): *Svet snova i katastrofa*, Čigoja štampa, Beograd.
12. Mouffe, Chantal, (2006): *The Return of the Political*, Verso, London, New York.
13. Radaeli, M. Claudio, (2000): „Whither Europeanization: Concept Stretching and Substantive Change“, *European Integration online Papir* (EioP), 4 (8), 1-28.
14. Perić Tijana, Slađana Mladenović, (2012): „Reforma pravosuđa u procesu pristupanja Srbije EU“, *Politička revija* god. 11 (24), br. 4, Institut za političke studije, Beograd, str. 49-72.
15. Perić Diligenski, Tijana, (2016): “The influence of the European Union on designing of anti-corruption policy in the Republic of Serbia”, *Thematic conference proceedings of international significance* volume I 2016, Academy of Criminalistic and Police studies, Belgrade, pp. 537-544.
16. Sasse, Gwendolyn, (2008): The politics of conditionality: the norm of minority protection before and after EU accession, *Journal of European Public Policy*, 2008, 15(6), pp. 842–860.
17. Stanković Pejnović, Vesna, (2010): „Evropski standardi zaštite manjina- od uvjetovanosti do limitiranosti: slučaj Hrvatske“, *Filozofija i društvo*, 2, str. 145- 166.
18. Stanković Pejnović, Vesna, (2014): „Evropizacija iz kolonijalne perspektive“, *Nacionalni interes*, br. 3 god. X vol. 21, str. 45-69.
19. Stanković Pejnović, Vesna, (2015): „Evropeizacija, kolonizacija, globalizacija“, *Matica crnogorska*, br. 63, 147-180.
20. Stanković Pejnović, Vesna, (2016) „Demokratska ideološka propaganda u službi kapitala“, *Srpska politička misao*, broj 3, god. 23. vol. 53, str. 11-28.
21. Crespo-Cuaresma, Jesus, Fidrmuc, Jarko and Silgoner, Maria Antoinette, (2005) “On the Road: The Path of Bulgaria, Croatia, and Romania to the EU and the Euro“, *Taylor & Francis LTD*. Vol. 57. Europe-Asia Studies, pp. 843-858.
22. Strategija za Zapadni Balkan, Internet, <https://europa.rs/strategija-za-zapadni-balkan-eu-zapocinj-nove-vodece-inicijative-i-podrsku-za-region-vodjen-reformama/>, 28/02/2018
23. Analiza Svetske banke za Srbiju, Internet, http://www.vk.sud.rs/sites/default/files/attachments/FR%20prezentacija%20VB_final_ver1.pdf, 15/01/2018.
24. Nacionalna strategija reforme pravosuđa, Internet, <https://www.mpravde.gov.rs/files/Nacionalna-Strategija-reforme-pravosudja-za-period-2013.-2018.-godine.pdf>, 23/01/2018.
25. Drugi revidirani Nacionalni program za usvajanje pravnih tekovina EU, Internet, http://www.mei.gov.rs/upload/documents/nacionalna_dokumenta/npaa/NPAA_2016_revizija_srp.pdf, 17/02/2018.
26. <http://www.euractiv.rs/posmatraci/10721-za-nezavisno-sudstvo-potrebne-izmene-ustava->, 1/03/2018.
27. Akcioni plan Internet, <https://www.mpravde.gov.rs/files/Akcioni%20plan%20PG%2023%20Treci%20nacrta%20Konacna%20verzija1.pdf>, 05/02/2018.

EUROPEAN UNION'S ROLE IN THE FORMATION OF SERBIA AS A LEGAL STATE

Summary: The subject of this paper is analysing the role of the European Union as a supranational entity in promoting the rule of law in the Republic of Serbia. The article is divided thematically into two thought sections. In the first part of the article, the authors critically look back on European values and ideas. The second part of the paper focuses on the reform of the judicial system and the fight against corruption that are shaped under EU mechanisms of conditionality. The process of Serbia's accession to the European Union is linked to the obligation to introduce and implement important legislative reforms required by the European Union. As the most important reformist steps by the Serbian legislator in this direction, the authors identified the European demands proscribed in the negotiating chapter 23 that portrays the importance of the independent, impartial, professional and efficient judiciary capable of dealing with corruptive arrangements in all social spheres. Only judiciary system with this such characteristics will be guarantor of the achievement of the basic human and civil rights.

The history of major reforms (from any field) proves that innovative theoretical ideas hardly find their place in reality. Well-conceived in theory, it often does not prove to be successful in practice, and sometimes even not feasible. In this respect, the EU offered Serbia as a candidate country clear criteria for this type of check and evaluation, from transparency to clear measurable results.

It is important to emphasize that reforms in the field of rule of law are not just written strategies, action plans or reports, and it is certainly not a simply copying the laws. Reforms in the rule of law field concern radical, far-reaching, transformational changes. Strengthening the independence, impartiality and efficiency of the judiciary, strengthening the fight against corruption and organized crime, creating an environment that guarantees freedom of expression and the media is a key challenge that has a direct and tangible impact on the lives of citizens.

Key words: EU, judiciary, reforms, rule of law, fight against corruption

ГОВОР МРЖЊЕ, ПОСТОЈЕЋИ ПРОБЛЕМИ И ПОТРЕБНЕ МЈЕРЕ

Сажетак: У раду ћемо покушати анализирати постојеће проблеме и недоумице везане за дефинисање и кажњавање говора мржње. Посебна пажња посвећена је комуникацији на Интернету и on line медијима.

Указаћемо на уочене недостатке и дати приједлоге конкретних рјешења. Проблематизоваћемо питање дефиниције говора мржње, потребе и оправданости његовог кажњавања са акцентом на искуства иностраних правних система.

Предложићемо потребне измјене у кривичном и другом законодавству Босне и Херцеговине и њених ентитета. Акценат стављамо на потпуно одсуство правне регулације медијског дјеловања на Интернету са циљем да покажемо да тренутна законска рјешења нису адекватна, јер одређена битна питања, као што је питање кривичне или друге одговорности интернет посредника нису уопште обухваћена, а неким другим није дат одговарајући значај.

Кључне ријечи: слобода говора, говор мржње, друштвене мреже, Интернет, медији, друштвена опасност, кажњавање.

Говор мржње, проблеми у дефинисању

Дефинисање говора мржње је доста тежак и захтјеван посао јер је ријеч о хетерогеној материји која обухвата читав низ како вербалних тако и невербалних елемената. У својој суштини он је појава која представља антипод слободи говора и њену негацију. Уско везана за екстремизам, шовинизам, ксенофобију и читав низ других социјалних и политичких девијација представља безбједносни и сваки други проблем за свако друштво у којем је масовно присутан. Као такав, он не само да подстиче стереотипе, сегрегацију и дискриминацију, него је и интензивира. Апсолутно се може тврдити да се говор мржње, његова распрострањеност и интензитет може под одређеним околностима дјеловати као иницијална каписла потенцијалним извршиоцима кривичних дјела које заједнички називамо злочини из мржње. То је несумњиво најтежа посљедица коју

* diz@teol.net

овај патолошки облик комуникације изазива, а постоји и читав низ мање радикалних, али такође непожељних и друштвено штетних посљедица.

Због значајних разлика у правним системима, како држава Европске уније, тако и осталих, немогуће је дати концизну и „свеважећу” дефиницију појма говора мржње. Угледна адвокатица и борац за слободу изражавања Британка Сандра Коливер (Colliver, 1992: 42) даје недовољно широку и прецизну дефиницију овог појма на сљедећи начин: „Изражавање које је погрдно, увредљиво, застрашујуће, узнемиравајуће и/или које потиче на насиље, мржњу или дискриминацију”. Ову дефиницију смо одабрали због чињенице да долази са енглеског говорног подручја, у оквиру којег су и забиљежени први случајеви детерминисања ове појаве као института међународног права¹, и јасно истиче његове најважније елементе. Ти елементи, одређени алтернативно, захтијевају да говор садржи неке од сљедећих елемената да би се могао карактерисати као говор мржње:

- Да је погрдан - en. „abusive”
- Да је увредљив - en. „insulting”
- Да је застрашујући - en. „intimidating”
- Да је узнемиравајући - en. „harassing”
- Да подстиче насиље - en. „incites violence”
- Да шири мржњу - en. „hatred”
- Да шири дискриминацију - en. „discrimination”

Ова дефиниција нам даје јасно назначене неприхватљиве облике понашања, али заслужује и озбиљну критику. Недостају јој елементарне компоненте „заснованост на предрасуди”, „усмјереност (одабир мете) на основу нечије расе, нације, вјере...”. Наведени примјер јасно осликава колико је тешко креирати генералну дефиницију „говора мржње” првенствено због чињенице да на нивоу сваке државе појединачно, али и на нивоу најзначајних међународних организације постоје, за сада непремостиве, разлике у правном, али и културолошком и социолошком третирању ове појаве.

Имамо и супротне примјере гдје се говор мржње поставља тако широко да постаје цензорски алат и далеко превазилази смисао због којег га је оправдано кажњавати. Примјер таквог случаја је дефиниција Самјуела Волкера (Samuel Walker, 1994: 21) „говор мржње традиционално обухвата сваки облик

¹ Међународни пакт о грађанским и политичким правима. Усвојен Резолуцијом 2200А (XXI) Генералне скупштине 16. децембра 1966. године у члану 20. ст.2 наводи: „Законом ће се забранити свако заговарање националне, расне или вјерске мржње које представља подстицање на дискриминацију, непријатељство или насиље. Важно је напоменути да поједини етаблирани стручњаци као што је Весна Алибурић сматрају „да је чланом 1. те Конвенције појам расна дискриминација дефинисан прилично широко - као свако разликовање, искључивање, ограничавање или давање првенства који се заснивају на раси, боји коже, прецима, националном или етничком подријетлу и који имају за сврху или за резултат да униште или да угрозе признавање, уживање или кориштење, под једнаким увјетима права човјека и темељних слобода на политичком, економском, социјалном и културном пољу или на неком другом пољу јавног живота”. О томе погледати више у Весна Алабурић, (2003.) Ограничавање “говора мржње” у демократском друштву - теоријски, законодавни и практички аспекти – I. дио. Хрватска правна ревија; Изворни научни рад.

изражавања који се сматра увредљивим за било коју расну, религијску, етничку или националну групу”.

Дефиниција која је примјерена нашем времену и друштвеној стварности можемо наћи у Кодексу² по којем је језик мржње онај језик/говор који има намјеру да понизи, застраши и/или подстакне на насиље или предрасуде против лица или групе на основу њиховог пола, расе, доби, националности, сексуалног опредјељења, хендикепираности, моралних или политичких убјеђења, социјално-економског статуса или професије.

Говор мржње, дилеме у вези кажњавања

Заговорници апсолутне слободе изражавања и противници кажњавања говора мржње неријетко стављају примједбу да је право регулисање говора мржње и његово санкционисање само изговор за цензуру и непоштовање основних људских права. Такав однос према кажњавању говора мржње карактеристичан је за англосаксонску правну праксу и теорију. Карактеристични примјер је став бившег америчког судије и правника Џона Маршала Харлана II (John Marshall Harlan II) у образложењу пресуде у предмету „Cohen v. California, 403 U.S. 15 (1971)”³, са позиције предсједавајућег судског вијећа изнио став „Влада не може регулисати садржај говора. Први амандман штити неповредивост ”тржишта идеја” (marketplace of ideas)”. Још детаљније став о одбацивању сваког вида кажњавања и ограничавања „говора мржње” даје Тергуд Маршал (Thurgood Marshall) први судија Врховног суда Сједињених Америчких Држава, афроамеричког поријекла у образложењу пресуде у случају „Police Dept. of City of Chicago v. Mosley, 408 U.S. 92 (1972)”⁴. Он заступа став да „Први амандман (америчког Устава - прим. аутора) значи да изражавање има своју поруку, своје идеје, свој предмет и садржај. Како бисмо омогућили наставак изградње наше политике и културе, те осигурали самоиспуњење за сваког појединца, нашим грађанима гарантујемо право изражавања било какве мисли, ослобођене владине цензуре. Ми одбацујемо цензуру и контролу садржаја. Било каква експресивна активности, не смије због свог садржаја, бити ометана”. Мора се признати да овако радикалан приступ временом слаби чак и код америчких правника и судија, те се од концепта апсолутне слободе говора јављају концепти који условно омогућавају одређене видове контроле и кажњавања починилаца. Такав примјер је став судије Џастиса Пирса (Justice Pierce) који је у коментару пресуде у предмету „City of Chicago v. Alexander, 2014 IL App (1st) 122858”⁵ износи став да је ограничавање слободе говора прихватљиво само у форми привременог ограничавања (забране) и тврди да огра-

² Кодекс о емитовању радио-телевизијског програма, Савјет Регулаторне агенције за комуникације БиХ

³ <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/403/15/> (pristupljeno 17.7.2018. godine)

⁴ <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/408/92/> (pristupljeno 17.7.2018. godine)

⁵ <https://www.courtlistener.com/opinion/2778424/city-of-chicago-v-alexander/> (pristupljeno 18.7.2018. godine)

ничења требају само одгодити говор како би се ограничили проблеми који се јављају у друштву. (умањивање потенцијалних негативних посљедица с обзиром на вријеме и мјесто говора).

Међу овим својеврсним „аболиционистима“⁶ интересантну концепцију износи Роналд Дворник (Dworkin, 1994:12) који у суштини не негира потребу да се заштите потенцијалне жртве „говора мржње“ конкретно наводећи мањинске групе и жене, али тврди да се та заштита треба пружити кад дође до конкретне реализације специфичних и штетних посљедица сексизма, нетолеранције и расизма. Он каже „Ми их, на примјер, морамо заштитити од неправде и неједнакости у запошљавању или образовању или становању или кривичном поступку и можемо усвојити законе да би ту заштиту и осигурали“. Истовремено оштро се супротставља сваком облику кажњавања говора мржње, односно задирања у слободу говора и тврди „Увјеравају нас да закони о забрани мржње (hate laws) служе заштити друштвеног мира. Али, зар историја није доказала да су слобода говора, слобода религије и слобода појединца генерално, најдјелотворнији друштвени механизми икада откривени за промоцију толеранције и мира? С друге стране, цензура је један од најсигурнијих путева ка виктимизацији, политичким сукобима, нетолеранцији и насиљу“.

Као што видимо из ових неколико примјера, аргументација оних који одбијају кажњавање говора мржње своди се на три основне тезе:

- То је угрожавање слободе говора,
- Нема потребе за кажњавањем док не наступи посљедица,
- Треба пустити свима да покажу шта стварно мисле да би лакше детектовали друштвене проблеме.

Обим овог рада не дозвољава детаљнију контрааргументацију, па би у вези задње двије тезе у најкраћем могли закључити да сличан приступ никад не бисмо примјенили у медицини, саобраћају, економији или било којој другој области. Несумњиво да интензивно присуство говора мржње у било ком друштву сугерише на постојање одређених патолошких девијација у том социјалном окружењу и тако индицира опасност од тежих посљедица, каква је примјера ради злочин из мржње. До краја банализујући поређење ни у медицини се индикације одређених болести не рјешавају тако што се чека наступање тежих посљедица, ни у економији се појава дефлације или растуће инфлације не третира као нешто што не треба спречавати док не наступи потпуни економски колапс, па тако и у нашем примјеру није прихватљиво да чекамо креирање нових стереотипа и предрасуда, друштвених немира базираних на њима, па чак и злочина из мржње да бисмо реаговали.

Очито да највећа дилема остаје у вези прве тезе и могућности да евентуалним кажњавањем говора мржње ми заиста уводимо цензуру и угрожавамо једно од основних људских права. За овај теоријски, али и практични проблем, огроман значај има Оквирна Одлука Савјета Европске Уније 2008/913/JHA од

⁶ заговорници апсолутне слободе говора и негатори потребе за кажњавањем и сузбијањем говора мржње. У историјском смислу први пут се јављају као борци против робовласништва.

28.11.2008. године који садржи Оквирну одлуку о сузбијању одређених облика и начина изражавања расизма и ксенофобије кривично правним средствима⁷.

На основу ове „Одлуке” анализираћемо и објаснити неколико концептуално спорних питања везаних за институт „говор мржње”.

Тешко да било који објективан читалац може Европској унији приговорити да је склона цензури и непоштовању људских права. А у овом документу се у ставу 1. Преамбуле наводи, „Расизам и ксенофобија представљају непосредно кршење начела слободе, демократије, поштовања људских права и темељних слобода и владавине права, начела на којима се темељи Европска унија и која су заједничка државама чланицама.” Да би се то конкретизовало у ставу 5. истог документа сљедећим текстом”...У Европској унији потребно је одредити заједнички кривичноправни приступ овој појави с циљем осигуравања да исто понашање представља кривично дјело у свим државама чланицама и да су за физичка и правна лица, које су починиле таква казнена дјела или су за њих одговорне, предвиђене ефикасне, пропорционалне и одвраћајуће казне. Из горе наведеног издвајамо два битна појма „кривичноправни приступ” и „физичка и правна лица”.

Спомињање „кривичноправног приступа” наглашавмо зато што он јасно показује да постоји мјесто и улога кривичног права и његових норми у сузбијању говора мржње и кажњавању оних који га употребљавају или омогућавају. Треба узети у обзир и чињеницу да је Препоруци Р (97) 20 Савјета Европе јасно наглашено да владе држава чланица треба да успоставе и одржавају цјеловит правни оквир који се састоји од грађанских, кривичних и управних правних одредби о говору мржње, који омогућују судским властима да у свим случајевима ускладе поштовање слободе с поштовањем људског достојанства (Мандић, 2014:54).

Овим се отклања свака сумња у потребу и оправданост третирања говора мржње примјеном кривичноправних института и норми, а појам „физичка и правна лица” истичемо због чињенице да се теми кривичне и друге одговорности правних субјеката који у оквиру својих пословних активности уређивачки обликују и јавно публикују електронска издања⁸ у форми интернет страница или портала у нашем законодавству, за разлику од европског изгледа не бави нико. Слично као и питањем одговорности пружалаца интернет услуга (Internet service providers ISP). Опет се можемо послужити аналогijом, ако је говор мржње дефинисан као кривично дјело у сва четири кривична закона у БиХ, онда је јасно да се у одређеним и обавезно прецизно дефинисаним ситуацијама, пружаоци интернетских услуга и власници и уредници интернет страница/форума/портала могу и требају наћи у улози саизвршилаца или помагача учиниоцу кривичног дјела.

⁷ <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/HTML/?uri=LEGISSUM:I33178&from=EN> (присутљено 17.7.2018. године)

⁸ Електронско издање јесте уређивачки обликована интернет страница или интернет портал, дефиниција преузета из ЗАКОНА О ЕЛЕКТРОНСКИМ МЕДИЈИМА („Сл. гласник РС”, бр. 83/2014 и 6/2016

У најкраћем сублимирано, ко набави оружје или обезбједи превоз пљачкашу банке биће кривично одговоран, ко лицу у видно алкохолисаном стању уступи возило на управљање, такође ће бити кривично одговоран ако то лице током вожње почини такву врсту деликта против безбједности саобраћаја да га то чини кривично одговорним. Због чега би онда била толерисана ситуација у којој поједина правна или физичка лица свјесно и намјерно користе могућности интернета да креирајући странице, форуме, портале или налоге на друштвеним мрежама обезбјеђују јавни простор за ширење и подстицање говора мржње, као и виктимизацију колективитета изложених овом девијантном облику комуникације? Јасно је да су мотиви најчешће идеолошке или финансијске природе, али је нејасно зашто БиХ и њени ентитети ово питање не третирају у складу са моралним, социолошким и правним императивима које оно заслужује.

Инертност законодавца нарочито забрињава кад се у обзир узме да је ријеч о друштву које је релативно недавно изашло из тешког ратног конфликта чије посљедице су присутне у свим сферама друштва које је и без њих већ карактерисала хетерогеност у вјерском, етничком и идеолошком смислу. Приликом површне обраде посљедица говора мржње најчешће се у медијима, свакодневном говору, али на жалост често и у научним и професионалним круговима, пажња фокусира готово искључиво на однос „говор мржње-злочини из мржње”. Овакав приступ показује не разумијевање стварног проблема. Злочини из мржње су по својој природи и тежини релативно ријетки, те би ми послије покушаја да директно повежемо говор мржње и злочине из мржње могли олако закључити да у много случајева нема директне везе или се она бар не може доказати, да је број таквих злочина релативно низак и онда би на крају из погрешних премиса извукли и погрешан закључак да говор мржње представља периферну појаву која не заслужује пажњу ни у научном проучавању ни у законском санкционисању. Прави проблем је што „тиха вода бреге рони”, широко распрострањен говор мржње који континуирано траје ствара социјално окружење у којем такво изражавање постаје „нормално и прихватљиво”, просјечни читалац престаје да га примјећује, јер је у његовом микро окружењу већ утврђено да су Роми „прљави Цигани и нерадници”, да је ислам „терористичка вјера”, да су Срби „геноцидни народ” и тако унедоглед. Чим дођемо до те фазе, створени су предуслови за активну дискриминацију припадника тих „означених” група, њихову изложеност стереотипима, а у наставку се може очекивати све већа употреба насиља и наравно чешћа појава злочина из мржње. У овом контексту врло корисно је сагледати како је професор Дејвид Џајлс (David Giles) објаснио посљедице које на гледаоце изазивају масовно присутне сцене насиља у медијима. Он тврди да долази до појаве десентизације образлажући да свакодневне сцене насиља у медијима кроз проток времена код гледалаца изазивају равнодушност и неосјетљивост јер се они почињу навикавати на такве призоре, постају им све обичнији и прихватљивији (Џајлс, 2011:37). Десентизација уз виктимизацију представља највећи друштвени проблем везан за говор мржње и дугорочно наноси најозбиљније штете друштвеним односима и оставља негативне рефлексије у свим сферама живота, од спорта и образовања до политике и економије.

Недостаци, приједлози и потребне мјере

Имајући у виду да негативне последице говора мржње карактерише комплексност, како у феноменолошком тако и у етимолошком смислу, јасно је да и одговор на ту појаву мора бити систематски. Само комплексан и мулти-дисциплинаран приступ том проблему може бар дјелимично позитивно утицати на његово рјешавање. Мржња је иманентна људском друштву, његов саставни дио и утопистички би било и помислити да се може спријечити њено постојање и манифестовање кроз говор мржње или друге вербалне или конклюденте радње.

У практичном смислу, неопходно је одмах спровести измјене важећег правног система у већем броју законских рјешења, првенствено кривичног закона и закона о медијима. Приступити дјелимичној промјени наставног плана из већег броја предмета у средњим школама, кроз финансијске инструменте и подзаконске акте стимулисати невладин сектор да се у значајно већој мјери бави овим проблемом, сагледати и адекватно правно уобличи законске и подзаконске акте који би у форми Лех специалис, по угледу на Енглеску, односно Уједињено краљевство регулисали питање понашања свих учесника спортских манифестација јавног типа, од директних учесника до навијача.

Кривични закон и уопште норме кривичног права сасвим сигурно не могу бити једини инструмент у борби против говора мржње. Међутим, могу бити корисно и значајно средство у његовом сузбијању и имати првенствено значај на плану превенције према потенцијалним извршиоцима. Тренутно у БиХ, сва четири важећа кривична закона препознају говор мржње или неке његове форме и прописују кажњавање починилаца, али ту постоји велики простор за побољшавање, како саме кривично правне норме тако и њеног спровођења у пракси. Као примјер наводимо кривичне законе БиХ и Републике Српске:

КЗ БИХ

Члан 145. Изазивање националне, расне и вјерске мржње, раздора и нетрпељивости

(1) Ко јавно изазива или распирује националну, расну или вјерску мржњу, раздор или нетрпељивост међу конститутивним народима и осталима, као и другима који живе или бораве у Босни и Херцеговини, казниће се казном затвора од три мјесеца до три године. (2) Ко кривично дјело из става (1) овог члана почини злоупотребом свог положаја или овлаштења казниће се казном затвора од једне до десет година.

КЗ РС

Члан 359. Јавно изазивање и подстицање насиља и мржње

(1) Ко путем штампе, радија, телевизије, компјутерског система или друштвене мреже, на јавном скупу или јавном мјесту или на други начин јавно позива, изазива или подстиче или учини доступним јавности летке, слике или неке друге материјале којима се позива на насиље или мржњу усмјерену према од-

ређеном лицу или групама због њихове националне, расне, вјерске или етничке припадности, боје коже, пола, сексуално опредјељења, инвалидитета, родног идентитета, поријекла или каквих других особина, казниће се новчаном казном или казном затвора до три године.

(2) Ако је дјело из става 1. овог члана учињено принудом, злостављањем, угрожавањем сигурности, излагањем порузи националних, етничких или вјерских симбола, оштећењем туђих ствари, скрнављењем споменика, спомен-обиљежја или гробова, учинилац ће се казнити казном затвора одједне до пет година.

(3) Ако је услед дјела из ст. 1. и 2. овог члана дошло до нереда, насиља или других тешких последица за заједнички живот народа и осталих који живе у Републици Српској, казниће се казном затвора од двије до дванаест година.

(4) Материјал и предмети који носе поруке из става 1. овог члана, као и средства за њихову изразу, умножавање или растурање, одузеће се.

Као што видимо из примјера КЗ РС се много опширније и темељитије бави овом појавом, а одмах се може примјетити да КЗ БиХ не узима у обзир читаве мањинске групе базиране на, раси, боји коже, полу, сексуалном опредјељењу, инвалидитету, родном идентитету итд..., не препознаје Интернет и друштвене мреже као засебно мјесто извршења радње и не предвиђа заштитну мјеру одузимања средстава којим је дјело почињено. То би кроз амандманско дјеловање требало што прије промјенити. Сљедећи недостаци, који по мишљењу аутора рада, карактеришу сва четири кривична закона у БиХ у дијелу који се бави говором мржње могли би се подијелити у три групе.

Прва група је предмет заштите, у том смислу би било неопходно говор мржње у којем је нападнути субјект одабран на основу његове националне и вјерске припадности оштрије кажњавати, било прописивањем посебног члана кривичног закона, било третирањем те чињенице отежавајућом околношћу у додатном ставу већ постојећег члана кривичног закона. Разлог за овај приједлог је садржан у чињеници да се летимичном анализом присутних примјера говора мржње може видјети да су они у огромном броју базирани баш на овом основу и да је он реално и најопаснији за наше друштво, највише доприноси виктимизацији, креира десентизацију и потенцијално је најопаснији „окидач” за злочин из мржње. Овдје треба нагласити да и међународна законодавна пракса указује да свако друштво има своје специфичне „болне тачке”, у Њемачкој је то нацизам, у Великој Британији расизам... и да се њима посвећује посебна пажња.

Друга група је мјесто извршења радње, односно потреба да се друштвене мреже, портали и форуми, односно Интернет уопште препозна и дефинише као нарочито опасно мјесто за испољавање говора мржње, те да се као такав третира отежавајућом околношћу приликом кажњавања одговорног лица. Живимо у свијету информатизације и глобализација, сва релевантна истраживања указују да млади у тинејџерском добу готово потпуно игноришу традиционалне медије и да у огромном проценту за забаву, учење и информисање користе Интернет. Ако знамо да на ту популацију говор мржње има најразорније нега-

тивне посљедице, јасно је зашто истичемо овај проблем. Додатни аргумент је тај да због техничких карактеристика интернет комуникације, говор мржње пласиран на интернету, са једне стране потенцијално допире до милиона конзумента⁹ а са друге стране остаје трајно присутан у on line простору, па му за разлику од других медија нису изложени само они који у реалном времену прате емитовање.

Трећа група је везана за интензитет, мотив и стварну улогу оног ко пласира говор мржње. При томе конкретно мислимо на потребу дефинисања посебних отежавајућих околности за лица која континуирано и на организован начин, из економских или идеолошких разлога пласирају говор мржње. У пракси је најчешће ријеч о планском креирању налога на друштвеним мрежама, форума или портала са циљем да се ширењем мржње и нетрпељивости оствари имовинска или друга корист. Организовања групе лица која ће у континуитету пласирати говор мржње мора бити предмет посебног кривично правног третмана јер представља и квалитативно и квантитативно различиту појаву од појединачно и инцидентно изнијетог исказа неког лица који се може квалификовати као говор мржње. Овај став је у директној вези са тачкама 3. и 4. „Стратегије Босне и Херцеговине за превенцију и борбу против тероризма 2015.-2020” коју је Савјет министара БиХ усвојио на 14. сједници 8.7.2015. године.

Као што смо напоменули, кривично правно третирање ове појаве не може ни приближно бити једино средство у борби против говора мржње.

Питање законског регулисања дјеловања медија уопште, а нарочито електронских медија, карактерише присуство правних празнина и застарјелост законских рјешења. Закон о јавном информисању Републике Српске донесен је, сада већ давне 1997. године, и поред читавог низа других недостатака присутно је и потпуно одсуство правног регулисања електронских медија и медијског дјеловања на Интернету. На нивоу БиХ, закон о комуникацијама и закони о јавним емитерима на нивоу БиХ и оба ентитета ни приближно не рјешавају проблеме које смо навели у овом раду. Поред чињенице да је неопходан нови закон о медијима, савремени трендови диктирају потребу доношења и закона о електронским медијима како је то већ урађено у Србији¹⁰. Правна регулатива мора што брже ријешити питања дефинисања и регулисања интернет портала као медија, отклонити могућност да они дјелују анонимно без навођења идентитета власника и одговорног уредника, дефинисати обавезу њиховог уписа у Регистар јавних медија, одговорности тих лица за ширење говора мржње и томе слично. Овде нагласити да је питање одговорности медија постављано и рјешавано пред Уставним судом БиХ, гдје је у предмету број АП 1064/05 од 15.3.2005. године. године суд заузео став да је у конкретном случају постојала одговорност медија за увреду части. Свакако да је и логичним и правним тумачењем тог става лако доћи до закључка да онај ко је одговоран за увреду (која се у БиХ законодавству више не третира као кривично дјело и не гони по службеној дужности) треба и мора бити одговоран и за кривично дјело.

⁹ То се најбоље види из званичних података компаније "Gemius" (водећа компанија за интернет истраживања у Европи). <http://www.audienceba.gemius.com/>, приступљено 23.8.2018. године

¹⁰ Закон о електронским медијима ("Сл. гласник РС", бр. 83/2014 и 6/2016)

Обим рада не дозвољава шире третирање питања недостатака у изборном законодавству, наставним плановима и програмима средњих школа, дјеловању невладиног сектора, додатној обуци службеника за провођење закона и томе слично, али би основни закључак био да треба предузети читав низ системских мјера у борби против говора мржње јер су тенденције његове присутности и неповољне и забрињавајуће.

Литература:

1. Coliver, S., D'Souza, F., & Boyle, K. (1992). Striking a balance : hate speech, freedom of expression and non-discrimination. Cholchester: University of Essex. Human rights centre.
2. Džajls, D. 2011. Psihologija medija, Klio, Beograd.
3. Krivični zakon Bosne i Hercegovine („Sl. glasnik BiH”, br. 3/2003, 32/2003 - ispr., 37/2003, 54/2004, 61/2004, 30/2005, 53/2006, 55/2006, 8/2010, 47/2014, 22/2015 i 40/2015)
4. Krivični zakon Republike Srpske (Službeni glasnik Republike Srpske broj: 64/17 od 13.07.2017),
5. Međunarodni *pakt o građanskim i političkim pravima*. Usvojen Rezolucijom 2200A (XXI) Generalne skupštine 16. decembra 1966. godine
6. Mladen Mandić Pojam govora mržnje i njegov uporedno-pravni prikaz sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu str 54 APEIRON Godišnjak, br. 4, Banjaluka 2014
7. Ronald Dworkin (1994) A new map of censorship, Index on Censorship, 23:1-2, 9-15, DOI: 10.1080/03064229408535633
8. Samuel Walker, (1994) Hate Speech: The History of an American Controversy, University of Nebraska Press,
9. Strategije Bosne i Hercegovine za prevenciju i borbu protiv terorizma 2015.-2020” koju je Savjet ministara BiH usvojio na 14. sjednici 8.7.2015. godine.
10. Vesna Alaburić, (2003.) Ograničavanje „govora mržnje” u demokratskome društvu - teorijski, zakonodavni i praktički aspekti – I. dio. Hrvatska pravna revija; Izvorni naučni rad.
11. Županovic, B. (2014) Govor mržnje i jezičke manipulacije u Bosni i Hercegovini, 114-123. U: Kako prevazici govor mržnje: Zbornik radova, Banja Luka: Evropski defendo-logija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja.

HATE SPEECH, EXISTING PROBLEMS AND NECESSARY MEASURES

Summary: In this paper we will try to analyze the existing problems and doubts related to defining and punishment of hate speech. We will pay special attention to communication on the Internet and on-line media.

We will point out identified deficiencies and provide suggestions for concrete solutions. We will problematize the issue of defining hate speech, the necessity and justification of punishing hate speech with emphasis on the experience of foreign legal systems.

We will propose the necessary changes in the criminal and other legislation of Bosnia and Herzegovina and its entities. Emphasis is placed on the complete absence of legal regulation of media activity on the Internet in order to show that the current legal solutions are inadequate because certain important issues, such as the issue of criminal or any other responsibility of Internet service providers which are not covered by existing legislation, while to some other issues is not given adequate significance.

Key words: freedom of speech, hate speech, social networks, the Internet, media, social danger, punishment

II

ИСТОРИЈА И ДРУШТВО

РАДОСЛАВ ГАЋИНОВИЋ
Институт за политичке студије
Београд

УДК 94(100)“1914/1918“:341.4
Оригиналан научни рад
Примљен: 23.03.2019
Одобен: 29.04.2019
Страна: 99-113

СТВАРНИ КРИВЦИ ЗА ВЕЛИКИ РАТ

*Рат као светска појава постоји зато
што нема довољно духовне снаге. Не
верује се у снагу духа, верује се само
духу силе. Уместо да се види циљ у
духовном животу, види се у држави
и расту моћи.*

Николај Берђајев

Сажетак: Овим радом аутор настоји да анализирајући најрелевантније научне радове у свету који осветљавају дубинске димензије политичких прилика на почетку XX века, као и стварне кривце за почетак Првог светског рата, подсети научни јавност на почетку XXI века да су ревизионистичке тежње за промену историјских догађаја са почетка XX века научно неприхватљиве. Носиоци ревизионистичких ставова и непроверених тврдњи су политички мотивисане личности, иако са научним и професорским звањима. Њихова интерпретација историје на Балкану заснива се првенствено на фалсификованим документима који су запленили од стране Аустрије и Немачке у српским архивима, што је чињенично и доказано. По цену нарушавања сопственог научног дигнитета ревизионисти из западних држава су најофанзивније испољили своју активност у предвечерје стогодишњице од почетка Првог светског рата. Иако је њихова делатност финансирана од стране врло богатих држава са запада, нису успели да убеди светско јавно мњење а посебно не научну јавност у неопходност ревизије Версајског мировног уговора и кривице Немачке за Први светски рат.

Кључне речи: Наука, ревизија, кривица, рат, пропаганда

Немачки представници на Конференцији мира у начелу су 22. јуна 1919. године прихватили уговор, осим члана 231 о кривици за рат, и тражили поновну дискусију. Жорж Клеменсо (*Georges Benjamin Clemenceau*)¹ је одбио а савезници су запретили наставком операција. Под тим условима Немачка је пристала. То је одмах интерпретирано као „нечувена неправда“. Од тог тренутка па

¹ Жорж Клеменсо (28.9.1841-24.11.1929) истакнути француски политичар, председник владе и министар рата у судбоносним данима Првог светског рата, један од велике четворке на мировној Конференцији у Версају.

надаље почела је политичка борба за ревизију, у коју је укључена историјска наука, од почетка немачки професори,² а касније и професори из многих западних држава, наравно то су били све политички разлози.

У Немачкој је парламентарни одбор за ратну кривицу сакупио обимну грађу и представио је 1931. године у три тома. Међутим, 30.августа 1932. године, Херман Геринг(*Hermann Göring*), као председник парламента, наредио је да се сви примерци тог извештаја униште, тако да су најзначајнија немачка документа о узроцима Великог рата дефинитивно изгубљена. Из овог геста, разуме се, није тешко закључити да је тротомни извештај био неповољан по Немачку. Свега пет година по капитулацији, „Немачка парламентарна комисија”, која је испитивала узроке рата, затражила је од познатог (немачког) професора права, Хермана Канторовица (*Hermann Kantorowicz*), стручно мишљење о том трагичном догађају. Пошто је изучио сва релевантна документа, проф Канторовиц је поднео Експертски извештај по питању ратне кривице, у којем је утврдио да су Централне силе, дакле Немачка, Аустро-Мађарска, Бугарска и Турска, кривци за Велики рат, да је предратна политика Немачке и Аустроугарске била предуслов за тај сукоб, али да је кривица Аустроугарске ипак највећа. Проф Канторовиц је, као уосталом и многи научници пре и после њега који су научну истину стављали изнад дневнополитичких захтева, имао великих проблема, оптуживан је да „погани сопствено гнездо”, да прави невоље, а по доласку нациста на власт његова су дела уништена, а његов Експертски извештај штампан је тек 22 године после краја Другог светског рата. Сличну судбину, због сличних ставова изнетих у својој књизи „Право ка амбису,” објављеној 1927.године, доживео је и немачки амбасадор у Лондону, принц Лихновски (*Lichnowsky*) који је обележен као издајник. Бивши немачки канцелар Вилхелм Маркс (*Wilhelm Marks*) 1926.године у утицајном америчком часопису „Форин аферс” оповргава немачку кривицу за рат. Захтев за ревизијом Версајског мира био је заједнички именилац у парламентарном животу, који је превазишао све страначке политичке поделе. Бернхард Швертфегер (*Bernhard Swertfeger*) пише да „такозвани мировни уговор представља најсуровије понижење икад наметнуто једном великом и поноситом народу”. Алфред фон Вегерер (*Alfred von Wegerer*) руководи часописима који се боре „научно и морално” опротив лажних оптужби за ратну кривицу. Гроф Макс Монжела првобитно наводи да је Немачка „свесно изазвала рат као превентивни”, да би касније порекао своје тврђење и одбацио немачку кривицу. Чак и у време преговора око уласка Немачке у Лигу народа, канцелар Вилхелм Маркс изјављује да Немачка не прихвата одлуку Савезника о својој ратној кривици. Председник Немачке, маршал Фон Хинденбург (*Paul Ludwig Hans Anton Benckendorff von Hindenburg*) дан потписивања Версајског уговора означава као „дан жалости” и подвлачи да потпис на том уговору не представља и признање да је немачки народ крив за рат. Талас ревизионизма у погледу Версајског мира је неколико година пре доласка Хитлера(*Adolf Hitler*) на власт већ захватио све слојеве немачког друштва до те мере да је Херман Хесе (*Herman Hesse*) 1930. године

² M. Dreyer, O. Lembcke, Die deutsche Diskussion um die Kriegsschuldfrage 1918/19, Berlin, 1993, p. 22

писао Томасу Ману (*Thomas Mann*) да „данас 999 од 1000 Немаца ништа не зна о (нашој) кривици”. Седам година касније, 30. јануара, Хитлер у Рајхстагу из свег гласа виче да ће од тога дана Немци, од „губавца” међу народима, постати поново велика нација, јер „свечано повлачим немачки потпис са декларације да је Немачка крива за рат, који је уценом добијен од претходне, слабе владе, упркос њеном стварном мишљењу”.³

Фалсификованим српским архивским документима против немачке одговорности за Велики рат

По налогу аустроугарског Министарства спољних послова, у децембру 1915. установљена је посебна „Комисија за српске документе” (*Serbische Aktenkommission*), која је отпочела рад на припремању збирке заплених докумената из српских архива. На челу комисије био је Рудолф Погачар (*Pogatscher*), а радом је руководио директор Државног архива (*Statsarchiv*) др Ханц Шлитер (*Schlitter*). Мада мултинационална, Монархија као да није имала правих експерата са знањем српског језика, па је превођењем руководио др Ханс Фернле (*Hans Vöornle*). Преведено је неколико стотина докумената, чији је избор био тенденциозан, а преводи само приближно тачни или потпуно неверни оригиналу, нпр. коришћење израза који у потпуности нису одговарали онима у оригиналу. Поред аутентичних докумената, превођена су и предратна аустријска обавештајна акта. У суштини радило се о фалсификатима приређиваним од стране професионалних произвођача таквих докумената, који су радили за „познатог купца”.⁴

Када је у Сенжерменском уговору одређена кривица за рат, ни тада није било спремности да се иде у обарање таквог акта. Оспоравање кривице постала је обавеза неколико писаца на страницама немачких ревија које су се тиме бавиле. Ту је посебно био активан генерал Едмунд фон Глајсе-Хорстенау (*Edmund Glaise von Horstenau*), и др Лудвиг Битнер (*Ludwig Bittner*) који ће бити последњи поборник Аншлуса и ватрени обожавалац Хитлера као „највећег Аустријанца”. Када је Родерик Гос (*Roderich Gooss*) у децембру 1918. године почео да припрема обимну грађу за објављивање, није био начисто да ли је то научни или политички подухват.⁵ Сматрао је као велики недостатак недоступност папира Хојоса (*Count Alexandar von Hoyos*), аустроугарског посланика у Берлину јула 1914. године.⁶ У Аустрији је настало мишљење да би објављивање материјала могло да буде велико свођење рачуна са војском, ратним хушкачима и профитерима, који су чинили екстремну десницу аустријске полити-

³ Др Оливер Антић, *Велики рат*, ПЕЧАТ, бр. 318, од 16. маја 2014, стр. 38-39,

⁴ Радослав Гађиновић, *Насиље над Србима у XX веку - узроци и последице*, књига Прва, EVRO BOOK, Београд, 2017, стр. 489,

⁵ Миле Бјелајац, *„1914-2014 Зашто ревизија – Старе и нове контраверзе о узроцима Првог светског рата*, медија центар ОДБРАНА, Београд, 2014, стр. 150-155,

⁶ A.Von Hoyos, *Personliche Erinnerungen an die Schreckenstat in Sarajevo und den Ausbruch des Weltkrieges*, S. 411-418,

ке. Када је у јуну 1919. рад био завршен, Ото Бауер (*Otto Bauer*), министар иностраних послова Аустрије, био је против његовог објављивања у Берлину и успео је да то спречи. Сматрао је да би то непријатељима омогућило доказ да је све било немачка интрига и то управо пред одлуку о миру. Једино ако Немачка одбије потписивање уговора, имало би неког смисла објавити га у Бечу. Ако Немачка потпише, објављивање би само отежало положај Аустрије.⁷

У тексту под насловом „Одговорност за рат”, који је објављен у америчком часопису *Foreign Affairs* јануара 1926. године и о којем се много и на широко дискутовало у Америци, бивши немачки канцелар Вилхелм Маркс (*Wilhelm Marx*) приложио је расположиве документарне „доказе” настојећи да оповргне оптужбе да је Немачка одговорна за рат. Своје аргументе засновао је на руским и немачким документима, будући да у то време други нису ни били доступни. „Истина, британска влада је обећала да ће припремити такву публикацију, али то обећање до сада није испунила”, жалио се, а Француска је још увек објавила само мали број докумената на основу којих „се не могу извући закључци о француској политици пре 1914.”⁸ Такве изјаве говоре о међународном притиску на зараћене земље да своја документа обелодане ако желе да избегну осуду у случају да нешто прикривају. И, заиста, Зелиг Адлер (*Adler Selig*) је тврдио да је „одлагање штампања њиховог ратног материјала једна од великих грешака англо-француске политике после 1918.”⁹ Маркс је упозорио на то да није тачна претпоставка да само „окорели националисти” у Немачкој траже ревизију версајских закључака и подвукао да „цео немачки народ непрестано протестује против погрешних оптужби од како је Немачка била приморана да се повинује Версајском диктату.”¹⁰

Пошто је приказао не аргументоване документарне „доказе”, Маркс је закључио да само ревизија Версајског уговора, односно окончање исплате репарација и нова процена ратне кривице, могу да обезбеде будући напредак човечанства. „Помирење међу народима могуће је једино ако пркос и мржња попусте пред смиреностију и разумом”, упозорио је, уз суморну слику прилика у Европи неколико година после краја рата: „војно разоружање могуће је само када морално разоружање довољно узнатредује, пре свега када се поништи морална осуда из Версаја, када нестане међусобна мржња која и даље изједа свест људи, иако је седам година прошло од краја светског рата.”¹¹ Упркос Марксовој тврдњи да Немачка преко колекције званичних докумената „*Die*

⁷ Ulfried Burz, „*Austrija and the Great War: Official Publications in the 1920s and 1930s*”, у: Keith Wilson (ed), *Forging Collective memory. Governments and International Historians through Two World Wars*, Berghen, Oxford, 1996, pp. 181-183;

⁸ Wilhelm Marx, „*The Responsibility for the War*”, *Foreign Affairs*, 4, 1926, str. 178.

⁹ Министри свих странака сложни су у протесту – Бауер, социјалдемократ, Ратенау, демократ, др Вирт из Партије центра, Штреземан, вођа немачке Народне партије и људи као што су барон фон Розенберг, Куно и Лутер – сви једногласно траже да Немачка буде ослобођена страшног прекора да је пореметила мир у свету (Selig Adler, „*The War-Guilt Question*” and American Disillusionment, 1918-1928, *Jurnal of Modern History* xxiii, No, 1. March 1951, стр. 4).

¹⁰ Радослав Гађиновић, *Насиље над Србима у XX веку - узроци и последице*, књига Прва, EVRO BOOK, Београд, 2017, стр. 530,

¹¹ Wilhelm Marx, „*The Responsibility for the War*”, стр. 177-178, 194.

Grosse Politik ” свету представља неулепшан и недотеран поглед на своју прошлост и тако пружа могућност свакоме ко зажели да обави сопствено истраживање”¹², немачка документација уопште није била комплетна и пружала је веома једнострану слику. Историчари, као на пример Луиџи Албертини (*Albertini Luigi*) и Фриц Фишер (*Fric Fischer*), откривају још многе доказе о кривици, а који су намерно били искључени из таквих издања. Од краја Другог светског рата још много докумената угледало је светлост дана и историчарима разјаснило догађаје који су довели до рата 1914. Готово непрекинито интересовање за узроке избијања Првог светског рата подстакло је научну јавност за темељито истраживање, повода и узрока Великог рата, што је резултирало настанак великог броја документарних доказа о том питању, а који потврђују одлуке версајског мировног уговора.

Нај релевантна светска наука на страни Версајског мира

Наравно, нису сви истраживачи узрока рата у међуратном раздобљу закључили да версајска пресуда треба да буде ревидирана. Оне који су били убеђени у кривицу Немачке, али бар веровали да је немачка највише одговорна за догађаје који су довели до избијања рата, обично се називају анти ревизионистима. Као што се види, међу појединцима који су одступали од званичне линије у Немачкој били су принц Лихновски (*Karl Max Fürst von Lichnowsky*), Вилхелм Милон (*Wilhelm Milon*), као и Рихард Грелинг (*Richard Grelling*), који је објавио *J'accuse...* у Француској за време рата и чије су послератне анти ревизионистичке публикације такође тамо штампане. У Аустрији је Хајнрих Канер (*Heinrich Kanner*) оптужио Централне силе за избијање рата у два текста објављена 1922. и 1926.¹³

У августу 1923. године парламентарна комисија која је истраживала узроке рата тражила је од немачког професора права Хермана Канторовица да припреми извештај о Јулској кризи 1914.¹⁴ Канторовиц је почео да истражује предратне догађаје уз помоћ званичних докумената и да процењује расположиве доказе. Што је више откривао, тим више је мењао претходно мишљење, које је било на линији тадашњег немачког право верног схватања. Независно истраживање узрока рата Хермана Канторовица, засновано на документарним доказима, довело је до закључака који су се разликовали од ревизионистичког става власти (и Комисије), и навело га да Централне силе прогласи превасходно одговорним за рат. Канторовиц је био један од ретких аналитичара вајмарског раздобља који није подржао званичну линију владе. У децембру 1923.

¹² Аника Момбауер, *Узроци Првог светског рата*, Превод са енглеског Ксенија Тодоровић, CLIO, Београд, 2013, стр. 72,

¹³ Heinrich Kanner, *Kaiserliche Katastrophenpolitik*, Vienna 1922; idem, *Der Schlüssel zur Kriegsschuldfrage*, Munich 1926; Richard Grelling, *J'accuse...*, Lausanne 1915; idem, *Le Campagne innocentiste*, Paris 1925; Adler “The War-Guilt Question”, стр. 7,

¹⁴ Подаци о Херману Канторовицу у Уводу Имануела Гајца за: Hermann Kantorowicz, *Gutachten zur Kriegsschuldfrage*, edited by I. Geiss, Frankfurt 1967, 11 ff. (наведено као: Geiss, ‘Introduction’)

завршио је свој рукопис насловљен *Gutachten zur Kriegsschuldfrage* (Експертски извештај о питању ратне кривице) у којем је изнео критичко мишљење о предратној политици Немачке и Аустроугарске и закључио да су Централне силе, а посебно Аустроугарска, превасходно криве за избијање рата.

Тако јеретичан извештај није могао да буде штампан у Немачкој у то време. У складу с тактиком одлагања, Парламентарна комисија је два пута тражила од Канторовица да преради и прошири свој извештај. Уз одобрење министра иностраних послова Густава Штреземана (*Stresemann*), немачка влада је 1923. године одложила објављивање овог штетног текста, а 1927. званично ускратила право Канторовицу да објави своје налазе.¹⁵ Све до 1930. Канторовиц је водио битку с Одељењем за ратну кривицу и Комисијом, али није успео да промени њихову одлуку. У преписци са *Auswärtiges Amt*-ом 1929. године, сажео је своје виђење њихове политике: „Уверен сам, делимично свесно, делимично несвесно, да целокупна званична, полузванична и приватна пропаганда о невиности има само један разлог – да морално припреми немачки народ за тренутак када ће, после одбацивања „лажи и кривици” цео Версајски уговор бити обезвређен.”¹⁶

Страховао је да ће исход тога бити „аутоматско отварање светског рата” и сматрао је да му је дужност да својим ограниченим средствима ради на спречавању таквог развоја. У писму из марта 1930. године он још јаче исказује свој страх: убеђен је да је целокупна пропаганда око кривице (*sic*) само невероватна превара народа која служи моралној мобилизацији за следећи светски рат.”¹⁷

Страствени напори Канторовица да објави оно што је пронашао по питању ратне кривице донели су му репутацију незгодног човека који ствара невоље и оптужен је да „погани сопствено гнездо” – резултат тога било је да му је ускраћена катедра на Универзитету у Килу. Одлуку да не буде унапређен и да му се не дозволи да објави *Gutachten*, донео је министар иностраних послова Густав Штреземан (*Gustav Stresemann*), 1927. године. Штреземан је страховао да би објављивање тог текста „обезвредило мој целокупни политички труд у Локарну”. Другим речима, знао је да бивши непријатељи Немачке не би били спремни на попустљивост према Немачкој после докумената које је Канторовиц нашао и који је осуђују.¹⁸ *Auswärtiges Amt* је 1929. године разматрао могућност да се наручи „контра извештај”. После те одлуке Канторовиц је дао оставку у парламентарној комисији, али није одустао од одлуке да своје налазе и објави. Међутим, није му било дозвољено да свој извештај објави самостално, независно од Комисије.

¹⁵ Herwig, Holger (ed) *The Outbreak of World War I: Causes and Responsibilities*, 5th revised edn, Leighton and Toronto 1991, стр. 2

¹⁶ Аника Момбауер, *Уроци Првог светског рата*, CLIO, Београд, 2013, стр.88,

¹⁷ Исто, стр. 68.

¹⁸ Herwig, Holger “Clio Deceived”: *Patriotic Self-Consorship in Germany after the War*, first published in *International Security*, 12, 1987 стр.113; После годину дана та одлука је повучена и Канторовиц је добио унапређење. У књизи: *Der Geist der englischen Politik und das Gespenst der Einkreisung Deutschlands*, Berlin 1929, стр. 33,

Један од учинака надолазеће силе национал социјалиста 1933. године био је да Канторовицеви налази неће бити објављени пре Другог светског рата нити за његова живота. За време Трећег рајха није долазило у обзир да се постави питање званичне тезе о кривици, а када је нови режим јавно спалио књиге нежељених аутора, објављена дела политички неподобног Канторовица (Јерврејина) уништена су заједно са делима свих који су проглашени за не-Немце. У таквој политичкој клими ништа анти ревизионистичко није могло да буде објављено. Канторовицев извештај пронашао је Имануел Гајс (*Immanuel Gajs*), који га је штампао 1967, четрдесет година пошто га је његов аутор завршио. Био је то допринос новој дебати о избијању рата током такозване Фишерове контроверзе. *Auswärtiges Amt* је био толико против Канторовицевог дела, да је чак четрдесет година после изворне забране штампања, бивши секретар мисије Карл Швендеман (*Karl Sandeman*), који је био на челу Одељења за ратну кривицу од 1928. до 1931. протестовао у писмима читалаца против позитивне оцене Канторовицевог дела када га је Гајс објавио 1967. године.¹⁹

Крајем двадесетих година, принц Лихновски је поново дошао на насловне стране са својим сећањима под насловом Право ка амбису. После објављивања у новембру 1927. године, књига је у целој Немачкој дочекала с бујицом негативних приказа и критика. Фридрих Тиме (*Friedrich Time*), један од уредника *Die Grosse Politik*, осудио је књигу и Лихновског назвао „амбасадором који се током рата окренуо против сопствене земље”.²⁰ Другим речима, текст Лихновског је осуђен као текст издајника. Тиме је чак толико далеко отишао да је Лихновског окривио за послератно швајцарско издање његовог спорног меморандума из 1916. године, а оно што је Лихновски настојао да покаже било је сасвим безазлено и односило се на тадашњи међународни консензус. Објаснио је да је књигу објавио с намером да истражи дубље разлоге катастрофе, али не дирајући такозвано питање ратне кривице и да терет одговорности не припише само једном појединцу у Немачкој или на неком другом месту. Покушао сам да покажем да је до рата довело кобни склоп група и удружења које је Бизмарк (*Otto von Bismarck*) увео, и да су велике силе на тај начин увучене у сукоб који је био против њихових стварних интереса. Надао се да би његов извештај могао да „подржи дух помирења и *rapprochement* (приближавање ставова), и да би истовремено могао да допринесе консолидовању мира у Европи.” У ствари, Лихновски је спустио тон својих претходних осуда, изречених 1915. године, и нагласак ставио на погрешне потезе, а не на жељу за ратом као главне чиниоце немачке одлуке 1914. године, а изоставио је оно што су неки сматрали најопаснијим деловима његовог ратног меморандума.²¹

Француски историчари међуратног периода били су у тешкој ситуацији јер је и после рата Рејмон Поенкаре (*Raymond Poencare*) био истакнути поли-

¹⁹ Geiss, Imaanuel, “*Die manipulierte Kriegsschuldfrage*”, Deutsche Reichspolitik in der Julikrise 1914 стр. 33. Резиме Канторовицевих аргумената на енглеском у приказу књиге Gutachten in Central European History, 1, 1968.

²⁰ Чланци у *Kölnische Zeitung*, 11. дец. 1927. и у: Archiv für Politik und Geschichte, Heft I, 1928, наведени код: Lichnowsky, Heading for the Abyss, London 1928, примедба преводиоца, стр. v

²¹ Bernadotte Everly Schmitt, *The Coming of the War, 1914*, 2 vols, New York 1930; idem, *The Origins of the First World War*, London 1958.

тичар. Прво је 1914.године био председник Француске, а двадесетих година њен премијер. Као што је Бернадот Шмит(*Bernadette Smith*) приметио 1926. двадесетих година су се појавиле прве сумње да је Поенкаре можда радио на томе да дође до рата, али на то није обраћана велика пажња јер је све потекло од социјалиста. Будући да је рођен у Лорени, бивши француски председник је наводно смерао *revanche* у француском народу подстицао реваншистичко расположење. Због таквих ставова Поенкаре је 1926.године објавио јавну одбрану својих потеза у делу насловљеном *Au Service de la France*.²²

Историчаре су владе у многим земљама, упућивале да објављују само оно што је званични став о ратној кривици, и Французи су углавном веровали у такво тумачење узрока рата. Тако је влада основала институт на Сорбони и Пјера Ренувена(*Pierre Renouvin*) задужила да спреми противаргумент пропагандном материјалу који у Немачкој објављује Одељење за ратну кривицу. Међутим, иако је левица критиковала Ренувена зато што је аполегета и „званичник”, он је испитао француску предратну политику с критичког становишта и био је први који је рекао да се у француској Жутој књизи налази велики број лажираних докумената.²³ Да на њега не би утицали политички ставови, Ренуven је своје дело засновао на научном истраживању, што није било нimalo лако, како је и сам описао 1929. године: „Требало је прочитати десетине хиљада дипломатских докумената, требало је пронаћи и критички обрадити сведочења стотине сведока, требало се пробити кроз лавиринт спорних питања и расправа, све у потрази за неким случајним значајним открићем – то је задатак историчара који треба да у целини нападне велики проблем узрока светског рата.”²⁴

Ренуven је био добро опремљен за овај задатак, будући да је био у редакцији за издавање *Documents diplomatiques français*, и свој први извештај о узроцима рата – *Les Origines immédiates de la guerre* – објавио је 1925.године. По његовом мишљењу, Немачка није била крива за планирање рата уопште, али с обзиром на то да су Немачка и Аустроугарска биле спремне да уђу у локални рат, упркос чињеници да су „хладнокрвно промислиле о свим могућим последицама таквог потеза”, оне треба да снесу и главну одговорност за избегавање рата.²⁵

У Француској и Британији антиревизионистички ставови имали су највише утицаја непосредно по завршетку рата. Гнев изазван ратним страхотама и потреба да се неко окриви за његово избегавање, довели су и до потребе да се пронађе и осуди тај кривац. Међутим, време је пролазило и међуратна међународна дипломатија тешње је повезала Немачку са западним силама, па и свађивање кривице више није било тако хитно питање. Требало се бавити другим претњама, не само суровим економским условима крајем двадесетих

²² Raymond Poincare, *Au Service de la France*, Paris 1926. У Британији је сер Едвард Греј осетио потребу да објави оправдање: Viscount Grey of Fallodon, *Twenty-Five Years*, 2 vols, New York 1925.

²³ Исто, стр. 921.

²⁴ Pierre Renouvin, “How the War Came”, у: Foreign Affairs, Apr, 1929, стр. 384.

²⁵ Наведено у: Langdon, *The Long Debate*, стр.44. P. Renouvin, *Les Origines immédiates de la guerre*, Paris 1925. Енглески превод: *The Immediate Origins of the War*, Објављен је у Њујорку 1927. године.

година него и страхом од большевизма, а у том случају Немачка је била потребна као савезник. С протоком времена, освета и казна постале су мање важне – дошао је тренутак за помирљивију сагласност у погледу питања ратне кривице.²⁶

Колонијално ширење и империјалистичке амбиције убрзали почетак Великог рата

Лењин је 1916. тврдио да су колонијално ширење и империјалистичке амбиције највећих зараћених земаља у жижи узрока рата. Поредићи предратну трговину и производњу, поставио је питање: „Која средства осим рата постоје под капитализмом да се превазиђе несразмера у развоју производних снага и акумулације капитала, на једној страни, и расподеле колонија и сфера утицаја финансијског капитала, на другој?” Када је 1916. написао „Империјализам - највиши стадијум капитализма,” Лењин је хтео да покаже социјалистима који су подржали своју земљу 1914. у уверењу да бране своју земљу од агресора, да су их њихове владе превариле. После рата Лењин је у уводу додао да је његова студија „доказала да је рат 1914-1918. на обе стране био империјалистички (односно да је био рат анексиониста, грабљивица и отимача); био је то рат за поделу света, за расподелу и прерасподелу колонија и утицајних сфера финансијског капитала.”²⁷ Лењиново марксистичко тумачење рата, као и свако марксистичко тумачење многих појава и процеса има својих недостатака и недоречености. Западни историчари углавном се не би сложили са оваквим марксистичким тумачењем, али је велики број њих ипак сматрао да су за избијање рата криви систем савезништвава, тајна дипломатија позног деветнаестог века, и империјална супарништва. На тај начин су потврђивали расположење из касних двадесетих и тридесетих година да Немачка не може бити једини кривац. Упркос развоју таквог угодног концензуса, Одељење за ратну кривицу наставило је да цензурише и контролише немачке публикације. У ствари, тада је могло много делотворније да делује него непосредно после рата, посебно у случају збирки неких непожељних докумената. Одељење је 1919. године могло неометано да заустави штампање докумената које је Кауцки (*Karl Kautsky*) сакупио, крајем двадесетих и почетком тридесетих година XX века, могло је да заустави објављивање и неких званичних налаза Парламентарног одбора, који је установљен 1918. да би се истражили узроци рата. Одбор је у јануару 1931. представио резултате истраживања у завршном извештају. Одељење за ратну кривицу позвало је експерта, Вилхерма Шера из Радног одбора да сакупи оцене тог извештаја Парламентарног одбора. С обзиром на то да је посреди била једна од пропагандних организација коју је водио *Auswärtiges Amt*, радило се с посебном обазривошћу. Ипак, није то било независно истраживање.²⁸

²⁶ Аника Момбауер, *Узроци Првог светског рата*, CLIO, Београд, 2013, стр. 92.

²⁷ Vladimir Iljič Lenin, *Imperialism – The Last State of Capitalism*, in *Selected Works*, English translation, Moscow 1968, стр. 169-257,

²⁸ Радослав Гађиновић, *Насиље над Србима у XX веку - узроци и последице*, књига Прва, EVRO BOOK, Београд, 2017, стр. 534,

Комисија за утврђивање ратне кривице, под руководством Американца Роберта Ленсинга (*Robert Lansing*), завршила је извештај 29. марта 1919, са закључком: „*Рат је испланиран од стране Централних сила као и од њихових савезника Бугарске и Турске и резултат је деловања остварених с предумишљајем и у намери да се исти учини неизбежним. У сагласности са Аустроугарском Немачка је свесно радила на томе да на страну гурне бројне посредничке предлоге Антанте и осујети њена поновљена настојања да се рат спречи*”. По Ленсингу, покретачи освајачког рата морали су бити жигосани пред историјом. То је унето у Версајски (чл. 231) и Санжерменски уговор (чл.177).

Аустроугарски дипломата Адалберт Штернберг (*Hubert Heinrich Adalbert Sternberg*) је записао: „Светски рат је био избежан да смо ми Балкан ценили друкчије. Нису Срби били наши непријатељи, него смо ми били њихови.” Залажући се за добросуседске односе Никола Пашић је истакао: „Ми можемо само дубоко жалити што се поред наше најбоље воље да повратимо поверење у добро расположење између Србије и Аустроугарске, увек деси по неки случај необјашњив који квари и омета добро расположење за решавање питања, корисних по обе стране.” Ове речи у скупштини добијају драгоцену потврду у презентованим истраживањима историчара из Брна Вацлава Штјепанека (*Václav Štěpánek*), који је саопштио да је у архиви аустријског Министарства спољних послова открио документа с краја 1912. о досад непознатој Пашићевој понуди, преко Томаша Масарика (*Tomáš Garrigyk Masaryk*), аустроугарском министру спољних послова Бертхолду (*Leopold Berthold*). Дакле, Пашић је, као доказ своје мирољубивости, исказао спремност да дође у Беч и да се поклати Бертхолду како би се тиме утолила бечка глад за престижом. Масарик је то пренео Бертхолду, али он те ствари није разумео и није се приволео миру. Масарик се потом жалио моћном Билинском (*Leon Beliński*), министру финансија, задуженом и за Босну и Херцеговину, и другим министрима. Узалуд. У предлозима је истакнуто да Србија жели да живи са Аустријом у миру и пријатељству, при чему жели да сачува своју економску и политичку независност.

Аустроугарски дипломата гроф Адалберт Штернберг (*Adalbert Sternberg*) објавио је 1928. године на страницама „Новог бечког журнала” следећи коментар о политици Бертхолда и Аустроугарске према Србији: „Ми смо повредили витални живац Србије. Бертхолд (*Leopold Berthold*) не каже да ли су покушали ублажити мржњу – која влада у Србији – мирољубивим духом на економском пољу, те да њој не остане рат као једино средство да спасе свој опстанак... Сам Бертхолд као и цео остали свет знао је, да су саме одредбе овог ултиматума значиле што и објава рата. Подсећам у томе погледу на једно Писмо грофа Тисе (*István Tisza*) упућено цару 1. јула 1914. о намерама Аустроугарске аутентично говори, а између осталог истиче:”Тек после аудијенције имадох прилике да говорим са грофом Бертхолдом и сазнам о његовој намери да се једном рашчисте рачуни са Србијом` и Тиса опомиње против тога”.²⁹

²⁹ Миле Бјелајац, Фелтон у Политици „Уочи стогодишњице Првог светског рата,” четврти наставак, „Српска неспремност за нове кризе” Политика, 3. децембар, 2013,

Занимљиво је поменути да је генерал гроф Макс фон Монгелас (*Maximilian fopn Montgelas*) у приватној преписци с берлинским правником Михардом Грелингом 1914. признавао „троструку кривицу Немачке”. Због неслагања с ратоборном политиком своје владе Грелинг је по избијању рата прешао у Швајцарску, где је објавио књигу „Оптужујем”. Монгелас му је тада писао: „Пре рата Немачка је настојала да очува мир застарелим и неподесним средствима све већег наоружавања. Свесно је изазвала рат који је назвала превентивним ратом. Имала је ратне циљеве које ниједан разумно частан противник није могао да прихвати.” Штавише, Монгелас је признао да је тај „превентивни рат о којем се одлучивало 5. јула прерастао у освајачки рат у септембру 1914.” Касније, после слома Немачке, вратио се на колосек ревизије тих оцена. Био је члан прве четворне комисије за утврђивање кривице за рат, с Карлом Кауцким (*Karl Kautsky*) на челу, али се после његовог уклањања приклонио „патриотским” снагама. Како је у новим околностима Монгелас негирао да се некада слагао с Грелингом, Грелинг је објавио факсимил генераловог писма и тако га учинио доступним потоњим историчарима.³⁰

Спречавање Карла Кауцког за објављивање истине о Великом рату

Крајем рата, унутар револуционарне владе у Немачкој отворена је дебата и иницирано истраживање проблема кривице за рат. Одлучено је да се штампају сва документа јасно везана за избијање рата. Иницијатива је потекла од баварског премијера Курта Ајзнера (*Kurt Eisner*) који је минхенским новинама већ дао писма баварског посланика из Берлина из јула 1914. из којих се видело како је мала група уз садејство елита оркестрирала избијање рата. Влада је за тај посао 9. децембра 1918. одредила др Карла Кауцког. Чим је др Карл Кауцки почео да прикупља материјал о одговорности за рат, сусрео се с опструкцијом, због страха одговорних да ће утисак бити неповољан по Немачку. Када је Кауцки ипак свој рад приводио крају, у марту 1919, нове структуре забраниле су му улазак у Архив и тражиле да врати све строго поверљиве документе. Кренуло је ометање и одлагање објављивања. Старе структуре добро су се организовале и предузеле припрему платформе за Мировну конференцију о питању кривице за рат. Тек касније, после Конференције, Кауцки објављује своју збирку. У објашњењу је навео: „Политика Централних сила годинама пре рата била је таква, да се светски мир није одржавао помоћу њих, већ само упркос њима.” Слично Кауцком прошао је и професор права Херман Канторовиц, којем је 1923. Истражни одбор Рајхстага за утврђивање узрока рата дао задатак да изради међународноправну експертизу о политици немачке владе у лето 1914. године. Радио је на изворној грађи, моделом судског процеса. Посао је завршио 1927. и његов закључак свео се на тврдњу да Аустроугарска сноси главну одговорност, а Немачка има велику одговорност. Ова експертиза нестала је у тајној архиви Министарства спољних послова. Нису били задовољни његовим налазом и политички разлог – ревизија, постао је старији. Канторовиц

³⁰ Исто, Политика, 12. децембар, 2013,

је потом свугде у Немачкој био ометан а његова академска каријера је уништена. На крају је био присиљен да емигрира. У августу 1919.у Рајхстагу је формирано тело које је требало да отвори питање ревизије члана 231. Версајског уговора. Но, то тело није показало оперативност, јер су превладавале свађе старих и нових политичких елита око раније одговорности.³¹ Из истог разлога, за јавност су се смишљали и пуштали гласови да је питање о ратној одговорности уперено против земље, државе, отаџбине, да је потребно морално спасавати Немачку и да је то патриотска дужност сваког Немца.

У јануару 1920.године, тадашњи министар иностраних послова Милер(*Alexander Miller*), у приватној преписци, на следећи начин је дефинисао сопствене задатке: „Наш задатак може бити само то да се, сваког дана или што чешће, указује на то да није кривица само на нама”, а на другој страни било је просвећивање народа. Следећа етапа било је формирање „Радног одбора немачких удружења”, у априлу 1921, који је првствено имао за циљ домаћу публику. Међутим, у исто време формирана је и „Централна служба за истраживање узрока рата”, која ће деловати до 1937.године. на њено чело доћи ће 1923.године Алфред фон Вегерер(*von Wegerer*), бивши официр и учесник рата. Како је требало деловати према иностранству, покренут је месечник „Kriegsuldfrage” („Питање ратне одговорности”), чији је први број изашао у јулу 1923.

Историјска исина о кривцима за Велики рат

Историчари, упркос жељама ревизиониста, показују да је 2.јула немачка војска одлучила да уђе у рат „са Русијом која још није спремна `и Француском` веома преокупираном домаћим проблемима и финансијским потресом”; Вилхелм II одлучно је уверавао свог министра војног Ериха фон Фалкенхајна (*Erich von Falkenhoy*n) (5.јула) и делегата адмирала Тирпица (*Alfred Peter Friedrich von Tripitz*) (6.јула) да руска интервенција није вероватна јер „Цар неће дати своју подршку краљеубицама и јер је Русија у овом тренутку војно и финансијски тотално неприпремљена за рат”. Саксонски и Баварски војни атешеи у Берлину преносили су исто. Начелник Генералштаба је рекао да „никад нећемо добити такву добру прилику као сада на рачун француске и руске некомплетираних армије.” Другу област деловања ревизиониста представљало је доказивање да је иза Сарајевског атентата стајала српска влада и карактер аустроугаско-српских односа пред рат. Наравно, инсистирало се искључиво на српским подмуклим субверзијама, а прећуткивало да је у плановима аустроугарских кабинета и утицајних личности Србија била осуђена на економско слабљење, потчињавање и физичко комадање.³²

Фриц Фишер(*Fric Fischer*) је у својим дубинским истраживањима довео у питање три догме немачке националне свести које су се успостављале од Сарајевског атентата, па у целом међуратном периоду. *Прва* догма - да је Рајх

³¹ Исто, Политика, 14. децембар, 2013,

³² Исто, Политика, 15. децембар, 2013,

од 1914 до 1918 водио одбрамбени рат, штавише да је то била „борба за опстанак”. Друга догма - да Рајх није изазвао Први светски рат. Трећа догма, којој су две претходне служиле као подлога - да је нацистички Рајх, дакле и неспорно немачко изазивање Другог светског рата, нешто несагласно целој ранијој немачкој историји, нешто што је изузетак, случајност.³³ Фишер је установио да је постојала тежња за постизање светске моћи са припадајућим циљевима, који су се зависно од услова мењали, али не битно (*Imperium Germanicum*). Са својим сарадницима, Гајсом на првом месту, установио је све активности које су водиле једном „решењу” како се не би пропустила шанса да се атентат искористи као повод за рат. Он је усвојим истраживањима доказао да се основни циљ спољне политике немачке није променио од 1871 до 1945. године. Професор Бергхан (*Volker Berghahn*) закључује да је после много година расправа међу историчарима око одговорности за избијање рата у августу 1914. у току којих су немачки историчари кривили или Тројну антанту или све подједнако за склизнуће у понор, Фишерово контроверза произвела резултат који је и на почетку XXI века широко прихваћен у научној заједници која се бави непосредним узроцима рата – Царска палата у Берлину гурнула је Европу преко руба. „Ти људи су недељу дана пре 1. августа, заједно с јастребовима из Беча, својеволјно погоршали кризу, иако су били у најповољнијој могућности да је примире и демонтирају.” Следећи научне резултате Фишера и његових следбеника, може се, по Бергхановом мишљењу, констатовати да постоји широки консензус да се током критичких недеља најважнији конфликт одвијао између војних и цивилних личности Рајха. Круг око Молткеа (*Helmuth Johannes Ludwig von Moltke*) није хтео да пропусти прилику која се указала „да се среде рачуни са Антантом”. Његов аустроугарски колега Конрад Хецендорф је у периоду од 1. јануара 1913. до 1. јуна 1914. чак 24 пута тражио рат против Србије.³⁴

У анкети Би-Би-Сија (BBC), „Ко је крив за Први светски рат”? одговарали су еминентни историчари, њих десет. међу њима били су Макс Хајстингс (*Sir Maks Hju Mekdonald Hejstings*), Ричард Џеј Еванс (*Sir Richard Evans*), Хедер Џонс (*Heather Jones*), Џон Рол (*John Rohl*), Герхард Хиршфелд (*Gerhard Hirschfeld*), Аника Момбауер (*Annika Mombauer*), Шон Мекмикин (*Sean McMeekin*), Катриона Пенел (*Catriona Pennell*), Гари Шефилд (*Gary Sheffield*) и Дејвид Стивенсон (*David Stevenson*). Већина историчара је остала привржена ранијим ставовима о доминантној немачкој одговорности, уз Аустроугарску, која је одавно желела обрачун са Србијом.³⁵ Макс Хејстингс је поновио своје више пута изречене ставове да га „нису уверили аргументи против Србије,” те да не верује да је Русија желела европски рат 1914, јер су руски лидери знали да би били у много јачој позицији за две године, када окончају програм наоружања. Слично размишља Џон Рол, који за главног кривца означава Немачку и Аустроугарску и подвлачи да Први светски рат „није избио случајно нити зато што

³³ Миле Бјелајац, „1914-2014 Зашто ревизија -старе и нове контраверзе о узроцима Првог светског рата”, Медија центар ОДБРАНА, Београд, 2014, стр. 170,

³⁴ Исто, Политика, 29. децембар, 2013,

³⁵ Би-Би-Си, Ко је крив за Први светски рат ?, ТАЊУГ из Лондона, среда 12 фебруар 2014,

је заказала дипломатија,” већ као „резултат завере владе империјалистичких земаља Немачке и Аустроугарске, које су се надале да ће Британија остати изван сукоба.” У групи историчара за које нема сумње у примарну одговорност Немачке и Аустроугарске су и професори Гари Шефилд и Дејвис Стивенсон. Стивенсон тако понавља утврђено мишљење да је Немачка главни кривац и сноси највећи део одговорности „подршком Аустроугарској да нападне Србију, иако је знала да ће сукоб ескалирати.... Без Немачке подршке Аустроугарска монархија не би деловала тако драстично.” Др Катарина Пенел такође криви Немачку и Аустроугарску и истиче: „Ултиматум Србији од 23. јула био је формулисан тако да је било практично немогуће прихватити га.”

Литература:

1. Adler, S. “The War-Guilt Question” and American Disillusionment, 1918-1928, *Jurnal of Modern History* xxiii, No, 1. March 1951
2. Antić, O. *Veliki rat*, PEČAT, br. 318, od 16. maja 2014,
3. Bjelajac, M. 1914-2014 Zašto revizija - stare i nove kontraverze o uzrocima Prvog svet-skog rata, Medija centar ODBRANA, Beograd, 2014,
4. Burz, U. “*Austrija and the Great War: Official Publications in the 1920s and 1930s*”, u: Keith Wilson (ed), *Forging Collective memory. Governments and International Historians through Two World Wars*, Berghan, Oxford, 1996,
5. Geiss, I. “Die manipulierte Kriegsschuldfrage”. *Deutsche Reichspolitik in der Julikrise 1914*,
6. Gaćinović, R. *Nasilje nad Srbima u HH veku - uroci i posledice*, knjiga Prva, EVRO BOOK, Beograd, 2017,
7. Kanner, N. *Kaiserliche Katastrophenpolitik*, Vienna 1922;
8. Kantorowicz, H. *Gutachten zur Kriegsschuldfrage*, edited by I, Geiss, Frankfurt 1967,
9. Lichnowsky, *Heading for the Abyss*, London 1928,
10. Mombauer, A. *Uroci Prvog svetskog rata*, CLIO, Beograd, 2013,
11. Poincare, R. *Au Service de la France*, Paris 1926.
12. Renouvin, P. “*How the War Came*”, u: *Foreign Affairs*, Apr, 1929,
13. Everly, S. B. *The Coming of the War, 1914*, 2 vols, New York 1930,
14. Iljić, V. *Lenin, Imperialism – The Last State of Capitalism*, in *Selected Works*, English translation, Moscow 1968,
15. Holger, H. (ed) *The Outbreak of World War I: Causes and Responsibilities*, 5th revised edn, Lehington and Toronto 1991,
16. Holger H. “*Clio Deceived*”: *Patriotic Self-Consorship in Germany after the War*, first published in *International Security*, 12, 1987
17. Wilhelm Marx, W. “*The Responsibility for the War*”, *Foreign Affairs*, 4, 1926,

REAL CULPRITS FOR FIRST WORLD WAR

Summary: Majority of most eminent world historians agree among themselves that main culprits for the beginning of the First World War are Germany and Austro-Hungary. With his in depth-research a historian Fritz Fisher challenged three dogmas of German national awareness that had been established from Sarajevo Assasination throughout whole

period between two world wars. First dogma was that from 1914 to 1918 the Reich led a defensive war and moreover, that it was the word about “the battle for survival”. Second dogma was that the Reich did not cause the beginning of the First World War. The previous two dogmas were the basis for the creation of third dogma, which was that the Nazi Reich and its non-doubtful provocation of the Second World War was not compatible with whole previous German history and that it was an exception and coincidence. Historian Fisher concluded that there had been the aspiration present to obtain the world power with associated objections to it (*Imperium Germanicum*), which were subject to conditions which could have changed in accord with conditions at time, but not significantly. Fisher, with his assistants, among them first of all with Imanuel Geiss, conducted the research activities which led to finding “the solution” that the Sarajevo assassination was used as the cause for the beginning of the war. In his research Fisher proved that basic objective of foreign policy of Germany had not changed from 1871 to 1945. In the survey of BBC “Who is guilty for the First World War?” ten eminent historians gave their answers and they were Sir Max Hugh Macdonald Hastings, Sir Richard Evans, Heather Jones, John Rohl, Gerhard Hirschfeld, Annika Mombauer, Sean McMeekin, Catriona Pennell, Gary Sheffield and David Stevenson. Majority of these historians kept their former opinion regarding dominant German responsibility, along with the responsibility of Austro-Hungarian monarchy which had wanted armed conflict with Serbia for a long time. Historian Max Hastings has repeated many times his attitudes that “he was not convinced by arguments against Serbia” and that he did not believe that Russia wanted European war in 1914, because Russian leaders were aware of the fact that they could have been in much stronger position two years later after the program of armament was finished. Historian John Rohl held similar opinion and he also underlined Germany and Austro-Hungarian monarchy as the culprits, claiming that the First World War “did not start just by accident nor due to the failure of diplomacy”, but as “the result of conspiracy of Germany and Austro-Hungarian monarchy which hoped that Great Britain would stay out of the conflict.” Professors Gary Sheffield and David Stevenson also belong to the group of historians who have no doubt in primary responsibility of German and Austro-Hungarian monarchy. David Stevenson repeated the firm opinion that Germany was the main culprit and was most responsible for “the support to Austro-Hungarian monarchy to attack Serbia, although Germany knew that it could lead to escalation of the conflict... Without the support of Germany Austro-Hungarian monarchy would not act in such a drastic way.” Historian Catriona Pennell also blamed Germany and Austro-Hungarian monarchy for the war and underlined that „the ultimatum of 23rd of July to Serbia was formulated in such way that it was practically impossible to accept it.“ Historians like Luigi Albertini and Fritz Fisher have discovered many more details regarding the guilt of Germany and Austro-Hungarian monarchy that had been intentionally excluded from publishing. Since the end of Second World War many more documents of this kind was discovered and so historians could understand the events which had preceded the beginning of the war in 1914. This continuous interest of public for the causes for the beginning of the First World War has triggered the interest of academics to thoroughly research motivation and causes for the First World War. It resulted with production of a huge number of documented proofs regarding the cause of the First World War, which was also confirmed by decisions of Treaty of Versailles Peace Conference.

Key Words: science, revision, guilt, war, propaganda

ГРАДЊА БАНСКЕ ПАЛАТЕ ДУНАВСKE БАНОВИНЕ

Сажетак: Пре тачно деведесет година краљ Александар I Карађорђевић је за-
вео личну диктатуру. Као једна од главних последица диктатуре било је администра-
тивно преуређење државе којим су формиране нове управне области бановине. За
административно седиште новопроглашене Дунавске бановине је одређен Нови Сад.
Први бан Дунавске бановине Дака Поповић је донео одлуку о подизању Банске палате
у коју је требала да се смести бановинска администрација. Банска палата је у народу
требала да симболизује просперитет Краљевине Југославије. Од расписивања конкурса
за архитектонско решење, па све до завршетка градње Банску палату су пратиле кон-
троверзе. Грађена је по замислима архитекте Драгише Брашована, чији нацрт није
првобитно изабран на конкурс, градња је трајала пуних десет година, а завршна цена
је вишеструко премашила почетне процене. У раду намеравамо да прикажемо околно-
сти у којима је Банска палата грађена, као и да дамо одговор на питање зашто је цена
градње више пута повећана у односу на планирану.

Кључне речи: Банска палата, Дунавска бановина, Драгиша Брашован, Ђорђе Га-
спарини, Дан

Врло брзо након увођења новог административног уређења у Краљевини
Југославији, којим је формирана Дунавска бановина, појавила се идеја о поди-
зању Банске палате у Новом Саду. Идеја је настала као израз тежње админис-
трације да њено седиште буде истовремено огледало привредне моћи, економ-
ске снаге и просперитета Дунавске бановине. Поред жеље за престижом, за
изградњу нове зграде Банске управе постојале су и оправдане практичне пот-
ребе: нова администрација је била бројна, није постојао довољно велики прос-
тор у којем би она била смештена, те су одељења Банске управе била распо-
ређена по целом граду.¹ Први бан Дунавске бановине, инжињер Дака Поповић
донео је одлуку о расписивању Конкурса за израду идејних скица за Банску

* pedja1975@gmail.com

¹ Бановинске службе су биле размештене на неколико локација у Новом Саду: Градској кући, згради „Кроација“, Продуктној берзи, Хипотекарној банци, те у објектима који су се налазили у улицама Змај Јовиној бр.15, Ђуре Јакшића бр.14 и Генерала Васића бр.14. Донка Станчић, Мишко Лазовић, „Новосадска бела Бановина“, *Дневник*, 25. септембар 2009.

палату. Техничко одељење је 20. марта 1930. године израдило услове Конкурса, који је позивао све архитекте држављане Краљевине Југославије и Русе који су живели у границама Краљевине, да пошаљу своје идејне скице. Као основица вредности m^2 грађевине са свим инсталацијама одређена је сума у висини од 400 динара. Од пројектаната се захтевало да до потпуног изражаја дође „особита угодност“ унутрашњег распореда и рад банских Одељења. Остављена је слобода у избору и примени материјала, као и самог грађевинског стила. Конкурсом је била одређена висина новчаних награда за прва три места, док је одређена и сума за евентуални откуп радова.² Бан Радослав М. Дуњић је Конкурс званично расписао 26. марта 1930. године, при чему је истовремено именовао и чланове Оцењивачког суда.³

Према новинском извештају на Конкурс је пристигло 19 пројеката од чега су три била из иностранства.⁴ Оцењивачки суд је приспеле пројекте разматрао у времену између 23. и 26. јуна 1930. године. Донета је одлука да се прва награда не додели, додељене су две друге и једна трећа награда, а откупљена су четири пројекта.⁵ На овом Конкурсу учествовао је и архитекта из Београда Драгиша Брашован⁶, његов пројекат је представљао палату изведену у чврстом блоку, с наглашеним средиштем главне фасаде и снажном вертикалом кубичне форме над кровом. Стицао се утисак да је моћ волумена палате требало да носи поруку „човек је мали, а институција је велика“. До данас су остале неразјашњене околности које су довеле до тога да арх. Драгиша Брашован који је заобиђен на конкурс, буде изабран за пројектанта Банске палате у Новом Саду. На овај начин се поновила ситуација као и код нереализованог конкурса за градњу новосадског позоришта из 1929. године када је изабран његов проје-

² Прва награда је износила 60.000 динара, друга 40.000 динара и трећа 30.000 динара. За откуп радова одређена је сума у висини од 40.000 динара. Архив Војводине, Ф126 Краљевска банска управа Дунавске бановине (даље АВ, Ф126) V 8825/1930

³ За чланове Оцењивачког суда именовани су: помоћник бана Милан Николић, проф. архитектура Драгутин Ј. Ђорђевић, проф. архитектуре Ђирил Изековић, начелник Техничког одељења инж. Ђорђе Гаспарини, шеф Инспектората Министарства грађевина Момир Коруповић. АВ, Ф126/V 9837/1930

⁴ Један пројекат је био послат из Немачке (Франкфурт), док су два били стигла из Чехословачке. *Политика*, 24. јун 1930.

⁵ Подела награда извршена на следећи начин: друга награда је додељена архитектама из Београда Јовану Ж. Ранковићу и Катарини Шајиновић за рад са мотом „Палата“, као и инжињеру из Љубљане Владу Смолеу за рад са мотом „3:102“, трећа награда је додељена архитекти из Београда Драгославу Радисављевићу за рад са мотом „*Червени четвороугао*“. Откупљени су радови: саветника Министарства грађевина Димитрија Лека под мотом „*Бановина Г*“, архитеката из Прага Михајла Хећимовића и Бранка Влашкалића под мотом „*Југоисток*“, архитеката Анђелије Павловић и Жанке Богдановић из Београда под мотом „*Два коса четвороугла*“ и архитекте Петра Гачићу из Београда под мотом „*Југославија*“. АВ, Ф126/V 174212/1930

⁶ Драгиша Брашован (Београд, 1887 – 1965, Београд) студије завршио на Архитектонском факултету Техничког универзитета у Будимпешти 1912. Био је почасни и дописни члан енглеске институције Royal Institute of British Architects (Краљевски институт британских архитеката), а 1961. је изабран за дописног члана САНУ. Његови главни архитектонски пројекти су: Југословенски павиљон на изложби у Барселони (1929–30), Радничка комора у Новом Саду (1929–1931); Команда Ратног ваздухопловства Краљевине Југославије у Земуну (1935); Банска палата и Бански двор у Новом Саду (1936–39); Државна штампарија (БИГЗ) у Београду (1933–1940); Хотел Метропол у Београду (1957); Палата Поште у Новом Саду (1963).

кта иако он није био међу награђеним радовима.⁷ Уговор је у име Краљевске банске управе са арх. Драгишом Брашованом потписао начелник Техничког одељења инг. Ђорђе Гаспарини 23. августа 1930. године у Новом Саду.⁸ Према уговору на име хонорара за израду плана Банске палате у који је био укључен основни пројекат, детаљни пројекат, предмер, предрачун, сви планови за извршење радова, сви цртежни детаље пројектанту се требао исплатити паушал од 360.000 динара. Истовремено арх. Драгиша Брашован се обавезао да ће се примити надзора над свим грађевинским радовима уз процентуални хонорар у висини од 1,4% од целокупног износа трошкова који су планирани у висини од 35 милиона динара.⁹ Недостатак финансијских средстава проузрокован последицама Велике економске кризе имао је за последицу вишегодишње одлагање почетка радова на Банској палати.

Питање градње Банске палате поново је актуелизовано током заседања Банског већа фебруара 1934. године. Начелник Техничког одељења инг. Ђорђе Гаспарини поднео је у име бана извештај о градњи палате у коме се осврнуо на њен историјат. Грађевински радови на изградњи палате били су замрзнути одлуком Министарства финансија због економске кризе, али то није спречило друге сиромашније бановине, као нпр. Врбаску да сагради Банску палату. Усвојени идејни пројекат из 1930. године био је израђен на основу програма који су доставили поједини бански начелници на почетку живота бановине, међутим, када се начелницима поставило питање потреба 1933. године дошло се до закључка да су потребе за простором у виду канцеларија нарасле, те се морало приступити ревизији усвојеног нацрта пројекта Банске палате. У старом пројекту био је предвиђен апартман за краља Александра I Карађорђевића, од чега се у међувремену одустало. Пошто се стари пројекат више није могао употребити било је потребно да се изради нови. Жири који је 1930. године вршио оцену на основу идејних скица на расписаном конкурс, изнео је мишљење да је идејно решење арх. Драгише Брашована најбоље и са њим је био склопљен уговор. Први део уговора је био у целости исплаћен, али је код другог дела настао спор. У време настанка пројекта предрачун за градњу палате је износио 68 милиона динара, и на име процента од укупне суме њему би по слову уговора припало 952.000 хиљаде динара. Укупно са паушалним делом хонорара сума би достигла износ од 1.312.000 динара. Пошто је у међувремену дошло до пада цена грађевинског материјала, а одустало се од различитих луксузних ставки, цена градње банске палате се почетком 1934. године кретала између 30 и 38 милиона динара, дошло је до промене у захтеву за надокнаду арх. Драгише Брашована. По новом предрачуну он је захтевао 2,4% уложене суме за пројекат, а 1,4%, за надзор радова на изградњи, што би на цену градње од 30 милиона динара износило 1,140.000 динара на име хонорара. Поред тога арх. Драгиша Брашован се обавезивао да ће израдити и статичке прорачуне, као и пројекте за водовод, канализацију, осветљење и централно грејање што није било предвиђено претходним уговором. Палата би се градила у неколико

⁷ Донка Станчић, Мишко Лазовић, „Конкурс без победника“, *Дневник*, 26. септембар 2009.

⁸ *Политика*, 23. август 1930.

⁹ АВ, Ф126/V 22716/1930

етапа, а у току 1934. године издвојила би се сума у износу између 10 и 15 милона динара из готовинских средстава бановинског буџета. Након извештаја начелника техничког одељења инг. Ђорђа Гаспаринија бански већници су аklamацијом усвојили одлуку да се отпочне са градњом банске палате.¹⁰

Захтев у коме се од Министарства финансија тражила сагласност за склапање Уговора о пројектовању и надзору над градњом Банске палате, бан Добрица Матковић је послао 24. априла 1934. године. Министар финансија Милорад Ђорђевић је у свом одговору замолио бана да због неповољних економских прилика одустане од планираних радова. Министарство финансија је сматало неопходном мером избегавање сваког инвестирања капитала које би имало дејство на дужи период. Економске прилике су биле нестабилне и онемогућавале су било какво прецизно предвиђање финансијских потреба у најближој будућности. Због непредвиђених случајева који су од владе захтевала велика финансијска давања, наметала се обавеза да се одустане од свих инвестиција које су могле бити одложене.¹¹ Овакав одговор је довео до још једног одлагања почетка градње Банске палате.

Најава почетка радова је уследила током јуна 1935. године када је бан Милојко Васовић у разговору са новинаром листа *Дан* обавестио јавност да су најзад новчана средства потпуно обезбеђена, те да се приступило техничким припремама.¹² Банска палата је описана као „једна репрезентативна и монументална грађевина“. Поред палате која је требала да послужи смештају администрације Краљевске банске управе планирано је подизање Банског двора.¹³ Почетак извођења радова бан је најавио за јесен 1935. године, када су требали да крену земљани радови.¹⁴ Нови пројекат Банске палате је представљен бану 5. септембра 1935. године. Он је у присуству начелника свих одељења разгледао нацрте, приликом чега се о њима „најповољније изјаснио“. Начелници одељења су ставили писане примедбе везане за распоред просторија, које су унете у записник. Постигнут је договор да се у најхитнијем року распише лиценцијација за набавку грађевинског материјала, како би се ако временски услове дозволе земљани радови покренули одмах.¹⁵

Када је управа Дунавске бановине била упозната с првим идејним скицама новог пројекта арх. Драгише Брашована, морало се одустати од намере да се здање подигне уз сам Булевар краљице Марије. Пројекат је захтевао знатније повлачење габарита Банске палате од регулационе линије булевара, што је било прихваћено. Габарити једног од највећих објеката до тада изграђених на југословенским просторима захтевали су много већи плац од предвиђеног.¹⁶ Из тог разлога Краљевска банска управа се писмено обратила граду Новом Саду

¹⁰ АВ, Ф126/І Кабинет бана, Записници са седница Банског већа 1933-34. године, књига 3, стр. 299-305.

¹¹ АВ, Ф126/V 12410/1934

¹² *Дан*, 14. јул 1935.

¹³ *Дан*, 16. јул 1935.

¹⁴ *Дан*, 11. август 1935.

¹⁵ *Дан*, 6. септембар 1935.

¹⁶ На делу исте локације је према плану требала да се изгради палата полицијске управе. *Исто*.

молећи уступање блока XVI који се налазио на Малом Лиману. На заседању које је одржано 29. јула 1935. године Градско веће града Новог Сада је донело одлуку да дарује Краљевској банској управи тражено земљиште.¹⁷

Објекат издужене, затворене, потковичасте основе са сутереном, партером и два спрата, постављен је управо ка току Дунава, с полукружним западним фронтом и високом кулом на источној страни. Архитекта је са правом уочио потребу да се око палате импозантних димензија (дужине 180 и ширине 44 метра) мора обезбедити већи неизграђени простор како би њен волумен најбоље дошао до изражаја. Преко пута бановине је већ био изграђен блок зграда који почиње Дивилдовом апотеком, а завршавао се палатом Црвеног крста. Напред на суседном углу, добро прихваћена од грађана као изузетно модернистичко дело сијала је палата Радничке коморе (дело арх. Драгише Брашована). Архитекта је својим пројектом имао намеру да сагради асоцијативан објекат који би из непосредне близине симболизовао изглед дунавске лађе.¹⁸

Бан Светислав Пауновић је интензивирао активности које су требале да доведу до дуго очекиваног почетка радова. У архитектонском бироу Драгише Брашована било је упуслено седам инжињера који су довршавали нацрте, правећи модел палате у сразмери 1:100. Са њим је склопљен и допунски уговор по ком му се исплатила сума од 215.000 динара.¹⁹ Техничко одељење је 9. октобра 1935. године расписало лицитацију за набавку шљунка у вредности од 700.000 динара. После ове биле су планиране лицитације за набавку песка, цемента и цигала.²⁰ Расписивањем лицитације за набавку шљунка испоставило се да у Финансијском одељењу нема довољно расположивих средстава за зидање. Обвезнице које су требале да послуже за обезбеђивање грађевинског материјала биле су ломбардоване,²¹ због чега новац није био расположив.²² Овакав расплет ситуације по питању обезбеђивања финансијских средстава донео је ново разочарење и одлагање.

Коначно 18. маја 1936. године бан Светислав Пауновић је могао да одобри пројекат за градњу Банске палате Дунавске бановине.²³ Модел будуће реп-

¹⁷ Блок XVI се простирао између тадашњих градских улица Стеве Брановачког, Јована Ђорђевића, Владике Платона и Полита Десанчића. Приликом расправе градски већник Сава Нишевић је затражио да се са градњом започне одмах, сматрајући да је то у интересу грађевинске делатности и смањивања незапослености. Историјски архив Новог Сада (даље ИАНС), Фонд 150 Градско поглаварство 47545/1935

¹⁸ После окончане изградње један хроничар тога времена је оставио следећи запис: „Зграда се налази у парку, тако да се постиже потребна живописност, да би освежила архитектонску диспозицију. Тежња је била да се овом крају да модерно обележје и са овом зградом, пошто је та парцела једна од доминирајућих на Булевару краљице Марије. Изградњом фронта од 180 метара Булевар ће добити дефинитивну форму“. Д. Станчић, М. Лазовић, „Конкурс без победника“, *Дневник*, 26. септембар 2009.

¹⁹ АВ, Ф126/V Згр 16/1935

²⁰ *Дан*, 9. октобар 1936.

²¹ Финансијско одељење је обвезнице које је примило у залог пренело на другу банку како би од ње добила новчана средства, извршила је тзв. ломбардовање.

²² *Дан*, 31. октобар 1935.

²³ АВ, Ф126/V 13398/1936

резентативне грађевине је током маја 1936. године пренет у свечану дворану Банске управе, где су је од 20. маја могли разгледати и грађани. У разговору са новинарима начелник Техничког одељења инг. Ђорђе Гаспарини је истакао да су била обезбеђена финансијска средства у висини од 17 милиона динара, што је требало да буде довољно да се зграде доведу под кров. Архитекта Драгиша Брашован је потом изнео све податке везане за пројекат. Главна административна зграда пројектом је имала сутерен, приземље и два спрата, а делимично и трећи спрат. То је била грађевина модерне конструкције од бетона и цигала, према статичким прорачунима у обзир је узета индустрија цигле, пошто је фасада требала бити обложена „*робау*“ циглом која се производила у Дунавској бановини. Административна зграда је обухватала сва одељења Банске управе, која су била размештена по спратовима и најцелисходније повезана степеништима, што је пружало могућност лаке комуникације. Друга зграда је била смештена иза административне и намењена је за већницу са великом салом и клубовима са секретаријатом. У истој згради је био смештен и банов стан. Планирана цена изградње обе зграде се кретала око 34 милиона динара.²⁴

Током јула 1936. године Техничко одељење је одржало лицитацију за извршење грубих грађевинских радова по одобреном предрачуну у висини од 18.213.306 динара. Своје писмене понуде је послало осам извођача радова, од којих је најповољнија била дата од стране архитекте из Београда Милана Секулића²⁵ који је на укупну суму дао попуст од 15,20%.²⁶ Помоћник бана Светислав Рајић је ову понуду у висини од 15.444.883 динара прихватио као најповољнију, те је она послата бану Светиславу Пауновићу на одобрење.²⁷ Решењем бана 20. августа 1936. године образован је грађевински одбор за подизање Банске палате са правом да доноси пуноважне одлуке у свим питањима технике, финансија и правне природе, као и вишкова, мањкова, накнадних радова, измена, непредвиђених цена и других питања у вези градње. У одбор су ушли начелник Техничког одељења инг. Ђорђе Гаспарини као председник, начелник финансијског одељења Драгутин Дошен и инспектор банске управе Милош Рашић.²⁸ Прва седница грађевинског одбора је одржана 25. августа и на њој је арх. Драгиша Брашован поднео извештај у коме је навео да се фундирање²⁹ терена не може извршити према пројекту. На месту где се палата градила раније се налазило језеро које је исушено, али је на дубини 4-5 метара остао да лежи слој муља чија је носивост била недовољна за фундирање, због чега је било потребно да се муљ уклони, а да се та јама наспе чистим дунавским пес-

²⁴ Дан, 20. мај 1936.

²⁵ Милан Секулић је имао угледну грађевинску фирму, а са Драгишом Брашованом је својевремено имао заједнички пројектни биро. Новосадска стручна јавност га је познавала као пројектанта суседне Палате „Кроација“. Донка Станчић, Мишко Лазовић, *Бановина*, Нови Сад: Прометеј, 1999, стр. 24-25.

²⁶ АВ, Ф126/V Згр 2/1936

²⁷ АВ, Ф126/V 19243/1936

²⁸ АВ, Ф126/V Записници са седница грађевинског одбора, I свеска, 1936.

²⁹ Задатак фундирања је да на основу савремених достигнућа науке и технике омогући систематско упознавање основа за пројектовање темеља, као и да укаже на начин извођења радова у вези са извршењем темеља у различитим условима грађења.

ком.³⁰ Пошто је извршење армиранско-бетонских и других радова на фундању палате, са обзиром на квалитет земљишта, био деликатан посао, донета је одлука да се ангажује стручњак, специјалиста за овакву врсту радова. Избор је пао на професора универзитета у Љубљани др Мирослава Касала, који је позван у Нови Сад.³¹

Изградња Банске палате је започела 1. августа 1936. године, када је свечано „ударен први ашов“. Радници су 21. августа започели са копањем темеља, на све стране се ужурбано радило, довлачене су греде и побијани су шипови.³² Радове су посматрали знатижељни грађани, који нису сакривали своје одушевљење што је посао коначно започет.³³ Већ после месец дана градња је знатно одмакла, на градилишту је било присутно преко 350 радника који су свакодневно радили од 7 до 18 часова, правећи паузу само за ручак. Цело градилиште је личило на мравињак, једни су копали, други колицима износили земљу, док су трећи затрпавали делове терена. Било је ископано десетине хиљада кубика земље. Проблем са подземним водама је решен постављањем велике пумпе која је радила даноноћно са капацитетом од 600 литара воде у минуто. Монтирана је висока „штерн-машина“ помоћу које су у земљу постављани бетонски шипови. До маја 1937. био је завршен први спрат, док се очекивало да се оба објекта ставе под кров до септембра месеца.³⁴

Грађевински одбор је на својој седници у септембру 1936. године разматрао питање облагања фасаде специјалном пресованом циглом. Дошло се до закључка да то згради палате не би давало репрезентативни карактер. Облагање овом циглом било је предвиђено због мера штедње, јер трошкови градње нису смели да пређу 30 милиона динара.³⁵ Одбор је сматрао да би облагање палате требало урадити у камену, како би палата што боље одговарала архитектонским и техничким захтевима, те да би она у таквој изведби достојно репрезентовала Дунавску бановину, која се сматрала једном од „најбогатијих и најнапреднијих бановина у земљи“. Код израде предрачуна у обзир су узети мањак на облагању циглом и осталим радовима потребним за ово облагање. На тај начин би облагање у камену представљало један вишак од око 4,5 милиона динара, а са обзиром на вишкове који су предвиђени у износу од 2 милиона, укупни трошкови би достигли суму од 37 милиона динара. Облагање у камену не би представљало оптерећење, јер је градња палате била предвиђена

³⁰ АВ, Ф126/V Записници са седница грађевинског одбора, I седница, I свеска, 1936.

³¹ АВ, Ф126/V 23343/1936

³² Д. Станчић, М. Лазовић, *Бановина*, стр. 24.

³³ Дневни лист *Дан* је на својим страницама преносио коментаре присутних грађана. Забележене су речи једног „познатог новосадског адвоката“ који је изнео своје бојазни да се надлежни „опет“ не предомисле по питању градње. Скоро сваки пролазник се заустављао да мало боље осмотри почетак радова, као и да се информише колико ће зграда бити велика, колико ће имати спратова, колико прозора, итд. Са нестрпљењем су очекивали да се појаве прве контуре зграде која је требала бити „најлепша не само у Новом Саду, него и у читавој Дунавској бановини“. *Дан*, 22. август 1936.

³⁴ Д. Станчић, М. Лазовић, *Бановина*, стр. 30.

³⁵ Поред ефекта штедње, архитекта Драгиша Брашован се за црвену „робау“ циглу одлучио јер је са њом имао искуства приликом градње палате Радничке коморе у Новом Саду. Преовладао је мишљење да би зграда од 180 метара израђена у црвеној цигли помало „дречала“. *Дан*, 22. октобар 1936.

у оквиру четири буџетске године.³⁶ Пошто је Светислав Пауновић био премештен на дужност бана у Вардарској бановини, захтев за облагање зграде каменом одобрио је в.д. бана Светислав Рајић.³⁷ Месец дана касније по први пут је у јавност изнета чињеница да ће трошкови изградње са унутрашњим радовима достићи цифру од 40 милиона динара.³⁸

Према прорачуну који је израдио арх. Милан Секулић цена камена за облагање је износила укупно 5.086.790 динара, док би он пристао да без надокнаде обложи фасаду каменом.³⁹ Лицитација за облагање Банске палате каменом одржана је 18. децембра 1936. године, али се на њој није појавио довољан број понуда. Нова лицитација је била заказана за 15. јануар 1937. године и на њој се очекивало пет до шест учесника. Уместо тога појавила се само једна дата од стране Алда Билинића клесара из Сплита⁴⁰. Његова понуда је износила 6.813.321. динара за облагање палате каменом са острва Брача.⁴¹ Грађевински одбор је овластио арх. Драгишу Брашована и инг. Ђорђа Гарспаринија да оду за Загреб где су имали да се обрате за помоћ техничком одељењу Савске бановине у циљу обиласка каменолома у Трогиру, Брачу, Хвару и Корчули. Ту би се на лицу места испитали технички и финансијски услови. Затим би иста комисија обишла мајдан мермера Венчац и грађевину породице Дунђерски у Србобрану.⁴² После обиласка каменолома на Брачу комисија је утврдила да он има капацитет који може подмирити потребе облагања палате каменом те је бану предложено склапање уговора са клесаром Алдом Билинићем по понуђеној цени.⁴³ У избор камена за облагање Банске палте умешали су се и бански већници, који су предлагали да се он набави из каменолома Венчац. Овај камен је по њима био чувен због тога што је употребљен код градње цркве маузолеја на Опленцу, као и за споменик Незнаном јунаку на Авали. Са друге стране било је пожељно да новац за набавку камена остане у Дунавској бановини, а и трошкови транспорта би били много мањи.⁴⁴ Одлуком в.д. бана Светислава Рајића посао облагања палате је поверен 1. фебруара 1937. године Алду Билинићу за своту од 7,9 милиона динара.⁴⁵

Средином септембра 1937. године завршена је градња основног корпуса Бановинске палате, а градитељски послови би напредовали много брже да се

³⁶ АВ, Ф126/V Записници са седница грађевинског одбора, IV седница, I свеска, 1936.

³⁷ АВ, Ф126/V 23630/1936

³⁸ Дан, 22. октобар 1936.

³⁹ АВ, Ф126/V 29568/1936

⁴⁰ Алдо Билинић је био бивши акордант једног београдског предузимача, у време градње Бановине власник мале фирме у Сплиту. Како је лицитација у својим условима захтевала полагање кауције од 400.000 динара, сви заинтересовани су знали да Алдо Билинић тај новац није имао. Међутим он је пронашао „финансијера“, извесног „господина од великог утицаја“ који се повезао са једном познатом и богатом новосадском предузетничком фирмом која му је била пословно блиска. Д. Станчић, М. Лазовић, *Бановина*, стр. 60.

⁴¹ Дан, 16. јануар 1937.

⁴² АВ, Ф126/V Записници са седница грађевинског одбора, I седница, I свеска, 1937.

⁴³ АВ, Ф126/V Записници са седница грађевинског одбора, V седница, I свеска, 1937.

⁴⁴ Предлог в.д. бана је био упућен 22. фебруара 1937. године од стране 29 банских већника. АВ, Ф126/V кутија 237

⁴⁵ Донка Станчић, Мишко Лазовић, „Мрамор отменији од панонске цигле“, *Дневник*, 29. септембар 2009.

није изгубило много времена због штрајка радника који је трајао пет недеља. Градња куле је завршена током новембра 1938. године, а били су завршени и сви преградни зидови, док се кров покривао „најновијим проналаском америчке технике дурабитом који има апсолутну непробојност за воду“.⁴⁶ Радови на облагању фасаде брачким мермером отпочели су током лета 1937. године. Да би се успоставили стабилни темељи палате било је ископано 30.000 m³ земље, а носивост тла је доведена у нормалу насипањем терена с 20.000 m³ шљунка и 4.000 m³ песка. У саму Банску палату узидано је четири милиона опека, 5.000 тона цемента, 600 тона гвоздене арматуре и 12.000 m² камене облоге.⁴⁷ У другој половини 1937. године увелико је постављена инфраструктура: канализација, водовод и грејање, у оба бановинска здања уведени су расхладни уређаји, а цео систем је опслуживала мала америчка „Булова машина“.⁴⁸

Грађевински одбор је водио послове везане за лицитације извођења осталих радова на подизању Банске палате. Посао инсталације електричног осветљења, громобрана, сигнализације, телефона и сатног уређаја у Бановинској палати је поверен инг. Рудолфу Бургхардту предузимачу из Новог Сада за суму од 399.431 динара.⁴⁹ Извођење столарских радова поверено је Задруги столарских мајстора Велика Србија и столарској индустрији Даница из Београда за суму од 2.641.558 динара.⁵⁰ Предузеће инг. Милана Секулића које је већ било ангажовано на зидању палте добило је посао израде гипсарских радова и малтерисања за суму од 1.650.397 динара.⁵¹ Исто предузеће је преузело израду потребних керамичарских радова за суму од 2.347.766 динара.⁵² Уградња патоса од паркета и ксилолита припала је инг. Петру Мајорошу из Сенте за суму од 1.259.499 динара.⁵³ Предузеће Лабор из Београда је преузело посао израде каменарских радова на зградама палате и већнице за суму од 3.499.519 динара.⁵⁴ Предузимач из Новог Сада Рудолф Тоболка је добио посао комплетних молерско-фарбарских радова за суму од 261.214 динара⁵⁵, док је вајарки Злати Марков додељен посао израде лавовских глава и розета.⁵⁶ Сви наведени послови су довели до знатног повећања трошкова градње, на чега се надовезао скок цена радне снаге и грађевинског материјала. То је био разлог да се постепено повећа кредит планиран за изградњу, а то се правдало чињеницом да се на тај начин „повећала техничка, естетска, репрезентативна и економска вредност објекта“.⁵⁷

⁴⁶ Драбит је био препарат који се справљао у хладном стању са водом, а пошто би се осушио више није примао воду нити влагу. Дан, 12. септембар 1937.

⁴⁷ Исто

⁴⁸ Донка Станчић, Мишко Лазовић, „Брачки каман спотицања“, *Дневник*, 28. септембар 2009.

⁴⁹ АВ, Ф126/V 29130/1937 Решење бана од 11. октобра 1937. године

⁵⁰ АВ, Ф126/V 29431/1937 Решење бана од 14. октобра 1937. године

⁵¹ АВ, Ф126/V 29432/1937 Решење бана од 1. новембра 1937. године

⁵² АВ, Ф126/V 16438/1938 Решење бана од 20. маја 1938. године

⁵³ АВ, Ф126/V 19279/1938 Решење бана од 15. јуна 1938. године

⁵⁴ АВ, Ф126/V 19449/1938 Решење бана од 16. јуна 1938. године

⁵⁵ АВ, Ф126/V 30467/1938 Решење бана од 30. септембра 1938. године

⁵⁶ АВ, Ф126/V 27548/1938 Решење бана од 31. августа 1938. године

⁵⁷ Д. Станчић, М. Лазовић, „Брачки каман спотицања“, *Дневник*, 28. септембар 2009.

Изненадном смрћу Алда Билинића 9. априла 1938. године посао облагања палате је доведен у питање. Како би се избегла могућност да се послови продуже за неколико месеци због избора новог извођача на облагању палате, Банска управа је 3. јуна донела одлуку да продужи уговор са његовом удовицом Маријом Билинић.⁵⁸ Пошто Марија Билинић није исплаћивала раднике на време, они су ступили у штрајк. По уговору инвеститор је могао штету да надокнади из кауције, но она није била дата од стране покојног Алда Билинића, што је његова супруга знала и тиме није могла ништа да изгуби. Грађевински одбор је бану проследио захтев од стране извођача радова на облагању палате за подизањем својих трошкова током рада за 1.570.293. динара. Према уговору било је предвиђено 360 радних дана за облагање палате и 240 радних дана за облагање банске већнице. Како је уговор склопљен 15. фебруара 1937. године, рок за завршетак послова на палати био је 9. фебруар 1938, а за завршетак банске већнице 9. октобар 1938. године. Предузеће је монтирало гатер за обраду камена 26. маја 1937. године, 101 дан после закључивања уговора. Од стране одбора предузеће је током 1937. године више пута било опоменуто да појача интензитет радова на палати, што је услишено тек у августу 1938. године када је монтиран други гатер. Главни разлог кашњења је лежао у недовољном капацитету предузећа у преради камена. Бану је дат предлог да се рок продужи до 15. октобара 1938. после чега би се наплаћивао сваки дан кашњења у износу од 3500 динара.⁵⁹ Овај спор је стигао на суд и после силног парницења Банска управа је 14. априла 1939. године раскинула уговор са Маријом Билинић, да би потом преузела затечени алат и материјал на градилишту.⁶⁰ Техничко одељење је августа 1939. године обавестило бана да је за завршетак облагања бановине прихваћена понуда клесарске радње Новосађанина Петра Крстуловића.⁶¹ Он је дао најјефтинију понуду у висини од 527.943 динара, па је цео комплекс Бановине фасаду добио већ у јануару 1940. године.⁶²

Састав Грађевинског одбора је током 1938. промењен тако што је уместо начелника финансијског одељења Драгана Дошена који је премештен у другу бановину постављен Антон Батагељ начелник Управног одељења, док је уместо оболелог Милоша Рашића постављен Коста Павловић начелник Финансијског одељења. Ангажовање више предузимача је проузроковало различита кашњења у роковима завршетка радова. Тако је Техничко предузеће инг. Милана Секулића каснило са завршетком грубих радова, јер су кашњења инсталационих радова одложила постављање подлоге патоса, зидање преградних зидова, као и облагање тавана.⁶³ Записник о стању радова на Банској палати је састављен 27. септембра 1938. године и њиме је констатовано затечено следеће стање. По питању паркетарских радова на градилиште паркет није био ни стигао. Радници за постављање паркета су били заузети пословима поставља-

⁵⁸ АВ, Ф126/V Записници са седница грађевинског одбора, V седница, II свеска, 1938.

⁵⁹ АВ, Ф126/V Записници са седница грађевинског одбора, V седница, II свеска, 1938.

⁶⁰ АВ, Ф126/V 10442/1939

⁶¹ АВ, Ф126/V Згр 1/1-1939

⁶² Д. Станчић, М. Лазовић, „Мрамор отменији од панонске цигле“, *Дневник*, 29. септембар 2009.

⁶³ АВ, Ф126/V 36128/1938

ња блиндбетона у неколико соба на оба спрата. У већини просторија је насут песак који је у био влажном стању. У вези керамичких радова констатовало се да је на градилиште пристигло 6,5 вагона материјала од предвиђених 8 вагона. Предузеће је ангажовало 30 радника како би се радови у што краћем року привели крају. Облагање палате каменом се није завршило, а рок за завршетак свих радова је био померен на 2. јануар 1939. године.⁶⁴

Почетак 1939. године обележила је полемика на страницама листа *Дан* која је покренута по питању цене изградње Банске палате. Њена изградња је наишла на многобројне тешкоће, због чега су рокови за завршетак били у великом кашњењу, док су истовремено трошкови изградње према првобитном пројекту знатно повећани. Већ приликом копања темеља за изградњу палате грађевинско предузеће које је обављало радове констатовало је да је градилиште због подводног терена неповољно за градњу. Та околност је изазвала велико повећање кредита за непредвиђене нове радове. То је довело до тога да су средства потребна за изградњу достигла у том тренутку износ од 42 милونا динара. Током 1938. године, тражени су кредити на име нових радова који брзо достижу износ од 55 милونا динара. Овај износ је био исплаћен предузимачима за изведене радове, међутим Банска палата и даље није била завршена. Према новинским наводима за завршетак унутрашњих радова и израду новог намештаја од Финансијског одељења затражено је нових 15 милونا динара. За већницу и бански двор пројектован је луксузан стилски намештај. На овај начин градња и уређење палате би стајало 70 милونا динара. Члан Грађевинског одбора Коста Павловић је одбио да новинарима изнесе план о осигурању средстава за завршетак палате. У стручним круговима су све гласније биле критике за изглед нове палате. Са више страна се чуло да палата не одговара практичним потребама, док је по питању естетике била сувише ниска обзиром на своје димензије. Кула која је била саграђена на њеном левом крилу није имала никакав практичан значај, а њена изградња је стајала близу 10 милونا динара, да би се у њу сместила библиотека Банске управе. Грешком је проглашено и то што Банска већница није била стављена под исти кров са главном грађевином. Скупоцени мермер којим је палата обложена, довео је до знатног поскупљења радова, иако без других уметничко вајарских украса само са њим палата није имала нарочито луксузан изглед.⁶⁵

Одговор на овакво писање *Дана* уследио је веома брзо од стране начелника Техничког одељења инг. Ђорђа Гаспаринија. Према његовим наводима тадашњи бан Милојко Васовић је пројектанту издао налог да се цена изградње мора кретати у границама износа 35-40 милونا динара. Да би се овом захтеву удовољило пројектант је морао штедети и код разних конструкција планирати јефтинији материјал и израду. Крајем 1935. године пројектована цена изградње је износила 41 милон динара, међутим током 1936. године дошло је до великог скока цена радне снаге и грађевинског материјала што је довело до поскупљења радова за најмање 6 милونا динара. Са друге стране финансије Дунавске бановине су се знатно побољшале, што је пружило могућ-

⁶⁴ АВ, Ф126/V Записници са седница грађевинског одбора, V седница, II свеска, 1938.

⁶⁵ *Дан*, 5. јануар 1939.

ност да се кредит за градњу палате постепено повећа, чиме је дошло до замене израде њених конструкција квалитетнијим материјалима.⁶⁶ Због свега тога предрачун за изградњу палате је износио 56.350.501 динар, што је значило да је предрачунска сума прекорачена за 15.198.960 динара. Ако се од те суме одбије 8,3 милонa динара који су отпали на поскупљење и режијске трошкове, предрачун за грађевинске трошкове је прекорачен за око 6.898.960 динара. За градњу палате је био осигурано до тада 55 милонa динара, што је значило да је остало да се обезбеди још око 1,3 милонa динара. На основу изнетих података инг. Ђорђе Гаспарини је утврдио следеће: да се првобитни пројекат није мењао због привредне кризе, него зато да би се обим палате повећао и саобразио новим захтевима; да је првобитни предрачун и то са ценама које нису одговарале доцнијем стању тржишта износили 41.151.541 динара, а не 35 милонa динара како је тврдио *Дан*; да је предрачунска сума прекорачена за око 15.198.960 динара и то са поскупљењем, отежаним фондирањем и режијским трошковима, што у основном предрачуну није било предвиђено, а не за 42 милонa динара; да за завршетак треба осигурати још свега око 1.350.501 динара, а не 15 милонa колико је тврдио *Дан*; да ће градња Банске палате стајати око 56.350.501 динара, а не 70 милиона колико је тврдио *Дан*, а у случају да се набави нови намештај тада је требало идвојити још 6 милонa динара, али се тај издатак није могао убројати у грађевински инвестицију и грађевински кредит; није одговарало истини да су предузимачи стално тражили повећање кредита, пошто сва питања у погледу употребе бољег материјала, боље израде, свих измена и вишкова нису покретали предузимачи, него грађевински одбор, пројектант и надзорни органи; није одговарало истини да је за облагање палате употребљен скупочени мермер, пошто је употребљен бели далматински камен, чија је цена за 1 m³ блока чистих димензија франко градилиште износило око 1.650 динара, док би друга врста мермера стајала најмање 4.000 динара; није одговарало истини да кула нема никаквог практичног значаја и да је њено подизање знатно поскупело трошкове око изградње фундамента, пошто кула има свој архитектонски задатак као и сви други торњеви, пошто је њен простор добро искоришћен за архиве, за депое потрошног материјала, за део стана настојника палате, за резервоаре воде, за степеништа и лифтове. Њено фондирање бетонским шиповима стајало је свега 287.000 динара.⁶⁷

Полемика се на овом није завршила, редакција *Дан*-а је позвала стручну јавност да изнесе своје мишљење. Свој суд је међу првима изнео инжињер Стеван Радивојевић председник новосадске Инжињерске коморе. Он се здржао само на цени изградње палате, наглашавајући да је скретао пажњу надлежнима да се не подиже луксузна, гломазна и скупочена зграда, јер то „није у сразмери

⁶⁶ У ту сврху по једногласном предлогу Грађевинског одбора, пројектанта и надзорног органа од надлежних је одобрено да се облагање палате изврши кемеом уместо црвеном пресованом циглом, а патосирање ходника керамичким плочицама уместо терацом. Поред тога због лошег терена и подземних вода морало се побољшати, насути земљиште на коме се градила палата. Сем трошкова за те и неке друге мање измене, на терет грађевинског кредита пали су и сви режијски трошкови, као хонорари пројектанту и надзорном архитекти, грађевинском одбору и помоћном особљу. *Дан*, 13. јануар 1939.

⁶⁷ *Исто*

са добро схваћеним народним интересима“. Као пример је узео Танурџићеву палату која је имала око 150 „соба“, чија се цена градње кретала око 10 милона динара, а таква двоструко већа зграда могла је да подмири све бановинске потребе. После неколико измена предрачун је достигао 56 милиона динара, а када се на то дода 6 милона динара који су били потребни за опремање палате намештајом, као и 5 милиона колико је плаћено градилиште онда се долази до суме од близу 70 милиона на колико је трошкове проценио *Дан*. Овако „мегаломанска схватања потреба нашег сељачког народа“ према његовом мишљењу била су заправо несхватања потреба народа и цело питање је требало темељно да се претресе тако што би се образовала једна анкетна комисија у коју би ушао један инжињер из Савеза инжињерских комора, као и један индустријалац или трговац из редова Трговинско-индустријске коморе. Резултат до кога дође анкетна комисија требало је предати на увид јавности, чиме би се цело питање скинуло са дневног реда.⁶⁸ Своје мишљење је изнео и Арса Ивковић председник Удружења трговаца за град и срез Нови Сад. Замисао надлежних за подизањем Банске палате је поздравио, али је указао да је пројектант учинио неке „омашке“ које нису биле намерне. Пре свега грешка надлежних је била што нису предвидели да ће се апарат Банске управе проширити током градње, чиме би се избегла ситуација да ће се већ на почетку оскудевати у потребном броју просторија.⁶⁹

Одговарајући на мишљење инг. Стевана Радивојевића начелник Техничког одељења га је позвао да „разарди тезу“ где се неће гледати димензије, распоред и естетика грађевине код одређивања цене.⁷⁰ Банска палата је била изграђена онако како је то одговарало угледу једне велике и напредне бановине у светлој културној и националној прошлости града Новог Сада. Скреноу је пажњу јавности да је пре 1918. године било изграђено пуно репрезентативних палата у Крагујевцу, Пожаревцу, Петровграду и Сомбору. Поставио је питање да ли се Банска палата требала градити по узору на Танурџићеву палату и заостајати иза свих оних жупанијских и обласних палата. Што се тиче критика које је изнео Арса Ивковић, он је оставио могућност да у будућем времену палата буде дограђена како би задовољила све потребе за простором.⁷¹

Наставак полемике у *Дан*-у донео је личну и стручну дисквалификацију инг. Ђорђа Гаспаринија од стране његовог колеге инг. Стевана Радивојевића. Начелник Техничког одељења је описан као „врло снисходљив“ и готово „сервилан“ према претпостављенима, док је према потчињеним службеницима (својим колегама) био прави „деспот“. Према сваком инжињеру се односио са „препотентне висине“ уз „извесну дозу потцењивања“. За њега је ретко ко био довољно стручан и проницљив, а посебно нико није био дорастао да напада и критикује његова дела и рад, јер су то била „савршенства“. Даље у свом одговору инг. Стеван Радивојевић је указао на чињеницу да су Новосађани имали

⁶⁸ *Дан*, 22. јануар 1939.

⁶⁹ *Исто*

⁷⁰ Он га је позвао да своје знање искористи приликом пројектовања цркве Св.Саве у Београду тако што ће одредити цену коштања цркве манастира Грачанице. *Дан*, 31. јануар 1939.

⁷¹ *Исто*

често прилику да у *Дан*-у и другим новинама читају разне деманте и личне похвале о свом раду у бановини од стране инг. Ђорђа Гаспаринија. Те похвале су биле такве да би се странцу из друге бановине учинило да су „Дунавци“ рођени под срећном звездом, а да ће бановина зарадити толико новца „да ћемо и Француској позајмљивати“. Банској управи је поручио да љубоморно чува начелника инг. Ђорђа Гаспаринија, како јој га друге бановине, које још немају највећи каменолом у Европи, нити своју највећу палату на Балкану не би преотеле. По питању одбацивања могућности поређења Банске палате са Танурцићевом палатом која је могла да се прошири са још једним крилом и подеси за административне потребе, дато је ново поређење са зградом Ваздухопловне команде у Земуну коју је пројектовао такође арх. Драгиша Брашован. Цена ове зграде у нешто повећаном обиму износила би око 25 милиона динара, а она би достојанствено одговарала угледу бановине и културном значају града. На такав начин остало би пуно новца за подмиривање хитних народних потреба, просвећивање народа, подизање пољопривредних школа, поправили би се многи путеви у Банату и Србији где се народ гушио у блату. На крају полемике изнета је тврдња да главни бановински надзорни инжињер-архитекта, као и цео архитектонски одсек није имао никакав утицај на начин и методе око подизања банске палате, а да за многе измене и промене уопште нису били ни питани.⁷² Полемика која је вођена у листу *Дан* пренела се и на заседање Банског већа 1939. године, када је већник из Вршца Влада Каначки изнео чињеницу о „револту“ народа због трошења „70 до 80“ милиона динара за подизање Банске палате. На ову прозивку је одговорио бан Светислав Рајић који је већнике информисао да је министар грађевина наредио истрагу у вези подизања Банске палате, а да ће о чињеницама до којих се буде дошло бити обавештени.⁷³

Недовршена Бановинска палата је свечано отворена 1. децембра 1938. године у оквиру обележавања 20 година од уједињења и проглашења Краљевине СХС. Са балкона изнад главног улаза окупљени народ су поздравили бан Светислав Рајић, епископ бачки др Иринеј Тирић, председник новосадске општине Коста Миросављевић, комадант Прве армијске области генерал Милорад Петровић, неколико министара, представници дипломатског кора, као и многе друге угледне личности. Главна фасада Банске палате била је украшена са шест медаљона са ликовима победничких војвода из Првог светског рата: Радомира Путника, Степе Степановића, Живојина Мишића и Петра Бојовића, док су се у средини налазили краљеви Петар I и Александар I Карађорђевић. У вечерњим сатима је приређена посебна атракција у виду ватромета који је изведен са торања палате.⁷⁴

Нови бан Јован Радивојевић је по преузимању дужности као приоритет одредио коначан завршетак радова на Банској палати. Својим решењем ставио је ван снаге одлуку којом су послови градње палате били препуштени

⁷² *Дан*, 5. фебруар 1939.

⁷³ Занимљиво је да заседању није присуствовао начелник Техничког одељења инг. Ђорђе Гаспарини, који је био спречен „болешћу“. *Дан*, 23. фебруар 1939.

⁷⁴ Д. Станчић, М. Лазовић, *Бановина*, стр. 38.

Грађевинском одбору. Он је овим решењем укинут, а послове је на себе преузело Техничко одељење.⁷⁵ Током пролећа и лета 1939. године радови су били финиширани, а 27. маја је одржана начелничка конференција где су бану изнете потребе одељења за просторијама. На основу тих извештаја бан је донео одлуку о расподели просторија.⁷⁶ Такође на захтев бана непосредно пред усељење администрације у Бановински палату 25. септембра 1939. године направљен је извод о утрошеним средствима за њену градњу који је износио 50.993.941,85 динара.⁷⁷ Завршна рекапитулација утрошених средстава је направљена 15. фебруара 1940. године и према њој укупна сума је износила 58.315.827,66 динара.⁷⁸

У сенци тек започетог Другог светског рата и сталне пресије политичке, стручне и остале јавности, због нараслих трошкова подизања банског комплекса, у „интимном кругу“ 25. септембра 1939. године освећена је репрезентативна палата. Поред бана Јована Радивојевића скромној свечаности су присуствовали начелници одељења Банске управе, чиновништво вишег ранга, управник полиције, начелник Новосадског среза, неколицина народних посланика. Обред освећења је служио парох новосадског Саборног храма протојереј Теодор Милић, који је представљао одсутног епископа бачког Иринеја Ћирића.⁷⁹ У пригодном слову он је честитао бану на подизању „монументалне и велелепне палате, украса не само Дунавске бановине него и целе отаџбине, несумњиво најлепше и највеће на Балкану“. После официјалног дела свечаности, начелник Техничког одељења инг. Ђорђе Гаспарини, позвао је госте у обилазак палате. Том приликом им је приказано на чега су утрошена средства у висини од преко 58 милiona динара или 380 динара по кубном метру.⁸⁰ Сви су хвалили градњу по „најмодернијим принципима технике, просторије изванредно простране, удобно уређене, пуне светлости и ваздуха“, но највише су их импресионирали велики мермерни хол са моћним стубовима, као и кабинети на првом спрату намењени бану и његовом помоћнику. Мада још нису били довршени сви декоратерски послови, нити асфалтиран простор око зграде, бан Јован Радивојевић са најближим сарадницима је већ 10. септембра почео да prima у Банској палати. Свим начелницима одељења је „ургентно“ наредио да најкасније до 1. октобра разместе комплетну администрацију Краљевске банске управе у нову палату.⁸¹ Износ за набавку намештаја је био смањен на око 4 милиона, а стари намештај је већином пренесен у нову палату.⁸² На молбу Краљевске банске управе Дунавске бановине, Градско поглаварство је 4. октобра 1939. године издало употребну дозволу за две зграде Банске палате. У од-

⁷⁵ АВ, Ф126/V 8939/1939

⁷⁶ АВ, Ф126/V Каб. бана I/ 283 од 3. јуна 1939. године

⁷⁷ АВ, Ф126/V Кутија 237, Омот фасцикле Финансирање изградње банске палате 1935 – 1940.

⁷⁸ АВ, Ф126/V Кутија 237, Омот фасцикле Финансирање изградње банске палате 1935 – 1940.

⁷⁹ Д. Станчић, М. Лазовић, *Бановина*, стр. 39.

⁸⁰ Поређења ради цена градње по једном кубном метру нове палате Поштанске штедионице стајала је 430 динара, а Банске палте Врбаске бановине у Бања Луци преко 400 динара. *Дан*, 26. септембар 1939.

⁸¹ Д. Станчић, М. Лазовић, *Бановина*, стр. 39-40.

⁸² *Дан*, 26. септембар 1939.

луци је наведено да „зграда одговара грађевинској дозволи“, као и „здравственим условима и прописима безбедности“. Такође је константовано да је Административна зграда усељена, а да Већница и Бански стан још увек нису били довршени.⁸³ У сврху осигурања Банске палате њена вредност од стране Техничког одељења била је процењена на 30 милона динара. Палата је имала максималну сигурност против штете од пожара, због чега се од осигуравајућих кућа тражила минимална цена плаћања осигурања.⁸⁴

За време Другог светског рата у Банској палати се налазило седиште мађарске окупационе Војне управе и Жандармерије. Након ослобођења октобра 1944. године, па све до средине педесетих година у њој се поред Владе и Скупштине Аутономне покрајине Војводине налазио и Дом Југословенске народне армије, у коме су одржаване разне културне манифестације. Током војне интервенције НАТО пакта на Савезну Републику Југославију Банска палата је 19. априла 1999. године била циљ бомбардовања, приликом којег је претрпела значајна оштећења.

Данас након 90 година од када је донета одлука о подизању Банске палате и 80 година од завршетка њене изградње она представља један од симбола града Новог Сада. Она је настала са намером да представља капитално дело и као такво симболизује напредак и просперитет који је донала Краљевина Југославија својим народима. Контроверзе које су пратиле њену изградњу данас су готово заборављене, а Банска палата и данас служи намени за коју је подигнута. Проглашење Новог Сада за административно седиште Дунавске бановине одредило је правац његовог развоја током XX века. Подизање Банске палате била је једна од важних преломних тачака у његовом историјском развоју.

Литература:

1. Donka Stančić, Miško Lazović, Banovina, Novi Sad: Prometej, 1999.

Извори:

2. Arhiv Vojvodine, F126 Kraljevska banska uprava Dunavske banovine
3. Istorijski arhiv Novog Sada, Fond 150 Gradsko poglavarstvo

Штампа:

1. Dan
2. Dnevnik
3. Politika

⁸³ ИАНС, Ф150 58154/1939

⁸⁴ АВ, Ф126/V 27938/1939 Осигурање новосаграђене административне зграде Банске палате у Новом Саду

CONSTRUCTION THE PALACE OF THE DANUBE BANOVINA

Summary: The administrative reorganization of the Kingdom of Yugoslavia is shared in to nine Banovinas. The Danube Banovina hold down the territories of Vojvodina, Baranja and Sumadija, and Novi Sad was designated for its administrative center. In all banners, the authorities had intended to build palaces for the needs of housing and functioning of banovinas administrations. Construction of the palace in Novi Sad started in 1929, but after the competition for the choice of the architectural solution, the jobs were suspended. The reason for postponing the beginning of construction was the Great economic crisis, the consequences of which were overturned only in 1936. The palace was built according to the ideas of the artworks Dragiša Brašovan whose draft was not selected at the official competition. The price of its construction has increased over time due to unplanned bending, as well due to changes in the project, and the difference in the prices of building materials. The main reason, however, was the desire of the authorities to make the palace great and to dominate the city center. The long duration of construction and the high price paid was caused by dissatisfaction with the part of the public. The controversy over whether such a costly building was needed by the people was run on the pages of daily newspapers. Finally the palace was moved in 1939 and from the first day it became one of the symbols of the city of Novi Sad. Even now, ninety years later, the purpose for which it was built was made, and its beauty did not diminish the flow of time.

Key words: Ban's palace, Danube banovina, Dragiša Brašovan, Đorđe Gasparini, Dan

ОДНОС САВЕЗА КОМУНИСТА ЈУГОСЛАВИЈЕ ПРЕМА СРПСКОЈ ПРАВОСЛАВНОЈ ЦРКВИ

*Timeo hominem unius libri.*¹

Тома Аквински

Сажетак: Тема овог рада је однос ауторитаризма према СПЦ од краја 50-их до почетка 70-их година 20 века. Аутор овог рада мишљења је да је ова тема актуелна и данас јер анализом тог периода и утицаја једне партије, тада СКЈ на цело тадашње друштво и поређењем са данашњом ситуацијом могу да се уоче велике сличности. Тај однос је произишао из самог система који је владао у тадашњој СФРЈ. То је био једнопартијски социјалистички систем са самоуправљањем које је у виду „експеримента” карактерисало цело друштвено уређење. Главни носилац власти био је СКЈ у чијем програму су дефинисани и објашњени сви делови друштва, од економског до политичког уређења. Методом анализе садржаја делова програма СКЈ који се односе на религију и односу комуниста као владајуће партије према СПЦ покушаћемо да на конкретним примерима прикажемо однос СПЦ- држава. Методом студије случаја, компаративном методом и анализом објављене грађе аутор се трудио да сагледа тај однос. Резултати до којих је аутор дошао истражујући ову област могу се окарактерисати као настојање државе да свим расположивим средствима СПЦ држи под својим надзором што је и циљ сваког ауторитарног друштва.

Кључне речи: СКЈ, СПЦ, Програм СКЈ, УДБА, епископ Дионисије, Мрчајевци

У периоду после Другог светског рата, до распада СФРЈ (1992) у односима између СПЦ и државе уочавају се две фазе. Прва фаза обухвата време од 1944. када су комунисти преузели власт и која је трајала до 1958. и друга фаза од 1958. до распада СФРЈ (1992). О првој фази аутор је објавио један рад (Бошковић, 2015: 77–99) и због ограничености простора довољно је нагласити да ову прву фазу када су о верским питањима главну реч водили и одлучивали

* otas.boskovic@gmail.com

¹ Бојим се човека који је прочитао само једну књигу (коју је добро проучио, те би могао бити опасан противник у дискусији, поготову ако је то Библија. Међутим, изрека се данас у том значењу не употребљава: данас кажемо тако за необразованог човека којег ни у шта не можеш убедити). (Vilhar 1990: 287)

разни „николетине бурсаћи и партизанке маре” (Мошин, 2008: 11) карактерише репресија у свим њеним видовима (суђења свештеницима, прогонима, физичким нападима, разним претњама итд) и административне мере (доношења разних прописа којима се маргинализује црква) према СПЦ. После неуспелог покушаја да искорене веру у народу, што су сами и признали у свом Програму, комунисти су одлучили да цркву контролишу пошто је нису разбили. Контролисање је главна карактеристика односа цркве и државе друге фазе. Крајњи циљ ове контроле како истиче Милан Радуловић² „био је да се црква изољује у порту, да се њено духовно зрачење, као и културно и социјално дејство, сведу једино на богослужбени обред док би у јавном животу и свештеници и свештени народ ваљало да безрезервно прихвате и подрже комунистичку утопију.” [Закон о црквама и верским заједницама (ЗЦВЗ, 2006: 15). Тема овог рада су односи између СПЦ и државе у овој другој фази. На опису две студије случаја: случај Дионисије и случај Мрчајевци; први случај почетком шесте деценије а други случај крајем исте деценије XX века описаћемо тај однос.

Програм Савеза комуниста Југославије (1958) и религија

Идеје и мишљења класика марксизма о религији; Маркса, Енгелса, и Лењина као и Јосипа Броза Тита унете су у програм СКЈ који је усвојен на VII конгресу СКЈ (1958) за који се слободно може рећи да је био партијска „библија” преко тридесет година (до распада СФРЈ 1992). Ево шта је програм СКЈ значио за високе партијске функционере. За Едварда Кардеља, једног од секретара СКЈ „Програм СКЈ, без обзира на могуће појединачне грешке и недовољну обраду појединих питања јесте основа наше будуће активности и борбе.” (VII конгрес СКЈ, 1958: 44). За другог секретара СКЈ, Александра Ранковића Програм је такође „основа наше будуће активности и борбе” и на основу њега „биће могуће направити читави низ програма за изучавање појединих питања или појединих области.” (VII конгрес СКЈ, 1958: 119). На основу ових ставова главних партијских актера можемо извући закључак да је Програма СКЈ основа из које се може извлачити свако питање и свака активност према било ком сегменту друштва па сходно томе и односи и активности према религији и цркви. Из програма СКЈ произилазиле су разне партијске смернице, идеје и сугестије које су се на седницама партијских актива, конференција и састанака разрађивале а затим практично примењивале и реализовале према свим деловима друштва. Програмом СКЈ у делу Идејна борба комуниста против религиозних и других заблуда и предрасуда, изражен је партијски став о односу власти према религији. Овим ставом се наглашава да полазећи од марксистичко материјалистичког погледа на свет административним мерама се не може отклонити „религија, која се рађа и одржава у одређеним историјским условима материјалне и духовне заосталости људи” (VII конгрес СКЈ, 1958: 392) већ „непрекидним развијањем социјалистичких друштвених односа, ширењем научних сазнања и општим подизањем људске свести, чиме се прогресивно

² Министар вера републике Србије (2004-2007).

остварује човекова стварна слобода и ликвидација материјално-духовних услова за разне заблуде и илузије. Марксизам као поглед на свет и идејна основа практичне делатности комуниста, неспојив је са било каквим религиозним убеђењима. Стога припадност Савезу комуниста Југославије не допушта никакво религиозно веровање (VII конгрес СКЈ, 1958: 393). Други важан акт битан за једнопартијски комунистички систем јесте Статут СКЈ којим се дефинише и поближе одређује ко може да буде члан партије и који су методи рада чланова партије. Члан СК по Статуту „јесте онај ко усваја Програм и Статут Савеза, несебично и активно се залаже за спровођење у живот Програма, Статута и свих одлука Савеза” и што је веома важно у вези религије, партијско „чланство је неспојиво са схватањима и поступцима туђим социјализму као и са исповедањем религије” (VII конгрес СКЈ 1958: 404). Да би дошли до решења свих друштвено-политичких питања „чланови СК се служе убеђивањем као својим основним методом рада.” (VII конгрес СКЈ, 1958: 403). Касније ћемо видети како се практично овај метод примењивао према неистомисљеницима, у овом случају према представницима СПЦ. СФРЈ је била једнопартијска идеолошка држава. У свом реферату на VII конгресу СКЈ (1958) генерални секретар СКЈ Јосип Броз Тито наглашава да је „унутрашњи класни непријатељ социјализма побијеђен” (VII конгрес СКЈ, 1958: 44) да је остао без политичког и економског утицаја али „ипак не треба потцењивати његово латентно дејство у разним облицима, кад год му се за то пружи прилика. Ово латентно присуство непријатеља социјализма не треба потцењивати, нарочито због тога што се са стране, са Запада, противници наше социјалистичке стварности свим силама упињу да активирају те унутрашње непријатељске елементе социјализма, да би помоћу њих, ако не баш онемогућили, а оно бар укочили и компромитовали нашу социјалистичку стварност пред спољним свијетом.” (VII конгрес СКЈ, 1958: 44). У непријатеље социјализма као што смо раније истакли сврстана је и СПЦ. Однос државе и религије односно верских заједница које исповедају одређену религију регулисан је Законом о правном положају верских заједница (1953) када је донета и Уредба о Савезној верској комисији по којој је ово тело „политичко-саветодавни орган СИБ-а” односно Владе за послове у вези државе и цркве а 1956 год. донета је и Уредба о организацији и раду републичке Комисије за верска питања НР Србије под надзором Извршног већа НР Србије (републичке Владе) (Записници са седница Комисије за верска питања НР/СР Србије, 2012: 18-41). Као политичко саветодавни органи савезне односно републичке владе верске Комисије су биле у саставу Одбора за унутрашњу политику који се бавио безбедношћу земље на чијем се челу налазио Александар Ранковић на савезном нивоу а на републичком Слободан Пенезић – Крцун. Зато су ове Комисије и називане Верска Удба (Вељко Ђурић Мишина, 2012: 22) и због председника комисија који су углавном били партизански официри од којих само један није имао чин партизанског генерала на челу савезне Комисије (Вељко Ђурић Мишина 2012: 22). У одељку Програма СКЈ под називом *Положај и улога државног управног апарата* наглашен је значај органа унутрашње безбедности „на подручју заштите социјалистичке изградње и безбедности грађана” (VII конгрес СКЈ, 1958: 336) као и веома значајан став да „ор-

гани унутрашње безбедности представљају значајно неопходно оружје социјализма.” (VII конгрес СКЈ, 1958: 336). Држећи се партијских докумената Комисија за верска питања НР Србије је послала поверљиво упутства потпретседницима НОС (Народни одбор среза) који су били задужени за рад на верским пословима. У местима где су седишта епископа „председници односно потпредседници НОС треба да ступају у контакте са њима не само на молбу епископа, него и по властитом позиву. У разговорима који ће се том приликом водити не трба се задржати само на конкретном предмету ради којег је дошло до састанка, него третирати и остала политичка питања (на пример, сада пут Председника Републике у посету неким земљама Азије и Африке, питање наше спољне политике уопште, изградње земље, питање Македонске православне цркве итд.), јер ће се и на тај начин вршити утицај на њих” (Записници са седница Комисије за верска питања НР/СР Србије, 2012: 685). Ово је у складу са методом убјеђивања којим се прибегло после вишегодишњег насиља и тортура према неистомишљеницима односно класним непријатељем. У истом упутству се даље наводи сарадња са СУП среза на следећи начин: „За праћење верског живота у срезу потпредседник треба да прибавља материјал од постојећих подручних органа, а исто тако за информације може да се обрати СУП среза, који располаже најбољим подацима о томе. Уопште, координација са СУП треба потпуно да се оствари” (Записници са седница Комисије за верска питања НР/СР Србије, 2012: 18-41). Ево како један од удбаша, Миодраг Мића Зечевић задужен за верска питања у својим мемоарима *Тако је било* на сликовит начин описује како се решавао однос са СПЦ. „Боби Радосављевић је био члан Савезне владе и председник Комисије за верска питања. На предлог ове комисије Влада без обавештења јавности одреди епископима плате у висини плате савезног министра (тада 71 хиљаду динара), издвоји средства да се обнове седишта епископа која су се звала епископски дворови и средства да се покрију расходи послуге, која је углавном била састављена од жена и радила за потребе епископа. Ту су била и друга средства за потребе Патријаршије, Синаја, Свете горе и неких манастира. Свештеници су тада добили социјално и здравствено осигурање, али не и редовне плате јер су великодостојници сматрали да они зарађују вршећи верске обреде за потребе народа. Наравно, све је то урађено у оквиру центлменског договора, без јавности.” (Зечевић, 2010: 192-193). Да ли су сви епископи били подмићени на овај начин нема чврстих доказа док се не отворе архиви. За свештенике из БиХ се зна. Иван Бешлић је у приватном издању на преко 2500 страница у четири тома објавио књигу докумената сарадника УДБ-е у БиХ. Књига под називом *Čuvari Jugoslavije-suradnici Udbe u Bosni i Hercegovini* [Bešlić 2003] у четвртном тому садржи списак Срба сарадника УДБЕ где се налази име епископа бањалучке епархије др Андреја (Фрушића) (Bešlić, 2003:637) под псеудонимом „Тимок” (Bešlić, 2003:45) и доскорашњег епископа дабро-босанског Василија (Качавенде) (Ivan Bešlić, 2003:638) под псеудонимом „Павле.” (Bešlić, 2003:522) Међутим било је и епископа који су били „тврд орах” који су истрајали на свом путу борбе против комунистичке једнопартијске диктатуре. Један од њих је био епископ Америчко-канадске епархије Дионисије (Миливојевић).

Случај дионисије

Као што смо навели тоталитарна партијска власт настоји да контролише све сегменте друштва. Најпластичнији пример како је комунистичка власт контролисала СПЦ јесте Свети архијерејски сабор. Свети архијерејски сабор је највише представништво јерарха у Српској православној цркви. Он је „црквенозаконодавна власт у пословима вере, богослужења, црквеног поретка (дисциплине) и унутрашњег уређења цркве.” (Перић, 2006: 257). Сабор представља врховну судску власт у оквиру Цркве. Председник Сабора је патријарх а чланови су сви епархијски и викарни епископи. Извршни орган (извршна власт, црквена влада) Светог архијерејског сабора јесте Свети архијерејски синод. Синод у фебруару или марту сазива Сабор у редовно заседање између Васкрса и Духова текуће године (Сабор заседа сваке године). По Уставу СПЦ Синод утаначује дневни ред седница Сабора. .” (Перић, 2006: 257). „По доношењу одлуке о сазивању Сабора Синод би, истога дана, поштујући обавезе према државним властима” (Ђурић, 2012: 191). обавештавао Савезну и Републичку комисију за верска питања (СКВП и РКВП) о дневном реду. Чак су и представници комисија учествовали у састављању дневног реда а председник СКВП је посеђивао уочи Сабора патријарха. (Ђурић, 2012: 191-228). Ово је у супротности са чланом 25 Устава ФНРЈ по коме је „Црква одвојена од државе” (Устав ФНРЈ 1946) и по коме су у истом члану „Верске заједнице, чије се учење не противи Уставу, слободне у својим верским пословима и у вршењу верских обреда” (Устав ФНРЈ 1946). Овај члан Устава је у нешто измењеном облику унет, разрађујући општа начела Програма СКЈ и у Устав СФРЈ (1963). Преко Синода и Сабора комунистичка власт се обрачунала са епископом америчко-канадске епархије Дионисијем што је довело до првог раскола (1963) у историји СПЦ. Постоје два мишљења у вези овог раскола. Једни сматрају да је тај раскол „црквено-канонске” а други „национално-политичке природе” (Благојевић, 2005:113). Аутор овог текста је присталица другог мишљења а да је црквено-канонско рашчињавање епископа Дионисија пилатовско (комунистичко) прање руку од целе ствари. Епископ Дионисије је постављен за епископа америчко-канадског 1938 год. За време и после II светског рата изјаснио се за покрет Драже Михаиловића и остао веран покрету до краја. Активно је учествовао и залагао се у прихватању српских избеглица, ратних заробљеника и присталица покрета Драже Михаиловића који нису хтели да се врате у земљу. У периоду од 1946-1952 год. око 63 000 Срба је усељено у САД (Ђурић 2012, 440-441). То није остало непримећено код нових власти које су пратиле рад и понашање свештеника који су били у емиграцији. Југословенске власти су сматрале да је већина свештеника у емиграцији непријатељски расположена према ФНРЈ и да активно сарађује са политичком емиграцијом. Поводом тога 1955 год. Државни секретаријат иностраних послова (ДСИП) је направио анализу о раду политичке емиграције у САД где је наглашено да су „ове избеглице, непријатељски расположене према новој Југославији, уживају сву благонаклоност америчких власти, пуну моралну подршку, а вероватно и материјал-

ну. Њима је у Америци дозвољено да развијају своју непријатељску пропаганду против наше земље, а да их у томе ниједна америчка власт не спречава...С друге стране, нашим конзулима у САД се на разне начине отежава контакт са овим политичким избеглицама како се на њих не би утицало да измене свој став када сазнају истину о новој Југославији” (Радић, 2002: 304). 1956 год. у Питсбургу је одржан Осми епархијски црквено-народни сабор на коме је донето неколико одлука које су изазвале буру у Патријаршији. На овом сабору тражено је од Патријаршије да се убудуће за „свештенике вамеричко-канадске епархије узимају искључиво деца овде рођена” да патријарх преда епископу Дионисију управу над црквеним деловима у земљама Средње и Јужне Америке, да су „просперитет, јединство и слога српске емиграције у свету аксиоми америчко-канадске епархије” (Радић 2002, 304] и да црквено-народни сабор протестује против „притисака који безбожни комунистички режим врши над СПЦ у Југославији.” Радић 2002: 304]. Ове одлуке као и скидање југословенске заставе са зграде Генералног конзулата ФНРЈ у Торонту а потом и спаљивање у цркви Св. Саве 1957 год. имало је за последицу састанак предсеника СКВП Добривоја Радосављевића и патријарха Викентија фебруара следеће године (Радић, 2002: 309). Историчарка Радмила Радић у својој књизи *Држава и верске заједнице* овај сусрет описује на следћи начин: „Радосављевић је рекао патријарху да је Дионисијева ситуација тешка (иако он ни као човек, ни као родољуб није на месту), јер се на њега врши велики притисак и од „политичко-четничке багре”, а можда и од званичних америчких органа” (Радић, 2002: 309). Једна од тачака дневног реда на заседању Сабор исте године била је посвећена епископу Дионисију и његовом раду. Тада је под притиском СКВП донета одлука у интересу СПЦ којом треба „Умолити Његово Преосвештенство Епископа америчко-канадског Господина Дионисија да се у писменом општењу са Светим Архијерејским Синодом и Сабором служи изразима који доликују угледу Светог Архијерејског Синода и Сабора, и Њега самог као Архијереја” (Радић, 2002: 310). У овај проблем америчко-канадске епархије умешала се и УДБА. Поменути Миодраг Мијо Зечевић који је тада био задужен за рад са верским заједницама у својим мемоарима о овом случају каже следеће: „Својевремено заједнички проблем цркве и државе био је епископ северноамерички Дионисије родом из Кусатка, села код Смедеревске Паланке...Није много ценио патријарха и Свети синод, а радио је противу државе помажући српску политичку емиграцију и противнике нове власти. Преко УДБ-е на студије „послата” му је једна земљакиња, о којој се он усрдно и дуго старао...По природи боем, љубитељ жена и лепог живота, више бизнисмен него верски човек...није хтео да долази на позиве патријаршије у земљу јер се бојао да ће му бити забрањен повратак у Северну Америку а он постављен за епископа у неком крају наше земље” (Зечевић, 2010: 193) Студенткиња која је „послата” епископу од стране УДБ-е јесте Радмила Милентијевић, у СР Југославији министарка без портфеља у Влади Милана Панића 1992 год. и министарка информисања Републике Србије 1997-1998 у Влади Мирка Марјановића. Да се ради о њој сазнајемо из захтева који је упутио патријарх Герман секретару СКВП Милоју Дилпарићу 1963 год. којим се траже докази против епископа Дионисија у вези

његовог неморалног начина живљења (Радић, 2002: 328). 1963 год. је била веома значајна за епископа Дионисија и његов положај. Због тога је потребно у овом политиколошком чланку користити се историјским методом приказивања догађаја који су веома битни за „случај Дионисије.” У СКВП јануара месеца разрађен је план у десет тачака за акцију „против антијугословенског дела свештенства у емиграцији.”³ По овом плану епископ Дионисије је једино поменут и нико више у десетој тачки из чега можемо закључити колики је значај њему придаван. 7 фебруара 1963 год. одржан је у Либертвилу епархијски црквено-народни Сабор на коме је епископ Дионисије према информацијама Амбасаде у Вашингтону говорио о борби против Ј.Б.Тита и комунизма. Крајем марта састављен је у СКВП документ у коме су „побројане све кривице епископа Дионисија” (Радић, 2002: 328) на основу чега ће бити састављена оптужница против њега 16 октобра 1963 год. на 38 страница (Стефановић, 1988:101). 15 јула 1963 год. СКВП одржала је састанак на коме су присуствовали Петар Стамболић, председник СИВ-а, Слободан Пенезић-Крцун, председник ИВ Србије и Мато Радловић, потпредседник СКВП. На састанку је утврђено придржавајући се плана од десет тачака да акције против Дионисија и његове епархије треба ограничити на црквени ниво како „се противницима не би могли дати аргументи о мешању државе” (Радић, 2002: 337) у проблеме цркве. Пре него што је подигнута оптужница на ванредном заседању СА Сабор 27. јула установљава да је „епископ Дионисије погазио своју архијерејску заклетву

³ На овом месту потребно је навести у целини План од десет тачака : „1. Припремити преглед свештеника-емиграната по вероисповестима са подацима о њиховој антијугословенској активности, мјестима одакле су као свештеници отишли ван, као ми где се сада налазе. Најтеже случајеве 30-40 издвојити и усредочити се на њих. 2. У облику информације упознати све републике са потребним делом материјала кога би слали на терен са инструкцијама о начину коришћења. 3. Захтев (писмени) врховима верских заједница у земљи у циљу заузимања става према непријатељски активним свештеницима у емиграцији, који се било којим средствима боре против ФНРЈ. Мере које захтевамо а) осуда, б) ограђивање, ц) позивање преступника на црквени кривични поступак ради кажњавања све до изопћења, д) попуна жупа односно парохија вани. Све то са циљем диференцијације и изоловања антијугословенског свештенства вани. Јер је несхватљиво да свештеници који припадају одређеним црквеним јединицама у Југославији истовремено раде на рушењу поретка у земљи. 4. На том плану користити свештеничка удружења у земљи да се до максимума заложу у борби против непријатељски активних свештеника у емиграцији: а) резолуције и захтеви односним поглаварима верских заједница да они предузимају одређене мере, б) сталешка штампа да се ангажује на тој линији, ц) такође ангажовати матице исељеника- 5. Разговор са поглаварима појединих жупа и парохија са чијег су терена свећеници емигранти-у смислу наших захтева (тачка 3). 6. Разговор са бискупима и епископима појединачно са чије су бискупије (епархије) свећеници емигранти. Са таквим притиском одоздо планирати: 7) Демарш (неке врсте) код римокатоличког епископата, Патријаршије и највишег руководства других верских заједница. (Са одређеним специфичним разликама). 8. Мобилизација наших позиција вани: а) ангажовати позитивније црквене општине, б) исељеничке организације, њихову штампу, радио часове итд. ц) везе наших верских заједница са црквама дотичних земаља. (Можда и њих снабдети са неким документованим подацима, разговори са њима итд.). 9) Будуће црквене делегације, које одлазе у посету иностранству, оријентисати не само у досадашњем правцу, него у смеру акције. Наравно у сарадњи са врховима верских заједница у земљи (СПЦ, МПЦ, све протестантске верске заједнице). 10. У склопу овог плана значајно место заузима акција за смењивање Дионисија-иницијатива наших из САД” (Архив Југославије, СКВП, 144-65-522. Радмила Радић 2002:325-326).

и изгубио услове из чл. 104 Устава СПЦ предвиђене за положај епархијског епископа, и на основу чл. 111 Устава СПЦ разрешава га дужности епархијског епископа” (Жујовић, 1990: 46). Овде се треба укратко осврнути и на тадашњи међународни положај ФНРЈ и њене односе са САД. После сукоба са Совјетским Савезом (1948) који је у почетку изгледао као партијска „породична свађа” (Животић, 2015: 5). ФНРЈ је после економске блокаде земаља Совјетског блока дошла у веома тешку економску ситуација. Излаз из те ситуације је потражен на Западу, пре свега у САД што је верификовано на Вашингтонској конференцији 1951 год. када је ФНРЈ приступила систему америчке војне помоћи у случају агресије са Истока (Животић, 2015: 5-49). После ове конференције неколико се пута покретала иницијатива о званичној посети Јосипа Броза Тита САД (Богетић, 2012: 139-142), али све су иницијативе биле безуспешне све до 1963 год. када је 7.априла Тито упутио писмо председнику САД Џону Кенедију у коме се наводи да верује (Ј.Б.Тито) да је „и у интертесу Сједињених Држава, да владе наших земаља учине све што је неопходно да се заустави овај процес слабљења и кварења наших односа” (Југославија – САД, поруке председника Југославије и САД, 1944-1980: 42). После ове поруке следећег месеца у званичну посету Београду стигао је државни секретар САД Дин Раск (Šulcinger, 2011: 458) са позивом Ј. Б. Титу од председника Кенедија да посети САД. Ј.Б.Тито је посетио САД 16.октобра 1963.год. Тим поводом у Чикагу, Њујорку и Вашингтону српска емиграција је организовала демонстрације против Титовог доласка у САД. Демонстранте је у Вашингтону предводио лично епископ Дионисије са шест свештеника из своје епархије. На транспарентима које су носили демонстранти писало је: Тито, тројански коњ Москве, Тито мрзи Америку али воли америчке доларе, Тито је масовни убица српског народа, Кенеди не рукуј се са убицом, Тито је убио ђенерала Дражу Михаиловића, Гангстер Тито, Доле крвави комунистички диктатор! итд. И повицима : „Убицо, убицо!”, „Разбојниче!”, „Тиранине!” (Бељаковић, 1964: 31-33). Током демонстрација претучен је и пратиоц Ј.Б.Тита генерал Милан Жежељ (Бељаковић, 1964: 28). Иако је добио званично извињење од председника Кенедија и државног секретара Дина Раска због „инцидентата” приликом посете САД, у Београду је оцењено да су „бес и мржња коју су испољавали југословенски емигранти према Титу допринели даљем еродирању његовог ауторитета у очима америчке јавности и америчких конгресмена” (Богетић, 2012: 152). Да ли случајно или не истог дана 16.10.1963 год када је Ј.Б.Тито ступио на тло САД Синоду је уручена оптужница против (развлашћеног) епископа Дионисија (Богетић, 2012: 144). Оптужница је била подељена у више делова да би се што више облатио епископ: Канонска непослушност епископа Дионисија, епископ Дионисије душевни болесник, епископ Дионисије и жене, Дионисије и хомосексуалци, Морални лик Дионисија, епископ Дионисије интригант (Стефановић, 1988: 99). Од 12-14 новембра 1963 год. у Либертвилу одржан је црквено-народни сабор Дионисијевих присталица на коме је проглашено одвајање епархије од Мајке, СПЦ (Жујовић, 1990: 48) када је изабран Иринеј Ковачевић за викарног епископа. Следећег месеца председник СКВП Мома Марковић се састао са патријархом Германом у вези епископа Дионисија након чега је у СКВП нап-

рављен списак мера „ради сређивања” стања у СПЦ. Једна од мера са списка јесте „што хитније доношење пресуде по кривици епископа Дионисија” (Радић, 2002: 344). На свом редовном заседању СА Сабора који је сазван раније (27. фебруара-7. марта) 1964 год. једногласном одлуком по кривицама из оптужнице епископ Дионисије је кажњен лишењем епископског и монашког чина. Следећег месеца у СКВП у присуству представника ДСИП-а, ССУП-а, Савезног секретаријата за информисање и Савета за питње исељеника одржан је састанак на коме се расправљало о СПЦ у САД и Канади. „Констатовано је да су дотадашњи резултати рада државних органа добри и да је постигнут први и основни задатак да се део цркве у дијаспори истргне испод утицаја екстремне емиграције и тиме ослаби утицај антијугословенске активности српске емиграције у целини” (Радић, 2002: 348) Мирослав Мајкл Ђорђевић, српски емигрант, недавно је објавио књигу о америчко-српским односима у којој пише „да се добро зна, до раскола је формално дошло због црквене јурисдикције, али је, заправо, тиме потврђено да комунисти имају утицај на Цркву” (Ђорђевић, 2016: 25).

Случај Мрчајевци

Као пример комунистичке пропаганде у непостојање бога описаћемо случај који се десио поводом једне телевизијске емисије која је емитована 23. јануара 1969 год. на телевизији Београд. Претходне године успешно је обављена мисија из свемирског програма Apollo 8 када је први пут летилица са људском посадом ушла у месечеву орбиту и направила снимке земље што је било од великог начуно-технолошког напретка. Поводом овог догађаја познати новинар ТВ Београд Јован Шћекић направио је емисију „Видик” у селу Мрчајевцима. За учеснике емисије изабрао је локалног свештеника Миодрага Арсенијевића, чачанског одборника Миливоја Петровића, познатог текстописца народних песама Обрена Пјевовића и члана САН-у Владимира Тошића. Главно питање које је поставио новинар било је: постоји ли Бог после лета човека у космос? Сви учесници емисије одговорили су да Бога има упркос научно-технолошком напретку а као потврду вере у Бога свештеник је навео да у селу од 5000 становника само 60 кућа не прима свештеника. „Ја сам у овом селу парох скоро осамнаест месеци. Када сам дошао овде, није ме примало 160 кућа. Сада је тај број спао на 60 кућа али и код њих идем. Ноћу крштавам и венчавам а у сутон певавам” (Џомић, 1997: 266) изјавио је свештеник. После ове емисије и изјаве у њој свештеника Арсенијевића на сцену ступа „држава” са својим апаратом у демантовању изјаве и раскринкавању „непријатеља” самоуправног друштва. По устаљеној пракси кренуло се осудама на заседањима партијских комитета од сеоских, месних до градских као и на седницама одбора ССРН-а. Критике и осуде свештеника на партијским састанцима и на седницама одбора ССРН-а представљају пример тоталитарног и аутократског система у односу на појединца и његово место у том систему. Прва мера која је задесила учеснике поменуте емисије било је искључење из ССРН-а

(Џомић, 1997: 267). После је уследила осуда и блаћење преко штампе. У *Чачанском гласу* је наведено да су учесници емисије и „неколицина сељака за време рата били на страни четника” а да сада преко свештеника непријатељ „појачава свој рад” (Ђоковић, 1969). Ево још неких наслова из тадашње штампе у вези овог случаја; „Партијски састанак због Бога и телевизије” и „Погрешили због Бога”(Експрес политика), „Има ли Бога у Мрчајевцима” и „Комунисти београдске телевизије упутили писмо Мрчајевчанима” (Политика), (Џомић, 1997: 267). Ако анализирамо изјаве са састанка СК у Мрчајевцима поводом ове емисије и случаја „мрчајевачког пароха” видећемо право лице система социјалистичког самоуправног друштва. Пре него што пређемо на анализу појединих изјава са партијског састанка у Мрчајевцима потребно је одговорити на питање: зашто се тако жестоко реаговало на поменуте изјаве учесника емисије а посебно свештеника Арсенијевића? У цитираној изјави свештеник је не слутећи ударио на саме темеље постојећег система односно на Програм СКЈ, на комунистичко свето писмо. Износећи тврдњу да и у 60 кућа за које се сматрају да су комунистичке, ноћу одлази да „крштава и венчава” огрешио се о Програм СКЈ у већ наведеном делу из Програма да је „марксизам, као поглед на свет и идејна основа практичне делатности комуниста, неспојив са било каквим религиозним убеђењима” и да „припадност Савезу комуниста Југославије не допушта никакво религијско веровање” (Манифест КП и Програм СКЈ, 1983: 316). А из свештеникове изјаве да се закључити да су комунисти, који се декларишу као атеисти дволични и непоуздани чланови Савеза комуниста чим примају свештеника кућама и то тајно. Тек ће се са појавом књиге Едварда Кардеља непуну деценију касније „Правци развоја политичког система социјалистичког самоуправљања” (1977) почети да расправља о томе да ли религиозни људи могу да буду чланови партије. Сада ћемо прећи на анализу изјава мрчајевачких комуниста о овом случају. Ово је пример, шаблон како се тада вршио обрачун са неистомишљеницима. Иако је емисија имала документаран карактер о једном догађају власт (комунисти) ће је сматрати политичком емисијом. Из изјава (Ђоковић, 1969) мрчајевачких комуниста закључујемо да се ради о непријатељској групи. „Прва три четири учесника били су активни четници за време рата, а други су били везани за њих” (Џомић, 1997: 268). каже један од давалаца изјаве и окупљали су се у кући једног од учесника у емисији. „Чуди ме да се сада негира нешто што је наука доказала. Овом емисијом је све згажено, па би неко морао да одговара за то. Ја сам те вечери у телевизији видео непријатеља” (Џомић, 1997: 269). изјављује други учесник. „Иза ових ситних ствари стоји нека крупна риба” (Џомић, 1997: 271) изјављује трећи учесник. Да би се спречио утицај ове „непријатељске групе” како ју је један од дискусаната препознао на састанку је одлучено да се уједине, буду ближи, јачи и чвршћи јер су многима од њих „извадили срце” како је изјавила једна од партијских активисткиња на том састанку (Џомић, 1997: 271). „Ми не смемо дозволити да нам приличан број ОМЛАДИНЕ падне под утицај социјализму туђих схватања у првом реду класног непријатеља који се у свом раду и деловању служи овде православљем и национализмом, а у другим срединама католицизмом и опет национализмом. То значи да СК, у првом

реду, па и све остале друштвено-политичке организације треба више и организованије да се боре против непријатеља свих боја, а то ће и постићи интензивнијим радом уопште, а на идеолошком напресе” (Чачански глас 1972) наводи се у закључку са Састанка Општинског комитета СК у Чачку на ком су критиковане негативне појаве у друштву. На овом примеру видимо како пролазе непријатељи комунистичке утопије, а ово је и пример понашања и данашњих партијских органа. Овде можемо поставити питање: за ових скоро педесет година да ли се променило нешто у понашању партијских органа и њихових чланова? Поменути свештеник Миодраг Арсенијевић је касније (1972) погинуо у саобраћајној несрећи а народ је остао у уверењу да га је ликвидирала тајна полиција (УДБА) због поменутих изјава (Џомић, 1997: 273).

*

* *

Сврставши цркву у „непријатеља” социјализма југословенска власт је попут тоталитаристичког (стаљинистичког) система који „измишља” и „прогања” непријатеља произвела два највећа непријатеља људи, страх и наду. Владајући страхом и дајући лажну наду „у светлију будућност” овај једнопартијски комунистички систем се урушио сам по себи иако многи учесници тог урушавања и дан данас тврде и убеђени су у разне теорије завера да је систем пропао не што није добар него је сметао светским моћницима. У потврду овог става навешћу мишљење једнопартијског апартчика из тог времена. На једној од седница РКВП Србије (1962) члан те комисије (Милослав Гоња) у духу партијског Програма је изрекао ову реченицу: „Изгледа да ће за једно 10–15 година свештеници одумрети” и запитао се „да ли ће се то догодити са религиозним масама?” (Записници са седница Комисије за верска питања НР/СР Србије, 2012: 389). Данас, после урушавања тог система сведоци смо да СПЦ игра велику улогу у систему а да су многи који су учествовали у разним осудама и критикама религије постали „верници.”

Литература:

1. Beljaković, Miodrag (1964): *Brozovo stradanje u Sjedinjenim Američkim Državama*, Srpski kulturni klub „Sv. Sava”, Njujork
2. Bogetić, Dragan (2012): *Jugoslovensko-američki odnosi 1961-1971*, Institut za savremenu istoriju, Beograd
3. Blagojević, Gordana (2005): *Srbi u Kaliforniji: obredno-religijska praksa i etnicitet vernika srpskih pravoslavnih parohija u Kaliforniji*, Etnografski institut SANU, Beograd
4. Bošković, Otaš (2015): *Odnos nove vlasti prema SPC 1944-1958*, Politička revija, XLV,3:77-99, Beograd
5. Đoković, Milan (1969): *Gde je bog u Mrčajevcima posle leta u kosmos*, Čačanski glas 29,1
6. Čačanski glas (21.1.1972)
7. Đorđević, Miodrag Majkl (2016): *Decenija iluzija*, Clío, Beograd
8. Đurić, Veljko Mišina (2012): *German Đorić, patrijarh u obezboženom vremenu*, Manastir Slanci, Beograd
9. Životić, Aleksandar (2015): *Vašingtonska konferencija 1951*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva i INIS, Beograd

10. Žujović, Gordana (1990): *Episkop Hrizostom, život i rad*, Sveti arhijerejski sinod SPC, Beograd
11. *Zakon o crkvama i verskim zajednicama* (2006): Službeni glasnik, Beograd
12. *Zapisnici sa sednica Komisije za verska pitanja NR\SR Srbije* (2012): INIS, Beograd
13. Zečević, Miodrag Mića (2010): *Tako je bilo*, Nolit, Beograd
14. *Jugoslavija-SAD, poruke predsednika Jugoslavije i SAD 1944-1980* (2014): Arhiv Jugoslavije, Beograd
15. *Manifest KP i Program SKJ* (1983): Komitet organizacije SKJ u JNA, Beograd
16. Mošin, Vladimir Aleksejevič (2008): *Pod teretom*, Gradska biblioteka, Pančevo
17. Perić, Dimšo (2006): *Crkveno pravo*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd
18. Radić, Radmila (2002): *Država i verske zajednice 1945-1970 knj. 2*, Institut za noviju istoriju, Beograd
19. Stefanović, Živan (1988): *Srpska crkva pod komunizmom – Crkveni raskol*, Čikago
20. *VII kongres SKJ* (1958): Kultura, Beograd
21. *Ustav FNRJ* (1946): Beograd
22. Dzomić, Velibor (1997): *Stradanje Srbske crkve od komunista knj. 1*, Svetigora, Cetinje
23. Bešlić, Ivan (2003): *Čuvari Jugoslavije: suradnici UDBE u Bosni i Hercegovini* (urednik: Ivan Bešlić), Tom IV. Posušje
24. Vilhar, Albin (1990): *Latinski citati*, Matica srpska, Novi Sad
25. Šulcinger, Robert (2011): *Američka diplomatija od 1900. godine*, Udruženje za studije SAD u Srbiji, Beograd

RELATIONS SCJ WITHIN SPC

Summary: The subject of this paper is relation of authoritarianism to SPC from the end of fifties to the beginig seventies years 20th century. Author has a thing that topic is popular becayse analysis this period and infulence a political party , then SCJ on whole then society and comparation with today's situation great resemblance can be observed. That relation was be a result of then system who ruled. That was a one-party socialistic system with self-managment in the form of one experiment characterized whole social organization. Main ruler in SCJ in wich program are explained and defined all parts,from sociaty-economic to political organization. Method of content analysis partis of programs SCJ which refer to religion and relation communists like ruler party which SPC we will try on concrete examples we show relation SPC – state. Comparative and istorical method and analyse published paper, author are tried to looked at that relation. The results to which is author came searching this topic can bi characterize like effort of country trying to get all alternative resourses SPC keep under control. Country is through party apparatus and UDBE kept under control and often unauthorized method this service influenced on authorities SPC and clergy and isolates and diminishes the impact in sociality which is the final goal all authoritative regime like was then FNRJ (from 1963, SFRJ). Arranging church to enemies of socialisam, Yugoslav govermant are like a totalitarianisim system like inventing and pursuing enemies produced two the biggest enemies in the people, fear and hope. Ruling the fear and keep fake hope in brighter future, this one-party's communists system are chrushed by itself although many participans that collapse today claim, they are convinced in many conspiracu theories that system failed not because it's not good,failed because it bothered by great powers.

Key words: SCJ, SPC, Program SCJ, UDBA, Bishop of Dionysia, Mrcajevci

ПРОФЕСИЈА И МОРАЛ

Сажетак: Појам професије користи се у српском језику синонимично са појмовима посао или занимање. Ипак, садржај појма професије је такав да означава само она занимања која испуњавају критеријуме стручности, одговорности и корпоративности. Аутор заступа тезу да је неопходно проширити садржај појма професије ознаком моралности, али и аргументује на који начин су преостале три карактеристике професије нужно повезане са моралности. Проширивањем експлицитног садржаја појма професије ознаком моралности смањује се досег појма, па изван њега остају сви они који заузимају позицију у професији, а не одговарају нужним критеријумима. Вредновање квалитета рада припадника било које професије мора бити условљено претходном идентификацијом појединца као легитимног припадника професије. Уљези у професијама представљају непосредну опасност по целокупно друштво, те овај рад за циљ има појашњавање критеријума за дефинисање професије. Рад се посебно осврће на сферу политике, која где је критеријум моралности нарочито комплексан.

Кључне речи: професија, морал, етика, политика, појам

Једна од базичних особина човека јесте његова друштвеност. Човек као *zoon politikon* рађа се, развија и живи само у друштву, само у сталној интеракцији са другим људима, само кроз континуирано размењивање садржаја свести са ближњима. Људска трансценденција животињског и прималног стања свести омогућена је нашом менталном способношћу да стварамо, организујемо, и комуницирамо појмове путем симбола. Најважнији симболички систем људске комуникације јесте језик, док има и оних који чак сматрају да људска свест почива на језику. Ипак, колико се год језик приближавао савршености својом еволуцијом, чини се да никада неће у потпуности моћи осликати садржај људске свести. Врло често суочени смо са феноменима пред којима језик достиже своје лимите и показује своју голу недораслост свести. Ова је несавршеност језика одговорна за немали број човекових заблуда, недоследности, и неразумевања. Поједини се термини користе, двосмислено, прешироко и ван контек-

* draganstanar@yahoo.com

ста, а неретко се управо таква употреба дубоко устали у језику, до те мере да термин или реч промени своје изворно значење, и почне реферирати на други појам. Термин професија представља једну такву реч, реч чија се употреба у језику „померила“ тек незнатно, али сасвим довољно да у колоквијалном говору више не означава изворни појам. Прецизним дефинисањем значења термина професија, и тачним дефинисањем појма на који овај термин реферира, доприносимо не само појмовном разјашњењу, већ и веома значајним друштвеним импликацијама употребе овог термина у свакодневници.

У свакодневном говору термин професија углавном се користи синонимно са термином занимање, уз тек повремено разликовање значења ова два термина. Чак и у тим ретким случајевима, под занимањем подразумевамо тренутни посао, док под професијом подразумевамо посао за који се неко школовао и за који је стекао неку врсту потврде. Ипак, значење термина професија прилично се разликује, или би бар требало да се разликује, од значења термина занимање или посао. Дефинисање појма професије омогућиће нам увид у корениту разлику између оних чланова друштва који се могу сматрати члановима професије и оних који се баве неким занимањем, а од нарочите је важности испитати моралну компоненту појма професије. Један од аутора који увиђа потребу дефинисање професије је Хантингтон (Huntington), један од најзначајнијих политиколога друге половине прошлога века. У његовом, за војну професију капиталном, делу *Војник и држава*, он препознаје три карактеристике „које разликују једну професију као посебну врсту занимања... стручност, одговорност и припадништво групи“ (Hantington, 2004: 10). Сва су три атрибута професије на један коренит и дубок начин повезана, међусобно се условљавају, један из другог проистичу и готово се међусобно дефинишу. Уверени смо да је неопходно проширити дефиницију и опис појма професије са још једним, додатним, атрибутом, који би суштински и логички повезао постојећа три, и који би у многome олакшао не само процес евалуације важности професије, већ и процес дефинисања и препознавања припадника једне професије. Тај атрибут професије јесте етички атрибут, тачније **моралност**. Свесни стања морала у савременом друштву, сматрамо важним на почетку напоменути да етика никада није претендовала да опише садашње друштво, већ да опише друштво ка којем треба тежити – наше тврдње стога нису дескриптивне већ прескриптивне.

Занимања и професије

Не само да намеравамо да придодемо атрибут моралности дефиницији појма професије, већ за циљ имамо постулирање моралности као темеља постојања професије. Тек се на овом темељу могу сазидати три носећа стуба професије – стручност, одговорност и припадништво групи. Као што Хантингтон напомиње, добробит целокупног друштва као јавно добро јесте у фокусу припадника професије, она представља њихов ултимативни циљ. Овај је циљ сам по себи морално вредан, тј. инхерентно добар, и поставља припаднике профе-

сије у деликатну позицију у којој зарада, која представља само инструментално добро, није и не може бити стављена испред инхерентно доброг циља. Примарна мотивација за обављање посла свих припадника професије мора бити допринос процесу стварања друштвеног благостања, а не лична материјална добит и зарада. Управо је тај инхерентно добар циљ припадника професије, односно тежња његовом испуњавању, критеријум којим дефинишемо шта заправо значи бити „професионалац“¹. Наравно, ово не значи да нико од припадника занимања које нису професије не може допринести друштву, али он за разлику од професионалаца нема дужност да то чини.

За разлику од стручњака који раде у пословима који нису професије, и чији се квалитет не мери под нужном претпоставком да остварују циљ друштвеног добра већ на основу њихове ефикасности у примени стечених знања и вештина, испуњавање интринзично доброг циља представља базични предуслов било каквог даљег вредновања квалитета рада припадника професије. На пример, добар трговац је онај који успешно и вешто примењује своја знања, склоности и вештине у процесу трговине, и тиме прибавља материјалну добит, која је циљ процеса трговине. Потпуно је ирелевантно да ли тај човек тргује храном и књигама или цигаретама и оружјем – уколико оптимално користи своја знања, склоности и вештине, и тиме стиче материјалну добит, он је добар трговац. Предмет трговања је ирелевантан за дефинисање појма трговац, будући да не постоји нека издвојена и дефинисана карактеристика трговца која би диктирала чиме он све тргује. Исто се може применити на програмера, архитекту, столара и све оне чија занимања нису професије – квалитет њиховог рада процењује се на основу ефикасности примене знања и вештине, а не на основу циља којем у процесу рада теже. Чини се редувантно истаћи да циљ процеса рада не утиче ни на који начин на њихово припадништво неком занимању, тј. да програмер остаје програмер без обзира на то да ли развија програм за едукацију угрожених друштвених група или алгоритам за повећавање предаторских каматних стопа у банкама; столар остаје столар без обзира на то да ли прави анатомске столице за децу са посебним потребама или справу за мучење политичких затвореника и дисидената. Они не губе својство и функцију програмера или столара, нити је потребно редефинисати те појмове како би програмери остали само они људи који програмирају за инхерентно добар циљ или како би столари остали само они људи који праве предмете од дрвета који ће имати ваљану употребу и који ће служити за добробит.

Са друге стране, припадници професија морају да првенствено испуне нужан захтев тежње ка интринзично добром циљу свог рада како би се квалитет њихове примене знања, склоности и вештине уопште вредновао. Штавише, става смо да одступање од таквог циља не само да негира могућност било каквог квалитета припадника професије, већ га дисквалификује као „професионалца“. Управо због овог појмовно-нужног атрибута, да обављање посла у професији мора бити у циљу интринзичног добра (друштвеног благостања), а

¹ Термин професионалац у овом контексту користимо да означимо припадника професија, које смо претходно дефинисали Хантингтоновом терминологијом

не инструменталног добра (новац, слава, репутација, итд.), постулирамо моралност као четврту нужну карактеристику професије, у чијем недостатку особа не може бити припадник професије, без обзира на то колико је ефикасна у примени знања, склоности и вештина. Пре него што се окренемо неким практичним примерима, неопходно је препознати и идентификовати која су то занимања која бисмо могли назвати професијама, тј. која испуњавају све критеријуме професије – стручност, одговорност, припадништво групи и моралност. Чини се да је прво и нагушће сито кроз које ћемо пропустити сва занимања у потрази за професијама сито изузетне друштвене важности. Професије су занимања од суштинског друштвеног значаја, занимања која су постојала и постоје у сваком друштву, стубови који држе једну људску заједницу и без којих та заједница нема будућност. Друго, нешто „финије“, сито јесте сито материјалне надокнаде за рад, која у случају професија може бити само секундарни мотиватор и разлог за рад. Коначно, последње сито јесте прескриптивно сито друштвеног поштовања и угледа које нам говори о томе која занимања би требало да буду друштвено најцењенија. Када сва занимања у једном друштву протресемо кроз ова сита, пред нама ће остати само она занимања која су друштвено витална², чија се важност никада не може материјално довољно компензовати већ се материјална компензација суплементира, у идеалном случају, огромним друштвеним угледом и поштовањем. Очигледно, оваквих занимања не може бити много, али се неке професије на први поглед издвајају као еклатантни примери професија – лекари, полицајци, судије, војни официри³ и учитељи⁴. Са друге стране постоје занимања која се можда на први поглед, услед високог степена друштвене компромитованости, не чине професијама, али то свакако јесу – политичари, новинари⁵, свештеници, итд. Важност професија за свако друштво осликана је и постојањем специфичних примењених етика (војна етика, медицинска етика, правна етика, полицијска етика, итд.) али и феноменом заклетви друштву које су обавезне за припаднике многих професија у готово свим савременим друштвима.

Моралност као *condition sine qua non* професије

Покушајмо утврдити суштинску важност моралности као нужне карактеристике професије. Када говоримо о моралности као стубу професије, говоримо првенствено у телеолошком контексту моралне исправности циља обављања посла, тј. тежњи интринзично добром циљу – добром друштву и друш-

² Можда се може ићи и толико далеко да се тврди да су она друштвено нужна.

³ Развојем савремених оружаних снага, све више се говори о томе да се и подофицири могу третирали као професија, будући да је модеран систем напредовања и усавршавања у војскама света, поготово оним развијенијим, такав да диктира веома строге услове за подофицирске чиновне.

⁴ Под овим подразумевамо све оне људе који се баве наставничким послом – учитељи, наставници и професори.

⁵ Новинари су више него икад од посебне важности, у модерном информатичком добу медиократије.

твеном благостању⁶. Уколико су циљ и сврха обављања посла само инструментално добри, тј. уколико се професионалац примарно води материјалним или неким другим ефемерним интересом и мотивом, он није нужно „лош“ у томе шта чини, али престаје да буде припадник професије. Рецимо, лош архитекта је онај архитекта чије пројектоване грађевине не испуњавају одређене услове, које су нестабилне, непрактичне, итд. али он остаје архитекта, без обзира на то да ли пројектује музеј или подземни бункер неке терористичке групе. Он може бити фантастичан архитекта уколико пројектује најсавршенији подземни бункер који ће терористичкој групи омогућити надмоћ у сукобу са безбедносним структурама. Исто тако, лош електричар је онај електричар који нема довољно знања, или не уме да примени знање, везано за електричне водове, спојеве, итд. али он остаје електричар, без обзира на то да ли уводи струју у обданиште или пушта у рад електричну столицу. Стога, он такође може бити сјајан електричар уколико направи електричну столицу која убија ратне заробљенике уз минималну потрошњу електричне енергије. Њихово занимање и квалитет њиховог рада не зависе од моралне вредности и исправности циља тог рада.

Са друге стране, лош лекар је онај лекар који не поседује довољно знања, или не уме да га адекватно примени, у циљу лечења болесника, али он остаје лекар само и једино уколико је циљ његовог рада да излечи болесника. Он не само да не може бити добар лекар уколико своја знања примени за вађење и трговину органима бескућника, он не може уопште бити лекар, тј. он престаје да буде лекар уколико циљ његовог рада није излечење болесника, без обзира на то колико он технички беспрекорно и савршено извео вађење бубрега из киднапованог бескућника. Слично, официр може бити лош официр уколико не уме да створи кохезију у јединици, уколико је исувише попустљив према подређенима, уколико не познаје материју којом се бави, итд. али он остаје официр само и једино уколико је циљ његовог рада одбрана земље. Као и у случају лекара, он не само да не може бити добар официр уколико је циљ његовог професионалног рада да освети жртве на својој страни тако што ће стрељати све ратне заробљенике или спалити непријатељско село, већ он престаје да буде официр. Ни овде апсолутно није битно са колико је тактичког умећа он извео комбинацију ватре и покрета, и колико је ефикасно располагао материјално-техничким средствима приликом акције паљења цивилних објеката или стрељања заробљеника. Наш циљ није дискусија о томе шта је и какав је „добар професионалац“, већ постављање нужног захтева да се суђење о квалитету припадника професије може вршити тек пошто се донесе суд о томе да ли неко уопште припада професији.

Уколико циљ њихове примене знања није интринзично добар, они „испадају“ из досега појма⁷ професија, будући да они сами више не испуњавају

⁶ Моралност у професији представља јавну, а не приватну врлину. Намера овог рада није испитивање апсолутне приватне моралности припадника професија, нити тврдња да само високо морални појединци могу бити припадници професије, мада се и о овој тврдњи може дискутовати.

⁷ Логика дефинише досег појма као „скуп свих појединачних предмета на које се односи неки појам“ (Петровић, 2011: 21).

услов садржаја појма⁸, и то нужног експлицитног садржаја. Ово се може применити и на све друге припаднике професија – на професоре који реторички савршено систематизују и уобличавају своје личне фрустрације и светоназоре у форму предавања, на новинаре који технички сјајно пишу стилски савршен наручен чланак, на политичаре који маестрално користе лукавство, тргују утицајем и стварају коалиције зарад сопственог богаћења, итд. Они не само да нису „добри“ професори/новинари/политичари, иако технички савршено примењују своје знање и способности, они уопште нису професори/новинари/политичари, итд. Лош професор је онај професор који не уме да пренесе знање, да држи пажњу, да инспирише и мотивише; лош новинар је онај новинар који не влада стилем, који нема развијено критичко мишљење, који је недовољно обавештен о теми којом се бави; лош политичар је онај који нема способност да предвиди ситуацију, који нема склоност ситуационој интелигенцији и импровизацији, који нема харизму. Професор који се „дописује“ на научне радове, који не усавршава своје знање, код којег се испити купују новцем или утицајем и који предавања користи за промоцију својих ненаучних идеја није професор; новинар који пише лажи, који свесно доприноси радикализацији и/или „успављивању“ публике, и који трпи идеолошку цензуру није новинар; политичар који је корумпиран и који злоупотребљава свој положај није политичар. Форма без суштине.

Наравно, не значи да не постоје ситуације у којима долази до својеврсне конвергенције инструментално и интринзично добрих циљева, у којима професионалац тежећи вишем друштвеном добру остварује и инструментална добра као што су новац, утицај и слава. Штавише, оне су веома пожељне, али само под условом да су инструментална добра нуспојава и нуспродукт тежње ка остваривању интринзично доброг циља. Припадници ма које професије који делају зарад инструменталног, уместо интринзично доброг, циља нису ништа друго до уљези у професији – уљези који имају звање, плату и углед припадника професије.

Морална основа осталих карактеристика професије

Као што је већ напоменуто, намера није само да придодамо моралност Хантингтовој тријади атрибута професије, већ да ступулирамо моралност као темељ осталих атрибута професије. Свакако да ове карактеристике постоје у садржају појма професија, али се чини да без моралности постоји реална опасност њихове манифестације на трагично погрешне начине.

Стручност подразумева високо специјализовано знање које се стиче дугогодишњим образовањем, потврђено неком врстом дипломе. Сматрамо да је за припаднике професије неопходно не само уско специјализовано знање, већ и стабилан интелектуални темељ који је изграђен од чврстог материјала опште образованости. Кук (Cook) говори о официрима када пише да је уз специјали-

⁸ Логика дефинише садржај појма као „скуп битних ознака (карактеристика, прим. аут.) појма“. *Ибид.*

зовано знање стратегије неопходно и „дубоко знање из историје, културне антропологије, политичке теорије, религије и филозофије“ (Cook, 2015:38) да би се неко назвао официром, али овај се принцип може применити на припаднике свих професије. У потпуности је у праву Кајтез када пише:

„Људи који не разумеју суштину и тајну живота сматрају да се може бити прави лекар, државник, свештеник, судија и војник и без основних и примарних знања, да се може извршити надоградња знања и духовне вертикале без чврстих интелектуалних основа и доброг темеља културе. Такав раст и развој једноставно противречи самој природи живота“ (Кајтез, 2016: 5).

То академско знање се обнавља и допуњује искуством и сталним усавањањем у пракси. Међутим, стручност остаје релевантна за професију, тј. остаје део експлицитног садржаја појма професије само уколико је прво испуњен услов моралности. Као што смо навели у неколико претходних примера, чак и технички изузетно висок квалитет рада једног високо образованог припадника професије не конституише његово припадништво професији, уколико његов рад није базиран на сврси и циљу остваривања друштвене добробити. Смисао и суштина стручности у професији консеквенцијалистички је одређена циљем којем се тежи, и вреднује се само ако је циљ интринзично вредан – он је предуслов уважавања и вредновања стручности. Савршено је могуће да постоји припадник професије са ниским степеном стручности, уколико испуњава услов моралности, али је немогуће постојање припадника професије који не испуњавања услов моралности, чак и ако он поседује наднаравски висок степен стручности. И Хантингтон препознаје овај услов, када пише да „лекар престаје да буде лекар ако користи своје вештине у сврхе које су штете по друштво“ (Huntington, 2004: 12), мада бисмо ми још поопштрили критеријум, и захтевали да циљ који дисквалификује особу као лекара не мора бити штета по друштво, већ било који циљ који није оздрављење и добробит пацијента⁹.

Одговорност представља атрибут професије који је у најужој вези са моралношћу. Она се заправо и конституише на идентификовању циља и „клијента“ рада у професији – циљ представљен друштвеним благостањем и „клијент“ представљен друштвом. Будући да је сваки припадник професије одговоран друштву, и да је циљ његовог рада друштвена корист и добробит, постаје веома тешко објаснити постојање одговорности уколико циљ није друштвена добробит, већ неки инструментално добар циљ, као што је зарада. У том случају, „клијент“ престаје да буде друштво у целини, а клијентом постаје само онај појединац или друштвена група која је одговорна за плаћање. Сходно томе, и агент којеме примаран циљ делања није инхерентно већ само инструментално добар није више одговоран друштву, што је нужан садржај појма професије, па он тако престаје да буде професионалац. На пример, полицајац којем је циљ делања зарађивање новца одговоран је ономе ко га плаћа, тј. појединцу или групи људи који располажу буџетом за плате припадника полиције. Сходно

⁹ Лекар који лечи само оне пацијенте који могу да приуште његове услуге не чини директно друштвену штету, али је мотивисан стицањем новца, док је оздрављење и благостање пацијента нуспродукт процеса примене његове стручности зарад новца.

томе, он престаје да буде полицајац, јер то подразумева његову одговорност друштву, а не извору зараде и сигурности посла. Он постаје улез у полицијској униформи. Исто тако, политичар којем је циљ што дуже задржавање на позицији зарад зарађивања, утицаја и друштвеног угледа, одговоран је само ономе ко га на то место поставља, и у складу са тим и дела. Он престаје да буде припадник професије политичара, и постаје улез на политичкој функцији. Моралност, у описаном смислу морално инхерентно вредног циља делања, нужна је за исправно конституисање одговорности припадника професије, а недостатак таквог циља „помера“ објекат одговорности са друштва на особу или групу која обезбеђује инструментално добар циљ делања – углавном новац. Тиме се губи један од основних услова оптималног функционисања друштва, „дубока морална веза поверења... између професије, тј. њених чланова као ‘професионалаца’, и друштва којем служе“ (Snider, 2015:17).

Осећај припадништва групи унутар професије деривира из посебности позива, огромног утицаја који професија има на целокупан живот, заједничког школовања, сличних услова рада, итд. Неке су професије, попут официра, веома изоловане од остатка друштва, што у многост повећава емпатију и разумевања. Униформе могу бити додатан начин разликовања припадника професије од остатка друштва (официри, полицајци, лекари, свештеници, у неким друштвима и судије,). Припадништво групи, и импликације ове карактеристике, као што су повећана солидарност и лојалност колегама, такође обавезно захтева моралност као подлогу, како би се на прави начин манифестовале. Солидарност и емпатија за припадника професије морају бити условљене његовим радом на остваривању интринзично доброг циља, јер уколико такав циљ изостане, солидарност и саосећање постају негативне и нежељене појаве. Конкретно, уколико рецимо судија прима мито било какве врсте за доношење одређене пресуде, не може се тражити од његових колега да у име осећаја припадности групи и емпатије према колеги занемаре, прећуте или заташкају његово понашање. Исправан начин демонстрирања осећаја припадности групи у овом случају био би „дисциплиновање и изопштавање неморалног члана“ (Alexandra, 2007:80) из групе, чиме би се показала лојалност према вредности професије којој припадају. Припадник професије првенствено мора бити лојалан остваривању друштвено вредног и пожељног циља и лојалан друштву, а тек онда својим колегама. Са друге стране, припадници професије морају у име солидарности и осећаја припадништва групи да сви до једног подигну глас и демонстрирају солидарност уколико се један од њих нађе на удару неког појединца или друштвене групе (углавном се мисли на представнике власти) услед непристајања на уступке и притиске. Исти принцип важи и за официре, полицајце, новинаре, свештенике, итд. Морал диктира када и на који начин се исказује солидарност и подршка унутар групе.

„Клизава падина“ политике

Иако су професије дубоко повезане, не само овим заједничким карактеристикама, већ и темељним друштвеним значајем, свака од њих поседује вели-

ки број специфичности које обликују не само рад и делање у одређеној професији, већ и њихове припаднике. Када говоримо из етичке перспективе, тј. када дискутујемо о моралности као нужној карактеристици професије, политика представља највеловетије и најопасније поље деловања, а политичари, као припадници професије, целу каријеру проводе на морално веома клизавој падини. Као што Кант пише у *Вечном миру*, када политика каже „будите мудри као змије, морал томе додаје... и невини као голубови“ (Kant, 1974:156) функционишући као средство ограничавања делања у политици. Уколико бисмо желели једну темељну анализу места морала у политици, морали бисмо дозволити стотине страна плодносно расправе, позивања на највеће ауторитете политичке филозофије и етике и десетине анализа случајева. Наше је питање ипак много уже и специфичније и везано је искључиво за моралност као карактеристику професије.

За разлику од идеје добра као сврхе бављења политиком античких Грка (Платон и Аристотел), нововековне идеје политичких филозофа, од који су најзнаменитије оне Хобса (Hobbes), Мора (More) и нарочито Макијавелија (Machiavelli), отвориле су пут доживљају политике као „технике владања“, као начина достизања моћи. Овакво је виђење улоге морала у политици врло присутно и у модерном добу, код утицајних аутора као што су Кисинџер (Kissinger), Моргентхау (Morgenthau), Бжежински (Brzezinski), итд. Одувек је „један од најзначајнијих и најбитнијих односа за сваку политику њен однос према моралу“ (Ћирић, 1990: 7). Нововековно схватање политике, у којој се бављење политиком доживљава као процес долажења до моћи и утицаја, управо показује нужност моралности као атрибута професије. Наиме, Вебер (Weber), у његовом предавању *Политика као позив*, дефинише политику као „тежњу за судјеловањем у моћи или за утицајем на расподјелу моћи“ (Weber, 1999: 162). Моћ свакако представља добро, али само инструментално добро, јер се служећи њоме постижу други циљеви, који не морају да буди морално оправдани. Заправо, и сам Вебер то увиђа, када у истом предавању каже да моћ представља „средство у служби других циљева – идеалних или егоистичких“ (Weber, 1999: 162) али и тежњу ка моћи ради ње саме, тј. ради уживања у престижу моћи. Стога, да би неко био политичар, неопходно је постулирати нужан захтев да циљ његовог рада мора бити интринзично, а не само инструментално, добар циљ, као што је стицање моћи.

Чак и испуњен критеријум моралности, која у овом контексту означава нужну орјентисаност интринзично добром циљу, може бити проблематичан у случају политике. Заправо, историја људског друштва нам показује да су најнеморалније одлуке доношене, а најтрагичније акције спровођене, управо из тежње ка остваривању циља који је (не)исправно перципиран као интринзично добар. Чупић вешто препознаје, „у служби великог зла била је и политика у оним заједницама у којима су се реализовале или доминирале утопијске идеје“ (Ћирић, 1990: 10). Уколико прихватимо претпоставку да политичар тежи интринзично добром циљу, као и да испуњава остала три критеријума професије, остаје дилема око моралне исправности средстава које користи у сврху постизања легитимног циља. Поново се налазимо пред историјском етичком диле-

мом – можемо ли дозволити чувени макијавелистички¹⁰ приступ политици у којем циљ оправдава средства? У једном случају, када је циљ само инструментално добар, одговор је очигледан и недвосмислен – не, такав циљ никако не може да оправда коришћење морално погрешних средстава. У другом случају, када се тежи интринзично добром циљу, питање оправданости средстава је много комплексније. Утилитаризам, као и свака телеолошка етичка теорија, има начина да оправда коришћење морално проблематичних средстава уколико она резултују корисним исходом. Деонтолошки приступ етици налази коришћење неморалних средстава веома проблематичним, штавише увек погрешним, без обзира на циљ и резултат њиховог коришћења. Без жеље и реалне могућности да залазимо дубље у мрачна беспућа вековне теоријске расправе између присталица консеквенцијалистичког и деонтолошког виђења етике, осврнимо се за тренутак само на једну веома занимљиву доктрину – доктрину „прљавих руку“ о којој се последњих 50-ак година води изузетно жива и плодна расправа готово свих релевантних мислилаца који се баве политичком филозофијом¹¹. Ова доктрина, којој је име дао Волцер (Walzer), а која се на појединим местима објашњава и као доктрина „кварења племенитог циља“ (Miller, 2007:92; Coady, 2008:76), поготово је важна за припаднике двају професија, официре и политичаре, јер препознаје ситуације у којима се „политичари и војни лидери (официр прим. аут.) некада могу наћи, где не могу да избегну неморално делање“ (Walzer, 2004:45-46), зарад остваривања морално исправног циља. Идеја је да у овим ситуацијама официри и политичари¹² на неки начин свесно преузимају одговорност за морално неисправне поступке, у циљу постизања „вишег“ добра. Штавише, неки аутори иду и корак даље, тврдећи да политичари¹³ немају право да стављају „чистоту своје душе и руку изнад живота и добробити великог броја људи“ (Nagel, 1979: 63). Нејгел (Nagel) сматра да је такво делање заправо морално нужно, јер је идеја да неко може „оправдано жрвовати сопствени морални интегритет у служби довољно вредног циља некохерентна... јер уколико је неки чин оправдан онда се његовим чињењем не жртвује морални интегритет, већ се тиме он чува“ (Nagel, 1979: 63.). Нилсен (Nielsen) у истом духу подвлачи да овде није у питању дилема „између добра и зла... већ између зла и зла... и да треба да одаберемо мање зло“ (Nielsen, 2007: 20).

Ипак, оно што је значајно за нас и за наше истраживање није пресецање вековног консеквенцијалистичко-деонтолошког Гордијевог чвора, већ следећи

¹⁰ Овакав се приступ назива макијавелистичким, иако Николо Макијавели није формулисао ову мисао ни у једном свом делу. Постоје озбиљне тврдње да је чувеном италијанском мислиоцу намерно подметнута ова формулација. Истини за вољу, Макијавели јесте аутор мисли да владар мора да се ослободи врлине ако жели да буде „добар владар“

¹¹ Стокер (Stocker) наводи преко 50 најзначајнијих аутора и њихових дела посвећених проблему „прљавих руку“ у другој половини XX века, са закључком да никакав консензус није ни на видiku (Stocker, 1990: 9).

¹² У оваквим ситуација би могли да се нађу и припадници неких других професије – полицајци, судије, итд.

¹³ Можда би било угодно да се у оквиру политичке професије истакну они који су државници - у Вебервом идеално-типском моделу они који су узор ономе што би сваки политичар требао да чини.

закључак - докле год припадник професије, у овом случају политичар, тежи остваривању друштвеног добра, он остаје припадник професије, тј. на његов статус политичара не утичу средства којима се он служи. Она свакако утичу на то какав је он политичар, врло вероватно и на то какав је човек, али га не дисквалификују као припадника професије. Оно што га дисквалификује као припадника професије јесте тежња неком инструментално добром циљу. Дубоко истинита мисао да политика квари људе који у њу уђу мора бити допуњена једнако истинитом мишљу да „покварени људи кваре политику“ (Dugick, 2016:43).

Друштво уљеза

Друштвена важност професија никада се не може пренагласити. Свако друштво почива на онима који радни век проводе доприносећи очувању и прогресу друштва у којем живе, чији је живот просвећен „задовољавању фундаменталних потреба“ (Alexandra, 2007: 79) људи у једном друштву. Кичму сваког друштва чине лекари, полицајци, судије, официри, политичари, професори, новинари, свештеници, итд. Додавање нужног атрибута моралности у садржај појма професија осигурава друштву професионалце који раде за добробит друштва, на које заједница може да се ослони и којима може да верује. Сви они који се воде као припадници професије, који носе униформе неке професије, који примају плату и уживају углед припадника неке професије дужни су увек и у свако доба поступати у циљу остваривања интринзично доброг циља – друштвене добробити и благостања. Остатак друштва има пуну слободу да се бави зарађивањем новца, репутације и славе, а у том процесу може успутно допринети у целокупном друштву. Међутим, сви они који не теже интринзично добром циљу, већ кроз професију примарно остварују инструментални циљ зараде и постизања моћи, представљају опасне и токсичне уљезе. Оно што је посебно опасно јесте што се у процесу остваривања инструментално доброг циља зараде ових уљеза често као нуспојава остварује и нека друштвена корист и добробит. Изгледа парадоксално, али на дуге стазе за друштво и заједницу би било много боље да се не дешава ова нуспојава, јер она ствара, понекад снажну, илузију (каквог-таквог) функционисања установа и институција, а тиме и друштва. Али, друштвена корист и благостање не смеју бити тек нуспојава нечије борбе за моћ или новац, већ управо супротно – новац, моћ и углед могу бити само пожељне нуспојаве борбе професионалаца за интринзично и инхерентно добар циљ – побољшање друштва и услова живота једне политичке заједнице.

Неопходно је проширивањем садржаја појма професије смањити његов досег, и тиме не само учинити важан корак ка оздрављењу друштва, већ створити минималне услове за његово одрживо функционисање. Докле год друштво прихвата да дефинише припаднике професије без да њихово припадништво професији услови атрибутом моралности, оно срља у пропаст. Друштво у којем је сваки политички напредак тек нуспојава борбе за моћ, новац и утицај

човека на функцији јесте друштво без перспективе. Друштво у којем је оздрављење болесника тек нуспојава намере човека у белом мантилу да заради јесте болесно друштво. Друштво у којем је наоружавање и увежбавање војске тек нуспојава намере човека у официрској униформи да пришије још једну розету или још један ширит, јесте небезбедно друштво. Друштво у којем је диплома настала тек као нуспојава напора професора да се материјално осигура је друштво без будућности. Коначно, то је друштво без политичара, без лекара, без официра, без учитеља... Друштво уљеза. Друштво илузије и привида. Друштво празне форме без суштине. Немогуће друштво.

Литература:

1. Alexandra, Andrew (2007): "Professional Ethics for Politicians?", *Politics and Morality*, Palgrave MacMillan, Basingstoke
2. Coady, C.A.J. (2008): *Messy Morality*, Clarendon Press, Oxford, 2008.
3. Cook, Patricia (2015): "A Profession Like No Other", *Routledge Handbook of Military Ethics*, Taylor and Francis Group, London
4. Čupić, Čedomir (1990): *Politika i zlo*, Univerzitetska riječ, Nikšić
5. Durcik, Vladimir (2016): "Ethics of Politics in Context of the Present", *Organizacija i zardzanije*, Zeszyty naukowe politechniki, Slaskiej, br. 94
6. Hantington, Semjuel P. (2004): *Vojnik i država*, Fakultet političkih nauka, Beograd
7. Kajtez, Ilija (2016): "Philosophers – The Greatest Teachers of the World", *Vojno delo*, Beograd, br. 8
8. Miller, Seumas, (2007): "Noble Cause Corruption in Politics", *Politics and Morality*, Palgrave MacMillan, Basingstoke
9. Nagel, Thomas (1979): *Mortal Questions*, Cambridge University Press, Cambridge
10. Nielsen, Kai (2007): "There is No Dilemma of Dirty Hands", "Noble Cause Corruption in Politics", *Politics and Morality*, Palgrave MacMillan, Basingstoke, 2007.
11. Snider, Don M. (2015): "American Military Professions and Their Ethics", *Routledge Handbook of Military Ethics*, Taylor and Francis Group, London.
12. Stocker, Michael (1990): *Plural and Conflicting Values*, Oxford University Press, Oxford
13. Walzer, Michael (2004) *Arguing about War*, Yale University Press, New Haven
14. Weber, Max (1999): *Vlast i politika*, Naklada Jesenjski i Turk, Zagreb
15. Petrović, Gajo (2011): *Logika*, Zavod za udžbenike, Beograd

PROFESSION AND MORALITY

Summary: The notion of profession is used in Serbian language interchangeably with notions occupation and job. However, the content of the notion of profession is such that it refers only to those occupations that meet the criterions of expertise, responsibility and corporativism. Author asserts that it is necessary to supplement the content of the notion of profession with morality, understood as striving towards an inherently good goal, but also argues that it is a foundation for all three characteristics. By supplementing the explicit content of the notion, we are reducing its range, leaving all those who fail to meet the criteria

outside of the notion of profession. Evaluation of quality of work of a member of any profession (policemen, judges, military officers, doctors, priests, politicians, journalists, etc.) must be preconditioned with his identification as a legitimate member of that profession. Intruders in professions represent a direct peril for entire society, and this paper aims to clarify and supplement the criteria for defining professions with the criteria of necessary morality. This paper particularly addresses the area of politics, where the criteria of morality is especially complex, given the fact that different ethical theories provide different sets of tools for moral evaluation of actions in politics.

Key words: profession, morality, ethics, politics, notion

ПЕТАР Б. БОГУНОВИЋ*

Нови Сад
Република Србија

УДК 141.319.8:165.9(407.1)

Прегледни рад
Примљен: 25.04.2019
Одобрен: 20.05.2019
Страна: 159-188

APPENDIX AD HISTORIAM SERBORUM ET SLAVORUM

[*A Contribution to the History of the Serbs and Slavs*]

Summary: This article views the attitudes of the early past of Serbs and Slavs presented by the scientists of various profiles. Therefore, it represents a short glance on the past of Eurasia (*from the end of the Old Age to the early Middle Ages*) through the prism of thinking of many historians, archeologists, linguists and DNA genealogists. Without questioning the accuracy of each attitude or data presented in their works (*as both contemporary and early scientists have errors*), this article merely points to the possibility of an alternative view to the past, or draw attention to new facts, which often destroy the foundations of the official historiography (*initially when we talk about Serbian and Slavic histories*). It is clear that the selection of here mentioned views is not accidental and strictly related to what we can define as a specific correlation with everything that the molecular archaeology presented us or, even better to say, proved during recent years with the molecular history formed on its foundations. Crossing the results of independent works and the conclusions of scientists from previous centuries with the results of genetic research leads us to some other conclusions on many questions from the past of the Serbs and Slavs. The goal of this article is to lift the veil, or at least clarify a little bit, what is (*unfortunately*) still obscured in the history of Eurasia.

Key words: Serbs, Slavs, Ancient Macedonians, Illyrians, Dacians, Ostrogoths, Rade-gast, Basarab, Árpád, Piast, Rurikovich

Considering the officially accepted historical data about the Serbs¹ and Slavs², presented by reputable scholars, it can be concluded that many of them do not fit into the mosaic framework determined (*during the last decade*) by the DNA analysis (*scientific works in the field of molecular archaeology³ and molecular history⁴*).

* bogns@eunet.rs

¹ Serbian (*Cyrillic script*): Србѹ; Greek: Σέρβοι; Latin: Sorabi / Serbi / Servi; German: Sorben / Serben; English: Sorbs / Serbs; Upper Sorbian: Serbja; Lower Sorbian: Serby.

² Serbian (*Cyrillic script*): Славени; Greek: Σκλαβηνοί; Latin: Slavi / Sclavi / Sclaveni.

³ Molecular archaeology gathers scientists of different profiles who are involved in the taking of DNA samples from mortal remains at archaeological sites or from grave sites, or family mausoleums, and then performs their laboratory processing (*by treating isolated molecules of deoxynucleic acids taken from biological material, i.e. from the soft and bone tissue, i.e. expert analysis of Y-DNA and mtDNA*). This is mostly done by the forensic geneticists, i.e. bioarcheologists (*paleobiologists, forensic biologists and forensic chemists*) and physical anthropologists (*anatomists and paleopathologists*).

⁴ Molecular history represents a branch of historical sciences dealing with the processing of DNA analysis conducted by the molecular archaeologists, i.e. incorporating them into the historical context

It is interesting that these kind of non-fluid interpretations of the history are presented to the scientific community from the Anglo-Saxon Historical School, which even later (*on its foundations*) formed a so-called standard history school (*which can freely be classified to the branches of this first one*).

Intentionally or unintentionally, such kind of view of the history has the discernible anti-Slavic features, that has no scientific foundation, especially not in the most recent scientific studies with their generally multidisciplinary approach to work, and with their requirements to the historians (*for the sake of objectiveness*) to view »*the set goal of the research*« from different perspectives (*primarily by analyzing attitudes on the same issues made by linguists, slavists, archaeologists, anthropologists and DNA forensics in their works*).

From the above, here I will briefly summarize the results of some of the scientific works that clearly show us the historical misconceptions, inconsistencies and often counterfeits of the until recently publicly accepted historiography materials.

Selected treatises in which the Serbs and Slavs are mentioned

In order to define the Serbs as a nation on the European historical scene, I will firstly cite the statements of some of the best known historians and linguists who spoke about them in their scientific works.

German historian Friedrich Wilhelm von Taube⁵ (*imperial diplomat of the Holy Roman Empire of the German Nation*⁶) writes about the origin of Serbs, relating them to Sarmatians: »*Yet before Christ, a main Sarmatian tribe, that had name Serbs [Serbier] for centuries ago, moved from Asia directly to Small and Great Poland and settled there.*«⁷.

Slovene linguist Jernej Kopitar⁸ (*Vienna Court Library*) in 1808 made a scientific observation on the creation of cyrilic alphabet, i.e. on the decision that the Serbian language should be the basis for the creation of the Slavic alphabet, and he

(*putting them into the exact time, geographic and sometimes even ethnical frame*). These works are done by historians, with the assistance of geneticists, or vice versa, i.e. in order to achieve this part of the scientific activities one needs a serious and very complex multidisciplinary approach to the finalization of the DNA mapping project. This multidisciplinary approach also includes consultations with the linguists and archaeologists.

⁵ Serbian (Cyrillic script): Фридрих Вилхелм фон Таубе.

⁶ Serbian (Cyrillic script): Свето романско царство немачког народа; Latin: *Sacrum Imperium Romanum Nationis Germanicæ*; German: *Heiliges Römisches Reich Deutscher Nation*.

⁷ »*Ein Hauptstamm der Sarmaten, welcher von Alters her den Namen der Serbier führete, war bereits vor Christi Geburt gerade aus Asien nach Kleinund Groß-Polen gezogen und dafelbst feßhaft geworden.*« – Friedrich Wilhelm von Taube (1728-1778): „*Historische und geographische Beschreibung des Königreiches Slavonien und des Herzogthums Syrmien: Sowol nach ihrer natürlichen Beschaffenheit, als auch nach ihrer itzigen Verfassung und neuen Einrichtung in kirchlichen, bürgerlichen und militärischen Dingen.*“ [Historical and geographical description of the Kingdom of Slavonia and Voivodeship of Syrmia: A description of their natural features, their current organization as well as the new arrangement of ecclesiastical, civil and military matters.], Band II [Volume 2] (Leipzig: Kaiserl. Königl. wirkl. Regierungsrathe, 1777, p. 43).

⁸ Serbian (Cyrillic script): Бартоломеј Јернеј Конунар.

also talked about the language that was used by Saint Methodius⁹ (c. 815 - 885) and Saint Cyril¹⁰ (827-869): *»One can see that the dialect of two apostle brothers, which they have learned as children in their hometown of Thessaloniki (and Thessaloniki was swarmed by the Slavs, see Stritter's¹¹ History of the Slavs from Byzantium, in Schlözer's¹² Nordic History¹³) had to be very similar to the one that they have used to translate the Holy Bible (primarily in order to serve even better in their apostolic work), because the difference between the dialects of those times must have been even smaller than today, and the Old Serbian dialect was back then at the level of the Tuscan dialect in Italy or Upper Saxon in Germany.«¹⁴.*

English traveler Dr. William Macmichael¹⁵ (Royal Society), explained the origin of modern Bulgarians: *»The native Christian inhabitants of this country, antiently known by the name of Maesia, but now divided into two districts, denominated Servia and Bulgaria, are collectively called Serbians, and speak the Slavonian language; for the original Bulgarians were a Tartar people, who came in the fifth century from the banks of the Volga, and successively adopted the Slavonian dialect of their new countrymen the Servians, retaining only a few words of their former language.«¹⁶.*

Polish linguist and historian Stanisław J. Bohusz Siestrzeńcewicz¹⁷ (Metropolitan Archbishop of the Roman Catholic Church; in the period of 1783-1826) in his monumental Study of the history of Slavs, cites that Serbs established the Polish state: *»Serbs established their third kingdom and they called it Poland«¹⁸.*

⁹ Serbian (Cyrillic script): *Методије*; Greek: *Μεθόδιος*.

¹⁰ Serbian (Cyrillic script): *Цирил* / *Кирил*; Greek: *Κύριλλος*.

¹¹ Serbian (Cyrillic script): *Јохан Готхилф Штритер*; German: *Johann Gotthilf Stritter*.

¹² Serbian (Cyrillic script): *Август Лудвиг фон Шлөзер*; German: *August Ludwig von Schlözer*.

¹³ August Ludwig von Schlözer (1735-1809): *„Allgemeine Nordische Geschichte“* [General Nordic History], Band 1 [Volume 1] (Halle: *Johann Justinus Gebauer*, 1771, p. 345-390).

¹⁴ *»Man sieht also, daß der Dialekt der zwey Brüder-Apostel, den sie in ihre, Vaterstadt Thessalonike von Jugend auf konnten gelernt haben (um Thessalonike wimmelte es ja von Slaven. s. Stritter's Geschichte der Slaven aus den Byzantinern, in Schlözers Nordischer Geschichte) und dessen sie sich bey Uebersetzung der heiligen Bucher, und überhaupt in ihrem Apostelamte um so mehr bedienen konnten, da die Abweichungen der Dialekte in jenen Zeiten noch unbeträchtlicher seyn mußten, als heut zu Tage – daß der Alt-Servische Dialekt also, auf dem Punkte war, wie späterhin in Italien der Toskanische, und der Obersächsische in Deutschland.«* – Bartholomäus Jernej Kopitar (1780-1844): *„Grammatik der Slavischen Sprache in Krain, Kärnten und Steyermark“* [Grammar of the Slavic Language in Carniola, Carinthia, and Styria] (Laibach/Ljubljana: *Wilhelm Heinrich Korn*, 1808, p. XVI).

¹⁵ Serbian (Cyrillic script): *Вилијам Мекмајкл*.

¹⁶ William Macmichael (1784-1839): *„Journey from Moscow to Constantinople, in the years 1817, 1818“* (London: *John Murray*, 1819, pp. 132-133).

¹⁷ Monsignor Stanisław was a Knight of the Military Order of Malta. From 1798 to 1800, he chaired the collegium of the Catholic Justice Department (*Collegium Iustitiæ*), and from 1801 to 1810 he was Chairman of the Catholic Theological Board (*Collegium Theologicum*).

¹⁸ *»Le troisième royaume fondé par les Serbes, sous le nom de Pologne«* (Chapitre XIII: *Royaume de la Serbie rouge* [Chapter XIII: Kingdom of Red Serbia]; Paragraphe: 4 [Paragraph: 4]; Clause: 12 [Clause: 12]) – Stanisław Jan Bohusz Siestrzeńcewicz (1731-1826): *„Precis des recherches historiques sur l'origine des Slaves ou Esclavons et des Sarmates, et sur les Epoques de la conversion de ces peuples au christianisme; par Mgr Stanislave Siestrzencewicz de Bohusz, ...“* [Precise historical research on the origin of the Slavs or Slavonians and Sarmatians, and on the Epochs of the conversion

French ethnographer, geographer and geologist Ami Boué¹⁹ (*Imperial Academy of Sciences at Vienna*²⁰) underlined the importance of the Serbian language, i.e. its importance for the history of the Slavic languages: »Serbian language is, for the Slavic languages, approximately the same as the Latin for the languages derived from it«²¹.

German theologian, Catholic priest and historian Dr. Ignaz von Döllinger²² (*University of Munich*) spoke about the region which was inhabited by the Serbs: »The Slavic tribes, under the names of Wends²³ and Serbs, settled in the countries between the Baltic and Black seas, the Carpathians, the Don, and Upper Volga.«²⁴.

French ethnographer, geographer and geologist Auguste Viquessel²⁵ (*Philomatic Society of France*²⁶ and *Geological Society of France*²⁷), published one of the most interesting analysis of the Serbian origin: »The old national and foreign names of the Slavs – It is interesting to research ethnographic origin of different names given to the Slavic tribes. The name Wends, has the word Wind as a root, but this basic form is divided into two major branches: in German: Winden [Winds – translator's note] and Wenden [Wends – translator's note], and in Finnish Vèné, Vanè. All the other variations (Venedi, Veneti [Venethi – translator's note], Vindi, Indi, Veleti, Huinidi, etc.) are included in those two basic branches and they represent their shades. Research of importance of the name Vindi can be used to show that etymology is pointless. Those research just show that it was the name given to the Slavs by foreigners, and that the Serbs is their national name, and that

of these peoples to Christianity; by Monsignor Stanislaw Siestrzencewicz de Bohusz, ...] (Санкт Петербургъ / Санкт-Петербург: Императорская Академія Наукъ / Императорская Академия Наук, 1824, p. 99).

¹⁹ Serbian (Cyrillic script): Аму Бје. He wasn't a German, although that is often cited in historiography, but a French, because he was born in the family of French migrants (his father's name was Henri Boué [1767-1848], and mother's name was Suzanne de Chapeaurouge [1772-1804]), who had to leave Catholic Kingdom of France because they were Huguenots (French protestants).

²⁰ Serbian (Cyrillic script): Царска академија наука у Бечу; German: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften in Wien.

²¹ »Le serbe est environ aux langues slaves ce que le latin est aux langues qui en sont dérivées.« – Ami Boué [Amédée Boué] (1794-1881): „La Turquie d'Europe ou observations sur la géographie, la géologie, l'histoire naturelle, la statistique, les moeurs, les coutumes, l'archéologie, l'agriculture, l'industrie, le commerce, les gouvernements divers, le clergé, l'histoire et l'état politique de cet empire“ [European Turkey or, observations on the geography, geology, natural history, statistics, customs, archeology, agriculture, industry, commerce, diverse forms of government, clergy, history and political economy of this empire], Tome deuxième [Volume 2] (Paris: Arthus Bertrand, 1840, p. 34).

²² Serbian (Cyrillic script): Јохан Јозеф Игнац фон Деллингер.

²³ Serbian (Cyrillic script): Венди / Венети; Latin: Venedi; German: Wenden (earlier: Winden); English: Wends (Old English: Winedas). Anglo-saxon name for the Serbs (German: Serben), who is often used parallel with the name Sorbs (German: Sorben).

²⁴ Johann Joseph Ignaz von Döllinger (1799-1890): „THE GENTILE AND THE JEW IN THE COURTS OF THE TEMPLE OF CHRIST: An Introduction to the History of Christianity“, Volume 1 (London: Longman, Green, Longman, Roberts, and Green, 1862, p. 62).

²⁵ Serbian (Cyrillic script): Август Висканел.

²⁶ Serbian (Cyrillic script): Париско филоматско друштво; French: Société Philomathique de Paris.

²⁷ Serbian (Cyrillic script): Париско геолошко друштво; French: Société géologique de France.

*Procopius*²⁸ [of Caesarea – translator's note] formed his word – *Spori*²⁹ [Σπόροι – translator's note]³⁰, which is otherwise unknown, from the antic name *S[e]rb*, which, in its native meaning stands for the family/nation. The name *Antes*³¹ or *Entes* has never been used, as it was the case with *Wends* or *Serbs*, for the whole nation. One can't find that name in the national sources but it, probably, originated from the Germans, and it, probably, derived from anglo-saxon word „ent“, „entas“ in plural (in Old German „anzi“ or „enz“). The name *Antes* hasn't been vulgarized for two centuries (since *Procopius* in 552 to *Paul the Deacon*³² in 770). After the name *Serbs*, the names *Lehs* or *Lekhs* [*Lachy*³³ or *Lendians*³⁴ – translator's note], and *Polanians*³⁵ (*Poles*)³⁶ were the most widely spread among the Slavs.

German historian and philologist *Johann K. Zeuss*³⁸ (*Royal Prussian Academy of Sciences*), spoke about the size of the ancient Serbian state: »*Serbs have*

²⁸ Serbian (Cyrillic script): *Прокопије из Цезареје / Прокопиос из Цезареје*; Greek: *Προκόπιος ὁ Καισαρεύς*; Latin: *Procopius Caesarensis*.

²⁹ Serbian (Cyrillic script): *Спору*.

³⁰ In his work „*Wars of Justinian*“, or, to be more precise, „*About the Wars*“ (Serbian: *O ratovima*; Greek: *ὑπὲρ τῶν πολέμων λόγοι*; Latin: *De Bellis*), which consisted of eight books (the eighth one consists of amendments the first seven books).

³¹ Serbian (Cyrillic script): *Анѣ*; *Antæ / Antes*; Greek: *Ἄνται*.

³² Serbian (Cyrillic script): *Павле Ђакон*; Latin: *Paulus Diaconus*; Greek: *Παῦλος ὁ Διάκονος*.

³³ Serbian (Cyrillic script): *Леху*; Polish: *Lehici / Łędzianie / Lachowie / Łędzanie / Łędzice*; Old Russian: *Лѣхъ*.

³⁴ *Lachy* (or *Lachys*) is the plural of »*Lach*«, a term for ethnic Poles. *Lach* is ultimately derived from the name of the ancient Polish tribe of *Lendians* (*Łędzianie*). The name »*Łędzianie*« derives from the Proto-Slavic and Old Polish word »*lęda*«, meaning »field«.

³⁵ Serbian (Cyrillic script): *Полани / Пољани*; Latin: *Polani*; Polish: *Polanie*. The tribal name *Polanians* (also known as *Polans* or *Polanes*) is derived from Old Slavic word »*полю*« [*pole / polje*] (Serbian: *поље* – field).

³⁶ Serbian (Cyrillic script): *Пољаци*; Polish: *Polacy*.

³⁷ »*Anciens noms nationaux et étrangers des Slaves. - Il est intéressant de rechercher l'origine ethnographique de ces divers noms donnés aux tribus slaves. Le nom des Vénèdes a pour radical Vind; mais cette forme primitive se partage en deux branches principales: en allemand Winde et Wende, et en finnois Vènè, Vanè; toutes les autres diversités (Venedi, Veneti, Vindi, Indi, Veleti, Huinidi, etc.), rentrent dans ces deux formes essentielles, dont elles ne sont que des nuances ou des altérations. Les longues recherches sur la signification du nom des Vindes ne peuvent servir à en démontrer l'étymologie d'une manière infaillible. Elles établissent seulement que ce nom était donné aux Slaves par les étrangers; que celui de Serbes était leur nom national; enfin que Procope a formé son mot Spori, d'ailleurs inconnu, de l'antique nom Srb qui dans son sens primitif signifiait: parenté, nation. Le nom d'Antes ou d'Entes n'a jamais désigné comme ceux de Vindes et de Serbes l'ensemble de la nation; il ne se rencontre nulle part dans les sources nationales; il doit très probablement son origine aux Germains, et paraît dériver de l'anglo-saxon ent, géant, au pluriel entas (dans l'ancien allemand anzi, enz). Quoi qu'il en soit, le nom d'Antes ne fut d'un usage vulgaire que pendant l'espace de deux siècles (de Procope en 552 à Paul Diacre en 770). Après le nom Serbes, ce sont les noms de Lehs ou Lekhs et de Polanè (Polonais) qui ont eu la plus grande extension parmi les Slaves.*« – Auguste Viquesnel (1803-1867): „*VOYAGE DANS LA TURQUIE D'EUROPE: Description physique et géologique de la Thrace*“ [A JOURNEY TO EUROPEAN TURKEY: Physical and geographical description of Thrace] (Paris: Arthus Bertrand, 1868, p. 465).

³⁸ Serbian (Cyrillic script): *Јохан Каспар Цојс*; German: *Johann Kaspar Zeuß*.

kingdom of such size that all other Slavic people are derived from it, which they³⁹ confirm.«⁴⁰.

Croatian historian Dr. Franjo Rački⁴¹ (*Yugoslav Academy of Sciences and Arts*) analyzed early history of the Serbs and Slavs in detail: »At the beginning, the Slavs called themselves by the native name Serbs (i.e. relatives); but foreigners, especially Germans, knew them from a far by the name Weneda, Winida and Winda.«⁴² / »After the collapse of the great states – Hun and Roman state, the Slavs started to spread to the south and west, into the Podunavlje and Polabia, where they appeared as new immigrants and enhanced the, already present, Slavic inhabitants. Now, the old native name Serb disappeared, as a common name for a whole nation, and it survived only in a few Slavic branches, like Polabian and southern Serbs. Instead of this name, the writers in the 6th century started to use, more and more often the name Slavs, Slavi, Sclavi and Sclaveni.«⁴³ / »But in the 7th century the name „Antes“ also disappeared, and the name „Slavs“ was used to refer to all Slavic nations, who were earlier known as the „Serbs“, by native and foreign writers, alike. German name „Winida“, „Winden“ and „Wenden“ [„Winida“, „Winds“ and „Wends“ – translator’s note] appears less and less so, at the end, it was preserved, like the Serb, only for a few Slavic tribes, like the Baltic and the Polabian tribes, and also Carinthian Slavs.«⁴⁴.

Austro-Hungarian historian and Germanist Benjámín Kállay⁴⁵ (*Austro-Hungarian [Imperial and Royal] Foreign Ministry*), also studied the history of the Serbs: »Croats and Serbs are closely related branches of the great nation of the Aryan Slavs.«⁴⁶ / »In older historical sources, the Slavs have four different names. In the works of Roman and Greek historians and chroniclers of the Middle Age we

³⁹ It refers to the mentioned Slavic nations – translator’s note.

⁴⁰ »Zeriواني (Serbliani, Serbiani, Serbi) quod tantum est regnum, ut ex eo cunctae gentes Sclavorum exortae sint et originem, sicut affirmant ducant.« – Johann Kaspar Zeuß (1806-1856): »Die Deutschen und die Nachbarstämme“ [The Germans and the Neighboring Tribes] (München: Ignaz Joseph Lentner, 1837, p. 601).

⁴¹ Serbian (Cyrillic script): Фрањо Рачки.

⁴² »U početku nazivahu se Sloveni domaćim imenom Srbi (t. j. rodjaci); kod tuđinaca a napose Niemaca bijahu od davne davnine poznati pod imenom: Veneda, Vinida, Vinda.« – Franjo Rački (1828-1894): »SLOVENSKI SVIET: Historičko-statističko-etnografičke razprave“ [SLAVIC WORLD: Historical-Statistical-Ethnographic Discussion] (Zagreb: Lavoslav Hartmán i družba, 1870, p. 6).

⁴³ »Pošto su uništene bile velike države hunska i rimska, počеше se i Sloveni širiti dalje na jug i zapad u Podunavlje i Polablje, gdje se oni bud pojavljaju kao novi doseljenici, bud ojačaše i umnožiše oslabljeni ondje živalj slovenski. Sada nestade i staroga domaćeg imena Srb, kao obćenitoga svemu rodu, te se ono zadržalo tek kod nekih grana slovenskih, po imenca kod Srba polabskih i južnih. Mjesto ovoga imena dolazi kod pisaca, počam od VI. stoljeća, sve više i češće ime: Sloven, Slavi, Sclavi, Sclavini.« – Ibidem, p. 7.

⁴⁴ »Ali već u VII. stoljeću nestade imena „Anta“; imenom „Sloveni“ označuju se za tim svi slovenski narodi, nazivani prije imenom „Srba“, tako u domaćih kano i inostranih pisaca. I germansko ime „Vinidi“, „Vindi“, „Vendi“ dolazi sve redje, pa se napokon sačuvalo, kao ime Srb, samo kod nekih plemena slovenskih, imenito kod plemena baltičkih i polabskih, pa i kod koruških Slovena.« – Ibid., p. 8.

⁴⁵ Serbian (Cyrillic script): Бенјамин фон Калај; Hungarian: Kállay Béni.

⁴⁶ »Kroaten und Serben sind einander nahverwandte Zweige des zur großen arischen Völkerfamilie gehörigen Slavenstammes.« – Benjámín von Kállay (1839-1903): »Geschichte der Serben“ [History of the Serbs], Erster Band [Volume I] (Budapest/Wien: Verlag von Wilhelm Lauffer, 1878, p. 12).

found them under the names: Slavs, Antes, Serbs (Spori) and Winds or Wends. We can't conduct a historical-philosophical research of these names now, but it is enough to say that, according to research of the best Slavic scientists, all Slavic nations in the ancient times were called „Serbs“ (Srb), and names „Slavs“ and „Antes“ were just the names of both major branches of this great family of nations. At the beginning of the Middle Age, when more correct and more detailed records emerged, the special attention of Europe was on those Slavic tribes which were marching to the west. So it happened that the name Serbs which was earlier common for all, was abandoned, the name Antes disappeared and the name Slavs became new common name for this family of nations. The old name Serbs was preserved by only two Slavic tribes: inhabitants of modern Serbia on the Balkan Peninsula and insignificant remains of the Lusatian Slavs in Saxony.»⁴⁷.

French encyclopedist, historian and geographer Jules Troussel⁴⁸ (*Academic Society*⁴⁹) spoke about the name Serbs: *»Slavs represent one of the most widespread groups of nations of the Indo-European or Aryan race. It seems that they were mentioned before under the name Scythians and Sarmatians. Latin writers mentioned them as Venedi (Winds, Wends), and modern writers under the name of Serbs.«⁵⁰.*

Romanian historian Dr. Nicolae Iorga⁵¹ (*University of Iași*) gave his definition of the Serbs: *»Romanians use the name „Serbs“ for all Slavs, as a name which is applied on the whole family of nations, because in Romania, the Bulgarians are*

⁴⁷ *»In den älteren historischen Quellen werden die Slaven unter vier verschiedenen Namen aufgeführt. Römische und griechische Historiker sowie die Chronisten des Mittelalters nennen sie Slaven, Anten, Serben, (spori) und Winden oder Wenden. Wir können in die historische und philologische Untersuchung dieser Benennungen gegenwärtig nicht eingehen; es genüge zu erwähnen, dass nach den Forschungen der hervorragendsten slavischen Gelehrten die Slavenvölker in der Urzeit sich wahrscheinlich überhaupt als „Serben“ (srb) bezeichneten. „Slaven“ und „Anten“ waren nur die Namen der beiden Hauptäste dieser großen Volksfamilie. Im Anfange des Mittelalters, als die Nachrichten genauer und umfassender wurden, zogen insbesondere jene Völkerschaften, welche zum slavischen Aste gehörten, durch ihr Vordringen nach dem Westen die Aufmerksamkeit Europas auf sich. So kam es, dass der einstens allgemeine Name der Serben in den Hintergrund trat, die Benennung der Anten gänzlich verschwand und der slavische Name zur Bezeichnung der gesamten Volksfamilie mehr und mehr gebräuchlich wurde. Den alten Namen der Serben bewahrten nur zwei flavische Völkerschaften: Die Bewohner des hentigen Serbien auf der Balkan-Halbinsel und die geringen Reste der Lausitzer Slaven in Sachsen.« – Ibid., pp. 12-13.*

⁴⁸ Serbian (Cyrillic script): *Жул Труссе*.

⁴⁹ Serbian (Cyrillic script): *Академско друштво / Учено друштво*; French: *Société savant*.

⁵⁰ *»Les Slaves forment un des plus vastes groupes de nations de la race indo-européenne ou aryenne. Ils semblent avoir été compris autrefois sous les dénominations de Scythes et de Sarmates. Les écrivains latins en parlent sous le nom de Venedi (Wendes, Wendes) et les écrivains plus récents sous celui de Serbes.« – Jules Troussel (1842-1905): „NOUVEAU DICTIONNAIRE ENCYCLOPÉDIQUE UNIVERSAL ILLUSTRÉ: Répertoire des connaissances humaines“ [THE NEW ILLUSTRATED UNIVERSAL ENCYCLOPAEDIA DICTIONARY: Register of human knowledge], Cinquième volume [Volume 5] RABO.-ZYMO (Paris: Librairie illustrée, 1885, p. 294).*

⁵¹ Serbian (Cyrillic script): *Николае Јорџа*.

also Serbs. Anyway, the parlance „Şchei“⁵² isn't known, but only Serbian (sârbeşte).«⁵³.

Ancient Macedonians, Illyrians, Dacians, Ostrogoths

Russian historian and archaeologist Aleksandr D. Chertkov⁵⁴ (*provincial leader of the Moscow nobility*⁵⁵), wrote about the presence of the Serbs, respectively the Slavs, in the areas of modern Romania in ancient times. He referred to the text written in the 12th century by a Roman chronicler Joannes Zonaras⁵⁶ (*private secretary [πρωτασηκρήτις⁵⁷ – author's note] to the emperor*), when he said the following: »In the Slavic translation of Zonaras [Ἰωάννης Ζωναρᾶς – *author's note*], held in the Volokolamsk Monastery [Иосифо-Волоколамский Успенский монастырь – *author's note*], it is said that: „Trojan... attacked the Daki, i.e. Serbs, and their leader Dikoval“ and so on (Reading, 31st of May, 1847, page 58). Because of the similarity of this fragment with Zonaras Annals, 441, (Viennese publishing) it is discovered, that the Slavic translator added this information (in 12nd century). It is very important for us, because we see that Serbs, in that time, considered themselves as the direct descendants of the Daki tribe.«⁵⁸

German orientalist and historian Johann G. Eichhorn⁵⁹ (he was a professor of Oriental languages at the Faculty of Theology at Jena University) explained who

⁵² Şchei (Serbian: *ukeu*) – Slavic parlance. Şchei is a modern Romanian exonym referring to the Serbs, especially in Transylvania and northern Wallachia.

⁵³ »Chez les Roumains, „Serbe“ signifie l'adoption d'un second nom pour les Slaves, nom qui est appliqué à toute la race, car, en Roumanie, les Bulgares sont des Serbes aussi. Du reste, on ne connaît pas une façon de parler des „Şchei“, mais seulement celle des Serbes (sârbeşte).« – Nicu N. Iorga [Nicolae Iorga] (1871-1940): „Histoire des roumains et de la romanité orientale“ [History of Romanians and Eastern Roman Empire], Volumul II [Volume II], Les maîtres de la terre [jusqu'à l'an mille] (Bucureşti: Académie Roumaine, 1937, p. 301).

⁵⁴ Serbian (Cyrillic script): Александар Димитријевић Чертков; Russian: Александр Дмитриевич Чертков.

⁵⁵ Serbian (Cyrillic script): Провинцијски предводник московског племства; Russian: Губернский предводитель московского дворянства.

⁵⁶ Serbian (Cyrillic script): Јован Зонара (or Јоанес Зонарас); Russian: Иоанн Зонара. Greek: Ἰωάννης Ζωναρᾶς. He was a senior official in the Roman bureaucracy, i.e. the senior class of imperial notaries.

⁵⁷ Latin: *Protasecretis*.

⁵⁸ »Словенскомъ переводѣ Зонары, хранящемся въ Волоколамскомъ монастырѣ, сказано: „Трайянь.... воинствова же на Даки, сирѣчь на Срьбле, начальникъ же Срьбьскый Диковаль,“ и проч. (Чтенія, 31 Мая, 1847, стр. 58). Изъ сличенія этого мѣста съ Zonarae Annales, 441, (Вен. изд.) открывается, что означенное извѣстіе прибавлено Словенскимъ переводчикомъ (въ XII в.). Оно, для насъ, весьма важно, ибо видимъ, что Сербы въ это время, почитали себя прямыми потомками Даковъ.« – Александр Дмитриевич Чертков [Aleksandr Dmitrievich Chertkov] (1789-1858): »О перселеніи Тракіійскихъ племенъ за Дунай и далѣе на Сѣверъ, къ Балтійскому морю, и къ намъ на Русь“ [About the relocation of the Tracian tribes to the other side of the Danube and father to the North, towards Baltic sea and towards us, to Russia] (pp. 1-134), Временникъ Императорскаго Московскаго Общества Истории и Древностей Россійскихъ [Collected Works of the Imperial Moscow Society of History and Antiquity of Russia], Книга десятая [Volume 10] (Москва: Императорское Московское Общество Истории и Древностей Россійскихъ, 1851, p. 70).

⁵⁹ Serbian (Cyrillic script): Јохан Готфрид Ајнхорн.

were the old inhabitants of Dacia: »When the Slavs formed as a nation they called themselves the Sauromatians⁶⁰ (maybe even Northern Medes), and from that name will eventually ('name' – translator's note) become Servomatians or Serbomatians, and from those names derived the name Serbs and Sarmatians. The oldest name that was used by this nation in its history was – the Serbs. Very early ('that nation' – translator's note), it was divided in two parts, the Serbs and Sarmatians. Ancient Serbs occupied Poland, Silesia, Lusatia and Meissen, very early, and the other branch, the Sarmatians, inhabited Dacia, where they called themselves Iazyges or Sedlovates (i.e. Metanastes, immigrants or settlers) or that ('name' – translator's note) was taken from their neighbours. The ('name' – translator's note) Sedlovates was later ('derived' – translator's note) into Slovates, Slovenes (Slovjenes, by Nestor) and then became Slovs and, at the end, it was corrupted into Slavs.«⁶¹

This statement of his could be amended (indirectly) to a similar thesis (but in a later historical period of Wallachia) written by a famous Irish historian John B. Bury⁶² (he held the position of Regius Professor of History at Cambridge University), because if one carefully reads his book „The invasion of Europe by the barbarians“, one will see that he mentions there the leaders of Ostrogoths⁶³ (Eastern Goths), who are Germans according to their names (Germanic people), which is opposite to the anglo-saxon school of history that consider them as Germanic tribes. I mention this tribe because it settled the region of former Roman province of Dacia⁶⁴ (and a modern Wallachia was a part of it), and they moved to this region, as presumed, from Scandinavia.

The basic question is who were they?

Despite of Romanization and Germanization of the names of Ostrogoth rulers, they show a clear Slavic character: Walamir, Thiudemir, and Widimir – having endings »mir«⁶⁵ in their first names.

⁶⁰ Sauromatians (U = V) = Savromatians (V = B) = Sabromatians – translator's note.

⁶¹ »Als sich die Slaven zuerst zu einem besondern Volke absonderten, hießen sie wahrscheinlich Sawromaten (vielleicht so viel als Nord-Meder), woraus im Lauf der Zeit Serwomaten, oder Serbomaten, und daraus wieder Serben und Sarmaten geworden ist. Der älteste Name, mit dem die Nation in der Geschichte auftritt, ist der der Serben. Früh theilte sie sich in zwei Theile, in Serben und Sarmaten. Die erstern, die Serben, nahmen früh Besitz von Polen, Schlesien, der Lausitz und Meissen; die zweiten, die Sarmaten, fielen einst in Dacien ein, wo sie den Namen der Jazygen oder Sedlowaten (d.i. der Metanasten, der Angekommenen, sich Ansiedelnden) entweder sich selbst gaben oder von ihren Nachbarn erhielten. Aus Sedlowaten ist nachher Slowaten, Slowanien (beim Nestor Slowjenen) und Slowen geworden; der letzte Name wurde endlich in Slaven verdorben.« – Johann Gottfried Eichhorn (1752-1827): „WELTGESCHICHTE: Geschichte der neuen Welt“ [WORLD HISTORY: History of the New World], Erste Theil [Volume I] (Göttingen: Johann Friedrich Römer, 1817, p. 16). When the Romans occupied Dacian Kingdom (168 BC - 106 AD), they called its capitol city Sarmizegetusa Regia (in Latin, literally SARMIS-ET-GETUS-A [dative case] REGIA), i.e. capital/royal city [fortress town] of the Sarmatians and the Getae.

⁶² Serbian (Cyrillic script): Џон Багнел Бјури.

⁶³ Serbian (Cyrillic script): Остроготу (or Источни Готу); Latin: Ostrogothi / Ostragothae / Ostrogothones / Austrogothi. The eastern branch of the later Goths (Serbian: Готу; Latin: Gothi / Gothones; Greek: Γότθοι).

⁶⁴ Serbian (Cyrillic script): Дакуја; Latin: Dacia.

⁶⁵ »...the Ostrogoths under their three chieftains, Walamir, Thiudemir, and Widimir...« – John Bagnell Bury (1861-1927): „The invasion of Europe by the barbarians“ (London: Macmillan & Co., 1928, p.

These endings with »mir« represent the names typical for the Slavs, which Germans never had. In the old Europe there were no members of old German nation nor old Roman nation having »mir« or »slav« endings in their names.

These endings were exclusively characteristic for Slavs.

This historian doesn't stop here and, among other things, he explains whose son is Theoderic the Great⁶⁶ (454-526), King of the Ostrogoths (reigned: 475-526).⁶⁷

Professor Bury also explains how the original name of Theoderic the Great was changed.⁶⁸

At the end, in the same book, a historian Bury mentions the Ostrogothic King known as Radagaisus.⁶⁹

145). In Old Europe, only Slavic male personal names are characterized by endings like: »MIR« (Brani[mir], Dobro[mir], Rado[mir], Trpi[mir], Vladi[mir], etc.); »SLAV« (Jaro[slav], Miro[slav], Prvo[slav], Više[slav], Vladi[slav], etc.); »VOJ« (Bori[voj], Ljubi[voj], Mili[voj], Radi[voj], Risti[voj], etc.); »ŠA« (Bal[ša], Jak[ša], Neboj[ša], Uglje[ša], Zaviš[ša], etc.); »DAN« (Bog[dan], Gr[dan], Ra[dan], Slobod[dan], Vla[dan], etc.); »LJUB« (Bogo[ljub], Drago[ljub], Miro[ljub], Slavo[ljub], Vero[ljub], etc.); »ČA« (Brn[ča], Jan[ča], Ko[ča], Mir[ča], Mora[ča], etc.); »BOR« (Dali[bor], Rati[bor], Sveti[bor], Veli[bor], Zlati[bor], etc.); »DRAG« (Ljubo[drag], Mio[drag], Pref[drag], Voj[drag], Vug[drag], etc.); »RAD« (Milo[rad], Ob[rad], Pre[rad], Sveto[rad], Živo[rad], etc.); »NJA« (Kopa[nja], Milo[nja], Nema[nja], Rado[nja], Strahi[nja], etc.); »OŠ« (Dra[oš], Mil[oš], Njeg[oš], Rad[oš], Ur[oš], etc.); »LO« (Čubri[lo], Dojči[lo], Gorči[lo], Momči[lo], Radmi[lo], etc.); »TA« (Rajče[ta], Rale[ta], Ris[ta], Šako[ta], Živo[ta], etc.); and on the other hand, Germanic male personal names are distinctive by endings such as: »ULF« (Austr[ulff], Eber[ulff], Ern[ulff], Geld[ulff], Sig[ulff], etc.); »MUND« (Ara[mund], Druht[mund], Ed[mund], Ostre[mund], Sig[mund], etc.); »MAR« (Agil[mar], Ber[mar], Danc[mar], Druht[mar], Erbe[mar], etc.); »GAR« (Alde[gar], Angal[gar], Auda[gar], Beren[gar], Ercan[gar], etc.); »GAUD« (Amal[gaud], Beren[gaud], Ebre[gaud], Trut[gaud], Ul[gaud], etc.); »BALD« (Angil[bald], Ecg[bald], Sind[bald], Theo[bald], Wini[bald], etc.); »GER« (Ala[ger], Brun[ger], Eber[ger], Goz[ger], Himil[ger], etc.); »AR« (Albthon[ar], Bllith[ar], Edg[ar], Leobaff[ar], Ottok[ar], etc.); »ER« (Filim[er], Gaut[er], Gunt[er], Hreidga[er], Ruumk[er], etc.); »BRAND« (Adel[brand], Ger[brand], Hadu[brand], Hilde[brand], Theude[brand], etc.); »BERT« (Adel[bert], Childe[bert], Dago[bert], Engel[bert], Hugu[bert], etc.); »HARD« (Bern[hard], Eber[hard], Ein[hard], Ger[hard], Got[hard], etc.); »DAG« (Alff[dag], Heri[dag], Hildi[dag], Os[dag], Wulff[dag], etc.); »WIG« (Ead[wig], Gelt[wig], Hed[wig], Lud[wig], Mar[wig], etc.).

⁶⁶ Serbian (Cyrillic script): Теодорик - „Велики“; Latin: Flāvius Theodericus, Greek: Θεοδέρικος.

⁶⁷ »Immediately after this election, Thiudemir and his son Theodoric led their portion of the Ostrogothic people southward into the Balkan peninsula, and forced the Emperor Leo to grant them new settlements in Macedonia – in the original Macedonia near the sea. Their territory included the cities of Pella, Pydna, and Methone. After Thiudemir's death Theodoric reigned alone...« – Ibid., 1928, pp. 178-179.

⁶⁸ »The name of one of these brothers was Thiudemir; and the story runs that on the very day on which the news of the great victory of Nadao came to the house of Thiudemir, a son was born to him. This son was Thiuda-reiks ('ruler of the people'), a name which was corrupted in Greek and Roman mouths into Theuderic or Theodoric.« – Ibid., 1928, p. 178. We do not know exact given name of Theoderic the Great, as his given name is deformed in Greek and Latin texts until unrecognizability. The name of his father is preserved in old texts, also deformed, but with a clear Slavic name ending form – »mir«, which does not exist with the Germanic nor Romanic people (Roman nation).

⁶⁹ »But in threatening the west he did not act alone. He acted simultaneously, though there is no reason to think that he acted in concert, with a somewhat mysterious German named Radagaisus. Radagaisus was probably an Ostrogoth; he may have been one of the Ostrogoths who had been allowed to settle in Pannonia by Gratian...« – Ibid., 1928, p. 76.

It is a fact that there is no evidence that any German with the first name Radagaisus⁷⁰ existed. On the other hand, this name has a clear and undisputed Slavic character.

Radegast⁷¹ (*also Radigost, Redigast, Riedegost or Radogost*) is the old Slavic personal name. Since the name can easily be etymologised as meaning something like

⁷⁰ Serbian (Cyrillic script): *Радогајсус*; Latin: *Radagaisus*; Greek: *Ραδογαῖσοϋς*.

⁷¹ »Der Obotriten Abgott zu Mechelnburg und der Polaben hieß Radegast/Redegast oder Ridegast.« [Obotritian idol called Radegast/Redegast or Ridegast in Mecklenburg and of Polabians.] – Erpold Lindenbrog (1540-1616): „NEWE VERMEHRTE CHRONICA VON DEM GROßMECHTIGSTEN ERSTEN DEUDSCHEN KEYSER CAROLO MAGNO: Seinem jnnerlichen Wandel und Priuat Leben oder Sitten, so er unter den seinigen mit teglich geübten fleiß geführet: Und Seinen Herrlichen, Löblichen und grossen Thaten, so wol gewaltigen Kriegen, Durch welchen Gott als ein Mittel und Werckzeug allerley Besserung, Zuuoraus aber den Christlichen Glauben und Religion in Sachsen: Und Er auff sich und alle seine Nachkommende Fürsten und Graffen, so aus Deudschem Geblüte geboren, die Monarchiam oder Keyserthumb gebracht ha, bey welchen es auch biß auff den heutigen Tag: durch Gottes Gnad: bißhero geblieben ist. Sachsenland zu Ehren, und alter Historien Liebhabern zu Nutz, aus vielen Uhalten und Newen Glaubwürdigen Geschichtschreibern, mit vleiß zusammen gezogen / Durch Erpoldum Lindenbruch.“ [A NEW EXTENDED CHRONICLE OF THE GREAT AND POWERFUL FIRST GERMAN EMPEROR CHARLES THE GREAT: About his transformation and his personal life or habits that he practice every day; about his majestic, panegyric great accomplishments, as well as his great wars, why the God gave him, as the tool, general welfare and Christian faith and religion in Saxony, and which he embraced for himself and all of his dukes and earls of the German kindred; in the monarchy or in the Empire, and which is held upon our days by the God's grace. In the honor of Saxony and the old devotees of history, this is extracted with a lot of effort from many old and new authentic historical records / by Erpoldum Lindenbruch.] (Hamburg: Henrich Steinbach, 1593, p. 75). »The name of Rhadagast was that of a local deity of the Obotrites, (in Mecklenburg). ...The god of war and of hospitality with the Vends and all the Sclavonian races of Germany bore the name of Rade-gast, apparently the same with Rhadagaisus.« – Edvard Gibbon Patni (1737-1794): „The History of the Decline and Fall of the Roman Empire“, Volume 3 (Philadelphia: J.B. Lippincott Company, 1866, p. 215). »Then, beyond the sluggish current of the Oder and the territory peopled by the several Pomeranian tribes, there lies toward the west the country of the Winuli, of those, namely, who are called Tholenzi and Redarii. Their town is the very widely known Rethra, a seat of idolatry, where a great temple had been erected to the demons, the chief of whom is Redigast.« – Helmold [author] (c. 1120 - after 1177) / Francis Joseph Tschan [translator] (1881-1957): „The Chronicle of the Slavs by Helmold, Priest of Bosau“ (New York: Columbia University Press, 1935). »Dem russischen Ortsnamen Радогауа liegt der gemeinslavische Mannesname Radogostъ zugrunde, der durch asloven. (10. Jh.) Radagozt, apoln. Radogost und ačech. Radgost vertreten ist.« [A common Slavic personal male name Радогостъ represents a base for a Russian toponym Радогауа, and it can be found through the Slavic Radagozt (10th. Century), Polish Radogost and Czech Radgost.] – Erwin Koschmieder (1896-1977): „Die Welt der Slaven“ [The World of the Slavs], Band 3 [Volume 3] (Wiesbaden: Verlag Otto Sagner, 1958, p. 105). »These names of kings sufficiently prove that they were Slavs, since the name Radegast is purely Slavic and all the Slavs worshipped the idol Radegast. Moreover, from the name of the city Radogast, ...« – Myroslava Tomorug Znayenko (1932-): „THE GODS OF THE ANCIENT SLAVS: Tatishchev and the Beginings of Slavic Mythology“ (Columbus: Slavica Publishers, 1980, p. 78). »Radegast / Riedegost / Redigast / Radogost (Slavic deity)« – Scott Simpson (1968-) / Kaarina Aitamurto (1972-): „Modern Pagan and Native Faith Movements in Central and Eastern Europe“ (London / New York: Routledge – Taylor & Francis Group, 2014, p. 356). »Most probably Thietmar's account was based on the report of German envoys sent to Riedegost in order to confirm the alliance. Important for our understanding of the historical context of the temple is the fact that Riedegost appears in the sources after the great uprising of the Polabian Slavs in 983.« – David Alan Warburton (1956-) / Olav Hammer (1958-) / Lisbeth Bredholt-Christensen (1966-): „The Handbook of Religions in Ancient Europe“ (London / New York: Routledge – Taylor & Francis Group, 2014, p. 340).

»*Dear guest*« or »*Gladly guest*«. Also, Radegast is an old, well-documented, god of Slavic mythology, and he was proclaimed as the Slavic god of hospitality.

In the 16th and 17th century German Albert Krantz⁷² (*he studied law, theology and history at Rostock and Cologne*) and Ragusian Mavro Orbini⁷³ (*he was a Benedictine monk*)⁷⁴ also studied the question of their origin.

If one asks how the Serbs or Slavs appeared on the Hum Peninsula⁷⁵ before 6th century, it would be good that he pays attention on the statement of Pope John X⁷⁶ (c. 860 - 929) in which he claimed that the Slavs have adopted Christianity on the Hum Peninsulain the 1st century AD, to which my colleague, a Croatian historian Goran Šarić⁷⁷, M.Sc. (*philosophical-theological direction*), has drawn attention (*of the scientific community*) for several times.

⁷² Serbian (Cyrillic script): Алберт Кранц.

⁷³ Serbian (Cyrillic script): Мавро Орбини[u]. Orbini believed that the Slavs hailed from the Goths in Scandinavia. The followers of the anglo-saxon school of history denied the thesis of Ragusian chronicler Orbini, claiming that he was follower of Pan-Slavism, but modern scientific research (*historical, archaeological and genetics, above all*) points out that he was correct in his most radical thesis, especially if we observe spreading of Y-DNA haplogrop I (*I1 and I2*), as the most dominant haplogrop of Southern Slavs.

⁷⁴ »...quod Gothi primum egressi Suecia, diu ibi habitantes, in magnam gentem coaluerunt. « [...and the Goths left Sweden for the first time, where they have lived for a long time, integrating into one big nation.] – Albert Krantz (c. 1450 - 1517): „WANDALIA. De Wandalarum vera origine, variis gentibus, crebris e patria migrationibus, regnis item, quorum velautores vel euersores fuerant“ [*VANDALIA: About the true orifin of the Vandals, different nations, numerous migrations into the homeland, kingdom also, were they creators or demolitionists*] (Francofvrti / Frankfurt am Main: Andreae Wecheli, MDLXXX [1580], p. 186). »...vscirono dalla Scandinavia i Gothi, e sotto nome loro ancora gli Slauui...« [...the Goths left Scandinavia, and the Slavs too, under their name...] – Mavro Orbini (1563-1610): „Il Regno degli Slavi, hoggi corrottamente detti Schiavoni. Historia di don Mavro Orbini Ravseo, abbate Melitense. Nella quale si vede l'Origine quasi di tutti i Popoli che furono della Lingua Slava, con molte & varie guerre, che fecero in Europa, Asia & Africa; il progresso dell' Imperio loro, l' antico culto, & il tempo della loro conuersione al Christianesimo. E in particolare veggonsi i successi de' Re, che anticamente dominarono in Dalmatia, Croatia, Bosna, Servia, Russia, & Bvlgaria“ [*The Realm of the Slavs, ...*] (Pesaro: Girolamo Concordia, MDCI [1601], p. 7).

⁷⁵ Serbian (Cyrillic script): Хумско полуострво (Балканско полуострво, or simply Балкан); Latin: Haemonia classica / Paeninsula Haemonia (Paeninsula Balcanicae, or simply Balcanicae). »Old Serbs used the word „Hum“ for hill (mountain), while the word „Humka“ meant „mound“. The name Zahumlje (Latin: Zachlunia), for the area in present western Herzegovina and southern Dalmatia, derived from the original word „Hum“, or in old Serbian language – Хлѣмъ (za + Hum: „behind the Hum“), that, after the transcription into Latin, was changed to – Zachlunia (Greek: Ζαχλοῦμων χώρα: land of Zachlunians), or to the latinized form of the basic word „Hum“: Chelmania, Chelm, Chulmorum, Chulmia u terra de Chelmo (Land of Hum).« – Петар Б. Богуновић [Petar B. Bogunović] (1967-): „БИТКА КОД АНГОРЕ: Лета Господњег 6910“ [*BATTLE OF ANGORA: In the year of the Lord 1402*] (pp. 13-74), Часопис „Витешка култура“ [Journal „Chivalrous culture“], Број 3 [№ 3] (Београд: Велики приорат Витезова Темплара Србије, 2014. p. 49). »Haemus, hum, hem, holm = domb, hegy, halom. Krobyzi, krivicsi orosz törzsek. Coralli = Gorali, hegyalakók. Triballi = Szrbali, dardániai szerbek.« [Haemus, hum, hem, holm = Haemus Mons (Balkan Mountains – translator's note), hill, mountain, pile (vertical structural element – translator's note). Kriviches, Krivichi Russian tribe. Coralli = Gorals, Highlanders, Triballi = Serbs, Dardanian Serbs.] – Ede Margalits [Eduard Margalić] (1849-1940): „Szerb történelmi repertórium“ [*Serbian historical repertory*] (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1918, p. 105).

⁷⁶ Serbian (Cyrillic script): Јован X; Latin: Ioannes X. He was born as Giovanni da Tossignano.

⁷⁷ Serbian (Cyrillic script): Горан Шарич (anglicized as Goran Sharich).

Namely, this historian reminds us that at the beginning of the 18th century, a Jesuit Filippo Riceputi⁷⁸ (1667-1742) according to the Vatican's orders (*meaning – at the instance of Roman Curia*⁷⁹), began to collect all archival materials and documents under the former Roman province Illyricum⁸⁰.

After his death, Daniele Farlati⁸¹ (1690-1773) continued his job, and after him Giovanni Giacomo Coletti⁸² (1734-1827).

A total of three generations from 1751 to 1819 have printed this capital work in eight volumes (*the ninth book was not printed by these authors*).

⁷⁸ Serbian (Cyrillic script): *Филупо Ричепуту*. Riceputi was an Italian (ecclesiastical) historian. He was born in Forlì. In 1693 he was ordained as priest, and in 1694 he was appointed as the rector of the Episcopal Seminary of Macerata, where he taught rhetoric. In 1695 he relocated to Vienna, where he joined the Society of Jesus (Latin: *Societas Iesu*). There he began to collect material for what was to become „*Illyricum sacrum*“ – a work on the history of countries that were a part of the former Roman province of Illyricum. He continued to collect historical material during the service in Jesuit colleges in Gorizia, Rijeka and Trieste, and during the missionary stay in Dalmatia (*in the period of 1709-1715*). In 1716 he went to Venice, whence he was reassigned to the Jesuit college in Padua with the task of completing the ecclesiastical history of Illyricum. In his work on collecting, studying and arranging the material he received help from Pacifico Bizza (1695-1756), Archbishop of Split (*in the period of 1746-1756*). In 1720 the first draft of the work was published. In 1729 it was decided that the work will also cover the secular history of Illyricum, and in 1740 the second draft was published. Until his death Riceputi has compiled a comprehensive introduction to „*Illyricum sacrum*“, and the work was completed by his colleagues Daniele Farlati and Giacomo (or Jacopo) Coletti.

⁷⁹ Serbian (Cyrillic script): *Романска курија*; Latin: *Curia Romana*. The Roman Curia is the group of administrative institutions of the Holy See [*Sancta Sedes*] and the central body through which the Roman Pontiff conducts the affairs of the universal Catholic Church [*Ecclesia Catholica Romana*].

⁸⁰ Serbian (Cyrillic script): *Илирик*; Latin: *Illyricum*. Illyricum was a Roman province that existed from 27 BC to sometime during the reign of Vespasian (69-79 AD). The province comprised Dalmatia and Pannonia, i.e. the border of this province was, mainly, consisted of territories of modern Dalmatia, Croatia, Slavonia, Bosnia and Herzegovina, Central Serbia, Montenegro, western part of Macedonia, western part of Bulgaria and northern part of Albania.

⁸¹ Serbian (Cyrillic script): *Данијеле Фарлати*. Farlati was an Italian (ecclesiastical) historian. He was born in San Daniele del Friuli in the present Italian province of Udine. After having studied in Gorizia he entered, in 1707, the Society of Jesus in Bologna. He was for five years teacher of classics at the Jesuit college in Padua, and then went to Rome, where he completed his theological studies, was ordained priest, in 1722, and was again sent to Padua, to assist Father Filippo Riceputi in his historical labours. Riceputi intended to write the ecclesiastical history of Illyricum, and in 1720 had issued, at Padua, a prospectus of this enterprise. For twenty years they both searched in all the libraries and archives of ancient Illyria for the material for their work; the matter they collected filled three hundred manuscript volumes. In 1712, just as two of the larger divisions, the martyrology of Illyria and the life of San Pietro Orseolo, were about completed, Riceputi died. Thus Farlati was left alone to work into presentable shape the prodigious amount of material collected. As co-labourer he chose Father Giacomo Coletti. The first volume of „*Illyricum Sacrum*“ appeared in Venice, in 1751; it contained the history of the Church Salona up to the fourth century. Three further volumes appeared in rapid succession; while the fifth was in press Farlati died. His assistant Coletti finished the fifth volume, which appeared in 1775, and issued three more, the last being completed in 1818. The whole work fills eight folio volumes.

⁸² Serbian (Cyrillic script): *Ђовани Ђакомо Колеџи*. Coletti (or Coletti) was an Italian (ecclesiastical) historian and philologist. He was born in Venice. As a Jesuit, he studied in Piacenza and Bologna, having taught (*from 1768*) on the Jesuit college in Padua, where he collaborated with Daniele Farlati. After Farlati's death, Coletti continued to work on „*Illyricum sacrum*“ which was left incomplete, from volumes V (1775) to IX.

Each of these three priests had numerous associates who visited all places in the Hum Peninsula and entered the libraries, city archives, monasteries, churches and private collections of documents.

They collected huge material from which only a small part was published in nine of the total of 300 volumes.

All documentation was stored at the Illyrian Museum⁸³ in Padua (*these records were kept in the Library of the Jesuit College at Padua*⁸⁴), where they disappeared.⁸⁵

Unfortunately, for the Slavic nations, these archive materials were also in focus of „Sacred Congregation for the Propagation of the Faith”⁸⁶.

We came to possession of the nine volumes⁸⁷ called „*Illyricum sacrum*” (*Holy Land of Illyrians, i.e. Saint Illyricum*).

The goal of this orgasmic venture was to hide the truth about the true faith in the Hum Peninsula.

That is why the Illyrian countries are portrayed as always loyal to the Pope and the Vatican⁸⁸, which cannot be further from the truth.

I will only write about Farrali's work „*Illyricum sacrum*” because it is very important for understanding our origins and here I will single out just one detail.

Farlati quotes a letter from John X, Papa Pontifex⁸⁹ of the Roman Catholic Church (*in the period of 914-928*).

⁸³ Serbian (Cyrillic script): Илирски музеј; Italian: Museo Illirico.

⁸⁴ Serbian (Cyrillic script): Језуитски колеџ у Падови; Latin: Collegium Patavinum Societatis Jesu.

⁸⁵ Miljen Šamšalović (1923-1987): „Građa za »Illyricum Sacrum« sačuvana u Padovi” [Materials for »Illyricum Sacrum« saved in Padua] (pp. 419-431), Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti [Collected Papers of the Department of Historical Research of the Institute of Historical and Social Research of Yugoslav Academy of Sciences and Arts], Svezak 3 [Volume 3] (Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, March 1960, p. 419).

⁸⁶ Serbian (Cyrillic script): Света конгрегација за ширење вере; Latin: Sacra congregatio de propaganda fide. Since 1982, this congregation has changed its name to „Congregation for the Evangelization of Peoples” (Congregatio pro gentium evangelisatione). This extremely powerful and, in a religious-political sense, very aggressive institution of the Catholic Church was found by the papal bulwark – Inscrutabili Divinae 1622.

⁸⁷ Encyclopædia „*Illyricum sacrum*”: Volume I [Tomus primus] (Illyrici Sacri: Ecclesia Salonitana. Ab ejus exordio usque ad Sæculum quatum Æræ Christianæ, Venice – 1751), Volume II [Tomus secundus] (Illyrici Sacri: Ecclesia Salonitana. A quarto sæculo Æræ Christianæ usque ad excidium Salonæ, Venice – 1753), Volume III [Tomus tertius] (Illyrici Sacri: Ecclesia Spalatensis olim Salonitana, Venice – 1765), Volume IV [Tomus quartus] (Illyrici Sacri: Ecclesiæ suffraganeæ metropolis Spalatensis, Venice, 1769), Volume V [Tomus quintus] (Illyrici Sacri: Ecclesia Jadertina cum suffraganeis, et ecclesia Zagrabriensis, Venice – 1775), Volume VI [Tomus sextus] (Illyrici Sacri: Ecclesia Ragusina cum suffraganeis, et ecclesia Rhiziniensis et Catharensis, Venice – 1800), Volume VII [Tomus septimus] (Illyrici Sacri: Ecclesia Diocletana, Antibarensis, Dyrrhachiensis, et Sirmiensis, cum earum suffraganeis, Venice – 1817), Volume VIII [Tomus octavus] (Illyrici Sacri: Ecclesia Scopiensis, Sardicensis, Marcianopolitana, Achridensis et Ternobensis cum earum suffraganeis, Venice – 1819) and Volume IX [Tomus nonus] (Accessiones et correctiones all'Illyricum sacrum del P. D. Farlati di P. G. Coleti, Split – 1909). The last book was published by a Croatian priest Frane Bulić (1846-1934) and it contained Coletti's later remarks/comments, which were not a part of his original work when it was originally published.

⁸⁸ Serbian (Cyrillic script): Град-држава Ватикан; Latin: Status Civitatis Vaticanæ.

In this letter, the Pope identifies Slavic rulers as descendants of those Illyrians who, even in apostolic times, received Christianity directly from the apostles.

He wrote about the bishopric in Salona (*today's Solin and Split*) says: »For who can doubt that the Slavic kingdom, which was already mentioned in the early days of the apostles and the universal church from the cave of the Apostolic Church, received flesh and milk of faith...«⁹⁰.

Anglo-Saxon historians do not have any information about the existence of the Slavic Kingdom in Dalmatia in the 1st Century.

Did the Slavs come only seven centuries later, by the Anglo-Saxon historical school, to which our historians know consciously or unconsciously?

Where did the people of Dalmatia and the Hum Peninsula continue to preach about the preaching of the apostle Paul in our region, if our ancestors did not live where we live today?

The Apostle Paul in the epistle to the Romans writes about it. Roman Pope John X was born only two hundred years after the alleged migration of the Slavs to the Hum Peninsula. And, although, he has at his disposal all the documents and archives of the Vatican, he not only does not know about the domination of the Slavs, but contends, on the contrary, that the Slavs and the Illyrians are the same people.

If anyone should have known about this phantom immigration, it should have been the Vatican.

Perhaps the Pope did not know about moving the Slavs to the Hum Peninsula, because he was a very uninformed man, and perhaps because it was not yet invented.

Presence of the Serbs and Slavs on the Hum Peninsula can be affirmed by any serious analysis of the origin of the Ancient Macedonians.

Their language was not Greek, as stated by many Anglo-Saxon historians, which is confirmed by the map of Greek dialects⁹¹ in ancient history made by American linguist Dr. Roger Woodard⁹² (*professor of linguistics at the University of Buffalo*). The one thing related to them, that I would like to specially emphasize, is a specific Slavic military title »Čelnik«⁹³, which was, obviously, also the highest military title in the ancient Macedonians.

⁸⁹ Latin: *papa* (from Greek: *πάππας*, i.e. *Father*, as in *priestly father*) + *Pontifex* = Supreme Pontiff (from Latin *pontifex maximus* »greatest bridge-builder«, i.e. *high priest or greatest priest*). He is the Bishop of Rome and therefore ex officio the leader of the worldwide Catholic Church.

⁹⁰ »*Quis enim ambigit, Sclavianorum regna in primitiis Apostolorum et universalis ecclesiae esse commemorata, quum a cunabulis escam praedicationis apostolicae ecclesiae perceperunt cum lacte fidei...*« – Daniele Farlati (1690-1773): »*ILLYRICI SACRI: Ecclesia Spalatensis olim Salonitana*« [SAINT ILLYRICUM: Diocese of Split, formerly Salona], Tomus tertius [Volume 3] (Venetiis/Venice: Sebastianum Coleti, MDCCLXV [1765], p. 95).

⁹¹ »*Greek dialects*« (Historical map: page 51) – Roger Dillard Woodard (1951-): »*The Ancient Languages of Europe*« (Cambridge: Cambridge University Press, 2008, p. 51).

⁹² Serbian (Cyrillic script): *Ромер Дулард Вудард*.

⁹³ Serbian (Cyrillic script): *челник*. Čelnik (roughly »*Army Leader*«) was a high court title in the Kingdom of Serbia, Serbian Empire and Serbian Despotate. The Greeks translate this high military title as – *Φύλαρχος*.

It is very important for the Slavs that this military title in Ancient Macedonia⁹⁴ was also noted by reputable Western historians, Dr. Geoffrey Hammond⁹⁵ („*The Macedonian State: Origins, Institutions, and History*“) and Dr. Richard Gabriel⁹⁶ („*Philip II of Macedonia: Greater than Alexander*“).

This word is certainly of Slavic origin and the Greeks⁹⁷ had to translate it⁹⁸, because it didn't exist in their (*Greek*) language.

I have also noticed that, in modern Russian language, the term »чело« has disappeared (*it has been changed into* »лоб« – *forehead*) but it is (*indirectly*) preserved in the custom called »челом бить« (*bow low – the ancient Russian custom of bowing low and touching one's brow to the ground when petitioning or thanking the prince or tsar*).⁹⁹

So, the title »Čelnik« the Greeks didn't have, but their neighbors, the Serbs, had it and it has even suppressed many Roman (*Byzantine*) court titles, that were accepted a little earlier at the Serbian court.

Also, the Ancient Greeks referred to the inhabitants of the ancient Macedonia as the Barbarians¹⁰⁰ which (*undoubtedly*) meant that they were not of Greek origin, and in

⁹⁴ »Its social order was divided into pastoral groups, each led by a tshelniku, or „chief shephard“. All land and livestock were held in common, and the tshelniku had wide authority to look after the group's welfare. He alone directed the timing of the group's seasonal movements, conducted its internal affairs, and negotiated with outsiders. He controlled the group's economic life by making decisions regarding when to cut timber, hunt, and slaughter livestock. To protect the group from attack and to enforce his decisions, the tshelniku surrounded himself with a group of warrior companions who carried out his orders. In these three elements of the first pastoralis–land owned in common, a powerful chief, and a group of companion warriors to protect the group – „we see the seeds of the constitutional monarchy that was the mark of the later Macedonian state“.« – Richard A. Gabriel (1949-): „*PHILIP II OF MACEDONIA: Greater than Alexander*“ (Washington: Potomac Books, Inc., 2010, p. 37).

⁹⁵ Serbian (Cyrillic script): Николас Џефри Л. Хамонд. Dr. Hammond was an English historian and professor at the University of Cambridge (England, United Kingdom).

⁹⁶ Serbian (Cyrillic script): Ричард Габријел. Dr. Gabriel was an American historian and professor at the Department of History at the „Royal Military College of Canada“ (Collège militaire royal du Canada) in Kingston (Ontario, Canada), „Canadian Forces College“ (Le Collège des Forces canadiennes) in Toronto (Ontario, Canada), as well as at the „United States Army War College“ in Carlisle (Pennsylvania, United States of America).

⁹⁷ Serbian (Cyrillic script): Грци; Greek: Έλληνας; Latin: Græci.

⁹⁸ »The system of authority in family, group, and tribe is patriarchal. The men take power when they qualify as shephards, hunters, and warriors, and they elect from amongst themselves a head man, called a tshelniku, a term which was translated by Contacuzenus in 1344 as phylarchos, 'ruler of a tribe'. For a tribe and a pastoral group were often the same thing. The tshelniku, or 'the chief shephard', as he is also called, has very wide powers. He alone directs the movement of the group, conducts its internal affairs, and negotiates with outsiders as the representative of the group. He deals with monetary matters, sells marketable produce, and controls the cutting and selling of timber on the communally owned land. We see in this system the seed of the constitutional monarchy with its very wide powers, which was to be the mark of the Macedonian State.« – Nicholas Geoffrey Lemprière Hammond (1907-2001): „*THE MACEDONIAN STATE: Origins, Institutions, and History*“ (Oxford: Clarendon Press, 1993, p. 6).

⁹⁹ Russian: Челобитная просьба с низким до земли поклоном (по обычаю бояр, при подаче просьбы царю, кланяясь до полу, бить об него лбом).

¹⁰⁰ Serbian (Cyrillic script): варвари; Greek: βάρβαρος; Latin: barbarus.

that period, it was a (*clear*) form of recognition (*or differentiation*) between them (*Greeks*) and other nations.

I will now list some of the famous holders of the Serbian court and military titles »Grand Čelnik«¹⁰¹ (*or Veliki Čelnik*) and »Čelnik«.

The most famous holders of the title Grand Čelnik were: Jovan Oliver [Јован Оливер] (Grand Čelnik: before 1340 - before 1349), Vuk Kuvet [Вук Кувет] (Grand Čelnik: 1403-1404), Hrebeljan [Хребелјан] (Grand Čelnik: 1405-14??), Radič Postupović [Радич Поступовић] (Grand Čelnik: 1429-14??), Mihailo Anđelović [Михаило Анђеловић] (Grand Čelnik: 1445-14??), and Đurađ Golemović [Ђурађ Големовић] was the last known holder of this high court and military title. The most famous holders of the title Čelnik were: Gradislav Sušenica [Градислав Сушеница], Joakim-Buraš Vrančić [Јоаким-Бураш Вранчић], Miloš Pović [Милош Повић], Musa [Муса], Radič Postupović [Радич Поступовић], Petar [Петар] and, as far as we know, Radoslav [Радослав] was the last Serbian commander who had this high military title.

Previously mentioned Catholic historian and theologian¹⁰² Goran Šarić, M.Sc., reminds the expert public on the Slavic character of the ancient city name Bylazora (*Bela Zora*) in Ancient Macedonia, initially mentioned by Polybius¹⁰³ (*Greek historian*)¹⁰⁴ and Titus Livius¹⁰⁵ (*Roman historian*)¹⁰⁶: »The fact that Slavs have been residing on Balkans since ancient times and even earlier is confirmed by numerous Slavic toponyms (such as *Bela Zora* [White Dawn – translator's note], *Crvena* [Red – translator's note], *Promina* [Change – translator's note], *Knin*, *Istria*, *Sava*, *Danube*) recorded in ancient sources...«.¹⁰⁷

The city name Bylazora (*byla* + *zora*) did not originate from Greece or Latin language, but from Slavic language.

¹⁰¹ Serbian (Cyrillic script): велики челник. At the beginning of the 15th century, during the Serbian Despotate, the title of Grand Čelnik was the equivalent of count palatine (*comes palatines*) and was the highest court title, with the title-holders holding great provinces, property and honours.

¹⁰² He earned his M.Sc. in Theology at Catholic Faculty of Theology of the University of Zagreb.

¹⁰³ Serbian (Cyrillic script): Полибије / Полибийос; Greek: Πολύβιος; Latin: Polybius.

¹⁰⁴ »About the same time also, Philip reduced Bylazora, the largest city of all Pæonia, and which commanded likewise those defiles, that led from Dardania into Macedon.« – Polybius [author] (c. 203 BC - 120 BC) / James Hampton [translator] (1721-1778): „The General History of Polybius“, Volume 2 (London: Joseph Johnson, 1809, p. 297).

¹⁰⁵ Serbian (Cyrillic script): Тит Ливије / Тит Ливиј / Титус Ливијус Патавинус; Latin: Titus Livius Patavinus.

¹⁰⁶ »Thither therefore he sent Antigonous, one of his great Courtiers, to command the multitude of the Gauls to remove their Camp to Bylazor (which is a place in Pæonia) and bid the Nobility come all to him.« – Titus Livy [author] (c. 59 BC - c. 17 AD) / Philemon Holland [translator] (1552-1637): „The Roman History Written in Latine by Titus Livius“ (London: Awnsham Churchill, 1686, p. 852).

¹⁰⁷ »Da su Sloveni na Balkanu od antike, a i ranije, dokazuju i brojni slovenski toponimi posvedočeni u antičkim izvorima kao što su Bela Zora, Crvena, Promina, Knin, Istra, Sava, Dunav...« – Goran Šarić (1984-): „Što laž sagradi – istina razvali“ [What a lie builds – the truth razes to the ground, i.e. Truth destroys the deeds of lying] (pp. 4-7), Balkan City Magazine: The Ultimate Guide for Ex-Yu Communities (Niles, IL: 411 Web, Inc., October 2018, p. 4). This magazine is published once a month by 411 Web, Inc. (7400 N. Waukegan Road, Suite #3 Niles, Illinois 60714, United States). Printed in the USA.

In Southern Slavs dialects we can found that the adjective »white« emerges in different variations.

For that reason we can meet the following words:

- bela / bijela / bila / bjela (Cyrillic: бела / бијела / била / бјела);
- bele / bijele / bile / bjele (Cyrillic: беле / бијеле / биле / бјеле);
- beli / bijeli / bili / bjeli (Cyrillic: бели / бијели / били / бјели);
- belo / bijelo / bilo / bjelo (Cyrillic: бело / бијело / било / бјело).

All these variations represent the same adjective »white«, and appear in different form depending on what part of the Hum Peninsula is observed.

In accordance with the above mentioned, sometimes it happens that vowel »i« (Cyrillic: *u*) is recorded as »y« in latinised form of writing.

This way we get word forms, such as byla / byle / byli / bylo / byly, etc., which later (from the Middle Ages) also became a characteristic feature for the way of writing in languages of Western Slavs (*Czechs, Poles, Lusatians and Kashubians*).

At the end, I would like to point out the words stated by a Russian historian and archaeologist Evgraf Petrovich Savelyev (*Regional Board of the Don Army*¹⁰⁸), in one of his works, referring to the migration of the Ancient Macedonians to Baltic Sea: »After the fall of Macedonian Empire, a part of [Ancient] Macedonians moved to the Baltic Sea, around 320 BC; this nation was called Obodrites¹⁰⁹ in those regions, and they have kept coat of arms of Alexander the Great¹¹⁰ until their downfall, which showed Bucephalus¹¹¹ and gryphon¹¹². Obodrites spoke Slavic language and under the pressure of Germans they have moved to the [Lake] Ilmen and Lovat [River], where they established Novgorod [Veliky Novgorod – translator's note] and Pskov around 216 BC.«¹¹³.

His records turn my attention to representation of »gryphon« (*griffin or griffon, i.e. gryphon rampant*) on the coats of arms of the Northern Serbs, and one can find it on the Coat of Arms of Voivode of Stetin¹¹⁴, Coat of Arms of Voivode of Pomerania¹¹⁵,

¹⁰⁸ Serbian (Cyrillic script): Регионални одбор Донске војске; Russian: Областное правления Войска Донского.

¹⁰⁹ Serbian (Cyrillic script): Бодрићи / Браничевци / Ободрити; Latin: Obotriti / Obotriti; Polish: Obodrzyce; Russian: бодричи / ободриты / абодриты; German: Abodriten.

¹¹⁰ Serbian (Cyrillic script): Александар - „Велики“ / Александар III - „Македонски“; Greek: Ἀλέξανδρος ὁ Μέγας / Ἀλέξανδρος Γ' ὁ Μακεδόν; Latin: Alexander Magnus.

¹¹¹ Serbian (Cyrillic script): Букефал; Ancient Greek: Βουκέφαλος / Βουκεφάλας.

¹¹² Serbian (Cyrillic script): Грифон; Greek: γρύφων / γρύπων; Latin: gryphus.

¹¹³ »По паденици Македонског царства част македонцев околo 320 г. до Р. Х. переселилась к Балтийскому морю; народ этот там стал известен под именем Бодричей, сохранивший до самого падения своего герб Александра Македонского, изображавший буцефала и грифа. Бодричи говорили на славянском языке и от натиска германцев переселились на Ильмень и Ловать, где и основали Новгород и Псков околo 216 г. до Р. Х...« – Евграф Петрович Савельев [Evgraf Petrovich Savelyev] (1860-1930): „Древняя история казачества“ [Ancient History of the Cossacks] (Москва: Вече, 2010, p. 58).

¹¹⁴ »Herzog zu Stetin« – Stephan Brechtel der Ältere (1523-1574): „Wappenbuch des Heiligen Römischen Reiches“ [Book of Coats of Arms of the Holy Roman Empire] (Nürnberg: [Publishing House: unknown?], 1554-1568, p. 111). Place of storage: Bayerische Staatsbibliothek [Bavarian State Library, abbreviated as BSB] (Munich, Federal Republic of Germany: 1949-); Inventarnummer [Inventory number, abbreviated as Inv.Nr.]: BSB Cod.icon. 390.

Coat of Arms of Wends¹¹⁶, Apocryphal Coat of Arms of Vandalia¹¹⁷, Coat of Arms of Sorbs¹¹⁸, Coat of Arms of Pomerania¹¹⁹, Coat of Arms of Prussia¹²⁰, Coat of Arms of Mecklenburg¹²¹, Coat of Arms of Stetin¹²², Coat of Arms of Brandenburg¹²³, and Coat of Arms of Kashubians¹²⁴.

Dynasties Basarab, Árpád, Piast, Rurikovich

Since the Middle Ages, when we have more data on the area of today's Romania, one can easily observe its Slavic character.

In the Middle Ages, the Vlachs and the Moldavians were members of the Serbian tribes, and their ruling dynasties were also Serbian.

The entire history of the Romanians and their Basarab dynasty was based on the claims of Anglo-Saxon historians that this family did not belong to the Slavs but to the Cumans (*Turkic nomadic people*).

Jovan Basarab¹²⁵, the founder of the dynasty and his father Tihomir¹²⁶, until recently (*until 2014*), in scientific community, were considered to be of Cuman's (*Turkic*) origin, but DNA analysis (*Y-DNA analysis*¹²⁷ of the mortal remains of members of

¹¹⁵ »Herzog zu Pommern« – Ibid., p. 117.

¹¹⁶ »Wenden« – Ibid., p. 119. »Wenden...« – Author [unknown ?]: »Sammlung von Wappen aus verschiedenen, besonders deutschen Ländern« [Collection of Coats of Arms from Various Countries, Especially Germany] ([Place of printing: unknown?]: [Publishing House: unknown ?], c. 1600, p. 17). Place of storage: BSB (Munich, FRG: 1949-); Inv.Nr.: BSB Codicon. 307. »Wenden...« – Ibid., p. 488.

¹¹⁷ »Vandalia« – Giacomo Fontana (15??-16??): »Insegne di varii prencipi et case illustri d'Italia e altre provincie« [Insignia of different princes and famous noble houses of Italy and other provinces] (Modena: [Publishing House: unknown ?], 1605, p. 10). Place of storage: Biblioteca estense universitaria di Modena [Estense University Library in Modena] (Modena, Italian Republic: 1949-); Numero di inventario [Inventory number]: alfa.t.4.12 = ita.556.

¹¹⁸ »Sorbi« – Ibid., p. 14.

¹¹⁹ »Pomerania« – Ibid., p. 10. »Pommern« – Johann Ambrosius Siebmacher (1561-1611): »Erneuert- und Vermehrtes Wappen-Buch...« [New and Ehilarged Book of Coats of Arms...] (Nürnberg: Rudolf Johann Helmers, 1701, Panel 7). »Pomernn« – A. [unknown ?]: »Sammlung von Wappen aus...«, c. 1600, p. 203. »Pomern« – Ibid., p. 488.

¹²⁰ »Prevszen« – J. A. Siebmacher: »Erneuert- und Vermehrtes...«, 1701, Panel 7.

¹²¹ »Meckhelbvrg« – Ibid., Panel 7. »Mechelbürg« – A. [unknown ?]: »Sammlung von Wappen aus...«, c. 1600, p. 203. »Mechelbürg« – Ibid., p. 488.

¹²² »Stetin« – Ibid., p. 48.

¹²³ »Brandenburg« – Ibid., p. 74.

¹²⁴ »Cassuben...« – Ibid., p. 476.

¹²⁵ Serbian (Cyrillic script): Јован I Басараб (anglicized as John Basarab); Romanian: Basarab Întemeietorul.

¹²⁶ Serbian (Cyrillic script): Тухомир; Latin: Thocomerius, »Am putea impăca această nepotrivire admițând că domina Tihomir a început în 1290 și a durat până în 1310 când i-a urmat pe tron fiul său Basarab.« – Constantin C. Giurescu (1901-1977): »Istoria Românilor« [History of the Romanians], Volumul I [Volume I] (București: Fundația Regală pentru Literatură și Artă, 1946, p. 367).

¹²⁷ It was the international project called GENESIS, conducted in 2012, in which several Romanian scientific institutions have participated (Vasile Pârvan Institute of Archaeology – Bucharest of the Romanian Academy, Institute of Biology – Bucharest of the Romanian Academy, Universitatea Babeș-Bolyai – Cluj-Napoca, Alexandru Ioan Cuza University – Iași), and some foreign institutions, too: Radboud University Nijmegen (Nijmegen, Kingdom of the Netherlands), University of the Basque

*Wallachian dynasty Basarab from the Curtea de Argeş Monastery*¹²⁸ [Vladislav I¹²⁹ 1364-1377], *Cozia Monastery*¹³⁰ [Mircea the Elder¹³¹: 1355-1418] and *Dealul Monastery*¹³² [Mihajlo the Brave¹³³: 1557/8-1601]¹³⁴) proved that their genealogy matches the genealogy of Serbs, as well as most of Romanians.

I would also mention that Puiu Haşotti (1953-), Romanian Minister of Culture (mandate: June 25, 2012 - December 21, 2012) has attempted¹³⁵, in July 2012, to prevent the taking of these DNA samples in all possible ways, fearing that they will reveal non-Cuman, actually Slavic, origin of Wallachian monarchs¹³⁶. Here is an example how Romanian media reported about that scandal back then: »Minister of

Country (Bilbao, Kingdom of Spain) and University of Cambridge (Cambridge, United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland). The formal coordinator of this project was a molecular biologist Octavian Popescu [Октавијан Понеску] (1951-). Dr. Popescu is a Romanian biologist and a director of the Institute of Biology affiliated with the Academy of Romania (*Institutul de Biologie, Academia Romana*) and, since 2010, also a member of the Romanian Academy [of Sciences]. He was a coordinator of the, aforementioned, project of DNA mapping of Basarab dynasty in their tombs (*in the family mausoleums which are located in the mentioned monasteries*).

¹²⁸ Serbian (Cyrillic script): Манастир Куртеа де Арђеу; Romanian: Mănăstirea Curtea de Argeş.

¹²⁹ Serbian (Cyrillic script): Владислав I Басараб; Romanian: Vladislav I / Vladhyslao I / Vlaicu / Vlaicu-Vodă.

¹³⁰ Serbian (Cyrillic script): Манастир Козиа; Romanian: Mănăstirea Cozia.

¹³¹ Serbian (Cyrillic script): Мурча Басараб - „Смарују“; Romanian: Mircea cel Bătrân (Mircea the Elder).

¹³² Serbian (Cyrillic script): Манастир Деалу; Romanian: Mănăstirea Dealu [near Târgovişte in Dâmboviţa County]. This is a romanized [non-original] new name (*deal* = hill).

¹³³ Serbian (Cyrillic script): Мухајло Петрушковић - „Храбру“ Басараб (anglicized as Mikhail the Brave / Michael the Brave / Michael „Brave“ Petrushkov Basarab); Romanian: Mihai Pătraşcu / Mihai Viteazul / Mihai Basarab. Allegedly, he was a son of Petrushko Basarab (15??-1557), Voivode of Wallachia (reigned: 1554-1557), whose name was recorded (since the 19th century) by Anglo-Saxon historians in non-original (*Latinized and Romanized*) form, so it became Pătraşcu cel Bun (*Pătraşcu the Good*). If DNA analysis would prove that Voivode Mikhail the Brave was indeed a son of Voivode Petrushko (who died under suspicious circumstances on December 24th, 1557), then Mikhail could not be born in 1558, as stated by many authors who have studied that period of Wallachian history (Alexandru Rosetti, Bill Niven, Carl Waldman, Catherine Mason, Dan Berindei, David Hopkin, Hilke Gerdes, Matthew Rampley, Şerban Milcoveanu, Stefan Berger, Timothy Baycroft, etc.).

¹³⁴ In the case of this sovereign, a goal was to check his, allegedly, kinship with the House of Basarab.

¹³⁵ »Ministrul Culturii, Puiu Haşotti, spune că a dat dispoziţiile necesare pentru a se opri prelevarea de ADN de la voievozii din familia Basarabilor, din respect pentru ceea ce au însemnat aceşti domnitori. „Autorizaţia pentru cercetarea arheologică preventivă pentru Biserica Domnească Curtea de Argeş a fost obţinută înaintea mandatului meu de ministru al Culturii şi Patrimoniului Naţional. Autorizaţia nu stipulează prelevarea de probe ADN, ci doar săpături arheologice preventive. Recoltarea de ADN din osemintele unui voievod, trebuia specificată în autorizaţie. Poate că pentru ştiinţă ar fi importantă prelevarea de ADN, dar, din respect pentru ceea ce au reprezentat domnitorii Ţării Româneşti, nu pot fi de acord cu prelevarea de ADN. Este important că aceşti domnitori au marcat istoria naţională şi prea puţin important dacă au avut sau nu o ascendenţă cumană.“ « – Ana Jianu (19??-): „ADN-ul de la Curtea de Arges ar putea arunca în aer toată istoria Romaniei: Originea poporului roman a creat vii dispute în mediul ştiinţific“ [DNA from Curtea de Arges could destroy a complete Romanian history: The origin of Romanian people has provoked a lot of discussions in the scientific circles], Bitpress Magazine, № 43 (Bucureşti: S.C. Smart Press S.R.L., July 9th-15th, 2012, p. 4).

¹³⁶ Of course, these monarchs have had Slavic names, or Christian names in Slavic form, they wrote in Cyrillic in Slavic language (*in the internal communication of the nobility, in the charters of cities and monasteries, and, often, in the external communication*).

Culture, Puiu Hasotti, said that the necessary instructions were given for stopping DNA sampling of monarchs from the Basarab family out of respect for what they represent. „Permission for the archaeological research in the royal church Curtea de Argeş was given before my term as the Minister of Culture and National Heritage. The given permission does not include DNA sampling, just preventive archaeological excavations. DNA sampling from the bones of the Voivodes had to be stated in the permission. Maybe this DNA sampling could have some importance for the science but, out of respect for what these sovereigns represent for the Romanian state, I could not agree with the sampling of their DNA. It is important that these monarchs have marked our national history whether or not they had Cuman origin.“«.

These findings were surprising only for those who »did not want to see«, and they were presented to the professional and general public on October 28th, 2014 in the hall of The Council of Romanian Academy of Sciences¹³⁷, in Bucharest, under the name »Crypt number 10, St. Nicholas Church in Curtea de Argeş: About the genesis of Wallachia«¹³⁸. The theory about Cuman origin of Wallachian dynasty Basarab was finally destroyed because these findings fundamentally change history textbooks in which the Cuman character of this dynasty was »invented«.

This event was led by Dr. Alexandru Vulpe¹³⁹ (1931-2016), the chairman of the Department of history and archeology¹⁴⁰. Lecturers were, from Cluj-Napoca, Dr. Beatrice Kelemen¹⁴¹ (1977-) from the Institute for interdisciplinary experimental researches in bio-nano technology¹⁴² and Dr. Alexandru Simon¹⁴³ (1979-) from the Center for population studies¹⁴⁴, as well as Dr. Adrian Ioniţă¹⁴⁵ (1967-) from the Institute for Archeology – Vasile Parvan¹⁴⁶ in Bucharest. Three above-mentioned lecturers spoke again about the results of this project¹⁴⁷, during another conference

¹³⁷ Serbian (Cyrillic script): Румунска академија [наука]; Romanian: Academia Română.

¹³⁸ Serbian (Cyrillic script): Гробница бр. 10 цркве „Светог Николе“ у Куртеа де Арђеш: О генези Влашке; Romanian: Mormântul 10 din Biserica Sf. Nicolae din Curtea de Argeş. Despre geneza Țării Româneşti.

¹³⁹ Serbian (Cyrillic script): Александру Вулпе; Romanian: Alexandru Vulpe.

¹⁴⁰ Serbian (Cyrillic script): Одељење за историјске науке и археологију (Румунска академија, Букурешт); Romanian: Secţia de Ştiinţe Istorice şi Arheologie (Academia Română, Bucureşti).

¹⁴¹ Serbian (Cyrillic script): Беатрис Симона Келемен; Romanian: Beatrice Simona Kelemen.

¹⁴² Serbian (Cyrillic script): Институт за интердисциплинарна експериментална истраживања у био-нано технологији (Универзитет Бабеш-Бољај, Клуж-Напока); Romanian: Institutul de Cercetări Interdisciplinare în Bio-Nano Ştiinţe – Facultatea de Biologie şi Geologie (Universitatea Babeş-Bolyai, Cluj-Napoca).

¹⁴³ Serbian (Cyrillic script): Александру Симон; Romanian: Alexandru Simon.

¹⁴⁴ Serbian (Cyrillic script): Центар за студије становништва (Универзитет Бабеш-Бољај, Клуж-Напока); Romanian: Centrul de Studiere a Populaţiei (Universitatea Babeş-Bolyai, Cluj-Napoca).

¹⁴⁵ Serbian (Cyrillic script): Адријан Јонице; Romanian: Adrian Ioniţă.

¹⁴⁶ Serbian (Cyrillic script): Институт за Археологију „Василе Парван“ (Румунска академија, Букурешт); Romanian: Institutul de Arheologie Vasile Pârvan (Academia Română, Bucureşti).

¹⁴⁷ Serbian (Cyrillic script): „Генетска еволуција: Нови докази за проучавање међусобно повезаних структура. Биомолекуларно путовање око Карпата из старог до средњег века“; English: „Genetic Evolution: New Evidences for the Study of Interconnected Structures. A Biomolecular Journey around the Carpathians from Ancient to Medieval Times“; Romanian: Evoluție Genetică: Dovezi noi în

(*under the same name*) on December 11st, 2014, but this time on Faculty of History¹⁴⁸ (*Alexandru Ioan Cuza University of Iași*¹⁴⁹).

Wrong interpretation of the ethnic origin isn't specific just for a Wallachian and Moldavian ruling dynasties and scientific works of almost all the Romanian historians because, in the region of Pannonian Plain, we found almost identical dramatic change in the look of the current mosaic (*which has been vehemently imposed on us for almost two centuries by the anglo-saxon school of history*), as a result of the works of molecular archaeologists and molecular historians.

The best example for this is the Hungarian ruling dynasty, respectively Y-DNA analysis¹⁵⁰ of Béla III¹⁵¹ (c. 1148 - 1196), King of Hungary¹⁵² (reigned: 1172-1196) skeleton, that is located in Royal Basilica of the Assumption of the Blessed Virgin Mary¹⁵³ (*it was built between 1003 and 1038*) in Székesfehérvár¹⁵⁴.

This analysis has been published in the scientific work: „*DNA profiling of Hungarian King Béla III and other skeletal remains originating from the Royal Basilica of Székesfehérvár*“, in which it is determined that the Far East (Mongolian-Turkic) haplo-groups were not present at this Hungarian monarch from the Árpád dynasty, i.e. in which it is confirmed that Béla was a carrier of haplogroup R1a (*See Table 3: Y-STR consensus haplotypes of the male skeletons*¹⁵⁵).

studiul unor structuri interconectate. O călătorie biomoleculară în jurul Carpaților din Antichitate până în Evul Mediu (Genetic Evolution: New Evidences for the Study of Interconnected Structures. A Biomolecular Journey around the Carpathians from Ancient to Medieval Times).

¹⁴⁸ Serbian (Cyrillic script): Факултет историје; Romanian: Facultatea de Istorie.

¹⁴⁹ Serbian (Cyrillic script): Универзитет „Александар Јоан Куза“ у Јауу; Romanian: Universitatea „Alexandru Ioan Cuza“ din Iași.

¹⁵⁰ This project has been conducted by an international group of scientists: [1] Hungarian molecular pathologist Dr. Zoltán Szentirmai (1938-), a founder and the first director of the Surgical and Molecular Tumour Pathology Centre in Hungary; [2] Hungarian geneticist Dr. Béla Melegh (1954-), head of the Department of Medical Genetics (Medical School at the University of Pécs); [3] German molecular biologist Dr. Susanne Hummel (1958-), chief of the scientific working group „DNA analysis“ (Department of Historical Anthropology and Human Ecology [Johann-Friedrich-Blumenbach Institute for Zoology and Anthropology] of the Faculty of Biology and Psychology at the University of Göttingen); [4] Hungarian historian Dr. György Szabados (1971-), a member of the Hungarian Medieval studies research group of the Hungarian Academy of Sciences; ...etc.

¹⁵¹ Serbian (Cyrillic script): Бела III.

¹⁵² Serbian (Cyrillic script): Краљевина Мађарска; Latin: Regnum Hungariæ; Hungarian: Magyar Királyság.

¹⁵³ Serbian (Cyrillic script): Базилика Узнесења Пресвете девице Марије.

¹⁵⁴ Serbian (Cyrillic script): Столни Београд (*today Сечеуфехервар*); German: Stuhlweißenburg; Turkish: İstolni Belgrad; Czech: Stoličný Bělehrad; Latin: Alba Regalis / Alba Regia. Székesfehérvár, a royal residence (*székhely*), as capital of the Kingdom of Hungary (1000-1526), held a central role in the Middle Ages. As required by the Doctrine of the Holy Crown, the first kings of Hungary were crowned and buried here, i.e. 43 kings were crowned in Székesfehérvár (*the last one in 1526*) and 15 kings were buried here (*the last one in 1540*).

¹⁵⁵ Zoltán Szentirmai (1938-) et al.: „DNA profiling of Hungarian King Béla III and other skeletal remains originating from the Royal Basilica of Székesfehérvár“ (pp. 1-13), Archaeological and Anthropological Sciences, № 10 (Heidelberg: Springer Verlag, 2018, p. 7). The journal is endorsed by the German Society of Natural Scientific Archaeology and Archaeometry (GNA), the Hellenic Society for Archaeometry (HSC), the Association of Italian Archaeometrists (AIAR) and the Society of Archaeological Sciences (SAS).

Besides this work, the data from another Hungarian scientific work: „*Y-Chromosome Analysis of Ancient Hungarian and Two Modern Hungarian-Speaking Populations from the Carpathian Basin*“ are also interesting.

In this DNA study (*Y-chromosome analysis*), 100 Hungarians (*from modern Hungary*) and 97 Hungarian-speaking Szekler (*a Hungarian-speaking population from Transylvania*) individuals were involved (*See Figure 4: Phylogeny of Y-chromosome haplogroups studied and their frequencies in Hungarian and Szekler populations*¹⁵⁶).

These studies confirm the obvious, if one analyzes Slavic toponyms present in Hungarian ethnic area in the Pannonian Plain (*modern Hungarian toponyms have Slavic roots, or they represent a simple translation of Slavic toponyms*), as well as the names of the capital cities of this state.

The Hungarians have lost their Mongolian-Turkic physical habitus in the 13th century, after being absorbed in more numerous Slavic population, so modern Hungarians have very little relations with the original ethnic Hungarians who were the equestrian steppe people of a Tibetan-Mongolian racial type, of Turanid race, of Finno-Ugric branch, of Ural-Altaic language group.

Today, only the name and the language left.

The first one who point out this fact was a German Jewish Turkologist Hermann Wamberger¹⁵⁷ (1832-1913), who stated that in the blood of modern Hungarians there is not a single drop of Hungarian blood.¹⁵⁸

A symbol of modern Hungary is a blonde girl with green or blue eyes, in the red boots, and that is a clear sign of the disappearance of the Far East physical characteristics, which characterized the warriors who stormed Europe in the 9th century.

It is very similar with Y-DNA analysis¹⁵⁹ (2017) of the skeleton of prince Janusz III of Masovia¹⁶⁰ (1502-1526), a member of the Polish dynasty Piast, which

¹⁵⁶ István Raskó (1939-) et al.: „*Y-Chromosome analysis of Ancient Hungarian and two modern Hungarian-Speaking populations from the Carpathian Basin*“ (pp. 519-534), *Annals of Human Genetics*, № 72 (London: John Wiley & Sons Ltd. – University College London, 2008, p. 527).

¹⁵⁷ Serbian (Cyrillic script): Херман Вамбергер (or Армин Вамберу); Hungarian: Vámbéry Ármin (also known as Arminius Vámbéry / Armin Bamberger / Hermann Bamberger). This Jewish scientist was born in Slovakia, i.e. in the Austrian Empire (*Imperium Austriacum: 1804-1867*). Vámbéry's original last name was Wamberger (*Bamberger is not his real surname*). »Few people who achieved fame and social eminence in life were born in more adverse circumstances than Vámbéry, who hailed from an impoverished Jewish family. Typical of his lowly social and economic status is the fact that posterity is not certain in what year he was born (1831 or 1832), where he was born (in Szentgyörgy [today's Svätý Jur in Slovakia] or in Dunaszerdahely [today's Dunajská Streda, also in Slovakia]) and even the spelling of his original name: Wamberger...« – Nándor Alexandre Fred Dreisziger (1940-): „*Armin Vámbéry (1832-1913) as a Historian of Early Hungarian Settlement in the Carpathian Basin*“ (pp. 18-39), *Hungarian Cultural Studies. e-Journal of the American Hungarian Educators Association*, Volume 6 (Pittsburgh: University Library System – University of Pittsburgh, 2013, p. 19). Dreisziger was a professor in the Department of History at the Royal Military College of Canada.

¹⁵⁸ Душан Ј. Поповић [Dušan J. Popović] (1894-1985): „СРБИ У ВОЈВОДИНИ: Од најстаријих времена до Карловачког мира, 1699“ [SERBS IN VOJVODINA: From the oldest times until the Treaty of Karlowitz 1699], Књига 1 [Volume 1] (Нови Сад: Матица српска, 1957, p. 49).

¹⁵⁹ Polska Agencja Prasowa [Polish Press Agency]: „*Genetycy zbadali pochodzenie biologiczne książąt mazowieckich*“ [Geneticists have investigated the biological origin of Mazovian knyazes], *Dziennik internetowy „Nauka w Polsce”* – Sekcja Historia i kultura [Online Journal „Science in Poland” –

was conducted by the Polish scientists Dr. Tomasz Kozłowski¹⁶¹ (1968-) and Dr. Andrzej Ossowski¹⁶² (1978-).

This research has shown that this member of Piast dynasty was of non-slavic origin by his male ancestors¹⁶³. Of course, only some future research (*Y-DNA analysis of more male members of this family*) will show if only one part of the members of the Polish ruling family Piast originates from some Celtic or German tribes, or it is the case with all of its members. In the first scenario we could talk about a love affair or a rape case, and the consequence of that would be a cut in the Slavic paternal lineage (*male line heritage*), and in the second scenario the origins of this family could be found in some slovenized Celtic, respectively German, clan or a tribe.

For scientists who study the early history of the Slavs, it is also very important to know about Y-DNA analyses of the members of the Rurikovich family, i.e. the noblemen related to the semi-legendary prince Ruruk (c. 830 - 879), the founder of the first known Russian ruling dynasty. Current analyses did not solve the mystery of the origin of this dynasty because we still do not know for sure what type of haplogroup its founder had.

Namely, the results of these DNA analyses (*see Klyosov¹⁶⁴, 2018*) showed the presence of two separate family branches (*with completely different haplogroups*), which even belong to different racial groups. Thus, here we meet Russian nobles

Section History & Culture] (Warszawa: Polska Agencja Prasowa i Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego, April 18th, 2017). The skeleton of the last Mazovian prince Janusz III was found to have the R1b haplogroup which is prevalent in Western Europe and reaching the 80% level in the male population of some areas.

¹⁶⁰ Serbian (Cyrillic script): Јануш III Мазовски; Polish: Janusz III mazowiecki.

¹⁶¹ Serbian (Cyrillic script): Томаш Козловски. Dr. Kozłowski is a Polish bioarcheologist and paleopathologist. He works in the Department of Anthropology (*Faculty of Biology and Environment Protection*) of the Nicolaus Copernicus University in Toruń (*Kuyavian-Pomeranian Voivodeship, Republic of Poland*).

¹⁶² Serbian (Cyrillic script): Анджеј Осовски. Dr. Ossowski is a Polish forensic chemist. He works in the Department of Forensic Genetic of the Pomeranian Medical University in Szczecin (*West Pomeranian Voivodeship, Republic of Poland*).

¹⁶³ The R1b haplogroup is often called Celto-Germanic.

¹⁶⁴ Serbian (Cyrillic script): Анатолиј Алексејевич Кљосов; Russian: Анатолий Алексеевич Клёсов. Dr. Anatole Alex Klyosov (1946-) is a chemist from the USA and one of the most famous worldwide experts for Y chromosome. Academic Dr. Klyosov, in his rich business career, was a professor at the Moscow State University (*Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова*), and the Harvard University in the USA and, since 2007, he is the President of the Academy of DNA Genealogy (*Академия ДНК-генеалогии*), with three Research centres located in America (*Boston*), Russia (*Moscow*) and Japan (*Tsukuba*). Also, dr. Klyosov is recipient, the USSR Young Scientist National Prize (*Лауреат премии Ленинского комсомола в области науки и техники 1978*), USSR National Prize in Science (*Лауреат Государственной премии СССР в области науки 1984*), Gold medal, USSR Science and Technology (*Лауреат Государственной премии СССР в области науки и техники 1988*), and he is a foreign member of the Georgian National Academy of Sciences (*since 2014*) and a member of the very prestigious World Academy of Art and Science (*since 1989*). The initiators for the creation of this Academy were famous scientists Albert Einstein (1879-1955) and Julius Robert Oppenheimer (1904-1967), and later (*before its foundation in 1960*), elite scientific experts like John Adam Fleming (1877-1956), John Boyd Orr (1880-1971), Richard Montgomery Field (1885-1961), Hermann Joseph Muller (1890-1967), Hugo Boyko (1892-1970), Pierre Chouard (1903-1983), etc, also gave their support for the idea.

who can be divided into Europoid/Caucasoid branch (Slavic: *haplogroup R1a1a1g2*) and Mongoloid branch (Ugro-Finnic: *haplogroup N1c1d*).¹⁶⁵

Taking into consideration the fact that in Primary Chronicle¹⁶⁶, Kievan Rus'¹⁶⁷ three Varangian¹⁶⁸ brothers Sineus [Синеус], Truvor [Трувор] and Rurik¹⁶⁹ [Рюрик] are mentioned as founders, who according to the legend had North German names (*Nordic names*), it is clear that the DNA analyses do not match with this story, and especially with the *Anglo-Saxon* thesis (*originated from it*) about the German origin of this Russian dynasty, because here mentioned analyses completely exclude such kind of possibility (*at least regarding the paternal line*). After these DNA tests, it appears that their Norman names probably were given from the maternal lineage (*by mother or grandmother*) who could easily belong to the North German race.

The latest molecular researches just confirmed the attitudes of those historians who claimed that Varangians do not have a certain ethnic affiliation, i.e. that this term refers exclusively to the occupation of the tribes settled along the Baltic Sea, and they were (*apparently*) of different ethnic composition.

It is clear that Ugro-Finnic tribes left significant genetic trace in today's central and northern Russia, as this is obviously derived from the Y-DNA survey of samples taken from ethnic Russians. Also, it is clear that the most part of them very early flowed into the Slovene mass and that during the early Middle Ages participated in the ethnogenesis of today's Russians.

In the 9th century (*during the time of Prince Rurik*) a large part of the population of the Ugro-Finnic origin, no longer possessed a physical habitus that is common for Turko-Mongol peoples.

So, from the perspective of physical anthropology, they were Europoids, but genetically (*inheritance by direct paternal lineage*) retained their Ugro-Finnic root.

Russian historian Dr. Oleg Barabanov¹⁷⁰ (*Program director of Valdai International Discussion Club*¹⁷¹), reminds us that, among the descendants of Rurik, the haplogroup I2 also appears, that is otherwise very common for the Southern Slavs: » *In any case, version with the Svyatopolk-Chetvertinsky (haplogroup I2) is, in our*

¹⁶⁵ »...and two lineages of Russian nobility (*N1c1d and R1a1a1g2*), both of nearly the same "age", and both claiming a legendary prince Rurik (allegedly 806 - 879 CE) as their ancestor. Since it is unclear what lineage represents "true" Rurikids,...« – Anatole A. Klyosov (1946-): „*DNA Genealogy*“ (Irvine, CA: Scientific Research Publishing, Inc., 2018, p. 32). The same conclusions can be made from „*Rurikid Dynasty DNA Project*“ (the project began in 2006), which is carried out by the American Company FamilyTreeDNA (Houston, TX), specializing in genetic testing (Y-DNA and mtDNA).

¹⁶⁶ Serbian (Cyrillic script): *Повест минулих лета*; Russian: *Повесть временных лет*; Old East Slavic: *Повѣсть времѣнныхъ лѣтъ* (*Tale of Bygone Years*).

¹⁶⁷ Serbian (Cyrillic script): *Кијевска Русија*; Russian: *Киевская Русь*; Old East Slavic: *Русь / Роусьскаѧ землѧ*; Latin: *Rusciæ / Rusiæ / Russiæ / Ruteniæ / Rutheniæ / Ruzziæ*.

¹⁶⁸ Serbian (Cyrillic script): *Варјазѧ* (or *Викинзи*); Russian: *Варяги*; Greek: *Βάραγγοι / Βαριάγοι*.

¹⁶⁹ Serbian (Cyrillic script): *Рѣрик*; Old Norse: *Hroerekr*.

¹⁷⁰ Serbian (Cyrillic script): *Олег Николаевич Барабанов*, Russian: *Олег Николаевич Барабанов*.

¹⁷¹ Serbian (Cyrillic script): *Међународни дискусииони клуб „Валдај“*; Russian: *Международный дискуссионный клуб „Валдай“*. In addition to the above, he is a Professor of the Russian Academy of Sciences [*Профессор Российской академии наук*; abbreviated as *Профессор РАН*] and Professor of the Moscow State Institute of International Relations of Ministry of Foreign Affairs [*Профессор Московского государственного института международных отношений Министерства иностранных дел Российской Федерации*; abbreviated as *Профессор МГИМО*].

opinion, less doubtful than the artificial pedigrees of the upper Olgovich dynasty (R1a1), and connected by no means with the suspicions of the Monomashich dynasty (N1c1) that they can be not the Rurikovich, but the Olafovich dynasty. That is why this option might also be considered. It is extremely interesting for us and if the fact that Yaroslav the Wise is not Vsevolod's father is true, it means that it is a lateral branch of the Rurikovich dynasty that is the true continuous chain, going back to the very founder of the dynasty. But then, according to this hypothesis there is a rather simple conclusion – Rurik had a Y-haplogroup I2.»¹⁷².

With the here presented data, related to Rurikovich dynasty, let me finish this brief overview of some new evidence about the history of Serbs and Slavs, as their detailed analysis and placement in a historical context, it will certainly be a subject of future scientific studies in the fields of history, archeology and linguistics.

I think that there is no need for emphasizing the significance of those »science pebbles« that will more and more fill the gaps in the complex historical mosaic of Eurasia in the years to come. That is why the words of the famous Italian paleolinguist Dr. Mario Alinei (1926-2018) sounded explicitly prophetic when, saying about the direction of the Slavic language expansion he made the following conclusion:

»Now, from a geolinguistic point of view, there is just one explanation possible for this peculiar and transparent areal configuration: Southern Slavic must form the earlier core, while the two Northern branchings must be a later development, each with its proper history and identity. No other explanation is possible, unless one challenges the very raison d'être of IE and Proto-Slavic reconstruction, besides common sense. Needless to say, this simple remark demolishes the whole construction of the Slavic homeland in Middle Eastern Europe and of the Slavic migration in traditional terms, as well as all of its corollaries.«¹⁷³

¹⁷² »В любом случае, вариант со Святополк-Четвертинскими (группа I2) вызывает, на наш взгляд, гораздо меньше сомнений, чем искусственные родословные верховских Ольговичей (R1a1), и никак не связан с подозрениями Мономашичей (N1c1) в том, что они могут быть не Рюриковичами, а Олафовичами. И потому этот вариант тоже должен быть рассмотрен. Для нас он представляется крайне интересным, и если правда то, что Ярослав Мудрый – не отец Всеволода, то именно эта боковая ветвь Рюриковичей является истинной непрерывной цепочкой, восходящей к самому основателю династии. Но тогда из этой гипотезы следует очень простой вывод – что у Рюрика была Y-группа I2.« – Олег Николаевич Барабанов [Oleg Nikolaevich Barabanov] (1971-): „Рюриковичи или Олафовичи: Гипотеза об Y-группе I2 у Рюрика по данным ДНК его возможных потомков“ [Rurikovich or Olafovich: Hypothesis about Y-haplogroup I2 in Rurik according to DNA of his possible descendants] (pp. 198-207), Междисциплинарный научно-аналитический и образовательный журнал „Пространство и Время“ [Interdisciplinary Scientific Analytical and Educational Journal „Space and Time“], № 3 (Москва: НИЦ „Пространство и время“, 2015, p. 205).

¹⁷³ This quotation is taken from the extended scientific work under the title „Interdisciplinary and linguistic evidence for Palaeolithic continuity of Indo-European, Uralic and Altaic populations in Eurasia, with an excursus on Slavic ethnogenesis“ (extended to 57 pages), Dr. Alinei presented it (in a shortened version of 29 pages) during his participation at the Conference Ancient Settlers in Europe, held on 29th and 30th May in 2003 in Kobarid (Republic of Slovenia). The shortened version of the work was published in Giornale scientifico „Quaderni di semantica“. Rivista internazionale di semantica teorica e applicata [Scientific journal „Semantic Notebooks“. International journal of the semantic

Literature:

1. Brechtel, Stephan: „*Wappenbuch des Heiligen Römischen Reiches*“ (Nürnberg: [Verlag: unbekannt ?], 1554-1568). Lagerort: Bayerische Staatsbibliothek (München, Bundesrepublik Deutschland: 1949-); Inventarnummer: BSB Cod.icon. 390.
2. Krantz, Albert: „*WANDALIA: De Wandalorum vera origine, variis gentibus, crebris e patria migrationibus, regnis item, quorum velautores vel euersores fuerant*“ (Francofurti: Andreae Wecheli, MDLXXX)
3. Lindenbrog [Lindenbruch], Erpold: „*NEWE VERMEHRTE CHRONICA VON DEM GROßMECHTIGSTEN ERSTEN DEUDSCHEN KEYSER CAROLO MAGNO: Seinem jnnerlichen Wandel und Priuat Leben oder Sitten, so er unter den seinigen mit teglich geübten fleiß geführet: Und Seinen Herrlichen, Löblichen und grossen Thaten, so wol gewaltigen Kriegen, Durch welchen Gott als ein Mittel und Werckzeug allerley Besserung, Zuuoraus aber den Christlichen Glauben und Religion in Sachsen: Und Er auff sich und alle seine Nachkommende Fürsten und Graffen, so aus Deudschem Geblüte geboren, die Monarchiam oder Keyserthumb gebracht ha, bey welchen es auch biß auff den heutigen Tag: durch Gottes Gnad: bißhero geblieben ist. Sachsenland zu Ehren, und alter Historien Liebhabern zu Nutz, aus vielen Uhralten und Newen Glaubwürdigen Geschichtschreibern, mit vleiß zusammen gezogen / Durch Erpoldum Lindenbruch.*“ (Hamburg: Henrich Steinbach, 1593)
4. Autor [unbekannt ?]: „*Sammlung von Wappen aus verschiedenen, besonders deutschen Ländern*“ ([Druckort: unbekannt ?]: [Verlag: unbekannt ?], um 1600). Lagerort: Bayerische Staatsbibliothek (München, Bundesrepublik Deutschland: 1949-); Inventarnummer: BSB Cod.icon. 307.
5. Orbini, Mavro: „*Il Regno degli Slavi, hoggi corrottamente detti Schiavoni. Historia di don Mavro Orbini Ravseo, abbate Melitense. Nella quale si vede l'Origine quasi di tutti i Popoli che furono della Lingua Slava, con molte & varie guerre, che fecero in Europa, Asia & Africa; il progresso dell' Imperio loro, l' antico culto, & il tempo della loro conuersione al Christianesimo. E in particolare veggonsi i successi de' Re, che anticamente dominarono in Dalmatia, Croatia, Bosna, Servia, Russia, & Bvlgaria*“ (Pesaro: Girolamo Concordia, MDCI)
6. Fontana, Giacomo: „*Insegne di varii principi et case illustri d'Italia e altre provincie*“ (Modena: [Casa editrice: sconosciuto ?], 1605). Luogo di conservazione: Biblioteca estense universitaria di Modena (Modena, Repubblica italiana: 1949-); Numero di inventario: alfa.t.4.12 = ita.556.
7. Livy, Titus, i.e. Patavinus, Titus Livius [author] / Holland, Philemon [translator]: „*The Roman History Written in Latine by Titus Livius*“ (London: Awnsham Churchill, 1686)
8. Siebmacher, Johann Ambrosius: „*Erneuert- und Vermehrtes Wappen-Buch...*“ (Nürnberg: Rudolf Johann Helmers, 1701)
9. Farlati, Daniele: „*ILLYRICI SACRI: Ecclesia Spalatensis olim Salonitana*“, Tomus tertius (Venetiis: Sebastianum Coleti, MDCCLXV)
10. Schlözer, August Ludwig von: „*Allgemeine Nordische Geschichte*“, Band 1 (Halle: Johann Justinus Gebauer, 1771)
11. Taube, Friedrich Wilhelm von: „*Historische und geographische Beschreibung des Königreiches Slavonien und des Herzogthums Syrmien: Sowol nach ihrer natürlichen Bes-*

theory and practice], Tomo 24 [Volume 24], № 2 (Bologna: Società editrice il Mulino, 2003, pp. 187-216). The author also titled the here mentioned extended version of the work as „*The Slavic Ethnogenesis in the framework of the Paleolithic Continuity Theory*“.

- chaffenhait, als auch nach ihrer itzigen Verfassung und neuen Einrichtung in kirchlichen, bürgerlichen und militarischen Dingen.*“, Band II (Leipzig: Kaiserl. Königl. wirkl. Regierungsrathe, 1777)
12. Kopitar, Bartholomäus Jernej: „*Grammatik der Slavischen Sprache in Krain, Kärnten und Steyermark*“ (Laibach/Ljubljana: Wilhelm Heinrich Korn, 1808)
 13. Polybius, i.e. Πολύβιος [author] / Hampton, James [translator]: „*The General History of Polybius*“, Volume 2 (London: Joseph Johnson, 1809)
 14. Eichhorn, Johann Gottfried: „*WELTGESCHICHTE: Geschichte der neuen Welt*“, Erste Theil (Göttingen: Johann Friedrich Römer, 1817)
 15. Macmichael, William: „*Journey from Moscow to Constantinople, in the years 1817, 1818*“ (London: John Murray, 1819)
 16. Siestrzeńcewicz, Stanisław Jan Bohusz: „*Precis des recherches historiques sur l'origine des Slaves ou Esclavons et des Sarmates, et sur les Epoques de la conversion de ces peuples au christianisme; par Mgr Stanislave Siestrzencewicz de Bohusz, ...*“ (Санкт Петербургъ: Императорская Академія Наукъ, 1824)
 17. Zeuß, Johann Kaspar: „*Die Deutschen und die Nachbarstämme*“ (München: Ignaz Joseph Lentner, 1837)
 18. Boué, Ami [Boué, Amédée]: „*La Turquie d'Europe ou observations sur la géographie, la géologie, l'histoire naturelle, la statistique, les mœurs, les coutumes, l'archéologie, l'agriculture, l'industrie, le commerce, les gouvernements divers, le clergé, l'histoire et l'état politique de cet empire*“, Tome deuxième (Paris: Arthus Bertrand, 1840)
 19. Чертков, Александр Дмитриевич: „*О перселеніи Θракіѣскихъ племенъ за Дунай и далѣе на Сѣверъ, къ Балтійскому морю, и къ намъ на Русь*“ (стр. 1-134), „*Временник Императорскаго Московскаго Общества Истории и Древностей Россійскихъ*“, Книга десятая (Москва: Императорское Московское Общество Истории и Древностей Россійскихъ, 1851)
 20. Döllinger, Johann Joseph Ignaz von: „*THE GENTILE AND THE JEW IN THE COURTS OF THE TEMPLE OF CHRIST: An Introduction to the History of Christianity*“, Volume 1 (London: Longman, Green, Longman, Roberts, and Green, 1862)
 21. Patni, Edvard Gibon: „*The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*“, Volume 3 (Philadelphia: J.B. Lippincott Company, 1866)
 22. Viquesnel Auguste: „*VOYAGE DANS LA TURQUIE D'EUROPE: Description physique et géologique de la Thrace*“ (Paris: Arthus Bertrand, 1868)
 23. Rački, Franjo: „*SLOVENSKI SVIET: Historičko-statističko-etnografičke razprave*“ (Zagreb: Lavoslav Hartmán i družba, 1870)
 24. Kállay, Benjámín von: „*Geschichte der Serben*“, Erster Band (Budapest/Wien: Verlag von Wilhelm Lauffer, 1878)
 25. Troussel, Jules: „*NOUVEAU DICTIONNAIRE ENCYCLOPÉDIQUE UNIVERSAL ILLUSTRÉ: Répertoire des connaissances humaines*“, Cinquième volume [RABO-ZYMO] (Paris: Librairie illustrée, 1885)
 26. Margalits, Ede: „*Szerb történelmi repertórium*“ (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1918)
 27. Bury, John Bagnell: „*The invasion of Europe by the barbarians*“ (London: Macmillan & Co., 1928)
 28. Helmold [author] / Tschan, Francis Joseph [translator]: „*The Chronicle of the Slavs by Helmold, Priest of Bosau*“ (New York: Columbia University Press, 1935)
 29. Iorga, Nicu N. [Iorga, Nicolae]: „*Histoire des roumains et de la romanité orientale*“, Volumul II, Les maîtres de la terre [jusqu'à l'an mille] (București: Académie Roumaine, 1937)

30. Giurescu, Constantin C.: „*Istoria Românilor*“, Volumul I, Din cele mai vechi timpuri până la moartea lui Alexandru cel Bun (1432), Cu 151 de figuri în text și 7 hărți afară din text, Ediția a cincea, revăzută și adăogită (București: *Fundația Regală pentru Literatură și Artă*, 1946)
31. Поповић, Душан Ј.: „СРБИ У ВОЈВОДИНИ: Од најстаријих времена до Карловачког мира, 1699“, Књига 1 (Нови Сад: *Матица српска*, 1957)
32. Koschmieder, Erwin: „*Die Welt der Slaven*“, Band 3 (Wiesbaden: *Verlag Otto Sagner*, 1958)
33. Šamšalović, Miljen: „*Građa za »Illyricum Sacrum« sačuvana u Padovi*“ (str. 419-431), Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Svezak 3 (Зарепб: *Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti*, оžужак 1960)
34. Znayenko, Myroslava Tomorug: „*THE GODS OF THE ANCIENT SLAVS: Tatishchev and the Beginings of Slavic Mythology*“ (Columbus: *Slavica Publishers*, 1980)
35. Hammond, Nicholas Geoffrey Lemprière (1907-2001): „*THE MACEDONIAN STATE: Origins, Institutions, and History*“ (Oxford: *Clarendon Press*, 1993)
36. Alinei, Mario: „*Interdisciplinary and linguistic evidence for Palaeolithic continuity of Indo-European, Uralic and Altaic populations in Eurasia, with an excursus on Slavic ethnogenesis*“ (pp. 187-216), *Giornale scientifico „Quaderni di semantica“*. Rivista internazionale di semantica teorica e applicata, Tomo 24, № 2 (Bologna: *Società editrice il Mulino*, 2003)
37. Woodard, Roger Dillard: „*The Ancient Languages of Europe*“ (Cambridge: *Cambridge University Press*, 2008)
38. Raskó, István / Downes, Christopher Stephen / Zsolnai, Attila / Langó, Péter / Csányi, Béla / Bogácsi-Szabó, Erika / Tömöry, Gyöngyvér / Czibula, Ágnes / Priskin, Katalin / Csösz, Aranka / Mende, Balázs Gusztáv / Csete, Klára / Conant, Eleanore Kathleen: „*Y-Chromosome analysis of Ancient Hungarian and two modern Hungarian-Speaking populations from the Carpathian Basin*“ (pp. 519-534), *Annals of Human Genetics*, № 72 (London: *John Wiley & Sons Ltd. – University College London*, 2008)
39. Gabriel, Richard A.: „*PHILIP II OF MACEDONIA: Greater than Alexander*“ (Washington: *Potomac Books, Inc.*, 2010)
40. Савельев, Евграф Петрович: „*Древняя история казачества*“ (Москва: *Вече*, 2010)
41. Jianu, Ana: „*ADN-ul de la Curtea de Arges ar putea arunca in aer toata istoria Romaniei: Originea poporului roman a creat vii dispute in mediul stiintific*“, *Bitpress Magazine*, № 43 (București: *S.C. Smart Press S.R.L.*, 9-15 iulie 2012)
42. Dreisziger, Nándor Alexandre Fred: „*Ármin Vámbéry (1832-1913) as a Historian of Early Hungarian Settlement in the Carpathian Basin*“ (pp. 18-39), *Hungarian Cultural Studies. e-Journal of the American Hungarian Educators Association*, Volume 6 (Pittsburgh: *University Library System – University of Pittsburgh*, 2013)
43. Богуновић, Петар Б.: „*БИТКА КОД АНГОРЕ: Лета Господњег 6910*“ (стр. 13-74), Витешка култура, Број 3 (Београд: *Велики приорат Витезова Темплара Србије*, 2014)
44. Simpson, Scott / Aitamurto, Kaarina: „*Modern Pagan and Native Faith Movements in Central and Eastern Europe*“ (London / New York: *Routledge – Taylor & Francis Group*, 2014)
45. Warburton, David Alan / Hammer, Olav / Bredholt-Christensen, Lisbeth: „*The Handbook of Religions in Ancient Europe*“ (London / New York: *Routledge – Taylor & Francis Group*, 2014)

46. Барабанов, Олег Николаевич: „*Рюриковичи или Олафовичи: Гипотеза об Y-заплогруппе I2 у Рюрика по даним ДНК его возможных потомков*“ (стр. 198-207), Междисциплинарный научно-аналитический и образовательный журнал „*Пространство и Время*“, № 3 (Москва: НИЦ „Пространство и время“, 2015)
47. Polska Agencja Prasowa: „*Genetycy zbadali pochodzenie biologiczne książąt mazowieckich*“, Dziennik internetowy „*Nauka w Polsce*“ [Seksja Historia i kultura] (Warszawa: Polska Agencja Prasowa i Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego, 18 kwiecień 2017)
48. Szentirmai, Zoltán / Kásler, Miklós / Melegh, Béla / Hummel, Susanne / Szabados, György / Seidenberg, Verena / Olasz, Judit: „*DNA profiling of Hungarian King Béla III and other skeletal remains originating from the Royal Basilica of Székesfehérvár*“ (pp. 1-13), Archaeological and Anthropological Sciences, № 10 (Heidelberg: Springer Verlag, 2018)
49. Šarić, Goran: „*Što laž sagradi – istina razvali*“ (str. 4-7), Balkan City Magazine: The Ultimate Guide for Ex-Yu Communities (Niles, IL: 411 Web, Inc., October 2018)
50. Klyosov, Anatole A.: „*DNA Genealogy*“ (Irvine, CA: Scientific Research Publishing, Inc., 2018)

ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ СРБА И СЛАВЕНА

Сажетак: Овај чланак се бави прегледом ставова о раној прошлости Срба и Славена, који су изнети од стране научника разних профила. Самим тим, он представља, кратак поглед кроз призму размишљања бројних историчара, археолога, лингвиста и ДНК генеалога на прошлост Евроазије (*од краја старог века до раног средњег века*). Неулазећи у питање тачности сваког става или податка изнетог у њиховим радовима, овим чланком се само указује на могућност другачијег погледа на прошлост, или се скреће пажња на нове чињенице, које неретко руше и саме темеље званичне историографије (*пре свега када је у питању српска и словенска историје*). Јасно је, да одабир, овде приказаних ставова, није нимало случајан, и строго је везан за оно што можемо дефинисати као специфичан корелативни однос са свим оним што нам је последњих година показала, или боље рећи доказала, молекуларна археологије, односно на њеним темељима формирана молекуларна историја. Укрштање резултата независних радова и закључака научника из претходних векова, са резултатима истраживања генетичара, доводи нас до неких сасвим других закључака по многим питањима из даље прошлости Срба и Славена. Циљ чланка и јесте, да се донекле отвори кутија непознатог, или бар мало разјасни оно што је (*нажалост*) још увек затамњено у историји Евроазије.

Кључне речи: Срби, Славени, Стари Македонци, Дачани, Илири, Остроготи, Радогост, Басараби, Арпадовићи, Пјастовићи, Рјурковићи

III

ДРУШТВО И ПРАВО

ЖЕЉКО БЈЕЛАЈАЦ

Правни факултет

Нови Сад

БОРО МЕРДОВИЋ

Министарство унутрашњих послова

Републике Србије

УДК 316.356.2:316.62

Оригиналан научни рад

Примљен: 29.04.2019

Одобен: 15.05.2019

Страна: 191-202

НАСИЉЕ НАД ДЕЦОМ У ПОРОДИЦИ

Сажетак: Насиље над децом је од настанка људске цивилизације представљало појаву која је до данас увек остављала дубок траг и последице на психо-социјални развој детета. Дете с обзиром на карактеристике развојног периода као што су зависност од других, беспомоћност, осетљивост на спољашње утицаје, лако је подложно и сензибилно за негативне утицаје од стране најужег породичног окружења. Последице таквих утицаја су дуготрајне, разарајуће по психосоцијални развој детета а често остају за цео живот. Злостављање и занемаривање деце је проблем којем се у последњих неколико деценија посвећује посебна пажња научне и стручне јавности јер је здраво дете темељ здравог друштва. У раду су приказана основна појмовна одређења различитих видова злостављања и занемаривања деце у породици, начини испољавања, консеквенце које такви облици понашања имају на дечији биопсихосоцијални развој. Приказана су емпиријска сазнања о облицима и врстама злостављања и занемаривања деце, основне карактеристике извршиоца али и жртве оваквог облика понашања које је у кривичним законодавствима прописано као криминално.

Кључне речи: злостављање, занемаривање, насиље у породици, дете, жртва

Увод

Питање злоупотребе, злостављања, занемаривања и малтретирања детета је проблем који датира од давнина. Историјски гледано, деца су често сматрана имовином, била су подложна захтевима породице и друштва и нису имала никаква права. У патријархалним породицама отац би одлучивао о томе како се треба бринути о детету, да ли ће (у неким културама) дете бити продато, напуштено или, чак, да ли ће му бити дозвољено да живи уопште. Временом је промењен концепт о начину третирања деце и онога што се сматра злостављањем или занемаривањем (Мердовић, 2019: 151). Сви облици насиља над децом, којих почесто нисмо свесни и чију тежину не доживљавамо, у мери и на начин, какав по своме значају заслужују, остављају неизбрисиве трагове у животу сваког детета, који га цели живот прате.

Одговорност за негу, развој и васпитање деце пре свега има породица, али да би се остварили пуни дечији потенцијали одговорност је и на васпитно-

образовним институцијама и на друштву у целини. Развојем истраживања и праксе у развијеним земљама појава злостављања и занемаривања деце и код нас добија на значају и привлачи све већу пажњу научне и стручне јавности. Иако је и раније постојао као феномен и социјални проблем, злостављању и занемаривању деце се није поклањала велика пажња. Разлози за то су бројни али пре свега леже у карактеристикама друштва које је одликовао патријархат и вредносне норме и ставови који су поједине облике злостављања и занемаривања сматрали нормалним и друштвено прихватљивим. Нарасла осетљивост савремених друштава на разноврсне форме нехуманог, експлоататорског или суровог односа према деци се огледа у развоју идеје о правима детета, све јаснијем указивању разноврсних студија и истраживања на дуготрајне и тешке последице насиља над децом, развоју социјалног рада и различитих професионалних служби за заштиту деце и породице (Жегарац, 2004: 1).

Последице које деца трпе и доживљавају кроз различите облике зостављања и занемаривања су велике и бројне по све аспекте дечијег развоја. Потреба за сигурношћу и бригом, осећај беспомоћности и зависности, код деце представљају погодно тле за различите облике виктимизације. Здравље деце, њихов психо-социјални развој, социјализација и успостављање адекватних социјалних веза, зависи превасходно од односа у породици и дететовог окружења у најранијим фазама живота па све до адолесценције. Позната Аристотелова реченица „Дајте ми дете до 5 година и од њега ћу направити човека“, говори у прилог чињеници да је то најсензибилнији део живота сваког човека који је осетљив и на негативне и на позитивне утицаје. Због тога насиље, злостављање и занемаривање у најранијим фазама детињства има несагледиве последице по здравље деце и битан су предиктор развојних, емоционалних, социјалних и других облика поремећаја понашања детета. Дете породичним насиљем може бити непосредно виктимизирано када је оно директна жртва насиља, или посредна када је сведок насиља извршеног над другим члановима породице. Непосредно, дете може бити изложено физичком, психичком и сексуалном насиљу. При томе морамо имати у виду да су ове три форме насиља тесно повезане, те један вид насилне виктимизације детета укључује и елементе преостала два (Стевковић, 2006: 24).

Оно што је заједничко свим облицима злостављања и занемаривања су наслеђени и научени обрасци понашања који се преносе са генерације на генерацију, с родитеља на дете, са извршиоца на жртву злостављања. Већина оних који су у детињству били жртве злостављања постају и сами злостављачи. Злостављање и занемаривање деце представља посебан предиктор делинквентног понашања деце и малолетника, нарочито кривичних дела са елементима насиља, јер модел понашања који су научили у породици (као жртве таквог понашања) преносе и на однос са социјалном средином (сада у улози злостављача) (Мердовић, 2010:42). У истраживањима је често доказивано да изложеност особе насиљу може резултирати и његовим насилничким понашањем према другима. Искуства насиља, било кроз директну или другу изложеност, могу значајно утицати на ставове појединаца о насиљу и утицати на врсту понашања и радње у којима и сами учествују. Истраживачка литература подржава

констатацију да високи нивои насиља могу резултирати све већом толеранцијом на насиље и већим прихватањем употребе насилних аката у интеракцијама са другима (Hasselm, 2011: 173).

Код дисфункционалних породица, поремећени су и елементарни образци цивилизованих интерперсоналних комуникација, са искљученошћу емоционалних веза и међусобне привржености. У таквим породицама влада конфузност и дезорганизованост, а основни системи вредности су неусклађени и губе на значају. Међусобни конфликти постају до те мере изражени, да постају хронични облици са којима се живи и функционише у специфичној патолошкој равнотежи (Бјелајац, 378: 2015). Чињеница је да ако се насиљу над децом посвети одговарајућа пажња одмах и у правом тренутку и уложи се напор у његову превенцију и ублажавање последица, да ће то представљати и значајан допринос за будућност породице и друштва уопште.

Дефиниција појма и облици

У последњих две деценије се злостављању и занемаривању деце у развijenим земљама поклања посебна пажња због последица које изазива на целокупан развој и живот деце. Нарочито је значајан сегмент насиља над децом у самој породици и од стране најближих чланова породице (родитеља, старатеља, браће и сестара, очуха, маћехе). О овом проблему се данас све више говори, иако је дуго, у нашем друштву, он представљао табу тему о којој се није много причало и којој се није посвећивало довољно пажње. У страној литератури налазимо велики број студија и истраживања посвећених овој теми на основу чијих резултата се реализују бројни превентивни програми и предузимају мере ради ублажавања последица злостављања и занемаривања деце. У домаћој и страној литератури се појава злостављања и занемаривања деце и уопште насиља над децом различито дефинишу. Стручњаци и истраживачи који се баве овом темом користе и различиту терминологију: злостављање, злоупотреба, малтретирање, занемаривање, небрига, осујећење основних потреба деце и сл. Због свега овога али и идеолошких, политичких, правних и етичких карактеристика друштва као и разноликости појавних облика и узрока појаве тешко је дати једну јединствену дефиницију.

Комбинација различитих дефиниција и различитих закона који се односе на пријаву злостављања и занемаривања међу различитим државама чини готово немогућим процену глобалне преваленције насиља над децом. Тешко је упоредити стопе злостављања и занемаривања међу различитим истраживањима и студијама у различитим државама. Један од примера је када су спроведене националне студије о занемаривању, врсте занемаривања нису биле конзистентне у свим студијама. На пример, националне студије из Канаде и САД разматрале су физичко занемаривање, емоционално занемаривање, напуштање, занемаривање у образовању и неадекватан надзор. У другим државама су под занемаривањем подразумевани и неки други облици понашања према деци у породици што усложњава и отежава компарацију научних резултата. У на-

шем законодавству злостављање и занемаривање деце је обухваћено кроз различите чланове Закона о насиљу у породици, Закона о спречавању насиља у породици, Кривичног законика, Породичног закона и других подзаконских аката, правилника и уредби.

Код нас се најчешће у стручној литератури срећемо са терминима злостављање и занемаривање под којима се подразумева широка лепеза поступака и понашања којима се наноси штета деци. Међународне организације и тела такође дају своје дефиниције шта се под овим појмом подразумева, који су то акти насиља, које последице изазивају и дају смернице како треба поступати у таквим случајевима. Бројне међународне конвенције и уговори о заштити деце од злостављања и занемаривања покренули су лавину истраживања у свету и код нас. Према неким истраживањима, жртве физичког злостављања су у преко 50% случајева деца млађа од годину дана. У претпубертетском узрасту чешћи злостављачи су мајке, док адолесценте више злостављају очеви. У око 80% случајева злостављана деца су жртве својих укућана. У САД-у просечна старост мајке злостављачице је 26 година, а оца злостављача 30 година. О распрострањености ове појаве најбоље сведоче следећи показатељи: у Сједињеним Државама, само током 1992. године, пријављено је три милиона случајева злостављања и занемаривања деце службама социјалне заштите, а сваке године у истој земљи због малтретирања умре 2000-4000 деце. (Мердовић, 2019: 150)

Злостављање деце се уобичајено дефинише као физичко, сексуално, емоционално злостављање или комбинација сва три, малтретирање деце од стране особа које су, по правилу, старије и старају се о деци. Милосављевић насиље над децом посматра као континуум нехуманих односа, која се крећу од запостављања - недовољна брига за развојне потребе и личност детета, преко занемаривања - одсуство или скучене могућности задовољавања развојних и основних потреба и социјалне сигурности детета, до злостављања - угрожавање психичког и физичког интегритета личности детета и напад на његову самосвојност и посебност (Милосављевић, 1998: 21).

Правна дефиниција злоупотребе деце у Сједињеним Државама каже да је то неочекивана физичка, сексуална и/или емоционална штета за дете, било директним деловањем, пропустом или занемаривањем од стране особе која о њему брине (Chambliss, 2011: 29). Најчешћа облици насиља над децом који је налазе у домаћој и страној литератури је злостављање и занемаривање. У оквиру злостављања најчешће се подразумевају физичко, сексуално и емоционално (психичко, психолошко) злостављање.

Физичко насиље над децом је најочигледније, док су остали облици злостављања мање видљиви, али, неретко, и са већим последицама по дете. Документовано физичко злостављање подразумева доказе физичких повреда (модрице, преломи костију, опекотине и сл.) и најчешће представља један од неопоривих доказа у предметима који су процесуирани од стране полиције према тужилаштву (Мердовић, 2019: 152). Треба напоменути да, неретко, у пракси није могуће разграничити занемаривање (које представља акт пропуштања да се уради то што је потребно) од правог злостављања (чијим се активним

чињењем наноси штета целокупном развоју дечије личности). Физичко насиље над децом обухвата такве односе и понашања од стране родитеља којима се применом физичке силе, уз или без употребе других средстава, наносе озледе или ране и угрожава здравље или живот малолетника или изазива његава смрт (Милосављевић, 1998: 40). Физичко злостављање може бити резултат једнократног изолованог инцидента или бројних инцидената који се понављају у одређеном временском раздобљу. Ненамерно злостављање детета је штета нанесена као резултат дисциплине, чак и ако одрасла особа није „намеравала“ наудити детету. Ненамерна дела злостављања нису последица несрећа; ненамерно злостављање наноси штету детету коришћењем неприкладне дисциплине или, у неким случајевима, телесног кажњавања. Физичко злостављање, нарочито ненамерно, често се дешава када је одрасла особа љута и услед тога удара, тресе или баца дете. Такве врсте ударања и дисциплиновања посебно су штетне за децу млађу од 3 године (Zolotor и др., 2008: 367). Понашања и поступци који се сматрају физичким злостављањем су туча, ударање, гурање, дрмање, бацање повлачење за косу, угриз, паљење цигаретом или другим погодним предметом, гушење, давање, наношење тешких физичких повреда.

У домаћој и страној литератури се поједини облици ударања детета у „васпитне сврхе“ не сматрају физичким злостављањем. Овакав чин ударања у сврху васпитања је предмет многих дискусија. Негде можемо срести тумачење да ударање до неке „разумне“ границе које не оставља модрице и физичке повреде на телу не треба сматрати злостављањем. Други истраживачи сугеришу да чак и ако ударање не доводи до озбиљних физичких повреда, то често доводи до озбиљне психолошке штете, других облика породичног насиља и међугенерациског насиља (Whitney и др, 2006:332).

Сексуално злостављање представља једну од табу тема о којој се јавно врло ретко говори и која, када се појави неки случај у медијима, изазива згражавање и осуду јавности. Све до краја прошлог века о овој теми се није пуно говорило. Обимније студије и истраживања су почеле да се јављају након све чешћих сведочења одраслих особа које су почеле да говоре о сексуалном злостављању у свом детињству. То је навело бројне научне и стручне раднике да се о овој теми више разговара и да се обухвати бројним студијама и истраживањима. Ову појаву је тешко идентификовати и пратити јер се обично за неке случајеве сазна тек неколико година од када су се десили, када жртва оде од злостављача и ослободи се стега у којима је била док је боравила у породици. Зависно од културолошког контекста, професионалне оријентације и сврхе истраживања различито се дефинише и сам појам сексуалног злостављања. У истраживањима и литератури у Америци се користи дефиниција која је прописана у члану 6. The Child Abuse Prevention and Treatment Act (CAPTA) у којем се под сексуалним злостављањем подразумева низ дела која се обављају над дететом или у присуству детета. Ту се пре свега мисли на додиривање и љубљење дечијих гениталија, приморавање детета да додоирује гениталије злостављача, пенетрација, инцест, сексуални однос, силовање, обљуба, орални секс, излагање детета гледању сексуалног чина и порнографије одраслих, присиљавање детета да се свуче, сексуална експлоатација, наговарање и привлачење

деце да се пријаве или користе интернет портале и изворе са порнографским садржајем, намамљивање деце путем интернета на сексуалне састанке, дечија проституција, коришћење деце у производњи порнографије (McClennen, 2016).

Према другој дефиницији сексуално злостављање подразумева забрањен сексуални контакт између одрасле особе и сексуално незрелог детета ради задовољења сексуалних потреба одраслог или ради стицања економске користи путем дечије проституције и порнографије (Conte, 1994: 225). Сексуално злостављање представља сваки вид задовољавања сексуалних потреба и нагона применом физичке, психичке или неке друге силе или надмоћи (Милосављевић, 1998: 44). У нашем кривичном законодавству сексуално злостављање деце је обухваћено са неколико кривичних дела као што су обљуба над дететом, недозвољене полне радње, противприродни блуд и инцест. Овим делима међутим нису обухваћене све радње које могу изазвати последицу по психичко и физичко здравље детета те је сама квалификација често критикована од стране стручњака. Према резултатима бројних истраживања најчешће су деца злостављана од стране родитеља или старатеља, превасходно очуха, тј. злостављач је мушког пола. Злостављају се деца свих узраста али је посебно рањива категорија деце испод пет година која не могу описати тачно радње којима су злостављани а касније када одрасту обично и забораве сам чин злостављања иако он има дубоке последице по дечије психичко и физичко здравље. На тај начин велики број случајева злостављања остане неоткривен. Ређе су злостављачи особе које нису блиске жртви и ван су породичног окружења. Дакле злостављачи могу бити родитељи, браћа и сестре, рођаци, наставници, тренери, суседи, пријатељи или странци. (Alpert, 1997: 270). Чин злостављања одређен је разликама у моћи између детета и злостављача. Дете не треба да реагује на одређени начин да би дело било неприкладно и реакција детета не оправдава дело и понашање злостављача. Као што смо навели често случајеви сексуалног злостављања остају неоткривени. Разлози зашто сексуално злостављање често остане неидентификовано су култоролошки, морални, страх детета од одбацивања друштва, несигурност детета, прикривање од стране породице, страх од злостављача који претњама и уценама држи дете под притиском да ће наудити њему или некој особи блиској детету. Због тога је неопходно предузети све мере како у предшколским установама, школама и установама социјалне заштите да се и најмањи симптоми и сигнали који указују на сексуално злостављање детета испитају и провере како би се дете на време заштитило и изоловало од злостављача а самим тим и спречиле веће последице по психичко и физичко здравље детета.

Емоционално злостављање је најтеже идентификовати и доказати али га је најтеже и дефинисати. У стручној литератури су различита схватања овог појма. Емоционално и психичко злостављање је пратећи облик свих других врста злостављања и занемаривања али егзистира и као посебан облик. Размере психичког и емоционалног злостављања уопште није могуће проценити. Емоционално злостављање лакше превидимо од физичког и сексуалног зато што прво често подведемо под „приватним животом једне породице“, док смо у друга два случаја склонији да појаве тумачимо као нешто што се тиче шире

заједнице Овакав став је велика предрасуда и одражава непрофесионалност јер емоционално злостављање и занемаривање може такође да има велике последице по дете. Недавно реализоване студије разликују емоционално и психолошко злостављање, које се експлицитно односи на негу која негативно утиче на менталне способности и процесе детета (нпр. памћење, пажња, препознавање, перцепција, интелигенција и морално расуђивање) (Barlow, McMillan, 2010: 16). Већина дефиниција разматра емоционално злостављање као понављане облике понашања који развијају доживљај код детета да је безвредно, невољено, нежељено, вредно једино када служи потребама других, или кроз озбиљно застрашивање које комбинује психолошко и физичко насиље (Жегарац, 2004: 37). Емоционално злостављање је континуирана, понављајућа, неприкладна, емоционална реакција на осећаје детета и њихово пропратно изражајно понашање. Емоционална злоупотреба омета емоционални развој. На најранијем узрасту, код беба, то такође спречава развој говора. Оно успорава процес кроз који дете стиче способност да осећа и изражава различите емоције на одговарајући начин, и на крају, да их усмерава и контролише. Емоционално злостављање негативно утиче на образовни, социјални и културни развој детета, психолошки развој, односе у одраслој доби и развој професионалне каријере (O'Hagan, 2006: 46).

Под психичким насиљем над децом се подразумева такав однос или понашање родитеља којима се запоставља, угрожава, потцењује, вређа или вербално напада личност малолетника и испољавају негативна осећања или се оно лишава подршке (Милосављевић, 1998: 43). Емоционално злостављање је сваки став или понашање, као и изостављање ставова и понашања од стране стараоца који омета дететово бихевиорално, когнитивно, емоционално или ментално благостање. Ови ставови и понашања укључују вербално злостављање, ментално злостављање и психолошко злостављање (McClennen, 2016: 26). Најчешћи поступци и облици понашања према деци који се сматрају емоционалним злостављањем су: игнорисање, одбацивање, недостатак љубави, недостатак похвале или позитивног јачања, вика и галама, застрашивање, негативно поређење са другима, омаловажавање, називање детета погрдним именима, окривљавање, коришћење екстремних или бизарних облика кажњавања (затварање ормара, везивање за столицу) и сл.

Занемаривање деце обухвата неуспех родитеља у обезбеђењу хране, одеће, заштите и медицинске неге за дете. Дете не успева да задовољи основне егзистенцијалне потребе, укључујући физичке, образовне, емоционалне потребе или медицинску негу услед занемарености од стране родитеља или старатеља. Занемаривање је хронично, док физичко злостављање има тенденцију да буде епизодично. Небрижно понашање или занемаривање може се категоризовати као когнитивно, емоционално, физичко или надзорно. Озбиљно занемаривање може довести до смрти детета (Straus, 2006:1264) „Занемаривање може бити начин злостављања, али има и своје јединствене карактеристике. Занемаривање је такав третман или малтретирање детета од стране родитеља или старалаца у околностима које указују на штету или угрожавају здравље или благостање детета. Иако занемаривање може изгледати мање драматично од

физичких доказа, као што су модрице огреботине или телесне повреде, крајњи резултат може имати подједнаку последицу на дете. Занемаривање се најчешће јавља у породицама где су родитељи корисници психоактивних супстанци или алкохола. У неким ситуацијама родитељ ће издвојити одређено дете и према њему мање водити бригу, тј. оно ће бити више занемарено од друге деце. Према подацима Америчког удружења за брак и породицу, четири пута је већа вероватноћа да ће деца са сметњама у развоју патити од злостављања или занемаривања. Физичко занемаривање би укључивало питања неадекватног надзора, недовољног и/или потпуног неиспуњавања основних физичких потреба детета, као што су одећа и храна. Сама напуштања указују на свесно одбацивање обавеза родитељства и остављање детета без адекватне бриге или старатељства. Медицинско занемаривање може подразумевати одбијање пружања здравствене заштите, укључујући и заштиту менталног здравља, или кашњење или потпуно непостојање здравствене заштите детета. Емоционално занемаривање се односи на непажњу и небригу о емоционалним потребама детета. Посебан случај емоционалног занемаривања деце се јавља такође у породицама где је евидентирана психопатологија родитеља у виду алкохолизма и наркоманије, где такви родитељи нису емотивно доступни за своју децу и не могу им пружити емпатију и задовољење емоционалних потреба. Деца која су занемарена могу испољити знаке неухрањености, низак ниво интелектуалног развоја, лошу моторику и развој говора, неразвијене емоције, лошу социјализацију, неприлагођеност и сл.“ (Мердовић, 2019: 153).

Узроци и последице

Узроци злостављања и занемаривања деце су бројни и међусобно испреплитани тако да се не може говорити о изолованом и појединачном дејству неког од њих. Најчешће се фактори ризика за злостављање и занемаривање деце у породици могу поделити на индивидуалне и породичне с тим што између њих долази до садејства и преклапања. На индивидуалном нивоу, фактори ризика злостављања и занемаривања деце могу се груписати у преклапајућа подручја демографских (социјални, биолошки, когнитивни), афективних и бихевиоралних карактеристика. Према резултатима истраживања демографски и социјални фактори ризика укључују небиолошке родитеље, самце, млађе године, нижи ниво образовања, велики број деце, незапосленост, социјалну изолацију и историју родитељста (да ли су родитељи доживели неки вид злостављања). Биолошки фактори ризика укључују неуролошке, физиолошке и физичке здравствене проблеме (Campbell, Messing, 2017: 36).

Когнитивни и афективни фактори ризика за злостављање и занемаривање деце укључују низ карактеристика, као што су слаб его, ниско самопоштовање и пребацивање одговорности на друге за своје проблеме, неодговарајућа очекивања о томе како би се деца требала понашати, негативне перцепције и процене понашања деце. Афективни фактори ризика за злостављање и занемаривање деце укључују узнемиреност, фрустрацију, депресију, усамљеност,

тескобу и љутњу. У једном од истраживања које је обухватило 39 фактора ризика, родитељска „љутња“ је била најдоминантнији фактор ризика за физичко злостављање деце (Stith et al., 2009: 21). Иако већина злостављача нема менталне поремећаје, многи типови психопатологије, укључујући поремећаје личности (гранични поремећај личности, нарцисоидни и биполарни поремећај личности), повезани су са повећаним ризиком од проблема у родитељству а самим тим и злостављањем и занемаривањем деце.

Породични фактори ризика за злостављање деце преклапају се са многим од горе наведених индивидуалних фактора ризика. Фактори који повећавају ризик за злостављање и занемаривање деце су породице којима недостају економски ресурси, имају велики број чланова, неодговарајуће животно окружење, честе брачне несугласице, висок ниво вербалног и физичког конфликта у породици, социјална изолација и недостатак породичне кохезије. Према бројним истраживањима веома значајан предиктор злостављања и занемаривања деце је злоупотреба алкохола, дрога и психоактивних супстанци родитеља. Уколико је већи број ризико фактора и стресора које осећају и доживљавају чланови породице тако се повећава вероватноћа за злостављање и занемаривање деце у таквој породици.

Ефекти које злостављање и занемаривање имају на животе деце могу се делом одредити врстом злостављања деце. У многим случајевима, деца пате од поливиктимизације. То значи да су искусили више од једне врсте злостављања чиме се повећавају њихове шансе за настајање последица (Finkelhor, Ormrod, i Turner, 2007). Последице злостављања деце су вишеструке и сложене и укључују физичке, емоционалне, когнитивне и друштвене факторе. Као резултат злостављања и занемаривања, деца могу имати и краткорочне и дугорочне последице, које се рефлектују кроз различите симптоме. Ови симптоми и последице могу се категоризовати кроз три различите перспективе:

- врсту злостављања (нпр. сексуално, физичко, емоционално);
- старост детета (нпр. беба, дете, школски узраст или тинејџер);
- главне неадекватне облике понашања (неуролошке, физичке, емоционалне или когнитивне).

Симптоми злостављања нису толико јасно међусобно одвојени (McClennen и др, 2016: 28). Често је присутно више симптома који указују на вишеструку узрочност али и различите облике злостављања. Као што смо већ навели готово да нема физичких и сексуалног злостављања а да са собом не носи и емоционалне, психолошке потешкоће и последице по жртву. Физички злостављана деца, по правилу, испољавају и емоционалну симптоматологију. Обично су анксиозна, депресивна, повучена и престашена или агресивна, себе ниско вреднују, неретко су склона аутоагресији и лоше се уклапају у групу вршњака. Свакако највидљивије али и најтеже по физико здравље детета су телесне повреде нанете од стране родитеља, стараоца или других чланова породице. Ту су пре свега, лаке и тешке телесне повреде (преломи, опекотине, ране нанете различитим предметима, подливи и модрице и сл.). Као најтежи облик злостављања, али и занемаривања деце, сматра се смрт детета. За посто-

јање сумње и утврђивање појединих облика злостављања и занемаривања утврђени су бројни индикатори. Постојање неког од ових индикатора не значи да је дете злостављано али је неопходно све њих проверити од стране стручних служби у предшколским установама, школи или установама социјалне заштите. Исто тако је неопходно посветити посебну пажњу овом проблему и ако се не примете неки од индикатора јер се ради о посебно рањивој категорији деце која услед злостављања и занемаривања могу трпети озбиљне последице.

Закључак

Иако се последњих година начин третирања деце побољшао, и даље не постоји универзално договорена дефиниција злоупотребе и злостављања деце. Стварни степен злостављања деце и степен инцидената злостављања и занемаривања деце је дискутабилан због великих варијација у начинима јављања, дефиницијама и истраживачким методама. Такође, постоји неслагање око тога када треба започети интервенцију и како треба интервенисати. Последице по здравље деце су велике на свим нивоима (биолошком, психолошком, социјалном, когнитивном, афективном, интелектуалном, образовном). На међународном нивоу се предузимају бројне активности у циљу спречавања свих видова злостављања, занемаривања и експлоатације деце као и креирању мера за благовремено интервенисање у циљу ублажавања последица по дете. Наша земља је такође потписница бројних међународних конвенција и протокола чиме се обавезала да у свом законодавству имплементира и усвоји одређене стандарде и смернице. Чињеница је да сам систем заштите деце од злостављања и занемаривања не функционише у обиму у којем би то било потребно. Неопходан је континуиран рад и напредак у реализацији истраживања и студија свих облика злостављања и занемаривања. На темељу научних сазнања и чињеница потребно је креирати такве програме и мере које ће помоћи детету и породици и ублажити последице свих облика злостављања и занемаривања деце. Последице су свакако велике по психо-социјални развој детета и рана идентификација случајева, правовремена и адекватна реакција и интервенција мултидисциплинарног тима стручњака свакако би те последице умањила. Питање злостављања и занемаривања деце представља посебно осетљиву тему која се тиче целокупног друштва. Зависност, осетљивост и беспомоћност деце у односу на одрасле њихова потреба за бригом и љубављу, дају простора најближим члановима породице да те потребе злоупотребе и деци нанесу последице које ће их пратити целог живота и које се, нажалост, никада не могу у потпуности елиминисати. Због свега овога мишљења смо да адекватна превентивна активност, препознавање ризичних породица и рана дијагностика и идентификација случајева злостављања и занемаривања представља једини прави пут у спречавању ових, по децу најнегативнијих облика понашања њихових најближих чланова породице.

Литература:

1. Alpert, J. L. (1997). Sexually maltreated children, incest survivors, and incest offenders: Issues, interventions, and research. *Journal of Aggression, Maltreatment & Trauma*, 1(1), 263–275
2. Barlow, J., McMillan, A. S. (2010). *Safeguarding Children From Emotional Maltreatment : What Works*. London: Jessica Kingsley Publishers.
3. Campbell, J., Messing, J. T. (2017). *Assessing Dangerousness, Third Edition : Domestic Violence Offenders and Child Abusers (Vol. Third edition)*. New York, NY: Springer Publishing Company.
4. Chambliss, W. J. (2011). *Crime and Criminal Behavior*. Thousand Oaks: SAGE Publications
5. Conte, J. R. (1994). Child sexual abuse: awareness and backlash, *The Future of Children, Sexual Abuse of Children* , Volume 4 - Number 2, 1994, 224-232.
6. Finkelhor, D., Ormrod, K., Turner, H. A. (2007). Poly-victimization: A neglected component in child victimization. *Child Abuse and Neglect*, 31, 7–26.
7. Hassel, A. E. (2011). *Crime : Causes, Types and Victims*. Hauppauge, N.Y.: Nova Science Publishers, Inc.
8. McClenen, Joan C., Keys, Amanda M., Dugan-Day, Michele L.(2016); *Social Work and Family Violence, Second Edition : Theories, Assessment and Intervention*
9. O'Hagan, K. (2006) *Identifying Emotional and Psychological Abuse*. Maidenhead: Open University Press.
10. Stith, S.M., Liu, T.L., Davies, C., Boykin, E.L., Alder, M.C., Harris, J.M., Dees, J. (2009). Risk factors in child maltreatment: A meta-analytic review of the literature. *Aggression and Violent Behavior*, 14, 13 –29.
11. Straus, M. A. (2006). Cross-cultural reliability and validity of the Multidimensional Neglectful Behavior Scale Adult Recall Short Form. *Child Abuse and Neglect*, 30, 1257–1279.
12. Whitney, S. D., Tajima, E. A., Herrenkohl, T. I., & Huang, B. (2006). Defining child abuse: Exploring variations in ratings of discipline severity among child welfare practitioners [Electronic version]. *Child and Adolescent Social Work Journal*, 23(3), 316–342.
13. Zolotor, A. J., Theodore, A. D., Chang, J. J., Berkoff, M. C., Runyan, D. K. (2008) Speak softly—and forget the stick: Corporal punishment and child physical abuse. *American Journal of Preventive Medicine*, 35(4), 364–369.
14. Bjelajac, Ž., (2015), „Politika suzbijanja kriminaliteta“, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe u Novom Sadu, Mala knjiga, Novi Sad.
15. Žegarac, N. (2004) *Deca koja čekaju – izazovi i trendovi profesionalne prakse u zaštiti dece od zlostavljanja*. Beograd, Save the children UK, Centar za prava deteta.
16. Zakon o sprečavanju nasilja u porodici, ("Sl. glasnik RS", br. 94/2016)
17. Merdović, B., (2010), „Socijalno-patološka obeležja maloletnih počinitelja krivičnih dela“, Magistarska teza, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Univerzitet u Beogradu
18. Merdović, B., (2019), „Faktori prevencije kriminaliteta“, Pravni fakultet Univerziteta Privredna akademija, Novi Sad, Mala knjiga.
19. Popović-Čitić, B., (2007), Porodični rizični faktori nasilnog ponašanja dece i omladine, *Socijalna misao*, vol. 14, br. 2, 27-50.
20. Porodični zakon (Službeni glasnik RS, br. 18/2005 i 72/2011 – dr. zakon).

21. Krivični zakonik (Službeni glasnik RS, br. 85/2005, 88/2005-ispr., 107/2005-ispr., 72/2009, 111/2009 i 121/2012).
22. Stevković, Lj., (2006), Karakteristike nasilja nad decom u porodici i njegove posledice po zdravlje, Temida 2006; 9(3), 23-31

VIOLENCE AGAINST CHILDREN IN FAMILY

Summary: Violence against children has been a phenomenon since the emergence of human civilization, which has been always leaving a deep trace and consequences for the psycho-social development of the child. Accordingly to the characteristics of the certain period of development, such as dependence on others, helplessness, vulnerability to external influences, the child can be easily subjected because of its sensitivity to the negative effects of the closest family environment. The consequences of such effects are long-lasting, devastating for the psychosocial activities of the child, and often remain for a lifetime. Child abuse and neglect is a problem that the academic community has paid special attention during the last few decades because a healthy child is the foundation of a healthy society. This paper presents the basic conceptual definitions of different types of child abuse and neglect in the family, the ways of its manifestation, the consequences of such behavior has in children's biopsychosocial development. Also this paper shows empirical knowledge about forms and types of abuse and neglect of children, basic characteristics of the perpetrator and victim of this type of behavior, which is criminalized in criminal legislation.

Key words: abuse, neglect, domestic violence, child, victim

ДАРКО ГОЛИЋ*

Правни факултет за привреду и
правосуђе
Нови Сад

УДК 342.7:004.738.5

Прегледни рад
Примљен: 28.04.2019
Одобрен: 19.05.2019
Страна: 203-216

Е-УПРАВА И МАТИЧНЕ КЊИГЕ – НОВИНЕ У ЗАКОНУ О МАТИЧНИМ КЊИГАМА

Сажетак: Једно од битнијих поља примена електронске управе, на којем се показују њене бројне предности, представљају матичне књиге. Новим законским решењима о матичним књигама се обезбеђује савременији начин њиховог вођења и издавања јавних исправа на основу њих применом информационих технологија. Новим решењима се успоставља правни основ за функционисање централне електронске базе – Регистра матичних књига, редефинише начин уноса и измене података у њему, прецизира однос између два облика матичних књига (писани и електронски). Такође, омогућава се унос података који се до сад нису уписивали или је у вези са њима постојала правна празнина и практични проблеми, а који су релевантни за остваривање права, као што је питање националности и промена пола. Овим путем се, поред веће сигурности и једнообразности вођења матичних књига, олакшава приступ грађанима и обезбеђује ефикасније остваривање њихових права у вези са вођењем службених евиденција о личном стању.

Кључне речи: матичне књиге, јавне евиденције, електронска управа

Увод

Примена информационих технологија у раду јавне управе (е-управа) представља једану од тенденција у њеном развоју, која се суштински одражава на њену улогу и положај спрам корисника њених услуга. Основне предности електронске управе се састоје у повећању ефикасности јавне управе, већој доступности корисницима њених услуга, смањењу трошкова, унапређењу благовремености и јавности њеног рада, што све има за циљ оживотворење концепта „добре управе“,¹ односно јавне управе као сервиса грађана.

* g.darko83@gmail.com

¹ Више о концепту „добре управе“ у: Влашки, Б., (2015). Садржина и прав(н)а природа концепта добре управе, Зборник радова Правног факултета у Нишу, број 71, стр. 277-292.

Јавне евиденције о личном стању грађана² представљају један од најважнијих управних делатности у којој долази до широке примене нових концепата. Иако се могу замислити различите форме осавремењавања јавних евиденција (па тако и оних о личном стању грађана) применом различитих модела напредних технологија,³ нужно је водити рачуна и о реалном стању друштвених односа, њихових материјалних, културних, образовних, технолошких и кадровских аспеката, у друштву које примењује нове форме у вршењу класичних управних делатности,⁴ али и традицији и потврђеним решењима која имају упориште у вишедеценијској пракси, као и искуствима у компаративном праву.

Циљ измена и допуна постојећих решења јесте праћење савремених и потврђених тенденција, са јасном интенцијом да се ова управна делатност додатно осавремени, олакша, приближи грађанима, а у исто време и да се путем додатних појединачних интервенција обезбеди већи ниво заштите грађана од неких савремених аспеката угрожавања њихове приватности.⁵ Ипак, ова промена је усмерена ка надоградњи и осавремењавању постојећег концепта, чувањем његовог основног принципа и начина вођења – паралелна и истовремена евиденција у писаној и електронској форми, са истом одговорношћу службених лица и инструментима заштите права грађана, а не ка радикалној измени постојећег концепта. Задржавањем основе старог концепта, али уз стварање одговарајућег правног основа, као и нормирање потребних претпоставки техничког и кадровског карактера, за ширу и сигурнију примену информацио-них технологија у вођењу јавних евиденција,⁶ као бржих, доступнијих и ефикаснијих форми вођења, између осталог, обезбедиће се да њихова шира употреба истовремено буде и делотворнија и функционалнија у односу на досадашња решења.

Циљ и обухват нових законских решења

Примена информацио-них технологија у вођењу матичних књига није потпуно ново решење у нашем правном систему. Њему је претходило постепе-

² „Лични статус означава основе правног положаја физичких лица. Под личним статусом се не подразумева укупан правни положај грађана, јер он зависи од целине права и обавеза одређених лица, него само оно што га полазно и елементарно опредељује.“ Милков, Д., (2013). Управно право II – управна делатност, Нови Сад, Правни факултет, стр. 292.

³ Више о томе у: Димитријевић, П., (2009). Електронски документ, Зборник радова Правног факултета у Нишу, број 53, стр. 55-69.

⁴ Више о управној функцији и управној делатности у Милков, Д., (2009). Управно право I – уводна и организациона питања, Нови Сад, Правни факултет, стр. 16-17.

⁵ Правна сигурност као основна правна вредност, као и јавни интерес и потреба одговарајуће правне заштите налажу брижљиво, сигурно и систематизовано вођење јавних евиденција о личном статусу грађана налаже. Томић, З., (2016). Опште управно право, Београд, Правни факултет, стр. 248.

⁶ Више о значају информацио-них технологија у раду јавне управе у: Голић, Д., Матијашевић, Ј., (2014). Информационе технологије као средство демократизације јавне управе, У зборнику са Међународне научне конференције „Синтеза 2014“ Утицај интернета на пословање у Србији и свету, Београд, Универзитет Сингидунум, стр. 105-110.

но увођење појединих решења, али у оквиру старог, класичног концепта вођења. Наиме, претходна решења Закона о матичним књигама предвиђала су да се „први примерак” матичне књиге води у папирној форми, али и да општинске управе податке уносе и у својим локалним апликацијама. Иако је постојала и централна апликација, она је била само секундарног значаја, јер се подаци уписани у папирну књигу и у локалне апликације само периодично преносе у централну базу. Такође, у оквиру пројекта „Бебо, добро дошла на свет” уведене су електронске пријаве рођења које матичари обрађују у централној апликацији, али би матичари након тога морали да преписују исте податке у локалну апликацију и у папирну књигу, чиме се не остварују позитивни ефекти овог пројекта у потпуности.

Циљ нових законских решења јесте потпуни прелазак матичара на рад у централном систему матичних књига који ће служити као централна база података о личном стању грађана. У Регистар матичних књига ће се електронским путем уписивати све релевантне чињенице које се уписују у матичне књиге - рођење детета, смрт, венчање итд.⁷ Прописано је и да се све пријаве које подносе здравствене и друге установе, органи или организације врше и електронски, што знатно олакшава рад матичара, али и издавање извода из матичних књига. Основна претпоставка примене новог, савременог концепта, подразумева као неопходно обезбеђење потпуне сигурности јединствене електронске базе података, за коју је новим решењима предвиђено да представља један од облика вођења матичних књига, који у случају неподударности има приоритет. То је могуће обезбеђењем секундарне базе података, као и одговарајућих претпоставки њене сигурности.

Измене и допуне Закона о матичним књигама⁸ садрже, у најосновнијем, следећа новине: - обавезу јединица локалне самоуправе да пређу на рад у Регистру матичних књига; - прописивање услова за образовање матичних подручја; - обавеза здравствених установа да све пријаве подносе и електронским путем; - могућност уписа податка о националности; - могућност уписа промене пола; - ограничење круга лица која могу остварити увид у матичне књиге; - унификација решења о вођењу матичних књига у дипломатско-конзуларним представништвима и у Републици Србији; - могућност вађења извода и уверења из матичних књига у свим матичним подручјима;

Изменама и допунама старих законских решења се настоји обезбедити савременији начина вођења матичних књига и издавања јавних исправа на основу њих, применом информационах технологија. За то је било потребно успоставити правни основ који ће обезбедити функционисање централне електронске базе, уредити начин уноса и измене података у њој, однос између два облика матичних књига (писани и електронски), као и правни основ за унос података који се до сад нису уписивали или је у вези са њима постојала правна

⁷ Регистар матичних књига из члана 16. овог закона (измењен члан 33) преузима податке о личним стањима грађана из чл. 45, 55. и 59. Закона о матичним књигама ("Службени гласник РС", бр. 20/09 и 145/14) који се воде у Централном систему за електронску обраду и складиштење података и чување другог примерка матичних књига из чл. 33, 35. и 92. тог закона.

⁸ Закон о изменама и допунама Закона о матичним књигама ("Сл. гласник РС", бр. 47/2018).

празнина. Овим путем се, поред веће сигурности, једнообразности и поједностављења вођења матичних књига, олакшава приступ грађанима и остваривање права у вези са вођењем службених евиденција о личном стању.⁹

Принципи на којима се заснивају нова законска решења

Имајући у виду ограниченост старих решења у погледу електронског вођења матичних књига, тј. њихове дигитализације, као основног одређења новог закона, али и друге недостатке који су уочени у његовој примени, или су, пак, резултат савремених потреба, изменама се, уз задржавање основе старог концепта вођења матичних књига, настојао обезбеди читав комплекс принципа која за циљ имају модеран и ефикасан систем јавних евиденција о личном стању грађана.¹⁰

Главне интенције законских измена би се могле у најосновнијем свести на пет принципа: модернизација, рационализација, сигурност, професионализација, делотворност (ефикасност) и економичност рада.¹¹

⁹ С тим у вези, могло би се говорити и о усклађивању са извесним европским стандардима који се тичу управног поступања. Вучетић наводи: „Незаобилазан извор европског управног права је и Директива 2006/123 од 12. децембра 2006. о услугама на унутрашњем тржишту која садржи захтеве у погледу: поједностављења управног поступања, прописивања једног места за контакте с управом (пружање услуга на једном месту), електронског управног поступка, тј. електронске комуникације, и института ћутања управе (његових правних последица).“ Вучетић, Д., (2014). Европска управнопроцесна правила и општи управни поступак Републике Србије, Зборник радова Правног факултета у Нишу, бр. 68, стр. 177. (175-186)

¹⁰ Закон о општем управном поступку (Сл. гласник РС", бр. 18/2016), чл. 27-29, вођење матичних књига, те издавање извода и уверења на основу њих наводи као врсте управни радњи. С тим у вези Милков и Радошевић с правом оспоравају одређења ЗУП-а, наводећи: „Проблем је настао због чињенице да аутори новог ЗУП-а не разликују управне радње од појединачних аката и радњи управе без непосредног правног дејства. Како другачије да се објасни чињеница да се и издавање уверења подводи под „управне радње“. Уверење није никаква „радња“, већ појединачни акт који нема непосредно правно дејство. Уверење представља јавну исправу, а не радњу! По оваквом одређењу ће изгледа и уверење о држављанству и изводи из матичне књиге рођених постати „радње“?! То што се уверења, као појединачни акти, „издају“, не може да промени њихову правну природу и да их претвори у „радњу“. Следећи овакву логику и управни акти би могли да се назову „управним радњама“, с обзиром на то да се „доносе“. За разлику од ЗУП-а, Закон о државној управи (Сл. гласник РС", бр. 79/2005, 101/2007, 95/2010, 99/2014, 47/2018 и 30/2018 - др. закон), у члану 14 јасно разликује вођење јавних евиденција и издавање јавних исправа од управних радњи, држећи се класичног одређења о управним радњама као материјалним радњама принуде према конкретним лицима. Милков, Д., Радошевић, Р., (2016). Неке новине у Закону о општем управном поступку – „управно поступање“, Зборник радова Правног факултета у новом Саду, бр. 3, стр. 749. (733-752.)

¹¹ Закон о општем управном поступку садржи начело делотворности и економичности поступка. „Делотворност и економичност поступка спојени су у једно начело са две компоненте које ваља комбиновати, равнотежно примењивати. Једна се тиче успешности и целовитости процесног одлучивања – његовог резултата, у смислу успешног и целовитог остваривања и заштите права и интереса странака. То је делотворност. Економичност се састоји се у брзини (неодуговлачењу) вођења поступка и уз што мање трошкова по учеснике, али тако да се изведу сви докази потребни за правилно и потпуно утврђивање чињеничног стања.“ Томић, З., Миловановић, Д., Цуцић, В., (2017). *Практикум за примену Закона о општем управном поступку*, Београд, Министарство

Иако се сваки од наведених принципа прожима кроз цео текст Закона, у најосновнијем, њихова имплементација се првенствено састоји у решењима о: електронском вођењу матичних књига, односно постојању Регистра матичних књига; обавези истовременог уписа (без одлагања) релевантних података у писаној и електронској форми; увезивању свих матичних подручја и матичних књига у јединствен систем; електронско пријављивање података; успостављање правног основа за повезивање матичних књига са одговарајућим регистрима и јавним евиденцијама за које су релевантни подаци који се изворно уписују у матичне књиге, а све за потребе вођења управних поступака пред надлежним субјектима, што води ка успостављању јединственог система вођења података од јавног интереса и повећања нивоа правне сигурности, а чиме се посебно потенцира принцип рационализације и ефикасности; унапређење сигурности електронских евиденција кроз успоставу секундарне базе података; успостављање основа за прописивање услова неопходних за образовање матичних подручја; олакшано остваривање права грађана у погледу издавања извода и уверења на основу матичних књига, посебно у погледу матичних књига које се воде у дипломатско-конзуларним представништвима; ограничавање круга субјеката на чији захтев се могу издавати изводи из матичних књига, чиме се ограничава могућност злоупотребе; могућност уписа и промене податка о националности и промени пола; увођење правног основа да се подзаконским актима ближе уреди питања која су углавном техничког карактера, а тичу се заштите, размене и коришћења података, којима се систем унапређује и додатно штити; казним одредбама у погледу неблагоприятног уноса у оба облика матичне књиге.

Регистар матичних књига

Као основно, али и концептуално унапређење старих законских решења се може сматрати прецизније регулисање електронског вођења матичних књига - Регистра матичних књига, као јединствене електронске базе података о личном стању грађана. Његово обезбеђење и функционисање за циљ има да обезбеди модернизацију, као и рационализацију система вођења матичних књига које, као такво, може бити уподобљено и компатибилно са вођењем других евиденција, односно регистара, између којих може доћи до повезивања, чиме се стварају претпоставке за успостављање сређеног и функционалног

државне управе и локалне самоуправе. стр. 29-30. Нова решења Закона о матичним књигама се могу сматрати усаглашеним са овим начелом, које предвиђа да: 1) Орган је дужан да странкама омогући да успешно и целовито остваре и заштите права и правне интересе. (2) Поступак се води без одуговлачења и уз што мање трошкова по странку и другог учесника у поступку, али тако да се изведу сви докази потребни за правилно и потпуно утврђивање чињеничног стања. (3) Орган је дужан да по службеној дужности, у складу са законом, врши увид у податке о чињеницама неопходним за одлучивање о којима се води службена евиденција, да их прибавља и обрађује. (4) Орган може од странке да захтева само оне податке који су неопходни за њену идентификацију и документе који потврђују чињенице о којима се не води службена евиденција (чл. 9).

система јавних евиденција и смањују могућности њихове злоупотребе. Успостављање, несметано и континуирано функционисање и заштита овог система је у надлежности Министарства за државну управу, уз посебно наглашену обавезу успостављања секундарне базе података чиме се обезбеђује највећи ниво њихове сигурности. На овај начин се, поред обезбеђења веће сигурности система и података, прегледности и доступности, обезбеђује и могућност јединствености система вођења јавних евиденција, олакшава се размена и коришћење податка који се изворно воде у матичним књигама за потребе вођења управних поступака пред органима државне управе, аутономних покрајина, локалне самоуправе и имаоцима јавних овлашћења,¹² те елиминишу бројни проблеми практичне природе у остваривању права.¹³ То је од суштинске важности за рационалније остваривање права, ефикасније вођење управних поступака, те правилну и потпуну примену решења Закона о општем управном поступку и закона који регулишу посебне управне поступке, а који ће се у наредном периоду усклађивати са начелима ЗУП-а.¹⁴ Подвлачимо, Закон јасно назначава неопходност постојања одговарајућег правног основа за увезивање различитих регистара, као и заштиту података о личности, у складу са чланом 42 Устава. Једном речју, поред хармонизације посебног са општим законом, створен је правни основ и прецизна решења за ефикасно функционисање електронске управе у области матичних књига, омогућено повезивање службених евиденција у погледу којих су постојале значајне разлике и противуречности на уштрб права грађана или јавног интереса, олакшан приступ јавним евиденцијама, у складу са законским решењима која гарантују приступ информацијама од јавног значаја и заштиту података о личности.¹⁵

Поред електронског вођења, матичне књиге ће се и даље водити и у папирном облику, укључујући и задржавање решења о њиховом чувању и коришћењу, чиме се обезбеђује континуитет у њиховом вођењу, те обнову на основу Регистра у случају уништења. Матичар паралелно са електронским уписом врши, без одлагања и упис у папирни облик матичне књиге и обрнуто. Сваки електронски упис матичар дигитално потписује квалификованим електронским потписом, који је већ уређен и потврђен у пракси. Министарство надлежно за послове управе је, сходно одредбама овог закона, дужно да обез-

¹² ЗУП у члану 9, ст. ст. 3, прописује да је орган који води управни поступак дужан да по службеној дужности, у складу са законом, врши увид у податке о чињеницама неопходним за одлучивање о којима се води службена евиденција, да их прибавља и обрађује. Овим решењем се та обавеза знатно олакшава и положај странке чини повољнијим.

¹³ Више о електронском управном поступку, јавној евиденцији и електронском издавању јавних исправа у: Димитријевић, П., (2008). Е-потпис и управни поступак, Правни живот, бр. 10, стр. 571-583. и Акимовска-Малетић, И., (2008). Е-управа и реформа јавне управе, Правни живот, бр. 10, стр. 919-934.

¹⁴ Више о односу општег и посебних управних поступака према решењима Закона о општем управном поступку и потреби њиховог усаглашавања у: Лончар, З., (2016). Посебни управни поступци, Нови Сад, Зборник радова Правног факултета, стр. 1231-1250.

¹⁵ Закон о слободном приступу информацијама од јавног значаја („Сл. гласник РС”, бр. 120/2004, 54/2007, 104/2009 и 36/2010), и Закон о заштити података о личности („Сл. гласник РС”, бр. 97/2008, 104/2009 - др. закон, 68/2012 - одлука УС и 107/2012).

беди непрекидно функционисање информационог система које подразумева нужност формирања секундарне базе података и секундарног рачунарског система. Тај систем, због потреба веће сигурности, мора бити удаљен од места на коме се налази примарни информациони систем. На тај начин се, поред обезбеђења сигурности система, обезбеђује и континуитет његовог рада, за случај поплаве, пожара и другог облика угрожавања функционисања система, као и једноставан начин обнове папирног облика у случају уништења или оштећења, односно највећи ниво сигурности података који се воде у матичним књигама. Поред тога, додатно се апострофира дужност министарства у погледу обезбеђења сигурности овог система прописивањем обавезе ближе уређења процедуре чувања, заштите и сигурности података у оквиру регистра матичних књига.

Преглед значајнијих законских измена

Потреба за обезбеђењем веће правне сигурности и заштите података о личности, чије је угрожавање идентификовано у пракси, кроз крајње либералан приступ старих решења у погледу права на увид у матичне књиге, чиме се омогућава злоупотреба ових података, условила је ограничење круга лица која могу остварити увид у матичне књиге и одговарајуће списе у вези са њима. Увид у матичне књиге, као и списе на основу којих је извршен упис у њих, према одредбама овог закона, дозволиће се лицу на које се ти подаци односе, супружнику, крвном сроднику у правој линији (преци и потомци) и крвном сроднику који је у другом степену сродства у побочној линији (браћа и сестре), усвојитељу, старатељу, а другим лицима на начин и под условима утврђеним законом који уређује права на приступ информацијама од јавног значаја. Једно од питања које и даље остаје отворено, а чије ће решење зависити од норми породичног законодавства, јесте право ванбрачног партнера да оствари увид у матичне књиге, сходно уставној одредби о изједначавању брачне и ванбрачне заједнице у складу са законом (чл. 62).

Значајне промене се тичу начина пријаве чињеница које се уписују у матичне књиге. Новим решењима се даје подстрек јачању електронске управе, апострофира се принцип ефикасности и економичности, а да то не буде на уштрб грађана, који се овим путем неће излагати додатним трошковима и процедуром која им није позната, или правилног утврђивања чињеничног стања. Законом се, као равноправни, наводе пријаве електронским, писаним и усменим путем. Ипак, решењима која се односе на пријаву појединих чињеница, првенствено рођења или смрти у здравственој установи, те података, тачније одлука о чињеници рођења, закључењу или престанку брака, смрти или променама у вези са овим чињеницама које пријављују одговарајући органи, организације или установе протежира се електронски начин пријаве, који је обавезујући уз писану пријаву путем поште и то без одлагања. До обезбеђења одговарајућих техничких услова за електронску пријаву Закон у прелазним одредбама предвиђа само писану пријаву. Овим решењима обезбеђује се једнообра-

зност и већа сигурност у погледу пријаве, поједностављује се поступак, обезбеђује се благовременост уписа, уштеде у времену, са максималном брзином, на једноставнији начин, без било каквих трошкова, за разлику од старих решења која су могла проузроковати одређене трошкове и одређени протек времена од настанка до пријаве релевантне чињенице. С друге стране, овим начином се не отежава евентуално вођење управног поступка, односно инстанционе контроле, а ни грађани нису сављени у тежи положај у односу на постојећа решења услед недосупности електронских комуникација, јер су постојећи начини – пријава писаним и усменим путем, задржани, као равноправни. С друге стране, сваки електронски упис чињенице рођења се потврђује лицу на кога се односи од стране матичара - поред електронске поште и телефонски, а по потреби и писменим путем, што је од посебне важности с обзиром на стање информатичке писмености и ширине употребе нових технологија. Иако представља посебно питање, због афирмације електронске пријаве, нарочиту погодност представља могућност да лица која су овлашћена да одреде лично име ту могућност могу да искористе пред здравственим радником у здравственој установи, која ће, потом, извршити пријаву, што сигурно представља процесну погодност за та лица.

Обавезност пријаве чињенице рођења или смрти (потврда о смрти) од стране здравствене установе путем поште, без одлагања, уз електронски, обезбеђује већу сигурност у погледу инстанционе контроле, односно испуњеност услова који се односе на веродостојност поменутих чињеница, потврђених и оверених од стране надлежних лица.

Изменама и допунама Закона су обухваћене и одредбе о образовању матичних подручја. Уместо потпуно слободне процене локалних скупштина о потреби за образовањем одређеног броја матичних подручја, које се могло правдати другачијим начином вођења, без потребе за обезбеђењем специфичних услова, нова решења предвиђају да министарство ближе уређује критеријуме за образовање матичних подручја, те даје претходно мишљење о њиховој испуњености приликом доношења одлуке локалне скупштине о образовању матичног подручја. Мишљење министарства о одлуци локалне скупштине односило би се на њену усаглашеност са утврђеним критеријумима у наведеном подзаконском акту. Наиме, одређивање матичних подручја не би требало потпуно препустити арбитрерној оцени локалних скупштина. Основни разлог за то је промена концепта њиховог вођења и нужност постојања одговарајућих услова техничког карактера, те се као суштински критеријум у одлучивању намеће оспособљеност за вођење ових послова, одређени број корисника ових јавних услуга, територијали основ исл. Имајући у виду стање и навике у доношењу одлука на локалном нивоу, могло би се доћи у ситуацију да се тај фактор не узима у обзир на задовољавајући начин, те да одлука о броју матичних подручја узима у обзир другу врсту потреба, а не оне које произилазе из законом утврђеног начина вођења. Поменути услови нужно морају да обухватају све оне техничке аспекте који омогућавају приступ Регистру матичних књига и њихово електронско вођење, укључујући и сертификат на основу кога се тај приступ омогућава.

Имајући у виду све разлике које постоје међу јединицама локалне самоуправе (величина, број становника, географска обележја, ниво развијености, густина насељености, миграциони токови, друга демографска обележја),¹⁶ неопходно је у прописивању услова водити рачуна да оне буду што више валоризоване, те да број становника или уписа не представља једини критеријум за одређивање матичних подручја. За једно матично подручје се одређује један или више матичара и један или више њихових заменика, који добијају овлашћење за обављање послова матичара од министра надлежног за послове управе уз испуњеност законом прописаних услова.

У циљу обезбеђења што већег нивоа професионализације матичара и других службених лица која обављају послове у вези са вођењем матичних књига, поред услова који се тичу образовања, стручног испита и добијања овлашћења за обављање ових послова, прописано је да стручно усавршавање представља њихово право и дужност. То укључује право и обавезу да учествује у свим облицима стручног усавршавања које организује Министарство.¹⁷ Садржину и облик стручног усавршавања, као и програм и начин провере знања стеченог на стручном усавршавању утврђује министар.

Изменама и допунама Закона је унификован начин вођења матичних књига у дипломатско-конзуларним представништвима Републике Србије са оним који се води у оквиру ње. До обезбеђења услова за вођење матичних књига, прелазним одредбама је предвиђено вођење по старим решењима. У случају да тог представништва нема у држави у којој је настала чињеница рођења, брака или смрти, пријава ће се подносити преко најближег представништва. Она се прослеђује електронским путем надлежном матичару у Републици Србији, а по стицању услова за то само у писменој форми.¹⁸

Једна од најзначајнијих новина, која ће бити од посебног значаја за грађане са становишта лакшег приступа матичним књигама и лакшег остваривања права представља могућност издавања извода из матичних књига у свим матичним подручјима, без обзира на то у коме се од њих матична књига води, што се односи и на дипломатско-конзуларна представништва.¹⁹ То је практична последица електронског вођења матичних књига и постојања јединственог, ажурираног и уредног система јавних евиденција о личном стању грађана. Код ових решења практично се потврђују све предности електронског вођења, односно употребе информационих технологија у вођењу јавних евиденција и постојања Регистра. С обзиром на то да се изводи и уверења из матичних књи-

¹⁶ Више о томе у: Димитријевић, П., Вучетић, Д., (2011). Систем локалне самоуправе, Београд, Службени гласник, стр. 233-238.

¹⁷ Више о јачању компетенција државних (јавних) службеника и његовом значају за професионализацију јавне управе у: Вукашиновић-Радојичић, З., (2017). Јачање административних капацитета кроз развој оквира компетенција државних службеника, Безбедност Београд, вол. 59, бр. 2, стр. 27-42.

¹⁸ Више о томе у: Кулић, М., (2018). Управно право – побни део, Нови Сад, Правни факултет за привреду и правосудје, стр. 289-292.

¹⁹ Више о природи ових аката и радњи, те њиховом значају у правном поретку у: Милков, Д., (2013). Управно право II – управна делатност, Нови Сад, Правни факултет, стр. 58-59 и 292-294

га издају на основу Регистра, који се води истовремено са матичним књигама у писаном облику, таква могућност је остварива, чиме се грађани лишавају непотребних трошкова у погледу њиховог вађења, а матичне књиге чине лако доступним лицима о чијим стањима се воде, као и другим лицима којима је омогућен увид у њих.

Примена Закона, те остваривање свих ефеката који се од њега очекују, зависе и од читавог низа подзаконских прописа којима се ближе уређују поједина питања, често техничког карактера, а којима се обезбеђује већа сигурност система вођења матичних књига и његово функционисање. Јасно се назначена питања која захтевају ближе уређење. Ради се углавном о упутствима којима министарство ближе уређује читав низ појединачних питања која не спадају у законску материју, јер би њиховим нормирањем путем закона његов текст био непотребно оптерећен, а уз то, као често техничка питања, подложна су чешћим променама (начин уписа податка о националној припадности, промени пола, начин исправки грешки пре уписа у папирни облик, а након закључења електронског уписа, процедуре чувања, заштите и сигурности података у оквиру Регистра, чување исправки података који су унети у Регистар, начин размене података из службених евиденција, садржину записника о одређењу или промени податка о националности).

Основна обавеза министарства надлежног за послове управе јесте обезбеђење техничких услова за електронско вођење матичних књига, односно успостављање Регистра, као и непрекидно и сигурно функционисање информационог система. Уз то, прописана су надзорна овлашћења министарстава надлежних за послове управе и за спољне послове (вођење матичних књига у ДПК) у обављању послова матичара.

Општинске и градске управе су дужне да обезбеде прописане критеријуме за свако матично подручје које образују. Њихова обавеза да обезбеде вођење матичних књига у Регистру је заштићена и казним одредбама, према којима се оне могу казнити за прекршај у случају да у прописаном року не обезбеде овај облик вођења матичних књига.

Упис националне припадности и промене пола

Слобода националног изјашњавања представља једно од основних личних права, којима се обезбеђује заштита идентитета, колективног и индивидуалног. Националност уједно може, зависно од личног осећања и опредељења, да представља део личног статуса. Имајући у виду да се по основу припадности одређеној националној заједници остварују одређена права (права националних мањина, права у изборном процесу), питање њеног евидентирања у одговарајуће јавне регистре постаје посебно релевантно. С тим у вези, као релевантна правна питања се јављају могућност уношења националне припадности у матичне књиге (право или обавеза), начин уноса и могућност промене овог податка.

Могућност уписа податка о националној припадности у матичну књигу рођених постаје предмет регулације, према одредбама нових законских измена. Овај податак до сада није могао бити унет у матичну књигу, иако та могућност произлази из уставне гаранције права на национално изјашњење и чињенице да матичне књиге представљају основне евиденције о личном стању грађана. Још раније је Акционим планом за остваривање права националних мањина предвиђена обавеза одговарајућих интервенција у Закону о матичним књигама ради уређења могућности уписа податка о националности у матичну књигу рођених. Имајући у виду уставом утврђени либерални концепт слободе националног изражавања (чл. 47 ст. 1 Устава)²⁰ - који подразумева да је изражавање националне припадности слободно, али и да нико није дужан да се изјашњава о својој националној припадности - те потребу усклађивања закона који регулишу права припадника националних мањина, предвиђених и путем акционих планова из ове области који представљају темељно политичко опредељење у правцу афирмације права на неговање националних идентитета свих заједница, али и индивидуалних права на припадност, уношење податка о националности у све јавне евиденције и регистре по принципу добровољности представља најзначајнији корак у правцу афирмације овог права.²¹ Закон се определио за либералан приступ овом питању, према коме је овај податак факултативан, одређен слободном вољом родитеља, односно пунолетног лица у погледу његовог уноса, брисања или промене. Иако неограничена могућност промене овог податка, на основу којег се могу остваривати и одређена права, може довести и до злоупотребе, свака могућност ограничавања промене или уноса не би била у складу са уставним концептом овог права, те је питање злоупотребе потребно решити другим инструментима, путем закона који системски регулише права националних мањина у погледу којих може евентуално доћи до злоупотребе. Уношење овог податка ће условити промену у обрасцу матичне књиге рођених, извода и уверења који се на основу ње издају, те нови образац записника на који се даје изјава о националности, а укључује и обавезу упознавања родитеља о праву на уношење овог податка.

Посебна и ефикасна заштита права припадника националних мањина је садржана у казним одредбама, према којима ће се новчано казнити надлежни орган уколико на захтев припадника националне мањине не изврши упис његовог личног имена према језику и писму националне мањине којој припада.

Медицинска могућност промене пола свој правни одраз нужно мора наћи и у евиденцијама о личном стању грађана. Уочавајући да је ова могућност у пракси заступљена, али не и правно регулисана у питањима јавних евиденција,

²⁰ Више о природи уставних (основних) права и њиховој заштити у: Пајванчић, М., (2011). Уставна заштита људских права, Нови Сад, Правни факултет, стр. 8-10 и 86-88.

²¹ Ради се о индивидуалном, личном праву, праву негативног статуса, с којим је повезан и на којима почива и читав низ посебних, колективних права (чл. 75-80), као и уставних обавеза државних органа у погледу посебне заштите националних мањина (чл. 14) и подстицања толеранције, забране изазивања националне мржње (чл. 47-49) и развијање духа толеранције (чл. 81). Више о томе у: Марковић, Р., (2015). Уставно право, Београд, Правни факултет, стр. 469-477. и Кутлешић, В., Голић, Д. (2017). Уставно право, Нови Сад, Правни факултет за привреду и правосудје, стр. 83-90.

Законом је предвиђена и могућност њеног евидентирања, која је услов за остваривање великог броја других права. Непостојање одговарајућег решења доприноси правној несигурности лица која се одреде на ову правно признату могућност, али и несигурности трећих лица (супружник, деца). Иако је ово једно најсложенијих питања која су уређена овим законом, јер повлачи читав низа материјалноправних и процесних импликација, као што је питање брака, родитељства, ЈМБГ-а, која се морају решавати одговарајућим системским законом, мера законског уређења је остала на нижем, али неопходном нивоу. Она предвиђа услове под којима се промена пола може унети, акте или исправе који се у те сврхе доносе, односно издају, те упућивање у прелазним одредбама на неопходне материјалноправне претпоставке које морају бити испуњене, као што је промена ЈМБГ-а, брачни статус или друга права из области породичних односа. На овај начин је делимично правно решено изразито сложено питање, у мери која је у ингеренцији матичних књига. Иако се ради само о парцијалном решењу, њиме се обезбеђује већа правну сигурност, али ће пуна реализација зависити од прописа који уређују само питање промене, као и друга релевантна питања која из ње произлазе. Промена пола се уписује на основу решења које је декларативног карактера, а које се доноси на основу потврде здравствене установе. Потврда има карактер јавне исправе, чији образац споразумно прописују министри надлежни за послове управе и послове здравља.

Завршна разматрања

Иако је опредељење законодавца било да се у форми измена и допуна интервенише на стари Закон о матичним књигама, решења која су у њима садржана, по својој обухватности, квалитету и значају, могу се сматрати суштинским помаком, квалитативним унапређењем, нивоом који, спрам постојећих могућности, али и савремених тенденција и техничког-технолошког развоја, представља значајан домет у дигитализацији јавне управе, али и унапређење положаја грађана.

Сврха законских измена се, у најосновнијем, састоји у успостављању јединствене базе података који се уписују у матичне књиге, поједностављењу процеса уписа у матичне књиге, подизању нивоа ефикасности и уједначеног поступања органа у пракси. Такође, њима се обезбеђује уштеда времена за грађане – кориснике услуга, као и уштеда времена и људских ресурса за јединице локалне самоуправе. На тај начин се овај закон у потпуности усклађује са начелом делотворности и економичности општег управног поступка.

С обзиром на то да успостављање Регистра матичних књига, као и обезбеђење услова за приступ свих матичних подручја Регистру представљају основне трошкове који проистичу из нових решења, а да та решења за циљ имају да обезбеде дигитализацију матичних књига, односно модернизацију система вођења, као и његову рационализацију, који, као такав, може бити уподобљен и компатибилан са вођењем других евиденција, између којих може доћи до повезивања, ако за то постоји одговарајући правни основ, онда већ самим тим јасно произлази закључак о оправданости тих трошкова.

Такође, решењима о начину пријаве настојао се обезбедити принцип ефикасности и економичности, а да то, притом, не буде на уштрб грађана, који се овим путем неће излагати додатним трошковима или процедуром која им није позната, као ни правилног утврђивања чињеничног стања. Законом се, као равноправни, наводе пријаве електронским, писаним и усменим путем. Ипак, решењима која се односе на пријаву појединих чињеница (првенствено од стране здравствених установа), протежира се електронски начин пријаве, који је обавезујући уз писану пријаву. Посебна погодност за грађане и једна од најзначајнијих новина, са становишта лакшег приступа матичним књигама и лакшег остваривања права, представља могућност издавања извода из матичних књига у свим матичним подручјима, без обзира на то у коме се од њих матична књига води, што се односи и на дипломатско-конзуларна представништва. То је практична последица електронског вођења матичних књига и постојања јединственог, ажурираног и уредног система јавних евиденција о личном стању грађана.

Литература:

1. Akimovska-Maletić, I., (2008). E-uprava i reforma javne uprave, *Pravni život*, br. 10, str. 919-934.
2. Vlaški, B., (2015). Sadržina i prav(n)a priroda koncepta dobre uprave, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, broj 71, str. 277-292.
3. Vukašinović-Radojičić, Z., (2017). Jačanje administrativnih kapaciteta kroz razvoj okvira kompetencija državnih službenika, *Bezbednost Beograd*, vol. 59, br. 2, str. 27-42.
4. Vučetić, D., (2014). Evropska upravni postupci, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, br. 68, str. 175-186.
5. Golić, D., Matijašević, J., (2014). Informacione tehnologije kao sredstvo demokratizacije javne uprave, U zborniku sa Međunarodne naučne konferencije „Sinteza 2014“ Uticaj interneta na poslovanje u Srbiji i svetu, Beograd, Univerzitet Singidunum, str. 105-110.
6. Dimitrijević, P., (2009). Elektronski dokument, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, broj 53, str. 55-69.
7. Dimitrijević, P., (2008). E-potpis i upravni postupak, *Pravni život*, br. 10, str. 571-583.
8. Dimitrijević, P., Vučetić, D., (2011). Sistem lokalne samouprave, Beograd, Službeni glasnik, str. 233-238.
9. Kutlešić, V., Golić, D. (2017). Ustavno pravo, Novi Sad, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe.
10. Lončar, Z., (2016). Posebni upravni postupci, Novi Sad, Zbornik radova Pravnog fakulteta, str. 1231-1250.
11. Marković, R., (2015). Ustavno pravo, Beograd, Pravni fakultet.
12. Milkov, D., (2009). Upravno pravo I – uvodna i organizaciona pitanja, Novi Sad, Pravni fakultet.
13. Milkov, D., (2013). Upravno pravo II – upravna delatnost, Novi Sad, Pravni fakultet.
14. Milkov, D., Radošević, R., (2016). Neke novine u Zakonu o opštem upravnom postupku – „upravno postupanje“, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u novom Sadu*, br. 3, str. 733-752.
15. Pajvančić, M., (2011). Ustavna zaštita ljudskih prava, Novi Sad, Pravni fakultet.
16. Tomić, Z., (2016). Opšte upravno pravo, Beograd, Pravni fakultet.

17. Tomić, Z., Milovanović, D., Cucić, V., (2017). Praktikum za primenu Zakona o opštem upravnom postupku, Beograd, Ministarstvo državne uprave i lokalne samouprave.

Propisi:

1. Ustav Republike Srbije, 2006.
2. Zakon o državnoj upravi, „Sl. glasnik RS”, br. 79/2005, 101/2007, 95/2010, 99/2014, 47/2018 i 30/2018 - dr. zakon.
3. Zakon o zaštiti podataka o ličnosti, „Sl. glasnik RS”, br. 97/2008, 104/2009 - dr. zakon, 68/2012 - odluka US i 107/2012.
4. Zakon o izmenama i dopunama Zakona o matičnim knjigama, „Sl. glasnik RS”, br. 47/2018.
5. Zakon o matičnim knjigama, „Službeni glasnik RS”, br. 20/09 i 145/14.
6. Zakon o opštem upravnom postupku, „Sl. glasnik RS”, br. 18/2016.
7. Zakon o slobodnom pristupu informacijama od javnog značaja, „Sl. glasnik RS”, br. 120/2004, 54/2007, 104/2009 i 36/2010.

E-ADMINISTRATION AND REGISTRY BOOKS - INOVATIONS IN THE LAW ON REGISTRY BOOKS

Summary: One of the most important fields in application of electronic administration, which shows its numerous advantages, is the registry books. The new legal solutions on registry books provide a more modern way of keeping and issuing public documents based on them by using information technologies. New solutions establish the legal basis for the functioning of the central electronic database - the Register of registry books, redefine the way of entering and modifying data in it, specify the relationship between the two forms of registry books (written and electronic). Also, it enables the entry of data which until now have not been enrolled or there were legal vacuum and practical problems regarding them, and which are relevant for substantiation of rights, such as issues of nationality and sex change. In this way, in addition to greater security and uniformity of keeping records, it facilitates access to citizens and ensures more efficient substantiation of their rights in relation to keeping official records of personal status.

Key words: registry books, public records, electronic administration

ЗВЕЗДАН Љ. РАДОЈКОВИЋ*

Министарство унутрашњих послова Р. Србије
Београд

ЗДРАВКО О. СКАКАВАЦ**

Факултет за правне и пословне студије
др Лазар Вркатић
Нови Сад

УДК 004.7:343.3/7(487.11)

Прегледни рад

Примљен: 11.01.2019

Одобрен: 25.04.2019

Страна: 217-231

АКТУЕЛНИ ТРЕНДОВИ У ОБЛАСТИ ВИСОКОТЕХНОЛОШКОГ КРИМИНАЛА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

Сажетак: Високотехнолошки криминал (у даљем тексту: ВТК) све више долази до изражаја, и то не само на глобалном нивоу. Број деликата из ове области континуирано расте из године у годину скоро свуда у свету. Република Србија није изузета из ове проблематике ни по ком основу и мора пратити светске трендове, како у погледу појавних облика ВТК, тако и у погледу примене адекватних мера супротстављања. Када су приоритети борбе против ВТК у питању, на првом месту је адекватна законска регулатива, у потпуности усклађена са савременим међународним стандардима. Република Србија је у обавези да донесе националну стратегију за борбу против високотехнолошког криминала и у складу са њом и акциони план за њено спровођење. Та обавеза произилази из Преговарачких мера за Поглавље 24 Пракса, слобода, безбедност. На ту обавезу упозорила је Европска унија (у даљем тексту: ЕУ), јер је Република Србија ратификовала Конвенцију о високотехнолошком криминалу (сачињена у Будимпешти, енгл. Budapest Convention) 2009. године и позвала је Србију да додатно усклади своје законодавство са Директивом 2013/40/ЕУ о нападима на информационе системе. У циљу сагледавања ове проблематике у Републици Србији, у овом раду ће се указати на актуелне трендове ВТК у периоду 2013-2017. године.

Кључне речи: високотехнолошки криминал, Европска унија, интернет, рачунарски подаци, хакери, компјутерске преваре, Facebook

Увод

21 столеће је револуционарно обележила и нова информацијона технологија, и средства која су својом применом осигурала до тада незабележен индустријски напредак, нагли развој у свим сферама савременог друштва, како у економском тако и у свим другим сферама. Изузетан и посебан напредак остварен је на пољу информатизације која данас незауостављиво расте (Бабић,

* zvezdan.radojkovic@mup.gov.rs

** zskakavac@useens.net

2015: 7-8). ВТК, други назив за компјутерски криминалитет; кривична дела код којих се као објекат или средство извршења јављају рачунари, рачунарске мреже, рачунарски подаци, као и њихови производи у материјалном или електронском облику; злоупотреба информационих технологија ради чињења кривичних дела при чијем се извршењу појављују елементи незаконитог коришћења интернета (Бошковић, 2015:64). У области борбе против ВТК у Србији је најзначајнији помак учинјен оснивањем специјализованих органа на нивоу тужилаштва, суда и полиције (Карин, & Ануцојић, 2016:188).

Високотехнолошки криминал све више долази до изражаја свуда у свету и захтева масимално ангажовање безбедносних служби на његовом идентификовању, спречавању и сузбијању. Уосталом, на то указује број деликата из ове области који из године у годину континуирано расте скоро свуда у свету. Из актуелних статистичких података очигледно је да је слична ситуација и у Републици Србији.

Пре него што се ближе прикажу актуелни трендови из ове области, није на одмет указати и на нека савремена кретања у погледу коришћења савремених информационих технологија у свакодневном животу. Тако на пример, број корисника интернета како на глобалном нивоу, тако и у Републици Србији је у константном порасту. Доступни регистровани статистички подаци¹ говоре да је у 2007. години Интернет користило укупно 1.365.000.000 корисника. Дана 31. марта 2017. године укупан број корисника у целом свету износио је 3.731.973.423. У Републици Србији је у току 2007. године регистровано 1.270.000 корисника. Дана 31. марта 2017. године број интернет корисника у нашој држави износио је укупно 4.705.141. Од 2007. године до 31. марта 2017. године на глобалном нивоу број корисника се повећао за укупно 273,40 %. У Републици Србији се број корисника у наведеном временском периоду повећао за 370%. Истраживање Републичког завода за статистику о употреби ИКТ у домаћинствима које је спроведено на узорку од 2.800 домаћинстава у Републици Србији говори о томе да 68,1% домаћинстава у Републици Србији поседује рачунар, док је 2007. године-34% домаћинстава имало рачунар. У истом истраживању које је спроведено утврђено је да 68,0% домаћинстава поседује интернет прикључак. Број интернет прикључака у домаћинствима 2007. године износио је укупно 26,3%. У 2017. години 61,9% домаћинстава имало је широкопојасну интернет конекцију. Тај број је 2007. године износио 7,3%. У 2017. години у Републици Србији у четвртм кварталу било је 1,49 милиона активних претплатника широкопојасног приступа Интернету. Веома је интересантан податак да су мобилни телефони у Србији 2017. године били као уређаји заступљени са 90,5%. Заступљеност употребе 3G мреже (интернет преко мобилне телефоније) је код 53,6% корисника. Млади узраста од 16-24 године старости користе мобилне телефоне за приступ Интернету у проценту који се креће и до 92,6%. Просечно коришћење паметних телефона износи пет сати дневно у Србији, наспрам просечних 3,3 сата у Западној Европи. Истраживања показују и да се 62% старијих основаца и 84% средњошколаца бар једном се током го-

¹ Доступни статистички подаци којима располаже МУП Републике Србије.

дину дана изложило неком ризику на Интернету. Спроведена истраживања Републичког завода за статистику указују и на то да 99,7% анкетираник предузећа (репрезентативни узорак је био 1655 предузећа) користи рачунаре, као и да 99,7% тих предузећа има интернет конекцију. Интересантно је да је од 2007. године приступ широкопојасном интернету имало 55% предузећа, док је тај број 2017. године износио чак 98,6%, дакле број се готово удвостручио.

Социјалне мреже су, такође, јако заступљене при чему је најпопуларнији „Facebook”. Тако на пример, у јуну 2016. године, у Србији је било укупно 4.758.861. корисника Интернета од којих је укупно 3.500.000 користило „Facebook”. И на глобалном нивоу број корисника социјалне мреже Фејсбук је у константном порасту од 2008. године. Ова друштвена мрежа је једна од најомиљенијих и за њу је дат приказ имајући у виду да крајем 2017. године има већи број корисника (близу 2 милијарде) него WhatsUp (900.000.000), Twitter (328.000.000) и Instagram (400.000.000) заједно.

Статистичке базе података

У Републици Србији статистику ВТК прате бројне службе и институције и о томе су установиле одговарајуће базе података.

Посебно тужилаштво води евиденцију свих предмета и поступања по истим, кроз јединствени информациони систем јавних тужилаштава, а база података се ажурира на дневном нивоу.

У *Министарству унутрашњих послова* подаци о кривичним делима, укључујући и кривична дела високотехнолошког криминала, евидентирају се на месечном нивоу у програмском систему под називом „Кривична дела и учиниоци”. Ради се о јединственој електронској евиденцији података о кривичним делима која се гоне по службеној дужности. Ова обимна база података обухвата, поред наведеног, и податке о учиниоцима кривичних дела и оштећеним лицима, као и о њиховој старосној, полној и другој структури, затим о начину извршења (време, место, средство извршења кривичних дела), расветљеним и нерасветљеним кривичним делима, предметима кривичних дела, примењеним мерама према учиниоцима итд. Подаци се у овој бази евидентирају на основу поднетих кривичних пријава од стране подносиоца, односно полицијских службеника организационих јединица надлежних за послове сузбијања криминала. Подаци се уносе на основу прописане методологије и редовно се ажурирају.

Управа за спречавање прања новца, која је организациона везана за *Министарство финансија*, располаже базама готовинских и сумњивих трансакција које преријављују обвезници по Закону о спречавању прања новца и финансирања тероризма. Наведене базе се ажурирају на дневном нивоу.

Управа царина користи: Информациони систем царинске службе, Обавештајну база података, право приступа Пореској бази података (ЈРПО). Поред наведених, од почетка 2015. године у функционалној употреби је и Нови ком-

пјутеризовани транзитни систем (НЦТС). Такође, треба поменути и базу података *Светске царинске организације (CEN)* у коју се уносе искључиво подаци (неноминални) о царинским прекршајима. Подаци у свим базама ажурирају се на дневном нивоу.

Одељење за обавештајне послове, води статистику на: дневном, недељном, месечном, кварталном и годишњем нивоу. Подаци које Одељење за обавештајне послове редовно прикупља су: наркотици, цигарете, дуван лекови, оружје и муниција (све врсте и количине), злато, нафтни деривати (у количини од најмање 100 литара), девизни прекршаји (износи од 10.000 EUR/USD/CHF...па навише), прекршаји против животне средине, културна добра, илегални мигранти, сва друга царинска роба вредности преко 3.000 евра.

Министарство трговине, туризма и телекомуникација тренутно води Регистар сертификационих тела за издавање квалификованих електронских сертификата и Регистар издавалаца временског жига у Републици Србији. Ступањем на снагу подзаконских аката.

Регулаторна агенција за електронске комуникације и поштанске услуге води евиденцију о посебним ЦЕРТ, која се ажурира редовно.

На сајту *Завода за интелектуалну својину* приступачне су следеће националне базе података: база података жигова и индустријског дизајна и база података за патенте MIMOSA RS. Такође, налази се линк ка некомерцијалној светској бази података патентне документације - Espacenet, која је доступна свима преко интернета, и која садржи податке од преко 70 милиона објављених патентних пријава и одобрених патената из преко 90 различитих земаља (и наших) и региона из целог света, од 1836. године до данас. *Привредна комора Србије* поседује Базу података о спољнотрговинској робној размени Србије и спољнотрговинској робној размени земаља (ажурирање се врши на месечном нивоу) и базу COMTRADE (преузимање преко веб сервиса), ажурирање се врши на годишњем нивоу.

Актуелни статистички трендови у области ВТК2

Ради сагледавања актуелне проблематике ВТК у Републици Србији, неопходно је осврнути се на званичне статистичке податке надлежних државних органа и служби у претходном периоду.

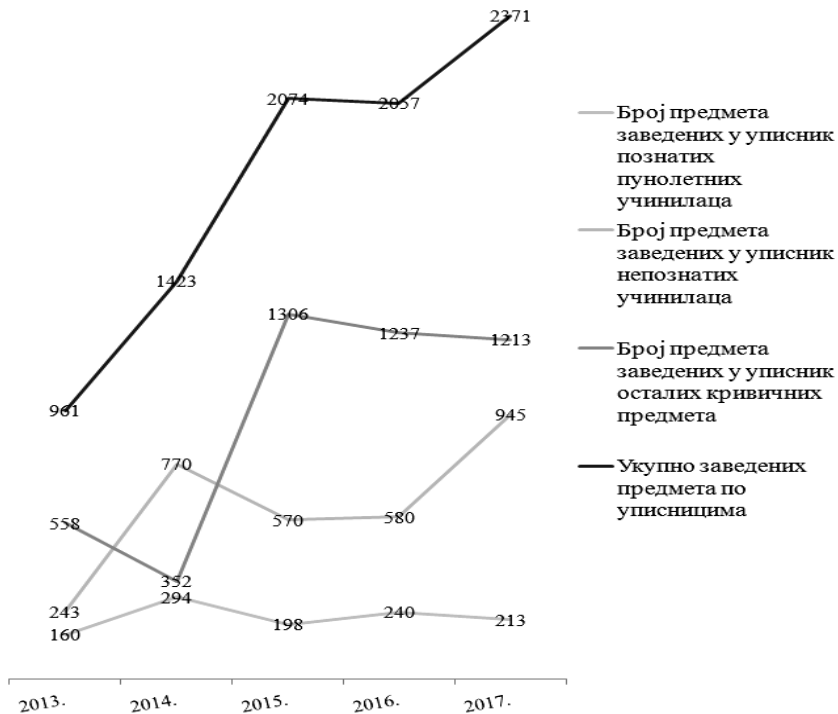
Према подацима *Посебног одељења за борбу против високотехнолошког криминала Вишег јавног тужилаштва у Београду* у протеклих пет година на територији Републике Србије (период 2013-2017. година) стопа криминала је у порасту. Преглед броја предмета Посебног тужилаштва за високотехнолошки криминал закључно са 31.12.2017. године приказан је у Табели 1.

Табела 1. Преглед броја предмета Посебног тужилаштва за високотехнолошки криминал за период 2013-2017. године

	Број предмета заведених у уписник познатих пунолетних учинилаца	Број предмета заведених у уписник непознатих учинилаца	Број предмета заведених у уписник осталих кривичних предмета	Укупно заведених предмета по уписницима	Проценат повећања/смањења броја предмета у односу на претходну годину
2006.	19	0	0	19	
2007.	75	11	68	154	+710.53%
2008.	110	14	60	184	+19.48%
2009.	91	42	114	247	+34.24%
2010.	116	13	443	572	+131.58%
2011.	130	28	502	660	+15.38%
2012.	114	65	609	788	+19.39%
2013.	160	243	558	961	+21.95%
2014.	294	770	352	1423	+48,07%
2015.	198	570	1306	2074	+45,74%
2016.	240	580	1237	2057	-0,82%
2017.	213	945	1213	2371	+15,26%

Кретање ВТК у Републици Србији у задњих пет година (2013-2017.) приказано је на Графикону 1.

Графикон 1. Кретање броја предмета из области БТК за период 2013-2017. године

Из наведеног прегледа Посебног тужилаштва за високотехнолошки криминал (Табела 1. и Графикон 1.) видљиво је да је број предмета заведених у уписник како познатих пунолетних учинилаца, тако и непознатих учинилаца, у периоду 2006 – 2017. године, у сталном порасту, што указује на сву озбиљност ове појаве. У периоду од 01.01.2013. до 31.12.2017. године, Посебном тужилаштву за високотехнолошки криминал поднете су кривичне пријаве против укупно 1.318 познатих пунолетних лица, док је оптужни акт поднет против укупно 280 познатих пунолетних лица.

Министарство унутрашњих послова је у периоду од 2013. до 2017. године, поднео кривичне пријаве због извршења укупно 3.824 кривичних дела високотехнолошког криминала.³ У питању су следећа кривична дела:

Кривична дела против безбедности рачунарских података – укупно 91 кривично дело и то: оштећење рачунарских података и програма из чл. 298 КЗ (5 кривичних дела или 5,5% од укупног броја), рачунарска саботажа из чл. 299 КЗ (7 или 7,7%), прављење и уношење рачунарских вируса из чл. 300 КЗ (4 или 4,4%), рачунарска превара из чл. 301 КЗ (40 или 43,9%), неовлашћен приступ заштићеном рачунару, рачунарској мрежи и електронској обради података из чл. 302 КЗ (34 или 37,4%) и спречавање и ограничавање приступа јавној рачунарској мрежи из чл. 303 КЗ (1 или 1,1%).

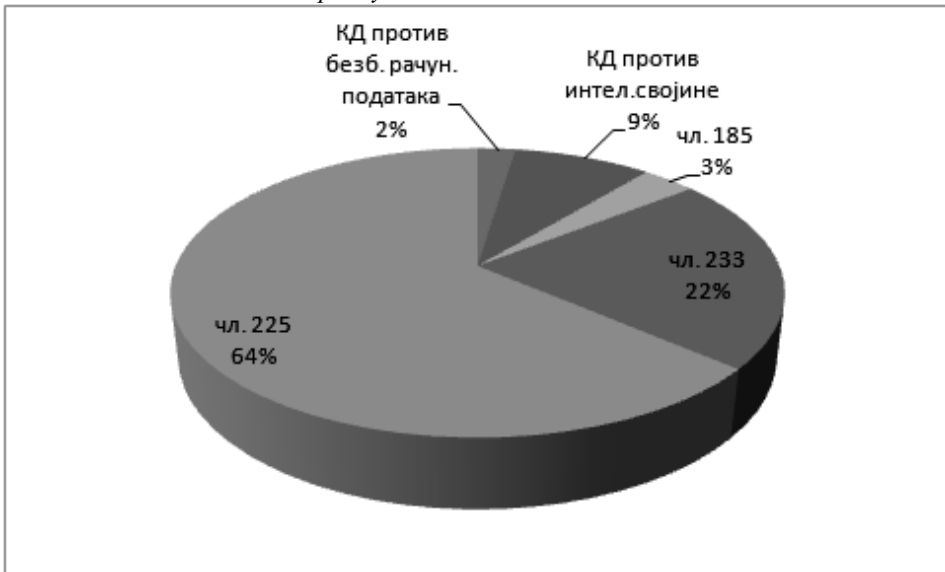
Кривична дела против интелектуалне својине - укупно 328 кривичних дела и то: повреда моралних права аутора и интерпретатора из чл. 198 КЗ (1 или 0,3%), неовлашћено искоришћавање ауторског дела или предмета сродног права из чл. 199 КЗ (316 или 96,3%), повреда проналазачевог права из чл. 201 КЗ (1 или 0,3%) и неовлашћено коришћење туђег дизајна из чл. 202 КЗ (10 или 3,1%).

Остала кривична дела – укупно 3.405 кривичних дела и то: приказивање, прибављање и поседовање порнографског материјала и искоришћавање малолетног лица за порнографију из чл. 185 ст. 4 КЗ (128 или 3,8%), искоришћавање рачунарске мреже или комуникације другим техничким средствима за извршење кривичних дела против полне слободе према малолетном лицу из чл. 185б КЗ (14 или 0,4%), фалсификовање и злоупотреба платних картица из чл. 225 КЗ (2.412 или 70,8%), прављење, набављање и давање другом средстава за фалсификовање из чл. 227 ст. 2 КЗ (18 или 0,5%), неовлашћена употреба туђег пословног имена и друге посебне ознаке робе или услуга из чл. 233 КЗ (827 или 24,3%), одавање пословне тајне из чл. 240 КЗ (6 или 0,2%).

Структура извршених кривичних дела у периоду од 2013 до 2017. године приказана је на Графикону 2.

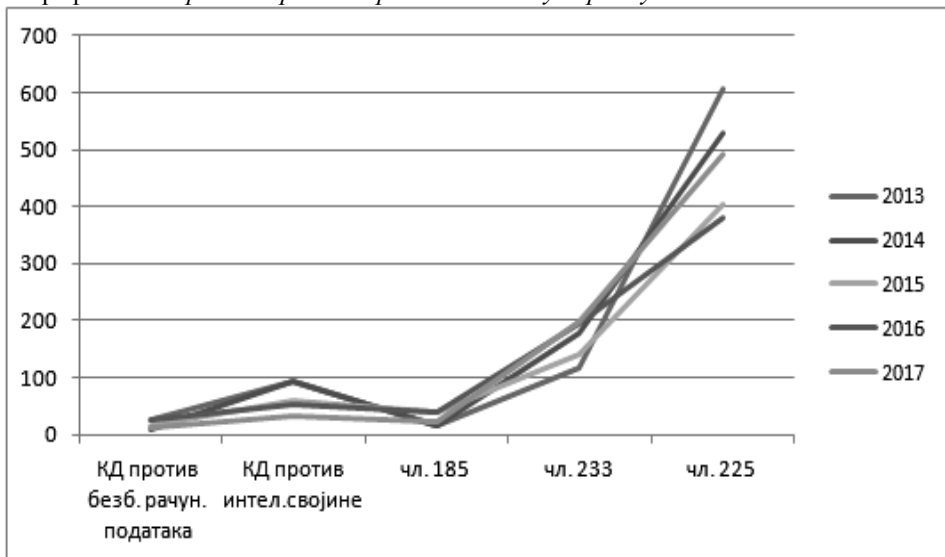
³ Евиденција МУП-а за период 2013-2017. године.

Графикон 2. Структура извршених кривичних дела у периоду од 2013 до 2017. године

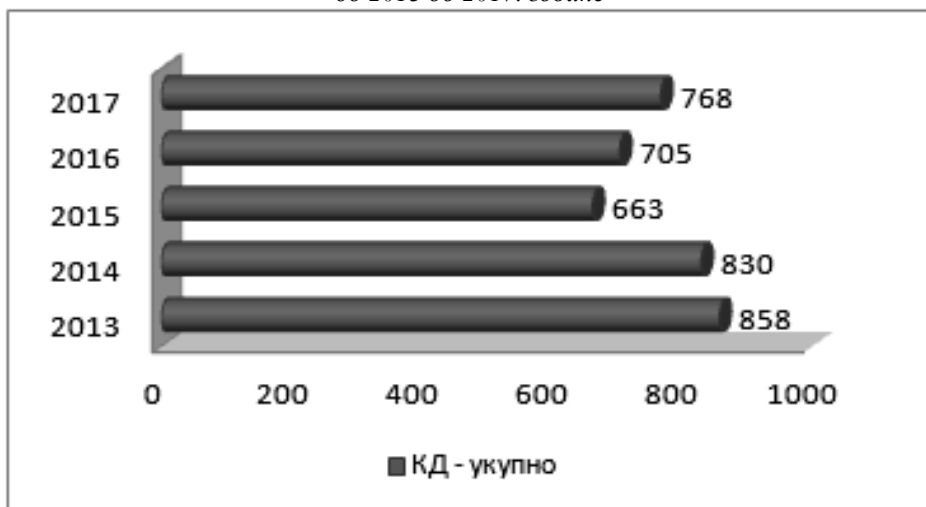
Тренд извршења кривичних дела у периоду од 2013 до 2017. године приказан је на графикону 3.

Графикон 3. Тренд извршења кривичних дела у периоду од 2013 до 2017. године

Укупан број извршених кривичних дела ВТК по годинама од 2013 до 2017. Године приказан је на графикону 4.

Графикон 4. Укупан број извршених кривичних дела ВТК по годинама од 2013 до 2017. године

Одељење за сузбијање високотехнолошког криминала, Службе за борбу против организованог криминала, Управа криминалистичке полиције је у периоду од 2015. до 2017. године, поднело кривичне пријаве против 379 осумњичених лица за 496 кривичних дела. Лишена су слободе 164 лица, извршена су 683 претреса стамбених и других просторија и привремено је одузето 6.058 предмета.

Преглед броја предмета Одељења за сузбијање високотехнолошког криминала у периоду од 2008. до 2017. Године приказан је на графикону 5.

Графикон 5. Преглед броја предмета Одељења за сузбијање високотехнолошког криминала у периоду од 2008. до 2017. године

Према подацима *Министарства трговине, туризма и телекомуникација* у оквиру којег функционише Национални контакт центар за безбедност деце на интернету, од фебруара 2017. године закључно са 15. мајом 2018. године, укупна регистрована комуникација која је остварена путем телефонских позива, електронске поште, пријава путем сајта и друштвених мрежа, износи 4.750. Ради унапређења сарадње и размене идеја, оператери/едукатори Националног контакт центра одржали су презентације на тему безбедности деце на интернету и то: за 150 запослених у домовима здравља (директорима, педијатрима школских диспанзера и психолозима) и за 4.730 ученика и око 2.500 родитеља у 73 основне школе.

Актуелни појавни облици високотехнолошког криминала

Министарство унутрашњих послова је 2017. године у складу са чланом 24. Закона о полицији, израдило прву *Стратешку процену јавне безбедности и Стратешки план полиције*. Након обимне стратешке анализе стања у области безбедности, дефинисано је осам безбедносних приоритета у раду полиције, од којих се један односи на борбу против високотехнолошког криминала „Борба против злоупотреба информационо-комуникационих технологија на територији Републике Србије”. Анализом је утврђено да се кривична дела у којима се злоупотребљавају информационо-комуникационе технологије (ИКТ) повећавају, као последица брзог развоја ИКТ и то она која се односе на безбедност рачунарских података, сексуалну злоупотребу малолетних лица и деце у порнографске сврхе на Интернету, преваре путем Интернета, неовлашћено коришћење ауторског и сродног права, угрожавање сигурности, тероризам и насилни екстремизам који води ка тероризму.

Преваре путем Интернета најчешће се дешавају на различитим аукцијским сајтовима као и сајтовима на којима се врши оглашавање. Извршиоци кривичних дела објављују лажне електронске огласе на којима оглашавају продају различите робе (аутомобили, пољопривредне машине, мобилни телефони, сатови и др). Када жртва наручи робу и уплати одређени новчани износ на име куповине, извршилац кривичног дела који је објавио потпуно лажан оглас, задржава новац код себе и одржава жртву у заблуди да ће добити робу.

Јављају се и преваре са емотивним шемама на Интернету где се жртве од стране извршилаца кривичних дела контактирају и започиње комуникација и развијање емоционалног и партнерског односа. Након што се жртве доведу у заблуду нуди им се нпр. склапање брака. За наведено, жртве требају да уплате одређени новчани износ за административне трошкове (таксе, судски и адвокатски трошкови и слично). Слична је ситуација и у кривичним делима, где се за одређени износ новца који се креће од 10% до 20%, жртвама нуди да на име трансфера новца на свој рачун уплате одређене таксе на напред описани начин. Жртве се доводе најчешће у заблуду да су новац наследили од далеких рођака који су преминули у иностранству. Врло често долази и до комбинације прва два случаја када се прво жртва емоционално доводи у везу са лажним

партнером, а затим се тражи од ње да отвори рачун и да за извршиоца који стоји иза емотивне шеме подигне новац који наводно у држави где се партнер налази није могуће подићи из одређених разлога. Уплате се најчешће врше преко Western Union-a и MoneyGram-a. Дестинације где се новац упућује најчешће су државе са подручја Африке, али и Велике Британије, Шпаније и др.

На територији Републике Србије у порасту су и кривична дела на штету правних лица која се називају „*Bussiness Compromised Email*“, и „*Ransomware*“. Појавиле су се и „*CEO Frauds*“ *преваре*. Наведена превара се врши путем електронских порука у којима се извршиоци представљају лажно као надређени (шефови, руководиоци или директори) и доводе у заблуду жртве (запослена лица) у привредним субјектима да изврше уплату на њихов рачун. Број оштећених привредних субјеката преваром типа „*Bussiness Compromised Email*“ све је већи. Злоупотребом комуникације извршиоци кривичних дела лажно се представљају у име стране компаније са којом правни субјекат из наше земље већ има пословну сарадњу и након уговореног посла у преварним порукама одмах након легитимно прослеђене поруке од стране легитимне компаније у којој се налазе инструкције за уплату, шаљу нове поруке са измењеним диспозицијама за плаћање (ИБАН број). Имајући у виду да се ради о електронском трансферу новца извршиоци кривичног дела новац подижу у иностранству веома брзо, понекад и у року од 24 часа. За то време оштећено предузеће је у убеђењу да је уплатило новац страни компанији, а страна компанија чека уплату за нпр. одређену робу. Да су преварени оштећени сазнају тек након што контактирају страну компанију. Наведеним радњама извршилаца кривичног дела преваре највише су угрожена мала и средња предузећа са територије Републике Србије.

Извршиоци кривичних дела на рачунаре оштећених привредних лица, али и грађана Републике Србије, шаљу злонамерне рачунарске програме - вирусне познатије као *ransomware* који енкриптују електронске податке на рачунарима оштећених лица, а потом служе за уцењивање оштећених лица како би им се изнудио одређени новчани износ за враћање важних података тј. њихову декрипцију.

У Републици Србији врше се злоупотребе електронских података о платним картицама на Интернету (*card not present*). Извршиоци су електронске податке са платних картица користили за набављање скупocene робе путем Интернет сајтова. Податке о платним картицама прибављали су путем кардерских форума. Углавном се радило о платним картицама страних држављана које су злоупотребљаване од стране извршилаца са територије Републике Србије. У свету је било случајева злоупотреба електронских новчаника, бесконтактнoг начина плаћања и др.

Наручивање робе путем интернета вишеструко се повећало доласком *Pay-Pal-a* у Србију. У мањем броју случајева. Испорука тако наручене робе најчешће се врши поштанским саобраћајем, често и експресним пошлицама. Међутим, поред робе која је легално на тржишту, путем интернета се продаје и

роба (лекови и разна медицинска средства, електронске цигарете, козметика, кондиторски производи итд.) која није испитана и за која се не поседују све прописане дозволе. Посебан проблем представља могућност да се не ради о оригиналним производима у ком случају неће бити само повређена права интелектуалне својине, већ ти производи могу озбиљно угрозити живот и здравље становништва. Преко интернета се најчешће продаје роба од стране физичких лица која немају регистровано привредно друштво и нису предузетници. При томе, ради се о роби која се нелегално налази на тржишту (не поседују се потребне дозволе и сертификати, нису плаћене дажбине – царина и ПДВ). Уколико постоји константно снабдевање тржишта овом робом, то може изазвати нелојалну конкуренцију и пораст сиве економије. Управа царина, као и царинске администрације других држава, поред фискалне улоге, има и безбедносну, односно сугурносну тј. заштитну улогу. Имајући у виду потребу за појачаном контролом робе која се наручује, односно продаје путем интернета, царинске администрације ЕУ (Француска, Холандија, Аустрија и др.) формирале су посебне организационе јединице за борбу против високотехнолошког криминала са циљем идентификације дела која су у супротности са царинским прописима, а која су учињена коришћењем компјутера и информационих система. С обзиром на напред наведено, Управа царина налази да постоји потреба појачане контроле робе која се продаје преко интернета и у вези с тим, повећање улоге коју тренутно Управа царина има.

Што се тиче кривичних дела против безбедности рачунарских података, у структури доминирају кривична дела Неовлашћени приступ заштићеном рачунару, рачунарској мрежи и електронској обради података, затим Прављење и уношење рачунарских вируса, као и рачунарске преваре и рачунарске саботаже. Ова кривична дела врше се од стране извршилаца који поседују специфична техничка знања. Појачано је и коришћење специјализованих форума на којима извршиоци кривичних дела размењују своја знања и проналазе саизвршиоце, као и алате за вршење кривичних дела. Присутна је и појава злоупотребе нових технологија за вршење кривичних дела. Један од таквих примера је и злоупотреба концепта Интернета ствари (*Internet of Things-IoT*) где се уређаји који су мрежно повезани, након што су заражени рачунарским вирусом, појављују као део DDoS мреже, тако да су ови видови напада јачи по свом интензитету.

У проблематици ВТК све су присутније и нове технологије као што су *IoT*, *Cloud* рачунарство, *BYOD* где извршиоци кривичних дела увиђају њихову предност широм света. Злоупотреба ових технологија утиче на интензитет напада и њихов обим, као и на насталу штету. Рачунарство у *cloud* окружењу такође представља ризик због широког спектра могућих злоупотреба уколико дође до компромитовања заштите и платформи. Концепт *BYOD (Bring Your Own Device)* се односи на могућност да запослени донесу своје мобилне уређаје, као што су лаптопови, таблети и мобилни телефони и користе их на свом радном месту у пословне сврхе. Ризик коришћења овог концепта је у томе што је потребна адекватна примена безбедносних мера у систему у коме запослени доносе своје уређаје и повезују их у корпоративну мрежу. Пропусти

могу повећати ризик од утицаја извршилаца кривичних дела на корпоративно окружење у коме се налази уређај и самим тим постоји могућност за вршење кривичних дела на штету пословних субјеката.

Из године у годину, у све већој мери привредне субјекте широм света погађају напредне упорне претње (*Advance Persistent Threat*-APT). Очекује се да акценат више неће бити само на упорним претњама, већ да ће извршиоци кривичних дела из ове области креирати и отпорније претње или малвер програме без фајлова, смањујући на тај начин трагове у инфицираном систему и избегавајући детекцију.

Извршиоци кривичних дела везаних за сексуалну злоупотребу малолетних лица у порнографске сврхе, на Интернету користе П2П (Peer to Peer) мреже како би прибављали и/или размењивали незаконите аудио-визуелне материјале настале сексуалном злоупотребом. Незаконити аудио-визуелни материјал прибављају се на такав начин што се користећи Peer to Peer мреже, укуцавањем траженог појма, проналази одређени садржај, а затим се преузима и складишти на меморији својих рачунара. Такви садржаји могу се делити са другим извршиоцима кривичних дела широм света који су у исто време тражили материјал који је преузимао извршилац у нашој земљи и који је допустио дељење у мрежи.

Извршиоци кривичних дела у мањем броју случајева користе и различите форуме како би размењивали наведене незаконите материјале и како би пронашли саизвршиоце. За прибављање и размену материјала насталог сексуалном злоупотребом малолетних лица у порнографске сврхе на Интернету, користе се и социјалне мреже. Поред преузимања, поседовања и размене тих садржаја, социјалне мреже се користе и како би се ступило у контакт са малолетним лицима. Углавном се користе лажни профили који се прилагођавају узрасту деце и њиховим интересовањима, покушавајући да задобију њихову пажњу и поверење. Након што остваре контакт и задобију поверење извршиоци кривичних дела из ове области траже од деце да изврше одређену радњу (снимање одређеног дела тела или показивање интимних делова тела *online* и др) и након тога материјал који добију користе за даље уцене према жртви како би продужили вршење кривичног дела. Поред тога, у оперативној акцији на сузбијању сексуалне експлоатације малолетних лица у порнографске сврхе путем интернета „Армагедон“, од 2010. до 2018. године поднете су кривичне пријаве против 181 осумњиченог лица за 189 кривичних дела, док је 163 лица лишено слободе. Информације на којима се заснива акција „Армагедон“ прикупљају се оперативним полицијским радом, пријавама грађана, као и на информацијама добијеним путем међународне оперативне полицијске сарадње (Интерпол, Европол, ФБИ, НЦА и др.). Одељење за сузбијање високотехнолошког криминала, и поред ових значајних резултата уопште нема систематизована радна места за истраге сексуалне експлоатације деце на Интернету.

Напредак информационих технологија доводи до константног пораста броја кривичних дела у области ауторског и другог сродног права. Предмет „пиратерисања“ нису само дела страних већ и домаћих аутора. Велики проб-

лем у овом смислу представљају најновији филмови, као и серије или филмови домаће производње чија је производња често субвенционисана од стране државе. Предузете су конкретне активности у договору са појединим аукцијским сајтовима који огласе на којима се нуде различита ауторска права (филмови, музика, игре, софтвери), који немају атрибуте оригиналности не постављају на своје веб стране, већ да омогућавају продају оригиналних производа у електронској форми (на ЦД-у). У области индустријске својине на територији Републике Србије најчешће се путем Интернет сајтова продају фалсификована фармацеутска средства, као и гардероба различитих робних марки и др.

Последњих година у повећању је и угрожавање сигурности претњом да ће се напасти на живот или тело жртве или њој блиског лица извршиоци су вршили како према грађанима тако и према носиоцима јавних функција. Кривична дела врше се свим средствима комуникације на Интернету, а најчешћи облици се односе на коришћење бесплатних сервиса за електронску пошту, социјалних мрежа, форума, коментара испод одређених текстова објављених у електронским медијима.

Злоупотреба информационо-комуникационих технологија везана за тероризам и насилни екстремизам који води ка тероризму одвија се за врбовање нових следбеника, давање упутстава о начину вршења кривичних дела, а помоћу Интернет сајтова, форума, социјалних мрежа и других форми намењених размени мултимедијалних садржаја врши се и пропаганда идеологије повезане са тероризмом. Сервиси се користе и за међусобну комуникацију, прикривање идентитета и анонимност. Најчешће је коришћење *VoIP* сервиса и заштићених форума. Са тероризмом и насилним екстремизмом који води ка тероризму повезано је вршење кривичних дела неовлашћен приступ заштићеним рачунарима, рачунарским мрежама и електронској обради података (пример: *defacement* циљаних Интернет сајтова), али и спречавања и ограничавања приступа и електронске обраде рачунарских података (пример: *DDoS* напади уз употребу *SaaS* сервиса). Присутно је и коришћење виртуелних валута као што је *Bitcoin* за прибављање противправне имовинске користи која се може употребити за финансирање терористичких активности.

Закључак

Имајући у виду актуелну проблематику ВТК како на глобалном нивоу тако и у Републици Србији и тенденцију сталног повећања броја деликата из ове области, неопходно је плански предузети читав низ активности и мера на ниво државе како би се успешно супротставили овој појави. Свеобухватна стратешка анализа базирана на примарним и секундарним изворима информација у области борбе против високотехнолошког криминала, коришћењем савремених метода и техника стратешке анализе, идентификовала је већи број проблема које је неопходно отклонити у циљу ефикаснијег супростављања овом виду криминала. Имајући у виду повећања броја кривичних дела у којима се информационо-комуникационе технологије злоупотребљавају, у контек-

сту тенденције брзог развоја и коришћења ИКТ неопходно је, у државним органима који су препознати као носиоци борбе против високотехнолошког криминала, унапредити нормативни и институционални оквир, побољшати услове за рад у погледу повећања броја запослених, техничке опремљености и оперативних капацитета и омогућити успостављања ефикасније сарадње како на националном тако и на међународном нивоу.

Све досадашње анализедомаћег и међународног нормативног оквира показале су да је неопходно усаглашавање Кривичног законика и Законика о кривичном поступку са правним тековинама ЕУ. Такође је потребно допунити и изменити постојеће законе који дефинишу надлежности државних органа у делу који се односи на област високотехнолошког криминала. Поред тога, подзаконским актима је неопходно ближе уредити ову област.

У оквиру успостављања капацитета полиције и тужилаштва која су дефинисана у прелазном мерилу у оквиру поглавља 24 неопходно је применити одредбе Закона о организацији и надлежности државних органа за борбу против високотехнолошког криминала. Поред тога, потребно је извршити измену и допуну наведеног закона, у циљу повећања институционалних капацитета тужилаштва и полиције, али и других државних органа који су носиоци борбе против ВТК. С тим у вези неопходно је изменити Правилнике о унутрашњем уређењу и ситематизацији радних места у органима државне управе.

У оквиру побољшања оперативних процедура за рад неопходно је обезбедити уједначено поступање носилаца борбе против високотехнолошког криминала, улагати у специјалистичке обуке кадрова, техничку опремљеност, нове софтверске алате, успоставити дефиницију критичне инфраструктуре, увести могућности спровођења једноставније дигиталне форензике итд. С тим у вези, веома је значајно унапредити сарадњу у овој области, како између органа државне управе, тако и са приватним сектором и организацијама цивилног друштва. Посебно је важно унапредити регионалну и међународну сарадњу, пре свега са Интерполом;

Врло је значајно спроводити читав низ превентивних активности са циљем јачања свести грађана, као и органа власти о могућностима злоупотребе информационо-комуникационих технологија, мобилних телефона, Интренета и друштвених мрежа. С тим у вези, неопходно је унапредити проактивни приступ у којем ће учествовати сви актери препознати као носиоци борбе против високотехнолошког криминала, пре свега Посебно тужилаштво и МУП, Одељење за сузбијање високотехнолошког криминала.

Потребно је припремити се за успостављање јединственог централизованог кривичног обавештајног система и сигурне платформе за комуникацију међу органима за спровођење закона. Обезбедити бољу повезаност релевантних база података (укључујући анализу трошкова, административних ресурса, буџета и потреба за обуком) и побољшати прикупљање обједињених статистичких података о кривичним делима (Препорука 6.2.2.из АП 24).

Литература:

1. Babić, Vladica (2015). *Sajber terorizam*, Grafid, d.o.o. Banja Luka.
2. Bošković, Milo (2015). *Kriminološki leksikon*, Matica srpska, Novi Sad.
3. Kaurin, Tanja, Anucojić, Dragan (2016). *Pravna informatika*, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vtkatić, Novi Sad.
4. Krivični zakonik „Sl. glasnikRS“, br. 85/2005 – ispr., 107/2005 – ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014 i 94/2016.
5. Statistički podaci MUP-a Republike Srbije o visokotehnološkom kriminalu.
6. Statistički podaci Posebnog tužilaštva Republike Srbije o visokotehnološkom kriminalu.

CURRENT TRENDS IN HIGH TECH CRIME IN THE REPUBLIC OF SERBIA

Summary: High tech crime (hereinafter: HTC) is becoming ever more conspicuous and not only at the global level. The number of offenses has been growing continuously, from one year to the next, in almost all parts of the world. The Republic of Serbia is not exempt from these issues, on any grounds, and must follow global trends both in terms of the manifestation of HTC and the application of adequate countermeasures. When it comes to the priorities in the fight against HTC, the first place belongs to adequate legislation fully compliant with modern international standards. Serbia is required to adopt a national strategy for combating high tech crime and, in compliance with the same, an action plan for its implementation. This commitment stems from the Negotiating Criteria for Chapter 24 of Justice, Freedom, Security. The European Union warned of this obligation (hereinafter: EU), as Serbia ratified the Convention on High Tech Crime (compiled in Budapest, Budapest Convention) in 2009 and invited Serbia to further align its legislation with the 2013/40/EU Directive on attacks against information systems. In order to examine this issue in Serbia, this paper will address current trends in HTC during the 2013-2017 period.

Key words: High tech crime, the European Union, the Internet, computer data, hackers, computer fraud, Facebook

ИВИЦА Љ. ЂОРЂЕВИЋ*

ОЗРЕН ЦИГУРСКИ

Факултет безбедности

Београд

УДК 351.78:316.334.56

Прегледни рад

Примљен: 24.03.2019

Одобрен: 18.05.2019

Страна: 233-246

КОНЦЕПТ ЉУДСКЕ БЕЗБЕДНОСТИ КАО ОКВИР ЗА АНАЛИЗУ СТАЊА БЕЗБЕДНОСТИ У ГРАДОВИМА

Сажетак: Чињеница да више од половине људске популације на планети земљи живи у урбаним срединама привлачи пажњу аналитичара разних профила. Специфичност наше идеје је да кроз призму концепта људске безбедности утврдимо кључне карактеристике урбаног простора који утичу на безбедност грађана. Одабиром индикатора из доступних статистичких извора покушали смо да утврдимо која су обележја карактеристична за урбане просторе који су проглашени безбедним. Примењујући исти принцип анализирамо и главна обележја небезбедних градова. Идентификацијом релевантних индикатора стварамо могућност да праћењем промена њихових вредности пројектујемо даље тенденције, односно благовремено реагујемо на могуће негативне појаве.

Концепт људске безбедности (Human Security – HS), представља погодан аналитички оквир који може да допринесе квалитету анализе квантификацијом параметара на основу којих се мери квалитет живота грађана. Идеја водила при формулацији теме је да се путем конкретних података везаних за изабране градове укаже на аналитички потенцијал концепта људске безбедности у урбаном планирању.

Добијени резултати кроз анализу изабраних области битних за квалитет живота становника урбаних центара могу да се искористе као параметри на основу којих се благовремено реагује у циљу отклањања уочених недостатака активирањем система раног упозорења. Наш приступ омогућава анализу различитих сценарија као основу за вредновање и прогнозирање приликом доношења одлука у области урбаног планирања. Циљ је да се на основу предложених елемената анализе подигне ефикасност процеса креирања политике и спровођења урбаног развоја.

Кључне речи: Људска безбедност, Урбана безбедност, Систем раног упозорења, Политика урбаног развоја

Увод

Према подацима Агенције за економске и социјалне односе Уједињених нација (The United Nations Department of Economic and Social Affairs - UNDE-

* djivica@gmail.com

SA) у градовима живи преко 54% светске популације. Пројекције показују тренд раста урбаног становништва тако да би до 2030.године преко 60% људи на планети живело у градовима (UNDESA, 2016).

Имајући у виду наведену статистику можемо применити принцип аналогije и рећи како динамика живота у градовима доминантно утиче на опште услове живота људске популације на планети земљи. У датом контексту логично је рећи да статистика која се води на нивоу држава, пре свега говори о урбаном делу њиховог становништва и зато сматрамо да постојећа статистика која се најчешће везује за административне територије, односно државе, у највећем делу објашњава појаве које су карактеристичне за урбане средине. Постојећи подаци се могу искористити како би показали да основне поставке концепта људске безбедности имају своју потврду у актуелним глобалним приликама. Систем раног упозорења базиран на индикаторима који се односе на стање у седам области (димензија) битних за квалитет живота грађана може да се искористи за разумевање ситуације и предузимање одговарајућих корака како би се ситуација променила на боље.

Безбедност људи у контексту теме рада покушаћемо да сагледамо кроз призму односа следећих индикатора:

- индекс перцепције корупције;
- задовољство становништва сопственим животом;
- величина градова, односно број становника;
- проценат урбане популације у односу на укупан број становника;
- степен једнакости у расподели дохотка исказан кроз ГИНИ индекс; и
- проценат популације испод линије сиромаштва.

Избор индикатора је начињен на бази опредељења за концепт људске безбедности као аналитички оквир у коме се безбедност људи вреднује у односу на квалитет њиховог живота. Свакако да је могућа шира листа индикатора¹, али сматрамо да је наведени избор довољан за илустрацију аналитичког потенцијала концепта људске безбедности и система раног упозорења базираног на промени индикатора стања унутар сваке од седам димензија безбедности грађана.

У анализи се опредељујемо за две групе градова које су формиране на основу:

1. Листе рангираних градова прављене према броју убиства на 1000 становника као мере степена насиља присутног на територији градова и
2. Листе рангираних градова на основу изабраних критеријума сигурности њихових становника.

Анализом наведених индикатора покушаћемо да утврдимо који је њихов утицај на квалитет живота становника изабраних градова и да ли изабрани

¹ Примера ради постоје радови у којима је већ доказана веза између нивоа оствареног прихода по глави становника и стабилности у државама, па због тога нисмо хтели да оптерећујемо текст и тим индикатором. За читаоце који су заинтересовани једно од истраживања могу да пронађу на адреси: <http://www.columbia.edu/~mh2245/papers1/HV.pdf> (10.VIII 2017).

индикатори могу да послуже у систему раног упозорења за предузимање адекватних корака како би се на време зауставили негативни трендови, односно променила лоша актуелна ситуација.

Концепт људске безбедности

Након пада Берлинског зида дошло је до тектонских поремећаја планетарних размера. Реализован је модел функционисања и уређења друштвено економских процеса по узору на доминантну државу, након распада СССР-а, тадашњег светског хегемона САД. Модел неоконзервативног уређења институција и привредних активности имао је одређене механизме који су у развијеним земљама минимизирали негативне ефекте. Насупрот томе на простору транзиционих земаља примена неоконзервативног модела, без адекватних контролних механизма институција, дао је катастрофалне резултате по квалитет живота грађана наведених земаља (Ђорђевић, 2013). Експерти Развојне агенције ОУН (*United Nations Development Programme* - UNDP) уочили су негативне глобалне трендове и у извештају о људском развоју за 1994.годину (UNDP, 1994) промовишу аналитички модел који треба да скрене пажњу светске јавности на општи пад стандарда и изневерена очекивања грађана од општег процеса демократизације и либерализације на глобалном нивоу. Понуђени аналитички оквир базиран на седам аспеката квалитета живота грађана назван је људска безбедност.²

Потенцирајући економске услове, стање здравственог система, квалитет исхране, еколошке прилике, индивидуалну и колективну безбедност, као и природу политичког система концепт људске безбедности указује на значај наведених области за квалитет живота грађана. Основна идеја није била да се дезавуише улога државе и њених институција, већ напротив да се укаже на њихов значај и недостатке у функционисању.

У концепту људске безбедности економски стандард грађана се не посматра искључиво кроз призму класичних економских показатеља исказаних преко бруто домаћег производа (GDP - gross domestic product), укупног оствареног прихода (GNI - gross national income) и осталих статистичких показатеља већ се у обзир узима и сигурност запослења као стабилан извор прихода. Економски стандард се рефлектује на квалитет исхране и доступност намирница на индивидуалном и породичном нивоу, али и преко квалитета и доступности услуга здравственог система на нивоу заједнице. Веза између економије и безбедности грађана манифестује се на индивидуалном нивоу и нивоу заједнице јер у условима лоших привредних прилика постоји тенденција раста кримина-

² За читаоце који нису упознати са концептом људске безбедности треба рећи да је то приступ који безбедност одређује кроз призму квалитета живота грађана на неком простору. Анализа стања врши се кроз седам димензија: економску, квалитет исхране, ситуацију у области здравља, еколошку, личну безбедност, безбедност заједнице и политичку, односно институционалну безбедност. Ситуација у свакој од димензија квантификује се путем одговарајућих индикатора. (UNDP, 1994:24-25)

ла, уличних банди, али и корупције и осталих видова организованог криминала. Лоша унутрашња ситуација може да се манифестује на регионалном, али и ширем нивоу кроз разне форме нестабилности и сукоба. Уколико постоји незадовољство грађана личним статусом то може да се рефлектује и на функционисање политичког система, како кроз апстиненцију и уздржавање од политичког деловања, тако и кроз раст екстремистичких организација и партија које заступају фундаментализам разних облика и форми. У тим условима постоји опасност од злоупотребе класичних система (институција) безбедности што може одвести у ауторитаризам разних форми који војску, полицију и обавештајне службе отуђује од државе, односно народа чије би интересе институције требале да штите (Ђорђевић, 2013:108-156).

Концепт људске безбедности је замишљен као аналитички оквир који на основу индикатора стања наведених области указује на поремећаје у функционисању система. Утврђене негативне вредности индикатора треба да послуже као сигнал за узбуну на основу којег систем реагује како би се спречила (отклонила) опасност по грађане и заједницу људи који живе на неком простору. Систем раног упозорења је добар помоћни корективни инструмент за мудре државнике, односно институције система које треба да обављају своју друштвену улогу у пуном капацитету. Незадовољство људи сопственим статусом може врло лако да се инструментализује и усмери на припаднике других нација или раса што је посебно значајно за вишенационалне средине.

Систем раног упозорења

Систем раног упозорења је ушао на велика врата у академску заједницу преко модела прављених за потребе предвиђања реализације ризика који представљају опасност по функционалност одбрамбених и привредних целина. Концепт људске безбедности представља својеврсну операционализацију система раног упозорења у односу на квалитет живота грађана посматран кроз већ наведених седам димензија. У основи је иста логика тако да се може рећи како је систем раног упозорења, у најмању руку, комплементаран а можда и најбитнији у концепту људске безбедности. Наиме, реч је о томе да се на бази низа релевантних индикатора квантификују параметри који одлучујуће утичу на стање система како би се утврдио његов статус. Систем раног упозорења је постављен тако да се на основу промене вредности изабраних параметара може пројектовати даљи развој догађаја, односно интервенцијом спречи уочени негативни тренд.

Данас се систем раног упозорења у најширој академској заједници препознаје као производ хладног рата када су конструисани модели који би омогућили предвиђање могућих догађаја на основу пројектованих сценарија и промене кључних параметара унутар посматране области. Методолошки гледано нема разлога за оспоравање те тезе јер је претња нуклеарном катаклизмом, која је висила у ваздуху, захтевала изналажење механизма превенције

тог догађаја.³ Прављени су сложени математички модели на бази теорије система, теорије вероватноће и теорије игара који су са увођењем компјутера у процес добили сасвим други ниво у односу на класично извиђање и обавештајну делатност у реалном времену. Могућност обраде великог броја података уводи далеко више параметара у игру што значајно усложњава процес и уколико је модел добро постављен доприноси подизању нивоа тачности предвиђања. Модели базирани на системском приступу и системској динамици омогућавају подизање нивоа ефикасности у процесу предвиђања могућих сценарија и благовремено предузимање одговорајућих корака (Cargata, 1999; Page, 1996).

У датом контексту предвиђања на бази система раног упозорења могу да се искористе како би се предупредиле негативне појаве у будућности које имају значајан утицај на квалитет живота грађана. За уочавање сигнала који наговештавају могућу кризу неопходна је анализа постојећих ситуација. Имајући у виду актуелну праксу ми можемо да утврдимо који су то елементи од битног утицаја за стабилност заједнице, као и факторе који доприносе стварању напетости и погодују негативним појавама у градским срединама. Систематичан приступ области анализе захтева праћење сијасет индикатора који говоре о карактеристикама савремених урбаних центара и праве разлику између успешних и неуспешних заједница. Природа рада и простор који нам стоји на располагању не омогућава екстензивну анализу која би укључила све релевантне факторе. Примера ради Ериц Браhm наводи следећи сет фактора који могу да укажу на појаву нестабилности унутар заједнице:

- изненадне демографске промене и расељавање становништва;
- повећање стопе незапослености;
- економски шокови или финансијске кризе;
- уништавање или скрнављење верских објеката;
- дискриминација или закони који фаворизују једну друштвену групу у односу на друге;
- репресија државних структура;
- неповерење у референдуме и изборни процес;
- раст нетолеранције и предрасуда;
- повећање броја демонстрација и протестних скупова;
- стране интервенције;
- појава заразних болести; и
- прилив избеглица. (Brahm, 2005)

Имајући у виду да је урбанизација глобални феномен који проистиче из капитализма као доминантног облика организације људских активности покушаћемо да на основу анализе која следи дођемо до фактора који чине разлику између две групе градова: Градова који чине сигурно и хумано окружење за живот њихових становника и оних средина које представљају извор опасности по егзистенцију њиховог становништва.

³ Овде стављамо само једну малу напомену да су елементи система постојали и пре почетка хладног рата (<http://www.globalsecurity.org/space/library/report/1998/sbirs-brochure/part03.htm>).

Савремена реалност градског живота

Феномен глобализације се најпре прелама кроз промену услова живота градског становништва. Концентрација и централизација као опште обележје капитализма градове чини доминантном формом насеља. Међутим, почетне предности градских насеља које су се огледале у нижим трошковима изградње инфраструктуре и лакшег долажења до радног места временом нестају. Са ширењем простора захвата градских насеобина и великом концентрацијом људи на малом простору све је теже одржавати функционалност инфраструктуре. Поред физичких елемената јавне инфраструктуре (водовода, канализације, путева), јављају се проблеми у организацији система власти и пружања безбедности грађанима. Апсорпциони капацитети градова су давно превазиђени, велики број незапослених и нерегистрованих новопридошлих људи чини, потенцијално, значајан безбедносни ризик. Незадовољство личним статусом, поготову млађих категорија становништва, представља погодну средину за развој криминалних организација и регрутовање нових чланова. Данас се готово увек подразумева да су статистике о криминалним организованима и разбојништвима везане за велике урбане средине. Иако су седишта неких организованих криминалних група изван урбаних центара њихове активности и највећи део зараде остварује се на урбаним просторима.

Долажење до индикатора на основу којих се процењује промена ситуације у циљу сагледавања даљих трендова врши се на основу теоријских претпоставки уз анализу познатих феномена. За потребе анализе у склопу овог рада идеја је да се на основу познатих општих заједничких обележја градова утврди која су обележја урбаних подручја заједничка за категорију најопаснијих градова за живот у односу на најбезбедније градове. Приликом избора критеријума за анализу руководили смо се доступношћу података за наведене две групе градова по критеријуму нивоа безбедности њиховог становништва.

Табела 1. приказује десет градова у којима има највише насиља по критеријуму броја убиства на 1000 становника. Насупрот табели 1. у Табели 2. приказани су подаци који се односе на најбезбедније градове света рангираних на основу стања 40 индикатора из четири области које су процењене као најважније за безбедност њихових становника. Безбедност дигиталних система, здравствена безбедност становништва, безбедност инфраструктуре и лична безбедност су области које су оцењиване у односу на ризике које могу да очекују пословни системи у истраживањем обухваћеним градовима.

Поређењем података из приказаних табела долазимо до нашег првог запажања у односу на индекс перцепције корупције (*Corruption Perceptions Index* – CPI)(TI, 2016). Ниво CPI показује да се најбезбеднији градови налазе у државама са индексом корупције изнад 72 (од могућих 100 поена) што их позиционира на табели Transparency International –а од 20 места па навише. Док је CPI за градове са највише насиља између 17 и 40 што ове позиционира између 79 и 166 позиције од 176 држава света (TI, 2017). Када је реч о индексу среће (Helliwell, Layard, & Sachs, 2016:17) у држави и његовој вези са ситуацијом у посматраним градовима постоје одређена одступања. Јапански и сингапурски

држављани су далеко незадовољнији својим животом у односу на државе на чијим просторима су остали градови чији су становници најбезбеднији. Код градова са највећом стопом убиства учавамо да Бразил и Мексико одскачу у односу на просек и очекивану корелацију између задовољства животом и насиљем. Наиме држављани Бразила и Мексика показују далеко већи степен задовољства својим животом него што би се очекивало у односу на број убиства у њиховим градовима. Анализа по дубини дала би прецизније информације о томе каква је ситуација у подручју наведених градова, али свакако можемо рећи да постоји одређена веза између задовољства личним животом (индекса који се односи на ниво државе) и насиља у градовима, уз наведена одступања.

Број становника показује да нема очигледне корелације у односу на безбедносну ситуацију у градовима. Супротно очекивањима види се да је насиље заступљеније у градовима до 3.000.000 становника док међу најбезбеднијим градовима имамо и оне са преко десет пута већим бројем становника.

GINI индекс⁴ показује да има корелације између степена праведности расподеле друштвеног богатства и степена насиља. Од уочене везе одступају четири града Њујорк, Сингапур, Токио и Осака из три државе чија је вредност GINI индекса изнад најниже вредности (37) која је забележена за државе у којима се налазе најнасилнији градови.

Табела 1: Рангирање градова света према броју убиства

Р а н г	Град и држава	Подаци о градовима		Подаци о државама				
		Убиства на 100.000 становника *	Број становника 2016.год. **	Процент урбане популације * ⁴	СРП и ранг 2016 ⁵	Индекс среће (ранг и бодови) ⁶	GINI индекс ⁴	Процент становништва испод линије сиромаштва ⁴
1.	Caracas, Venezuela	130.35	3.000.000	89	17 (166)	44 - 6.084	39	19,7
2.	Acapulco, Mexico	113.24	652.000	79,2	30 (123)	21 - 6.778	48,2	46,2
3.	San Pedro Sula, Honduras	112.09	489.466	54,7	30 (123)	104 - 4.871	47,1	29,6
4.	Distrito Central, Honduras	85.09	1.225.000 ³	54,7	30 (123)	104 - 4.871	47,1	29,6
5.	Ciudad Victoria, Mexico	84.67	270.000	79,2	30 (123)	21 - 6.778	48,2	46,2
6.	Maturin, Venezuela	84.21	411.000	89	17 (166)	44 - 6.084	39	19,7
7.	San Salvador, El Salvador	83.39	526.000	66,7	36 (95)	46 - 6.068	37	34,9
8.	Ciudad Guayana, Venezuela	82.84	747.000	89	17 (166)	44 - 6.084	39	19,7
9.	Valencia, Venezuela	72.02	1.385	89	17 (166)	44 - 6.084	39	19,7
10.	Natal, Brazil	69.56	763.000	85,7	40 (79)	17 - 6.952	49,7	3,7

Табела је креирана на основу података из следећих извора:

* The 50 most violent cities in the world Christopher Woody

** World Population Review <http://worldpopulationreview.com>

*³ <https://www.citypopulation.de/php/honduras-admin.php?adm2id=0801>

*⁴ CIA: The World Factbook 2017.

<https://www.cia.gov/library/publications/resources/the-world-factbook/>

*⁵ Transparency International (2017): Corruption Perceptions Index 2016, Berlin, pp.4-5.

*⁶ Helliwell, J., Layard, R., & Sachs, J. (2016). *World Happiness Report 2016, Update (Vol. I)*. New York: Sustainable Development Solutions Network. pp.20-22

⁴ GINI индекс представља приказ неједнакости при расподели дохотка. У случају савршене једнакости (кад би свака особа добијала исти доходак), вредност GINI коефицијента била би 0. У нашем случају обележавања вредности у распону од 0 до 100, 100 би представљао највећи диспаритет у приходима (уобичајени приказ GINI индекса у литератури на српском језику је у распону од 0 до 1, прим.аутора) (Liberati, 2006).

Проценат урбане популације у односу на укупно становништво државе не показује значајније одступање у обе групе градова тако да није релевантан индикатор за анализу. Далеко важнијим се показао податак о броју становника испод линије сиромаштва који показује да је у категорији градова са највише насиља већи проценат становништва испод линије сиромаштва него међу најбезбеднијим градовима уз изузетак Бразила.

Табела 2: Најбезбеднији градова света

Р а н г	Град и држава	Број становника у градовима 2016.године	Подаци о државама				
			Проценат урбане популације **	CPI и ранг 2016 ³	Индекс среће у држави (ранг и бодови) ⁴	GINI индекс ⁵	Проценат становништва испод линије сиромаштва
1.	Tokyo, Japan	38.000.000	93,5	72 (20)	53 - 5.921	37,9	16,1
2.	Singapore, Singapore	5.619.000	100	84 (7)	22 - 6.739	45,8	N/A
3.	Osaka, Japan	20.238.000	93,5	72 (20)	53 - 5.921	37,9	16,1
4.	Stockholm, Sweden	1.486.000	85,8	88 (4)	10 - 7.291	24,9	15
5.	Amsterdam, Netherlands	1.091.000	90,5	83 (8)	7 - 7.339	30,3	8,8
6.	Sydney, Australia	4.505.000	89,4	79 (13)	9 - 7.313	30,3	N/A
7.	Zurich, Switzerland	1.246.000	73,9	86 (5)	2 - 7.509	29,5	6,6
8.	Toronto, Canada	5.993.000	81,8	82 (9)	6- 7.404	32,1	9,4
9.	Melbourne, Australia	4.203.000	89,4	79 (13)	9 - 7.313	30,3	N/A
10.	New York, USA	18.593.000	81,6	74 (18)	13 - 7.104	45	15,1

Табела је креирана на основу података из следећих извора:

- Ben Moshinsky: The 15 safest cities in the world, Business Insider Inc. <http://uk.businessinsider.com/>

* World Population Review <http://worldpopulationreview.com>

** CIA: The World Factbook 2017.

<https://www.cia.gov/library/publications/resources/the-world-factbook/>

*3 Transparency International (2017): Corruption Perceptions Index 2016, Berlin, pp.4-5.

*4 Helliwell, J., Layard, R., & Sachs, J. (2016). World Happiness Report 2016, Update (Vol. I). New York: Sustainable Development Solutions Network. pp.20-22

Међутим, постоје одређене специфичности проистекле из праксе и живота у великим урбаним срединама. За ову прилику немамо довољно простора да се упуштамо у све аспекте теоријских расправа на тему урбаних политика, али зато можемо да препоручимо капитално дело *Теорије урбаних политика* (Judge, Stoker and Wolman, 1998) у коме је дат свеобухватан приказ теоријских праваца из предметне области. *Приручник за урбане студије* (Paddison, 2001) такође представља значајну референцу за разумевање процеса од којих зависи урбани развој. На основу наведених извора читаоци могу да сагледају сву сложеност политике урбаног развоја и виде како је њена актуелизација логична последица повећања процентуалног учешћа градског становништва у укупној људској популацији.

Политике урбаног развоја

У теорији појам *политика*⁵ објашњава се као сфера свих процеса, односа и институција кроз које се остварује усаглашавање интереса припадника одређене заједнице како би се регулисале активности од којих зависи њена функционалност (SA, 1975: 787). Принципи политичког деловања и организације система демократског одлучивања у градовима не разликују се пуно у односу на функционисање политичког система на нивоу држава.

⁵ Од старогрчке речи *polis*(*πόλις*) која се односи на град-државу античке грчке и првобитно значење се односило на државне – јавне послове (*politikos* - *πολιτικός*).

Уређење јавног простора представља одраз доминантних друштвено-економских односа успостављених између људи који деле заједнички животни простор. Свакако постоји и повратна спрега утицаја просторног амбијента на природу односа између људи. Од степена разумевања тих интеракција зависи ефикасност уређења система и квалитет живота грађана. Због тога треба избегавати замку елитистичког приступа, односно доминацију привредних структура у процесу уређења простора јер би на тај начин велики део становништва остао ускраћен за задовољавање њихових потреба у односу на животно окружење. У ширем контексту политика урбаног развоја представља део политике просторног (регионалног) развоја која треба да се прилагоди локалним специфичностима и потребама људи конкретног градског простора. Карактер урбане политике долази до изражаја кроз разлику природе веза које постоје између владавине (*government*) и управљања (*governance*). О овој теми најрепрезентативнији текст (нама доступан) може да се прочита у докторској дисертацији колегинице Ђорђевић која се бави везом између стратешког планирања и различитих нивоа владавине, односно управљања (Djordjevic, 2006: 13-53). Колегиница Ђорђевић указује на концептуалне везе између управе и владавине имајући у виду промене изазване глобализацијом. Кључно питање је усклађивање интереса многих актера за уређење урбаног простора и избегавање монополизације утицаја владајуће структуре при креирању и спровођењу урбаних политика. Артикулисање и заступљеност интереса локалног становништва кроз процес формулисања политике урбаног развоја представља један од примарних циљева добре управе која треба да онемогући супремацију интереса било које друштвене групе, односно профитно оријетисаног ентитета.

Посебно значајан проблем у односу на формулисање и спровођење политике урбаног развоја представља замка професионализације сфера које по природи ствари представљају политичко поље усаглашавања интереса заинтересованих страна. Наметање логике да у питањима битним за функционисање града нема места политици већ је то ствар професионалаца (урбаниста и осталих) из градске управе води ка доминацији профита у односу на интересе грађана. Усаглашавање интереса свих актера који живе на простору градова захтева поштовање следећих принципа који су у основи плуралистичког модела урбане политике по *Jordan*-у (Jordan, 1990:293):

- 1) **Децентрализација моћи**,
- 2) **Укљученост свих друштвених група** без обзира на њихов економски статус,
- 3) **Дисперзија моћи** као основни предуслов демократије,
- 4) Резултат политичких процеса треба да буде **диференцијација приступа по секторима** у односу на политичке актере.
- 5) **Политичка моћ** у односу на контролу институционалних структура треба да буде резултат изборне воље гласачког тела.
- 6) Интеракција интереса политичких актера треба да обезбеди **легитимност политичких ауторитета као носилаца заједничке воље**.

Сложеност формулације и спровођења урбаних политика условљена је бројем учесника и вишеслојности нивоа процеса. Колегиница Ђорђевић препоручује

знаје осам различитих интеракција које су од утицаја на формулисање политике и њено спровођење. Основна подела је на вертикалну и хоризонталну дихотомију која се испољава кроз односе између (Djordjevic, 2006: 38):

- а) Јавног интереса на нивоу локалне самоуправе и ширег простора (државе - региона).
- б) Интереса локалне заједнице у односу на невладине организације.
- ц) Интереса локалне заједнице у односу на појединачне интересе грађана.
- д) Односе између разних нивоа власти (од локалне самоуправе до државног нивоа).
- е) Доминантност централних власти у односу на остале нивое власти.
- ф) Централни и локални односи јавно – приватног партнерства.

Имајући у виду сложеност интеракција различитих актера у процесу настајања и спровођења политике урбаног развоја *Simmie* уочава да успешна и ефикасна урбана политика треба да успостави равнотежу између:

- 1. Приватног и јавног интереса.
- 2. Грађана и институција система.
- 3. Права власника имовине на простору града и јавне управе.
- 4. Тржишта и плана (Simmie, 2001:385).

Резултат описаних односа зависи од нивоа демократичности система и степена друштвене контроле над процесом одлучивања изабраних властодржаца. Демократска утемељеност институција подразумева поред поштовања интереса грађана и коришћење релевантних професионалних и академских организација чије експертизе могу да допринесу квалитету одлука надлежних инстанци. Синергија позитивних утицаја свих актера у процесу спречава мајоризацију интереса, посебно су важне организације цивилног друштва које могу путем критичког праћења рада да имају контролну улогу у односу на потезе актуелних властодржаца.

Закључак

Од првобитне функције градова као насеља која пружају сигурност својим житељима захваљујући утврђењу у чијој се непосредној близини налази дошло се до тога да је превасходни мотив за боравак у градским насељима тамошњи виши животни стандард. Велика концентрација људи на једном месту довела је до усложњавања организације живота становника градова. С обзиром на то да структура становништва у градовима одражава успостављене глобалне друштвено - економске обрасце све су израженије социјалне тензије између становника различитих економских слојева. Асимилациони потенцијал градова давно је превазиђен. Стварају се конгломерати успешних прилагодљивих кругова и оних који су унапред отписани као друштвена маргина, популација којој су намењени послови недостојни за припаднике савремених елита.

Велики број људи на малом простору усложњава систем организације и потенцира питање функционалности институционалног и инфраструктурних система. У условима глобализације постоји тренд унификације образаца жив-

љења на планетарном нивоу што изазива разне негативне ефекте чији интензитет зависи од локалних специфичности (културних и историјских особености). Управо су поменуте специфичности и допринеле томе да су сви градови из категорије најнебезбеднијих са простора Централне и Јужне Америке. Колонијална прошлост и константни страни утицаји оставили су трага у функционисању система и уређењу тамошњих институција од којих зависи квалитет живота људи настањених у градовима поменутог региона.

Подсећамо да је постављени циљ рада указивање на аналитички потенцијал концепта људске безбедности како би се утврдили фактори који чине разлику између безбедних и небезбедних градова. Као што је већ речено, идеја је била да се дође до индикатора који могу да се примене за сва урбана насеља (или барем већину) и чија вредност може да нам пружи информације о стању безбедности, односно трендовима у тој сфери.

Представљена анализа је утврдила да је један од највећих узрока проблема у небезбедним градовима степен корупције регистрован у државама на чијим се територијама они налазе. Корупција разара институционални систем и ствара амбијент у коме се свако бори за лични интерес чија реализација бива на штету општег-заједничког интереса грађана. Друго заједничко обележје за посматране групе градова је велики број популације унутар држава испод линије сиромаштва. Најнебезбеднији градови имају далеко већи проценат становништва испод линије сиромаштва у односу на безбедне градове. Сиромаштво је у одређеној вези са степеном неједнакости у расподели дохотка. Објашњење одређених одступања у вредности GINI индекса захтевају додатна истраживања локалних услова што је овом приликом неизводљиво због ограниченог простора (обима рада).

Одређени индикатори за које је постојала претпоставка да су битни у контексту анализе као што су индекс среће, проценат урбане популације у односу на укупан број становника државе и величина градова, у датом контексту, нису релевантни за стање безбедносних прилика у анализираним градовима.

На крају можемо да закључимо како CPI, проценат од укупног становништва испод линије сиромаштва и GINI индекс у одређеној мери могу да буду поуздани показатељи на основу којих се може активирати систем раног упозорења и реаговања у циљу спречавања погоршања безбедносне ситуације унутар урбаних простора. Пораст корупције, повећање процента становништва испод линије сиромаштва и већа неједнакост у расподели дохотка треба да упале светла за узбуну јер су скоро сигуран сигнал да следи период нестабилности и пораст криминала на неком простору. Регистровање негативних трендова код изабраних индикатора омогућава благовремену интервенцију путем промена у политици урбаног развоја.

Литература:

1. Brahm, Eric (2005): "Early Warning". In Burgess, Guy & Burgess, Heidi Eds. *Beyond Intractability*. Conflict Information Consortium, University of Colorado, Boulder. Posted: January 2005 Препузето 17.03.2019. ca: <http://www.beyondintractability.org/essay/early-warning>.
2. Cargata, J. Patrick (1999): *Business Early Warning Systems – A guide for managers, executives & investors*, Butterworths of New Zealand Ltd.
3. CIA (2017): *The World Factbook 2017*. Препузето 17.07.2017. ca: <https://www.cia.gov/library/publications/resources/the-world-factbook/>
4. Djordjevic, Masa (2006): *The Effect of Strategic Planning on Urban Governing Arrangements: The Politics of Developmental Planning in Budapest and Warsaw*, A Doctoral Dissertation Submitted to Central European University in partial fulfilment of the requirements for the Degree Doctor of Philosophy, Budapest.
5. Ђорђевић, Љ. Ивица (2013): *Људска безбедност – globalni kontekst i primena u Srbiji*. Beograd: Institut za uporedno pravo – Dosije, Beograd.
6. EC (2011): *Cities of tomorrow Challenges, visions, ways forward*, European Commission, Directorate General for Regional Policy, Luxembourg. Dostupno na internet adresi: http://ec.europa.eu/regional_policy/archive/conferences/citiesoftomorrow/index_en.cfm (03.maj 2018.).
7. Helliwell, L. John; Layard, Richard and Sachs, Jeffrey (2016): *World Happiness Report 2016*, Update (Vol. I). Sustainable Development Solutions Network, New York.
8. ISDR (2009): *Global Assessment Report on Disaster Risk Reduction*, International Strategy for Disaster Reduction, United Nations, Geneva.
9. Jordan, Grant (1990): "The pluralism of pluralism: an anti-theory?", *Political Studies*, 38 (2): 286- 301.
10. Judge, David; Stoker, Gerry and Wolman, Harold eds. (1998): *Theories of Urban Politics*, SAGE Publications, London.
11. Moshinsky, Ben (2016): „The 15 safest cities in the world“. *Business Insider Inc*. Препузето 10.07.2017. ca: <http://uk.businessinsider.com/>
12. Paddison, Ronan ed. (2001): *Handbook of Urban Studies*, SAGE Publications Ltd., London.
13. Page, M. Anthony (1996): „Providing effective early warning: Business Intelligence as a strategic control system“. U Gilad, Ben and Herring, Jan eds. (1996): *The Art & Science of Business Intelligence Analysis*, JAI Press.
14. SA (1975): *Politička enciklopedija*, Savremena administracija, Beograd.
15. Simmie, James (2001): "Planning, Power and Conflict" in: Paddison, Ronan ed. (2001): *Handbook of Urban Studies*, SAGE Publications Ltd., London.
16. TI (2017): *Corruption Perceptions Index 2016*. Transparency International, Berlin.
17. TI (2016): *Corruption Perceptions Index 2016: Short Methodology Note*, Transparency International, Berlin. Препузето 17.01.2019. ca: https://www.transparency.org/news/feature/corruption_perceptions_index_2016.
18. UNDESA (2016): *The World's Cities in 2016 – Data Booklet* (ST/ESA/ SER.A/392). United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division. Препузето 17.01.2019. ca: http://www.un.org/en/development/desa/population/publications/pdf/urbanization/the_worlds_cities_in_2016_data_booklet.pdf
19. UNDP (1994): *Human Development Report*, United Development Programme, Oxford University Press, New York – Oxford.

20. Vensim: <http://vensim.com>.
21. Woody, Christopher (2017): *The 50 most violent cities in the world*. Business Insider. Преузето 07.06.2018. са: <http://www.businessinsider.com/most-violent-cities-in-the-world-2017-4>
22. *World Population Review* (2017). Walnut USA. Преузето 07.06.2018. са: <http://worldpopulationreview.com>

CONCEPT OF HUMAN SECURITY AS A FRAMEWORK FOR ANALYSIS OF STATE OF SECURITY IN CITIES

Summary: The fact that more than half of the human population on the planet Earth lives in urban areas attracts the attention of analysts of various profiles. The specificity of our idea is that through the prism of the concept of human security we are supposed to determine the key characteristics of urban space that affect the safety of citizens. By selecting indicators from the available statistical sources, we have tried to determine which features are characteristic of urban spaces that have been declared safe. Applying the same principle we also analyze the main features of unsafe cities. By identifying the relevant indicators, we create the possibility to project further tendencies, by monitoring the changes in their values, that is, we react in a timely manner to possible negative phenomena.

The Human Security concept represents a convenient analytical framework that can contribute to the quality of analysis by quantifying the parameters on the basis of which the quality of life of citizens is measured. The main idea behind the formulation of the topic is that through the concrete data related to the selected cities we point out the analytical potential of the concept of human security in urban planning.

The results obtained through the analysis of selected areas relevant to the quality of life of urban population residents can be used as parameters on the basis of which a timely reaction is expected in order to eliminate the observed deficiencies by activating the early warning system. Our approach enables the analysis of different scenarios as a basis for evaluation and forecasting when making decisions in the field of urban planning. The aim is to increase the efficiency of the policy development process and the implementation of urban development based on the proposed analyzes.

In relation to the set goal of the work we have shown that there is a certain analytical potential of the concept of human security to determine the factors that make the difference between safe and unsafe cities.

The analysis carried out indicates a significant link between the security of cities and the degree of corruption registered in the countries in which they are located. Namely, corruption is destroying the institutional system and creating an environment in which everyone is fighting for personal interest whose realization is at the expense of the general and common interest of citizens. Another common feature for the observed city groups is the large number of population within countries below the poverty line. The most unsafe cities have a far greater percentage of the population below the poverty line than safe cities. Poverty is the result of inequality in the distribution of income expressed through the GINI Index, and the observed deviations of this parameter require additional research of local conditions which, due to limited space, is impossible on this occasion.

Certain indicators for which there was a presumption that they are relevant in the context of the analysis, such as the happiness index, the percentage of the urban population in relation to the total population of the country and the size of cities, are not relevant for the state of security in the analyzed cities.

Finally, we can conclude that the CPI, the percentage of the total population below the poverty line and the GINI index, may to a certain extent be indicators on which the early warning system should be activated in order to prevent the deterioration of the security situation within urban spaces. Negative trends in these indicators should trigger warning lights because they are almost a sure signal that the security situation in some area is deteriorating. The problem can be prevented by timely intervention through a change in urban development policy.

Key words: Human Security, Urban Security, Early Warning System, Urban Development Policy

МИЛИЦА Д. КОВАЧЕВИЋ*

Факултет за специјалну едукацију и
рехабилитацију
Београд

УДК 343:176

Прегледни рад
Примљен: 22.02.2019
Одобрен: 18.04.2019
Страна: 247-261

ПОЛНО УЗНЕМИРАВАЊЕ – ОПШТА РАЗМАТРАЊА И ПОЈЕДИНА СПОРНА ПИТАЊА**

Сажетак: Полно узнемиравање представља веома актуелан проблем свуда у свету, додатно наглашен тиме што међународноправни документи пред државе стављају захтев да адекватно заштите своје грађане. Међутим, реч је о феномену који није довољно истражен, нити прецизно дефинисан, што додатно компликује осмишљавање стратегија за његово сузбијање. Имајући у виду наведено, излагања у раду су конципирана тако да се након уводних разматрања о полном узнемиравању даје компаративни преглед законских решења присутних у различитим земљама, након чега следи осврт на Србију. Циљ рада јесте да се применом аналитичко-синтетичког приступа укаже на кључне проблеме и недоумице у вези са инкриминисањем кривичног дела полно узнемиравање у Србији, како би се дошло до одговарајућих препорука чија би примена могла допринети бољој заштити права и слобода грађана у полној сфери. Аутор ипак закључује да се не треба ослањати на кривично право као доминантно средство заштите у овој области.

Кључне речи: полно узнемиравање, кривично дело, дискриминација, достојанство

Историјат, дефинисање и истраживања полног узнемиравања

Почев од седамдесетих година прошлог века значајна пажња се посвећује различитим облицима сексуалне дискриминације, па тако и сексуалном/полном узнемиравању. На фокусирање овог феномена значајно утиче залагање ауторки феминистичког усмерења, које указују на то да сексуална дискриминација не погађа само лица особене сексуалне оријентације, већ и уопштено жене које бивају виктимизоване управо због своје родне припадности и импликација које та припадност собом носи (Disch, Hawkesworth, 2016: 252).

* milica.kovacevic@fasper.bg.ac.rs

** Текст је настао као резултат рада на пројекту Развој методологије евидентирања криминалитета као основа ефикасних мера за његово сузбијање и превенцију, бр. 179044, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, а имплементира Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију Универзитета у Београду.

Сматра се да је термин „сексуално узнемиравање“ осмислила америчка списатељица и новинарка Лин Фарли (Lin Farley) која је 1974. године при Корнел универзитету (Cornell University) истраживала и предавала о положају запослених жена. Разговарајући са студенткињама и другим женама установила је да су међу њима малобројне оне које нису напуштале послове или пак добијале отказ због непримереног понашања мушких колега, услед чега је закључила да би за означавање таквог понашања најпримеренији био управо поменути термин (Crouch, 2001: 51).

У литератури проналазимо различите дефиниције полног узнемиравања. Уколико бисмо желели да се определимо за најједноставнију међу њима могли бисмо рећи да је то нежељено сексуално понашање једне особе према другој (Skaine, 1996: 11). Нешто прецизнија дефиниција полног узнемиравања одређује као нежељено понашање са сексуалном конотацијом, то јест друго понашање у вези са полним карактеристикама, које вређа достојанство особе (Ђокић, 2017: 543). Неке дефиниције посебно наглашавају значај неједнакости моћи између онога ко узнемирава и онога ко је узнемираван, па полно узнемиравање дефинишу као нежељено сексуално наметање или нежељене сексуалне захтеве у околностима у којим је једна страна у неравноправном положају и ризику да буде депривирана у својим правима (MacKinnon према: Crouch, 2001: 33).

Полно узнемиравање је као проблем прво актуелизовано у домену радног права због непримереног понашања надређених према подређенима, и то, како се чини, обично мушкараца према женама, чиме се ствара неугодно и непријатељско окружење пропраћено дискриминаторским односом. Прво се реаговало средствима из домена грађанског права, а знатно касније на ред долази и инкриминисање сексуалног узнемиравања, али само у неким државама. Временом се уочава да и поред тога што се кроз полно узнемиравање често изражава супериорност учиниоца и инфериорност жртве, ипак није нужно да између ових субјеката постоји неједнакост у моћима и овлашћењима.

Етиологија полног узнемиравања је изузетно комплексна и овом приликом није у средишту нашег интересовања, али можемо без сваке сумње рећи да она подразумева дејствовање сплета културних, историјских, традиционалних, економских, социјалних и других чинилаца.

У америчкој литератури и судској пракси, које су традиционално најобимније када је реч о овој проблематици, истиче се да постоје два основна типа полног узнемиравања: узнемиравање *quid pro quo*,¹ где се напредовање или уопште положај запосленог на радном месту условљавају сексуалним услугама, и стварање непријатељског окружења, када се упорним и неприхватљивим понашањем креирају застрашујући и понижавајући радни услови за пасивног субјекта (Boland, 2005: xv). Често долази и до удруженог манифестовања ова два облика узнемиравања, тако да они постају међусобно испреплетани и неодвојиви.

¹ У дословном преводу са латинског језика „quid pro quo“ значи „нешто за нешто“ или „једно уместо другог“.

Тил (Till) даје поделу целокупног полног узнемиравања у пет категорија поређаних по степену опасности учиниоцевог понашања: родно узнемиравање (сексистички и непристојни коментари), неумесно и непријатно удварање, захтевање сексуалних услуга уз обећање награде, изнуђивање сексуалних услуга уз претњу казном и сексуално наметљиво понашање уз евентуални физички контакт (Till, 1980).

Занимљиво је да је полно узнемиравање међу запосленима заступљено у свим врстама радних средина, тако да је једно истраживање спроведено средином седамдесетих година на 9.000 испитаника у САД утврдило да нису постојале значајније разлике у узнемиравању испољеном у најразличитијим радним условима (Boland, 2005: 5) те да су превасходно жене биле злостављане и на Волстриту (Wall Street) и у Волмарту (Walmart).²

У Немачкој је током 2003. године спроведено истраживање о насиљу над женама на репрезентативном узорку сачињеном од 10.264 испитаница узраста од 16 до 85 година. Испитанице су анкетиране на околност да ли су, у периоду након што су навршиле 16 година, икада биле жртве различитих облика насиља, па тако и полног узнемиравања. Чак 58% жена се изјаснило да јесу биле виктимизоване полним узнемиравањем, а да је учинилац у 97% случајева био мушког пола. Када је реч о психолошким последицама, 56% жртава узнемиравања је истакло да су претрпеле последице које су се огледале у: несаници, анксиозности, умањеном самопоуздању, суицидним мислима, самоповређивању или поремећајима исхране. Готово половина жртава узнемиравања изјавила је да су биле озбиљно забринуте за своју безбедност, а у 9% случајева узнемиравање је касније прогредирало у физичко насиље или нежељени сексуални однос. Истраживање је утврдило и да је узнемиравање значајно више заступљено међу рањивим категоријама као што су затворенице и избеглице (*Bundesministerium für Familie, Senioren, Frauen und Jugend*, BMFSFJ, 2006).

Треба напоменути да литература обилује теоријским разматрањима и емпиријским истраживањима полног узнемиравања у радној средини, те потом у образовним институцијама као што су факултети, док се тек последњих година већа пажња посвећује и проучавању узнемиравања у другим срединама и од стране лица која нису од раније позната жртвама (Macmillan et al, 200: 307). У даљим излагањима биће изнети и резултати појединих новијих истраживања.

Упоредноправни преглед и санкционисање полног узнемиравања

Када је реч о спречавању и кажњавању сексуалног узнемиравања уочавамо велику шареноликост законодавних решења у упоредном праву. Та-

² Wall Street је њујоршка улица у којој се налази средиште целокупног финансијског тржишта у САД, док је Walmart ланац супермаркета у којима се, углавном по повољним ценама, продаје роба широке потрошње.

ко је у значајном броју земаља сексуално узнемиравање забрањено у антидискриминационим законима и законодавству о радним односима, док би се у начелу могло рећи да су још увек у мањини земље које ово неприхватљиво понашање проглашавају за кривично дело. Тако, и поред изузетно богате судске праксе која се у вези са том проблематиком развија већ деценијама, у САД сексуално узнемиравање није предвиђено као кривично дело, што важи и за Велику Британију. Неке од земаља, уз Србију, које инкриминишу полно/сексуално узнемиравање су Француска, Италија, Аустрија, Немачка, Русија, Швајцарска и Хрватска.

Може се рећи да ни најмање није спорна друштвена неприхватљивост сексуалног узнемиравања, као ни то да оно мора бити адекватно санкционисано, али није неспорно то да је одговарајући начин реаговања управо инкриминисање овог облика девијантног понашања. Тако, на пример, у Црној Гори сексуално узнемиравање није кривично дело и поред тога што су одређене невладине организације приликом јавне расправе о изменама и допунама Кривичног законика³ током 2017. године предлагале да се уведе ново кривично дело. Наиме, у Извјештају Министарства правде са јавне расправе поводом Нацрта закона о измјенама и допунама Кривичног Законика Црне Горе⁴ објашњено је да усаглашавање са одредбама Истанбулске конвенције не изискује увођење нове инкриминације, већ само правно санкционисање сексуалног узнемиравања, што је већ предвиђено црногорским прописима о забрани дискриминације.

У Француском кривичном законнику (Code pénal) је изменама у чл. 222-33 уведено ово кривично дело. Узнемиравање тако представља поновљено излагање особе непримереном физичком и вербалном контакту сексуалне природе, онда када такав контакт угрожава достојанство особе кроз увредљиве или понижавајуће речи и поступке, или пак ствара застрашујуће, непријатељско и понижавајуће окружење за пасивног субјекта. Узнемиравање постоји и уколико се примењује интензиван притисак у циљу остваривања сексуалних услуга било за учиниоца или неко друго лице, у ком случају за постојање кривичног дела није потребно понављање радње. Кривично дело се кажњава затвором до две године и новчаном казном до 30.000,00 евра. Тежи облици кривичног дела постоје онда када је учинилац надређен оштећеном, када је оштећени лице млађе од 15 година, када је оштећени посебно рањива особа услед старости, болести, трудноће и других очигледних разлога и уколико у извршењу учествује више саучесника. Тежи облик се кажњава затвором до три године и новчаном казном до 45.000,00 евра.

Када је реч о Руској федерацији, сексуално узнемиравање заправо није изричито опредељено као кривично дело, али у литератури проналазимо ставове да је оно фактички обухваћено чланом 133. Кривичног закона (Уголовно-

³ Службени лист РЦГ, бр. 70/2003, 13/2004 - испр. и 47/2006 и Службени лист ЦГ, бр. 40/2008, 25/2010, 32/2011, 64/2011 - др. закон, 40/2013, 56/2013 - испр, 14/2015, 42/2015, 58/2015 - др. закон, 44/2017 и 49/2018)

⁴ Видети на: www.pravda.gov.me

исполнительный кодекс Российской Федерации, УИК РФ) који инкриминише принуду на радње сексуалног карактера (Johnson, 2009: 87). Наиме, у чл. 131. је инкриминисано силовање (обљуба путем принуде), а у члану 132. забрањено је предузимање других сексуалних радњи путем принуде, где законодавац заправо убраја сексуални однос између лица истог пола и друге радње које не подразумевају обљубу схваћену у ужем смислу. Коначно, у чл. 133 Кривичног закона инкриминисано је принуђавање на радње сексуалног карактера, па законодавац предвиђа да ће се онај ко другог принуди на обљубу или друге радње сексуалног карактера путем уцене, стављања у изглед штете по углед или имовину или искоришћавањем материјалне или друге зависности од учиниоца/подређености учиниоцу казнити новчаном казном, друштвенкорисним радом или затворском казном у трајању до једне године. Уколико бисмо наведену одредбу поредили са српским правом ово дело би било најсличније привилегованом облику силовања, када до обљубе долази претњом која се не односи на живот или тело, а постоји сличност и са обљубом злоупотребом положаја из чл. 181 Кривичног законика РС (КЗРС).⁵ Оно што разликује дело из руског закона од кривичних дела из српског права јесте то што руско решење подразумева и предузимање других радњи сексуалног карактера.

У Швајцарској је сексуално узнемиравање инкриминисано у чл. 198. Кривичног законика (Strafgesetzbuch (StGB)) којим су забрањени акти усмерени против сексуалног интегритета и сексуално узнемиравање. Наиме, радње против сексуалног интегритета подразумевају предузимање аката сексуалног карактера у присуству особе која се са тиме није сагласила, то јест како закон каже која то није могла да претпостави, док сексуално узнемиравање постоји онда када се друга особа сексуално узнемирава било путем предузимања телесних/физичких радњи, било употребом опсценог вокабулара. Учинилац ће се казнити новчаном казном.

У Немачкој су 2016. године усвојене измене и допуне Кривичног закона (Strafgesetzbuch (StGB)) које су значајно промениле инкриминације у вези са заштитом полних слобода. На овакав развој догађаја утицао је и рад невладиних организација за заштиту жена од насиља, као и одређена истраживања пре свега родно заснованог насиља која су резултирала закључком да је дотадашње немачко законодавство конципирано тако да онемогућава кривично гоњење за одређене облике злостављања жена (Hornle, 2017: 1314). Поменуте организације су кроз медијске кампање успеле да допру до јавности са ставом да не треба кажњавати само сексуалне радње предузете путем принуде, већ и предузимање сексуалних радњи са којима пасивни субјект није консенсуалан, по принципу "не, значи не". У литератури се иначе наводи да се немачка јуриспруденција традиционално слабо интересује за сексуалне деликте, као и да се они оскудно изучавају на немачким правним факултетима (Hornle, 2017: 1314).

Дакле, након допуњавања немачког кривичног закона 2016. године у чл. 184i StGB предвиђено је сексуално узнемиравање које чини онај ко додирује

⁵ Службени гласник РС, бр. 85/2005, 88/2005 - испр., 107/2005 - испр., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014 и 94/2016)

телу друге особе у сексуалном смислу омаловажавајући при томе пасивног субјекта, за шта је предвиђена новчана казна или казна затвора до две године. За тежи облик је запређена затворска казна не мања од две године, при чему законодавац констатује само да тежи облик постоји у посебно озбиљним случајевима, где потом пре свега убраја предузимање радње од стране више лица. Кривично гоњење се предузима по прелогу оштећеног, осим уколико јавни тужилац не сматра да општи интерес изискује кривично гоњење и у одсуству таког предлога.

У Хрватској је сполно узнемиравање инкриминисано чланом 156. Казненог закона РХ.⁶ Закон предвиђа да ће се онај ко полно узнемирава другу особу којој је надређен или која је према њему у односу зависности, или је пак особа посебно рањива због узраста, болести, инвалидитета, болести зависности, те тешких телесних или душевних сметњи казнити затворском казном у трајању до једне године. Потом законодавац прецизира да је полно узнемиравање свако вербално, невербално или физичко нежељено понашање полне нарави које има за циљ или стварно представља повреду достојанства, те које узрокује страх, непријатељско, понижавајуће или увредљиво окружење. Кривично гоњење се предузима само по предлогу оштећеног лица.

Полно узнемиравање и позитивни законски оквир и прилике у Србији

Изменама и допунама Кривичног законика РС из 2016. године у српско кривично право уведено је ново кривично дело под називом полно узнемиравање.⁷ Основни разлог за увођење ове и инкриминација као што су прогањање и друге био је потреба за усклађивањем са одредбама Конвенције Савета Европе о спречавању и борби против насиља над женама и насиља у породици (Истанбулска конвенција), мада конвенцијом, како је већ напоменуто, није нормирана обавеза инкриминисања полног узнемиравања.⁸

Законодавац је тако у чл. 182а ст.1 предвидео да ће се онај ко полно узнемирава другу особу казнити новчаном казном или затвором до шест месеци. Потом је у чл. 182а ст. 3 објашњено да полно узнемиравање јесте свако вербално, невербално или физичко понашање које има за циљ или представља повреду достојанства лица у сфери полног живота, а које изазива страх или ствара непријатељско, понижавајуће или увредљиво окружење. Тежи облик полног узнемиравања постоји уколико је пасивни субјект малолетно лице, када се може изрећи затворска казна у трајању од три месеца до три године, сходно чл. 182а ст.2.

⁶ Narodne novine, br. 125/11, 144/12, 56/15, 61/15 - Ispravak i 101/17.

⁷ Полно узнемиравање није у потпуности нова инкриминација у српском кривичном законодавству, с обзиром да је током 2003. године изменама и допунама тада важећег закона било уведено донекле слично кривично дело под називом „сексуално злостављање“, које потом није нашло своје место у Кривичном законик у РС из 2006. године.

⁸ Видети Миладиновић, Душица (2017): „Истанбулска конвенција и кривичноправна заштита жена од насиља у Републици Србији“, *Зборник радова Правног факултета у Нишу*, 76, 236,7.

Прво се поставља питање зашто је одабран термин „полно“ а не „сексуално“ узнемиравање, посебно имајући у виду да је у Закону о потврђивању Конвенције Савета Европе о спречавању и борби против насиља над женама и насиља у породици⁹ употребљена синтагма „сексуално узнемиравање“. Могуће је да се овиме желела нагласити чињеница да припадници једног пола јесу више погођени овим обликом понашања, те да се његовим инкриминисањем штити и равноправност полова. Са друге стране, можда се једноставно пошло од тога да се у енглеском језику за означавање пола, као полне/родне припадности,¹⁰ и секса, као сексуално мотивисаног понашања и сексуалних односа, користи једна иста именица „sex“, услед чега се „sexual harassment“ може превести и као полно и као сексуално узнемиравање. Мишљења смо да су превагнули аргументи из прве поменуте групе, имајући у виду да је Истанбулска конвенција посвећена превасходно сузбијању насиља над женама, мада ово питање није од већег практичног значаја.

Што се тиче саме радње она би подразумевала вербално изражавање на сексуално сугестиван начин или пак невербално или физичко понашање подобно да повреди достојанство лица у полној сфери. Нејасно је у чему би се конкретно огледала разлика између невербалног и физичког понашања. У литератури проналазимо ставове да би невербално понашање подразумевало различите гестове и телесне покрете који не подразумевају физички контакт са телом пасивног субјекта, док би физичко понашање подразумевало управо предузимање радње на телу пасивног субјекта. Различити аутори као примере невербалних радњи наводе: савијање преко стола ка пасивном субјекту, звиждање, облизивање усана, палацање језиком, загледање и одмеравање пасивног субјекта и слично (McLain 1981, Хорват, Перасовић-Цигровски, 2014: 297). Невербално понашање би могло бити манифестовано и кроз сугестивне радње које учинилац предузима на свом телу као додиривање сопственог међуножја. Физичке радње би пак, примера ради, подразумевале додиривање задњице или груди пасивног субјекта, те љубљење, штипање и масирање пасивног субјекта.

Већ на први поглед је јасно да овакво дефинисање невербалних и физичких радњи полног узнемиравања ствара проблем разграничења са радњом кривичног дела недозвољене полне радње, мада се битна разлика огледа у томе што се полне радње код недозвољених полних радњи врше уз примену принуде, односно искоришћавањем одређеног стања или својства пасивног субјекта. Ипак, неспорно је да се ни полно узнемиравање не врши са сагласношћу пасивног субјекта, јер у том случају не би ни могло бити речи о било каквом кривичном делу. Можда је законодавац овде могао да примени решење из швајцарског закона који истиче да се радња предузима без пристанка оштећеног или да је реч о радњи чије предузимање оштећени није могао да претпостави. Подсетимо се да је и у хрватском закону наглашено да је реч о нежељеном понашању.

⁹ *Службени гласник РС-Међународни уговори*, бр. 012/13.

¹⁰ У литератури се неретко се истиче да „пол“ и „род“ нису синоними. Видети: Папић, Жарана (1984): „Пол и род“, *Ревуја за социологију*, 3-4, 327-331.

Даље потребно је да се радња предузима у циљу повреде достојанства или да представља повреду достојанства лица у сфери полног живота. Достојанство или част представља са једне стране субјективни став појединца о сопственој вредности, а са друге стране уважавање тих вредности од стране друштвене средине (Стојановић, 2006: 416). У суштини, слично као и код кривичног дела увреде, акценат није на заштити било ког конкретног става о сопственој части и сопственом угледу у полној сфери, већ на заштити права сваког појединца да буде поштован као личност од стране других. За разлику од увреде, код које се омаловажавање односи генерално на личност оштећеног (Стојановић, 2017а: 245), код полног узнемиравања реч је о повреди достојанства лица у сфери полног живота. Мишљења смо да би и овде као код кривичног дела увреде подобност радње да повреди достојанство у сфери полног живота требало ценити на основу објективних мерила, што значи да би у начелу требало да буду ирелевантна мерила пасивног субјекта, већ да се вреднују постојећи обичаји и моралне и друге норме у датој средини (Стојановић, 2006: 418). Дакле, полазило би се од тога да ли је радња подобна да сходно назорима просечног човека и опште прихваћеним вредносним ставовима повреди полно достојанство. Наиме, и поред тога што свако има право да достојанство у сфери полног живота тумачи на сопствени начин ипак се не може прихватити потпуна слобода при дефинисању радњи подобних да буду полно узнемиравање. То би могло довести до бизарних ситуација у којима би, примера ради, колегиница могла сматрати да је полно узнемирава колега који у летњој сезони носи кратке панталоне или откопчану кошуљу, због чега је, по њеном мишљењу, створено увредљиво окружење, мада би се у тој ситуацији поставило и питање да ли понашање има за циљ повреду достојанства другог односно да ли реално представља такву повреду.

Евидентно је да у пракси и те како може бити спорно међусобно разграничење полног узнемиравања и увреде (Стојановић, 2017б: 588). Како је већ наговештено, разграничење би се у том случају постигло тако што би се полно узнемиравање практично посматрало као специјално кривично дело у односу на увреду, дакле увреда би се, као чин омаловажавања, код полног узнемиравања морала односити само на полну сферу. Осим тога код полног узнемиравања потребно је и наступање последице у виду изазивања страха или стварања непријатељског, понижавајућег или увредљивог окружење, што код увреде није случај.

Када је реч о облику кривице, у питању би требало да буде умишљај и то пре свега директни, с обзиром да је реч о понашању које има за циљ или представља повреду достојанства лица у сфери полног живота. Неспорне су ситуације у којима је реч о понашању које има за циљ повреду полног достојанства. Спорне могу бити ситуације у којима понашање реално представља повреду достојанства у сфери полног живота, али радње нису предузете у циљу повреде полног достојанства. Сасвим је могуће да се једно лице једноставно понаша и изражава непримерено и неукусно, али да то истовремено не чини у намери да омаловажи било кога. Примера ради, могуће је да колега грли колегиницу или јој неспретно удељује комплименте на рачун њене физичке лепоте, услед

чега је за њу створено понижавајуће окружење, а да он при томе поступа без икаквих прикривених намера. У наведеном случају без сваке сумње треба указати дотичном на неприхватљивост његовог понашања, али тешко да би, у случају кориговања понашања након упућене критике, кривични прогон био примерено средство реаговања. Слажемо се са ауторима који сматрају да би адекватније било законско решење које би изискивало да се радња начелно предузима у намери полног узнемиравања (Лазаревић, Шкулић, 2017: 139). То значи да би формулација могла гласити „полно узнемиравање јесте свако вербално, невербално или физичко понашање предузето у намери повреде достојанства лица у сфери полног живота...”. Са практичног аспекта, не би требало да буде проблема при доказивању да је радња предузета у намери полног узнемиравања, уколико је пасивни субјекат манифестовао несагласност са вербалном, невербалном или физичком радњом учиниоца. Уосталом, проблеми у вези са доказивањем су већ нешто сасвим друго и тек остаје да се види како ће се они решавати у пракси.

Даље, полно узнемиравање као кривично дело се, сходно постојећем законском решењу, разликује од непримереног и неукусног понашања као неприхватљивог облика понашања знатно нижег степена друштвене штетности, на основу тога што полно узнемиравање „изазива страх или ствара непријатељско, понижавајуће или увредљиво окружење” као последицу. Дакле, полног узнемиравања не би било уколико пасивни субјект није осетио страх, односно уколико, објективно посматрано, није створено окружење какво законодавац описује. Страх подразумева осећање несигурности и угрожености, те се као и свако осећање цени према субјективним мерилима, мада треба имати у виду и објективне критеријуме. Овде се при тумачењима донекле можемо ослонити на судску праксу у вези са осећањима несигурности и угрожености код кривичног дела угрожавање сигурности из чл. 138 КЗ РС. Но, кривично дело ће постојати и уколико није изазван осећај небезбедности, али јесте створено непријатељско, понижавајуће или увредљиво окружење. Евидентно је да тумачење садржине појма „непријатељско, понижавајуће или увредљиво окружење” тек треба да уследи у пракси.

Што се тиче евентуалног понављања радње извршења и периода у коме се она испољава, у том погледу нема сасвим јасних одредница. Наиме, законодавац каже „ко полно узнемирава друго лице”, те би из језичког тумачења могло произаћи да је реч о радњи која траје одређени временски период. Но, из употребљене формулације закључујемо да дело свакако постоји и онда када је радња предузета само једном. Примера ради, законодавац је код кривичног дела прогањања изричито предвидео трајање радње у току одређеног временског периода, чл. 138а ст.1. И поред свега наведеног мишљења смо да ће се у пракси ипак радити о радњи која се понавља, што би се посебно односило на радње које нису и на први поглед сексуално сугестивне. Уосталом, да би радње које не садрже видљиву сексуалну конотацију биле подобне да створе непријатељско, понижавајуће и увредљиво окружење, вероватно ће бити потребно да се више пута понове у току одређеног периода.

Као што се из наведеног може закључити, решење из КЗ РС у нормативно-техничком смислу није без недостатака. Ипак, кључни проблем са кривичним делом полно узнемиравање није у номотехничкој сфери, већ у криминалополитичкој оправданости постојања једне такве инкриминације. С тим у вези треба имати у виду да је и пре измена и допуна КЗ РС 2016. године полно узнемиравање било санкционисано одговарајућим прописима.

Наиме, Закон о раду¹¹ у чл. 21. забрањује узнемиравање и сексуално узнемиравање, при чему је у чл. 21. ст. 3 прописано да је сексуално узнемиравање свако вербално, невербално или физичко понашање које има за циљ или представља повреду достојанства лица које тражи запослење, као и запосленог у сфери полног живота, а које изазива страх или ствара непријатељско, понижавајуће или увредљиво окружење. Потом је казним одредбама предвиђено да ће се у случају кршења ових антидискриминационих одредаба за прекршај казнити правно лице као послодавац, то јест предузетник, или пак одговорно лице у правном лицу, односно заступник правног лица. За прекршај је предвиђена новчана казна у распону од 30.000,00 до 150.000,00 динара за одговорно лице и заступника правног лица, односно од 600.000,00 до 1.500.000,00 динара за правно лице и од 200.000,00 до 400.000,00 динара за предузетника. Осим тога, запослени који полно узнемирава колеге може одговорати и због повреде радне дисциплине, где једна од последица може бити и престанак радног односа услед отказа уговора о раду од стране послодавца.

Даље, Законом о забрани дискриминације¹² забрањено је узнемиравање и понижавајуће поступање. Тако је у чл. 12 предвиђено да је забрањено узнемиравање и понижавајуће поступање које има за циљ или представља повреду достојанства лица или групе лица на основу њиховог личног својства, а нарочито ако се тиме ствара страх или непријатељско, понижавајуће и увредљиво окружење, док су чл. 20. и чл. 21. забрањени посебни облици дискриминације на основу пола и сексуалне оријентације. С тим у вези овај закон предвиђа да лице које сматра да је претрпело дискриминацију може поднети притужбу Поверенику за заштиту равноправности, при чему подноси и доказе о наводном акту дискриминације. Осим наведеног, грађанин који тврди да је био дискриминисан може покренути поступак пред судом. У том случају примењује се закон о парничном поступку, а поступак је окарактерисан као хитан.

Коначно, и Закон о спречавању злостављања на раду¹³ забрањује злостављање то јест свако активно или пасивно понашање према запосленом или групи запослених код послодавца које се понавља, а које за циљ има или представља повреду достојанства, угледа, личног и професионалног интегритета, здравља, положаја запосленог и које изазива страх или ствара непријатељско, понижавајуће или увредљиво окружење, погоршава услове рада или доводи до тога да се запослени изолује или наведе да на сопствену иницијативу раскине

¹¹ *Службени гласник РС*, бр. 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013, 75/2014, 13/2017 - одлука УС и 113/2017.

¹² *Службени гласник РС* бр. 22/2009.

¹³ *Службени гласник РС*, бр. 36/2010.

радни однос или откаже уговор о раду или други уговор (чл. 6). Појмом злостављања је евидентно обухваћено и полно узнемиравање, а закон предвиђа поступак за заштиту од мобинга код послодавца, као и могућност судске заштите за оне случајеве у којима су се стекли услови за подношење тужбе.

Поставља се питање да ли се инкриминисањем полног узнемиравања желео акцентовати особени карактер полног узнемиравања мимо сфере радних односа и уопште мимо поступања органа јавних власти и јавних институција у различитим поступцима и ситуацијама. Са једне стране, могло би се рећи да се прописи које смо управо навели тичу пре свега послодавца и службеног поступања, а да сферу полног достојанства можда треба заштити и на један садржајнији начин. Ипак, тиме се не решава проблем вишеструког забрањивања полног узнемиравања у разнородним прописима, нити проблем њиховог међусобног разграничења у практичној примени.

У потпуности стоји замерка да је бесмислено то што се нарушавање полног достојанства запосленог или лица које тражи запослење сматра прекршајем, док се исто такво понашање мимо сфере радних односа третира као кривично дело (Ђокић, 2017: 555). Такође, доводи се у питање поштовање начела посезања за кривичноправном заштитом као последњим расположивим средством (*ultima ratio*) у читавом арсеналу других мера формалне и неформалне реакције. Наиме, кривично право може доћи у обзир тек када не постоји неко друго средство којим би се могло успешније спречити понашање којим се угрожава или повређује добро које треба заштитити (Стојановић, 2011: 17). Не може се порећи да се умањују тежина и значај претње кривичним прогоном онда када се неселективно шири круг забрањених понашања, тако да и широко јавном мњењу постаје јасно да је готово извесно да се на сва таква понашања неће реаговати.

Даље, чињеница је да је заштита полног достојанства мимо радноправне сфере и пре инкриминисања полног узнемиравања била омогућена путем кажњавања за кривична дела као што су недозвољене полне радње и увреда, па и кривично дело повреда равноправности из чл. 128. КЗ РС. Осим тога, непримерена понашања која вређају јавни ред и морал на јавним местима инкриминисана су и прописивањем прекршаја као што су непристојно, дрско и безобзирно понашање, те вређање, вршење насиља, претња или туча из чл. 8 и 9 Закона о јавном реду и миру,¹⁴ који извесно могу обухватити и полно узнемиравање на јавном месту. Треба имати у виду да се мултипликовањем кривичних дела не остварује боља заштита права и слобода грађана, док је врло извесно да се правосудни систем ставља пред практичне проблеме и недоумице.

Са друге стране, оно што би можда могло оправдати увођење инкриминације полног узнемиравања у српски правни систем јесте заступљеност ове негативне појаве у пракси. Истини за вољу, у овом тренутку не постоје поуздани подаци о њеној распрострањености у Србији, већ само одређене претпоставке које указују на суморно стање ствари. Може се претпоставити да су и у

¹⁴ *Службени гласник РС*, бр. 6/2016 и 24/2018.

Србији прилике сличне приликама у Европи, где је веома обимно истраживање Агенције ЕУ за фундаментална права¹⁵ указало на велику заступљеност сексуалног узнемиравања. Истраживање је спроведено применом јединствене методологије у 28 земаља чланица Европске уније и обухватило је узорак сачињен од 42.000 испитаница, узраста од 18 до 74 године. Указало је на то да је свака друга жена доживела макар неки облик сексуалног узнемиравања и то пре навршене 15 године, док је свака пета жена била виктимизована овим понашањем у периоду од 12 месеци пре учествовања у испитивању. Треба имати у виду да је појам сексуалног узнемиравања за потребе овог истраживања обухватао веома разноврсне облике понашања почев од нежељеног додиривања и љубљења до слања смс порука и електронске поште са експлицитним садржајем (FRA: 2015).

Што се тиче конкретно Србије и полног узнемиравања управо су објављени резултати истраживања извршеног под окриљем невладине организације Аутономни женски центар. Наиме, ова организација је током јуна 2018. године испитала 602 младих људи из Новог Сада, Ниша и Београда, узраста од 18 до 30 година. У публикованим изводима није појашњено како је изабран узорак, односно каква је његова репрезентативност. Укратко, закључци истраживања су да је готово 80% младих људи доживело неки облик сексуалног узнемиравања, те да су девојке знатно чешће виктимизоване. Тако је свака трећа девојка претрпела понашања попут нежељеног додиривања, приљубљивања и самододиривања мушкараца по интимним деловима тела, док је свака друга девојка била изложена звиждању и слању пољубаца. Испитаници су истакли и да су добијали сексуално експлицитне поруке и нежељене телефонске позиве, а битно је напоменути и то да девојке боље препознају понашања која се могу сматрати полним узнемиравањем.¹⁶

Када је реч о званичној правосудној статистици, Републички завод за статистику је објавио да је у 2017. години поднето укупно 25 кривичних пријава за полно узнемиравање, од чега пет у Београдском региону, један у Војводини, седам у Западној Србији и Шумадији, те 12 у Јужној и Источној Србији. У току исте године донете су две правноснажне пресуде, а оба пута је изречена условна осуда.¹⁷ При тумачењу ових података пре свега треба имати у виду да је закон о изменама и допунама КЗ РС ступио на снагу тек у јуну 2017. године, што јасно указује на то да је сувише рано за било какве процене. Такође, још увек нема говора о сумирању било каквих искустава из судске праксе од које се очекује да пружи решења и одговоре на бројне недоумице.

Занимљиво је да је у српским медијима тема полног узнемиравања прилично заступљена. Тако у штампаним и електронским медијима готово да не прође дан да се бар у неком контексту не спомене полно узнемиравање, а посебно су бројни текстови о јавним личностима као осумњиченим за ово кри-

¹⁵ European Union Agency for Fundamental Rights (скраћено: FRA).

¹⁶ Видети <https://www.womenngo.org.rs/vesti/1272-zasticena-svaka-treca-devojka-u-srbiji-dozivljavanje-nezeljeno-dodirivanje>

¹⁷ Републички завод за статистику, Саопштење број 193, 16. јул 2018. године.

вично дело.¹⁸ Међутим, приметно је то да текстови веома ретко садрже елементе едукативног карактера,¹⁹ а још мање упутства о томе коме и како би евентуалне жртве могле да се обрате за помоћ. Поједини текстови су конципирани тако да за јавност остаје непознаница у чему се заправо у презентованом догађају огледају елементи полног узнемиравања, па се дешава и то да се у тексту наводи да се лице сумњичи да је извршило полно узнемиравање зато што је покушало да принуди оштећеног на чин обљубе.²⁰ Преовлађује утисак да се о полном узнемиравању пре свега извештава сензационалистички, односно да се једној значајној теми приступа на тривијалан начин (Бјелајац, Мердовић, 2018: 291).

Закључак

Законодавац је изменама и допунама КЗ РС из 2016. године увео нову инкриминацију у виду полног узнемиравања, са циљем да изврши усклађивање домаћег права са одредбама Истанбулске конвенције, али и са циљем да грађанима пружи садржајнију заштиту у сфери полних слобода.

Иако Истанбулска конвенција није изискивала инкриминисање полног узнемиравања, већ само адекватно санкционисање овог облика понашања, то још увек не мора да значи да је увођење новог кривичног дела само по себи погрешан корак. Наиме, тешко да се може довести у питање позитиван карактер једног решења путем кога се додатно штите слобода и достојанство лица у сфери полног живота. Нема довољно јаких разлога да се заштита ограничи само на слободу самоопредељења сваког појединца на чин обљубе и на слободу самоопредељења на акте различитих полних радњи, односно да се заштита у случају деце и немоћних лица ограничи само на њихово право да се над њима не врше управо побројане радње. Свако треба да буде заштићен и од других радњи које повређују његово достојанство у сфери полног живота и истовремено изазивају страх или стварају тескобно окружење. Да се полиција и правосуђе не би бавили случајевима који се не одликују значајним степеном друштвене опасности, пунолетнима је остављено на вољу да одлуче да ли ће предложити кривично гоњење за полно узнемиравање, док се за кривично дело извршено према малолетном лицу сасвим оправдано гоњење предузима по службеној дужности. У том смислу не би требало да постоје замерке на ново законско решење, посебно што се, и поред тренутног непостојања одговарајућих истраживања, не може порећи да у нашој средини јесу заступљена понашања која не погодују поштовању полног достојанства, и то, нажалост, преваходно жена.

¹⁸ Видети: Јаснић-Мастиловић, Ивана, "Мало сам те насилно љубио-Председник општине уцењивао секретарицу и слао јој скандалозне СМС поруке", *Блиц*, 14. март 2018.

¹⁹ Видети: Стевановић, Катарина, „Како да знамо шта је све сексуално узнемиравање“, *BBC News на српском*, 10. октобар 2018.

²⁰ "Дао му је да повуче црту кокаина, а онда је насрнуо на њега желећи да имају сексуалне односе...Ш.Б. је успео да побегне.", Јовићевић, М. „Костићу притвор до 30 дана-Модни креатор се бранио ћутањем на оптужбе да је сексуално узнемиравао малолетника“, *Блиц*, 24. јун 2018.

Замерке на инкриминисање полног узнемиравања тичу се нејасноћа при опредељивању елемената бића овог кривичног дела, као и чињенице да се одредбе о санкционисању полног узнемиравања понављају у прописима различитог правног карактера. Такво решење дефинитивно не погодује остваривању генералнопревентивне и специјалнопревентивне функције кривичног права. Осим тога прешироко опредељено биће кривичног дела води ка правној несигурности, отвара могућности за злоупотребу, а и правосуђе потенцијално затрпава претераним обимом посла. Наведени проблеми могли би бити решени тако што би неко будуће решење предвидело да кривично дело постоји само онда када се понашање предузима у намери повреде достојанства лица у сфери полног живота, те тиме што би судска пракса у будућности понудила одговор на питања о којим фактичким понашањима је реч и када су она пододобна да изазову страх или створе окружење одређених карактеристика.

Коначно, све и да је инкриминација правнотехнички посматрано перфектна, никако не треба губити из вида да се не можемо ослањати на кривично право као кључно средство путем кога ће се грађани упућивати на примерено понашање у вези са поштовањем туђег достојанства у полној сфери. Уколико су у свакодневном животу уобичајена понашања која вређају достојанство и утичу на опште негативно окружење, онда се ни не може очекивати од оштећених да у маси равнодушних буду борбени и да се заузму за себе, нити од учинилаца да самоиницијативно мењају сопствено понашање.

Литература:

1. Boland, Mary (2005): *Sexual harassment in the workplace*, Sphinx Publishing, Naperville.
2. Bjelajac, Željko, Merdović, Boro (2018): „Senzacionalizam u medijima kao uzrok destabilizacije politike suzbijanja kriminaliteta“, *Kultura polisa*, 35, 289-300.
3. Crouch, Margaret (2001): *Thinking About Sexual Harassment, A Guide for the Perplexed*, Oxford University Press, New York.
4. Disch, Lisa, Hawkesworth, Mary (2016): *The Oxford Handbook of feminist theory*, Oxford University Press, New York.
5. Đokić, Ivan (2017): „Kriminalnopolitička opravdanost inkriminisanja polnog uznemiravanja u Republici Srbiji“, *Crimen*, 3, 539-558.
6. European Union Agency for Fundamental Rights (FRA) (2015): *Violence against women: An EU-wide survey, Main results*, Publications Office of the European Union, Luxembourg.
7. Federal Ministry for Family Affairs, Senior Citizens, Women and Youth (Bundesministerium für Familie, Senioren, Frauen und Jugend, BMFSFJ), (2006): *Health, Well-being and Personal Safety of Women in Germany, A Representative Study of Violence Against Women in Germany*, Koelblin-Fortuna-Druck, Baden-Baden.
8. Hornle, Tatjana (2017): „The New German Law on Sexual Assault and Sexual Harassment“, *German Law Journal*, 18/6, 1310-1330.
9. Horvat, Martina, Perasović-Cigrovski, Barbara (2014): „Uznemiravanje žena na javnim mestima, osvrt na uzroke, oblike i učestalost problema uznemiravanja u Hrvatskoj i svijetu“, *Sociologija i prostor*, 52, 293-312.

10. Johnson, Janet Elise (2009): *Gender Violence in Russia: The Politics of Feminist Intervention*, Indiana University Press, Bloomington.
11. Lazarević, Janko, Škulić, Milan (2017): „Nove inkriminacije protiv polne slobode u Krivičnom zakoniku Srbije“, *Bilten Vrhovnog kasacionog suda*, 2, 122-150.
12. Macmillan, Ross et al. (2000): „Experiencing the Streets: Harassment and Perceptions of Safety Among Women“, *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 3, 306-322.
13. McLain, Lynn (1981): „The EEOC Sexual Harassment Guidelines: Welcome Advances under Title VII?“, *University of Baltimore Law Review*, 10/2, 275-337.
14. Miladinović, Dušica (2017): „Istanbulska konvencija i krivičnopravna zaštita žena od nasilja u Republici Srbiji“, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, 76, 231-252.
15. Papić, Žarana (1984): „Pol i rod“, *Revija za sociologiju*, 3-4, 327-331.
16. Skaine, Rosemarie (1996): *Power and Gender, Issues in Sexual Dominance and Harassment*, McFarland and Company INC Publishers, London.
17. Stojanović, Zoran (2006): *Komentar Krivičnog zakonika*, JP Službeni glasnik, Beograd.
18. Stojanović, Zoran (2011): „Preventivna funkcija krivičnog prava“, *Crimen*, 1, 3-25.
19. Stojanović, Zoran (2017): *Krivično pravo-Priručnik za polaganje pravosudnog ispita*, JP Službeni glasnik, Beograd.
20. Stojanović, Zoran (2017): *Komentar Krivičnog zakonika*, sedmo izmenjeno izdanje, JP Službeni glasnik, Beograd.
21. Till, Frank (1980): *Sexual harassment: A report on the sexual harassment of students*, National Advisory Council on Women's Educational Programs, Washington, DC.

SEXUAL HARASSMENT-GENERAL CONSIDERATIONS AND SOME SPECIFIC PROBLEMS

Summary: Sexual harassment is widely known as a very serious issue of great social significance. According to international legal documents states have an obligation to adequately protect their citizens from sexual harassment, as well as to take action to minimize the consequences of sexual discrimination, as much as possible. However, this is a phenomenon that has not been sufficiently explored, nor precisely defined, which additionally complicates the elaboration of the strategies for its suppression. Bearing in mind the above, after the introductory consideration on the phenomenon of sexual harassment, the author gives a comparative overview of the legal solutions present in different countries, followed by a review of serbian law and its inconsistencies. The aim of the paper is to point out to key problems and concerns related to the criminalization of sexual harassment by applying the analytical-synthetic approach in order to stipulate appropriate recommendations that could contribute to better protection of the rights of citizens in the sphere of sexual freedom and human dignity.

Key words: sexual harassment, crime, discrimination, dignity

АЛЕКСАНДАР М. ФИЛИПОВИЋ*

Факултет за економију и
инжењерски менаџмент

Нови Сад

САЊА ВОЈНИЋ

Правни факултет за привреду и правосуђе
Нови Сад

УДК 004.738.5:351.78

Прегледни рад

Примљен: 28.04.2019

Одобрен: 20.05.2019

Страна: 263-273

БЕЗБЕДНОСНИ ИЗАЗОВИ НА ИНТЕРНЕТУ КАО НОВОМ ПРОСТОРУ ЗА ВРШЕЊЕ НАСИЉА

Сажетак: Иако дигиталне технологије пружају огромне могућности за психо-социјални развој, образовање и социјалну укљученост људи, небезбедно коришћење дигиталних технологија носи са собом озбиљне ризике, поготову када су у питању деца и млади. Аутори у овом раду, и поред скученог простора настоје да укажу на дигитално насиље као доминантни облик виртуелног насиља које влада Интернетом и светом информационо-комуникационих технологија. Аутори дају облике дигиталног насиља, дају упутства како насиље и насилнике препознати и како се што раније и што успешније супротставити насиљу. Рад завршавају навођењем друштвених претпоставки за системску превенцију дигиталног насиља.

Кључне речи: Интернет, дигитално насиље, ИКТ, друштвене мреже, дигитална писменост

Увод

Као и већина производа људског ума, и извесне карактеристике ИКТ¹ имају могућност и, наравно, одређену вероватноћу да ће бити злоупотребљене. У овом раду реч ће бити о насиљу на Интернету, или, како се тај феномен све више детерминише, о дигиталном насиљу. Феномен ће имати и још много језичких одредница, и све ће бити тачне, али, као и обично, научници се морају сложити и прихватити један, најчешће коришћени термин. То ће, у духу овог рада бити термин дигитално насиље. Овај термин у нашем језику ипак треба прихватити крајње условно, јер је у традицији нашег језика да термин насиље посматрамо у функцији намерног наношења зла другој особи које увек представља бол. Иако и у дигиталном насиљу има зла и има бола, могуће је, ради научне коректности, па и истине, користити и друге, „мекше“ термине, као узнемиравање, злостављање или малтретирање.

* Е-маил, телефон

¹ Информационо комуникационе технологије (ИКТ)

До модерних времена незабележено инфлуентни развој информационих и комуникационих технологија (ИКТ) у потпуности је променио свет који нас окружује, а нарочито свет младих људи². Према официјелним подацима број корисника Интернета могао би се до краја ове године приближити броју од 5 милијарди. Дакле, значајно више од половине укупне људске популације ће бити „on line“, а сасвим је сигурно да ће значајни део те „интернет“ популације чинити деца и млади³.

Користи које људска популација има од Интернета су немерљиве, али, као јин и јанг⁴, са порастом доступности ИКТ и са све већом укљученошћу људи у свет комуникација и Интернета, расту и ризици од њихове потенцијалне изложености различитим штетним, и злим садржајима (сексуални, порнографски, насилни), манипулацијама, злоупотребама и искоришћавању.

Истраживања и свакодневна пракса коришћења Интернета чине Србију неспорно информационим друштвом. Пенетрација Интернета и мобилне телефоније је одавно прешла 50% укупне популације, а коришћење стандардног и мобилног интернета, на дневном нивоу већ обухвата више од 75% интернет популације. Илустрације ради, релевантни статистички подаци за Републику Србију говоре да је присутност рачунара у домаћинствима порасла са 55.2% на 64.4% у периоду од 2012. до 2015. године. У истом периоду раст пенетрације Интернета у домаћинствима је био још интензивнији (са 47.5% на 63.8%). Када су мобилни телефони у питању, стање у Србији је већ веома дуго у оквирима европских трендова (85.8% у 2012. години; 91.4% у 2015. години).

Међутим, ма колико у извесним аспектима Србија прати европске трендове, постоје и области које су научно запуштене. Истраживања у области дигиталног насиља показала су да је свест о Интернет ризицима и ризицима злоупотребе деце путем интернета на прилично скромном нивоу. Мада се расположиви подаци односе на истраживања спроведено под покровитељством УНИЦЕФ-а, треба очекивати је да се последњих година⁵ године ниво „интернет писмености“ родитељске популације у извесној мери поправила, али је значајно питање у којим доменима и областима⁶. Са друге стране, тема интернет злоупотребе деце и интернет ризика у односу на дечију популацију, у последњих пар година постала је врло релевантна и значајна, како у медијским комуникацијама, тако и у осталим друштвеним комуникацијама (социјалне мреже, школа, вршњачке групе, стручне организације, провајдери интернета, професионална удружења). Сасвим је сигурно да је пораст медијског и општег

²<http://www.unicef.rs/files/Istrazivanje%20o%20nivou%20svesti%20roditelja%20o%20rizicima%20od%20zloupotrebe%20dece%20na%20internetu.pdf>, приступљено 29.04.2019

³ O'Keeffe, Gwenn Schurgin; Clarke-Pearson, Kathleen; Media, Council on Communications and (April 1, 2011). "The Impact of Social Media on Children, Adolescents, and Families". *Pediatrics: cnp* 800–804. 2011

⁴ У даонистичкој метафизици је разлика између доброг и лошег, заједно са другим дихотомним моралним судовима, ствар перцепције, а не стварности; тако је дуалност јина и јанга недељива целина.

⁵<http://www.unicef.rs/files/Istrazivanje%20o%20nivou%20svesti%20roditelja%20o%20rizicima%20od%20zloupotrebe%20dece%20na%20internetu.pdf>, приступљено 29.04.2019

⁶ Ибид

друштвеног значаја теме интернет ризика у односу на дечију популацију утицала и на промену свести родитеља као циљне групе, а и на степен њихове алармантности и фокусираности на ту тему. Отуда је сасвим разумно очекивати да се и однос родитеља према тој теми у значајној мери променио и да је делом утицао и на њихово понашање.

Терминолошка разматрања

Као и већина појмова и термина из сфере информационо комуникационих технологија, и *дигитално насиље* је релативно нови феномен који током последњих деценија постаје предмет озбиљних научних расправа и настојања свих облика јавности да феномен опише, изучи и одреди начин на који се феномен може декриминализовати. Постоји велики број дефиниција дигиталног насиља, неке су општије и укључују све врсте узнемиравања помоћу дигиталних технологија, док су друге у вези са појединим облицима дигиталног насиља. Може бити најчешће коришћена дефиниција дигиталног насиља одређује дигитално насиље (*cyber-bullying*) као коришћење дигиталне технологије, интернета и мобилних уређаја с циљем да се друга особа узнемири, повреди, понизи и да јој се нанесе штета. Осим термина дигитално насиље, у литератури се срећу и други сродни термини: електронско насиље, насиље на интернету, онлајн насиље, сајбер насиље, малтретирање у дигиталном свету и др⁷. Када говоримо о безбедности, морамо имати на уму да је безбедност веома сложен друштвени феномен. Кроз историју, под појмом безбедности су се подразумевали разни садржаји.⁸

Дигитално насиље може се испољити на различите начине. Најчешће се срећу следећи облици дигиталног насиља⁹:

- постављање узнемирујућих, увредљивих или претећих порука, слика или видеоснимака на туђе профиле или слање тих материјала СМС-ом, инстант порукама, имејлом, остављање на чету;
- снимање и дистрибуција слика, порука и материјала сексуалног садржаја;
- узнемиравање телефонским позивима;
- лажно представљање, коришћење туђег идентитета, креирање профила на друштвеним мрежама на туђе име;
- недозвољено саопштавање туђих приватних информација, објављивање лажних оптужби или гласина о другој особи на
- профилима друштвених мрежа, блоговима итд.;
- промена или крађа лозинки;
- слање вируса;
- исмевање у онлајн причаоницама и на интернет форумима, непримерено коментисање туђих слика, порука на профилима, блоговима;

⁷ *Дигитално насиље – превенција и реаговање*, Издавачи: Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије и Педагошко друштво Србије, Цицero, Београд, 2016, стр.16

⁸ Бјелајац, Жељко: *Безбедносна култура – Умеће живљења*, Правни факултет за привреду и правосуђе, Нови Сад, 2017, стр. 65

⁹ *Дигитално насиље – превенција и реаговање*, Издавачи: Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије и Педагошко друштво Србије, Цицero, Београд, 2016, стр.16

– игнорисање, искључивање (нпр. из група на социјалним мрежама), подстицање мржње (по различитим основама) и др.

Дигитално насиље може се вршити директно или индиректно (преко посредника), уплитањем других особа у вршење насилне активности, са или без њиховог знања (нпр. у име неке особе, са њене адресе или профила, шаљу се узнемирујуће поруке или се остављају на блогу, чету, форуму или профилу других особа).

Већина истраживања указује да се дигитално насиље обично се дешава међу младима, међутим, нису ретки случајеви када су одрасле особе насилне према деци и младима на Интернету. У тим случајевима најчешће је реч о малтретирању (cyber-harassment) или прогањању (cyber-stalking) путем интернета, што често представља кривично дело и кажњиво је законом. Анонимност и непрепознатљивост починилаца охрабрују предаторе да лакше него на други начин посежу за задовољавањем, иначе природних нагона. Дигитални медији посебно су погодни за одрасле особе са извитопереним емотивним животом, (тзв. сексуалне предаторе или насилнике) који се лажно представљају и комуницирају с млађим особама у циљу сексуалне злоупотребе. Стога се у последње време све више говори о сексуалном дигиталном насиљу или сексуалној злоупотреби путем интернета. Интернет (путем друштвених мрежа, чета, причаоница) омогућава различите начине сексуалне злоупотребе.

Бележимо и подврсте штетних поступака. Grooming (груминг) представља низ предаторски мотивисаних поступака, односно припремних радњи које имају за циљ успостављање контакта, одржавање комуникације и физички приступ особи која представља мету и потенцијалну жртву. Сексуални предатори на Интернету немају јасан профил, њихова занимања и узраст варирају, мада истраживања показују да су то најчешће особе мушког пола.¹⁰ Sexting представља поступак слања или постављања на интернет фотографија, порука или видео-снимака са експлицитним сексуалним садржајем. Размена фотографија или порука са сексуалним садржајем може да делује као безазлено флертовање или забава, али, за младе, секстинг има озбиљне друштвене и правне последице.

Поседовање и ширење фотографија или видео-снимака са сексуалним садржајем на којима су малолетници, према Кривичном закону РС представља поседовање дечје порнографије, чак и ако особе на сликама шаљу експлицитне материјале или дају пристанак да се фотографишу или снимају и кажњиво је затвором према члану 185 (Приказивање, прибављање и поседовање порнографског материјала и искоришћавање малолетног лица за порнографију).

Правне праксе различитих земаља детерминишу овај феномен на, мање-више сличан начин. Кибернетско малтретирање или интернетско злостављање се углавном детерминишу као облик злостављања или узнемиравања путем електронских средстава. Злостављање преко интернета и интернетско злоста-

¹⁰ <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/18284279>, Online "predators" and their victims: myths, realities, and implications for prevention and treatment. Wolak J, Finkelhor D, Mitchell KJ, Ybarra ML, приступљено 29.04.2019

вљање познати су и као малтретирање на интернету. Тај облик понашања је све чешћи у ИКТ заједници, нарочито међу тинејџерима. Сајбер-малтретирање настаје када неко, обично тинејџери, злостављају или малтретирају друге особе на сајтовима друштвених медија. Штетно насилничко понашање може укључивати објављивање гласина, претњи, сексуалних примедби, личних података жртва или осталих погрдних садржаја или оцена (дугим речима, говор мржње). Малтретирање или узнемиравање могу се идентификовати поновљеним понашањем и намером наносења штете.¹¹ Жртве могу имати ниже самопоштовање, повећане суицидне идеје и различите емоционалне реакције, укључујући и страх, фрустрираност, љутњу и депресију.¹² Насупрот физичком малтретирању где је особа који чини зло редовно позната и идентификована, дигитални насилници могу да данима остану непознати виртуелни анонимуси. Они користе тренутне е-маил налоге, псеудониме у собама за причање, програме ћаскања, слање порука преко телефона и друге Интернет могућности да се прикрије идентитет.

Специфичности дигиталног насиља

Прва специфичност је чињеница да је безбедност на електронским форумима редовно недовољна. То је прилично флуидно поље људске делатности, на коме, у недостатку правне регулативе свако дари све оно што може. Систему пословично недостаје супервизија иако домаћини и администратори чета редовно прате дијалоге у неким собама за причање у настојању да надгледају разговоре и казне непристојне учеснике. С друге стране, личне поруке послате између корисника, као што су електронске или текст поруке, видљиве су само од стране пошиљаоца и примача, и, такође су ван контроле администратора. Специфичност ове области је и чињеница да корисници, чак и деца и тинејџери знају о компјутерима, мобилним телефонима и систему уопште, много више него њихови родитељи и заштитници. Они користе Интернет и друштвене мреже и ИКТ уопште без опасности да ће њихови родитељи или надзирачи уопште, открити неправилну и штетну употребу и насиље.

Друга специфичност је, како констатује Шери Теркл¹³, неодвојивост мобилне платформе, најчешће телефона, са једне стране, његовог власника и корисника са друге, и света информационо комуникационих технологија са треће стране. То свето тројство представља заметак цивилизације у настанку¹⁴, али

¹¹ Smith, Peter K.; Mahdavi, Jess; Carvalho, Manuel; Fisher, Sonja; Russell, Shanette; Tippett, Neil (2008). "Cyberbullying: its nature and impact in secondary school pupils". *The Journal of Child Psychology and Psychiatry*. 49 (4): 376–385.

¹² Hinduja, S.; Patchin, J. W. (2009). *Bullying beyond the schoolyard: Preventing and responding to cyberbullying*. Corwin Press, Thousand Oaks.

¹³ Шери Теркл (Sherry Turkle, 1948) је професор на универзитету МИТ. Фокус њеног истраживања је интеракција човека и технологије. Написала је неколико књига о психологији људских односа са технологијом, са посебним освртом на однос између људи и рачунара

¹⁴ Tezu о интеракцији ИКТ и новог начина живота и доживљавања стварности која има карактеристике нове цивилизације развила је Шери Теркл, у књизи *Sami, zajedno. (Sherry Turkle, Alone Together)*

чини особу потенцијалним кандидатом за жртвовање и сваку врсту малтретирања. Корисници углавном треба невинно и наивно да држе своје апарате укључене, што пружа прилику онима са насилничким намерама да ступе у константно нељубазно понашање као што је узнемиравање телефонским позивима или претећим и увредљивим исказима од стране капацитета поруке мобилног телефона.

„Утицају ИКТ¹⁵ посебно су подложна деца и млади. Они су дигитални урођеници, мултитаскери навикли да истовремено користе Фејсбук, играју online игре, шаљу СМС, скидају музику и филмове са интернета. Угодније им је да комуницирају преко тастатуре него уживо, радије шаљу СМС, него да позову гласом, јер је тако брже и заштићеније. Процес њихове сепарације и сазревања се сада одвија под будним оком ИКТ. Везе са родитељима никада нису биле тако интензивне, а опет ни тако површне. Због тога, иако наизглед тотално повезани, млади се више него икада осећају лишени пажње. Растући и развијајући се кроз технологијом посредоване односе они се све више боје праве интимности а свој умрежени живот користе као могућност да се сакрију једни од других“.

Посебна карактеристика и, може бити једна од најтежих пошаста дигиталног насиља је недостатак места или скровишта за бекство и скривање од насилника. Сопствени дом је обично то свето место и оаза мира, спокоја и сигурности. Осим у случају дигиталног насиља. Сајбер-малтретирање пробија зидове дома, традиционално место где жртве могу да потраже спас од других типова насилништва. Овај упад у кућни живот жртве сајбер-насилника је јединствен начин у којем интернет може "да истовремено креира сензацију изложености (цео свет те гледа) и отуђење (нико не разуме)." ¹⁶ За младе који искусе срамоту или само-мржњу, овај ефекат је опасан зато што може да доведе до екстремних само-изолација. Штавише, насилници могу да се удруже против њихових жртава на електронским страницама ефикасније него што би то урадили у традиционалном малтретирању, пошто не постоји лимит колико људи се може прикључити. ¹⁷

Постоји ли излаз или решење, спас? Једина слабашна могућност жртава сајбер-малтретирања која представља предност над традиционалним малтретирањем је што овај вид малтретирања може да се избегне тако што се неће одлазити на сајт за причање. Е-маил адресе и телефонски бројеви могу се променити; многи е-маил налози сада нуде сервисе који аутоматски филтрирају долазеће поруке од конкретних пошиљаоца пре него што стигну у сандуче и телефони нуде сличне функције ИД примаоца. Али, то истовремено значи самоизолацију и самоускраћивање, иначе неограничених ресурса које нуди ИКТ.

¹⁵ О „цивилизацији у настанку под утицајем ИКТ“ погледај у: Филиповић, Александар: *Парадигма културолошког позиционирања видео игре*, докторска дисертација одбрањена на ФДУ у Београду, маја 2016, библиотека ФДУ Београд

¹⁶ Puar, Jasbir. „Ecologies of Sex, Sensation, and Slow Death”. Periscope. Social Text Приступљено 15. 05. 2019.

¹⁷ Bullies versus Victims: War with Words. Konsiderit.blogspot.com (February 5, 2011). Приступљено 29.04.2019.

Ипак никаква заштита нити бекство, нити самоизолација не могу да заштите од свих форми сајбер-малтретирања; Дигитално насиље је веома тешко спречити, а када се материјал пежоративног садржаја једном објави, милиони људи могу тај материјал да сниме пре него што се уклони. Зло је и у овом сегменту универзална категорија и лако се шири. Зло сви воле, нарочито ако у испољавању те љубави могу да остану анонимни. Примери популарних форума за откривање персоналних информација или слика за "кажњавање непријатеља укључују „Hong Kong Golden Forum“, „Live Journal“, или JuicyCampus. Упркос томе што је сајбер-малтретирање кршење услова коришћења сервиса, многи сајтови социјалних мрежа се користе у те сврхе¹⁸

Механизам извођења насиља

Постоје две врсте насиља преко интернета: директан напад и напад преко посредника¹⁹.

Директан напад догађа се кад нападач:

- шаље узнемирујуће поруке мобилним телефоном, е-маилом или на chatu
- украде или промени лозинку за е-маил или надимак на chatu
- објављује приватне податке или неистине на чету, блогу или интернет страници
- шаље узнемирујуће слике путем е-маила или ММС порука на мобилном телефону
- поставља интернет анкете о жртви
- шаље вирусе на е-маил или мобилни телефон
- шаље порнографију и нежељену пошту на е-маил или мобилни телефон
- лажно се представља као друга особа.

Насиље преко посредника догађа се кад починитељ напада жртву преко треће особе, која тога најчешће није свесна. То се најчешће догађа када нека особа дозна лозинку друге особе за њену е-маил адресу или надимак на chatu. Тако с његове е-маил адресе може слати узнемирујуће поруке његовим пријатељима, остављати непримерене поруке на блогу, чету или форуму. Свима се тако чини да је жртва заправо та која чини лоше ствари. Пријатељи ће се по свађати с њиме, администратор ће искључити његов надимак или е-маил адресу, родитељи ће се наљутити на њега и биће кажњен. Они су посредници у злостављању, а тога нису ни свесни. Починилац може ставити оглас сексуалног или провокативног садржаја у име жртве са њеним бројем мобилног телефона или адресом. На тај начин особа може да доживи многе непријатности и наћи се у опасности. Напад преко посредника најопаснија је врста насиља преко интернета јер често укључује одрасле, међу којима има много људи са лошим намерама. Без физичког контакта са публиком, деца и млади теже виде и разумеју штету коју њихове речи могу нанети. Школски трачеви нађу свој пут до блага и жртва трача осећа да је у рукама непознатог интернет нападача.

¹⁸ Cyberbullying Common, More So At Facebook And MySpace by Thomas Claburn, Information week; June 27, 2007

¹⁹ <http://www.medijskapismenost.net/dokument/Elektronsko-nasilje-sta-je-i-kako-ga-izbeci>, приступљено 29.04.2019

Шта обухвата такав облик насиља?

Дигитално насиље укључује подстицање групне мржње, нападе на приватност, узнемиравање, ухођење, вређање, несавестан приступ штетним садржајима те ширење насилних и увредљивих коментара. Може укључивати слање окрутних, злобних, каткад и претећих порука, као и креирање интернет страница које садрже приче, цртеже, слике и шале на рачун вршњака. Такво насиље се, надаље, односи и на слање фотографија својих колега те тражење осталих да их процењују по одређеним карактеристикама, односно да гласају за особу која је, на пример, најружнија, најнепопуларнија или најдебља у школи. Деца каткад на одређеној популарној интернет страници траже од осталих да наведу особу коју највише мрзе те да о њој напишу неколико речи, а све с циљем да жртву осрамоте пред што већим бројем људи. Насиље на интернету укључује и "проваљивање" у туђе е-маил адресе те слање злобних и неугодних садржаја другима.

Насиље међу вршњацима све чешће се односи на неколико облика комуникације, укључујући звук, слике, анимације и фотографије. Електронско насиље се најчешће изводи облицима комуникације у којима идентитет починитеља може бити скривен. Недостатак социјалних и контекстуалних назнака, као што су говор тела и тон гласа, може имати мноштво учинака: нема опипљиве, афективне повратне информације о томе да ли је понашање преко интернета проузроковало штету другоме. Анонимност починитељима насиља преко интернета даје осећај да некажњено могу не поштовати социјалне норме и ограничења, што резултира већ наведеним понашањем.

Дигитално насиље и одрасле особе

Сајбер-малтретирање није лимитирано на личне нападе или децу. Сајбер-узнемиравање које се односи на сајбер-ухођење када укључује зреле особе, дешава се у радном окружењу или на компанијским сајтовима, блоговима или критикама производа.

Извештај о више од хиљаду запослених радника (1072) који је урадио *Dignity at Work Partnership* открило је да је једна петина запослених била малтретирана на послу преко нежељених и увредљивих емаил порука. Истраживање је открило да десет одсто запослених у Великој Британији верује да је сајбер-малтретирање проблем у њиховом радном окружењу²⁰.

Једна друга анализа уводи у материју термин „сајбер-уходач“ као особу која користи објаве, форуме, дневнике и друга онлајн средства да прикажу жртву у лажном и лошем светлу. Питање одговорности за узнемиравање је проблематично за законодавну заштиту с обзиром да су прави аутори увредљивог материјала, мање или више, не само анонимуси, него без трага. Ипак, анализа препоручује да свака, макар и најбезазленија форма злостављања треба да буде редовно пријављена компанијским службеницима.

²⁰ „One in 10 workers experiences cyberbullying in the workplace“ Архивирано на сајту Wayback Machine

Како открити тактику сајбер-малтретирања

Уобичајене тактике које користе сајбер-уходачи је да вандализују прет-раживач или енциклопедију, да прете жртвиним зарадам, запослењу, репутацији или безбедности. Различите компаније проналазе случајеве сајбер-ухођења (у коме су умешане зреле особе) пратећи шему понављања акција против мете. Мотиви варирају (романтични, пословни склоп интереса или лична несвиђања) у зависности како уходица види жртву. Мрежно-засноване производе или сервисе треба искористити против сајбер-уходача у узнемиравању или клеветању њихових жртава²¹. Извор клеветања изгледа да потиче од четири типова информацијских провајдера: Веб блогова, индустријских форума или табли и комерцијалних веб сајтова. Студије откривају да су неки мотиви због личних несвиђања, постоји понекад директна економска мотивација од сајбер-уходача, укључујући сукоб интереса.

Уместо закључка – превенција дигиталног насиља

Публикација „Дигитално насиље – превенција и реаговање“²² инсистира да превенцију дигиталног насиља треба спроводити на свим нивоима, почевши од појединца, затим породице, образовно-васпитне установе, телекомуникационих компанија, државних институција, друштва у целини. Када је реч о образовно-васпитном систему, и превентивне и интервентне активности у вези са насиљем, злостављањем и занемаривањем (укључујући и дигитално насиље) регулисане су законским прописима, односно правним документима.

У превенцији дигиталног насиља кључну улогу имају:

- развијање дигиталне писмености младих и одраслих (наставника и родитеља) с циљем да се унапреде њихове вештине примене техничких мера заштите, али, још важније, да се развије свест о ризицима, али и о потенцијалима и позитивним аспектима коришћења дигиталне технологије;
- стицање социјалних вештина, односно вештина ненасилне комуникације и у реалном и у дигиталном окружењу, као и неговање породичне/школске климе која не толерише ниједну врсту насиљу, па ни дигитално

Дигитална писменост или дигитална компетенција (digital literacy, digital competence) представља једну од кључних вештина неопходних за „преживљавање” у 21. веку. Према Европском оквиру кључних компетенција за целоживотно учење (Key Competences for Lifelong Learning — a European Reference

²¹ „One in 10 workers experiences cyberbullying in the workplace“ Архивирано на сајту Wayback Machine

²² Публикација Дигитално насиље – превенција и реаговање објављена је у оквиру програма Развој капацитета система за борбу против насиља, злостављања и злоупотребе деце путем интернета који су, уз финансијску подршку Владе Велике Британије, реализовали Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, Педагошко друштво Србије и УНИЦЕФ. Публикација је такође део пројекта Зауставимо дигитално насиље који реализују Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Framework), дигитална компетенција налази се међу осам кључних компетенција за целоживотно учење и активно учешће у друштву, а дефинише се као способност критичког и безбедног коришћења технологије на послу, у слободно време и у комуникацији (European Parliament and the Council, 2006).

У Србији, нажалост, готово да нема истраживања која се баве проценивањем дигиталне писмености ученика/ца, међутим, истраживања спроведена у свету не потврђују тезу о напредним дигиталним вештинама дигиталних урођеника. Када се дигитална писменост дефинише као скуп једноставних процедуралних вештина (тзв. „copy and paste literacy”), односно када се своди на елементарна техничка знања, онда се може рећи да су млади дигитално писмени. Међутим, ако се дигитална писменост, у складу са савременом аконцепцијом писмености, процењује на основу сложенијих когнитивних вештина (нпр. поређење информација, критичка евалуација поузданости сајтова, извођење закључака из информација пронађених на интернету), добија се потпуно другачија слика – дигиталне вештине младих нису на задовољавајућем (и очекиваном) нивоу. Данашње младе, без обзира на учестало коришћење дигиталних технологија, не можемо сматрати дигитално писменим.

Литература и нетографија:

1. Bjelajac, Željko: Bezbednosna kultura – umeće življenja, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe, Novi Sad, 2017
2. Bullies versus Victims: *War with Words*. Konsiderit.blogspot.com (February 5, 2011). Pristupljeno 29.04.2019
3. Claburn, Thomas, *Cyberbullying Common, More So At Facebook And MySpace*, Information week; June 27, 2007
4. Hinduja, S.; Patchin, J. W. (2009). *Bullying beyond the schoolyard: Preventing and responding to cyberbullying*, Corwin Press, Thousand Oaks, California.
5. <http://www.medijskapismenost.net/dokument/Elektronsko-nasilje-sta-je-i-kako-ga-izbeci> pristupljeno 29.04.2019
6. <http://www.unicef.rs/files/Istrazivanje%20o%20nivou%20svesti%20roditelja%20o%20rizicima%20od%20zloupotrebe%20dece%20na%20internetu.pdf>, pristupljeno 30.04.2019
7. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/18284279>, *Online "predators" and their victims: myths, realities, and implications for prevention and treatment*. Wolak J, Finkelhor D, Mitchell KJ, Ybarra ML, pristupljeno 29.04.2019
8. O'Keeffe, Gwenn Schurgin; Clarke-Pearson, Kathleen; Media, Council on Communications and (April 1, 2011). *"The Impact of Social Media on Children, Adolescents, and Families"*. Pediatrics: str 800–804. 2011
9. Puar, Jasbir. „*Ecologies of Sex, Sensation, and Slow Death*”. Periscope. Social Text Pristupljeno 15. 05. 2019.
10. Smith, Peter K.; Mahdavi, Jess; Carvalho, Manuel; Fisher, Sonja; Russell, Shanette; Tippett, Neil (2008). "Cyberbullying: its nature and impact in secondary school pupils". *The Journal of Child Psychology and Psychiatry*. 49 (4): str 376–385.
11. Terkl, Šeri: *Sami, zajedno*, Clio, Beograd, 2011

12. *Digitalno nasilje – prevencija i reagovanje*, Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije i Pedagoško društvo Srbije, Cicero, Beograd, 2016, strana 16
13. Filipović, Aleksandar: *Paradigma kulturološkog pozicioniranja video igre*, doktorska disertacija odbranjena na FDU u Beogradu, maja 2016, biblioteka FDU Beograd

INTERNET AS A NEW SPACE FOR PERPETRATING VIOLENCE AND ITS SECURITY CHALLENGES

Summary: Although digital technologies enable vast possibilities for psychosocial development, education and social inclusion of people, the unsafe usage of digital technologies carries serious risks, especially when users are children and adolescents. In this paper authors tend to point to digital violence as a dominant form of virtual violence that permeates the Internet and the world of ICT. The authors list forms of digital violence and suggest models of recognition of violence and violent users, as well as suggest early detection and suppression of violence. The paper is concluded with listing of social premises for systemic prevention of digital violence.

Key words: The Internet, digital violence, the ICT, social networks, digital literacy

IV

ГЕОПОЛИТИКА И МЕЃУНАРОДНИ ОДОСИ

ГОРАН НИКОЛИЋ

Институт за европске студије

Београд

ИВАН НИКОЛИЋ

Економски институт

Београд

УДК 338.2(315+73):316.48

Оригиналан научни рад

Примљен: 24.03.2019

Одобен: 18.04.2019

Страна: 277-296

ТРГОВИНСКИ РАТ САД ПРОТИВ КИНЕ: ЕКОНОМСКИ ИЛИ ГЕОПОЛИТИЧКИ КОНФЛИКТ?

Сажетак: Трговински рат, чија главна манифестација је подизање америчких царина на кинески увоз, али чији најважнији део је делимична блокада извоза америчких high-tech производа и технологија у Кину, је вероватно последња озбиљна стратегијска акција САД. Евентуални неуспех, или делимични успех, значио би да је технолошки 'catch-up' две највеће светске економије неизбежан, и да ће могућност Америке да доминантно обликује глобални поредак у наредном деценијама бити драматично сужена, пре свега у корист Кине. Као сто је Хладни рат, у ствари био рат другом средствима, трговински рат би могао имати исте консеквенце.

Дакле, и ако се постигне свеобухватни споразум, проблеми ће се наставити, јер трговински рат се најмање односи на трговину. Он је манифестација ескалације стратешке конкуренције између две силе. На крају, обе земље су спремне да жртвују своје међусобне економске односе, јер ризици које представљају супротстављени национални интереси (и идеологије) почињу да надјачавају користи од сарадње. Наиме, у САД расте консензус да Кина представља најозбиљнију дугорочну сигурносну претњу с којом се земља суочава, а трговање са геополитичким ривалом је опасан посао.

Кључне речи: Трговински рат, царине, технологија, глобални поредак, САД, Кина

Трговински споразум који би могли потписати САД и Кина по свему судећи неће значити да се трговински рат завршава. Наиме, још пуно посла остаје на споразуму који ће осигурати да Пекинг испуни своје обавезе према Вашингтону. Кина жели да Трамп уклони тарифе које је током друге половине 2018. наметнуо на 200 милијарди долара кинеске робе, али још није јасно да ли ће он повући само неке или све царине (задржавање одређених тарифа омогућило би САД да задржи јачу преговарачу позицију). Чак и ако се неке или већина тарифа уклоне одмах, оне би се могле вратити као дио механизма извршења, како би САД казнили Кину ако прекрши услове трговинског споразума. Трамп је два пута одложио удвостручење царина на робу, како би две стране добиле више времена за склапање широког трговинског споразума. Обе државе планирају да успоставе систем који захтева редовне консултације на раз-

личитим нивоима влада како би се решили могући проблеми. Ако разговор не донесе напредак, САД ће одговорити са „пропорционалном” и „једностраном” акцијом, вероватно подизањем царина. САД такође желе да се Кина одустане од било каквих тужби пред WTO (Леонард, 2019).

У покушају Кине да придобије стране инвеституре и испуни кључни захтев који је Труп изнео у оквиру текућег америчко-кинеског трговинског рата Кина ће усвојити нови закон о страним улагањима средином марта 2019. Додатно, Пекинг ће учинити и тзв. присилни трансфер технологије нелегалним (Wang, 2019). Истовремено ће се и смањити тржишне препреке за улазак страних фирми на кинеско тржиште. Наиме, страним инвеститорима ће бити дозвољено да оснивају фирме са пуним власништвом, уместо да буду присиљени на заједничка улагања с локалним партнерима у више индустрија.¹ Такође, „Кина ће увести више мера ‘отварања’ у секторима пољопривреде, рударства, производње и услуга, дозвољавајући потпуно власништво страним предузећима у више области.”²

Успоравање још увек високог економског раста Кине

Царински рат САД и Кине могао би да негативно утиче на глобални економски раст и већ постоје докази да се то дешава. Наиме, извозне поруцбине у Кини пале су последњег месеца на најнижи ниво у последњих десет година, док је у Евразони, кључни показатељ производне активности пао је на ниво који је у складу са контракцијом (Bloomberg, Mayeda, 2019).

Дакле, трговински рат између две највеће глобалне привреде извесно ће наштетити светској трговини и успорити глобални економски раст. Негативан ефекат на потрошаче и бројне компаније није споран. Према главном економисту ДБС-а, Таимуру Баигу, свеобухватни трговински рат могао би учинити да у 2019. БДП обе земље буде умањен за око 0,5% или више. С обзиром да кинеска привреда расте нешто преко 6%, а америчка процењених 2,5% у овој години, чини се да би штета била већа за САД него за Кину. Земље попут Јужне Кореје, Сингапура и Тајвана такође би могле бити погођене због поремећаја у дистрибутивним ланцима, јер Кина за своје готове производе користи многе компоненте које увози из тих земаља. Било какав поремећај у извозним токовима Кине неизбежно ће утицати на друге земље, што би могло подстакнути произвођаче да се преселе у те земље те да искористе прилику и тргују са САД. Међутим, за ту промену потребно је пуно времена, а и тешко је постићи кинеску економију обима.³

¹ Кина ће успоставити посебну радну групу која ће омогућити „кључне” пројекте као што је нова фабрика електричних аутомобила Тесла у Шангају или нови БАСФ-ов кемијски комплекс у Гуангдонгу, који ће бити искључиво у власништву стране компаније.

² Иначе, стране директне инвестиције у Кини износиле су 135 милијарди долара у 2018, што је повећање од 3% на годишњем нивоу.

³ Додатно, америчке фирме које послују у Кини могле би се суочити с кинеским одговором на царине. Нпр. корпорација Елона Муска, која производи електрична возила Тесла, извози своје

Инвестициона банка Морган Станлеу процењује да сваких 100 милијарди долара увоза погођених царинама представља око 0,5% светске трговине и 0,1% глобалног БДП. Аналитичари су такође забринути око утицаја на остале актере у дистрибутивним ланцима, као и генералној ескалацији напетости између САД-а и Кине.

Ако је историја водич, прошли трговински ратови довели су до дубоких економских проблема. Сматра се да су царине наметнуте 1930-их година од стране САД-а изазвале трговински рат и потом довеле до огромног пада глобалне трговине. Наиме, светска трговина пала је за две трећине од 1929. до 1934, исто као и амерички извоз и увоз из и у Европу. Наравно, ситуација, и поред свих лоших вести се ипак не може поредити са тадашњом.

Угледни амерички економиста Дани Родрик (2018) нуди позитивнији поглед на ствар, сматрајући да постоје добре шансе да одмазда Кине (ЕУ и других) не буде тако снажна. Наиме, сваки сукоб захтева барем двоје. Ако би Кина, Европа и други трговински партнери реципрочно одговорили они би једноставно смањили сопствене добитке од трговине, а да не би искористили неке од предности протекционизма. Осим тога, ако Европа и Кина желе да подрже мултилатерални трговински режим заснован на правилима, онда они не треба да пресликавају Трампову унилатералност и треба да преузму ствари у своје руке. То значи да морају ићи кроз Светску трговинску организацију и чекати званично одобрење за одмазду, без наивног очекивања брзог решења, као и уз спознају да ће Трамп неће имати пуно поштовања за евентуалну пресуду. И поред тога, ово је време да Европа и Кина буду на висини задатка, тако што би требало да одбију да буду увучени у трговински рат. Дакле, под условом да друге земље не претерују, Трампов протекционизам не би морао бити толико скуп. Додатно, иако Кина на речима до сада не показује спремност да попусти под притиском САД, само ненаговештање конкретних контрамера на додатних 200 милијарди њеног извоза у САД указује да би и Пекинг могао бити умерен.

Ипак, и поред неких охрабрујућих наговештаја, забрањавајуће је да су често стандардни економски модели лоши у процени макроекономских ефеката неизвесности, какву нпр. доноси трговински ратови. Царинама погођени импути смањују економску ефикасност, док померање ресурса далеко од динамичних високотехнолошких сектора у корист старијих производа смањује раст продуктивности, уз додатне негативне импликације за инвестирање (Eichengreen, 2018).

Официјелно раст БДП Кине у 2018. износио је 6,6%, што је најспорији темпо од 1990, али је то и даље врло висока стопа раста. Раст кинеског БДП у четвртм кварталу 2018. био је 6,4% на годишњем нивоу, што одговара очекивањима. Пројекција за први и други квартал 2019. указују на раст од око 6,1-6,2% међугодишње. Ипак, неки подаци су бољи од очекиваних; индустријска производња је у децембру порасла за 5,7% у односу на исти месец претхо-

производе у Кину, а имала би 25% веће царине на своје продане аутомобиле у Кини, на већ постојећих 15% пореза на увозна возила. То би неизбежно повисило цене Теслиних аутомобила у Кини, чинећи њихова возила мање конкурентним.

дне године, што је благо изнад раста од 5,4% забележеног у новембру, а такође је више од очекивања референтних економиста (5,3%). Утицај америчких тарифа на привредни раст Кине био је ограничен, али кинеска економија трпи због нарастајућег глобалног тренда контроле увоза, волатилности на финансијским тржиштима и смањења инвестиционе потрошње. Досадашња мешавина макро података с почетка 2019. сугерише да, иако је замаха раста у кинеској економији и даље слаб, постоји позитивни знаци. Наиме, рекордна малопродаја, и солидан раст броја туриста - посебно међународних путовања - указују на то да се потрошња домаћинства одржала добро упркос генералном економском успоравању. Раст продаје у малопродаји од 8,5% (на годишњем нивоу) је и даље висок и знатно бољи од раста продаје у децембру (8,2%). Међутим, песимисти би потенцирали да су стопе раста потрошње током кинеске Лунарне Нове године су најниже од глобалне финансијске кризе 2008. и да заједно са падом Индекса потрошачких цена до 12-месечног минимума, указују на слаб раст у потрошачкој потрошњи (иако сам ниво раста остаје респектабилан). Осим потрошње, изненадни опоравак раста извоза у јануару и благи пораст у Индексу менаџера производње такође су предмет различитих тумачења. Ипак, постоје истински „знаци живота” у неким водећим економским показатељима. На пример, рекордни јануарски кредитни подаци указују да је Централна банка Кине учинила напоре за поновно покретање кредитног механизма привреде. Наиме, анализа прошлих економских криза сугерише да је обично између пет и шест месеци заостајања између опоравка кредитног раста и стабилизације у реалној економији и ако се тај однос одржи, треба очекивати позитивна преокрет у кредитном циклусу. Све у свему, очекује се да ће кинеска економија наћи циклично дно негде у другом кварталу 2019, пре него што се у другој половини године одржи благ опоравак (Ћао, 2019).

Генерално, чини се да је Трампова администрација потценила отпорност и стратешку одлучност Кине. Услед евидентног успоравања кинеске економије, САД верују да Кина очајнички тражи крај трговинског рата. Међутим, с великим политичким простором за решавање тренутног успоравања, кинеско руководство нема потребу да одустане од своје дугорочне стратегије. Кинеска економија је значајно успорила у последњих неколико месеци, али не због САД царина, већ због покренуте кампање раздуживања која је имала за циљ неутрализацију растућих ризика економског раста интензивирајући растућим дугом. То је имало последице у виду обарања раста инвестиција, највећу компоненту економије, која је успорила са 20% раста крајем 2013. на око 6% крајем 2018. У међувремену, ефекти америчких тарифа тек почињу да се осећају. Док је извоз у САД пао за око 3% у односу на претходну годину у децембру 2018. и јануару 2019, испоруке остатку света су наставиле да расту, захваљујући отпорности на тржиштима у развоју, посебно у Азији. Наиме, Кина је брзо искористила своју суштинску предност: много већу флексибилност политике од западних економија, које су у великој мери већ искористиле своје фискалне и монетарне подстицаје. Смањење обавезне резерве пет пута у 2018. довело је до већег кредитирања банака и повећања кредитног раста почетком 2019, што би требало да подржи побољшање укупне економске активности до средине

године. Стопа домаће штедње у Кини у 2018, од око 45% БДП-а, била је скоро два и по пута већа од америчке (18,7%), иако је стопа штедње у Кини пала са ‘рекорда’ од 52% у 2008. Ове разлике у штедњи наглашавају критичну разлику у инвестиционим подлогама потенцијала раста обе економије. Кинеска стопа инвестиција износила је 44% БДП-а 2018, што је двоструко у односу на 21% у САД. И, с обзиром на ‘старење’ капитала Америке, диспаритет између нето инвестиционих позиција за повећање капацитета двеју економија је још шири. То наглашава релативну предност Кине у финансирању својих дугорочних приоритета као што су урбанизација, инвестиције у инфраструктуру, људски капитал, истраживање и развој, и прелазак на аутохтоне иновације. Штавише, разлика у штедњи између Америке и Кине ће се вероватно још више проширити у наредним годинама, јер хронични буџетски дефицити САД-а гурају домаћу економију још ниже. Додатно, ради финансирања свог ограниченог инвестиционог потенцијала, САД ће морати да има једнако хроничне дефиците текућег рачуна да би неутралисале смањену домаћу штедњу (Roach, 2019).

Амерички притисак за стабилизацију кинеске валуте

Додатни проблем за Кину могао би бити наводни притисак од стране САД одржи стабилност своје валуте, као део споразума о окончању трговинског рата. То је тежак захтев за Кину. Ренминби је несумњиво био потцењен дуги низ година, укључујући и везивање за амерички долар које је успостављено 1998. Потцењени ренминби био је важан фактор који је допринео трговинском вишку који је Кина имала од 1993, када је њен доходак по глави износио само 400 долара. Дакле, чак и када је Кина била веома сиромашна земља, извозила је капитал у остатак света, посебно у САД. Иако трговински вишак користи неким секторима економије у одређеном временском периоду, нејасно је да то дугорочно користи економији у целини. Ипак, две деценије одржавања суфицита на текућем рачуну (што укључује и трговину), заједно са суфицитом на рачуну капитала (подстакнуто великим приливом страних директних инвестиција), омогућило је Кини да акумулира огромне девизне резерве и привуче огромне СДИ.⁴ Али, током последњих 15 година Кина је радила на исправљању својих трговинских неравнотежа. Од 2005, када је везивање ренминбија према долар било елиминисано, он је константно апресирао: до краја 2013. за 35%. Исте године, кинески суфицит на текућем рачуну пао је на само 2% БДП-а, у односу на свој врхунац у 2007. од 10,1%. Штавише, од 2014, када су ослобођене капиталне контроле оставиле кинески капитални рачун да флексибилно реагује на шире промене у глобалној економији, земља је почела с времена на време да има значајне дефиците на рачуну капитала, а већ током 2019. постоје реални изгледи да земља забележи дефицит платног биланса. Од августа 2015. Кина је направила велики корак у циљу повећања флексибилности девизног

⁴ Као резултат тога, иако је Кина један од највећих светских кредитора, она већ више од једне деценије бележи дефицит прихода од инвестиција.

курса: уместо да постави дневни интервал за ренминби независно, Централна банка Кине почела је да базира средњи курс на бази постигнуте цене на затварању девизног тржишта претходног дана. У почетку, на валутном тржишту је постојао само незнатан притисак на ренминби. Међутим, лош временски помак на крају је подстакао очекивања девалвације валуте, што је довело до повећања одлива капитала који је додатно смањио вредност ренминбија. Кина, управо због тога што се плашила да ће депрецијација изазвати још јача очекивања о даљој девалвацији (која на крају угрожава финансијску стабилност Кине), је нагло отказала реформу само неколико дана након што је започела и почела да се интензивно меша на девизном тржишту да би се зауставио пад валуте. Када су се те интервенције у 2016. успориле, ренминби је поново почео да депресира, потичући Централну банку Кине да настави интервенцију (која је потрошила око хиљаду милијарди долара девизних резерви за мање од две године како би зауставила притисак на курс). У 2017. услед поопштравања контроле капитала и пада индекса долара, курс ренминбија се коначно стабилизовао. Нема доказа да је Кина интервенисала како би ослабила ренминби, ни чак ни да компензира утицај виших америчких тарифа на кинески извоз. Наиме, кинеска влада зна да није у њеном интересу да манипулише својим курсом. И, с обзиром на финансијску рањивост Кине, девалвација је посебно непривлачна (Yongding, 2019).

Дакле, иако страх (и оптужбе) Трампове администрација да Кина манипулише својим курсом да би стекла трговинску предност није ирационалан, он је неоснован. Па ипак, Кина се не може обавезати да ће одржати стабилност ренминбија у односу на амерички долар, јер њени економски циклуси нису синхронизовани са онима у САД. САД Централна банка може повисити стопу федералних фондова у време када Централна банка Кине треба да смањи каматну стопу, што би подстакло одлив капитала и смањило вредност ренминбија. Суверено је право земље да одлучује о својој политици девизног курса, а САД не могу очекивати да то диктирају Кини. Дакле, Кина мора да задржи пуну власт над својим приступом ренминбију и да буде у стању да ослободи монетарну политику када економски услови диктирају, без обзира да ли то узрокује депрецијацију ренминбија. Кина не може изгубити своју монетарну независност и није у интересу Кине да блокира одлив капитала како би се надокнадио депрецијацијски притисак, нити да настави користи своје тешко зарађене девизне резерве како би подржала вредност ренминбија. Додатно, однос између вредности ренминбија и долара није само билатерална ствар. Наиме, Кина се већ обавезала да ће смањити трговински суфицит са САД, што чини већину укупног кинеског трговинског суфицита. Ако амерички долар расте у овом контексту, текући рачун Кине ће вероватно прерасти у дефицит. Опет, да ли Кина треба смањити свој увоз из остатка света било којим средствима, или да жртвује своје девизне резерве? Дакле, ово није чисто билатерално питање јер неусклађеност девизног курса често захтева решавање уз међународну координације (Yongding, 2019).

Како и зашто је почео трговински рат?

Трговински рат постао је стварност средином 2018. када је Трампова администрација 6. јула, после већ подигнутих царина на челик и алумињум, увела царине на 34 милијарде долара вредан кинески увоз (од машина за прање судова, до авионских гума), док је Пекинг недуго потом увео сличне мере са царинама на америчке пољопривредне и индустријске производе, од соје, свињетине и памука до авиона, аутомобила и челичних цеви (Николић, 2018).

То што ће, иначе спора, Светска трговинска организација у догледно време Трампове царине на кинеску робу прогласити илегалним неће бити од некакве користи, али ће даљи развој ситуације, супротно од очекивања Вашингтона, истовремено показати и све мању релевантност, све изолованије, САД на глобалном плану. У покушају да придобије глобалну јавност, Кина је објавила тзв. бели папир који је послала ка СТО, објашњавајући њену посвећеност правилима те организације, допринос најмоогољудније земље расту светског БДП и легитимету СТО. Наравно, Пекинг је оптужио САД због мера против Кине, и поред фазног смањења царина на робу и услуге које је та земља учинила, као и отварање тржишта за стране актере у енергетици, транспорту, финансијама.⁵

Амерички трговински дефицит са Кином је 2017. достигао рекордних 375 милијарди долара, захваљујући скоро четири пута већем увозу него извозу у ту земљу (130 милијарди долара), али то је пре свега последица ниске штедње грађана, односно високе потрошње у САД (што је опет консеквенца експанзивне фискалне политике Вашингтона). Судећи по месечним подацима за 2018. трговински дефицит ће се повећати пре него што се смањи током 2019.⁶

Оно што је истина да и они који су жестоки критичари америчког председника наглашавају проблематично понашање Пекинга када је у питању масивно субвенционисање државних предузећа (који их чини глобалном конкуритивним), те илегални трансфер високе технологије ка Кини, добрим делом из Силицијумске долине.

Као тврди Мартин Фелдстеин (2019) тренутни сукоб између САД и Кине није трговински рат. Наиме, иако САД има велики трговински дефицит са Кином, то није разлог зашто намеће високе царине на увоз из те земље и прети да ће их повећати од марта 2019. Америка користи царине да наведе Кину да оконча своју наводну политику крађе америчке технологије. Кинеска влада конфликт назива трговинским ратом јер се нада да ће куповина великих количина америчких производа довести до тога да САД прекину са својим царинама. Кинески преговарачи недавно су понудили да купују толико америчких производа тако да би до 2024. смањили билатерални трговински дефицит на нулу, што су амерички преговарачи одбацили као начин да се оконча спор. Једноставно, САД желе да Кина престане да тражи од америчких фирми које

⁵ <https://www.youtube.com/watch?v=pPVKKac7EcI>

⁶ Треба додати да у услугама САД константно остварује суфицит; додатно, добар део робног увоза САД су у ствари компоненте америчких фирми у Кини.

желе да послују у Кини да имају кинеског партнера и да поделе своју технологију са њим, што је изричито забрањено правилима СТО. Наравно, Кинези поричу да крше то правило, тврдећи да америчке фирме нису присиљене да деле технологију: оне то раде добровољно да би имале приступ кинеском тржишту, што тврди и угледни немачки економиста Данијел Грос (2018). САД такође желе да Кина престане да користи сајбер шпијунажу. Наводи се да Кинези користе украдену технологију да би се такмичили са америчким фирмама у Кини и другим деловима света, што по америчким трговинским преговарачима кошта америчку економију 225-600 милијарди долара годишње.⁷ Базична економска чињеница да је укупна глобална трговинска неравнотежа у САД резултат економских услова у САД-у - вишка инвестиција у односу на штедњу, није спорна. Нпр. ако би Кинези купили довољно америчке робе да би елиминисали билатерални дисбаланс, америчка неравнотежа би се само пребацила на друге земље, без смањења укупне неравнотеже.⁸

Оно што је јасно је да америчке царине угрожавају кинеску економију; кинеска берза је знатно опала, а кинеска економија расте спорије. Наиме, годишњи раст БДП-а у четвртном кварталу 2018. пао је на само 4%; иако ИМФ (2019) и World Bank (2019) процењују да ће он износити и даље високих 6,2% и у 2019. и у 2020. Проблем, али и конкуретнску предност за Кину, пружа депресијација јуана према долару од 5,5% током 2018.⁹ Снажан међугодишњи, четвртински, пад водећег индекса Шангајске берзе (SSE) током 2018, иако лош сигнал, није од већег значаја за банконцентричну економију каква је кинеска. Додатно, ни јак раст почетком 2019, који закључно са 6. мартom износи 24,3%, иако знак очекивања позитивног исхода трговинских преговара, није од суштинске важности.¹⁰ Опције Кине са додатним упумпавањем новца преко банака, или повећане потрошње на ауто-путеве и аеродроме имају и негативне консеквенце у виду свих ризика повезаних с растом, већ високог, укупног дуга. Варијанта у којој би Пекинг могао оштетити САД продајом америчких хартија од вредности које тренутно држи не чине се ралном.¹¹

⁷ ФБИ чак тврди да је кинеска 'крађа' америчких технологија „најтежа“ претња националној сигурности САД-а.

⁸ Дакле, ствар са трговинским дефицитом је релативно проста: он је доминантно последица веће потрошње него производње у САД, тако да ће евентуални пад дефицита са Кином довести до приближног пораста истог са неким другим државама.

⁹ <https://www.exchange-rates.org/Rate/USD/CNY/12-31-2017>

¹⁰ www.google.com/search?q=shanghai+stock+exchange+index&oq=shagay+stock+ex&aqs=chrome.2.69i57j0l5.10251j0j4&sourceid=chrome&ie=UTF-8

¹¹ Наиме, продајом целокупног трезорског портфела Кине обвезнице вредне чак 6% америчког БДП-а нашле би се у продаји, што би подигло дугорочне каматне стопе за око 0,3%. Међутим, амерички ФЕД би вероватно смањео своје каматне стопе и почео опет са „квантитативним олакшицама“, односно снажним емитовањем новца. Мало је вероватно да ће Пекинг ово урадити јер приходи на америчке обвезнице утичу на тенденцију приноса на кинеске, док би продаја америчких државних обвезница и куповина европских и јапанских хартија од вредности вероватно ослабила долар, чиме би се смањила конкурентност јуана. Додатно, пад долара би умањео вредност кинеског постојећег портфела обвезница - што значи да би Кина могла реално изгубити стотине милијарди долара. Смањивање вредност долара у односу на друге валуте би заправо помогло САД-у да постигну већу конкурентност, поред осталих, на уштрб Кине.

И поред тога што се већина академских економиста противи мерама тренутне републиканске администрације, многи експерти, попут Dereka Scissorsa, су мишљења да САД може добити трговински рат.¹² Он наводи да су и Клинтон и Буш и Обама покушавали да направе дил иза затворених врата са Кином, али да то није уродило плодом, јер просто кинеско руководство не верује у фер трговину. Стога, он као решење види у оваквој врсти притиска, у којој постоји ризик и за америчку страну, посебно за потрошаче у тој земљи (због извесног раста цена). Нпр. већ уведена забрана продаје компоненти од стране компанија из САД, пре свега полупроводника, једном од највећих глобалних произвођача телекомуникационе опреме: ЗТЕ, драматично је погодила ту компанију те је натерала Пекинг да учини озбиљне уступке да би се спречио банкрот те фирме (што је за Пекинг још горе, има избиљних наговештаја да би сенешто слично могло десити и Хуавеју, јер само Америка производи одговарајуће високосистемизоване чипове).

Могло би се рећи да су САД и Кина заплетене у технолошки рат, где Кина није у позицији да превлада. Наиме, иако је Пекинг одлучан да постане глобални технолошки лидер до 2025, управо би ова конфонтација са САД могла да то онемогући (или одложи). Наиме, иницијатива 'Made in China 2025' тежи самоодрживости у десет кључних индустрија, укључујући авионе, роботiku, електричне аутомобиле, полупроводнике и бежичне комуникације. План је свеобухватан, укључујући и помоћ за куповину страних технолошких компанија. Пекинг је очигледно одлучан да изгради „националне шампионе” који ће се суочити с малом конкуренцијом код куће, тако да би могли да користе своје финансијске ресурсе за такмичење у иностранству. 'Made in China 2025' је у Вашингтону препозната као стварна егзистенцијална претња америчком технолошком лидерству (много већа него фамозни инфраструктурни пројекти вредни 900 милијарди долара дефинисани у оквиру 'Појаса Свиле').

Али можда Вашингтон и није у тако снажној позицији? Наиме, нус-продукт рапидног раста Кине у последњих неколико деценија је слабљење америчке индустријске базе, која стога не може постати нова 'фабрика' света. Што се тиче тезе о потенцијалном угрожавању кинеског приступа новим технологијама који се добрим делом базира на америчким компанија које послују у тој земљи, заборавља се да америчке фирме имају избор о томе да ли послују у Кини, а да корпоративни лидери нису ни глупи, ни неодговорни нити непатриоти, већ једноставно профитно оријентисани. Поред тога, за све наводе о украденим технолошким тајнама, изгледа да постоји само неколико конкретних примера (Грос, 2018). На крају, економски раст Америке у 19. веку био је заснован и на украденим технологијама. Пре неколико деценија, вероватно не касније од 1990-их, било је могуће спречити раст Кине и заштитити производну базу од конкуренције страних нископлаћених кинеских радника. Данас је једноставно прекасно, јер Кина већ има првокласни индустријски и војни истраживачки апарат са одговарајућим светским тржиштима и партнерима. По неким економистима, много ефикаснији начин за убрзање раста САД је оба-

¹² <https://www.youtube.com/watch?v=x0GhJ8Xdy5Y>

рање вредности долара, чиме би се смањила огромна домаћа потрошња (која је главни узрок америчког дефицита са Кином), увоз и истовремено повећао извоз.

Чини се да се Кина позиционира да би се суочила са ефектима трговинског рата са САД. Пекинг је смањιο или укинио царине на хиљаде роба, укључујући соју, из Индије, Јужне Кореје, Шри Ланке, Бангладеша и Лаоса већ од јула. То указује да Кина тражи алтернативне изворе за робу коју увози из САД. Поред тога, ово ће помоћи јачање веза са регионом у тренутку опадања америчког утицаја у том делу света.¹³

Пеи (2019) потенцира да је трговински споразум је веома пожељан, јер би колапс преговора о трговини покренуо нови круг повишења царина, што је довело до смањења глобалних цена акција и подстакло пословне субјекте да повлаче све више својих активности из Кине. Али чак и ако се постигне свеобухватни споразум 'расплитање' ће се наставити, иако на постепенији и јефтинији начин. Разлог је да трговински рат уопште није о трговини уопште; то је манифестација ескалације стратешке конкуренције између две силе. Док Кина може изгубити више од таквог конфликта, амерички губици тешко да ће бити тривијални. САД су спремне да жртвују своје економске односе са Кином, јер ризици које представљају супротстављени национални интереси и идеологије ове две силе сада надјачавају користи од сарадње. Чини се да се све већи број других заинтересованих страна, укључујући и најближе суседе Кине, слаже с кретањем Трампа према конфронтацији. Овај помак се огледа и у америчким нападима на кинеског телекомуникацијског гиганта Хуавеи. Наиме, САД упозоравају савезнике да не користе Хуавеи технологију за своје 5Г бежичне мреже, из сигурносних разлога.

Дакле, америчко-кинески трговински споразум не може решити ова питања. Заиста, чак и ако се реше тренутне најтеже манифестације трговинског конфликта, обе земље ће интернализovati једну од својих кључних лекција: трговање са геополитичким непријатељем је опасан посао. У САД расте консензус да Кина представља најозбиљнију дугорочну сигурносну претњу с којом се земља суочава. Споразум о трговини или не, то ће вероватно довести до више политика усмјерених на постизање свеобухватног економског раздвајања. Прекидање економских односа изграђених током четири деценије може бити скупо, али наставак јачања вашег примарног геополитичког противника путем трговине и трансфера технологије је самоубилачко. Исто тако, за Кину, трговински рат је открио стратешку рањивост створену превеликом зависношћу од америчких тржишта и технологија. Кинески председник Кси Јинпинг неће поновити исту грешку, нити ће било који други кинески лидер. У наредним годинама, Кина, искориштавајући било какво затишје у трговинском рату, такође ће радити како би драстично смањила своју економску зависност према САД. Међутим, колико год стратешка основа била за Кину и САД, економско одвајање највећих светских економија - које заједно чине 40% глобалног БДП-а - било би катастрофално. Не само да ће разбити глобални трговин-

¹³ [vox.com/world/2018/6/29/17515260/china-tariffs-trump-soy-trade-war](https://www.vox.com/world/2018/6/29/17515260/china-tariffs-trump-soy-trade-war)

ски систем, већ ће и елиминисати сва ограничења на кинеско-америчком геополитичком ривалству, повећавајући ризик потенцијално разорне ескалације Пеи (2019).

Покушај САД да трговинским ратом, а пре свега делимично блокадом извоза high-tech (високо технолошких) производа и технологија (и кроз случајеве спречавања кинеских фирми да стичу уделе у америчким) је вероватно последња озбиљна стратегијска акција САД. Евентуални неуспех, или делимични успех, значио би да је технолошки 'catch-up' две највеће економије неизбежан, и да ће могућност Америке да доминантно обликује глобални поредак бити драматично сужена, пре свега у корист Кине, у наредном деценијама. Евентуални успех Америке једноставно ће значити даље одржавање постојећег светског поретка, у коме САД игра доминантни улогу, и од кога највећу корист има Запад, односно Америка. Као сто је Хладни рат, у ствари био рат другом средствима, трговински рат би могао имати исте конесквенце. Улог, дакле, тешко да може бити већи.

Да ли ће Кина ускоро постати највећа глобална економија?

У очигледном покушају да смањи јавне амбиције за њену будућу улогу у глобалној економији, и притиске у виду уступака у трговинском рату, недавно је публикован извештај (пекиншког) Центра за истраживање развоја Државног савета, који потенцира да ће САД ће остати једина глобална економска суперсила на свету до 2035, иако ће улога Кине у светском економском окружењу постати важнија. У документу се не адресира директно ривалство између Кине и САД, и видан је покушај да се пројектује релативно ниска улогу Кине у наредне две деценије. Иначе, често се претпоставља да ће Кина престићи САД као светску економију број један, или ће барем стећи исти престиж као глобална економска суперсила, у наредној деценији. Стандард Chartered Bank предвидио је у јануару 2019. да ће Кина престићи САД као највећу светску економију већ током 2020-их. Према извјештају ДРЦ-а, америчка економија ће остати доминантна до 2035. исте године, коју је кинески председник Кси Јинпинг издвојио на 19. Националном конгресу Комунистичке партије Кине у октобру 2017, када ће Кина постати „у основи модернизирана” земљи”. Иако Кси-јев говор који се односи на 2035. није укључивао специфични циљ БДП-а, сматра се да је то тачка у којој је очекивао да ће величина кинеске економије вероватно надмашити америчку. Иако ће САД остати врхунска економија, „глобална економска тежина ће се помакнути из Америке и Европе у Азију” до 2035. Додаје се да јуан неће изазвати доминантну позицију америчког долара у међународном систему новца и да Шангај неће заменити Лондон или New York као кључне глобалне финансијске центре у периоду до 2035.

С друге стране, Америка наставља агресивно. „Stand for America” think-tank коју је почетком 2019. основала бивши амбасадор САД у УН Nikki Haley описала је Кину као „највећу страну претњу Америци”. Кина је описана као „комунистичка диктатура која је можда највећи кршилац људских права на

свету'. Додатно, по њима, „Кина се бави непријатељским трговинским праксама, краде америчку интелектуалну својину и манипулише својом валутом рад стварања компаративних предности против америчких компанија. Такође се наводи да „Кина агресивно шири своју војску, преузима острва у азијским водама и опасно проширује свој индустријски досег у све крајеве света. Стога, Америка мора гледати на Кину као на ривала - често и непоштеног - а не само на још једног трговинског партнера с којим лако можемо сарађивати” (Choi, 2019).

У сваком случају, не може се избећи закључак да цео покушај САД да утиче на економско понашање Кине свакако има везе са четворо-деценијским снажним растом те економије који би је ускоро могао довести до позиције број један у свету. Наиме питање је само које године ће економија Кине постати глобално водећа, а не да ли ће се то десити. 'Проблемом' скоро назауостављивог економског раста Кине, и наравно реперкусијама истог на међународни поредак, све чешће се баве познати теоретичари међународних односа, као и (не)владине институције, на Западу. Најугледнији међу њима, попут Алфреда Мекоја, Џона Миршајмера или Бари Бузана, сматрају да ће снажан привредни успон Кине, који им се чини тешко устављивим у догледно време, пореметити тренутни баланс снага, односно доминацију САД, прво у Источној Азији, а потом и глобално. Међу политичким елитама на Западу, после Брежита и победе Трампа, све се чешће поставља питање да ли је наступио крај либералног међународног поретка (Пах Американа) успостављеног 1945. Посебно је интензивна дебата да ли ће се САД суочити са тзв. секуларном (дугогодишњом) стагнацијом. Од почетка овог века просечни годишњи раст БДП-а САД износи 1,8%, двоструко спорије од раста у другој половини 20. столећа, што је доминатно условљено снажним успоравањем повећања продуктивности. Дobar део проблема привреде САД је у недовољним иновацијама и последично инвестицијама корпорација, у неадекватним квалификацијама радника, те са дугорочном неодрживости пензионог и система здравствене заштите (услед наглог старења популације). У питању су структурни проблеми, и мало је вероватно да се ту направе снажни помаци у наредних пет до десет година (потребно је време за промену образоване политике, нпр. од друштвених ка техничким наукама). Експанзивна монетарна политика у дужем временском периоду практично гарантује појаву великих 'мехура' (на берзама) и опасног повећања леварица, односно задужености, компанија. Додатни проблем је раслојавање америчког друштва које прети да угрози његове базичне темеље. Наиме, реални медијални доходак домаћинстава у САД није се битније променио од средине 1970-их. Имајући све ово у виду, чини се да је све извесније да је свет пред уласком у неку врсту мултиполарног међународног поретка (Николић, 2014).

Гостујући недавно на кинеској глобалној телевизији, CGTN, Дејвид Долар, водеће име међу западним познаваоцима економије Кине, лаконски је изговорио да ће за деценију америчка привреда изгубити светски примат. Истог става је као и Нобеловац, истакнут по теорији привредног раста, Мајкл Спенс, као и Џим О' Нил, аналитичар који је сковао чувени акроним: BRIC

(цигла) за четири многољудне брзо растуће привреде (Бразил, Русија, Индија, Кина). Он потенцира да Кина више није искључиво индустријска сила, од 2010. кинески потрошачи су додали око 2,900 милијарди долара светској економији, која сада зависи од транзиције од индустрије ка домаћој потрошњи у најмоглољуднијој земљи (O'Neill, 2018).

Није мало ни оних који већ деценију или две стално најављују крах кинеске економије. Можда је најупечатљивији пример Гордона Чанга са својом чувеном књигом из 2001: *The Coming Collapse of China*, у којој он тврди да ће скривени тешко наплативи зајмови великих кинеских државних банака угрозити темеље финансијског и привредног система земље и оборити комунистичку власт у 2006. Потом је померио тај догађај на 2011, те на 2012, 2016. и 2017, уништивши свој кредибилитет.¹⁴

Ипак, глас оних који сматрају да ће се Кина пре или касније суочити са сломом, има све мањи утицај међу експертима, како економистима, тако и теоретичарима међународних односа. Највећи ауторитет међу њима, већ поминути Џон Миршајмер, сматра да ако се кинески раст настави (чак и са лаганим успоравањем), што он сматра највероватнијим исходом, САД ће се суочити са геополитичким такмацем, много озбиљнијим него што је то био Совјетски Савез. Оно што он, као припадник школе (офанзивног) реализма, види као неизбежан исход је понављање политике 'containment-a' (запрецавање), овога пута према Кини, и то по могућству у сарадњи са наследницом СССР-а: Русијом (Mearsheimer, 2016).

У суштини, питање више није да ли ће кинеска економија престићи америчку, већ само када! По многима, ово је блиско нивоу извесности да ће Индија постати најмоглољуднија земља већ 2023. По IMF (2019) и World Bank (2019) оцењени раст БДП-а Кине у 2018. износио је 6,6%, што је више него двоструко брже од иначе доста успешне године за америчку привреду (расла по стопи од 2,9%, најбрже у 21. веку). У складу са економски растом, односно нешто виши од њега, су раст инвестиција и промета у малопродаји, што указује на здраве основе економије 'Средњег Краљевства' (ово 'средње' у кинеској митологији у ствари значи 'најважније' јер је изнад само небо, односно Бог). Оптимизам у Кини поткрепљен је и фактом да је урбанизација далеко од краја је се процењује да ће у наредним деценијама стотине милиона сељака прећи у градове (и тиме попунити тражњу за релативно јефитном радном снагом). Додатно, сервисни сектор је у снажном порасту, постоји квалитетан хумани капитал због огромног улагања у образовање последњих година, док се стално побољшава квалитет извоза (јер је снажно унапређена иновативност кинеске индустрије).

Пројекције ММФ-а указују да кинески БДП 2019. већ чини две трећине америчког, а по БДП-у по куповној моћи Кина је за 28% већа (ИМФ, 2018). Да би израчунали годину када ће економија Кине постати водећа на свету пошли смо од конзервативних пројекција. Прво смо се служили ММФ-овим проценама номиналног раста БДП-а за Кину и САД закључно са 2023. Потом смо претпо-

¹⁴ <http://nationalinterest.org/feature/chinas-coming-revolution-16300>

ставили да се стопа номиналног раста из 2023. задржи у наредним годинама, а затим алтернативно претпоставили да ће нонималне стопе раста БДП-а обе земље бити идентичне у петогодишњима 2018-23. и 2023-2028. По овим релативно једноставним, али проценама која тешко може значајније да одступа од реалности (осим у случају економског слома једне од две државе), Кина вероватно 2028. постаје највећа привреда на планети, и то мерено тржишним курсевима (по првом израчунавању она те године чини 99%, а по другом 103% америчког БДП-а). Ако као параметер узмемо куповну моћ јуана и долара, 'Средње Краљевство' исте године има БДП који је за 85% већи од америчког, а у следеће три године привреда Кине постаје двоструко већа. Затим се разлика додатно повећава гледајући оба индикатора укупне привредне активности. Имајући у виду да је 2012. кинески извоз постао највиши у свету, да је годину затим индустријска производња преузела глобални примат, да је 2014. по БДП-у по куповној моћи мајмогљуднија земља престигла САД, те да је 2018. Кина постала највеће малопродајно тржиште на свету, моменат достизања статуса глобалног лидера по БДП ће бити само један од постигнутих рекорда. Међутим, симболички можда најважнији, јер је тај статус, из којег се неколико деценија потом изродила глобална доминација, већ од краја 1870-их припадао Америци, која је тада, захваљујући многољудности, као и данас Кина, престигла Британију (Николић и Петровић, 2014).

Није прошло незапажено да је октобра 2018, отварајући 19. конгрес Комунистичке партије Кине, председник Си Ђинпинг обећао је да ће земља до 2035. имати потпуно модерну економију, а до 2049. достићи статус земље са високим дохотком (симболично на стогодишњицу револуције). Чак и ако би раст БДП-а у Кини постепено успорио на 2% до 2049. године, просечна стопа од 2019- до тада би износила најмање 4%, дупло више од америчког очекиваног дугорочног (30-годишњег) раста. Имајући у виду да је пре само 19 година кинеска економија била на 12% америчке, а по куповној моћи на 36%, јасно је о каквом се економском и друштвеном расту и развоју ради. Наиме, никада у историји човечанства једна држава није остварила четири деценије тако брзог и практично револуционарног преображаја, од државе у којој је добар део људи био на ивици глади, до земље која се чак и у високо софистицираним технологијама, нпр. вештачкој интелигенцији, приближила САД и престигла земље Западне Европе. Кинези више нису они који копирају, они су они који полако узимају примат по броју патената, и чини се да је све извесније да је Кина на путу да постане светски лидер и у области иновација (Johnson & Ruane, 2018).

По већини угледних економиста кључно питање за одрживост рапидног кинеског раста је да ли ће та земља бити у стању да се одврати од монетарно фискалних стимуланса као главних покретача раста. То би креирало услове за економски циклус самоодрживих инвестиција и потрошње. Компанијски догови и даље снажно расту (као и тешко наплативи кредити, а уз њих и 'промашене инвестиције'), по многим западним аналитичарима неодрживо, и кључне реформе се често одлажу. Огромна државна предузећа креирају половину свих инвестиција и запошљавају четвртину радне снаге, стварајући тек петину БПД

Кине (уз тек десетину извоза земље) што је главна дисторзија у алокацији капитала. Јасно је да би без снажних инвестиција, добрим делом преко тих предузећа, економија снажно успорила. Наиме, потрошња не може да расте довољно да би надоместила потребан допринос расту БДП, јер су инвестиције (и нето извоз) још увек његов велики генератор. Многи западни аналитичари сматрају да ће крах бити природна последица огромних промашених инвестиција и масивне креиране ликвидности. Међутим, аргумент оних који оспоравају овакву могућност је то да је, иначе огроман, приватни дуг (пре свега компанијски) потпуно покривен депозитима, што уз одсуство спољне задужености, онемогућава финансијску кризу, барем у кратком и средњем року (Николић и Петровић, 2019).

С монетарном експанзијом индиректно су повезани напори Кине да интернационализује своју валуту. Почетни резултати још увек скромни, добрим делом због тога што би могућности вођења каматне и курсне, односно монетарне, политике, због евентуалне пуне конвертибилности јуана, знатно лимитирале проактивну, кензијанску, економску политику Пекинга. Наиме, контрола резервне светске валуте дозвољава САД да ужива ниже каматне стопе приликом задуживања, те да одлаже негативне економске ефекте због трговинског дефицита (преко 80% свих финансијских трансакција широм света се изводе у доларима, 87% тржишних трансакција у страној валути, док је три петине светских девизних резерви у доларима). Истина, Кина је већ постала језгро 'југ-југ' трговине и инвестициона база, заменивши Јапан и САД. Ово указује на потенцијално нови шаблон географије светске трговине, где би у Источној Азији могао бити базиран систем трговања са јуаном, који би постао 'немачка марка' Азије.

Инвестиције су неоспорно главни покретач раста, чинећи чак 45% БДП 2018, и поред успоравања од краја 2013. (Џонгдинг, 2018). Са таквом уделом инвестиција у БДП-у, и самим тим способношћу земље да се одрекне тренутне потрошње у корист штедње, и америчка и српска (и свака друга) економија (које сада имају више него двоструко ниже учешће инвестиција у БДП) би остваривале стопе раста сличне кинеским. Експанзивна фискална и монетарна политика, која се, пре свега, огледа кроз рапидан раст јефтиног кредитирања (добрим делом према државним компанијама), који је бржи од економског раста, ће извесно остати снажан инструмент владе у Пекингу у постизању циљаних високих стопа раста. Наиме, обимни кредити и фискални стимуланси одржавају многе фабрике и градилишта, и значајно успоравања раста услед њихове ликвидације, односно последични ризик социјалних немира, је нешто што није спојиво са идеолошким утемељењима владајуће партије.

Рецентна студија ММФ о кинеском финансијском систему позива на опрез због масовног и брзог раста финансијске активе, у односу на величину привреде, и указује на потребу за специфичним реформама у систему, али ничим не показује да је крах на видику.¹⁵ Извештај ММФ-а закључује да би

¹⁵ Финансијска имовина у Кини скочила је са 270% БДП-а у 2010. на око 470% у 2016, посебно у 'сивом' делу финансијског сектора. Кредитирање је расло знатно брже од БДП-а, а питање које

Кина требало да смањи притиске на финансијски систем који настоји да држи корак са планираним растом БДП-а. Међутим, у провинцијама где су званични циљеви раста највећи, као што су Чонкинг или Гванџоу, инвестиције су снажно повезане са развојем кинеске Иницијативе за пут ‘појаса свиле’, а њихови инвестициони циљеви су повезани са будућим растом националног дохотка (Rowley, 2018).

Удео кинеског БДП-а (по тржишним ценама и по куповној моћи) у америчком БДП-у 2000-2028.

	2000	2008	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024	2025	2026	2027	2028
ГДП	11.8	31.3	65.6	66.0	69.4	72.6	75.9	79.4	83.0	86.7	90.6	94.7	99.0
ГДП ППП	36.0	68.4	123.4	127.8	133.3	138.9	144.7	150.8	157.0	163.5	170.3	177.4	184.8

Израчунато на основу базе података и пројекција ММФ-а (IMF, October 2018).

Стопе након 2023. су идентичне номиналним стопама раста у тој години.

Поставља се питање какве су импликације кинеског успона за либерални поредак под америчким вођством. Јасно је да Кина жели да игра централну улогу у стварању инклузивног и правичнијег глобалног поретка који је усклађен са њеним националним интересима и погледима на свет. Ово може бити реализовано само уколико се земља попут Кине, са новим статусом, види као легитимна у очима других нација. Ахилова пета кинеске спољне политике је, дакле, политички легитимитет. Нпр. ризик по спољни легитимитет је најочигледнији у случају провокативног става Кине у Јужном кинеском мору, која прети да угрози њен статус као одговорне глобалне силе. Ауторитарност режима, односно слабе институције такође су проблем за легитимност кинеског захтева за већом глобалном улогом.¹⁶

Поред тога, Кина још увек води протекционистичку економску политику, субвенционише монополска државна предузећа, држи затвореним тржиште услуга. Истина, Кина сарађује са САД по питањима глобалним климатских промена, вируса еболе и нуклеарног програма Северне Кореје¹⁷, али је то далеко од довољног (одржавање престижних међународних скупова као што су Г-20 и летње, и ускоро зимске, Олимпијаде, такође неће оставити дојам на Запад какав Кина жели). Кинеска војска, која је успоставила своју прву логистичку базу у Цибутију, снажно јача посебно своје ‘асиметричне’ капацитете према САД, и све су чешћи захтеви за изградњом формалних савеза, чиме би додатно била цементирана позиција Кине као глобалне силе (Economy, 2017).

се поставља јесте да ли је величина финансијског система Кине већа од онога што је потребно другој највећој економији на свету. Свакако да је централно постављен циљ да се удвостручи величина националног дохотка између 2010. и 2020. проузроковао експанзију кредитирања, што је заједно са контролом одлива капитала из земље, надувало вредност актива (некретнина, акција). Чињеница да је толико кинеских предузећа (и девизних резерви) у државним рукама чини евентонли пакет спашавања лакшим него у потпуно тржишним економијама.

¹⁶ www.economywatch.com/features/Is-Chinas-World-Order-Role-Exaggerated0901.html

¹⁷ Мада је трговински рат смањио шансе за денукларизацију корејског полуострва, јер је ту улога Кине кључна. Стратегија „максималног притиска” може бити ефикасна само ако Пекинг наступа са строгим санкцијама према Пјонгјангу, које се већ чини да омекшавају (Goldstein, 2018).

Ипак, и поред снажног економског раста Кине који ће захваљући неминовном јачању милитарних капацитета претварати у геополитички утицај, САД ће извесно и током 20-их година овога века остати водећа глобална сила и то захваљујући снажној дипломатији и мрежи савезништава у свету, војној супремацији и доминирајућем обрасцу масовне културе (Николић, Петровић, 2017б).

White (2019) потенцира да амерички званичници - попут недавно потпредседника Мике Пенцеа у Минхену - често говоре као да је проблем Америке с Кином везан за специфичне кинеске политике, као што су експанзивне поморске тврдње и предаторске економске политике. Ако је тако, успех би једноставно значео убедити Пекинг да одустане од ове политике, и онда ће све опет бити добро. Али ова специфична питања више нису прави покретач америчко-кинеског ривалства, већ су они само симптоми далеко већег спора са много већим улогом за обе стране, над којим од њих доминира Источна Азија. Једноставно, Америка жели да остане преовлађујућа снага Источне Азије (најнапредније и најдинамичније регије на свету), а Кина жели да заузме њено место. У поређењу са тим, спорови око поморског права или интелектуалне својине су све мањи. Друга ствар коју треба схватити је снага Кинеза у одлуци да победи на овом такмичењу. Она произилази из њиховог дубоког осећаја земље каква је Кина. Дакле, Кинези одлучни да избаце Америку из свог региона и заузму његово место. Трећа ствар коју треба схватити је моћ Кине. То је најјачи противник с којим се Америка икада суочила и која постаје све јача. Као и свака земља, темељи њене моћи су њена економија, која ће готово сигурно релативно брзо престићи Америку. Наравно, Кина има озбиљне економске, политичке и друштвене проблеме, али претпоставити да ће то зауставити њен поход ка 'трону' је чиста жеља. Тако је и претпоставка да се економска тежина Кине - и њена брзо растућа технолошка експертиза - неће превести у значајну дипломатску тежину и војну моћ. Ништа од тога не значи да ће Кина ускоро „владати свијетом”, али све ово чини Кину истински застрашујућим противником, и то изазива дубока питања о томе да ли Америка може веродостојно очекивати да ће успети у очувању старог поретка под водством САД-а у Азији.

Као и стари хладни рат, такмичење са Кином у Азији ускоро ће постати, пре свега, војно такмичење. Америка не мора ићи у рат с Кином да би је победила, али мора увјерити Пекинг да је вољна и способна да то учини - баш као што је морала уверити Совјете у исту ствар. И поставља се фианлно питање: да ли је Америка тако одлучна да задржи изазов Кине и сачува своје вођство у Азији, односно да је спремна да се бори у великом рату - сасвим могуће нуклеарном - да то учини? Ако не, Америка неће победити у овом новом хладном рату, а ако неће победити на овом такмичењу, онда је можда боље не почињати га (White, 2019).

На крају, индикативне су речи, по многим идеолога 'Трампизма', Стива Бенона који сматра да су у светском поретку формираном од стране САД после 1945. Западна Европа и Кина (од 1972) имале улогу да помогну америчку стратегију 'сузбијања' СССР, а да се после краха Варшавског пакта систем

мора рекалибрирати, јер Вашингтон више не осећа потребу за субвенционисањем Брисела и Пекинга. Остаје дакле кључно питање да ли тренутне провокативне акције Вашингтона према Кини и ЕУ наговештавају да 'hawks' (јастребови), попут Бенона, полако преузимају спољну политику Америке и какве би то импликације могло да има по стабилност у међународним односима.

Литература:

1. Bloomberg - Mayeda Andrew, 2019. Deal or No Deal, Trump Trade War With China Scars Global Economy. Bloomberg, March 7, 2019
<https://www.bloomberg.com/news/articles/2019-03-07/deal-or-no-deal-trump-trade-war-with-china-scars-global-economy?srnd=premium-europe>
2. Choi Martin, 2019. China is biggest foreign threat to America,' says action group set up by former US ambassador to UN Nikki Haley. South China Morning Post 27 Feb, 2019.
<https://www.scmp.com/news/china/diplomacy/article/2187886/china-biggest-foreign-threat-america-says-action-group-set>
3. Economy Elizabeth, 2017. Beijing Is No Champion of Globalization. The Myth of Chinese Leadership. Foreign Affairs, January 22, 2017.
<https://www.foreignaffairs.com/articles/china/2017-01-22/beijing-no-champion-globalization>
4. Eichengreen Barry, 2018. The Economic Consequences of Trump's Trade War. Project-Syndicate, Jul 12, 2018. <https://www.project-syndicate.org/commentary/economic-consequences-of-trump-trade-war-by-barry-eichengreen-2018-07?>
5. Goldstein Lyle, 2018. America Must Choose Between a Trade War or a North Korea Deal. National Interest, June 28, 2018, <http://nationalinterest.org/feature/america-must-choose-between-trade-war-or-north-korea-deal-24572>
6. Gros Daniel, 2018. Are China's Trade Practices Really Unfair?
7. Project-Syndicate, Dec 5, 2018. <https://www.project-syndicate.org/commentary/china-unfair-trade-narrowing-competitiveness-gap-by-daniel-gros-2018-12>
8. IMF, 2019. World Economic Outlook Update, January 2019: A Weakening Global Expansion (January 21, 2019). <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2019/01/11/weo-update-january-2019>
9. Johnson Simon & Ruane Jonathan, 2017. China, the Innovation Dragon. Project-Syndicate, Dec 29, 2017 <https://www.project-syndicate.org/commentary/china-global-innovation-leader-by-simon-johnson-and-jonathan-ruane-2017-12>
10. Leonard Jenny & BLOOMBERG, 2019. U.S., China Are Close to a Trade Deal—but the Trade War Could Continue. Fortune, March 5, 2019
<http://fortune.com/2019/03/04/trade-deal-tariffs-united-states-china-donald-trump-xi-jinping/>
11. Mearsheimer J, 2016. Crouching Tiger: John Mearsheimer on Strangling China & the Inevitability of War. DeathByChina, .Published on 9 Mar 2016.
<https://www.youtube.com/watch?v=yXSkY4QKDIA>
12. Nikolić Goran, 2018. Katastrofa na pomolu: Globalni trgovinski rat. Nedeljnik, 13.7.2018. <http://www.nedeljnik.rs/velike-price/portalnews/katastrofa-na-pomolu-globalni-trgovinski-rat/>
13. Nikolić Goran, 2014. Kada će kineska ekonomija prestići američku? (str. 26-33). Ekonomija krize, Arhipelag & IES, 2014. Beograd

14. Nikolić Goran i Petrović Predrag, 2017. „Novi međunarodni multilateralni poredak na pomolu: Zaoštavanje borbe za prevlast (ekonomski i geopolitički aspekt)”; Kultura Polisa, br. 33/2017. (str. 293-305)
15. Nikolić Goran i, Petrović Predrag, 2019. „Poluskriptivni ekonomski fenomeni? Arhipelag, Beograd, 2019.
16. O'Neill Jim, 2018. China's Irresistible Rise. Project-Syndicate, Jan 30, 2018
<https://www.project-syndicate.org/commentary/china-2017-gdp-growth-by-jim-o-neill-2018-01>
17. Pei Minxin, 2019. Why a US-China Trade Deal Is Not Enough
18. Project-Syndicate, Feb 18, 2019. <https://www.project-syndicate.org/commentary/us-china-trade-deal-security-by-minxin-pei-2019-02>
19. Roach Stephen, 2019. Misreading Chinas Strength
20. Project-Syndicate, Feb 24, 2019. https://www.project-syndicate.org/commentary/china-has-upper-hand-against-trump-by-stephen-s-roach-2019-02?a_la=english&
21. Rodrik Dani, 2018. How To Avoid a Trade War. Project-Syndicate, Jul 10, 2018.
<https://www.project-syndicate.org/commentary/china-europe-reaction-trump-trade-tariffs-by-dani-rodrik-2018-07>
22. Rowley Anthony, 2018. China's economy is not going to crash any time soon, despite the frequent alarm bells. South China Morning Post, 23 February, 2018.
www.scmp.com/comment/insight-opinion/article/2134427/chinas-economy-not-going-crash-any-time-soon-despite
23. Tang Frank, 2019. United States to remain sole global economic superpower until 2035, Chinese government think tank says. South China Morning Post, 12 February, 2019,
<https://www.scmp.com/economy/china-economy/article/2185865/united-states-remain-sole-global-economic-superpower-until>
24. Wang Orange, 2019, China to make forced technology transfer illegal as Beijing tries to woo back foreign investors. South China Morning Post, 6 March, 2019.
<https://www.scmp.com/economy/china-economy/article/2188885/china-make-forced-technology-transfer-illegal-beijing-tries>
25. White Hugh, 2019. Can the US win the new cold war with China? Not without risking a nuclear war. , South China Morning Post 6 Mar, 2019
<https://www.scmp.com/comment/insight-opinion/united-states/article/2188648/can-us-win-new-cold-war-china-not-without>
26. World Bank, 2019. Global Economic Prospects, January 2019.
<https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/31066/211386-Ch01.pdf>
27. Yao Aidan, 2019. China s economy hasn't hit bottom yet. The good news is that it will in the next quarter. South China Morning Post, 28 Feb, 2019
<https://www.scmp.com/comment/insight-opinion/article/2187769/chinas-economy-hasnt-hit-bottom-yet-good-news-it-will-next>
28. Yongding Yu, 2019. Releasing the Renminbi Project-Syndicate, Feb 28, 2019.
<https://www.project-syndicate.org/commentary/china-us-trade-negotiations-renminbi-depreciation-by-yu-yongding-2019-02>
29. Yongding Yu, 2018. Has China's Economic Growth Finally Stabilized? Project-Syndicate, Jan 2, 2018. <https://www.project-syndicate.org/commentary/china-prospects-slower-investment-growth-by-yu-yongding-2018-01>
30. Zheng Sarah 2019. Donald Trump launches charm offensive, calling Liu He one of the world's 'most respected men'. South China Morning Post, 1 February, 2019.
<https://www.scmp.com/news/china/diplomacy/article/2184644/us-china-trade-talks-become-theatre-liu-finds-himself-focus>

31. Zheng Sarah & Huang Kristin, 2019. China and US upbeat on progress after Washington trade talks. South China Morning Post, 1 February, 2019.
www.scmp.com/news/china/diplomacy/article/2184590/china-says-washington-trade-talks-were-frank-and-made-important

TRADE WAR OF THE US AGAINST CHINA: ECONOMIC OR GEOPOLITICAL CONFLICT?

Summary: The trade war, whose main manifestation is the raising of US tariffs on Chinese imports, but the most important part of which is a partial blocking of exports of high-tech American high-tech products and technologies in China, is probably the last serious US strategic action. Eventual failure, or partial success, would mean that the technological catch-up of the world's two largest economies is inevitable, and that America's ability to dominantly shape the global order will be drastically narrowed, first of all in favour of China in the coming decades. As the Cold War was, in fact, a war with other means, a trade war could have the same consequences.

Thus, even if a comprehensive agreement is reached, the problems will continue, as the trade war is least about a trade. It is a manifestation of the escalation of strategic competition between the two powers. In the end, both countries are willing to sacrifice their mutual economic relations, because the risks posed by the opposing national interests (and ideologies) begin to outweigh the benefits of cooperation. Namely, there is growing consensus in the US that China is the most serious long-term security threat faced by the country, and trading with a geopolitical rival is a dangerous business.

Key words: The trade war, tariffs, technology, the global order, The US, China

ИМПЛИЦИТНИ МОДЕЛИ ОРГАНИЗОВАЊА ИНВЕСТИЦИОНИХ ПРОЈЕКТА У ОКВИРУ САРАДЊЕ ИЗМЕЂУ СРБИЈЕ И КИНЕ

посматрани кроз димензије Хофстедеовог модела културе

Сажетак: *Циљ овог истраживања је да се укаже на експлицитне и имплицитне нивое процеса* придруживања Србије Европској унији, као и да се укаже на културолошке чиниоце који утичу на различитости између два поменуто нивоа. Сарадња између Србије и Кине се од стране Европске уније посматра као процес који због начина реализовања кинеских инвестиција у Србији, може да угрози перспективу чланства Србије у Европској унији. Кинеске стране директне инвестиције се посматрају као метод транспоновања образаца културе, пракси и метода управљања инвестицијама у Србији. Модел који је коришћен у истраживању је Хофстедеов модел културе, са посебним фокусом на димензије као што су дистанца моћи и избегавање неизвесности које утиче на имплицитне моделе организовања институција и пројеката у некој земљи. Хипотеза која се тиче очекивања да ће процес придруживања Србије Европској унији довести до раста индекса дистанце моћи је потврђена, док хипотеза која се тичала претпоставки раста индекса избегавања неизвесности није потврђена. Србија се у процесу придруживања Европској унији у кретањима индекса димензија културе дистанца моћи и избегавање неизвесности приближава вредностима поменутих индекса који су типични за Кину. Такав налаз указује да и Србија и Кина, као земље високе односно умерено високе вредности индекса дистанце моћи и ниске и умерено ниске вредности индекса избегавања неизвесности утичу да префереирани конфигурациони механизам приликом спровођења пројеката буде директан надзор који обавља стратешки врх. За разлику од поменутог, Србија у спровођењу европских пројеката, нема преференције ка стварању оперативног језгра у институцијама, нити склоност ка стандардизацији вештина.

Кључне речи: Србија, Процес придруживања Европској унији, Кина, Хофстеде, имплицитни модели организовања инвестиционих пројеката

Увод

Људска друштва се без обзира на фазу развоја у којој се налазе суочавају са потребом да одговоре на шест истих питања: Каква је природа људи? Какав

* Valentina.ivanic@sbb.rs

је однос неке особе према спољној средини, укључујући ту и природу? Какав је однос неке особе према другим људима? Шта је примарна сврха људских активности? Како људи доживљавају простор? Какав је однос људи према времену? (Adler, 2008: 23). Различитост људских друштава се испољава кроз различитост одговора на напред наведених шест питања. Разумевање мотива за различитим одговорима на напред постављена питања објаснили су аутори који су се бавили откривањем димензија модела социјеталне културе (Kluckhohn i Strodbeck, 1961). Један од најцитиранијих аутора у области друштвених наука, посебно у области међукултуралних односа је Хофстеде (Hofstede, 2001).

Хофстедев модел културе темељи се на шест димензија социјеталне културе: дистанца моћи, избегавање неизвесности, индивидуализам вс. колективизам, маскулине вс. феминине вредности, однос према дугом вс. кратком року, допуштање вс. уздржавање (Hofstede, 2001: 501). Свака од димензија указује на могуће различитости одговора људских друштава у односу на питања за која су антрополози утврдили да су типична за свако људско друштво. У овом тексту у фокусу су димензије социјеталне културе које утичу на имлицитне моделе организовања институција и пројеката у некој земљи: избегавање неизвесности и дистанца моћи.

Проблем истраживања

Уколико се жели сагледати однос између Кине и Србије, тада је упутно сагледати природу односа Кине са Европском унијом, регионалном економском интеграцијом чији члан Србија жели да постане, а потом и однос Кине према Балкану. Присуство кинеских инвестиција у Европи се све више посматра са аспекта геополитичких ризика за саму Европу, а све мање као шанса за њен развој (Јакоро, 2017: 7). Веома је мало истраживања која треба да осветле и евентуалне дугорочне потенцијале присуства кинеских инвестиција не само у Европи, већ и земљама које претендују да буду њене чланице.

Након 2004 године и пријема у Европску унију земаља Централно источне Европе (Пољска, Чешка, Словачка и Мађарска) дошло је и до премештања производње ка овим земљама из Немачке и формирања „Немачког и европског централно источног производног језгра“ (Stoellinger, Stehrer, 2015). Нови производни центар у Европској унији представља „заједничку геоекономску производну платформу Немачке и делимично Аустрије, а центар те платформе се налази у четири земље Вишеграда (В4): Пољска, Чешка, Мађарска и Словачка“ (Јакоро, 2017: 8).

И поред чињенице да Немачка и „Немачко Централно Источно Производно Језгро“ заузимају водећу позицију у односима са Кином, Кина показује све већу заинтересованост и за билатералне ангажмане са земљама Југоисточне Европе. Кина је 2012 године своја интересовања за регион Југоисточне Европе (у даљем тексту ЈИЕ) изразила кроз формулисање новог оквира сарадње са 16 земаља Централно источне и Југоисточне Европе, под називом „Оквир сарад-

ње 16+1“. Чињеница је ипак да ни једна од земаља Западног Балкана нема припремљену стратегију сарадње ни са „Пут и појас“ иницијативом као ни са иницијативом „16+1“ (Наскај, 2018, р. 5). Аутори указују на дугорочне интересе које Кина жели да оствари кроз механизам „16+1“ и они се тичу спремности Кине да своје инвестиције усмерава ка секторима: аутомобилске индустрија, авијације, производње машина и роботике, производње опреме за железнице, превозних средстава са малим утрошком енергије и ка сектору информацио-них технологија (Wubbeke et al. 2016: 6).

Земље Западног Балкана, Кина види као део „трговачког блока“, тзв. „16+1“ платформе коју чини 16 држава Централне и Источне Европе и Пекинг. Већина аутора поменути платформу перципира као „врата“ која Пекингу треба да омогуће улазак на европско тржиште (Lagaz i Vit, 2017: 3). Брисел, међутим, институционалну сарадњу између Кине и земаља Централне и источне Европе у оквиру иницијативе „16+1“ посматра са резервом и сумњом (Наскај, 2018: 4).

Иако се иницијатива „16+1“ темељи на 12 циљева усвојених у Варшави, не постоји још увек ни један званични механизам процене мера и утицаја наведених циљева на укупан социо економски развој сваке од земаља потписника Иницијативе. Наводно оставља простор истраживачима да креирају кохерентан истраживачки оквир са циљем мерења напретка у остваривању сваког од поменутих циљева иницијативе „16+1“ али и трошкова и добити које спровођење пројеката у оквиру исте има на укупан социо економски развој сваке од потписника исте.

Истраживачки проблем који се на основу напред наведеног намеће тиче се потребе да се Европска унија одреди у односу на начине на које Кина реализује своје пројекте у оним земљама Западног Балкана које су најближе чланству у Европској унији. Наиме, кинеске фирме које инвестирају у помену-те земље су државне, преферирају централизоване моделе управљања, ослањајући се на инструкције државе, уместо на европски модел тржишног доношења одлука, утемељен на транспарентности.

Забринутост Европске уније када су у питању Црна Гора, Србија и Македонија и присуство кинеских инвестиција у истима, тиче се утицаја које начин на који се кинески пројекти спроводе (недостатак транспарентности, могућности за развој корупције, брзог спровођења пројеката, изостанка студија изводљивости, страха од стварања локалних корупционих мрежа, са крајњим исходом да се наруше већ створени принципи тржишне привреде), а рефлектују се кроз успоравање поменутих земаља у стварању услова за развој функционалне тржишне привреде, а тиме и продужавање рокова за чланство у Европској унији.

Предмет истраживања

Важно је указати и на перцепцију истраживача да Кина посматра Западни Балкан пре свега кроз односе са Србијом (Lagaz i Vit, 2017: 4). Наиме, присуство Кине у Србији, која има тржиште минорне величине када је Кина у пи-

тању, мотивисано је потребом да се преко Србије, Кина позиционира на Западном Балкану, а потом преко Западног Балкана и на Европском тржишту.

Веома је важно указати и на различитост приступа које Кина има према Западном Балкану у односу на оне које има са другим европским државама. Разлог другачијег приступа Кине сарадњи у области инфраструктурних пројеката са Србијом у односу на земље В4 може се објаснити нижом културном дистанцом која постоји између Кине и Србије у односу на ону која постоји између Кине и земаља чланица Европског производног језгра. Када је у питању само спровођење кинеских инфраструктурних пројеката у Србији посебну улогу у објашњавању начина на које се спроводе и могући утицај тог спровођења на перспективу чланства Србије у Европској унији, потребно је као модерирајуће варијаблу увести „избегавање неизвесности“ и „дистанцу моћи“ као димензије социјеталне културе.

Кинеске компаније, како указују кинески истраживачи треба да уче како да преговарају и планирају велике инфраструктурне радове, технички дизајн, правни оквир будући да је скоро свака од поменутих области покривена неком од правила Европске уније (Наскај, 2018: 5). Аутори сматрају да кинески менаџери треба да „уче из својих претходних грешака“ те да на основу истих буду упућени у проблеме које може да изазове нуђење ниских цена, ниска свест о владавини права, слаб менаџмент (Lihua, 2017).

Како би се сагледала мера у којој кинеске инвестиције у инфраструктуру у Србији утичу на процес придруживања Србије Европској унији, потребно је указати на разлике у европском и кинеском разумевању инфраструктурног развоја и утицаја тог развоја на свеукупан социо економски развој друштва.

У фокусу просторног одређења предмета истраживања је Србија. Када је у питању дисциплинарно одређење предмета истраживања, у фокусу су димензије социјеталне културе Србије Кине и њихов утицај на поимање важности инфраструктурних пројеката за укупан социо економски развој неке земље. Временско одређење предмета истраживања кореспондира појављивању иницијативе „16+1“. Волумен кинеских страних директних инвестиција у Србији, посматра се не само као показатељ ниске културне дистанце, већ и као модел транспоновања модела и пракси управљања, различитих од европских према којима Србија с обзиром на перспективу чланства у Европској унији, треба да стреми. Временско одређење предмета истраживања када су у питању промене димензија социјеталне културе Србије и Кине (дистанце моћи и избегавања неизвесности) односи се на период од 1971 до 2016 године.

Преглед литературе

Аутори се слажу да „димензије културе Хофстедеа утичу на кључне аспекте трансформационих процеса у земљама Источне Европе, као што су брзина, правац и динамика процеса европских интеграција, усвајање комунитарног права Европске уније, али и спровођење реформи које се тичу новог начина управљања јавним сектором (Eriksen, 2007: 342). Чињеница је да Ерик-

сен (Eriksen) указује и на „системске разлике“ које постоје између западних и источно европских земаља, те да се прве одликују ниском дистанцом моћи, вредностима индивидуализма и мањим степеном избегавања неизвесности у односу на источно европске земље. Потребно је указати да постоје аутори који сматрају да нови начин управљања јавним сектором у земљама Централно источне Европе није користан у реформском процесу. Прецизније, ради се о ауторима који не подржавају хипотезу конвергенције пракси управљања у земљама чије су димензије културе дијаметрално различите од димензија културе земаља Западне Европе (Goetz, 2001: 1032).

Када су у питању земље Централно источне Европе, аутори их наводе као пример земаља уколико желе да мењају своје институционалне структуре, морају да развијају капацитете не само да спроводе политике, већ да их и креирају. Способности за креирање политика, али и за спровођење политика у наведеној групи земаља су „екстремно слабе“ према Јангу (Young). Исти аутор указује на важност и потребу да се сагледају разлози неуспешности „процеса институционалне трансплантације у земље Балкана“ (Young, 2006).

Неолиберална школа сматра да улагања у велике инфраструктурним радове (Atoyan et al. 2017: 49) могу да се реализују тек онда када се успешно спроведу и заврше структурне реформе, те након што се креирају макроекономске политике које би могле да стимулишу економски раст, а на тај начин и да убрзају процес конвергирања прихода земаља које се суочавају са великим инфраструктурним проблемима ка приходима земљама које су у инфраструктурном смислу развијене.

Неолиберални аналитичари (Atoyan i Benedek, 2018) сматрају да недовољно развијена инфраструктура земаља Западног Балкана представља препреку расту продуктивности, интегрисању у глобалне трговинске ланце, али и за побољшање атрактивности региона за прилив страних директних инвестиција. Оно што према аналитичарима Међународног монетарног фонда недостаје земљама Западног Балкана је институционални оквир који би омогућио „управљање, селекцију, спровођење али и мониторинг инфраструктурних пројеката“. Такав институционални оквир у земљама Западног Балкана, посебно онима које се перципирају као земље чија перспектива чланства у Европској унији је извеснија, иако постоји, није функционалан.

Када су у питању јавне набавке роба, услуга и рада, према Извештају о напретку за Србију из 2018 године Европска комисија, 2018 оцењује се да је Србија „умерено“ припремљена у овој области (European Commission, 2018: 56). Очекује се да се у овој области напори усмере ка уговорима који се закључују са „трећим државама“ као и имплементација истих неоправдано не искључују конкуренцију и да буду у складу са националним законодавством као и са правним тековинама Европске уније.

Перспектива која је примернија објашњењу процеса европеанизације је перспектива кросвергенције коју је у изворном значењу дефинисао Ралстон (Ralston et al. 1993: 264). Кросвергенције вредности димензија културе из Хоф-

стеденог модела, доказује у својим истраживањима и Анђелић, Иванић и Таковић (Anđelić at al. 2012: 314).

Френсис Фукујама (Fukuyama) указује на разлике између кинеског приступа развоју инфраструктуре и тзв. Западног приступа (Fukuyama, 2015: 3). Фукујама говори о моделу који се темељи на „једном појасу“ који се састоји од железничких чворова који се протежу од западне Кине кроз Централну Азију, Европу и Западну и Источну Азију. Компонента „један пут“ састоји се од лука и опреме који имају за циљ да утичу на раст поморског саобраћаја од Источне Азије, који има за циљ да споји земље „једног појаса“ обезбеђујући кретање њихових роба преко копна, пре него два океана. Циљ иницијативе „Један појас и један пут“ јесте да се развију индустријски капацитети и тражња у земљама које су далеко од Кине. Уместо да се окреће ка коришћењу сировина, Кина се опредељује да се усмерава ка тешкој индустрији мање развијених земаља, са циљем да у истима креира тражњу за кинеским производима. Кинески модел развоја се веома разликује од тзв. Западног модела развоја, будући да се темељи на масивним инфраструктурним инвестицијама, које се реализују под покровитељством државе (путеви, пруге, електрификација, аеродроми) у намери да поменути тип инфраструктурних инвестиција убрза индустријски развој земаља корисника. Са друге стране, према Фукујама, развојне стратегије које нуде САД и ЕУ се темеље на улагањима у оснаживање жена, цивилног друштва и анти корупционе мере.

Фукујама указује на чињеницу да кинески модел успева у Кини, између осталог и због тога што кинеска влада може да контролише политички амбијент, па тако и исходе инвестирања. Питање око којих се очекује нацрт нове истраживачке агенде је шта ће се десити када се кинески инвеститори суоче са нестабилним политичким амбијентом у неким другим земљама, који не могу да контролишу, а самим тим нити да контролишу исходе својих инвестиција. На крају, након три деценије „монопола“ западног модела финансирања инфраструктурних пројеката (који је дао ограничене резултате), кинески модел финансирања се појављује као модел који представља једну од опција која може да утиче на решавање проблема „инфраструктурног јаза“ у земљама Западног Балкана (Vangeli, 2018: 16).

Са друге стране, од земаља Западног Балкана се очекује да унапреде своје капацитете када је у питању прихватање кинеских страних инвестиција, али пре свега две дилџенс праксе, ефикаснији менаџмент инфраструктурних пројеката, које се сматрају slabим тачкама од стране Европске није, а прате имплементацију кинеских инвестиција.

Од земаља Западног Балкана очекује се да разреше проблем „скривене руке тржишта“, коју Хиршман (Hirschman at al. 2015) везује за инфраструктурне пројекте. Поменути феномен везује се за ситуације у којима се трошкови и проблеми који превазилазе очекивања планера, обично решавају на начине који су нека врста креативне импровизације.

Табела 1. *Компарација Западног и Кинеског приступа сарадњи у области инфраструктуре*

	Западни, трансакциони приступ	Кинески, реалциони приступ
Кључни аргумент	Прво реформиши, гради касније	„Прво изгради пут“
Мотивација за сарадњу	Сарадња је вођена правилима	Сарадња је инспирисана визијом
Контекст	Издвојени пројекти	Шири развојени пакет
Улога државе	Подржавајућа	Водећа
Императив државе	Поштовање међународних норми	Приоритет је национални развој
Кост беневит приступ	Фокус је на трошковима	Фокус је на добитима
Очекиване добити	Монетарне (интерна стопа поврата)	Додата вредност (екстерне стопе поврата)
Кључни критеријум	Изводљивост	Добри односи (guanxi)
Селекциони процес	Компетитиван, технократски	Дискрециони, политички
Политички услови	Домаће реформе	Дипломатска подршка
Интерни услови	Правила и регулативе	Ангажовање кинеских компанија као партнера
Имплементациони механизми	Јавне набавке, тендерска процедура	Тендер или специјални закон

Извор: *адаптирано према (Vangeli, 2018.: 13)*

Хипотезе

Хофстеде је указао да вредност индекса избегавања неизвесности флукутира у периодима од 25 до 60 година. Када су у питању промене индекса избегавања неизвесности у будућности, Хофстеде је указао на његов раст, рачунајући на ситуацију да ће та будућност бити обликована постојањем великог броја супранационалних тела и сходно томе постојањем већег броја формалних структура којима ће људи бити изложени (Hofstede, 2001: 183). Како се Србија налази у процесу придруживања Европској унији, једној од регионалних економских интеграција која функционише преко супранационалних управљачких структура, очекује се да ће се током тог процеса индекс избегавања неизвесности за Србију повећати.

Када се говори о будућности дистанце моћи у свету, Хофстеде указује да ће глобализација утицати на раст индекса дистанце моћи у свету. Нарочито ће на раст овог индекса утицати чланство у супранационалним телима као и различитим типовима економских регионалних интеграција. Мале земље ће према очекивањима Хофстедеа бити више изложене расту индекса дистанце моћи, него велике. Ако се следи логика Хофстедеовог модела, очекивања су да ће индекс дистанце моћи у Србији расти. Процес придруживања Србије Европској унији посматра се од стране кинеских инвеститора као процес који би требало да им отвори „врата“ Европског тржишта. Због природе процеса при-

друживања Србије Европској унији, који прати процес усклађивања домаћег законодавства са правни тековинама Европске уније, дозвољено је поставити следеће хипотезе:

- 1) Процес придруживања Србије Европској унији доводи до раста индекса избегавања неизвесности
- 2) Процес придруживања Србије Европској унији доводи до раста индекса дистанце моћи

Операционализација димензија

У овом тексту сагледавање се кретање вредности димензија избегавања неизвесности и дистанце моћи социјеталне културе Србије кроз време и упоређивати са димензијама Немачке и Кине. Како димензије социјеталне културе избегавања неизвесности и дистанца моћи утичу на имплицитне облике организовања институција у неком друштву, па тако и на облике сарадње, упоређиће се имплицитни облици организовања сарадње између Србије и Немачке као и између Србије и Кине.

„Избегавање неизвесности се може дефинисати као степен у коме се чланови неке културе осећају уплашено од ситуација које су двосмислене и непознате. Тај осећај се између осталих, изражава присуством стреса и потребом за предвидљивошћу. Избегавање неизвесности се може дефинисати као степен у коме се чланови неке културе осећају уплашено од писаних, тако и неписаних правила“ (Hofstede, 2001: 187):

Избегавање неизвесности је у истраживању Хофстеде операционализовао путем следећих питања:

- 1) Правила предузећа не би требало кршити, чак и у ситуацији када запослени мисли да је то у најбољем интересу предузећа.
- 2) Колико дуго ћете по Вашем мишљењу још радити у овом предузећу?
- 3) Колико често се осећате нервозним и напетим на послу?

Неслагање са ставом да правила предузећа не би требало да буду прекршена, па чак и у ситуацијама када запослени мисли да је то у најбољем интересу предузећа индикатор је толерантности ка неизвесности. Перцепција да у предузећу можете да ради до пензије је индикатор високог избегавања неизвесности.

Дистанца моћи је мера утицаја између надређеног и подређеног, потенцијал да се детерминише у одређеној мери понашање друге особе. Дистанца моћи је димензија која указује на „степен у коме мање моћни чланови институција и организација унутар једне државе очекују и прихватају да је моћ у том друштву неједнако расподељена“ (Hofstede, 2001: 46).

Хофстеде је дистанцу моћи операционализовао путем следећим питања:

- 1) Колико се често у Вашем предузећу сусрећете са ставом запослених да се плаше да изразе неслагање са ставовима својих руководицаца?
- 2) Са којим од наведених типова руководицаца бисте желели да радите: Аутократски, Убеђивачки, Консуллативни и Демократски?

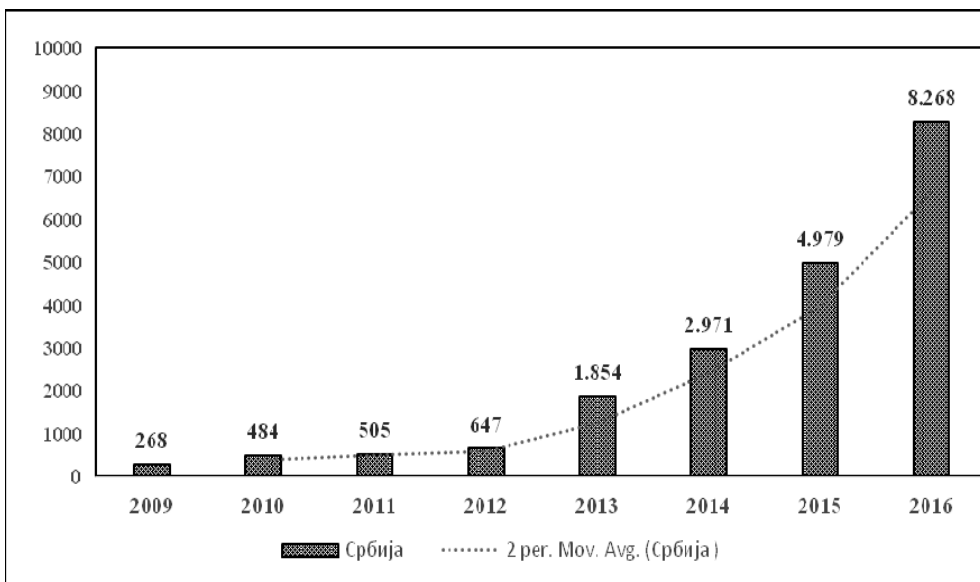
3) Процените ком од наведених типова руководиоца припада Ваш актуелни руководиоца: Аутократски, Убеђивачки, Консултативни и Демократски?

Наведени стилови управљања су дефинисани у односу на типологију коју је Ликерт понудио 1961 године (Likert, 1961). Ауторитативни стил управљања имају руководиоци који немају поверења у своје запослене, а односи између запослених и руководиоца су праћени страхом. Убеђивачки стил управљања одликује руководиоце који имају делимично поверење у запослене, али и поред тога одлуке доносе сами, док консултативни руководиоци у процес одлучивања укључују своје сараднике. Консултативни руководиоци значајан део процеса одлучивања делегирају на ниже нивое. Партиципативни односно демократски стил управљања имају руководиоци који имају потпуно поверење у запослене, те се одлуке у процесу одлучивања доносе консензусом. Сматра се да партиципативни руководиоца заправо ни о чему не одлучује и да је таква врста руководиоца склона „социјализацији одговорности“.

Запослени у земљама са ниском дистанцом моћи преферирају консултативни стил управљања, очекују да буду консултовани пре него што њихов руководиоца донесе одлуку која се тиче њиховог посла, док запослени у земљи коју одликује висока дистанца моћи показују преференције ка аутократском стилу руковођења, очекујући да им се прецизно каже шта треба да раде.

Резултати истраживања и дискусија

Графикон 1. Кинеске стране директне инвестиције у Србији од 2009 до 2016 године (у милионима УСД, сток)

Извор: (Huang Ping at al, 2017: 29)

Како се стране директне инвестиције сматрају једном од метода транспонованња образаца културе, али техника и пракси менаџмента, тако се очекује да ће прилив страних директних инвестиција утицати на промене вредности индекса димензија културе земље примаоца страних директних инвестиција (Ivanić, 2017: 73). Када је у питању спровођење пројеката финансираних од стране страних директних инвеститора у земљи кориснику страних улагања, димензија културе која у највећој мери има утицај на начин спровођења инвестиционих пројеката су дистанца моћи и избегавање неизвесности. Људска друштва се од неизвесности „бране“ увођењем правила и поштовањем истих. Земље које припадају кластеру земаља високог избегавања неизвесности одликују се организационим формама у којима су процеси и односи стандардизовани и формализовани, а исходи деловања како организација тако и људи предвидљиви. У друштвима високог избегавања неизвесности моћ руководиоца зависи од њихове способности да контролишу неизвесности и водећи руководиоци су укључени у оперативне активности. У друштвима ниског избегавања неизвесности водећи руководиоци се укључују у послове који су стратешког значаја, док се њихова моћ изводи из њихове позиције и густине мреже односа коју имају, као и од квалитета тих односа (Hofstede, 2001: 169). Организације у друштвима високог избегавања неизвесности одликује „култура задатка“, док се организације у друштвима ниског избегавања неизвесности одликују „културом односа“. Како Кина припада друштвима изразито ниског избегавања неизвесности, организације у Кини се одликују изразитом толерантношћу према процедурама, роковима и структурама. Прецизност и тачност су вештине које припадници култура ниског избегавања неизвесности морају да науче, будући да таква врста понашања „не долази природно“ као код надполовичне већине припадника култура са високим избегавањем неизвесности. Друштва која се одликују високи избегавањем неизвесности, су у исто време и друштва које одликују ниски трансакциони трошкови пословања, пре свега због поверења које припадници тих друштава имају према институцијама.

Методологија

У истраживању су коришћена питања која су адаптирана на основу оригиналног Хофстедеовог упитника, а која операционализују две од шест димензија социјеталне културе које чине Хофстедеов модел: дистанцу моћи и избегавање неизвесности. Избегавање неизвесности и дистанца моћи су димензије социјеталне културе које указују на имплицитне моделе организовања институција у неком друштву и то је разлог због кога им се у овом раду посвећује пажња. Дистанца моћи је димензија социјеталне културе која утиче на процес централизације и одговара на питање „са ког места се доносе одлуке“, док димензија избегавања неизвесности утиче на процес стандардизације и формализације процеса и односа.

У истраживању је димензија избегавања неизвесности операционализована путем три питања које је Хофстеде користио у свом оригиналном истраживању (Hofstede, 2001: 467).

Питања су била саставни део ширег упитника који је припремљен за истраживање које на годишњем нивоу спроводи Савет за регионалну сарадњу са циљем да сазна ставове јавног мњења и пословну заједницу региона Југоисточне Европе о ефектима спровођења Стратегије за Југоисточну Европу 2020. Истраживање је организовано 2016 године.

Испитаницима су постављена питања с распоном одговора од 1 до 5, коришћењем петостепене Ликертове скале, где „1“ има значење „апсолутно се не слажем“, док „5“ има значење „апсолутно се слажем“. Узорак је обухватио 221 предузеће у Србији. Када је у питању структура узорка у односу на сектор делатности 45% предузећа су чинила предузећа из области пољопривреде, 17% из области индустрије, 66% из области транспорта, туризма и банкарства и 13% образовне институције. Структуру узорка по величини чини 38% микро предузећа, 38% малих предузећа, 19% средњих и 5% великих. Испитаници по предузећима припадају менаџерској структури: 10% испитаника имало је звање председника предузећа, 20% власника предузећа, 3% су били партнери, 18% директори, 2% генерални менаџери, 29% менаџери и 10% финансијски стручњаци. Врло важна методолошка напомена која се тиче структуре узорка тиче се чињенице да су 96% чинили власници домаћег капитала, док је свега 4% испитаника припадало власницима предузећа која су пословала са капиталом страног порекла (Savet za regionalnu saradnju, 2017b: 189-190).

На основу калкулације аутора, а применом Хофстедеове формуле (Hofstede, 2001: 150) на основу резултата истраживања израчунат је индекс избегавања неизвесности за Србију за 2016 годину:

Индекс избегавања неизвесности (у даљем таксту УАИ)= 300 -30 (средња вредност одговора на питање о кршењу правила)-(процентуалан број испитаника који су се изјаснили да ће на послу остати мање од пет година)- 40 (средња вредност одговора на питање о стресу).

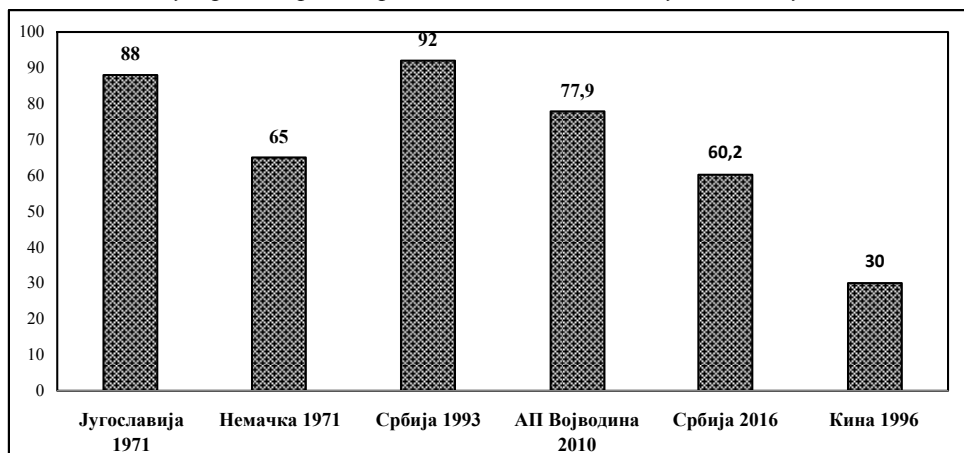
$$УАИ=300 - 30 (3,5) -10 - 40 (3,12) = 60,2$$

Индекс дистанце моћи (у даљем тексту ПДИ) израчунава се на основу формуле на коју указује Хофстеде (Hofstede 2001: 86).

ПДИ= 135 – 25 (средња вредност питања који се тиче страха запослених да изразе неслагање)+(проценат испитаника који се опредељују за стил менаџмента 1 или 2 којима одговара стил њиховог актуелног руководиоца) – (проценат испитаника који за префереирани стил менаџмента бира стил број 3).

$$ПДИ= 135-25 (2,84)+39-40=64$$

Графикон 2: Кретање индекса избегавања неизвесности за Србију кроз време и упоредни приказ вредности индекса за Кину и Немачку

Извор: Hofstede, 2001: 501, Мојић, 2003: 120, Ivanić, 2017: 280;
 Калкулација аутора за Србију за 2016 годину

Када је у питању вредност индекса избегавања неизвесности који је Хофстеде израчунао 1917 године, минималну вредност је добио за Сингапур (8) и максималну за Грчку (112). Средња вредност коју је добио за посматраних 50 земаља у узроку је 65 (Hofstede, 2001: 150). У односу на поменућу вредност, аутор је сврставао земље у кластере са високим версус ниским избегавањем неизвесности. Тадашња Југославија, а касније Србија су сврстане у земље високог избегавања неизвесности са вредностима овог индекса од 88 и 92 респективно. Немачка се налази на самој граници која одређује припадност кластеру земаља високог версус ниског избегавања неизвесности, но Хофстеде ју је ипак сврстао у ред земаља „јаког избегавања неизвесности“ (Hofstede 2001: 377).

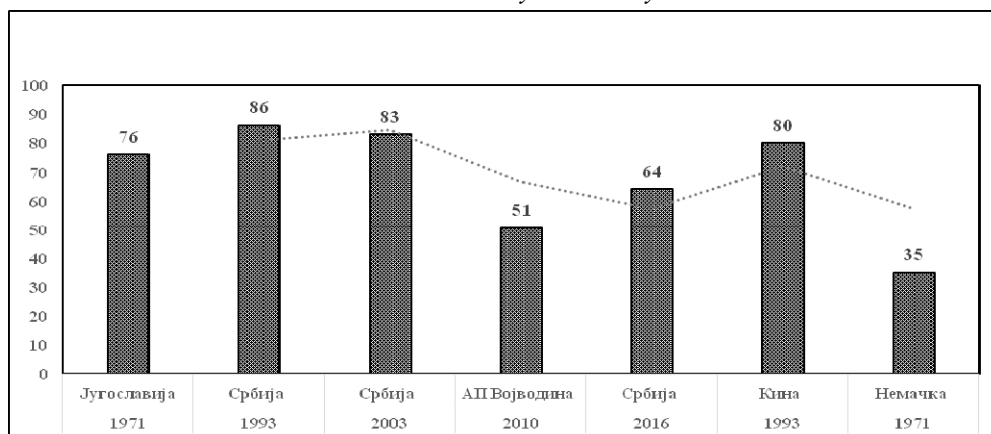
Истраживања која је 2003 године спровео Мојић, довела су до резултата који за менаџерску супкултуру у Србији открива висок индекс избегавања неизвесности (92), што аутор објашњава жељом менаџера да „избегну промене ситуације“ у којој су имали апсолутну власт над ресурсима предузећа која су се тада још увек налазила у друштвеној својини (Мојић, 2003: 120).

Индекс избегавања неизвесности који је 2010 године забележен код менаџерске супкултуре предузећа средње величине у АП Војводини у поређењу са налазима Мојића, бележи пад и износи 77,9 (Ivanić, 2017: 280).

Уколико се посматра кретање индекса избегавања неизвесности кроз време на примеру Србије, тада се противно очекивањима, уочава пад његове вредности. Наиме, очекивања везана за раст УАИ индекса везивала су се за напредак у процесу придруживања Србије Европској унији. Резултати који су представљени на графикону број 3 указују на пад УАИ индекса у 2016 години у односу на вредности које су показали резултате претходних истраживања. Вредност индекса избегавања неизвесности за Србију (60,2) сврстава је у ред земаља ниског избегавања неизвесности. У том смислу Србија може се гово-

рити о смањивању културне дистанце између Србије и Кине, која бележи изузетно ниску вредност (30) индекса избегавања неизвесности.

Графикон 3 Кретање индекса дистанце моћи кроз време за Србију и упредни приказ индекса за Кину и Немачку

Извор: Hofstede, 2001: 501, Мојић, 2003: 99, Ivanić, 2017: 274; Калкулација аутора за Србију за 2016 годину

Вредност индекса дистанце моћи креће се од 104 за Малезију (висока дистанца моћи) до 11 за Аустрију (ниска дистанца моћи), док се средња вредност до које је Хофстеде дошао у својим истраживањима на узорку од 50 земаља креће на нивоу 57 (Hofstede, 2001: 86). У односу на средњу вредност, аутор класификује земље у кластере високе версус ниске дистанце моћи. Кина припада кластеру земаља високе дистанце моћи. Како се не може говорити о „моделу европске културе“, нити о вредности индекса дистанце моћи за Европску унију, на графикону број 3 представљена је вредност индекса дистанце моћи за Немачку. Немачка припада кластеру земаља ниске дистанце моћи, будући да је вредност овог индекса за Немачку 35.

Индекс дистанце моћи који је Хофстеде израчунао за некадашњу Југославију износио је 76 и сврставао ју је у кластер земаља високе дистанце моћи. Исти аутор је 1993 године, након распада Југославије израчунао индекс дистанце моћи за Србију и 1993 године вредност овог индекса је била 86. Хофстеде добијени резултат објаснио инерцијом везаном за корелираност величине земље и високе дистанце моћи: „Једном када постоји велика нација, њени чланови прихватају да је центар политичке моћи удаљен и мање доступан него што је то случај у малим нацијама. Таква ситуација, доводи до тога да људи чак и не преиспитују норме које се тичу ауторитета, нити оне које се тичу високе дистанце моћи“ (Хофстеде, 2001: 117). Мојић је у својим истраживањима организованим 2003 године дошао до високог индекса дистанце моћи код менаџера у Србији (Мојић, 2003: 99). Мојић налазе свог истраживања када је у питању висока вредност индекса дистанце моћи код менаџерске субкултуре објашњава њиховом позицијом у тадашњем друштву у коме су предузећа још увек била у „друштвеној својини“. Заправо, менаџери су према аутору, тежили да апсолутну власт над ресурсима у предузећима која су била у друштвеној својини, задрже што је могуће дуже.

Резултати истраживања спроведеног на територији АП Војводине указују на снижавање дистанце моћи код менџера предузећа која послују са приватним капиталом домаћег порекла (Andelić at al, 2012; 272). Истраживање је обављено на узроку предузећа средње величине у АП Војводини, у приватном власништву и вредност индекса дистанце моћи који је аутор добио за менаџерску супкултуру посматраних предузећа је 51. Интересантно је напоменути да је индекс дистанце моћи за менаџере предузећа која су пословала са капиталом страног порекла (земље порекла капитала су биле чланице Европске уније) износио 47,4.

Вредност индекса дистанце моћи за Србију (64) која је израчуната на основу резултата истраживања спроведеног 2016 године, указује на раст вредности овог индекса у односу на резултате истраживања који су добијени 2010 године за АП Војводину (51), али пад у односу на резултате које је Мојић 2010 године добио за Србију (83) , али још увек Србију не сврстава у кластер земаља ниске дистанце моћи (коме припадају земље са вредношћу овог индекса испод 57).

Табела 2 *Индекс дистанце моћи и избегавање неизвесности и њихов утицај на имплицитне моделе организовања институција и пројеката*

Ниска дистанца моћи Ниско избегавање неизвесности 1) Земље: Скандинавске, Англосаксонске 2) Организациони тип: Имплицитно струкутурирана 3) Имплицитни модел организовања: Тржиште 4) Преферирана конфигурација: адхократија 5) Преферирани конфигурациони механизми: заједничко прилагођавање 6) Кључни део организације: Техничка подршка	Висока дистанца моћи, Кина (80), Србија (64) Ниско избегавање неизвесности, Кина (30), Србија (60,2) 1) Земље: Кина, Индија 2) Организациони тип: Персонална бирократија 3) Имплицитни модел организовања: Фамилија 4) Преферирана конфигурација: Једноставне структуре 5) Преферирани конфигурациони механизми: директан надзор 6) Кључи део организације: Стратешки врх
Ниска дистанца моћи, Немачка (35) Високо избегавање неизвесности (65) 1) Земље: Финска, Израел, Немачко горвоно подручје 2) Тип организације: Бирократија 3) Имплицитни модел организовања: „добро подмазана машина“ 4) Преферирана конфигурација: Професионална бирократија 5) Преферирани конфигурациони механизми: стандардизација вештина 6) Кључи део организације: Оперативно језгро	Висока дистанца моћи Високо избегавање неизвесности 1) Земље: Латинске, Медитеранске, Исламске, 2) Тип организације: Потпуна бирократија 3) Имплицитни модел организовања: Пирамида 4) Преферирана конфигурација: Потпуна бирократија 5) Преферирани конфигурациони механизми: Стандардизација процеса 6) Кључни део организације: Техноструктура

Извор: *адаптирано према Hofstede, 2001: 377*

У друштвима високе дистанце моћи, имплицитне организационе структуре су високо централизоване, функционалним се показује аутократски стил руковођења. Друштва која се одликују ниском дистанцом моћи одликује нижи степен централизације одлучивања, као функционалан се показује партиципативни стил руковођења. Када су у питању земље које одликује висок степен избегавања неизвесности, институције у таквим земљама одликују се вишим степеном формализације процеса и односа, за разлику од земаља нижег степена избегавања неизвесности у којима је једно од основних обележја механизма координације нижи степен формализације процеса и односа.

Специјализација се тиче мере у којој је рад подељен у некој организацији, док се стандардизација тиче мере у којој се процеси и односи у некој од институција дефинишу процедурама и мере у којој се те процедуре примењују. Табела број 2 указује да се институције у Немачкој као земљи високог избегавања неизвесности (65) опредељују за конфигурационе механизме усмерене ка стандардизацији вештина. Кинеске компаније као компаније које послују у земљи ниског избегавања неизвесности (30) као преферирани конфигурациони механизам бирају директан надзор.

Индекс дистанце моћи је позитивно корелиран са концентрацијом ауторитета, централизацијом, избегавањем да се делегирају овлашћења (Hofstede, 2001: 102). Имплицитни модели организовања институција али и пројеката које Кина финансира као земља коју одликује висок степен дистанце моћи (80) успостављају и префериране механизме координације који одговарају наведеној позицији Кине. Наиме, префериране конфигурације институција и пројеката су базиране на једноставним структурама, али у исто време и врло снажно управљане од стране стратешког врха, путем директног надзора.

Када је у питању планирање на нивоу институција, аутори указују да је у земљама са ниском аверзијом према неизвесности већа преференција ка стратешком планирању, док су институције у земљама које одликује висок степен избегавања неизвесности уобичајено присуство топ менаџмента чак и у процесима оперативног планирања (Hofstede, 1984: 94). Наведено се може применити на примеру имплицитних форми организовања институција и предузећа из Кине, као земље ниске аверзије према неизвесности (30), где се као преферирани конфигурациони механизам јавља директан надзор од стране кључног дела организације који чини њен стратешки врх (Табела 2).

Закључак

Хипотеза по којој се очекивало да ће процес придруживања Србије Европској унији довести до раста индекса дистанце моћи у Србији је потврђена. Србија према налазима истраживања спроведеног 2016 године бележи раст индекса дистанце моћи и вредност од 64, што је сврстава у ред земаља умерено високе дистанце моћи. Хипотеза на основу које се је претпостављало да ће доћи до раста индекса избегавања неизвесности за Србију није потврђена. Промене у вредности индекса избегавања неизвесности за Србију су такве да

је захваљујући паду вредности овог индекса сврставају у земљу ниског избегавања неизвесности (60,2).

Промене вредности наведених индекса социјеталне културе Србије утичу на смањење висине културне дистанце која је постојала између Србије и Кине. Обе земље се сврставају у кластер земаља које одликује висока односно умерено висока дистанца моћи и ниско односно умерено ниско избегавање неизвесности. Имплицитне форме организовања институција у наведеним земљама су стога врло сличне, као и форме и начини на које се спроводе заједнички инвестициони пројекти између Србије и Кине.

Уколико се наведени налази упореде се вредностима поменутих индекса за Немачку, која у овом тексту представља заменску варијаблу за начине организовања институција у Европској унији, тада се може јасно видети да се процес придруживања Србије Европској унији одвија на два нивоа: на експлицитном, који се обележава усклађивањем домаће регулативе Србије са тековинама Европске уније и на имплицитном који се манифестује кроз присуство форми организовања институција и спровођења инвестиционих пројеката у Србији које нису својствене тзв. „западном моделу културе“ односно не рефлектују примену усвојених правних тековина Европске уније.

Анекси

1) Питања и одговори на питања која операционализују димензију избегавање неизвесности.

i.Колико често се осећате напетим и нервозним на послу?						
Земља	Укупан број	Никада	Ретко	Понекад	Често	Увек
	Н					
Србија	221	3	20	46	25	6

Извор: <https://www.rcc.int/seeds/results/2/balkan-public-barometer>

ii.Колико дуго мислите да ћете радити у предузећу у коме тренутно радите?					
Земља	Укупно	Максимално две године	Од две до пет година	Дуже од пет годи- на, али ћу отићи пре пензије	До пензије
	Н				
Србија	221	17	17	26	39

Извор: <https://www.rcc.int/seeds/results/2/balkan-public-barometer>

iii.У ком степену се слажете са ставом да правила компаније не треба кршити чак и ако запослени сматра да је то у најбољем интересу предузећа?							
Земља	Укупно		У потпуности се не слажем	Не слажем се	Неутралан сам	Слажем се	У потпуности се слажем
	Средња вредност	Н					
Србија	3,3	221	8	10	39	33	10

Извор: <https://www.rcc.int/seeds/results/2/balkan-public-barometer>

2) Питања и одговори на питања која операционализују димензију дистанца моћи

i. Са којим од наведених типова руководиоца би највише волели да радите?					
Земља	Укупно Н	Ауторитарни	Убеђујући	Консултативни	Демократски
Србија	221	12	21	40	27

Извор: <https://www.rcc.int/seeds/results/2/balkan-public-barometer>

ii. Ком од наведених стилова управљања највише одговара стил управљања Вашег руководиоца?					
Земља	Укупно Н	Ауторитарни	Убеђујући	Консултативни	Демократски
Србија	221	39	30	22	9

Извор: <https://www.rcc.int/seeds/results/2/balkan-public-barometer>

iii. Према Вашем искуству, колико често се сусрећете са ситуацијама у којима запослени осећају страх да изразе неслагање са ставовима својих руководиоца?						
Земља	Укупно Н	Никада	Ретко	Повремено	Учестало	Веомачесто
Србија	221	13	26	34	21	7

Извор: <https://www.rcc.int/seeds/results/2/balkan-public-barometer>

Литература:

1. Adler, Nensy (2008): *International Dimensions of Organizational Behaviour*, South Western CENGAGE Learning, Mason, USA
2. Anđelić, Goran, Ivanić, Valentina i Đaković, Vladimir (2012): The impact of the EU accession process to the organizational culture of companies operating in transition countries, *Proceedings of Rijeka Faculty of Economics, Journal of Economics and Business*, 30(2), Rijeka
3. Atoyan, Ruben i Benedek, Dora (2018): *Public Infrastructure in the Western Balkans: A Highway to Higher Income*, IMF European Department
4. Jakopo, Maria Pepe (2017): Continental Drift: Germany and China's Inroads in the "German Central Eastern European Manufacturing Core:" Geopolitical Chances and Risks for Europe, *ISA International Conference*, Hong Kong.
5. Dunning, John (1992): *Multinational Enterprise and Global Economy*. Addison Wesley Publishing.
6. Eriksen, Svein (2007): Institutional Building in Central and Eastern Europe: Foreign Influences and Domestic Responses. *Review of Central and Eastern European Law*, 32.
7. European Commission. (2018): *Commission Staff Working Document: Serbia 2018 Report*. Strasbourg: European Commission.
8. Fukuyama, Francis (2015): Exporting the Chinese model of development. (LiveMint, Ed.) Retrieved 2 26, 2019, from

- <https://www.livemint.com/Opinion/hHAraWyf9hzzamou0T8WAO/Francis-Fukuyama--Exporting-the-Chinese-model-of-developmen.html>
9. Goetz, Klaus (2001): Making sense of post-communist central administration: modernization, Europeanization or Latinization? *Journal of European Public Policy*, 8(6), 1032-1051.
 10. Hackaj, Ardian (2018): *China and Western Balkans*. Tirana: Cooperation Development Institute.
 11. Hirschman, Albert; Sunstein, Cass; Alacevich, Michael (2015): *Development Projects Observed*. Brookings Institution Press.
 12. Hofstede, Geert (1984): Cultural Dimensions in Management And Planning, *Asia Pacific Journal of Management*.
 13. Hofstede, Geert (2001): *Culture s Consequences, Comparing Values, Behaviours, Institutions and Organizations across Nations*, London, United Kingdom: SAGE Publication.
 14. Hofstede, Geert; Minkov, Michael (2010): Long - versus short-term orientation: new perspectives. *Asia Pacific Business Review*, 16(4), 493-504.
 15. Hofstede, Geert; Franke, Richard; Bond, Michael (1991): Cultural roots of economic performance. *Strategic Management Journal*, 12, 165-173.
 16. Huang Ping, Zuokui Liu (2017): The Cooperation between China and Central and Eastern European Countries (16+1): 2012-2017, China-CEEE Think Thanks Network, Social Sciences Academic Press, China
 17. Hofstede, Geert; Hofstede, Geert Jan; Minkov, Michael (2010): *Culture and Organizations - Software of the Mind - Intercultural Cooperation and Its Imporatnce for Survival*, McGrawHill
 18. Ivanić, Valentina (2017): *Organizaciona kultura kao činilac konkurentnosti preduzeća u tranzicionim slovima*, Instiut ekonomskih nauka, Beograd.
 19. Kluckhohn, Florence i Strodbeck, Fred (1961): Variations in value orientations, Evanston, Row Peterson,
 20. Lagazz, Alexandr; Vit, Michael (2017): *The Good, The Bad and the Ugly: Chinese influence in the Western Balkans*. Praha: EUROPEUM Institute for European Policy.
 21. Lihua, Zhang (2017): "16+1 Cooperation" in Synergy with the "Belt Road" Initiative, Chinese Academy of Social Sciences, Beijing
 22. Liket, Rensis (1961): *New Pattern of Management*, McGraw-Hill, New York.
 23. Mojić, Dušan (2003): *Stilovi vođstva meandžera u Srbiji*, Institut za sociološka istraživanja, Beograd
 24. Ralston, David; Gustafson, David; Cheung, Fanny; Terpstra, Robert (1993): Differences in Managerial Values: A Study of U.S., Hong Kong and PRC Managers. *Journal of International Business Studies*, 24(2), 249-275.
 25. Regional Cooperation Council (2017): *Balkan Public Barometer*, Sarajevo
 26. Stoellinger, Roman; Stehrer Robert (2015): *The Central European Manufacturing Core: What is Driving Regional Production Sharing?* Vienna: WIIW Reserarch Reports.
 27. Vangeli, Anastas (2018): On Sino-Balkan Infrastructure Development Cooperation. In A. Lukasz, & A. Janulewicz, *Experience with Chinese investment in the Western Balkans and the post-Soviet space: Lessons for Central Europe?* (EU Frontier Policy Paper No. 16 ed., pp. 12-28). Budapest: Center for European Neighborhood Studies.
 28. Wubbeke, Jost; Meisnner, Mirjam; Zenglein, Max; Ives, Jaqueline; Conrad, Bjorn (2016): *Made in China 2025. The making of high-tech superpower and consequenes for industrial countries*. MERICS.
 29. Young, Ronald (2006): Mercenaries, Missionaries or....Consultants? Is Administative Reform in Transition Countries a Business, Religion or...Surgery? *14 Th Annual Conference of the NISPA*, Ljubljana.

IMPLICIT MODELS OF ORGANIZING INVESTMENT PROJECTS WITHIN THE COOPERATION BETWEEN SERBIA AND CHINA

Observed through the lenses of the dimensions inherited in the Hofstede model of culture

Summary: The research problem revealed here is centered on the question: to what extent China's engagement in the Western Balkans, weaken the Western Balkans's European perspective? China was placed its Belt and Road Initiative in 2013, with a strong mercantile and investment component as well as the "16+1" framework with the aim to add institutional cooperation to the mercantile feature of BRI. The actors incorporated in BRI are government institutions and big businesses, while "16+1" Initiative brings into table more diverse stakeholders such as academia, as well as non-governmental institutions.

When it comes to the Chinese interests and focus to the Western Balkan, they are clear: Western Balkan Countries are observed as a Trojan Horse, which can help investors from China to penetrate to the European market, precisely to the Central European Manufacturing Core, centered on Germany and partly Austria. On the other side, at the time of the observing this research problem, there is no any strategy prepared by the any of the Western Balkan countries with the aim to deal with BRI and "16+1" Initiative. Serbia is observed as a minor market, from the economic point of the side, but as a Trojan horse which can provide investors from China to reach the Western Balkan area.

Although the European Union offers to the Western Balkan countries access to less costly and more massive funds for infrastructural projects than China, preferences towards investments from China are stronger. While the EU run Project Cycle Management usually takes up several years for applicants, China offers flexible instruments to finance highly visible projects, granted in a top-down manner. Projects usually were not publicly tendered, and there are in breach of EU competition law.

In order to test future Serbian intentions towards investment arrangements from China instead of the EU offered grants, we have revealed two Hofstede's dimensions of Serbian societal culture: power distance and uncertainty avoidance. The abovementioned dimensions were used in order to reveal the preferred configurations of organizations projected on the uncertainty avoidance index (in the future UAI) and power distance index (in the future PDI) matrix.

According to the Hofstede projections related to the PDI and UAI indices in the future, notably relevant for the small countries in the process of the accession to the regional economic integration (such as Serbia) we set two hypotheses:

- 1) Serbian accession to the European Union will raise the level of the power distance in Serbia
- 2) Serbian accession to the European Union will raise the level of the uncertainty avoidance in Serbia

The first hypothesis was confirmed, while the second was not. This unexpected findings tell us that Serbian preferred configurations of organizations are more similar to the Chinese ones than to the European. Smaller cultural distance exists between China and Serbia than between Serbia and Germany (we use here Germany as a center of the newly formed German-Austrian Central European Manufacturing core, and as a proxy for the culture inherent for this core).

These findings can explain to us the culturally embedded preferences towards more flexible Chinese investments loans, instead of the preferences towards less costly but in the administrative sense more demanding European grants. Although, we can confirm that Serbia is moderately prepared and in line with the EU *acquis* for the public procurements issues (according to the Progress Report, 2018, issued by the European Commission), we can also notice the divergent trends in the implementation field.

China is a high power distance country (80) and country with a low uncertainty avoidance index (30). Serbia has shown a tendency towards higher PDI indices (64) and lower UAI indices (60, 2). Based on that we can conclude the existence of the similar preferred configuration of the common Serbian-Chinese projects, as well as the similarity in the preferred coordination mechanisms and critical parts of the project staff.

Countries with high or moderately high power distance index and with the weak power uncertainty index are pregnant with the institutions as well as projects featured by the personnel bureaucracy. Implicit model of organizations is family. The preferred configuration is centered on the simple organization or project structure (which is in contrast with the EU funded projects). Preferred configuration mechanism is direct supervision instead of the standardization of skills inherent for Germany as well as many European countries. The essential part of the organizations involved in the technical side of the projects is strategic apex instead of the operation core involvement typical for the EU funded projects.

Key words: Serbia, Accession to the European Union, China, Hofstede, implicit models of organizing investment projects

МАЈА С. КОВАЧЕВИЋ*

Факултет за економију и
инжењерски менаџмент

Нови Сад

БОРАН РАДУЛОВИЋ

Висока туристичка школа струковних студија
Београд

УДК 339.5:334

Прегледни рад

Примљен: 27.04.2019

Одобрен: 19.05.2019

Страна: 317-326

УТИЦАЈ ОБИЧАЈА НА ПРЕГОВАРАЊЕ У МЕЋУНАРОДНОЈ ТРГОВИНИ

Сажетак: Привредне везе и токови, који настају између различитих земаља, међу привредним субјектима и становницима земаља са различитим привредама, сличне су привредним токовима и везама појединих привредних система, како по узроцима, тако и по последицама. Укључивање у међународну размену је посебно важно за мање државе, јер мали обим њихове домаће трговине, тражи већу привредну отвореност, у односу на велике, развијене државе. Привредни субјекти који се определе за увозно и извозно пословање, морају да мењају навике и уобичајене домаће процедуре набавке и продаје. При чему, сваком уговарању спољнотрговинског посла, претходе преговори између заинтересованих привредних субјеката у вези са куповином, односно продајом. У том смислу, значај обичаја се огледа у чињеници да у пословном понашању није дозвољено све оно што није забрањено, те да се у међународној трговини, послови морају одвијати у складу са оним правилима, која се од већине пословних људи сматра моралним, у односној струци и на односној територији. С тим у вези, обичаји имају исту улогу, коју имају закони, у оквиру једне земље.

Кључне речи: привредни субјекти, међународна трговина, преговори, обичаји

Увод

Први појавни облици трговинске политике могу се везати за античке државе, а савремени за последња два века. Трговинска политика, као део економске политике и развојне стратегије једне државе, регулише међународну трговину робом и услугама, на својој територији и као таква, са другим државама и међународним организацијама утиче на доношење и примену међународне регулативе, у области међународне трговине.¹

Међународна трговина, која се остварује у разним облицима извозних и увозних трансакција, представља најраспрострањенију стратегијску варијанту

* majaskovacevic5@gmail.com

¹ Антевски, М. (2010). *Међународни економски односи*, Факултет за правне и пословне студије, Нови Сад, стр. 101.

међународног пословања, што посебно важи за оне земље, које у својој привреди немају значајније учешће компанија мултинационалне организационе структуре, као и конкурентске снаге. Привредни субјекти при уговарању спољнотрговинског посла често морају да прилагођавају своју организациону структуру особеностима извозно, односно увозног, пословања. Сходно томе, подручје трговинских стратегијских варијанти међународног пословања је доста широко и може бити реализовано у више нивоа ангажовања привредног субјекта.²

Правила успешног међународног пословања, подразумевају пре свега, преговарање, које се одвија по етапама, уз уважавање интереса и жеља супротне стране. Припрема стратегије за преговоре, као и њен успех, ослањају се на стратегију и пословну политику преговарача, јер су добро изабрана тржишна оријентација, производ и партнер, предуслов за успешне пословне преговоре. Стратегија за наступ на међународним тржиштима, треба да узме у обзир сложеност тог наступа, који се заснива на комплексној географској, али и конкурентској позицији.³

Међутим, улога обичаја је незамењива у свим областима међународне трговине. Уз уговоре, обичаји представљају најважније изворе савременог међународног права и као такви, имају бројне предности, што се најбоље може уочити у њиховом поређењу са међународним уговорима. Много више су повезани са праксом, мање са дневном политиком, стабилнији су и дуговечнији од уговора, а истовремено, често попуњавају празнине у уговорном праву. У том смислу, универзални обичаји обавезни су за све.⁴ У свим областима међународне трговине, улога обичајних правила је незамењива, а посебно је изражена у преговорима, који претходе закључивању уговора у спољнотрговинским пословима.

Међународни обичаји

Обичаји настају фактичким понашањем, које након дужег понављања постаје устаљена пракса, преточена у правне норме. С тим у вези, под међународним обичајима, као аутономним изворима међународног пословног права, подразумева се пракса, прихваћена од више страна, којој се према преовладавајућем схватању (*opinio iuris*) признаје снага права. У ширем смислу, под обичајем се подразумева процес настанка правне норме, као и сама обичајна норма, која је настала као резултат претходног процеса. Аутономност, односно независност ових извора проистиче из чињенице да их стварају сами учесници у трговачком животу и то у потпуности независно од законодавца, али у границама аутономије воље, која им је остављена националним про-

² Ракита, Б. (2003). *Међународни менаџмент*, Економски факултет, Београд, стр. 130.

³ Грандов, З. (2004). *Преговарање у међународном бизнису*, Београдска, трговачка омладина, Београд, стр. 5-6.

⁴ Кривокапић, Б. (2018). Обичаји као извори међународног космичког права, *Анали Правног факултета у Београду*, вол. 66, бр. 3, стр. 130.

писима. С обзиром на то да сва национална законодавства признају аутономију воље у уређивању уговорних односа, то су непосредно заинтересовани трговци, користећи постојећа искуства, стварали правила (*lex mercatoria*), којима су уређивали сопствене, конкретне, односе.⁵

У односу на уговоре, који обавезују само стране уговорнице, међународни обичаји обавезују све субјекте међународног права, осим ако обичајем није искључена примена на неке од њих. С тим у вези, међународни обичај чини општа пракса прихваћена као право.⁶

У међународним изворима, под обичајима се подразумевају добри пословни обичаји, чији основ обавезивања лежи у свести пословних људи, да у пословном понашању није дозвољено, све оно што није забрањено, као и да се морају понашати у границама оних правила, која се од већине пословних људи сматрају моралним, у односној струци и на односној територији. Уколико се неписани добри пословни обичаји скупе, систематизују и објаве, постају кодификовани обичаји.⁷

У међународној трговини, обичаји имају исту улогу, коју имају закони у оквиру једне земље. У читавом свету, дневно се врше небројено много трансакција између увозника и извозника, а да при томе не постоје писани закони, који регулишу питање продаје на међународном плану, што указује на то да се купци и продавци углавном не упуштају у сложеније спољнотрговинске послове, ако претходно нису потписали уговор, у коме је све детаљно предвиђено. У већини случајева, у спољној трговини се склапају једноставни послови, тј, уговора се испорука одређене робе, за коју се плаћа одређена цена. У појединим случајевима су обичаји наведени и билатералним и мултилатералним споразумима, потписаним између различитих земаља. Међународна трговачка комора, основана 1919. године у Паризу, приредила је до сада најбоље збирке и прегледе обичаја, у спољнотрговинском пословању.⁸

Први радови на унификацији међународне продаје робе започети су 1929. године, у оквиру Међународног института за изједначавање приватног права (*UNIDROIT*), испитивањем могућности прихватања јединственог, закона о купопродају робе, а 1966. године основана је Комисија УН за међународно трговачко право (*UNCITRAL*), којој је једно од подручја деловања међународна продаја робе.⁹ У оквиру поменуте Комисије, у Бечу је 1980. године усвојена Конвенција УН о уговорима о међународној продаји робе.¹⁰ Међу најзначајнијим, које је публиковала Међународна трговачка комора су међународна

⁵ Поповић, В., Вукадиновић, Р. (2007). *Међународно пословно право - општи део*, Правни факултет, Бања Лука, Центар за право Европске уније, Крагујевац, стр. 44-45.

⁶ Папић, Т. (2014). Међународне обавезе међународних организација, *Правни записи*, вол. 5, бр. 2, стр. 358.

⁷ Поповић, В., Вукадиновић, Р. *op. cit.* стр. 55.

⁸ Грандов, З. (2009). *Међународна економија и глобализација*, Београдско трговачко друштво, Београд, стр. 96.

⁹ Зубовић, А. (2006). Примјена трговачких обичаја, *Зборник Правног факултета Свеучилишта у Ријеци*, вол. 27, бр. 1, 317-319.

¹⁰ Станивуковић, М. (1998). *UNCITRAL - ова Конвенција о уговорима о међународној продаји робе и правила међународног приватног права, Право и привреда*, бр. 11-12, стр. 69.

правила за тумачење трговинских термина уобичајених у домаћој и међународној трговини, правила *INCOTERMS*, а прва верзија ових правила усвојена 1936. године.¹¹

С обзиром на велики углед који у свету имају публикације Међународне трговачке коморе, судије и судови често користе садржај ових публикација, приликом тумачења неког уговора или одређене трговачке праксе, јер ове публикације немају обавезујућу снагу закона, за разлику од правила која садрже ратификовани међународни споразуми обавезујуће природе. Већина држава у својим националним законодавствима утврђују обавезе неке врсте моралног понашања, у обављању спољнотрговинског пословања. Такође, у нашем правном систему, утврђена је обавеза привредних субјеката да у спољнотрговинском пословању чувају свој углед и углед државе, у иностранству.¹²

Међународни обичаји се развијају и данас, као одговор на потребе савременог, знатно другачијег света. Ипак, читав низ области, као и питања, од великог значаја за праксу, још увек није кодификован, односно уређен међународним уговорима, те обичајна правила представљају најважнији, али свакако не и једини извор.¹³

Међународно преговарање

Преговори представљају процес, у којем учествују две супротне стране, које настоје да приближавањем својих ставова, створе ситуацију, прихватљиву за обе стране, која ће им омогућити стварање, одржавање или развој односа. Међународно преговарање се обавља уз помоћ стратегија, планова и процеса, релативно сличним онима, који се користе у преговорима унутар истог тржишта, односно преговорима на домаћем тржишту. На првом месту, стране послују у различитим законским, као и политичким оквирима.¹⁴ Данас, привредни субјекти остварују успех захваљујући умећу преговарања које је резултат дугорочне пословне сарадње између страна, учесница преговора.¹⁵

Међународно пословно преговарање има доста особености, у односу на преговарање, на домаћем тржишту, а прво и најзначајније је културно порекло преговарачких партнера, које је различито, што може отежавати, али и спречавати њихово преговарање. Преговарање у међународним размерама је компликованије, с обзиром на то да преговарачки партнери, по правилу, потичу из различитих држава и култура. Вештина преговарања се сматра једном од најважнијих у домену међународног пословања, превасходно због суочавања са различитим културним окружењем.¹⁶

¹¹ Ловрић, И. (2017). Осигурљив интерес према новим INCOTERMS правилима (2010). *Зборник радова Правног факултета у Сплиту*, вол. 54, бр. 1, стр. 305.

¹² Грандов, З., *Међународна економија и глобализација*, *op. cit.* стр. 96-97.

¹³ Кривокапић, Б. (2012). Обичајна правна правила у међународном праву, *Мегатренд ревија*, бр. 9, стр. 72.

¹⁴ Грандов, З. (2004). *Преговарање у међународном бизнису*, Београдска, трговачка омладина, Београд, стр. 5-11.

¹⁵ Шлогар, Х., Циган, В. (2012). Умијеће преговарања као кључна компетенција у развоју предузетништва, *Учење за предузетништво*, вол. 2, бр. 2, стр. 260.

¹⁶ Ракита, Б., *op. cit.* стр. 413.

Један од кључних чинилаца пословања јесте способност успешног преговарања између учесника преговора на тржишту.¹⁷ Преговори претходе закључивању уговора, при чему преговарачи морају савесно водити преговоре и имати намеру да закључе уговор, нису обавезујући, од њих се може одустати, али уколико доведу до закључења уговора, имају правну снагу. Уговорне стране искључиво обавезује уговор, а не оно о чему су преговарали.¹⁸ Међутим, преговарање, на одређени начин, подразумева постизање постављених циљева. Одређене културе, односно државе, преговарању приступају као конкуренцији, док друге преговарање сматрају процесом сарадње и договора.¹⁹ У свим аспектима деловања учесника у преговорима, култура има своје димензије, које утичу на резултате њихових односа.²⁰

Преговарање је неопходно, како би се дошло до споразума о свим аспектима трговинске трансакције, односно пословног аранжмана, као што су: услови и начин испоруке, цена, рокови испоруке, функционална својства испоруке, гаранције, начин плаћања, могућност кредитирања и сл. Преговарање је средство, односно начин одлучивања о условима пословне сарадње.²¹ У процесу преговарања, свака страна, из две или више различитих држава, настоји да стекне предност до краја преговора.²²

У међународној трговини, постоје значајне разлике између преговора при закључивању уговора о купопродаји на националном и међународном тржишту, с обзиром на то да се на међународном тржишту уговори закључују између уговорних страна са различитом трговачком и културном традицијом, а њихове државе имају правни систем уређен на различите начине. Такође, поред разлика у самом купопродајном уговору, постоје разлике и у уговору о превозу, као и осигурању, односно обезбеђењу од штета, које могу настати у току превоза. У том смислу, ризици од штета су много већи, јер су у питању веће територијалне удаљености, када се углавном користе различита превозна средства. Међутим, највеће разлике настају код уговарања начина плаћања, првенствено због различитих националних валута. Уговарању се приступа након успешно завршених преговора и прихваћене понуде, која представља основ за уговор, који обавезује обе уговорне стране.²³ Најзначајнија фаза сваког преговарачког процеса јесте припрема и планирање преговора, која претходи фази самог преговарања, при чему најзначајнију компоненту представља успешна комуникација између страна које су у фази овог процеса, а која омо-

¹⁷ Марић, Р., Хевизи, Т. (2013). Анализа фактора међународног пословног преговарања, *Анали Економског факултета у Суботици*, вол. 29, стр. 81.

¹⁸ Бесаровић, И. (2004). *Пословно право*, Интермекс, Београд, стр. 217-218.

¹⁹ Грандов, З., *Преговарање у међународном бизнису*, *op. cit.* стр. 3.

²⁰ Бањанин, М. (2003). *Динамика комуникације - интеркултурални пословни контекст*, Мегатренд универзитет примењених наука, Београд, стр. 306.

²¹ Ракита, Б., *op. cit.* стр. 412.

²² Гардашевић, Ј., Вапа-Танкосић, Ј. (2015). Међународно пословање - подизање културне свести у процесу глобалног преговарања, *The European Journal of Applied Economics*, вол. 12, бр. 1, стр. 37.

²³ Грандов, З. (2009). *Међународни бизнис и трговина*, Београдско трговачко друштво, Београд, стр. 140-141.

Маја С. Ковачевић/Зоран Радуловић, Утицај обичаја на преговарање у међународној...
гућава боље разумевање потреба и стратегија друге стране.²⁴ Способност пословног преговарања представља извор конкурентске предности.²⁵

Утицај међународних обичаја на преговарање

Међународно окружење је место које карактерише мноштво културних разлика у језику, обичајима, вредностима, као и принципима. Постизање споразума о пословној сарадњи, односно могућност пласирања одређеног производа на страно тржиште, за привредног субјекта подразумева да мора бити спремно на најтежи од свих процеса, тј. на преговарање, јер је оно само за себе захтеван и комплексан процес. За успешну пословну сарадњу у међународним трговинским односима, неопходно је познавање обичаја, као и познавања културе, разлика и вредности које су устаљене у тој култури. Свака страна држава има свој образац понашања, као и образац вођења спољнотрговинске политике и свој основни мото, који се темељи на опажању околине односно света око себе.²⁶

Кључ преговарања је да учесници у преговорима, у складу са начелом аутономије воље у уређивању уговорних односа, у пословном промету, одређено понашање понављају из убеђења у његову рационалност, не из страха од државне санкције, као што је то у случају државних норми.

Из појединачних убеђења, код пословних људи се формира одређено, заједничко, мишљење о обавезности одређеног понашања (*opinio necessitatis*), на тај начин да они очекују, да ће и други поступити на исти начин. Међутим, правну заштиту уживају само добри пословни обичаји, који представљају скуп правила понашања у привредном пословању, која произилазе из моралних схватања пословног света. При чему се основ њиховог обавезивања налази у свести пословних људи да се морају понашати у складу са правилима, која су од већине пословних људи прихваћена као морална, у односној струци и на односној територији. С обзиром да су морална схватања одређена конкретним друштвеним поретком, као и начином живљења и пословања, тиме је садржину пословног морала лакше утврдити у конкретним државама, него у апстрактно схваћеном појму међународне заједнице.²⁷

С друге стране, неписани добри пословни обичаји који су систематизовани и објављени, односно кодификовани, одражавају не само стање у постојећој пракси, већ у одређеној мери стварају нова правила или замењују стара и на тај начин, делимично врше и нормативну функцију. Њихова примена је регулисана унутрашњим законодавством, имају већу хијерархијску снагу и

²⁴Томашевић Лишанин, М. (2004). Преговарање - пословни процес који додаје вриједност, *Зборник Економског факултета у Загребу*, вол. 2, бр. 1, стр. 151-152.

²⁵Крижман Павловић, Д., Калањ, И. (2008). Улога пословног преговарања у стјецању конкурентске предности, *Economic research - Економска истраживања*, вол. 21, бр. 4, стр. 78.

²⁶Херцигоња, З. (2017). Утјецај културе на међународно пословање, *Зборник радова Велеучилишта у Шибенику*, бр. 3-4/2017, стр. 173-174.

²⁷Поповић, В., Вукадиновић, Р., *op. cit.* стр. 54-55.

пружају заинтересованим странама, у правном промету, а тиме и преговарачима, у спољнотрговинском пословању, већу правну снагу, самим тим што су записана и објављена. Примењују се и у ситуацијама када учесници у облигационим односима нису уговорили њихову примену, али из околности проишлази да су њихову примену хтели.²⁸

Посао међународне куповине и продаје робе је најважнији у међународној трговини. Тиме је уговор о међународној купопродаји, најчешћи уговор, који регулише односе између продавца и купца, из различитих држава. Међународна куповина и продаја робе утврђена је правилима *UNCITRAL-a*, Конвенције о уговорима о међународној продаји робе. Конвенција *UNCITRAL-a* се примењује на уговоре о међународној трговини и продаји робе, само у случајевима да су обе уговорне стране ратификовале конвенцију. У случају да су уговорне стране искључиле њену примену или да одређена питања нису регулисана Конвенцијом, правила Конвенције се неће примењивати. Међутим, у супротном, када уговорне стране нису прецизирале да се примењује унутрашње право, примењиваће се *UNCITRAL* Конвенција, као *lex specialis* за међународну трговину. *UNCITRAL* Конвенција се базира на принципу аутономије воље, што подразумева да уговорне стране нису обавезне да је примењују, уколико то не желе.²⁹

С обзиром на то да преговарање претходи закључивању уговора, вођење пословних преговора је захтеван посао и тражи одговарајућу припрему преговарача, искуство, као и теоријско познавање вештине преговарања. Из тог разлога, важно је не занемаривати преговарање, као вештину, при чему је припрема стратегије преговарања веома битна, у виду обављених истраживања, анализа, квалитетних пословних предлога, као и опште тржишне позиције друге стране, учеснице преговора.³⁰

Као неизвесна и привремена фаза, преговори треба да допринесу закључењу уговора, с тим да разлика између предуговорног и уговорног односа, не значи да је предуговорна фаза стање потпуне правне неутралности. Предуговорни однос подразумева извесна правила понашања. Однос страна у преговорима, заснива се на законској регулативи или на правилима понашања, која конструишу судска пракса и теорија, ослањајући се првенствено на начело закона, а посебно на начело савесности и поштења. Предуговорни однос представља правни однос из кога произилазе посебне обавезе његових учесника и то обавезе без примарне обавезе на чинидбу. Учесници преговора немају обавезе које би се односиле на одређене чинидбе, већ имају обавезе које се тичу њиховог понашања, у току преговарања. Следствено томе, основни принцип, на коме се темељи предуговорни однос јесте начело савесности и поштења.³¹

²⁸ *Ibid.*, стр. 56.

²⁹ Бесаровић, И. (2004). *Пословно право*, Интермекс, Београд, стр. 173-174.

³⁰ Брезак, С. (2011). Вјештине пословног преговарања с великим трговачким ланцима, *МедиАнали*, вол. 5, бр. 9, стр. 160-176.

³¹ Манић, С., Софтић, М. (2011). Упоредноправни приказ одговорности у вези са преговорима за закључење уговора, *Европско законодавство*, вол. 10, бр. 37-38, стр. 42.

Закључак

Привредни субјекти, у свом пословању са иностранством, треба првенствено да се придржавају општих принципа пословања, који се односе на продуктивност, економичност и рентабилност, као и да поштују смернице економских односа сопствене државе, са иностранством, али и да извршавају предвиђене обавезе. Приликом преговарања, неопходно је да привредни субјекти имају добро оспособљене преговараче, који ће заступати привредни субјекат, наспрам потенцијалног или постојећег пословног партнера, у спољнотрговинским односима. Њихово иступање у преговарању, значајно је за успешан исход преговора. Сходно томе, обавезе привредних субјеката морају бити усмерене на то да заштитом властитих интереса, штите имовину друге стране, као и шире друштвене заједнице, поштујући уговоре и прописе, којима се регулише међународна трговина.

Стратегије међународног пословног преговарања могу бити различите, али да би одређена преговарачка стратегија била успешна, мора бити изводљива, комплементарна са стратегијом друге стране, учеснице преговора, као и усклађена са пословним околностима и прихватљива за обе стране. Посебно је питање основа и домена обавезности обичајних правила, као најстаријег извора права уопште, те тако и међународног права.

Обичајна правила међународног права и даље имају значајну улогу у спољнотрговинским пословима, а тиме и преговарању, као фази која претходи закључењу уговора. У преговарачким односима, мора се имати у виду да су у унутрашњим правним системима, обичаји углавном потиснути писаним правом, те су у већини држава скоро сасвим маргинализовани. С друге стране, у међународном праву, обичајна правна правила и даље важе. У данашње време, уз уговоре, обичаји су најважнији извор међународног права. Као такав, обичај се не гаси, ни у случају када је одређена област међународног права, кодификована неким универзалним уговором.

Из поменутог разлога, пословно преговарање је веома важна вештина у функцији продаје, посебно у делатности трговине, при чему је циљ сваког преговарачког процеса, приближавање почетних позиција сваке стране, док се не постигне коначан договор, односно док не дође до закључења уговора, при чему се мора водити рачуна да, за разлику од унутрашњих правних система, обичајна правна правила, у међународном праву и даље важе и морају се поштовати.

Литература:

1. Antevski, M. (2010). *Međunarodni ekonomski odnosi*, Fakultet za pravne i poslovne studije, Novi Sad.
2. Banjanin, M. (2003). *Dinamika komunikacije - interkulturalni poslovni kontekst*, Megatrend univerzitet primenjenih nauka, Beograd.

3. Besarović, I. (2004). *Poslovno pravo*, Intermeks, Beograd.
4. Brezak, S. (2011). Vještine poslovnog pregovaranja s velikim trgovačkim lancima, *Me-diAnali*, vol. 5, br. 9, str. 151-178.
5. Gardašević, J., Vapa-Tankosić, J. (2015). Međunarodno poslovanje - podizanje kulturne svesti u procesu globalnog pregovaranja. *The European Journal of Applied Economics*, vol. 12, br. 1, str. 37-42.
6. Grandov, Z. (2004). *Pregovaranje u međunarodnom biznisu*, Beogradska, trgovačka omladina, Beograd.
7. Grandov, Z. (2009). *Međunarodni biznis i trgovina*, Beogradsko trgovačko društvo, Beograd.
8. Grandov, Z. (2009). *Međunarodna ekonomija i globalizacija*, Beogradsko trgovačko društvo, Beograd.
9. Zubović, A. (2006). Primjena trgovačkih običaja, *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, vol. 27, br. 1, 307-343.
10. Križman Pavlović, D., Kalanj, I. (2008). Uloga poslovnog pregovaranja u stjecanju konkurentske prednosti, *Economic research - Ekonomska istraživanja*, vol. 21, br. 4, str. 62-81.
11. Krivokapić, B. (2012). Običajna pravna pravila u međunarodnom pravu, *Megatrend revija*, br. 9, str. 35-81.
12. Krivokapić, B. (2018). Običaji kao izvori međunarodnog kosmičkog prava, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, vol. 66, br. 3, str. 129-157.
13. Lovrić, I. (2017). Osigurljiv interes prema novim INCOTERMS pravilima (2010). *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, vol. 54, br. 1, str. 301-318.
14. Marić, R., Hevizi, T. (2013). Analiza faktora međunarodnog poslovnog pregovaranja, *Anali Ekonomskog fakulteta u Subotici*, vol. 29, str. 81-91.
15. Manić, S., Softić, M. (2011). Uporednopravni prikaz odgovornosti u vezi sa pregovorima za zaključenje ugovora, *Evropsko zakonodavstvo*, vol. 10, br. 37-38, str. 41-56.
16. Papić, T. (2014). Međunarodne obaveze međunarodnih organizacija, *Pravni zapisi*, vol. 5, br. 2, str. 349-383.
17. Popović, V., Vukadinović, R. (2007). *Međunarodno poslovno pravo - opšti deo*, Pravni fakultet, Banja Luka, Centar za pravo Evropske unije, Kragujevac.
18. Rakita, B. (2003). *Međunarodni menadžment*, Ekonomski fakultet, Beograd.
19. Stanivuković, M. (1998). UNCITRAL - ova Konvencija o ugovorima o međunarodnoj prodaji robe i pravila međunarodnog privatnog prava, *Pravo i privreda*, br. 11-12, str. 68-84.
20. Tomašević Lišanin, M. (2004). Pregovaranje - poslovni proces koji dodaje vrijednost, *Zbornik Ekonomskog fakulteta u Zagrebu*, vol. 2, br. 1, str. 143-158.
21. Hercigonja, Z. (2017). Utjecaj kulture na međunarodno poslovanje, *Zbornik radova Veleučilišta u Šibeniku*, br. 3-4/2017, str. 171-180.
22. Šlogar, H., Cigan, V. (2012). Umijeće pregovaranja kao ključna kompetencija u razvoju poduzetništva, *Učenje za poduzetništvo*, vol. 2, br. 2, str. 259-265.

THE IMPACT OF CUSTOMS ON NEGOTIATIONS IN INTERNATIONAL TRADE

Summary: Economic relations and connections that occur between different countries, among commercial entities and residents of countries with different economies, are similar to the economic flows and connections of different economic systems, both by

cause and consequence. Engaging in international trade is especially important for smaller countries, because the limited scale of their domestic trade requires greater economic openness, compared to large, developed countries. Businesses that choose to take part in the import and export exchange must evolve and adapt their habits and common domestic procurement and sales procedures to the specifics of international trade. By its nature, every contract conclusion in foreign trade business is preceded by negotiations between interested economic entities in relation to the procurement or sale. In this regard, the importance of the business customs is reflected in the fact that in business conduct, everything that is not prohibited is allowed, and that in international trade, business deals must take place in accordance with unwritten rules, which are considered by most professionals as moral in the respective profession and in the respective territory. One can say that business customs have the same importance for trade as laws have for a country.

Key words: business entities, international trade, negotiations, customs

ВАЊА ГЛИШИН*

Факултет за европске правно-
политичке студије
Нови Сад

УДК 327(430):327(497)

Прегледни рад
Примљен: 26.04.2019
Одобрен: 15.05.2019
Страна: 327-340

НЕМАЧКИ СРЕДЊОЕВРОПСКИ КОНТИНЕНТАЛИЗАМ И БАЛКАН

Сажетак: Несумњив балкански геополитички значај већ вековима привлачи пажњу глобалних и регионалних сила чији су интереси укрштени на овом простору чинећи чврст геополитички чвор.

У нашем фокусу биће регионална сила Немачка, која балкански простор у вишевековном континуитету пројектује као своју сферу утицаја. Разлози су многи, а у циљу што бољег разумевања истих, настојаћемо да на самом почетку рада јасно представимо постулате немачке геополитичке школе, затим ћемо, ослоњени на теорије и пројекције немачких геополитичких ауторитета тога времена, анализирати двовековну германску пројекцију Балкана у 19. и 20. веку. На крају, анализираћемо однос немачког средњоевропског континентализма према Балкану на почетку 21. века.

Кључне речи: геополитика, Балкан, средњоевропски континентализам, Немачка, Mitteleuropa

Увод

Геополитика као вишедимензионална наука помоћи ће нам приликом анализе сложености и замршености политичке реалности на Балкану. Иако је ова релативно млада наука дуго била негативно карактерисана због њене везе са нацистичком Немачком, није изгубила на значају. Штавише, њен се значај увећава и прати актуелне реал-политичке токове на међународној сцени.

Од свог настанка, геополитика је била интересантна великим силама – Немачкој, Великој Британији, Сједињеним Државама, Русији, Француској – које су озбиљно приступале проучавању ове дисциплине оставивши траг у виду класичних геополитичких теорија. Разрадом класичних теорија, данас се упознајемо са новим/старим геополитичким концептима и новим/старим геополитичким циљевима. Многи од тих циљева могу се лоцирати управо на Балкану, а ми ћемо настојати да представимо немачке геополитичке циљеве и

* glisinvanja2@gmail.com

геополитичку пројекцију Балкана као своју интересну сферу у вишевековном историјском континуитету.

Немачка геополитичка школа

Немачки научник Фридрих Рацел (*Friedrich Ratzel*, 1844-1904), је својим теоријама поставио темеље будућој научној дисциплини – геополитици. Ток од античке мисли, преко средњег века, допринео је да се формира класична геополитичка мисао према којој је *држава организам укорјењен у тлу*. Организмички приступ заговарали су Фридрих Рацел и Рудолф Кјелен, а њихови ставови и сама наука злоупотребљени су од стране нацистичке Немачке.

Фридрих Рацел је, својим организмичким и дарвинистичким теоријским приступом, заступао тезу да тло обликује људе настањене на њему, односно да тло утиче на раст и развој народа. Оно што повезује народе на једном простору, јесу заједнички интереси и потребе, а основне потребе према Рацелу су храна, станиште и размножавање, које „животни простор” (*Lebensraum*) треба да обезбеди. С обзиром на то да је државу посматрао као живи организам, чији раст зависи од карактеристика тла (рељеф, величина територије, границе, положај...) и особености народа, природно је да постоји потреба за растом и ширењем. Из тога следи „колонизаторска логика”, која подразумева „потребу ширења територије и њену експанзију изван постојећих граница” (Деспотовић, Љ., 2012:16). Ширење простора је борба за опстанак, будући да „недостатак простора и просторни ниҳилизам” доводе државу у „животну опасност”. С тим у вези, за Рацела „опросторена” политика, је успешна политика. (Степић, М., 2016:146)

На крају, Рацелов идеал јесте ширење држава до „природних граница” што води стварању великих политичких и економских простора, односно до „државе-континента”. Ти ставови које је развио после боравка у Америци сврставају га у присталице „концепције светске велесиле (*Weltmacht*) чија моћ би постепено расла до планетарног нивоа” (Исто, 147). Да би једна земља постала светска велесила, закључује Рацел, она мора да гради поморску моћ која је значајна за планетарну експанзију. С тим у вези он је напомињао да континенталне силе попут Немачке морају да развијају поморске снаге.

Швеђанин Рудолф Кјелен, о коме је било речи у претходном делу рада, био је германофил, те је Немачку узимао за пример приликом експлицирања својих идеја. Тако је он „усталио геополитичку максиму по којој се интереси Немачке, као централне копнене и државне масе у Европи, супротстављају интересима такозваних западноевропских држава, каквим је сматрао пре свега Енглеску и Француску” (Деспотовић, Љ., 2012:16-17).

Кјелен је сматрао да Немачка уз помоћ Турске треба да прошири свој утицај на „Дарданеле и Персијски залив (програм Елба-Еуфрат), као и на Египат, укључујући Суецки канал, Судан и Африку до екватора (програм Елба-Екватор)”. (Грчић, М., 2000:38) Међутим пораз у Првом светском рату и версајско прекрајање граница пореметило је планове. Јавио се нови проблем –

границе. За Кјелена питање граница је питање односа снага, те се закључује да се границе померају на рачун слабијих (ширење територије) од чега зависи развој просперитетних држава. Границом обухваћен простор треба да задовољи „принцип хармоније (складности) и принцип индивидуалности (особености)”, то тло на ком се држава налази, представља њену суштину, део „државног организма”... (Степић, М., 2016:160-162)

Сврставајући Немце у групу „младих народа”, Кјелен је сматрао да „Немачка треба да шири своју просторно-географску експанзију на средњоевропски простор, ширећи се ка идеалу континенталне државе великих планетарних размера”. (Деспотовић, Љ., 2012:17) То значи да је он подржавао и оправдавао експанзионизам Немачке као државе „младог народа” на рачун Француске и Британије као држава „старих народа”.

Све предлоге и идеје које је понудио Кјелен биле су веома значајне за Немачку, јер је он увиђао проблеме Немачке, нудећи решења. Указао је на то да Немачка „мора себи прибавити сигурно тржиште за куповину сировина и за продају производа”, другачије речено „посебну интересну сферу”. Поредио је Енглеску и Немачку тог доба, Кјелен говори да су им проблеми исти, али путеви различити – „Енглеска већ поседује интересне сфере” у оквиру своје велике империје, те је задатак да их затвори, док „Немачка ову сферу сама тек мора да створи. Ако је пут, који Енглеску води к циљу концентрација, онда је доследно томе пут Немачке експанзија”. С тим у вези можемо истаћи програме *Берлин-Багдад* и *Средња Европа*.¹

Фридрих Науман (*Friedrich Naumann*, 1860-1919) објавио је 1915. године капитално дело под називом „Средња Европа” (*Mitteleuropa*). Он је средњоевропском концепцијом наставио оно што су започели Рацел и Кјелен, истакавши значај тог простора за Немачку.² С тим у вези, Науман је понудио „јединствену визију Средње Европе као геополитичке целине, окупљене око Немачке, која би представљала четврту светску силу по својој јачини” (Пророковић, Д., 2014:36). Занимљиво је истаћи да су немачки теоретичари позивали на „унутрашњу хомогенизацију у циљу остваривања националних интереса”, док су од народа, који су били потенцијална сметња јачању немачког утицаја, правили непријатеље. Зато је Науман понудио визију Средње Европе, као својеврсну конфедерацију и заједничко – немачко, словенско, мађарско и јеврејско – наслеђе. (Исто, 197)

Један од најзначајнијих немачких геополитичара, као и један од родоначелника немачке геополитичке школе је Карл Хаусхофер. Он је развио геополитику као одређену „стратешку доктрину”, која је настојала да на основу просторних односа и просторног распореда копна и мора, пронађе најбоље могућности за немачку експанзију, која је првенствено требало да буде оријентисана према истоку и југоистоку – за Немачку њен будући „животни простор” требало је проширити на рачун Словена. (Павић, Р., 1971:19)

¹ Погледати: Кјелен, Р. (1923): Држава као животни облик (превео др Фрањо Мађаревић), Издање И. Ђ. Ђурђевића, Београд-Сарајево, стр., 130-131

² Средњоевропски простор једна је од три геополитичке континенталне целине, смештена између Русије на истоку и западних сила. Пророковић, Д. (2014): Немачка геополитика и Балкан: О циљевима средњоевропског континентализма, *Catena Mundi*, Београд, стр., 36

„Надовезујући се на теорију Фридриха Рацела, Хаусхофер је за потребе нациста преформулисао теорију животног простора, од Рудолфа Кјелена преузео је поглед на државу као на биолошки организам, а од Хелфорда Мекиндера преузео је теорију о Срцу света (Heartland), али и убеђење да ће овладавање срцем света Немачкој донети превласт на свету.” (Пророковић, Д., 2012:60)

Такође, допуњавајући теорије Рацела и Мекиндера, Хаусхофер је понудио нову форму политичке организације. Он предвиђа интегрисање држава и њихових колонијалних посела у „четири панобласти: 1. Евроафрика, у којој доминира франко-германски тандем; 2. Панруссија са утицајем у Персији, Авганистану и Индији; 3. Источна Азија на челу са Јапаном; 4. Северна и Јужна Америка под руководством САД” (Грчић, М., 2000:43). Он је заговарао немачко-совјетски (Рибентроп-Молотов) пакт, а одговор на претње „атлантистичког запада” видео је у стварању „континенталног савеза између Берлина, Москве и Токија”. (Деспотовић, Љ., 2012:21)

Карл Шмит (*Carl Schmitt*, 1888-1985) је још један значајан представник немачке геополитичке школе. Он је у својим радовима понудио идеје и теорије о великим просторима (*Grossraum*), Номосу³ земље и Номосу мора. Такође, критикујући либералне концепције правне државе и људских права, понудио је своју идеју о „праву народа (*Volksrechte*), која пледира на право народа на своју духовну, политичку, историјску, идентитетску особеност, као и на тзв. културну сувереност” (Деспотовић, Љ., 2012:22).

Шмит светску историју представља као борбу између континенталних и поморских држава, називајући силе копна Бехемонтом, а силе мора Левијатаном. Антагонизам поморског и континенталног света, представља глобалну реалност која широм планете изазива напетост, покреће, успорава или убрзава историју.

Треба истаћи да теорија „великог простора” садржи идеју о ширењу народа и државе у просторном смислу. Међутим, просторно ширење државе „не подразумева само политички већ и економски и технички аспект распрострања моћи, од града-државе, преко државе-територије, до државе-континента” (Исто, 22).

Закључили бисмо да су немачки геополитичари сматрали „геополитику за практичну примену географије у политици, која има за циљ: 1. да припреми Немце за реваншистички рат и да их „научно” увери у нужност борбе за освајање „животног простора” на истоку-југоистоку, и 2. да морално разоружа противнике приказујући немачки империјализам као „географску судбину””. За постизање наведених циљева, требало је вишедимензионално приступити анализи држава, њихових „војних потенцијала, војне снаге, насељености, националних проблема, положај и граница”. С тим у вези, геополитичари су синтетисали методе географије, економије, социологије, етнологије и етнопсихо-

³ „Номос је реч из грчког језика коју Шмит преводи и тумачи на три начина: прво, као узимати, заузимати, освајати; друго као поделу и расподелу узетог; и треће, као искоришћавати, експлоатисати”. Пророковић, Д. (2014): Немачка геополитика и Балкан: О циљевима средњоевропског континентализма, Catena Mundi, Београд, стр., 149

логије, да би могли „оценити офанзивну и дефанзивну моћ држава, све што би могло бити од користи да се постигне успешно поткопавање и рушење одбрамбеног система противника”. (Грчић, М., 2000: 43)

За пропагандне циљеве они су саставили милитантну геополитичку доктрину, која се заснивала на четири принципа, односно „права”:

1. „животног простора” (германског империјализма);
2. „Крви и тла” (германске „више” расе);
3. „Природних” граница (Трећег рајха);
4. „Панобласти” (новог светског поретка на челу с Немачком). (Грчић, М., 2000:43)

Геополитичке идеје о држави као живом организму, о границама, простору (Raum), животном простору (Lebensraum), великом простору (Grossraum), затим концепција Средње Европе (Mitteleuropa) и Пан-области, прихваћене су у круговима нацистичких идеолога и стављене у службу Трећег рајха. Због тога је геополитика била оштро критикована, па чак и забрањена након Другог светског рата. С тим у вези, не сме се заборавити да је Немачка „колевка расистичке варијанте геополитике која је коришћена као покриће за „природно право” на експанзију према другим сувереним државама и покорвање њихових народа”⁴.

Германска пројекција Балкана у XIX и XX веку

У овом делу рада пратићемо историјске околности на Балкану током XIX и XX века, те ћемо настојати да издвојимо за нашу тему значајне догађаје који ћемо анализирати кроз призму геополитике.

Први српски устанак избио је 1804. године, окупљањем устаника у Орашцу. Срби су устанком ударили темељ независној држави и покренули низ побуна широм Балкана. Под вођством Ђорђа Петровића Карађорђа, Срби су до 1807. године извојевали низ значајних победа од Иванковца и Мишара до Београда и Шапца. Након три године самосталног српског ратовања против Турака, прикључује се 1807. године велика сила са истока, Русија. С друге стране, Наполеонова Француска кренула је са освајањем западног дела Балканског полуострва. Наполеон је испројектовао судбину Балкана, сматрајући да се „универзално царство под његовим жезлом може створити само на Оријенту, а кључ за њега су мореузи Босфор и Дарданели, са Константинопољем као једном од три престонице” (Екмечић, М., 2017:174-175). Такође, требало је онемогућити руском војнику да на Балкану приђе Дунаву и Београду. То говори у прилог тези о геополитичком и геостратешком значају Балканског полуострва, прецизније његовом средишњем делу који од Београда, моравско-вардарском удолином води ка истоку.

⁴ Славољуб Шушић указује на књигу Хајнца Брила „Геополитика данас, шанса Немачке?”, која актуелизује наведене ставове из прве половине XX века. Шушњић, Б. С. (2004): Геополитички кошмар Балкана, Војноиздавачки завод, Београд, стр., 245

Велики Наполеонов поход на Русију 1812. године, променио је стање на Балкану. Русија је била приморана да потпише примирје са Османлијама и да се повуче са тог простора, што је проузроковало сламање српске револуције. Недовољно снажни да сузбију турске нападе, устаници су били принуђени на повлачење према северу, препуштајући Турцима Београдски пашалук. Од тог тренутка крећу турске освете и пљачке, што је изазвало нови устанак 1815. године.

На Бечком конгресу 1814-1815. године, „Русија је покушала да покрене питање балканских народа у Османлијском царству”, међутим, Велика Британија је пружила отпор, подржавајући аустријску политику. „Аустрија је за британске људе била једна од основа стабилности у Европи, конзервативна сила као вечни горњи дом Европе, представља најбољег савезника за очување Турске од руских амбиција. (...) Овакво држање британске дипломатије, која је била школа мишљења целе британске елите, оставило је правило за целу будућност да је и у часовима великог ратног савезништва 1914. и 1941. године, Србија увек била посматрана из угла њеног верског и словенског сродства са Русијом.” (Екмечић, М., 2017:194) Из такве британске политике проистичу двоструки стандарди и геополитичке пројекције балканског простора.

Академик Милорад Екмечић указао је на низ историјских последица српске револуције. Прво, „створено је језгро државе националног суверенитета...”, затим је „подрезан корен исламском државном феудализму, сељаци су постали власници својих баштина и цела нација је израсла у заједницу малих слободних сељака”, треће, „заустановљен је процес исламизације” и четврто се односи на „отварање епохе сукоба интереса великих и малих народа у Југоисточној Европи. Мале балканске нације постају одлучујући фактори у решавању Источног питања. У оквиру овог мотива у целој наредној историји ће државе католичке Средње Европе (Немачка, Аустрија, Мађарска, северна Италија) настојати да своје политичке интересе претворе у водиче свих историјских решења у области организације друштва, државе и културе. Нетолеранција према другим верама је стална”. (Екмечић, М., 2017:200-201)

Професор Љубиша Деспотовић указује на процес модернизације као позитиван учинак Српске револуције и истиче политичку модернизацију као најснажнију и најдиманичнију, сматрајући да је у „појединим периодима она била и замајац укупног развоја друштва”. (Деспотовић, Љ., 2008:50)

Након Српске револуције, Аустрија се учвршћује у историји балканских народа. Закључили бисмо да су током прве две деценије XIX века, балкански народи били оруђе у рукама великих сила, које су их, злоупотребљавајући њихов безизлазан положај, патње и страдања, наводиле у правцу испуњавања личних амбиција.

Балкан је и у наредном периоду био зона интереса и сукобљавања великих сила. „Кнежевина Србија, која се граничила са Хабзбуршком монархијом са специфичном геополитичком и крхком политичком позицијом, била је зависна не само од воље сизерена, турске Порте, већ и од утицаја две велике силе које су доминирале Балканом – Хабзбуршке монархије и Русије”. (Батаковић, Т. Душан, 2018:9-10)

Године 1875., после низа устанака, избија нови, најмасовнији и један од најзначајнијих, који је водио ка уједињењу целог српског народа. Годину дана касније, 1876., избио је српско-турски рат, ком се Русија прикључује 1877. „Велика источна криза (1875-1878) отворила је време у ком је Балкан постао стална позорница на којој се одвијао тихи европски сукоб. (...) показала је како равнотежа између Великих сила може зависити од опстанка Османског царства, запоседања Кипра или Босне или Грделичке клисуре... Стицањем независности 1878. Србија је више него икада пре постала политички и економски упућена на Аустро-Угарску у чију је интересну сферу управо била ушла.” (Антић, Ч., 2009:16)

Русија је Санстефанским миром, марта 1878. године, направила план стварања Велике Бугарске и наметнула је Турској своје услове. На руске идеје о пансловенству, бурно су реаговале велике силе, што неколико месеци касније, 13. јуна, доводи до сазивања Берлинског конгреса. Тај догађај је прекретница у српској, балканској и европској историји. „Србија, Црна Гора и Румунија су признате као независне државе са увећаном територијом. Бугарска је добила аутономију. Македонија и Косово су остављени у оквиру Османлијског царства. Рашка област, службено звана „Новопазарски санџак”, најпре је добила хабзбуршке гарнизоне, а касније је пала под султанову администрацију. Аустроугарска је тим клином настојала да онемогући територијално уједињење Србије и Црне Горе.” (Екмечић, М., 2017:293) Аустријска политика након Берлинског конгреса била је поприлично јасна – задржати Србију у границама добијеним 1878. године и спречити уједињење српских земаља⁵, Србије и Црне Горе, јер се јак српски блок, с једне стране сматрао претњом за остваривање аустроугарских геополитичких амбиција, док је с друге стране представљао потенцијално руско упориште на Балканском полуострву.⁶

Крајем XIX и почетком XX века, политичко стање на Балкану на неки начин је указивало на бурне предстојеће догађаје који ће потрести, не само Балкан и Европу, већ цео свет. Опасност је долазила са запада, од Аустро-

⁵ „У мају 1900. год., у време када за то није било никакве актуелне потребе, изјављивао је гроф Голуховски грофу Билову, тада државном секретару Спољашњег уреда Немачког царства: *Аустро-Угарска неће никада допустити уједињење Србије и Црне Горе.*” Док планом из 1903. године, гроф Голуховски као решење балканског питања види *слабу Србију*. Ломпар, Мило (2017), Дух Самопорицања, *Catena Mundi*, Београд, стр., 78-110

⁶ „Према једном мемоару Тешенберга, савјетника у аустроугарском министарству спољних послова, написаном за цара 1884. године, главни принципи Андрашијевог источне политике били су: 1. Одржавање турске владавине (...); 2. Одбијање сваке промјене која би могла да угрози националне или политичке интересе Аустро-Угарске, а посебно спречавање стварања од територија под турском влашћу једне компактне словенске државе са већим пространством; 3. Успостављање што је могуће веће равнотеже између „балканских раса” и државних творевина (...) и заштита грчког, албанског и румунског елемента; 4. Стварање утиска у Европи и на Балканском полуострву да је руска политика субјективна и себична, а аустроугарска објективна и несебична, па да зато лежи у интересу Европе, Турске и балканских народа да се Аустро-Угарској препусти пресудан утицај на истоку; 5. Стварање основа за потискивање политичких предности Русије на Балкану. Зато Аустро-Угарска мора створити своја упоришта на Балкану као потивтежу руским (...).”, Краљачић, Томислав (2017): Калајев режим у Босни и Херцеговини (1882-1903), *Catena Mundi*, Београд, стр., 31

Угарске, која је до тада много пута изразила своје амбиције према овом простору. Босну и Херцеговину су посматрали као рудник природних богатстава који морају поседовати. Међутим, нема сумње да су у окупацији Босне видели (гео)политичке и геостратешке циљеве.

Царинским ратом, који је вођен од 1906. до 1911. године, Аустро-Угарска је хтела да присили Србију на сарадњу. Економске последице по српски народ су биле застрашујуће. У том периоду, 1908. године, анектирана је Босна и Херцеговина и прикључена хабзбуршкој империји. Анексија БиХ је изазвала бригу код Руса и Француза, јер су у томе видели потенцијални немачки пут ка Блиском Истоку.

Велико незадовољство балканских, нетурских народа јавља се након избијања Младотурске револуције 1908. године. То је био погодан тренутак да велике силе искористе народно незадовољство како би иницирале поделу Турске. Аустро-Угарска се највише истицала, јер је настојала да из „окупиране Босне и Херцеговине преко Санџака, Косова и Метохије наступи ка Солуну (*Drang nach Osten*)” (Гађиновић, Р., 2014:123). Из тога је произашло балканско савезништво, у ком су Русија и Француска виделе новог савезника у будућим сукобима. Балкански савез је створен 1912. године од стране Србије, Црне Горе, Бугарске и Грчке. Убрзаним нападима, чланице Балканског савеза су потискивале турску војску, ширећи своје територије. Аустро-Угарска се укључила претњама упућеним Србији и Црној Гори, али до рата није дошло. Турска је потписала мировни уговор 1913. године, а Балкан је током Првог балканског рата добио нову независну државу – Албанију (1912). После месец дана од завршетка Првог балканског рата, изненадним нападом Бугарске на Србију и Грчку, избио је Други балкански рат који је убрзо и завршен страховитим бугарским поразом на Брегалници.⁷

Крајем јула 1914. године, Аустроугарска је објавила рат Србији вођена јасним циљем – „учврстити сопствену позицију у југоисточној Европи”⁸.

⁷ Основни поглед на *балканско решење* није промењен ни после српских победа у Балканским ратовима. Тако Конрад фон Хецендорф – у мемоару од 28. октобра 1912. године – предлаже да Србија изгуби своју самосталност и да своју судбину потчини вођству Хабзбуршке монархије. (...) У тој пројекцији аустројско-балканског решења Србија би се имала просто поделити: Санџак и западну Србију требало би добити Аустрија, нишки и пиротски крај Бугарска, а источни део Србије између Мораве и Тимока Румунија. Нестанак Србије и српског народа као балканско решење истакао је секретар бугарског краља Фердинанда 20. априла 1913. године, рекавши да *Тај народ мора ишчезнути, иначе неће бити мира*. Начелник бечког Министарства иностраних послова, гроф Форгач, говорио је лета 1913. године *да би радо на свакој соби у Министарству изнад врата ставио натпис: delenda est Serbia*, јер је он уништење Србије сматрао као основни услов за опастанак Монархије. Цитирано према: Ломпар, Мило (2017), *Дух Самопорицања, Catena Mundi*, Београд, стр., 79

⁸ „Аустро-Угарска је стално тежила да поправља и даље изграђује своје дотадашње позиције у југоисточној Европи, коју је сматрала за своју природну интересну сферу”, с друге стране „Немачка је тежила да на истом простору изгради своју пуну превласт” као и да према Блиском истоку отвори врата сопственом продору и да сломом Србије нанесе тежак политички пораз Антанти. Тада рођена *Einkreisungstheze* („теза о опкољавању” Рајха од стране непријатеља, наводно намерних да униште немачки народ) била је пропагандно средство. Митровић, Андреј (2018): Ратни циљеви централних сила и југословенско питање 1914-1918.; у: *Историја једне утопије*, књига I, *Catena Mundi*, Београд, стр., 192-196

Четворогодишњи, Први рат, однео је са собом огромне људске и материјалне губитке, отворивши једну нову етапу међународне политике која ће потресати свет током XX века. Геополитички интереси и хтења великих сила сударили су се на Балканском полуострву, изазавши катастрофу светских размера.⁹

Стратегијски циљеви Немачке су били јасни – постати светска сила и остварити велики привредни напредак.¹⁰ Наведена стратегија се на три начина тицала југословенског питања: „преко политике вођене према Аустро-Угарској, преко жеље да се Балканско полуострво претвори у мост за немачко продирање на Предњи исток и преко настојања да се рудна и, затим, пољопривредна блага, као и трговачке и финансијске могућности Балкана искористе као допунски привредни простор” (Митровић, А., 2018:216). Овим стратегијским циљевима Немачке, супротстављао се британски геополитичар Ситон-Вотсон, сматрајући да би за спречавање реализације идеје Берлин-Багдад послужила уједињена јужнословенска држава.

У јесен, 11. новембра 1918. године, Немачком капитулацијом завршене су борбе у Првом светском рату. Завршетком Првог рата променио се изглед Европе и света. Нестала су велика царства – Аустро-Угарско, Немачко, Отоманско и Руско – што је утицало на промене граница и нови изглед европске мапе. На Балкану 1. децембра 1918. године долази до уједињења и стварања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.¹¹

⁹ Професор Љубиша Деспотовић је навео неколико *механизма-покретача Великог светског рата*: Први је велика неравнотежа снага; затим национализам у нарастању; трећи важан фактор је *источно питање* и на крају, расизам. Погледати: Деспотовић, Љ. (2015): Геополитика деструкције, Каирос, Сремски Карловци, стр., 14-21

¹⁰ То је „претпостављало велика територијална проширења, постизање потпуне хегемоније у Европи и стварање огромног колонијалног царства, пре свега у средишњој Африци”. Овај далекосежан план подразумевао је и сложену структуру. „Будућа империја требало је да буде сачињена од самог Рајха или територије која је одређујући фактор, онда од области које су значајне за проширење сировинске базе и тржиште одређујућег фактора и, коначно, од земаља које имају улогу привредно-допунских. Цео овај програм и његове многобројне економистичке, територијалне и политичке разраде носио је најчешће име *Mittleuropa*, *Средња Европа*”. Митровић, Андреј (2018): Ратни циљеви централних сила и југословенско питање 1914-1918.; у: *Историја једне утопије*, књига I, *Catena Mundi*, Београд, стр.,215-216

¹¹ Вудро Вилсон је у децембру 1917. године, након америчке објаве рата Аустроугарској, тражио од групе стручњака у „Истраживању” (*The Inquiry*) да припреме предлог за решавање балканског питања. С тим у вези, Роберт Кернер, један од најплодоноснијих аутора организације, изложио је да је потребно да се охрабре федералистички елементи попут Чехословака, Југословена, Украјинаца, Пољака, како би се смањио немачки утицај у централној и источној Европи. Државни секретар Роберт Ленсинг је 21. септембра 1918. године припремио меморандум са 29 тачака, разматравши како да се спречи немачки утицај и ограниче покушаји да се оствари њен концепт *Mittleuropa*. Осма тачка његовог меморандума била је да територије у којима доминирају „Југословени”, Хрватска, Славонија, Босна и Херцеговина, треба да се уједине са Србијом и Црном Гором, стварајући унитарну или федеративну државу. У дванаестој тачки прецизирао је да границе Србије, Бугарске и Грчке треба да буду оне које су створене после Другог балканског рата. Тринаеста тачка не подразумева постојање Албаније, него се тражи да она буде под суверенитетом Италије или Србије или да буде укључена у југословенску државу. Бисенић, Драган (2018): Тајне „Истраживања”: САД и стварање Југославије; у: *Историја једне утопије*, књига I, *Catena Mundi*, Београд, стр., 340-371

У наредне две године, 1919-1920. потписано је низ мировних уговора који су постали основа политичког живота у Европи. „На резултатима рата и одлукама Мировне конференције настао је систем политичких односа у Европи који се темељио на две врсте сукоба: између победничких и побеђених држава, и између грађанског света и социјалистичке државе. Први сукоби су у међуратном периоду преовладали, али су други били и остали дубоко утемељени у европску историју XX века.” (Митровић, А., 1998:32)

У периоду до Другог светског рата, академик Андреј Митровић је лоцирао дубоку триполарност сила у чијој конструкцији су учествовали Велика Британија и Француска са *интересима очувања версајског поретка*, затим Немачка и Италија са *интересима за кореним изменом, односно уништењем версајског поретка*, и на крају Совјетски Савез са *интересима очувања, по могућству и проширења комунизма*. (Митровић, А., 1998:309) Наведена триполарност сила одлучујуће је утицала на међуратни период, дошавши до изражаја половином тридесетих година.

Немачка је у Другом светском рату била на корак до испуњења својих планова, од продора на исток до светске хегемоније, међутим, њена моћ је сломљена, а свет је ушао у период „хладне” нетрпељивости.

Немачки средњоевропски континентализам и Балкан на почетку XXI века

Средњоевропски немачки континентализам подразумева Немачку као централну силу и њене геополитичке циљеве. Ово је телуократска геополитичка концепција на чији облик су утицали и Оријент и Окцидент. Увидевши историјски континуитет немачког односа према балканском простору, нема дилеме да је она геополитички „клин” продора ка нафтоносним пољима Блиског Истока трасирала дуж Балканског полуострва. Класичне немачке геополитичке постулате смо представили на самом почетку рада, те ћемо наредним редовима да представимо садашње стање на релацији Немачка-Балкан.

Када је реч о Mitteleuropi, тај пројекат се поново актуелизује након рушења Берлинског зида и уједињења Немачке. Тада „почињу да се појављују различите визије, модалитети и просторне опције издвајања средњоевропског простора, махом замаскиране културним и економским принципима, али очигледно мотивисани геополитичким интересима” (Степић, М., 2016:231-232). Интересна сфера којој теже германски чиниоци иде дуж Дунава као важног коридора који се од извора у Немачкој пружа до Црног мора. „Дунавски макрорегион је источни крак континенталне геополитичке хоризонтале која се пружа правцем Рајна-Мајна-Дунав и која може представљати геоекономску жилу куцавицу Европе.”¹²

¹² Овим краком је успостављен пловни пут између Црног и Северног мора што олакшава „даље трансферисање западноевропских и средњоевропских економских, културних и војни интереса и утицаја ка средњоазијском и блискоисточном региону”. Пророковић, Д. (2014): Геополитичка димензија макрорегионалних стратегија ЕУ, Национални интерес, vol. 19, год. X, бр. 1/2014., Институт за политичке студије, Београд, стр., 23

Карта 1. Рајна-Дунав – континентална геополитичка хоризонтала

Како истиче Д. Пророковић, јачањем европске геополитичке хоризонтале [карта 1] државе континенталног дела Европске уније обезбеђују „самосталнији геополитички наступ у будућности”. На тај начин се „телурократске средњоевропске земље у великој мери ослобађају непријатног притиска и зависности од таласократских САД и њихових западноевропских савезника” и с друге стране „отварају сасвим нове перспективе на истоку, што може довести и до стварања нових геостратешких и геокономских партнерстава”. (Пророковић, Д., 2014:23) Нема дилеме да у Немачкој постоји тежња за осамостаљивањем, али се поставља питање у којој мери је то могуће? Европска унија је верни заступник атлантизма и „проводник таласократских интереса у источном појасу евроатлантског геополитичког простора”, што значи да Немачка мора да „користи механизме ЕУ како би ојачала сопствену позицију” (Пророковић, Д., 2015:59-60), и потом да учврсти ширу зону утицаја која би обухватала Балтик, Јадран и Подунавље. „Посматрано из угла континентализма, успостављање зоне геополитичке контроле над током Дунава је condition sine qua non. Отуда се овладавање Подунављем (посебно његовим панонским сектором) сматра „формулом” централноевропске и укупне континенталне моћи, те „одскочном даском” за даље империјалне продоре, и то: у влашко-понијски басен; у кавкаски, прекаспијски и централно азијски простор; на југоисток, балканском трансмисијом, до полука светске моћи – Босфора, Дарданела, Суеца, блискоисточних културних жаришта и резерви нафте. Дунавска саобраћајно-географска „кичма” постала је неприкосновена геополитичка чињеница експанзионистичких амбиција германског „блока”, парадигма „копнене варијанте” стицања немачке моћи.” (Пророковић, Д., 2014:177-178)

Нема дилеме да је Немачка једна од најмоћнијих европских земаља, међутим не смемо заборавити чињеницу да је она чланица Европске уније, која, како смо већ рекли, представља атлантистички „пројекат”, затим је у кругу НАТО чланица и без сумње под америчком контролом, будући да се на њеној територији налазе важне војне базе и велики број НАТО војника. САД контролом Немачке настоји да осујети њене (гео)политичке планове у погледу Балкана – америчке интересне зоне.

Приликом анализе важности Балкана кроз средњоевропско-континенталистички концепт, намеће се пет разлога на које је указао Д. Прококовић. Први се односи на географски положај Балкана преко чије територије прелазе важне „континенталне саобраћајнице које спајају Средњу Европу са Блиским истоком и кавкаско-каспијским ареалом, као и речне саобраћајнице којима се спаја црноморски басен са атлантским акваторијем”. Други разлог је везан за питање енергетске безбедности, будући да је преко простора Балкана „планирана изградња чак пет енергетских коридора: гасовода „Јужни ток”, „Набуко” и „Трансјадранског гасовода”; и нафтовода „АМБО” и „ЦПОТ”. Трећи разлог због којег је Балкан важан у средњоевропскоконтиненталистичким пројекцијама је географска повезаност са Средњом Европом, која узрокује и геоекономску повезаност. „Реализацијом Дунавске стратегије ЕУ и могуће Јадранске стратегије ЕУ, Немачка би потпуно интегрисала Балкан у сопствени саобраћајни систем. (...) Потенцијали јадранских лука, пре свега Трста, словеначких и хрватских лука (Копер, Ријека) у северном делу Јадрана, као и црноморске луке Констанца су огромни. Њихов развој може директно утицати на повећавање конкурентности средњоевропске привреде, а у случају сукоба са атлантизмом то је и стратешки правац за извоз роба. Поред тога, балканске земље представљају тржиште на којем немачки и аустријски произвођачи пласирају своје производе. Такође, животни стандард, односно економско-социјална ситуација представља извориште јефтине радне снаге за немачку привреду, или као „увозна” радна снага или као радна снага у потенцијално дислоцираним производним капацитетима из средњоевропских држава на Балкан”. Четврти разлог је питање безбедности. „Балкан је двориште Средње Европе и свака нестабилност на Балкану може се неповољно одразити на средњоевропске земље. (...) посебно може бити непријатна ескалација неке од тињајућих нетрпељивости на постјугословенском простору, као што су, на пример, албанско-српска, албанско-македонска или српско-хрватска”. Поред тога, потенцијална претња за Средњу Европу је „тероризам, верски фундаментализам и организовани криминал. (...) Балкан представља „западни шпиц” такозваног „златног полумесеца” који се протеже од Авганистана и Пакистана, преко Блиског истока до Балкана”. Пети разлог због којег се може рећи да „Балкан има велики геополитички значај за средњоевропски континентализам су потенцијалне миграције у будућности. Средњоевропске земље треба или да опреме и оспособе балканске земље за спречавање масовних, неконтролисаних и непожељних миграција у будућности, или да Балкан постане крајња дестинација за емигранте”. (Прококовић, Д., 2014:264-287)

Закључак

Немачка као моћна европска држава пројектује Балкан као своју сферу интереса. Германски блок вековима има претензије ка овом простору о чему нам сведоче историјске чињенице наведене у раду. Разлози заинтересованости за полуострво су многи, од жеље за овладавањем блискоисточним нафтонос-

ним пољима, до геоекономских, безбедносних, географско-просторних и других разлога. Међутим, Америка је ставила под контролу немачке активности, како не би дошло до евентуалног угрожавања америчких интереса у Европи (Балкану). САД воде рачуна о свим сегментима у зони својих интереса. Под својом контролом држе балкански териториј и акваториј, а балканске народе држи у стању перманентне нестабилности које олако може прерасти у сукобе са запаљивим дејством по Средњу Европу. У сфери безбедности, оно што такође значајно потреса читав европски континент јесу актуелне миграције, иза којих, према речима утицајног америчког теоретичара Џозефа Наја, стоји Америка. У том контексту, професор Љ. Деспотовић сковао је синтагму **оружје за масовно мигрирање** којом јасно одређује суштину актуелних миграција у којима се „демографски вишак становништва користи као популационо оружје против Европе и њених грађана”. (Деспотовић, Љ., Кузмановић, Н., 2017: 65) Немачка, услед наведених актуелних токова, има проблем у „дворишту” што јој за неко време може сузити видокруг - економски, политички, стратегијски, те самим тим и онемогућити потенцијално залажење у америчку интересну сферу.

Литература:

1. Avijucki, V. (2009): *Kontinentalne geopolitike: svet u XXI veku*, Clio, Beograd
2. Antić, Čedomir (2009): *Kratka istorije Srbije 1804-2004.*, Biblioteka „Minut”, Beograd
3. Bataković, T. Dušan (2018): *Balkanski pijemont – Srbija i Jugoslovensko pitanje*; u *Istorija jedne utopije*, knjiga I, *Catena Mundi*, Beograd
4. Bisenić, Dragan (2018): *Tajne „Istraživanja”*: SAD i stvaranje Jugoslavije; u: *Istorija jedne utopije*, knjiga I, *Catena Mundi*, Beograd
5. Gaćinović, Radoslav (2014): *Političke prilike na Balkanu početkom HH veka*, NBP – žurnal za kriminalistiku i pravo, Kriminalističko-policijska akademija, Beograd
6. Grčić, M. (2000): *Politička geografija*, Geografski fakultet, Beograd
7. Despotović, Lj. (2008): *Srpska politička moderna: Srbija u procesima političke modernizacije 19. veka*, Stylos, Novi Sad
8. Despotović, Lj. (2010): *Obeležja geopolitičkog položaja Srbije i srpskih zemalja u kontekstu aktuelnih procesa balkanizacije*, Sociološki pregled, vol. XLIV (2010), no. 4, Beograd
9. Despotović, Lj. (2012): *Srpska geopolitička paradigma*, Kairos, Sremski Karlovci
10. Despotović, Lj. (2015): *Geopolitika destrukcije*, Kairos, Sremski Karlovci
11. Despotović, Lj., Kuzmanović, N. (2017): *Idejni aspekti duhovne krize hrišćanstva: religijski kontekst migrantske krize, i identitetske posledice po evropske nacije*, *Kultura polisa*, god. XIV (2017) posebno izdanje, IES, Beograd, *Kultura-Polisa*, Novi Sad
12. Ekmečić, Milorad (2017): *Dugo kretanje između klanja i oranja: Istorija Srba u novom veku (1492-1992)*, *Evro Book*, Beograd
13. Kjelen, R. (1923): *Država kao životni oblik* (preveo dr Franjo Mađarević), Izdanje I.Đ. Đurđevića, Beograd-Sarajevo
14. Kraljačić, Tomislav (2017): *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882-1903)*, *Catena Mundi*, Beograd
15. Lompar, Milo (2017), *Duh Samoporicanja*, *Catena Mundi*, Beograd

16. Mitrović, Andrej (1998): Vreme netrpeljivih: Politička istorija velikih država Evrope 1919-1939., CID, Podgorica
17. Mitrović, Andrej (2018): Ratni ciljevi centralnih sila i jugoslovensko pitanje 1914-1918.; u: *Istorija jedne utopije*, knjiga I, *Catena Mundi*, Beograd
18. Pavić, R. (1971): Uvod u opću političku geografiju i geopolitiku (sa osnovama geostrategije), Sveučilište u Zagrebu, FPN, Zagreb
19. Proroković, D. (2012): Geopolitika Srbije, Službeni glasnik; Geopolitika, Beograd
20. Proroković, D. (2014): Geopolitička dimenzija makroregionalnih strategija EU, Nacionalni interes, vol. 19, god. H, br. 1/2014., Institut za političke studije, Beograd
21. Proroković, D. (2014): Nemačka geopolitika i Balkan: O ciljevima srednjoevropskog kontinentalizma, *Catena Mundi*, Beograd
22. Proroković, D. (2015): Srednjoevropski kontinentalizam i četiri moguća scenarija za Balkan, *Kultura polisa*, god. XII, posebno izdanje, *Kultura-Polisa*, Institut za evropske studije, Novi Sad
23. Stepić, M. (2016): Geopolitika: Ideje, teorije, koncepcije; Institut za političke studije, Beograd
24. Hantington, S. (2000): Sukov civilizacija i preoblikovanje svetskog poretka, Romanov, Banja Luka, CID, Podgorica
25. Šušnjić, B. S. (2004): Geopolitički košmar Balkana, Vojnoizdavački zavod, Beograd

GERMAN CENTRAL EUROPEAN CONTINENTALISM AND BALKAN

Summary: The undoubted Balkan geopolitical significance has for centuries attracted the attention of global and regional powers whose interests are crossed in this area making it a sturdy geopolitical knot.

In our focus will be the regional power of Germany, which projects the Balkan space in the long-term continuity as its sphere of influence. The reasons are many, and for the purpose of better understanding of the same, we will try to clearly outline the postulates of the German geopolitical school at the very beginning, then we will rely on the theories and projections of the German geopolitical authorities of that time, analyze the German projection of the Balkans in the 19th and 20th centuries. In the end, we will analyze the relationship of German Central European continentalism towards the Balkans at the beginning of the 21st century.

Key words: geopolitics, Balkans, Central European Continentalism, Germany, Mitteleuropa

СТРУКТУРА СВОЈИНЕ КАО ОСНОВ ЈАКЕ ДРЖАВЕ, ПРИМЕР ФРАНЦУСКЕ

Сажетак: Рад се састоји из три дела. У првом делу, у „Уводу”, изнета је рефлексја о развоју права својине и његовом утицају на снагу државе, хронолошки кроз историју. Хеленско доба, Стара Грчка, Стари Рим, нови век. Изношењем угаоних ставова најпознатијих мислилаца, као увод у истраживање о праву својине у Француској. Износи се циљ истраживања, подстицање и проширивање знања о праву својине у време структурних промена у нашој држави.

У другом делу, „Право својине у Француској” износе се промене и развој права својине у Француској, као и утицај структуре права својине на државу, од времена старог Рима до XX века. И промене изазване револуцијом од 1789. године.

У трећем делу, у „Закључку”, изнети су резултати историјског, правног, економског и социолошког разматрања права својине, потврђени ставови античких мислилаца о овом питању, потврђена важност средњег сељачког домаћинства и поштовања економског принципа ефикасности у Француској држави у вршењу права својине.

Кључне речи: Право својине, земљиште, сељаштво, приватна својина, државна својина, Декларација о правима човека и грађанина

Увод

Уопште о праву својине на непокретностима - једна рефлексја

У разматрању структуре права својине, биће изнета, као увод, једна рефлексја, изучавање права својине хронолошки, сукцесивно, током дуге историје, као појаве која има свој вишемиленијумски развој.

Разматрати право својине на земљишту и другим непокретностима у Француској, угаони моменат у развоју овог права, значи отворати пут тражити и добијати многе одговоре и омогућити концептуално разматрање посебно ради угаоне улоге Француске крајем XVIII века у примени римског концепта приватне својине у развоју следеће фазе, либералних, капиталистичких односа

* kosmaj@sbb.rs

у Европи и свету и стварању права својине на земљишту и другим непокретностима, ослобођеном феудалних односа. Својина је најбитнији правни однос, утиче на однос међу људима и на начин рада и производње, као и на друге околности.

Како Трециари каже: „...тај најбитнији објекат правног система - земљиште” (Trežari, 1993:13), или наш професор Гамс: „Власт и својина су, у крајњој линији, покретач и циљ одлучујућих збивања у друштву”, (Gams, 1983: 192) Биће наглашено и поткрепљено аргументима, тврђење да је својина настала спонтано, као најбољи облик за задовољењем људских основних потреба, за храном и опстанком. Заузимање ненасељене и освајање насељене земље, отимање. Заузети, поделити напасати. Напомена је да постоје примери да се оправдава такав чин, или да се покушава бити фер¹ или да земљу „Бог да народу”, као Израелцима..² Поделу освојене, заузете земље, коцком, као праведну расподелу познају и Јевреји и Грци и Римљани и други. Земља се у стара времена, пре два миленијума, код Германаца после заједничког захватања и које је било довољно, делила људима, сходно њиховом положају у друштву.³ Ако погледамо први познати правни извор, Хамурабијев законик⁴, из XVIII века пре Христа, види се значај права својине, његова структура, за државу. У члану 36. Прописано је да: „Поље, башта и кућа борца, лаког оружника или онога који је обавезан да плаћа трибут, не могу се продати.” Низ одредби је у овом смислу, заштите права својине борца. При томе се прави разлика у праву, оно што је примио као лено не може преписати жени или кћери, не може дати за дугове. Својина је оно што је купио, те може преписати, може дати за дуг.

Античка Грчка

Исток познаје својину племена и породице, а Грчки мислиоци, могли су видети и анализирати искуства разних варијанти и типова својине у разним градовима, полисима, што им је омогућило да дођу до апстрактних, уопштених, дубоких увида, размишљања и ставова о својини, који су врло поучни и важећи и данас им се не може оспорити вредност. Први европски правни извор, Гртински законик, са Крита, из средине V века пре Христа, показује да, по речима др проф. Симе Аврамовића: „основни друштвени процес у време настајања Гортинског законика је био процес јачања привате својине и цепања патријархалних породица на моногамне.” (Avramović, 1977: 210)

Платон каже да је најбоље свима дати (у својину) исто или слично, сразмерно плодности земље. У својим „Законима” (Platon, 2004), износи да је најбоље да се земља подели свима подједнако, да се делови извлаче коцком, да се забрани продаја тако добијене земље, а код грађанина створи посебан однос

¹ Као у британским легендама, да се племена договарају када ће да се боре и са колико ратника, да буде исти број и да бој буде фер, па ко победи земља је његова.

² „Благо кроткима јер ће наследити земљу”, (*Свето писмо*, Матеј 5.5.)

³ „Што се тиче земље за обрађивање, они је онолико колико им треба захватају заједнички, па је онда деле, свакоме према његовом достојанству. Поделу није тешко извршити, јер земље има доста. Земљу мењају сваке године и никад се не може сва обрадити”. (Тацит, 1927, 26.)

⁴ Фондација Алан Ватсон, www.alanwatson.org

према земљи као отаџбини мајци. Најтежа мера је у једној држави одузимање и подела земље и опрост дугова. Увек ће бити јака струја која би рекла да се у то не дира. „Али ништа тако не учвршћује земљу као подела земље онима који је немају.” (Platon, 106) Законодавац треба да усвоји средње решење. „Јасно је дакле како законодавцу није dostatно изједначавати имутке, него треба тежити средини.” (Aristotel, 1988; . s. 49. В II. 1267А, 37.40. 1267b) Аристотел каже: „Јер они који заједнички поседују и заједнички се служе имовином видимо како се чешће споре од оних који посебички поседују имовину”. (Aristotel, 1988; 38. В II. 20.)

Грчка реч „номос”, закон, суштински животни закон, имао свој дуги развој и еволуцију значења, је, у свом развијеном значењу, право, закон и у исто време и правда, праведна расподела.

Антички, Стари Рим

Потврђује се, као у Хамурабијевом закону, или у Персији у време освајања Александра Македонског, да велепоседници не могу да мотивишу народ да нарочиту одбрану земљу, већ да су ситни сељаци, најбољи су војници одбране, стварања равнотеже и ширења своје државе.

У Ливијевој историји говора стоји да је оснивач Рима Romulus поделио својим грађанима по два југера⁵ земље. Римљани су имали и неподељене гентилске пашњаке и шуме (*ager gentilicus*), који су били предмет постепеног присвајања

У IV веку пре Христа, био је донет закон (*Lex Licinia*) у коме је прописано да нико не може заузети више од пет стотина југера (око 120 ha) државне земље. Тај закон није био поштован. У II веку пре Христа у старом Риму браћа Грах су покушали да спроведу земљишну реформу, 133. Године пре Христа. На предлог Тиберија Граха издат је закон да свако домаћинство може имати пет стотина југера земље и за сваког сина по двеста педест југера. Идеја коју су платили главом, а која је за реакцију имала доношење је закона 111. Године пре Христа, којим се забрањује даља подела државне земље и учвршћује се право својине. (Стојчевић, 1968; 114)

Римљани су у току своје историје познавали приватну својину „у неколико варијаната, међу којима је *dominium ex iure quiritum* (квиритска својина) несумњиво најважнија” (Стојчевић, 1968; 112). То је својина чије је стицање и заштита одређена правилима *ius civile* и односи се на ствари на територији данашње Италије. Ипак дуго нису својину разумели као право одвојено од ствари, већ као фактички однос.

„До схватања да је својина право одвојено од држања ствари и од одговарајућег назива за то право – *proprietas* или *dominium* – римљани су дошли тек у другој половини републике.” (Стојчевић, 1968; 116)

⁵ (лат. *iugerum*: јутро, рал, њива, 2524 m²)

Римско схватање својине ја да је то „потпуна власт на ствари”, (*plena in re potestas*) и никад није дата дефиниција, већ да се састоји из три елемента: *usus* – право употребљавати ствар, *fructus* – право прибављати природне и грађанске плодове од ствари и *abusus* – право располагања са ствари послови-ма *inter vivos i mortis causa*.

Закон XII таблица је увео нека ограничења за споственике. Својина мора да поштује својину другог, интерес суседа. „Већ у класичном праву римљани су поставили опште правило „да не треба са злом намером користити своје право” (*male enim nostro iureuti non debemus* - Gajus 1, 53), (Стојчевић, 1968; 117)

Нови век

Због нетрпељивог односа власти према пуританцима у Енглеској у првој половини XVII века, ова верска заједница тражи своје место. Прво у Холандији а онда бродом *Mayflower* одлазе у Америку, тадашњу нову Енглеску, где оснивају насеље именом Плимут (Plymouth) 1620. године. За овај рад је интересантно да они прве године живе и раде заједно, а следеће године, пошто нема довољно производа, деле парцеле, по једно јутро на домачина и по једно јутро по члану домаћинства. Подељено је укупно око 150 јутара. Закључили су да током заједничке производње на земљи, многи људи нису имали добар, савестан однос према раду, да су га избегавали, мислећи, да ће то други урадити, као и да су много времена провели у договорима, да би менаџментско виђење послова било ефикасније. Када су поделили парцеле, створили приватну својину, после тога је било довољно производа и појавио се и вишак за трговину.⁶ Томас Хобс је писао о својини, о стицању својине. Он каже: „Први закон је деоба земљишта”. Сматра да деобу земљишта треба да изврши суверен⁷ да је својина последица праведне расподеле, што је и право и правда за обичног човека. Расподела мора бити према неким правилима и од одговарајућег субјекта извршена, од суверена, који ће омогућити мир и поштовање одређеног правила.⁸

Има, као Аристотел о заједничкој својини, сходно свом искуству, негативно мишљење о државној својини. Државна земља, приход са ње, води негативном утицају на власт и унутрашњу политичку борбу.⁹

Џон Лок, као и низ аутора истичу корисност рада, а иманентна карактеристика корисности рада и конкуренције је ефикасност. Природно ангажује

⁶ William Bredford, Of Plymouth Plantation, Eada.lib.umb.edu/teht-entries/of-plymouth-plantation/https://archive.org/stream/cu31924028814824-djvu.tht. Приступљено 14.12.2017. године.

⁷ „Очигледно је да ти (стари) становници затим земљу држе према победиочевој подели, као што је народ Енглеске своју земљу добио од Виљема Освајача.” (Хобс, 1961, 136.)

⁸ „Право и својина је последица ове расподеле; то је човек знао од давнина и назива то номос, што значи: расподела (дистрибутион), а ми то зовемо право (law) и означавамо га као правда (јустице), да свако при овој расподели добије своје.” (Хобс, 1961; 120.),

⁹ „Али, кад је људска природа онаква каква јесте, одређивање државне земље или извесног прихода за државу показује се као узалудно и показује тежњу за распадањем владавине и води враћању у чисто природно стање и рат ...” (Хобс, 1961; 219),

снаге власника и других актера, оптимално користи ресурсе, а што у државној својини није унутрашње својство. Природна ефикасност препоручује приватну својину у односу на друге облике својине. Са друге стране, земље било довољно и није, присвајањем, нико отимао другоме земљу, напротив, увећавао је количину хране, жита, кога није било довољно.¹⁰

Право својине у Француској

Освајање територије данашње Француске од стране Рима и право својине

По Цезаровим речима и извештајима, било је то ратарско и пастирско становништво, које је живело груписано у више од четири стотине села¹¹ Земља у Француској је плодна. Али аристократе немају власт попут малих краљева. Имају првенствено власт над земљом из чега црпи власт над људима. Сељаке уцењују, доводе их у дужничке и ропске односе, чиме стварају сиротињу, нестабилност, а тиме војнички слабе дотични народ, његову отпорност. Када је један од француских краљева подигао устанак против Рима, аристократија га није подржала и он је изгубио рат. Поново срећемо историјски пример утицаја структуре својинских односа на снагу државе и народа.¹²

Слободно сељаштво подразумева правила, може се рећи, аграрне законе (*leges agrariae*), који штите земљишне поседе и равнотежу у држави. Познати су такви законодавци, први је био Мојсије, затим грчки, спартански законодавац Ликург,...¹³ Не улазећи у својинске промене позног Рима, које су служиле за углед, (колони), европски феудализам се развија у франачкој држави у VIII веку, давањем од стране владара имања, лена, успостављањем личних вазалских односа, чиме се обезбеђује јединство елите, а феудализам и хришћанство се шири франачким освајањима, у друге земље, према територији данашње Италије, Шпаније, Немачке. Нормани овај систем доносе у Енглеску 1066. године, освајањем. Франачка држава зауставља муслиманска освајања ка Европи.¹⁴ Сада се већ назире закључак о војној и свакој другој снази државе која

¹⁰ „Нит је ово било...на било какву штету другог човека, пошто је још преостајало довољно и исто тако добро, па и више него што би необезбеђени могли да употребе... Бог је свет дао марљивоме и рационалном да га користи.” (Лок, 1978, 26.)

¹¹ „Само у земљи Хелвета, насељених између Рајне, горњег тока Роне и Јуре, али је живело и на доменима или усамљеним мајурима, расељеним по ивицама шума и пропланцима, што указује на скорашње крчење.” (Пероа, Дусе, Латреј, 1961, 17.)

¹² „Али док је острвска Британија, која се спорије развијала, задржала своје краљеве, они су свуда у Галији ишчезли под непрекидним притиском земљишне аристократије.” (Пероа, Дусе, Латреј, 1961; 23.)

¹³ Напомена, да је познато да у нашим областима, нпр на Пештеру и на Шари, постоје извори који показују да су постојала усмена правила до танчина, у вези са заједничким чувањем стоке и у вези са свим својинским односима у друштву.

¹⁴ „Ропство је настало код Гала јер они нису имали средњи (сељачки) сталеж, који је извор снаге сваког народа и због тога су потпали под римску власт. Осим тога изворну слободу старих Германа чинили су мали и средњи поседе, који су све више потискивани ленским системом.

има слободно или полуслободно сељаштво, у оно време, а и кроз читаву историју. Које „је извор снаге свакога народа”.¹⁵

Од XIII века у Француској познајемо два велика правни подручја. У јужном се примењује писано римско право, а у северном, обичајно право.

Француска револуција и право својине

Изнеће се само угаони чиниоци у вези са правом својине и својинских односа у држави. Властела у Француској није сва сматрана као самоникла домаћа, своја, већ освајачка, туђа, што је свакако значајно за опште доносе и процесе међу сталежима у држави.¹⁶ Црква је била подељена, високо свештенство били су племићи, а пароси и већина калуђера, били су са народом. У револуцији у току лета 1789. године, до краја јула побуна је проширена Француском, Бастиља је пала 14. јула, дан, који се данас слави као дан републике. У сеоским крајевима, догађаји опште аграрне побуне. Буржоазија покушава увести законитост и ред, доноси Закон о укидању феудалних дажбина, 4. августа 1789. године. Када се дирнуло у режим власништва, права својине на земљишту, дошло је до рушења старог система и изградње новог. Доноси се Декларација о правима човека и грађанина, 1789. године, утемељена на просветитељској филозофији XVIII века, први акт и тиме универзалног значења о основним правима и слободама грађана. Донео ју је француски народ, али се обраћала целом свету. До данас и убудуће. У основна права прописала је приватну својину коју је прогласила светим, неприкосновеним и неотуђивим правом.

Велики власник земљишта, црква у Француској, је одвојена од државе, а њена имања проглашена државним добром, законом од 1790. године. Црквено земљиште није подељено у аграрној реформи, већ је држава покушала решити своју финансијску кризу, давањем земљишта на откуп и у закуп. Када се у револуцији формирала власт, држава није журила са денационализацијом. Дана, 3. септембра 1791. године, проглашен је први француски устав. Ослобођени стега феудалне својине, као и гарантовањем светости својине, сељаци почињу да мисле као буржоазија.¹⁷

Постоји утицајни мислилац у исто време, који држи други пол гледишта, Жан Жак Русо, који заговара колективну својину. На једном месту, пише реченицу против приватне својине, која се и данас цитира као аргумент:

Лено је била једна потпуно негерманска институција.... Ленски систем је заправо био модификација ропства, које су Франци, Лангобарди, Свеви и Западни Готи нашли у римским земљама и полагаано преузели”.(Молнар, 1/2005; 42.)

¹⁵ Арнт сматра да су сељаци увек били стуб државе зато што су живели „природним животом”, за разлику од грађана који живе „вештачким животом”.(А. Молнар, 1/2005; 38.)

¹⁶ „Буленвилије, а за њим Монтескје сматрали су властелу потомцима германских победника који су, захваљујући ратничким врлинама натурали своју власт гало-римљанским кукавицама.” (Пероа, Дусе, Латреј, 1961; 22)

¹⁷ „Француски народ је био обузет једном врстом ентузијазма који је био чисто духовне природе...Чак су сељаци увек први део нације били расположенији него икада да следе циљеве нове власти, па и да иду у рат, јер им је био скинут оков феудализма. Тиме су били искоришћени за идеје хуманизма које они иначе не прихватају и које им нимало нису својствене” (Пероа, Дусе, Латреј, 1961; 31),

„Први који је оградио земљиште и рекао: „Ово је моје”, наишавши на просто-душне људе који су му поверовали, у ствари је оснивач образованог друштва. Колико би спречио злочина, убистава и ратова, од колике ли би беде и страха та поштедео људски род онај који би почупао коље и затрпао јарак, довикујући ближњима: „Не верујте варалици! Пропашћете ако сметнете с ума да плодови припадају сваком и да земља није ничија!” (Русо, 1993, 161)

Русо у своји размишљањима меша природне дивље плодове са плодовима рада? Ово тврђење, јесте сликовито, заводљиво, изречено еуфорично, али, као слика целе ситуације, није анализа. А када се озбиљно погледа, слика научно недоследна, непрецизна и због тога не сасвим тачна, контрадикторна у себи, више демагошки и пропагандно. Не ради се о природним, дивљим плодовима. Требало је гајити плодове, радити, у време када се питање својине није ни постављало и свест о њој често није била дефинитивно изграђена. Једноставно, човек је радио. Тешко радио. Примитивним средствима. Морао је да одвоји парцелу за рад, загради, понекад због дивљих звери. Некад да загради због питомих својих животиња. Могло би се са још већом тачношћу тврдити: „Пропашћете ако не радите. Пропашћете, ако не заштитите усеве до зрелих плодова и саме плодове”. А земље је било довољно чак и вишак. Како у Галији, Германији, Сибиру, тако и у других народа. Мојсије је напасао стада на ничијој земљи; прикладно је овде сетити се и других примера о личној и заједничкој својини. Па и о слободним просторима, чак у двадесетом веку после Христа, па и данас. У једној реченици се Русо слаже са Локом, у вези значаја рада, труда и вредноће.¹⁸

Русо се осврће на структуру власништва на земљишту у његово време и на однос према снази државе, према општем добру. Толико, да је слобода заједнице, народа, зависна од права својине на земљишту. „Желите ли држави да дате снаге, приближите крајње тачке што више можете; не трпите ни богаташе ни сиромаше. Ова два стања, природно нераздвојна, подједнако су кобна за опште добро; из једног проистичу узрочници тираније, а из другог сами тирани; они су ти који увек тргују слободом заједнице: један је купује, други је продаје (Русо, 1993; 62)

Пра, пра унуци оних очева који су ширили феудализам и хришћанство у Европи, ширећи Франачку државу, сада, после хиљаду година, руше исти феудализам и хришћанство у истој Европи, у Паризу, градећи нови поредак. Вредноћа и поштење, коме је допринео хришћански, протестантски морал, су створили капитализам.

У Француској се доноси 1804. године, Грађански законик Француза, (Code civil des Français), којим је, између осталог унификовано приватно право. У њему се садржи француско обичајно право, реципирано римско право, краљеве ордонансе, канонско право, судске праксе виших судова (парламената), теоријски радови. Право својине је дефинисано на следећи начин, да је:

¹⁸ „...немогуће замислити постанак својине другачије него на основу уложеног труда, јер не видимо шта би друго могао човек да унесе осим свог рада, па да присвоји ствари које није створио.” (Русо, 1993, 168.)

„својина право уживања и располагања стварима у најапсолутнијем смислу, под условом да се не користе на начин који је забрањен законима и уредбама.”¹⁹ Затим, године 1810. Донет је Декрет којим су происани посебни услови за фабрике које загађују околину. Римска „потпуна власт на ствари” мења се у апсолутно право које може бити ограничено подзаконским актом. Као да се повећава домет права својине у оба смера, ширења и ограничења. Француска као развијена земља са градовима, препознаје суседска права, забрањује злоупотребу права.

У наредном периоду, Француска познаје национализацију и денационализацију. Национализација се одвија и 1818. године, преузимањем неких рудника и нафтних компанија од стране државе. *France Telecom* (Франс Телеком) и *La Poste* (Ла Пост) су реликти државних поштанских и телекомуникацијских монопола. Денационализација иде споро. Да ли је Русоово учење о општој вољи могло бити теоретски основ за терор француске револуције и француске државе? Јединство опште воље, које ипак власт црпи делом из власништва на земљишту и које лако ствара и види противнике.²⁰

Ипак у У Француској је увек био јак приватни сектор и увек је било капитала у држави, да национализација буде праведно исплаћена. Увек су искусни приватници (осим првог момента у револуцији), добијали капитал који су могли даље улагати, бити од користи и поспешивати рад Француске привреде, паралелно са државом. Што чини суштинску разлику од национализације у источноевропским земљама после II св. рата.

Право својине у XX и XXI веку

У Западној Европи, у којој је право својине проглашено за свето, лако долази, када се појавила потреба, до ограничења тог истог права. Задивљује моћ француске државе, као и других држава Западне Европе, да ради заштите јавног интереса ограничавају приватну својину пред I и II светски рат.²¹

У Француској је постојао први талас национализације између два рата, 1936. године, затим други после другог светског рата и трећи 1982. године. После другог светског рата држава је у Француској, Енглеској, и другде, градила станове, инфраструктуру, подиже индустрију, води банке,...

Долази период када приватизација постаје светски тренд, (Чикашка школа економије), долази до успеха приватизације у Америци и Енглеској. То је натерало чак и социјалисте у Француској да ревидирају своје ставове, што је посебно уочљиво у Француској, али и у Скандинавским земљама. (Миловановић, 1993; 6)

¹⁹ Члан 544 Законака.

²⁰ „Историја прве половине XIX века у Француској је историја проблема денационализације и мора се додати, државног терора. Постнаполеонска рестаурација није успела да глобално реши овај проблем. Постао је политички и његова политичка судбина баčila је у сенку његове правне импликације и економске корене и последице.” (Хибер, 1994, 825),

²¹ „У Француској је влада већ у августу 1914. године донела декрет о одгађању рокова за плаћање кирије и отклањање дејства отказа који би закуподавци уручивали закупцима. Сличне мере за заштиту купаца станова спровела је Немачка влада већ на почетку Првог светског рата”. (Станковић, Орлић, 1999, 303.)

Економски критеријум је надвладао идеолошки и социјалисти у Француској су прихватили приватизацију, са закашњењем у односу на друге земље, али је прихваћена, данас је у току. Подржана историјским наслеђем, Француска је одговарала на актуелне изазове и проблеме. Значајно је видети прагматизам и више од пуког прагматизма, поштовање природних правила, природних економских критеријума, који су поштовани и примењивани и о којима је могла да се води расправа и гласање у политичком систему.

Национализација Реноа, је једини случај у Западној Европи да није исплаћена накнада за национализовану имовину. Национализована је аутомобилска компанија Renault, коју је основао 1898. године (Luј Renault). Компанија Renault је приватизована 1996. године, а 2010. пословала са чистим профитом од 3,42 милијарде евра.

А пољопривредно земљиште у Француској је у приватном и државном власништву; власништву појединаца, породица, правних лица и државе. Постоји и закуп пољопривредног земљишта на период од 18 до 99 година. Потребно је прибавити дозволу Агенције за заштиту земљишта и рурални развој²², која мора бити обавештена и о сваком промету земљишта. Помаже обнову фармерства. Свака продаја земљишта мора бити одобрена од органа локалне заједнице. Држава, заправо, локална самоуправа има право да спречи трансакцију, из разлога заштите животне средине, шпекулативне цене земљишта, или, што је нарочито интересантно, превеликог пољопривредног субјекта. У пракси нису чести случајеви забране продаје или закупа земљишта, ни за странце грађане и правна лица, осим у случају стратешког положаја земљишта. Услов је да правно лице мора бити регистровано у Француској.

Република Србија има 2012. Године, 631.552 пољопривредна домаћинства, која у просеку имају 4,5ha²³ а Република Француска има 2010. године, 516.100 пољопривредних домаћинстава која у просеку имају 53.9ha. Обрадивог земљишта у Француској има 27.4 милиона хектара, што чини 95% укупних поседа у Француској. Од свих газдинстава, у Француској су две трећине средње и велике фарме, на 93% од коришћеног пољопривредног земљишта. Газдинства у проценту од 41% користе површине веће од 50 хектара, док 10% газдинстава користи површине мање од 2 хектара.²⁴

Погледајмо ближе право својине у Француској. Велика су достигнућа француске правне мисли. У Грађанском закону стоји да је право својине могуће ограничити подзаконским актом. Важна је улога Касационог суда, односно његових пресуда, које су биле инспирација за настанак теорије о забрани злоупотребе права својине, затим теорије о прекомерном узнемиравању суседства. Ово је на трагу забране злоупотребе још у римском праву. Судском праксом је инспирисан Француз Леон Диги, који је створио теорију својине као социјалне функције и најзад, једном одлуком донетој 04. фебруара 1971.

²² (Societes d' Amenagement Foncier et d Etablissement Rural (SAFERs)).

²³ Попис пољопривреде 2012. У РС. –Први резултати, Београд, Републички завод за статистику.

²⁴ Истраживање Народне Скупштине Србије на тему: *Власништво и структура пољопривредног земљишта*, од 19.04.2013. године, бр. 3-05-13.

године, поставља се, изражава се принцип објективне одговорности, без обзира на кривицу. Француска правна мисао артикулише суседске односе, као и рад једне развијене привреде засноване на приватној својини и приватној иницијативи, мада има теоретичара који износе мисао да са набројаним ограничењима права својине, долази до промене и његовог карактера, као што је на пример (Николић. 2014) Мислим да приватна својина у Француској задржава свој карактер, приватну иницијативу и ефикасност.

Данас је Француска привреда међу неколико најјачих, најразвијенијих и најважнијих привреда света. Према извештају Светске трговинске организације (СТО) за 2008. годину, Француска је била шести извозник и четврти увозник роба. Водећи је произвођач пољопривредних производа у Европи.²⁵ *Француска привреда је учинила Француску државу технолошком, финансијском и културном велесилом света и примером за углед.*

Закључак

Приватна својина на земљи је настала спонтано, као праведан и систем коме је иманентна ефикасност, без обзира на случајеве неправди и неефикасности. Савремена држава, попут Француске, уколико има географске услове, треба да води рачуна о слободним сељацима, односно сељачким домаћинствима. Имати део пољопривредног земљишта обавезно у поседу тог средњег сељачког домаћинства, попут Француске. Прописима о наслеђивању заштитити средње пољопривредно домаћинство, као што је то урађено у неким државама тржишне привреде, што у Француској није случај, мора се рећи, јер потомци равноправно наслеђују земљиште. Укрупњавање земљорадничког поседа у једној држави ваља само делимично допустити, што може утицати на цене роба, побољшање у расама и сортама гајења, технологији рада, али има и негативних последица. Тешко се контролише, ако створи картел у држави, тешко се изборити са њим, диктира цене, наднице, ствара монополски положај, може да утиче негативно и на стабилност и отпорност државе.

Изнете чињенице о државној својини и Француској омогућују нам закључак да, онда, када је држави потребно после великих ратова, криза, окренути се себи, изграђивати инфраструктуру, станове, основне предуслове живота и рада, у таквим околностима широка организација, инвестирање и планирање од стране државе има смисла и оправдања, али са глобалним, светским развојем производње и трговине, економски актери сваке државе улазе у економску утакмицу у светским размерама, и потребно је да сваки економски ентитет у држави, као јединици рачуноводственог и привредног биланса, буде рентабилан, односно конкурентан. Економска утакмица постаје међународни принцип, која је полако, некада, утицала на деобу породичних задруга, данас захтева од

²⁵ http://www.diplomatie.gouv.fr/en/france_159/economy_6815/overview-of-the-frencheconomy_6831/key-figures-of-the_frencheconomy_1402.html#sommaire_113, „International Trade Statistics 2008” (PDF). Светска трговинска организација (СТО). 2009. стр. 12. Приступљено 19.11.2013.

свих привредних ентитета једне државе да буду рентабилни и верификовани на тржишту. А у ефикасности, односно конкурентности приватна својина се показала без премца.

Политички, правни и економски систем Француске је омогућио функционисање економског критеријума ефикасности и заштите јавног интереса, испред идеологије, као када је било потребно ограничење права својине на становима у рату и уопште, или оцену улоге и рентабилности државне својине и вршио денационализацију. Француска држава и француско друштво то су омогућили и спровели, доказујући зрелост и виталност.

Литература:

1. Avramović, Sima (1977): *Rano grčko pravo i Gortinski zakonik* (magistarski rad), Beograd,
2. Aristotel (1988): *Politika* Globus/Zagreb, Sveučilišna naklada Liber/Zagreb,
3. Dragor Hiber (1994): *Koncept i pravni model denacionalizacije*, Pravni život 9-10,
4. Dr Gams Andrija (1983): *Razmišljanja o svojini*, Anali Pravnog fakulteta u Beogradu 1-4,
5. Hobs Tomas (1961): *Levijatan*, Kultura, Beograd,
6. Lok Džon (1978): *Dve rasprave o vladi*, knj. 2. NIP Mladost, Beograd,
7. Milovanović, Milovan (1993): *Teorijski izvori i metodi privatizacije*, Sociologija 1,
8. Molnar, Aleksandar (2005): *Francuska Revolucija u ranim delima Ernsta Morica Arnta*, u: Anali Pravnog Fakulteta u Beogradu, br. 1
9. Dr. Nikolić, Dušan (2014): *Apsolutnost svojine u Francuskom pravu*, u: Zbornik radova pravnog fakulteta u Novom Sadu, br. 4,
10. Peroa, Eduar, Duse, Rože, Latrej, Andre (1961): *Istorija Francuske*, knjiga prva i druga, Beograd,
11. Platon (2004): *Zakoni*, Dereta, Beograd,
12. Ruso, Žan Žak (1993): *Društveni ugovor*, Filip Višnjić, Beograd,
13. Dr Stanković, Obren, Dr Orlić, Miodrag (1999): *Stvarno pravo*, Beograd,
14. Dr Stojčević, Dragomir (1968): *Rimsko privatno pravo*, Savremena administracija, Beograd,
15. Tacit (1927): *Germanija*, Beograd,
16. Treggiari, Susan (1993): *Roman Marriage*, Oxford,
17. *Popis poljoprivrede* (2012), U RS. –Prvi rezultati, Beograd, Republički zavod za statistiku.

PROPERTY STRUCTURE AS THE BASIS OF A STRONG STATE, AN EXAMPLE OF FRANCE

Summary: This piece of work consists of three parts. In the first part - „Introduction”, a reflection on the development of property rights and its influence on the state's power, was made chronologically through history. The Hellenic Age, Old Greece, Old Rome, New century. By highlighting the views of the most famous thinkers as an introduction to the study of property rights in France. The aim of the research is to stimulate and expand knowledge of property rights at the time of structural changes in our country.

The second part - „Property law in France” includes changes and development of property rights in France, as well as the impact of the ownership structure of the state, from the time of ancient Rome to the twentieth century. And the changes caused by the revolution of 1789.

In the third part - „Conclusion”, the results of historical, legal, economic and sociological consideration of ownership rights were made, attitudes of ancient thinkers on this issue confirmed, as well as the importance of the average farmer of the household and the respect of the economic principle of efficiency in the French state in the exercise of property rights.

Key words: property rights, land, peasantry, private property, state property, Universal Declaration of Human Rights

ЗОРАН С. ГРБИЋ*
БОРИША ЛЕЧИЋ**

Академија за националну безбедност
Београд

УДК 323.28

Прегледни рад

Примљен: 28.04.2019

Одобрен: 16.05.2019

Страна: 353-364

АСАСИНИ: ТЕРОРИСТИ ИЗ АЛАМУТА

Сажетак: У кругу домаће академске јавности и, нешто ређе, у радовима објављиваним на страним језицима, порекло исламистичког тероризма доводи се у везу са средњовековном сектом асасини. Овај рад има за циљ да, у најкраћем, изнесе релевантне чињенице о овој секти, њеном настанку, догми и идеологији, организационој структури, али и да укаже на неке ставове који доводе у сумњу уврежено мишљење о асасинима као претечама оног што се данас дефинише и подразумева под исламистичким тероризмом. Поједини аутори не само да оспоравају вредносни суд о асасинима као првим терористима у исламском цивилизацијском кругу већ у први план истичу тезу да је данашња представа о овој секти последица накнадне и необјективне интервенције бројних аутора, међу којима се посебно истичу они који се, пишући о асасинима, руководе ненаучним мотивима инсистирајући на ономе што представља романсирану слику о овој секти.

Кључне речи: исламистички тероризам, асасини, средњовековна секта, догма, идеологија

Увод

О исмаилитском пореклу асасина најважније податке износи француски стручњак за историју исламске филозофске мисли, Анри Корбен (Henry Corbin). Према овом аутору, два главна огранка шиизма, дуодецимални имамизам и септимални исмаилизам, раздвојили су се након смрти имама Џафара ас-Садика, 765. године, пресудне личности за развој шиизма, а посебно за историју дуодецималних шиита који га сматрају својим шестим имамом. Судећи по имамитској предаји, Џафар је сматран најбољом и најпобожнијом особом свог времена која се у потпуности дистанцирала од било каквог политичког рада. Његов син Исмаил (у. 760) оснивач је „тајне али виталне шиитске заједнице“, исмаилита (*isma'iliyya*), искрено верујућих да је он седми (по редоследу) имам који, према шиитском предању, и даље живи, али скривен, и чије се појављивање очекује.

* zorangrbic26@gmail.com

** borisalecic@gmail.com

Према оцени босанског исламолога, Неркеза Смаилагића, супротно овој групи Исмаилових следбеника, једна друга група међу исмаилитима верује да је имамат са Џафара директно прешао на Исмаиловог сина Мухамеда, „...као седмог имама на дужности [па су отуда] названи *себити*, (*sab'iyu*), '*седмаци*'“ (Smailagić, 1990: 289). Терминима *септималисти* и *седмоимамски* шиити, међутим, наш оријенталиста Дарко Танасковић назива све исмаилите. За разлику од Смаилагића, Танасковић даје и прецизније објашњење настанка исмаилита: „Шести имам Џафер ас-Сидик је, иначе, за свог наследника био одредио сина Исмаила, али је овај преминуо пре њега. Тада је избор пао на Исмаиловог млађег брата Абдулаха ал-Афтах, али ни њему не би суђено да поживи дуже од шест месеци, после чега се већина шиита определи за Џаферовог трећег сина Мусу ал-Казима. Овоме се супротставила скупина верника одана успомени првоодређеног Исмаила [...] Други су, пак, одлучили да истакну имамски легитимитет Исмаиловог сина Мухамеда. Тако се, кад је Џафер умро, појавило ни мање ни више него шест различитих одговора на отворено питање његовог наслеђивања“ (Танасковић, 2008: 169-169).

Исмаилитски претходници асасина

Међу првим Џафаровим присталицама, који су га сматрали махдијем, помињу се у исламској предаји навусити (*nawusiyya*), чији је родоначелник био Аглан ибн Навус из Басре. Карактеристично је за ову групу да су испољавали отворено непријатељство и анимозитет према првој тројници ортодоксних халифа, Мухамедових наследника, сматрајући их за невернике. На линији сукоба око права на имамат, која се водила међу присталицама Исмаила, Абдулаха, Мусе и Мухамеда, појавило се неколико група: шумејтити (*shumautiyya*), присталице Мухамеда, амарити (*'ammariyya*), присталице Абдулаха и зурарити (*zurariyya*), прво Абдулахове а онда и присталице Мусе ал-Казима.

Све ове покрете или следбе, како их Танасковић уобичајено назива, француски стручњак за исламске секте, Хенри Лауст (Henri Laoust), сматра имамитским и додаје им још једну, за коју каже да је екстремистичког карактера. Реч је о групи или покрету хатабита (*hatabiyya*), чији је оснивач Абу-л-Хатаб, мавали из племена Бану Асад, а чије су учење, због јеретичких ставова, одбацили подједнако и Мухамед ал-Бакира и Џафар. Једна од тих јереси научавала је да су имами ове групе истовремено пророци и законодавци. Даље, према хатабитској догми, дозвољено је (у оправданим случајевима) лажно сведочење. Услед оваквих и сличних ставова хатабити су били предмет жестоке критике сунитске и имамитске херезиографије. И једна и друга јеретичка традиција, осим што осуђује хатабитско учење, присталице овог покрета сматра за инкарнационалисте и антропоморфисте који не припадају исламу. Још за живота Абу-л-Хатаба дошло је до унутрашњих размирица и подела међу хатабитима а као резултат тога настале су три хатабитске подсекте: муамерити (*mu'ammariyya*), са својим имамом Муамером, базигити (*bazigiyya*), од извесног оснивача Базига и умејрити (*'umauriyya*) (Laoust, 1989: 71-72).

Француски исламолог Анри Корбен (Henry Corbin) све следбенике Исмаила назива једноставно – ултрашиитима, јер заступају став да се вера (односно свеукупна стварност, шире посматрано) јавља у свом спољном (егзотеричком) и унутрашњем (езотеричком) виду те да у разумевању суштине ствари нагласак тј. предност треба давати унутрашњој, дубинској егзегези ствари а мање њеној спољашњој, појавној форми. Пренесено на терен религије то значи „нагласак на кијамату, или духовном ускрснућу, на штету придржавања шаријата (закона, обреда)“ (Corbin, 1987: 72). Сходно томе, исмаилити сматрају да је мисија пророка Мухамеда била испуњена објавом Алаховог верозакона, док је улога Алија била да, само посвећеним особама, пренесе унутрашњи, скривени смисао Алахове речи.

Како наводи Танасковић, особеност исмаилитског учења огледа се управо у овом двозначју Божје речи, јер „...исмаилити сматрају да је, поред тумачења спољног смисла куранског текста (*tefsir*), јединог прихватљивог за сунитски свет, неопходна и његова унутарња, дубинска егзегеза (*te'wil*). Тек тиме се, по њиховом уверењу, досеже права 'религија истине', како они поносно и називају своје учење“ (Танасковић, 2008: 168).

Карактеристично за исмаилите, током дугог времена њиховог трајања све до наших дана, био је изванредни смисао и осећај за организовање тајног или подземног рада, како га неки аутори називају. Упоран пропагандни рад с верницима, вођен у оквиру тајних организација, имао је за последицу, током векова који су уследили, ширење исмаилизма на подручју Северне Африке, Блиског и Средњег истока, како истиче Танасковић, „...све до Пакистана, а од Јемена на југу до каспијских приобаља на северу“. Признати стручњак за историју Арапа и ислама, Филип Хити, наглашава управо овај аспект пропаганде сматрајући да су исмаилити „...организовали једно од најподмуклијих и најделотворнијих средстава политичко-религијозне пропаганде коју је икада исламски свијет искусио“ (Hiti, 1988: 402). Реч је о раширеном и истрајном мисионарском раду, који је наглашавао значај унутрашњег значењског смисла (*batin*, у преводу унутрашњи, езотерички), по чему су ови мисионари и добили име батиније. Према Хитијевом мишљењу, регрутовање чланова ове секте подразумевало је тајну и компликовану процедуру иницијације која подсећа на данашњи пријем чланова у удружења Слободног зидарства на Западу. Њихови каснији следбеници - исмаилитски асасини, усавршили су ову праксу до савршенства назвавши свој покрет *нова пропаганда (ad-dawa al-jadida)*.

Један од три исмаилитска огранка, или секте како их називају поједини аутори, (кармати, фатимиди и асасини) заслужује да му се овде посвети посебна пажња, због његовог одметничког карактера и, како оцењује Танасковић, „узбудљиве и жестоке улоге коју му је блискоисточна историја доделила“.

Аламутске убице - настанак, догма, идеологија, организација

За разлику од исламолога и оријенталиста који су се, у оквиру проучавања шиизма и исмаилизма, много више бавили карматима и фатими-

дима, експерти за тероризам широм света знатно више пажње поклањали су изучавању асасина, персијске исмаилитске секте из 12. века, ватрених присталица уклоњеног халифе Низара, чије се скровиште налазило у тврђави Аламут, северозападно од Казвина, у планинској области на северу данашњег Ирана. Позивајући се на мишљење Роберта Фридлендера (Robert A. Friedlander) да су индивидуалне терористичке акције биле познате још у античко доба и да је групни тероризам, као облик политичке борбе, настао у крилу исламских оружаних група, Радослав Гађиновић, стручњак за тероризам, износи свој став да је „прва терористичка група основана у Арабији пре више од деветсто година 1056–1124 а на њеном челу био је Хасан ибн Сабах, шиитски проповедник из светог града Гома“ (Gaćinović, 2011: 17-20). У погледу арабијског просторног одређења асасина, екстремне исмаилитске секте на коју Гађиновић овде очигледно мисли, направљена је грешка, с обзиром да је посредни локалитет у северној Персији, некадашњој ирачкој провинцији абасидског царства - данашњем северозападном Ирану. Такође, и у погледу временске одреднице отпочињања терористичке праксе постоје различита мишљења а поједина од њих упућују на закључак да се извесна обележја овог друштвеног феномена уочавају већ у најранијем периоду развоја муслиманске заједнице, још од средине седмог века, у деловању харицита - првих исламских расколника.¹

Брус Хофман асасине назива „радикалним огранком муслиманске шиитске секте Исмаили“ и смешта их у раздобље између 1090. и 1272. године. Такође, овај аутор даје и објашњење порекла назива ове секте, тј. од речи асасин (assassin) у значењу – убица, атентатор, наводећи и њен дослован значењски смисао - гутач хашиша који се, како наводи Хофман, „односи на обредну интоксикацију којој су се Асасини подвргавали пре кретања на смртоносну мисију“ (Hofman, 2000: 80). Овај британско-амерички стручњак за тероризам говори о асасинима искључиво у контексту узајамног односа религије и тероризма, закључујући да је једно од темељних доктринарних правила асасина – саможртвовање за веру и самоубилачко мучеништво, присутно и данас у догми и пракси многих терористичких организација.² Према мишљењу Миленковића, публицисте и врсног познаваоца прилика на Блиском истоку почетком друге половине двадесетог века: „Верски пропис те секте био је да се непријатеља треба ослободити убијајући га. Они који учине то 'богоугодно дело' имали су приступ у 'земаљски рај', тј. у тврђаву у којој је старешина секте давао хашиш на уживање, заједно са свим другим задовољствима којима је могао тежити ратник тадашњег времена“ (Milenković, 1973: 137).

Наш стручњак за тероризам, Љубо Пејановић, асасине дефинише, такође, као „огранак муслиманске шиитске секте исмаилита“ која припада етничкој групи Низари, милитантном огранку исмаилита. Истовремено, Пејано-

¹ Опширније о овоме види: Зоран С. Грбић и Бориша Лечић, *Харицити: претече исламистичког тероризма*, Култура полиса, бр. 38, година XVI, 2019, стр. 61-74.

² И многи други аутори говоре о самоубилачком тероризму у пракси асасина што, опет, други експерти, попут познатог исламолога Бернарда Луиса, негирају. Када је реч о самоубилачкој терористичкој пракси, Гађиновић ову појаву дефинише као „спремност жртвовања при уништавању циља који ће подупрети политичка настојања“.

вић наглашава да је поменута етничка група масовно прихватила учење асасина као сопствену племенску религију. Овај аутор, притом, посебно указује на погрешност поистовећивања „...свих Персијанаца, као и свих исмаилита са асасинима, тим пре што је [оснивач секте] Ибн Сабах заснивајући свој неоисмаилизам унео низ значајних измена у дотадашње исмаилско учење, пре свега пренагласивши шиитску доктрину послушности и важности хијерархије до граница обожавања себе као имама“ (Рејановић, 2016: 37-38).

Предвођени својим „харизматичним“ духовником, како га Танасковић описује, Хасаном ибн ал-Сабахом (1126–1166), „...ови бунтовни шиити раскинули су духовне везе с Каиrom и, надахнути изразито спиритуализованим, егзалтираним учењем свога вође [...] почели свим средствима да се боре против тадашње селџучке, истовремено турске и сунитске власти у Персији“ (Танасковић, 2008: 171). Поједини аутори, попут француског писца либанског порекла, Амина Малуфа (Amin Maalouf), за годину Хасановог рођења наводе, оквирно, 1048. а као годину оснивања секте 1090. Према овом аутору, који, иначе, романсирано приповеда о секти и њеном оснивачу, Хасан је поменуте године створио једну „политичко-верску организацију којој по ефикасности и строгој дисциплини“ нема преседана (Maluf, 2006: 123-124).

Порекло асасина историчар Хити смешта у оквире раног друизма, који је преузео догму пропале карматске државе и наставио да је развија у фатимидском Египту. Ову догматску линију друизма преузеће и развити касније, као своју догму, неоисмаилити или, како их Хити назива, асасини. Позивајући се на исламску предају, тачније на Шахрастанија као извора, овај аутор износи поједине Хасанове биографске податке. Хасан ибн ал-Сабах био је Персијанац, пореклом из Туса, који се још у раној младости упознао с батинијским учењем. Мотиве за мисионарски рад црпео је, према Хитијевом мишљењу, из амбиције за влашћу проткане снажним осветољубивим поривима према неистомишљеницима. Око 1090. године утврдио се у планинској фортификацији Аламут. Стратешки положај овог „орловог гнезда“, како га назива и описује Хити, „налазио се на простору горског ланца Албурз 10.200 стопа изнад морске површине и на тешкој, али најкраћој цести између обала Каспијске и Перзијске висоравни. Одатле је Хасан „...велики учитељ (*da'i al-du'ah*) са својим ученицима вршио изненадне пљачкашке походе у разним правцима који су попут мреже повезивали друге тврђаве“ (Hiti, 1988: 405).

Немачки оријенталиста Герхард Швајцер (Gerhard Schweizer) описује Хасанове следбенике не као војнике већ као „наизглед неугледне усамљенике“ и „савршено увежбане атентаторе“ од којих су страховали многи владари, посебно сунитски, међу којима је било и највише жртава атентата. Швајцер наводи податак о стотинама великодостојанственика који су пали од руке асасина, под необичним околностима и у различитим приликама - за време одржавања свечаних процесија, поворки, аудијенција и молитви. Овај аутор сматра да је успомена на асасине и данас врло жива у свести муслимана, и сунита и шиита, те да и код једних и код других она „не изазива осећај ужасавања“ већ, напротив, симпатије. О томе, понајбоље, сведочи популарност назива федајин („онај који жртвује себе“) који се везује за асасине а који је, у савремено доба,

широм муслиманских земаља попримио значење отпора и борбе радикалних и фундаменталистичких група против колонијализма, империјализма, ционизма, секуларизма и сличних појава које угрожавају исламски свет.³

Хасана и присталице његовог учења Лауст недвосмислено назива терористичком организацијом чији ће фedaјини (*fidawi*, мн. *fidawīyya*) годинама бити „трн у оку“ селдучким властима. Њихово прибегавање терористичким методама у обрачуну с политичким противницима или, прецизније речено, „убијање политичких противника“, канадски војни аналитичар Скот Тејлор (Scott Taylor) објашњава као једини (могући) начин супротстављања који је „уживаоцима хашиша“ био на располагању у борби са надмоћнијим противницима од којих им је долазила стална и озбиљна претња (Тејлор, 2004: 27). Пејановић истиче да је секта уједно представљала и војну организацију, коју је Хасан организовао да би остварио (пре свега) војно-политичке циљеве, не само своје верске амбиције. С тим у вези, Пејановић посебно подвлачи да је оснивач асасина „као свој главни војни, политички, али и верски циљ поставио преузимање Багдада и калифата...[као и да је] убрзо покорио све суседне регионе“ (Pejanović, 2016: 38).

Ширећи страх и панику далеко изван области у којој су нападали и убијали све оне који нису прихватили догму о повратку и мисији њиховог скривеног имама Низара, ови асасини, или хашашини (*ap. hashshashun*) тј. они који уживају хашиш⁴, како су их неки оријенталисти прозвали у 19. веку, стекли су у кругу западњачке исламологије огроман публицитет према којем поједини стручњаци, попут Корбена, имају крајње критички однос. Наиме, овај аутор је, крајем седамдесетих година прошлог века, када је објавио своју студију *Историја исламске филозофије*, жестоко критиковао слику коју је у јавности о исмаилизму створио роман *Аламут*, словеначког писца Владимира Бартола (1903-1967), објављен 1938. године. Како наводи Корбен: „Прије неколико десетљећа било је веома тешко написати ово поглавље [о исмаилитима], толико се истина о исмаилизму губила у сплеткама једног страшног „црног романа...овдје не треба да се задржавамо на [њему] који је, у недостатку аутентичних текстова, тако дуго замрачивао име исмаилизма, а нарочито успомену на Аламут. За то је крива у првом реду машта крижара, и машта Марка Пола. Али је у XIX столећу један аустријски писац и оријенталист von Hammer-Purgstall, на несретне исмаилите [пројектовао] своју опсједнутост „тајним друштвима“, осумњичавши их за све злочине које су у Европи једни приписивали слободним зидарима а други језуитима. Из тога је настала она *Geschihte des Assassinen* (1818) коју су дуго времена сматрали озбиљним дјелом“ (Corbin, 1987: 72-89).

³ Аутор овде конкретнo помиње палестинске организације и њихову борбу против државе Израел, као и Исламску револуцију у Ирану 1979. године. Опширније види: Švajcer, G., *Iran: razmeđa Istoka i Zapada*, Metaphysica, Beograd, 2006, стр. 162-163.

⁴ Опширније о употреби хашиша на Блиском и Средњем истоку и, посебно, о употреби овог опијата по коме су асасини добили име, „...а не због убистава која су чинили“, види: Simeunović, D., *Terorizam*, Pravni fakultet Univerziteta, Beograd, стр. 104.

Не улазећи у Корбенову полемику с овим оријенталистима и исламолозима, осврнућемо се укратко на основну догму ове секте и њен историјат. Када је реч о догми, и поред тога што Корбен одбија могућност да филозофија и духовно учење исмаилизма имају било какве везе са „причама о асасинима“, не може се порећи суштинска повезаност низарита тј. источних исмаилита, следбеника имама Низара, с асасинима из утврђења Аламут. Уосталом, овај аутор не спори ову везивну нит, која се може установити и пратити и у самој исмаилитској предаји. Уз то, он наглашава посебно „предузетност имама Хасана“. Оно што, међутим, Корбен негира јесте било какав политичко-идеолошки аспект Хасанове активности не помињући ни једном речју насиље којим су се овај аламутски имам и његови верни следбеници користили као средством за остварење својих циљева, па макар они били и чисто верског карактера. За овог аутора од пресудног значаја представља догађај од 8. августа 1164. године када је, како наглашава, „...имам [...] прогласио Велико ускрснуће (qiyamatu al-qiyamat) пред свим присташама окупљеним на великом зараванку Аламута... [а тај догађај је по Корбену представљао]... ништа мање него наступање једног чистог духовног ислама, ослобођеног свеколиког легалитарног духа, сваке подложности Закону, долазак особне религије Ускрснућа које је духовно рађање...“ (1987: 90). За разлику од Корбена, већина других аутора, стручњака за ислам а посебно експерти за тероризам, наглашавају чињеницу да су се асасини, у сталној потрази за пљачком, служили насиљем те да су од потајних убистава отровним бодежом створили праву вештину по којој су остали упамћени у историји као претече свих *каснијих* терориста широм света.

Амерички стручњак за тероризам и професор политичких наука на UCLA универзитету, Дејвид Рапопорт (David C. Rapoport), у једној од својих студија која се бави верским тероризмом (Тага, Зилота и Асасина), о асасинима недвосмислено говори као о организацији „с политичким циљевима“ (за разлику, нпр. од Тага) додајући да је „њихова сврха била испуњавање или прочишћавање ислама“, те да су на врхунцу своје моћи представљали озбиљан безбедносан изазов „владама неколико држава“.⁵

Хити недвосмислено асасине сматра тајном организацијом, насталом на исмаилитским основама, која је заговарала изванредан агностицизам како би своје чланове ослободила свих верских и световних окова и учинила га фанатично оданим вођи тј. имаму. У оквиру догматске обуке истрајавало се на томе да чланови организације не презају ни од чега и да верују само свом имаму. Овај аутор истиче у први план стриктно хијерархијски постављену организациону структуру и строг принцип субординације код асасина у којој врховни ауторитет има велики учитељ – почасни назив који је први понео имам Хасан. Испод њега, у ланцу командовања, налазили су се велики надзорници (*синг. al-da'i al-kabir*), од којих је сваки управљао једном облашћу и био надређен неколицини тзв. пропагандиста (*синг. da'i*). Најнижи ранг у организацији заузимали

⁵ Rapoport, D.C., *Fear and Trembling: Terrorism in Three Religious Traditions*, The American Political Science Review, Vol. 78, No. 3 (Sep., 1984), 658-677.
<https://www.aclu.org/files/fbimappingfoia/20111110/ACLURM001595.pdf>. Преузето 12.02.2017.

су федајини (*fidawi*), тј. они који су спремни да жртвују свој живот за неку ствар и који су беспоговорно извршавали сваку заповест великог учитеља. Описујући овај однос субординације Хити се позива на запис Марка Пола (1254-1324) о асасинима, за који каже да изворно потиче из „друге руке“ а „...који приказује метод господара да употребом хашиша хипнотизира своје људе који су били спремни да себе жртвују...“ Дакле, помињање Марка Пола као посредног извора, наизглед, иде у прилог Корбеновој критици на рачун објективности најпознатијег венецијанског трговца и путника и његовог записа у погледу асасина, међутим, Хити у свом приказу асасина користи и друге изворе као што су Шахрастани, Ибн ал-Атир и Ибн Батута.⁶

Пејановић наводи да је чланство секте, у највећем броју, регрутовано из најнижих друштвених и социјално најугроженијих слојева становништва – сирочади и крајње сиротиње. У вези са обуком младих и сиромашних федајина за извршење задатака, посебно у контексту њиховог познавања бројних страних језика, чувени оријенталиста Бернард Луис (Bernard Lewis) скреће пажњу на један запис германског хроничара крсташких ратова, Арнолда од Либекa, настао, опет, „из друге руке“, тј. који је сачињен на основу запажања извесног германског изасланика током његовог боравка у Сирији и Палестини 1175. године. Ево шта о том запису каже Луис: „Говорећи о мистериозном раду Асасина, он објашњава како њихов поглавица припрема младиће од њиховог најранијег детињства и посебно их обучава за њихов ужасан задатак“. Такође, наставља даље Луис позивајући се на Либекa: „Они се уче и разним језицима, као што су латински, грчки, римски, сараценски, као многим другим [...] Док је опис обуке младих Асасина вероватно измишљен, он ипак даје неке индикације о томе који су језици могли да се сматрају корисним“. Овим закључком на крају, Луис изражава извесну сумњу, иако у мањој мери него што то чини Корбен, у веродостојност онога што је данас општеприхваћено становиште о асасинима (Luis, 2004: 114).

Како год, у историографији је остало забележено да су, крајем 11. и почетком 12. века, асасини извели серију мистериозних убиства која су изазвала страх и панику у Сирији и широм околних исламских територија. Међу првим жртвама овог терора био је селџучки султан Низам ал-Мулк којег је, 1092. године, према запису Ибн Халикана на који се позива Хити, убио један од аламутских федајина прерушен у суфију – исламског мистика. Лауст о овом убиству наводи запис Ибн 'Акила (ханбалитског савременика овог догађаја) у коме стоји да је селџучки вођа „...скончао под ударцима бодежа *fidawi-ja* који је вјероватно био у служби Великог господара из Аламута“ (Laust, 1989: 177). Након овог убиства Селџуци су предузели неколико казнених експедиција против асасина од којих ни један није успео да скрши отпор бранилаца тврђаве, нити да одврати асасине од њихових даљих насилних акција против селџучких и абасидских великана. Исте године када је убијен Низам ал-Мулк, под неразјашњеним околностима умро је и Велики селџучки султан Малик Шах (1073–1092). У вези с узроком смрти селџучког владара, Лауст недвосми-

⁶ О овоме види опширније: Hiti, F., *Istorija Arapa od najstarijih vremena do danas*, стр. 405-406.

слено износи мишљење да је реч о тровању, остављајући тако отвореном сумњу да иза овог чина стоје асасини. У прилог овоме иде Лаустов закључак да је смрћу овог султана окончано „... велико раздобље [селџучке] династије, чија је подијељеност охрабривала *fidawi-je* и олакшавала њихово дјеловање“ (1989: 177).

После ових догађаја ескалирала је, према Лаустовој оцени, терористичка активност асасинских федајина и, 1105. године, асасини су освојили Апамеју одсекавши овај сиријски град од остатка света, „...сијући терор и окупљајући око себе многе сумњиве елементе из тог подручја“. Иницијативу у прогону федајина, у области Исфахана и шире, обновио је султан Мухамед ибн Малик Шах (1105–1118), након што је засео на селџучки престо, али без значајнијег успеха осим што је повратио неколико утврђења из руку асасина и убио једног од њихових великаша, извесног Ибн 'Аташа. Године 1106, као жртва једне смртоносне акције асасина, пао је и Фахрур ал-Мулк, син султана Низам ал-Мулка. „Двије године касније, [...] *fidawi* су убили кадије Испахана и Нишапура, који су против њих позивали на свети рат, док је у Сирији друга скупина, премда безуспјешно, покушала помоћу лукавства преотети тврђаву Шејзер од мјесне династије Бану Мункид“ (1989: 179). Како даље наводи Лауст, други син Низам ал-Мулка, Абу Наср Ахмад, иначе везир султана Мухамеда, био је рањен 1109. године од стране неког федајина, који је касније, под мукама и дејством опијата, „...одао имена саучесника које су [Селџуци] одмах ухватили и погубили“.

Следећи у низу терористичких аката, које су извели асасини на највише представнике селџучких власти, био је, међутим, успешан. За време једне молитве у дамашчанској џамији, 1113. године, убијен је Мавдуд, султанов намесник у Мосулу, један од првих знаменитијих учесника у окршајима које су муслимани имали с Крсташима у Палестини. Иако је убица ухваћен (и касније жив спаљен), власти нису поводом овог убиства предузеле казнену експедицију против асасина.⁷ Исте године, међутим, наследник је селџучког намесника у Алепу извео успешну акцију хватања једног од асасинских вођа, Абу Тахрира, којег је јавно погубио.

Ове спорадичне акције против асасина, током селџучке владавине Сиријом, постепено су почеле да се интензивирају након убиства кнеза Мерагеа. Ово убиство, изведено, иначе, од стране неког федајина усред заседања већа које је водио Мераге, било је повод упућивању казнене експедиције на Аламут. Само захваљујући прераној смрти султана Мухамеда ибн Малик Шаха, који је наредио овај поход на асасине, тврђава Аламут је спашена, из чега Лауст извлачи основ за сумњу да су федајини имали у њој свог удела. Вероватно најопсежнија акција искорењивања асасина, коју су Селџуци извели, била је она из 1128. године када је у Дамаску побијено неколико хиљада „...особа оптужених да пристају уз исмаилитска учења“ (1989: 180).

⁷ О овом, као и о осталим догађајима из историје асасина, детаљније податке износи средњовековни писац Мухамед ибн Ахмед ал-Дахаби (1274-1348), у својој књизи *Китаб дувал ал-ислам*, на коју се често и Лауст позива.

Потпуно неутралисање активности асасина пошло је за руком тек монголском владару Хулагу Кану (1218–1265), који је 1256. године, две године пре него што ће освојити Багдад и покорити Абасиде, освојио тврђаву Аламут. Занимљив детаљ из историје асасина, у време крсташких ратова, наводи Пејановић: „У борби против сунитских владара Сирије асасини су савезнике нашли чак и у крсташким витезовима Темпларима. И не само то. Постоји доста чињеница које указују на то да је темпларски мистични ред преузео подоста од тога, од асасина, почев од хијерархијског устројства до елемената чина иницијације. Као главни борци и штит у борби против сунита, асасини су тако тешко доживели пропаст шиитског калифата у Египту (1169) да су понудили Темпларима да колективно пређу у хришћанство“ (Pejanović, 2016: 39).

И Симеуновић, наш познати стручњак за тероризам, указује на ове везе асасина с Темпларима. Штавише, захваљујући записима Темплара „...и поред [њихових] повремених сукоба са ... [асасинима] који су чак резултирали и убиством крсташког заповедника Јерусалима...“, сачувана је представа о асасинима као великим ратницима (Simeunović, 2009: 104).

Одлучујући, смртни, ударац сиријским асасинима задао је 1272. године мамелучки султан Бајбарс (1223–1277), након чега су асасини престали да буду опасност по било коју верско-етничку групу на широком простору од Сирије, преко Персије, Омана и Занзибара, све до граница Индије - где су били принуђени да се склоне и организују као локалне мирнодопске заједнице у овим новим срединама.⁸

Закључак

У закључку о асасинима, посматрано из овдашњег академског угла, навешћемо завршне речи које о њима у својој студији *Тероризам* износи Симеуновић, у контексту промишљања о овом феномену и његовим коренима. „...Као добро организована власт на широкој територији коју су поседовали, ни Асасини свакако нису терористи у смислу савременог значења те речи, али су од свих примера који се уобичавају наводити као 'прави терористи' свакако најближи томе... [Асасини] су само део предисторије тероризма и као такви они се могу сврстати у његове појавне корене, али се не могу сами означавати као истински тероризам. Но у историјату политичког насиља као саставном делу историје људског рода има много елемената који такође чине тероризам, и самим тим претходе њему као савременој појави“ (Simeunović, 2009: 108-109).

За сам крај, осврнућемо се и на одломак из Бартоловог енигматичног и, од стране многих стручњака за ислам, жестоко оспораваног романа *Аламут*. Ево како Бартолов Хасан, оснивач асасина, на врхунцу свог животног пута,

⁸ Потомци асасина, односно низаритских исмаилита, сачували су до данас свој идентитет и заједницу, нарочито у Индији. На челу ове заједнице налази се 49. по реду низаритски имам, принц Шах Карим ал-Хусејини, познатији као Ага Кан IV (1957-).

гледа на судбину своје духовне и политичке мисије: „Не приличи старцу који познаје свет да га открива људима у бајкама и алегоријама. Колико још посла имам! За неуке вернике морам да измислим хиљаду и једну причу о почетку и постанку света, о рају и паклу, о пророцима, о Мухамеду, Алију и Мехдију. Други степен, верници који се боре, захтева јасан правилник свих заповести и забрана. Бајке ћу уденути у начела, а мораћу да саставим и цели катекизам. Федаијама морам да откријем прве велике тајне исмаилизма. Да је Куран замршена књига и да је за њено тумачење потребан посебан кључ. Још виши степен, даије, сазнаће да ни Куран не садржи све тајне. Оне су подједнако раздјељене на све вере. Они који завреде да постану покрајинске даије, сазнаће врховно начело исмаилизма: *Ништа није истинито, све је дозвољено*. А ми који држимо у својим рукама све конце тог механизма, сачуваћемо наше последње мисли за себе“ (Бартол, 2006: 559).

Посматрано из перспективе приступа решавању глобалних проблема с којима се данас суочава савремени свет, у којем тероризам има једну од кључних улога, актуелности овог *credo-a* асасина, без обзира да ли је он израз реалности или само плод пишчеве маште, не би се, нажалост, имало шта нити додати нити одузети.

Литература:

Теоријски извори:

1. Bartol, Vladimir (2006): *Alamut*, Prometej, Novi Sad
2. Gaćinović, Radoslav (2011): *Terorizam u političkoj i pravnoj teoriji*, Medija centar Od-bana, Beograd
3. Grbić, S. Zoran, Lečić, Boriša (2019): *Haridžiti: preteče islamističkog terorizma*, Kultura polisa br. 38, godina XVI
4. Laoust, Henri (1989): *Raskoli u islamu*, Naprijed, Zagreb
5. Luis, Bernard (2004): *Muslimansko otkriće Evrope*, Avangarda, Beograd
6. Maluf, Amin (2006): *Krstaški ratovi u očima Arapa*, Laguna, Beograd
7. Milenković, Milutin (1973): *Arapi između juče i sutra*, BIGZ, Beograd
8. Pejanović, Ljubo (2016): *Osnovi terorizma*, Fakultet za pravne i poslovne studije Lazar Vrkatić, Novi Sad
9. Simeunović, Dragan (2009): *Terorizam*, Pravni fakultet Univerzita, Beograd
10. Smailagić, Nerkez (1990): *Leksikon islama*, Sarajevo: Svjetlost
11. Tanasković, Darko (2008): *Islam: dogma i život*, Srpska književna zadruga, Beograd
12. Tejlор, Skot (2004): *Od Beograda do Bagdada*, Knjiga-komerc, Beograd
13. Hiti, Filip (1988): *Istorija Arapa od najstarijih vremena do danas*, Veselin Masleša, Sarajevo
14. Hofman, Brus (2000): *Unutrašnji terorizam*, Narodna knjiga-Alfa, Beograd
15. Corbin, Henry (1987): *Historija islamske filozofije I-II*, Veselin Masleša, Beograd
16. Švajcer, Gerhard (2006): *Iran: razmeđa Istoka i Zapada*, Metaphy-sica, Beograd

Електронски извори:

1. 7. Rapoport, D.C., *Fear and Trembling: Terrorism in Three Religious Traditions*, The American Political Science Review, Vol. 78, No. 3 (Sep., 1984), 658-677.
<https://www.aclu.org/files/fbimappingfoia/20111110/ACLURM001595.pdf>. Преузето 12.02.2017.

ASSASSINS : TERRORISTS FROM ALAMUT

Summary: Within the local academic community, and less frequently in papers published in foreign languages, the origin of Islamistic terrorism is linked to the medieval sect of Assassins. This paper aims to briefly present relevant facts about this sect, its origins, dogma, ideology and its organisational structure. It also intends to point to some opinions that challenge the common belief of Assassins as the precursors of what is today defined as and meant by the term Islamistic terrorism. A number of authors challenge the viewpoint of Assassins as the first terrorists in the Islamic civilisation. Moreover, they emphasise the thesis that the current idea of this sect results from the subsequent, biased intervention of numerous authors, especially those whose writing about Assassins is guided by non-scientific motifs and romanticised image of this sect.

Key words: Islamistic terrorism, Assassins, Medieval sect, dogma, ideology

V

ДРУШТВО И КУЛТУРА

ПАВЛЕ БОТИЋ*

Филозофски факултет
Нови Сад

УДК 2-1:821.112.2GOETHE

Прегледни рад
Примљен: 31.03.2019
Одобрен: 23.04.2019
Страна: 367-379

ПАКАО ФАУСТОВЕ ДУШЕ

*„Мој пријатељу, вештина је ова
колико древна, толико и нова.
Вазда је човек служио се тиме:
триме и једним, и једним и триме
заблуду место истине да слави.
И тако брбља, друге учи тако
неометано, по вољи и вешто.”*

Ј. В. Гете¹

Сажетак: Са становишта светоотачког учења Цркве од Истока, у раду се осветљава научна егзистенција ђавопоклонства, окултизма, злочина, и магијске теологије Гетеовог Фауста, који потврђују митски и онтолошки ужас Фаустове неоцрквењене и паклене душе.

Кључне речи: Гетеов Фауст, Мефисто, пакао, душа, светска књижевност, магијска теологија, мит, прелест, светитељи

Светска књижевност култивише мртву земљу човекових страсти. Постаивши себе изнад Триипостасног Бога, њени богозаборавни аутори не могу, а да не богословствују уметничким делом, слободоумно се не ослањајући на Свето предање и светоотачко учење Цркве Христове, већ на мистику телесног људског ума. Такво, *словоблудно* богословствовање књижевника и фарисеја настоји да протера Богочовека Христа из историје, из времена, из културе, из човека, из створеног света, из вечности, и да га безаконно замени идолима свесветских људи². Тако је на културном западу плански обављено разоваплоћење

* antifon@neobee.net

¹ Гете, 1980: 108.

² „Највећи непријатељи Божији – а кроз то и највећи непријатељи своји сопствени – јесу они, који су погорђени или својим земаљским богатством, или силом, или ученошћу. Гордост великашка и гордост учењачка ствара непроходни брег између људи и Бога; највеће непријатељство према Богу. Но, Бог нема, нити може имати непријатеља, који Њему, Богу, могу шкодити. Бити непријатељ Богу не значи ништа друго него бити непријатељ самоме себи. Избрисати Бога из

оваплоћеног Бога Логоса, и извршено обезбогочовечење човека створеног по лику Божијем.

Два најистакнутија нововековна западноевропска песника, Виљем Шекспир и Јохан Волфганг Гете (обојица чланови тајних окултно-религијских друштава³) својом књижевношћу су институционализовали безакоње просперовско-фаустовске магијске свести, која почива на вољи за моћ вечно мртве светлости Луцифера⁴.

Судећи по проклетствима и ужасима Просперове или Фаустове душе, нововековно царство књижевних знакова, заправо је царство валпургијског духа привиђења, заводљивости и слепила. У бездану овога ђавопоклоног царства не очајавају само литерарно обезбожени јунаци, наратори, драмски или лирски субјекти, већ ту још интензивније болују културоимани читалачки поданици тога царства.

Гетеов Фауст је доктор философских, правних, медицинских и теолошких наука. Фаустово научноистраживачко усмерење или становиште, међутим, иведено је из секуларног духа овога света. Академска теологија Фаустова није Духовдано богословље Светих Отаца Христових. Хиперучени и у пантеизам погружени Фауст, није онострањена личност, већ пагански настројена индивидуалност, одвојена од смирења, смисла и заједнице:

„Из ове земље моја радост извире сва
и ово сунце на моју патњу сја;
будем ли могао да се од њих растанем ја,
нек се тад збуде било шта.
Не желим чути шта долази затим,
ни да л' ће људи и тад да мрзе и да воле,
ни да ли у тим сферама непознатим
постоји неко горе или доле.”⁵

свога живота не значи ништа друго него избацити себе из Књиге живих. И горди власници овога света и горди научници, који мисле да су избрисали Бога из свога живота и из света, уствари избрисали су само себе из Књиге живих. И то њихово уображење, да су они тобож избрисали живог Бога из света, равно је уображењу безумника, који би зажмурио и викнуо, да је он избрисао јарко сунце са звезданог неба”. (Свети Николај Жички и Охридски: 2001, 33)

³ Архимандрит Рафаил Карелин, 2014: 18.

⁴ „Али воља за моћ је, како се то лепо види у Гетеовом поетском миту о Фаусту и Мефисту, човеков *пристанак на вечну смрт*. Па ипак, чим наступи тишина, или ноћ, он чује упорни шапат смрти, као откуцај сата који је већ намештен да одзвони кобни час. Да заглуши тај шапат смрти и поремети несносну тишину, човек се упушта у бесконачно такмичење. Читав живот и уређење света и друштва своде се тада на систем правила такмичења. И највиши могући домет историје (као уског световног збивања) је да се постигне и очува демократска цивилизација, у којој ће – као што већ сама световна правда захтева – свима бити обезбеђено *једнако право учеића у такмичењу за моћ и надмоћ*... Кад је већ одбацио литургију (слављење Бога и битија) и прихватио се да, самом вољом за моћ, свој идентитет тражи у чину овладавања створеном природом, човеку не преостаје ништа друго до да – не само своје поступке, него и читаво схватање самог себе – прилагоди томе освајачком потхвату... Да би овладао светом, човек мора – тачно као у поетском миту о Фаусту и Мефисту (али без Гетеовог извештаченог 'хепиенда') да се одрекне свог идентитета.” (Видовић, 1997: 111-112)

⁵ Гете, 1980: 65.

Фауст молитвено не иште Царство Божије и правду Божију⁶. Бог Гетеовог Фауста, није Троједини Бог незалазног Царства Будућег⁷. Гетеов Фауст се предаје Мефисту, демону богопорицања, греха и смрти⁸, кадром да чаробњачки испуни све паклене празнине Фаустове душе овоземаљским насладама сада и одмах. Зато четвороструки доктор наука, Гетеов Фауст, згађен над знањем и над мишљењем деперсонализујућих наука ритуално, сопственом крвљу потписује завет са архистратигом зла:

МЕФИСТОФЕЛЕС:

„Та свако парче хартије је згодно
капљицом крви потписаћеш се мени.”

ФАУСТ:

„Не бој се
да ћу порећи савез и потпис што сам дао!
Тежња све моје снаге и цео живот мој се
састоји управ у том што сам ти обећао...
Мишљења нит је прсла, и већ давно
све ми је знање мучно и огавно.
Хајд да у мору чулности дубоком
толимо ражарене страсти!
Чаробне опне, досад непроникнуте оком,
нек пружају нам чудеса и сласти!”⁹

⁶ „Не брините се, дакле, говорећи:
Шта ћемо јести, или шта ћемо пити,
или чиме ћемо се одјенути?
Јер све ово незнабошци ишту; а
зна и Отац Ваш небески да вама тре-
ба све ово.

Него иштите најприје Царство
Божије и правду Његову, и ово ће
вам се све додати.”

(*Мт.* 6, 31-33)

⁷ У разговору са Екерманом (од 4. јануара 1824) Гете са позиција пантеизма и земаљске правде извргава руглу централни догмат црквеног Откривења, догмат о Светој Тројици: „Ја сам веровао у Бога и природу и у победу племенитости над неваљалством; али то побожним душама није било довољно, него је требало још и да верујем да су тројица једно, а једно тројица; то се, међутим, противило осећању за истину, какво ми је усађено у душу; а нисам ни увиђао да би ми тако нешто макар и малчице помогло”. (Гете, 1980: 220)

⁸ МЕФИСТОФЕЛЕС:

„Ја вечитог порицања сам дух!
И то са правом; пошто све
што настаје заслужује да мре;
стог боље још да ништа и не бива.
Те све што код вас грехом се назива,
разарањем, укратко злом,
елемент мој је, станиште и дом.”

(Нав. дело: 52)

⁹ Исто: 67-68.

Забацујући славу истинитог Бога, Богочовека Христа¹⁰, Гетеов Фауст постаје сапричасник адске славе ђавола, који му не обећава само пакао разврата, него му истовремено нуди осмишљавање и заустављање историјског времена магијом страсти. Тако би се у Гетеовом Фаусту (и у сваком фаустовском

¹⁰ У чувеном дијалогу Фауста и Маргарете, Гетеов Фауст не исповеда апостолску и праву веру у васкрслог Богочовека, нити исповеда Никео-цариградски Символ вере. Гетеов Фауст саветује Маргарету да верује у срећу, у срце, у љубав, у бога, при чему он сам русоовски верује у универзализам људских осећања:

МАРГАРЕТА:

„О да су ми речи бар мало утицајне!

Па ти ни свете не поштујеш тајне.”

ФАУСТ:

„Поштујем”.

МАРГАРЕТА:

„Ал’ без жара. Нити на исповести

нити на служби божијој човек те неће срести.

Верујеш ли у Бога?”

ФАУСТ:

„Драга, ко рећи сме:

Ја верујем у Бога?

Упитај свештенике, питај мудраца кога:

сви одговори њини кô да исмевају тога

што пита.”

МАРГАРЕТА:

„Дакле, не верујеш, не?”

ФАУСТ:

„О, милолика моја, немој те

речи погрешно схватити!

Ко ће се тога латити

да га назове? Ко ће му име одредити?

И ко сме исповедити:

Ја верујем у њега?

Ко ће се осећањем залудити

па се усудити

да каже: Ја у њега не верујем?

Зар Свеобујматељ,

зар Свеодржитељ

не обухвата и не одржава

тебе и мене и себе сама?...

Зар те ја не гледам, очи у очи,

и зар ти све не навире

у главу и у срце

таласајућ се вечном тајном

невидљиво видљиво крај тебе?

Испуни срце тим, нек се прелива,

па кад те целу прожме срећа жива,

назови ово како хоћеш,

зови то: срећа! Срце! Љубав! Бог!

Ја немам за то имена!

Осећање је све;

име је шум и дим

што омагљује небеско жарење чисто.”

(Исто: 151-153)

човеку) уништило сећање на човекову телесну смрт и сећање на бесмртност Превечног Цара Небеског¹¹.

Апсурдно стање¹² душе Гетеовог Фауста, поред осталог, резултат је западне метафизике свеједности којој се својеволјно потчинио. Насупрот апсолутним јеванђелским значењима и релацијама, Гетеовом Фаусту је свеједно да ли служи Светом Јеванђељу или несветом Мамону¹³. Отуда, Гетеовом Фаусту ништа није толико страно као јерархијски поредак Цркве Христове. И у првом и у другом делу Гетеовог *Фауста*, пре и после Фаустовог потписивања савеза са ђаволом читамо Фаустову негативну теологију Цркве, од које паклена душа Фаустова не може да се ослободи. Страстнохлепни Гетеов Фауст, разаран духом противречности, самоуништаван вољом за моћ¹⁴, а присаједињен окултној (демонској) стварности среће, судбине и магије¹⁵, позитивним разумом докто-

¹¹ „Легенде о Фаусту сакупио је Гете, окултиста високих иницијација, и на основу њих написао драму која у суштини представља розенкројцеровску мистерију. Ту видимо сатанску стратегију по којој треба употребити страст и тако уништити сећање на смрт. Страст је удица на коју се хвата људска душа. Она је адут у рукама ђавола када започне игру са човеком. Ђаво му, баш као и Фаусту, обећава да ће му пружити такво уживање да ће ускликнути: 'Тренутку, заустави се!', и да ће тај тренутак продужити тако да траје бесконачно. Свака страст се супротставља сећању на смрт и избацује га из свести. Ономе ко срећу тражи у уживањима, сећање на смрт изгледа као црна маска на свадби... Удовољавање страстима је лажни живот. То је илузија да уживање може човеку донети срећу. Друга илузија је да уживање може трајати до у бескрај. Срце треба да поверује у такве глупости, да би се уопште препустило страстима. Цео човеков живот је непрекидно рушење тих и њима сличних илузија. Рушење илузија је лекција коју човек стално добија и запањујуће брзо заборавља. Ђаво не може да заустави време. И он сам очекује Страшни суд и вечне муке.” (Архимандрит Рафаил Карелин, 2014: 34)

¹² У другом делу Гетеовог *Фауста* Мефисто афирмише стихије овога света философијом апсурда:

„Тешко да сада нешто више знам;
Југ или Север – свуд је *апсурд* сам,
духови и ту и тамо гнусни,
и песници и народ неукусни.
Ту беше маскарада бурна,
кд свуда, само игра чулна...”
(Гете, 1985: 135)

¹³ „Ја се не дрзнух грешно у обећању свом;
чим се где скрасим, служићу, кд што рекох,
свеједно коме – теби ил' другом ком.”
(Гете, 1980: 66)

¹⁴ „Па шта сам ја, кад морам и наде се одрећи
да круну човечанства икада могу стећи,
за којом жудња све ми тело плави?”
(Исто: 70)

¹⁵ „А немам ни пара ни имања,
нит' светских почести и признања;
ни пас то не би издржао!
Стог сам се, ево, на магију дао,
да би мој жудни упио слух
тајну што снажни је збори дух,
да не морам више, уз горак труд,
оно што не знам да причам свуд;
да спознам шта је то што у сржи
на окупу васиону држи...”
(Исто: 18)

ра наука у прелести не подноси небоземну Цркву. У духу протестантске етике неоцрквењени светски човек, Гетеов Фауст, није ни опитни, ни подвижнички сапричасник Светих тајни изворне (саборне и апостолске) Цркве, јер такве Цркве чија душа је Дух Свети, на западу још од једанаестовековне велике шизме нема! Такав Гетеов Фауст не може примити ни Спаситеља Христа, нити прихватити мистично Тело Христово, Цркву¹⁶. Као и свакоме интелектуалцу, и Гетеовом Фаусту свеистинита икона Царства Небеског, Црква Христова, представља највећу саблазан и вечног противника. И у првом и у другом делу Гетеовог *Фауста*, Фауст, презире и изворну Цркву од Истока, и јеретичку протестантску цркву, и јеретичку римокатоличку цркву:

„Окрени се да за часак само
на град са виса погледамо.
Из гротла мрачне капије ван
куљају људи на бели дан,
на сунце хитају с нестрпљењем.
Славе Господње васкрсење:
јер ово је васкрс и за њих саме;
из мемљивих соба, ниских домова,
из радионица пуних таме,
из шуме забата и кровова,
из тесних сокака у којим чаме,
из цркава мрачних и ледених
сви су на светлост изведени.”¹⁷

¹⁶ Христовођени архимандрит Рафаил Карелин открива нам све димензије христовобораштва и црквобораштва умном гордошћу отрованих хамлетовско-фаустовских типова интелектуалаца: „Интелектуалци су се усхићивали Библијом и говорили, да је хришћански морал најузвишенији у свету и да они себе сматрају хришћанима по својој внутрини, само обично су додавали, - 'слободоумним' хришћанима. Али, када је ствар дошла до Цркве, посебно до обавеза хришћанина да се укључи у црквени живот, расположење се одмах мењало. О Христу су обично говорили са поштовањем, а о Цркви са – презиром, који прелази у мржњу, као да су хришћанство и Црква – два међусобно искључива појма... Али Црква је – Јеванђеље на делу, Црква је – пре свега, потреба да човек промени свој живот, уђе у ново духовно поље. И вера је у првом реду ствар воље. Црква захтева од човека борбу са страстима, посебно са духом гордости... Када уметници дођу у Цркву, они њу не виде, већ само њене спољне атрибуте, виде оно што бисмо назвали црквеном уметношћу. Њихово унутрашње непријатељство према Цркви може до неког степена да буде уздржано, захваљујући спољним околностима; али ако се појави могућност да се то непријатељство према Цркви испољи, они ни не размишљају да га скривају. То су – подсмеси, иронија, жеља да се понизи, оцрни и уништи Црква, као сопствени противник. Ако одбацимо лажно ограничење, и погледамо лични живот стваралачке интелигенције, увидећемо, да је то, са малим изузетцима, - еманципација страсти, и – паганизам.” (Архимандрит Рафаил Карелин, 2014: 27-28)

¹⁷ Гете, 1980: 38. Бог Гетеовог Фауста, Мефисто, не престаје да обмањује и да кривотвори: „Црква одличан трбух има, читаве земље већ је прогутала, а ипак још се није преждерала; једино црква, госпо и госпођице драга, мође да сvari незаконита блага.” (Исто: 120)

Божанску и животворну светлост Цркве Христове, Мефистом надахнути Гетеов Фауст је прогласио хладноћом и тамом¹⁸. Побегавши са црквеног бојишта, обезглављени Гетеов Фауст све се више удаљава од самога себе, јер одбија да буде богочовечанска личност. Будући да не живи по Црквеним заповестима Господњим, Гетеов Фауст по слободној вољи својој кривотвори Свето Јеванђеље Христово¹⁹. Поробљавајући се демонском слободом, Гетеов Фауст би да озакони пакао греха душе своје и у ту сврху, покушава да својевољно преводи почетне стихове *Светога Јеванђеља по Јовану*, исповедајући тиме академску (анархичну) религиозност. Не познајући ни светоотачко учење, ни свештене догмате Цркве, Гетеов Фауст може тек језиком признати светост *Новог Завета*, али расколничким срцем и расцепљеном душом својом остаје Мефисту привезан²⁰. Одрекавши се васкрслога Богочовека, Гетеов Фауст се не уподобљава духу Светога богочовечанског Откривења, већ у Благој вест Светиње уноси грехопалост и немир сопственог нечистог духа, трајући као кушачев омиљени теоретичар хришћанства:

„Ал’ жеђ се и другим толити може;
за надземаљским чежња нас проже,
жудимо откривење ново,
реч што бескрајно лепа и чиста
само у Новоме завету блиста.
Тој светој књизи сад нешто ме привлачи:
желим искреним чувством скољен
да изворник, који светашћу зрачи,
пренесем на свој језик вољен.

Писано стоји: *’Реч беше у почетку!’*
Ево, већ запех ту, на првом ретку!
Ја *реч* толико не могу да ценим,
морам то другим *да заменим*,
ако се збиља дух у мене слио.
Нек пише: *’У почетку њи је био’*.
О првој врсти поразмисли лепо,
не дај да перо хита слепо!

¹⁸ Гетеов познаник Јохан Кристијан Кестнер сведочи о Гетеовој неправоверној побожности практикованој изван граница Цркве: „Он није од оних које називају правовернима... Не иде у цркву, ни на причешће, а и ретко се моли Богу. Јер, вели, нисам довољно лажов за то. Пред хришћанском религијом осећа поштовање, али не у оном облику у којем је замишљају наши теолози. Верује у будући живот, у боље прилике. Тежи ка истини, али више цени осећање истине, него њено показивање...” (Исто: 223)

¹⁹ „Основна разлика, пак, између источне и западне цркве од велике шизме 1054. године до данас састоји се у различитом схватању Јеванђеља Христовог. Запад је у том времену а и нешто пре тога почео схватати Јеванђеље као теорију, а потом и као једну од многих теорија о свету и животу, док је Исток схватио Јеванђеље као подвиг и праксу. Отуда је дошло, да је догматика на Западу постала чисто теоријска наука, тј. једна од многих философија, док је на Истоку била и остала до данашњег дана практична наука.” (Свети Николај Жички и Охридски, 2001: 482-483)

²⁰ „Егоистичне мисли и осећања, осакаћени и опатуљени самољубљем, не признају ни људе, ни Бога, јер не досежу до вечног и богочовечног. Кобна раселина зјапи у мислима, у осећањима, у животу; проклети раскол у сазнању, у срцу, у души, раскол који пустоши фаустовски тип човека: *’Две душе бораве у мојим грудима.’*” (Преподобни Јустин Ћелијски, 1987: 79)

Да л' збиља ум све ствараше и ткаше?
'Снага у самом почетку бејаше!'
Ал' већ док ово пишем, свест ме прати
да не смем ни на том решењу стати.
Дух помаже ми! Видим! Пишем смело
и мирно: 'У почетку беше *дело*!' »²¹

Историја богопорицања Гетеовог Фауста саображава се богоборачкој историји постхришћанског Запада, која од средине једанаестог столећа пркоси Христу. Побуна вулгарне теолошке науке Гетеовог Фауста против небеске науке Господње није истинита слобода, већ ужас себеразарања битијем без Господа. Гетеовог Фауста Мефисто држи у огњеним оковима самоосећања и самосазнања, не дозвољавајући му да чини било какво добро, да види и да чује ма шта словестно или онострано. Стога Гетеов Фауст мора непрестано замењивати: Творца тварима, Цркву митологијом, Пресвету Богородицу вештицама, Крст пентаграмом, Литургију валпургијским ноћима, Свете Оце јелинским божанствима, промисао судбином, веру властољубљем, послушање самовољом, вечност временом, љубав страстима, свештене догмате магијском теологијом, рајску душу душом пакленом²²... Тако би Гетеов Фауст да Свепочетак, Богочовека Логоса, друго Лице Свете Тројице кроз кога је све постало, окултно замени трулежним делима људских руку и самообмањујућим делима људске мудрости! И да увек, и у свему буде у праву!²³

Теолошка, философска или филолошка активност Гетеовог Фауста толико је релативна, да су пребрзе смене његових светских учења или бесомучних религијских појмова заустављене ништавилем нихилизма. Јер, свако људско богозаборавно знање или дело рађа пропадљивост и смрт. Из почетног светског ништа, може се родити само још једно светско ништа. Злоупотребом слободе свога потамњелог срца Гетеов Фауст жели да превазиђе и да потисне

²¹ Гете, 1980: 48-49.

²² „И замјенише славу бесмртнога Бога подобием смртнога човјека и птица и четвороножних животиња и гмизаваца.

Зато их предаде Бог у жељама њихових срца у нечистоту, да се бешчасте тјелеса њихова међу њима самима;

Који замијенише Истину Божију лажју, и више поштоваше и послужише твари него Творцу, који је благословен у вијекове...”

(Рим. 1, 23-25)

²³ У другом делу Гетеовог *Фауста* Мефисто, Фаустов Бог и ментор, открива хору инсеката непогрешивост ђавољег и човечијег опсенарства:

„Заиста ми се жеља буди
да узмем топли плашт тај, па у њему
да као доцент бусам се у груди
како сам увек у праву, и у свему.”

(Гете, 1985: 84)

Христа Бога, и да сам постане божанство. То је скраћена хоминистичка повест лудила Гетеовог Фауста²⁴.

Један од епилога првог дела Гетеовог *Фауста* могао би бити тренутак када Фауст објављује првенство дела људских руку над Спаситељем, и када посредно проглашава смрт људског греха. Убијајући Маргаретиног брата Валентина (в. *Фауст*, први део, стр. 165) Гетеов Фауст би да од смртног греха начини врлинску животворну силу²⁵!

II

И у хтоничном другом делу Гетеовог *Фауста*, Фауст у свеокружењу ђавола и ђавоиманих јунака ове трагедије, наставља процес демонизације своје боголике душе²⁶.

²⁴ „Јер кад познаше Бога, не прославише га као Бога, нити му захвалише, него залудјеше у својим умовањима, и потамње неразумно срце њихово, Говорећи да су мудри, полудјеше...”
(*Рим.* 1, 21-22)

²⁵ „Само је Фауст изузетак. И то – неприродни изузетак. Он неутралише грех. Свом ученошћу својом он се стара да грех претвори у негрех, малтене у врлину.” (Преподобни Јустин Ћелијски, 1987: 228-229)

²⁶ На ту тему, симптоматична је сатанистичка сеанса из другог дела Гетеовог *Фауста* у којој Вагнер и Мефисто производе по ђавољем лику и обличју обездушеног кристалног човечуљка, Хомункула:

ВАГНЕР:

„Један човек сад се ствара.”

МЕФИСТОФЕЛЕС:

„Човек? А који заљубљени пар затвористе у овај дим и жар?”

ВАГНЕР:

„Ма откуд! Мода с којом су се људи плодили досад – смех у нама буди.
Танана тачка из које навираше живот до сада, и снага из наше душе, што даваше и узимаше, наумна саму себе да означи, да најпре блиско, па туђе привлачи – лишена сад је свога достојанства; животиња нек тера та поганства, ал' човек, са свим силним даровима, чистије, више порекло има.
Гледајте! Сија! – Сад збиља има наде да ће, кад многе твари се уграде и смешају – јер смеша све ту чини – и људска твар се полако компонира, и глином у реторти изолира и како треба дестилира –

Ту Гетеов Фауст као просопопеја модерног доктора-хуманисте у свесном ђавопредавању²⁷, наставља да одева Богочовека у јелинске хаљине паганске философије. Гетеов Фауст се не труди да земаљским подвигом задобије благо

настати славно дело у тишини.
Ствара се! Већ се бистри маса!
Извесност већа сваког часа!
Што кò природну тајну величали смо пре,
сад путем ума ми кушамо смело,
и што је било органско у ње,
код нас се јавља кò кристално дело.

МЕФИСТОФЕЛЕС:

„Ко дуго живи, нагледа се свега,
на свету ништа ново не настаје за њега;
одавно већ, док земљом блудих,
посматрах много кристалисаних људи.”

ВАГНЕР:

„Нараста, бубри, јарко гори,
за тили час ће да се створи!
Велики наум спочетка луд изгледа;
ал' случај биће од сада искључен,
па ће овакав мозак првог реда
и мислилац да гради будуће.
Одзвања стакло од умилине силе,
мути се, бистри; оманути неће!
Видим, уз покрете се миле
ту љубак човечуљак креће.
Траже л' што више свет и људски дух?
Јер тајна белодана ту је:
поклоните том звуку слух
и он ће као глас и језик да се чује.”

ХОМУНКУЛ (Вагнеру):

„Татице, како си ми? - То баш не беше лако.
Хајд, на груди ме нежно привини кò свог сина!
Ал' не прејако, да не прсне стакло.
Ово је ствари особина:
природном ни сав свемир није доста;
а скучен простор тражи све што вештачки поста.

(Мефистофелесу):

„И ти си овде, рођаче пун шала?
У прави час! Е, баш ти хвала.
Добра те судба овамо довела;
пошто постојим, морам и да делама.
Сместа бих хтео посла да се латим;
уз твоју вичност напор ћу да скратим.”

(Гете, 1985: 95-97)

²⁷ „Кад разумно казивах што видео сам јасно,
противречје је било двапут гласно;
чак сам, да злобе избегнем жестину,
морао у самоћу, у дивљину,
па да не живим напуштен, сасвим сам,
морадох најзад ђаволу да се дам”.
(Нав. дело: 66)

надземаљско, већ стреми да од демонских сила поднебесних у времену измоли земаљско царство. Окренутост ка земљи Гетеовог Фауста приморава да твори дела телесне културе, која су у другом делу *Фауста* уздигнута до метафизичке мере човековог трајања. Ослањајући се на Вагнерово сатанско стварање кристалног човечуљка Хомункула, Мефисто у другом делу Фауста предлаже свима синовима човечијим бесмртност у форми људског дела:

„На крају зависимо сви
од бића које створили смо сами.”²⁸

Одрекавши се Почетка свих почетака, Логоса Очевог, Гетеов Фауст сведочи ђавоиману почетност дела по палој природи човековој, и прихвативши окултистичко-магијски култ човековог непобожног стварања, у заносу воље за моћ надахњује се богопротивним делима људских руку, до мере идолопоклонства:

„Жудан сам владе и власништва!
Дело је све, а слава ништа.”²⁹

Понесен идолопоклонством и опијен корпусом демонских античких божанстава и многобројних књижевно-митолошких јунака Хеладе, Гетеов Фауст није односан Небеском Царству Свете Тројице. Обзидан својим паганохристолошким зловерјем Гетеов Фауст блуди мислима, настојећи да негира свако зрно вечности у себи, око себе и изнад себе. Гетеов Фауст означава никад задовољавајући гордоумни прелазак светске књижевности у свегрех непознавања и непризнавања Вечности Тројичнога Бога:

„Земањски шар је знан ми већ одавна,
поглед на други свет нам је запречен;
луд је ко трпљућ тамо очи скреће,
над облацима измишља себи равна!
Нек чврсто стоји и гледа по свету свем:
ваљаноме он неће бити нем!
Што да у чедност тетураво хрли?
Што спозна, то нек хвата и нек грли.
Нек ходи по земаљског дана стази;
мирно нек иде и духове кад спази;
у корачању даљем нека тражи
и шта је патња и шта среће права,
он, ког ниједног тренутка не блажи
сазнање да га што задовољава!”³⁰

Ходећи за жељама свога страсног срца, Гетеов Фауст не жели да угоди Богу, већ свету. Свету коме се ни човечијим делом, ни сведочанствима људским, ни магијом, ни Крстом, ни пентаграмом, ни Гертрудом, ни Хеленом, ни Мефистом, ни Истином не може угодити, јер је свет варљив и изненађујуће

²⁸ Исто:102.

²⁹ Исто: 231.

³⁰ Исто, стр. 285.

пролазан, док је Богочовек *једино потребно* (ср. Лк, 10, 42) коме се покајањем, жртвом, милостиивошћу, постом, молитвом, чистим срцем, правоверјем, трпљењем, опраштањем... може угодити.

Гете и Гетеов Фауст се непрестано саморазарају, мислећи да је могуће проиграти правду Божију³¹. Тврдокорно остајући у стању безакоња, рачунају да ће задобити милост Божију.

Епилог другог дела Гетеовог *Фауста* који представља и епилог Гетеове трагедијске обраде легенде о доктору Фаусту, постаје садржајем основног јеретичког догмата нововековне светске књижевности. Тај догмат гласи: сви ће се људи спасити по љубави и по милости Божијој³². У пакленом стању душе своје, некрштен и немиропомазан Духом Светим у правоверној Цркви Христовој, непокајани Фауст се без сусрета са Оваплоћеним Сином Очевим, Његовом Пресветом Богомајком и Његовим Светитељима, помоћу ђавовођене Гетеове песничке маштарије наводно обрео у Царству будућем, које, заправо, и није ништа друго него адова тама најкрајња³³. Овакав потсмех Гетеове расколничке душе Фаустовој пакленој души, овакво ругање Правди Господњој и Његовом Другом Доласку, није само духовно безумље, него је и ширење смртоносне заразе по душама необожених читалаца Гетеовог Другог дела *Фауста*³⁴.

Ако синови човечији не буду творили вољу Божију и ако им душе не буду царске, неће се од смрти спасити!

Јер, *страшно је пасти у руке Бога живог*... (Јевр. 10, 31)

Литература:

1. Vidović, Žarko (1997): „Savremena kultura i Crkva”, u knjizi, *Suoč enje Pravoslavlja sa Evropom*, Svetigora, Cetinje, str. 107-124.
2. Vidović, Žarko (2009): *Istorija i vera*, RAOB, Zavod za unapređenje obrazovanja i vaspitanja, Beograd.
3. Gete, Johan Volfgang (1980): *Faust*, prvi deo, prev. Branimir Živojinović, SKZ, Beograd.

³¹ „Не варајте се, Бог се не да обманјивати; јер што човјек посије оно ће и пожњети.”

(Гал. 6, 7)

³² „Ужас вечне смрти човеку открива само благодат Божија. Стога су светитељи, сагледавајући палу људску природу, даноноћно оплакивали своју душу. Савремене либералне представе о могућности спасења, то јест о могућности богоопштења без благодати Божије, долазе од духовне лажи, од непознавања греха који се у човеку укоренио, који се слио са његовом природом и којег може победити само благодат.” (Карелин 2014, 13)

³³ Гете, 1985: 308-309.

³⁴ „Гетеов *Happy End* у *Фаусту* – кад анђели, на самрти Фауста, отимају од Мефиста Фаустову душу, да је изнесу пред Бога – представља нелогичан крај те драме (‘трагедије’), јер је Фауст продао душу ђаволу и тиме раскинуо савез (завет и заједницу) са Богом. А раскинуо је зато што се *определио за моћ* (и за знање као *моћ и магију*), те је и сав смисао историје и живота тражио у јачању моћи. *Фауст је, дакле, поновио Прагрех, Адамов, Прародитељски грех*, али за разлику од Адама, чедно несвесног – Фауст то чини свесно.” (Видовић 2009, 22-23)

4. Gete, Johan Volfgang Gete (1985): *Faust*, drugi deo, prev. Branimir Živojinović, SKZ, Beograd, 1985.
5. Justin, Prepodobni Čelijski (1987): „Između dve filosofije”, *Filosofske urvine*, Beograd, str. 72-82.
6. Karelin, Rafail arhimandrit: „Tajna spasenja”, u knjizi, *Tajna spasenja*, prev. Božana H. Stojanović, Manastir Uspenja Presvete Bogorodice, Podmaine, Budva, 2014, str. 11-14.
7. Karelin, Rafail arhimandrit: „Ko misli na smrt, ne može da greši”, u knjizi, *Umeće umiranja ili umetnost življenja*, prev. Božana H. Stojanović, Manastir Uspenja Presvete Bogorodice, Podmaine, Budva, 2014, str. 28-37.
8. Karelin, Rafail arhimandrit: *Crkva i inteligencija*, prev. Radmila Maksimović, Romanov, Banja Luka, 2014.
9. Nikolaj, Sveti Žički i Ohridski (2001): „Roždestvo: Jevanđelje o istočnim zvezdarima”, *Omilije, Sabrana dela*, II, SPCO Linc, Austrija, Slovo, Šabac, str. 31-39.
10. Nikolaj, Sveti Žički i Ohridski: *Ljubostinjski stoslov, Sabrana dela*, V, SPCO Linc, Austrija, Slovo, Šabac, 2001, str. 477-492.
11. *Sveto Pismo, Novi Zavjet Gospoda našeg Isusa Hrista* (1998): prevod Svetog arhijerejskog Sinoda SPC, Beograd.

HELL OF FAUST’S SOUL

Summary: From the aspect of the theology of Church Fathers, this work throws light upon scientific existence of adoration of the devil, occultism, crime and magical theology of Goethe’s Faust which all confirm the horror of Faust’s demonial soul.

Key Words: Goethe’s Faust, Mephisto, hell, soul, Weltliterature, magical theology, myth, self-deception, saints

ЈЕЛЕНА Ж. МАКСИМОВИЋ*
АЛЕКСАНДРА С. ЈОВАНОВИЋ
Филозофски факултет
Ниш

УДК 165.6/.8:165.9
Прегледни рад
Примљен: 13.03.2019
Одобрен: 18.04.2019
Страна: 381-391

ОПРАВДАНОСТ НАУЧНОГ САЗНАЊА – ПОПЕРОВО И КУНОВО ПОИМАЊЕ НАУКЕ

Сажетак: Циљ рада је да анализом и интерпретацијом значајних дела Карла Попера и Томаса Куна, два значајна филозофа науке 20. века, дамо сопствени приказ основних идеја о развоју науке. Један од домена њиховог инте-ресовања била је и методологија научних сазнавања. Свако је на свој начин тумачио природу и начин доласка до научних чињеница, као и њихову оправданост. Док се Кун залагао за научну револуцију, односно долазак до сазнања револуционарним поступцима, Попер је био на страни еволутивног поступка развоја теорија и њиховог тестирања у емпирији. Кратким освртом на значај развоја науке за развој образовања, указујемо на неопходност усавршавања методологије педагогије, и критичког преиспитивања образовних и истражи-вачких парадигми и успостављања нових, еволутивно или револуционарно.

Кључне речи: Карл Попер, Томас Кун, научно сазнање, методологија научних истраживања, истраживачке парадигме

Увод

Савремено друштво се није помакло од питања које егзистира кроз векове: шта је наука и како долазимо до научних чињеница? Ако наука не може да постоји без чињеница, које су окарактерисане као научне јер су се одређеним методама тако и доказале, онда је метод којим долазимо до чињеница централни појам савремене науке. Методологија савремених наука мора бити на високом ступњу развоја уколико жели да својим резултатима које даје, науку развија, помера границе, преиспитује постојеће и отвара нове погледе. Значајни филозофи науке 20. века били су Карл Попер и Томас Кун. Данас често цитирани и тумачени, дали су допринос развоју методологије научног сазнавања. Злагали су се за преиспитивање оног што се науком зове, за преиспитивање истина и објективност знања. Наука не може бити статична појава већ својом акумулацијом онога што свака друштвена епоха њој дода или одузме, има карактер бесконачног развоја.

* jelena.maksimovic@filfak.ni.ac.rs

Развој науке и адиција знања

Без сазнавања нема развоја у науци, али ни у друштву. Да би се наука конституисала неопходно је да буде заснована на општеприхваћеним теоријама, које су се доказале као истините. Данас ретко можемо видети настанак неке нове теорије, или полемику о неким новим теоријама. Чини нам се да су теорије као такве, дате и задате, и да се само укрштају, интердисциплинарно повезују, тумаче, а да неких значајних одскока у развоју науке нема. Да би се наука развијала потребно је понекад покренути револуцију, испитати, и што је најважније прихватити нове идеје, које ће развој човечанства можда усмерити у неком другом току. Да ли ће и колико нове теорије бити као такве потребне друштву, зависиће од оних који их прихватају и као такве заговарају¹. Упитно је да ли је друштву потребно да стагнира ако не развија науку, или да еволуира тако што ће постепеним променама мењати и теорије и саму науку, или је потребна револуција, мењање из корена да бисмо се мало помакли од места на коме смо данас.

Научне чињенице, дефинисане као одређена сазнања до којих се дошло и која су као таква презентована путем књига и на тај начин се ширила даље, представљају и одређени субјективни доживљај самог аутора, истраживача, односно групе људи који су креирали и интерпретирали ствар, појаву, процес. Кунова (Kuhn, 1962) схватања полазе од становишта да акумулација научних чињеница доводи до развоја науке. Није непознаница да научна сазнања до којих се долази, споро наилазе на пут амплификавања у широј јавности, и уврштавања у општеважеће, односно прихваћене теорије. Иако полемике о томе постоје, не уврштавају се у сазнања науке која би требало да уђу у историју као ништа мање важнија од претходних. Све то доводи до тога да често не знамо ко је тачно открио неки предмет којег данас често користимо у свакодневном животу, односно ко је тај појединац или група људи који су својим истраживањима, сазнавањима и изумима олакшала наш живот. Када научна заједница прихвати да таква сазнања јавно даље шири, више и не знамо ко је инвентор, односно од кога је идеја потекла.

Када се ствари, појаве и процеси у свету око нас константно понављају, убеђују нас да су као такве истините и признајемо их као важеће (Porrege, 1972). Сазнање у овом случају извире из нашег дубоког очекивања и веровања да ће се десити оно што се дешава увек, на шта смо навикли. Овде се поставља питање да ли је у овом случају наше веровање оправдано, или је потребно да постоји сумња из које извиру нова сазнања?

Како се развија наука је питање на које желимо дати одговор. Ако су митови наука, потребно је преиспитати којим методама долазимо до сазнања и шта је то што прихватамо као научно релевантно (Kuhn, 1962). То нас наводи на пут терија и митова који су се у одређеним епохама друштва одбацили као

¹ Шкорић (2012) у своме раду *Карл Попер и дарвинизам* залаже се за тезу „...рационални прогрес науке састоји се из смењивања слабијих теорија теоријама које су у стању да реше више проблема...” (Ibid :218). Вођен теоријом еволуције, говори да свака хипотеза произилази из неке чињенице која основано егзистира, и та чињеница јесте нека научна тврдња која може и да се оповргне.

ненаучни. Оправданост тих одбацивања некада, и њихова оправданост и прихваћеност данас, представља пут који доводи до преиспитивања свега постојећег. То не значи критизерство, већ настојање да се уважи све што јесте наука и што развоју друштва доприноси.

Све теорије које постоје, сви закони и хипотезе морају да се третирају као претпоставке, очекивања и нагађања а не као универзалне истине. У бити човека је да до истине дође, или да у нешто верује. Када тежимо да нешто ново сазнамо углавном се крећемо од већ постојеће теорије која је запала у проблем. Проблем који би требало решити је покретач нових сазнања (Popper, 1972). Када смо свесни да неки проблем постоји ми морамо радити на дубљем разумевању проблема који желимо истражити тако што ћемо увидети које су његове слабе стране. Критикујући стање ствари око нас ми улазимо у срж проблема и у оно шта га чини проблемом који захтева сазнавање.

Сазнавање у науци омогућава нам методологија, односно мноштво метода које можемо користити да бисмо до чињеница дошли, потврдили хипотезе или их оповргнули. Метода је много и све су оправдане на свој начин. Међутим, од методе неће зависити шта ће се прихватити као научно схватање. Кун (Kuhn, 1962) истиче да се прихвата оно што је свету потребно у датом тренутку. Ниједна наука није до краја развијена. Многа питања остају без одговора. Научници на факултетима опредељују се за одређене стране, или струје које у науци владају, и на тај начин им се урезују одређени погледи на науку. Све то доводи до одређеног смера кретања развоја науке. Оно што по Поперу (Popper, 1975) онемогућава прогрес науке јесу економско стање у држави и идеолошке сметње, односно догматизам и религијска нетолеранција.

Да би се до одређених сазнања у науци дошло неопходно је изузетно, а не лаичко познавање науке. „Нормална наука” тежи да уводи новине, открива нове и редифинише старе парадигме, теорије, моделе, почива на истраживањима до којих је наука до данас дошла, односно до оних која савремена наука признаје, и она јој представљају основу за даља истраживања (Kuhn, 1962).

Научна еволуција и сазнавање – Карл Попер

Карл Попер (Karl R. Popper, 1902-1994) био је заговорник објективног хипотетичко-дедуктивног сазнања. У основи његовог схватања је да би научна сазнања требало да расту. Она еволутивним путем стварају једну ризницу науке и доприносе њеном даљем развоју. Природа научног сазнавања огледа се у томе да истину морамо тражити, али није довољно ослањати се само на посматрање и логику (Popper, 1959). Иако многи теоретичари сматрају да прво морамо посматрати па из посматраних појава и процеса стварати хипотезе и теорије, Попер (Popper, 1972) тврди да посматрање долази након постављања хипотеза. При томе је неопходно да се теорије јаве прво у нашем уму, а онда да се преко експеримената провере у емпирији. Извор самог сазнања јесмо ми али и докази емпирије који ће омогућити неометано ширење знања пољима науке. Сазнања доводе до научних чињеница, а не до науке, уколико су притом универзално прихваћене.

По Поперу (Popper, 1959) теорије морају и могу бити поткрепљене. При томе поткрепљеност дефинише као способност теорије да издржи провере. Научници би требало да се у формулисању теорија воде критеријумима прогресивности, односно да самом поставком теорије и пре њеног емпиријског проверавања можемо тврдити да ће довести до раста научног знања. Овде је реч о такозваној метатеорији (Popper, 1962).

Свака теорија у облику у ком се јавила не може егзистирати довека, већ има свој рок трајања. Раст научних сазнања Попер (Ibid) дефинише и кроз тестирање или обарање научних теорија, као и формулисање бољих, за науку релевантнијих теорија. Како би дошло до раста научних сазнања потребно је испунити три услова. У креирању нове теорије потребно је да постоји идеја о повезаности неких елемената који се до сада нису могли повезати. Како је увек лако створити теорију која ће се уклопити у већ постојеће, изазов је створити теорију која до сада још увек није била проверена у пракси, опсервацијом или експериментом. Само постојање нове теорије омогућава нова истраживања и раст знања. Трећи захтев је потврђивање саме теорије коју смо створили, односно емпиријско доказивање. Емпиријско доказивање подразумева да нова теорија донесе неке новине у самом поимању стања ствари, али и да се не одбаца у кратком временском периоду другом теоријом. Када нова теорија ослањајући се на стару теорију стање ствари објасни јасније и дубље, онда према Поперу (Popper, 1985) постоји „принцип кореспонденције”. Нова теорија кореспондира са старом, односно с њом је у вези.

Према Поперовом мишљењу дедуктивизам је метод доласка до сазнања. Од појединачног се не можемо кретати ка општем, јер не можемо исти принцип применити на све што нас окружује. Ако један принцип важи у једном сегменту, у једном времену, на једној категорији, не значи да ће као такав важити и у другачијим случајевима. Поперово (Popper, 1972) схватање је да индукција као таква не може бити релевантан начин сазнавања. Оно што Попер оправдава је дедуктивни начин закључивања, односно кретање од општих ствари ка појединостима. На дедуктивизам Попер (Popper, 1962) гледа као на узлазне степенице, а не као на крајње циљеве од којих се креће и дедукује. Теорије се морају обликовати у виду дедуктивних система, али то не значи да ће оне бити реалне и рационалне. Сама могућност да се теорије критикују, оповргну или провере у пракси чини их рационалним. Теорије нису непогрешиве али је задатак научника да стварају боље теорије. Уколико се нека теорија побије, то значи да смо нешто научили из својих грешака, сматра Попер.

Научна револуција и сазнавање – Томас Кун

Научна револуција није почела са Томасом Куном (Thomas S. Kuhn, 1922-1996), али схватања о развоју науке, о продуктима науке свакако су добила нови „коперникански” обрт са делом „Структура научних револуција” први пут објављеним 1962. године.² Без развоја науке нема ни развоја друштва, па ни образовања. Како би се наука развијала, морају се дешавати промене.

² Више о поимању научних револуција у делу Kuhn, Thomas, S. (1962). *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago: The University of Chicago Press.

Револуције у науци су нужне и неизбежне. Оне не доводе до нарушавања традиције и већ датих теорија и парадигми, већ представљају увођење новина и допуњавање постојећег, што је неопходно и нормално у савременој науци (Kuhn, 1962). Једностраности у схватању науке су данас непојмљиве. Интердисциплинарност је оно што карактерише савремену науку и долазак до сазнања. Како би до научне револуције дошло, потребно је сукобити схватања, погледе на ствари, методе долазака до сазнања, начине интерпретације појава и процеса који нас окружују.

Термини „парадигма” и „нормална наука” којима се Кун користи су уско повезани. Парадигму дефинишемо као конкретно научно достигнуће, закон, теорију. Нормална наука је наука која тежи да своја сазнања продубљује. Када прелазимо с једне општеприхваћене парадигме на другу, онда је то научна револуција јер смо увели нешто ново, нешто другачије (Ibid). Конфликти, односно неслагања су ти који доводе до кризе у науци, и у томе главну улогу играју дивергентно и конвергентно мишљење. Обе врсте мишљења стварају тензију која доводи до најбољег научног истраживања (Kuhn, 1977: 226). Научна револуција није супротстављање два или више схватања, већ потпуни прелазак на нешто ново. Стара схватања полако ишчежавају и прелазе у нова, нови правац у науци. Нова парадигма добија примат, а стара схватања која и даље заговара неколицина људи су осуђена да изоловано и самостално егзистирају³.

Свака парадигма почива на чињеницама, а „нормална наука” тежи да те чињенице продубљује и увећава знање. Нове парадигме не претендују да створе нове појаве у друштву изазивајући их, већ се жели само детаљније појаснити оно што већ постоји. То с једне стране може бити слабост, али доводи до развоја науке. Научне чињенице садржане у научним теоријама својим заменама, модификацијама не угрожавају нужно постојећу теорију, већ је презентују у једном новом светлу и облику (Kuhn, 1962).

Парадигму морамо посматрати у ужем и ширем смислу. Парадигма и научна заједница су уско повезани појмови, и с тим у вези парадигма у ужем смислу представља уверења која следе чланови једне научне заједнице. Шире значење јесте скуп парадигми, или „дисциплинарна матрица” коју дефинишемо као скуп повезаних елемената одређене научне дисциплине (Kuhn, 1977).

Како би се наука развијала потребно је створити нову парадигму, односно теорију која прелази у парадигму, али само у случају ако је боља од старе. Она мора да располаже чињеницама, али не мора све да објасни у потпуности. Ако се увек држимо једне парадигме не отварају се научни изазови којима ће се научници бавити у будућности, а самим тим нема ни развоја науке (Kuhn,

³ Николић и Царић (2016) интерпретирајући Куна истичу да се научна револуција „...завршава када парадигма са новим истинама заузме врховну позицију. Тада се мењају погледи на свет, у науци се користе нови инструменти, док се исте околности посматрају и виде другачије. У контексту нове парадигме, друге чињенице избијају у први план научних разматрања. Међутим, процес научне револуције, кризе науке, те сукоби парадигми и алтернатива могу дуго да трају. Криза научне мисли се продубљује, а њен положај на друштвеној лествици опада. Научници се морају одлучити између старог и новог...” (Ibid :411).

1962). Како би се створила нова парадигма потребан је плурализам метода у истраживању.

Плурализам методологије научног сазнавања – Поперово и Куново поимање метода

Да би до сазнавања у науци дошло мора постојати богат спектар метода, техника и инструмената, који ће се у некој врсти истраживања употребити како бисмо дошли до одређених резултата који ће неку теорију поткрепити, или је оборити. Попер (Popper, 1972) сматра да је сазнавање креативни процес који се понекад не може објаснити рациом, или свести под неку методу, јер нас често нешто што смо неким видом сопствене логике закључили ставља у положај да не можемо објаснити тачан метод сазнања. Упитно је да ли би такав вид сазнавања био оправдан или прихваћен. Многи би то назвали спекулацијама, али би у њих веровали. Са друге стране неки не би веровали јер докази сазнавања не постоје. Вероватно би таква сазнања временом прерасла у митове, а у неком другом друштву можда и у важеће теорије.

Задатак је научника да кроз експериментисање и посматрање, односно кроз различите методе долазе до сазнања. Тај посао није лак и захтева залагање, односно истраживачки рад. Ставови Куна (Kuhn, 1962) су да одређена парадигма која егзистира има одређену методологију. Када парадигма престане да даје адекватне, жељене резултате, неопходно је променити и сам истраживачки приступ.

Научне чињенице настају прикупљањем научних доказа посредством одређене методологије. Претпоставке и побијања су основа сваке науке и према Поперу (Popper, 1972) доводе до раста научних чињеница. Мноштво метода доводе до објективнијег сазнања. Оно што је у основи Поперовог (Popper, 1959) схватања јесте синтеза индукције и дедукције. Ако индукција подразумева да се у закључивању крећемо од појединачних ствари ка општим, морамо бити врло обазриви како смо дошли до појединачних сазнања. Када су она резултат искуства, питање је како доживљавамо, да ли на основу посматрања или експериментисања. Ако је у питању посматрање оно може бити субјективно, док извештаји о експериментисању, такође, могу важити конкретно за тај експеримент, али се не могу оправдано приписати универзалној, општој истини. Наука може доћи до одређених истина, односно вероватноћа по Поперу (Ibid), али то не значи и даље да су то апсолутне истине. Зато је неопходно поставити питање да ли апсолутна истина заиста постоји, или је увек само вероватноћа.

Парадигма према Куну (Kuhn, 1962) захтева и теоријско и емпиријско, експериментално и посматрачко поткрепљење. Истраживање може и не мора потећи из теорије, али експериментално поткрепљење теорије доводи до њеног продубљивања, бољег разумевања и подизања на виши степен. Такође, нова проверавања за циљ имају да одстране оно што је сувишно или непотребно.

По Поперу (Popper, 1962) постојање псеудонауке која може прећи у науку је прихватљиво, али наука не сме прећи у псеудонауку, односно спотаћи се о лажне чињенице. Она мора почивати на здравом разуму и објективном сазнавању. Главни Поперов методолошки приступ (Popper, 1972) почива на тези да субјективно мора прећи у објективно. Не можемо тврдити да је оно што смо видели истинито, али можемо поставити тврдњу да оно може бити истинито.

Истраживачки круцијални циљ није да се дође до нечег спектакуларно новог. Истраживач истражује да би довео до прецизности оно што већ постоји. Њему јесте циљ да нешто одгонетне, али то није суштински циљ који научнике покреће на акцију (Kuhn, 1962).

У основи сваког сазнавања је постављање и тестирање хипотеза које ће се потврдити или оповргнути. Хипотезе или искази би требало да одговоре на питање да ли се нешто може оправдати, да ли зависи од других хипотеза, да ли се може измерити, односно проверити (Popper, 1959). Када постављамо хипотезе на основу којих желимо да истражимо неки проблем, битан је критеријум на основу којег хипотезе и постављамо. Кун (Kuhn, 1962) сматра да је потребно постављати такве хипотезе које могу наћи решење у емпирији и тиме унапредити науку. То је један од предуслова да наука напредује, чак иако би неки сматрали да се тиме наука, односно одређена научна заједница изолује од других научних проблема.

Емпирија без теорије не може, а такозвано Поперово (Popper, 1959) заговарање искуства као методе је заговарање теорије сазнања на основу искуства. Наш свет искустава служи нам за потврђивање или оповргавање датих хипотеза. Не може се рећи да се неке теорије увек могу у потпуности оправдати, али је најбитније да се могу проверити. Процес понављања истих резултата које емпирија даје доводи до тога да је њихова научност оправдана. Такође, не мора се баш све што сматрамо теоријом проверити, доказати, јер је знање хипотетичко, али мора бити подложно датом начину провере.

Опсервација или посматрање је метод сазнавања који нас може довести до потврђивања или оповргавања хипотеза. Попер (Popper, 1972) сматра да се приликом опсервирања јављају хипотезе, а не обрнуто. Не би требало да постоје хипотезе па тек опсервација, него се саме хипотезе јављају у моменту посматрања. Посматрањем ми очекујемо да нешто сазнамо. Попер то објашњава тиме да је у бити човека да реагује на дражи, да су реакције урођене, док наше перцепције нису.

Дедукција као начин доласка до сазнања је метод који Попер (Popper, 1959) заговара. Полазећи од одређене теорије дедуктивним путем се креирају хипотезе које се проверавају у пракси. Те хипотезе или „искази”, „предвиђања”, како их Попер назива, теже да противрече датој теорији, а њиховим поређењем са резултатима емпирије оправдавамо саму теорију. Такозваним „логичким дедуктивизмом” ми тестирамо теорије током времена и тиме потврђујемо или одбацујемо њихову научну заснованост (Ibid).

Поперов и Кунов значај за развој науке и методологију истраживања је више него очигледан. Између Попера и Куна је више сличности него разлика.

Сам Кун (Kuhn, 1970) истиче слагања и подударања која постоје с Поперовим, али и Попер (Popper, 1975) потврђује значај Куновог поимања нормалне науке. Брдар (2009) наводи две кључне разлике њихових схватања. То су епистемолошко схватање Попера по коме сви посматрамо један исти свет, и њему супротстављено схватање Куна да ипак свако посматра свет на свој начин. Друга разлика је у томе што је Попер заступао становиште да научног напретка има, док Кун сматра да супротстављеност две различите парадигме онемогућавају напредак науке (Ibid: 304).

Иманентност развоја науке за развој образовања – промена истраживачких парадигми

Научне чињенице јесу докази науке, а емпирија, односно искуство нам омогућавају спознају стања ствари. Институционално обазовање и васпитање јесте спој теорије и праксе, научних чињеница и емпирије. Пракса се ослања на теорију, те се већ постојеће теорије васпитања и образовања стално преиспитују у пракси, надограђују, повезују са другим теоријама. Развој педагогије као науке, односно образовања и васпитања, као два кључна појма ове науке, зависи од самог друштва, односно заједнице научника која се бави одређеном проблематиком. Интердисциплинаран приступ је окидач развоја. Ниједна наука као изолована, самостална не може да егзистира јер је све у универзуму повезано. Трагањем за добрим практичним решењем долазимо до мењања праксе на боље, до мењања образовних парадигми. Да би до промена и настајања мноштва образовних парадигми дошло потребан је плурализам метода уз које долазимо до сазнања.

Кун (Kuhn, 1962) појам парадигме први уводи у науку и дефинише их као теорије, моделе, претпоставке које као дате или задате нису једине истине које су непроменљиве. Оне имају карактер флексибилности, односно променљивости који се дешава у тренутку, револуционарно. Свака наука па и педагогија има своје парадигме, теорије које чине њену суштину. Екберг и Хил (Eckberg & Hill, 1979) вођени ставовима Куна истичу да свака наука са својим дисциплинама има посебне парадигме, које се односе на конкретну дисциплину, односно скуп заједнице теоретичара и практичара који се баве конкретном проблематиком. Парадигма у овом случају представља пример који за циљ има решење загонетке, односно проблема који се јавља у пракси. Одређена дисциплина тежи да изнедри решење загонетки, односно то решење тестира у пракси. Од самих дисциплина зависиће и решење загонетки. Разноврсност истраживања доводи и до мењања полазних парадигми, које се поред тога што се дефинишу као загонетке, дефинишу и као проблеми чија је одлика да се тешко решавају, а некад и не реше до краја.

Када су у питању друштвене науке, решења загонетки је увек тешко извести до краја и захтева повезивање свих битних елемената који задиру у одређену проблематику конкретне дисциплине. Када је у питању педагогија, ту су предшколска педагогија, школска педагогија, социјална педагогија, поро-

лична педагогија, дидактика као и друге поддисциплине. Све оне окупљају своје стручњаке који теже да проблем теоријско-емпиријски сагледају у својим оквирима и стварају парадигме које им омогућавају и решавање загонетки. Оно што им је заједничко јесте методологија педагогије, али ће избор метода сазнавања зависити од проблема до проблема.

Чини се да избор метода којима долазимо до сазнања у образовању зависи и од владајуће теорије, односно парадигме. Свакако је „плуралистика парадигма” она којој би требало тежити. Банђур и Поткоњак (1999) истичу значај плуралистичке парадигме⁴, као и Гојков (2006) и Максимовић и Петровић (2012)⁵ које истичу значај квалитативне парадигме - парадигме разумевања и квантитативне - парадигме тумачења. Синтеза ове две парадигме довела је до ширег поља сазнавања. Док једна кроз описе представља сазнање, друга то чини кроз бројеве. Не можемо само описивати појаве и процесе у образовању, субјективно тумачити, већ се морамо користити и статистичким прорачунима.

Код савремених истраживања постоји максима да је истраживач независан од предмета истраживања, да на предмет истраживања не може да утиче, као и да ни резултати истраживања не утичу на самог истраживача, али да утичу на науку и њен развој. „Интеграција квалитативних и квантитативних истраживања, има свој значај и место у методологији истраживања образовања” (Maksimović i Petrović, 2012: 163). Није довољно само неку појаву описати већ ју је потребно адекватним инструментаријумом истражити и статистички измерити, те утврдити шта је узрок појава и како оне варирају. Методологија педагогије је у последње две деценије прошла пут свог развоја и може се рећи да задовољава критеријуме научности. Теоријско-методолошком приступу у сфери образовања можемо допринети и адекватним усмеравањем образовне политике и плурализмом образовних парадигми који је неопходан у савременом свету (Ibid).

Проблем који се јавља код самих резултата науке су тумачење резултата истраживача од стране других научника, или лаика. Такође, потребно је поставити питање о року трајања самих налаза истраживања, односно да ли ће трајати заувек, и како ће се у којој епохи тумачити (Gojkov, 2006). Све су то иззови науке и научног знања.

Нагел (Nagel, 1961) сматра да неслагања у науци често надомешћују допунским анализирањем стања ствари, те да до неслагања долази када се настоје померити границе науке. Методологија као начин доласка до сазнавања мора напредовати како би се границе науке померале. Плурализам истражи-

⁴ „Плурализам педагошких парадигми произилази из суштине и природе васпитања, из његове сложености, слојевитости и дијалектичности, па то мора бити и основа за формулисање парадигми у педагошким проучавањима и истраживањима...” (Bandur i Potkonjak, 1999: 87).

⁵ „Плурализам истраживачких парадигми одговара и карактеру њеног предметног подручја и њеном положају у демократском друштву. Заиста, процес васпитно-образовног рада захтева интеграцију квалитативне и квантитативне истраживачке парадигме. Методе квалитативног истраживања користе се заједно са методама квантитативног истраживања како би се добило дубље разумевање узрока педагошких појава или стварање основа за нека даља истраживања” (Maksimović i Petrović, 2012: 171).

вачких парадигми који води до плурализма образовних парадигми, нужно мора да постоји јер сагледавање образовања из свих углова води ка ваљаном обликовању образовне политике која ће стварати боље појединце, а тиме и боље друштво.

Уместо закључка

Поперов и Кунов допринос науци је велики и непроцењив. Без озбиљног преиспитивања начина доласка до сазнања и његове оправданости није могуће заснивање озбиљних теорија, система, парадигми. Свако ваљано научно сазнање мора да буде резултат више теорија које су се интердисциплинарно спојиле и дале један ваљан нацрт истраживања чија је реализација довела до одређених резултата. Приликом прикупљања података, када су у питању друштвене науке, односно сазнавања, методе којима се користимо би требало да буду релевантне за одговарајући узорак, односно популацију. У формулацији хипотеза полазимо од теоријских чињеница, али и од самог стања у пракси. Хипотезе настају као спој теорије и емпирије. Оне ће се мењати кроз сам процес сазнавања, односно самог истраживања, што је свакако случај са акционим истраживањима. Начини на које ћемо тестирати хипотезе су многоструки, али је потребно да одговарају конкретном проблему. Различита истраживања захтевају различите методе доласка до сазнања, али и начине тумачења резултата до којих долазимо.⁶ Плурализам истраживачких парадигми омогућава боље и веродостојније сазнавање које доводи до развоја науке. Плурализмом истраживачких парадигми омогућавамо и плурализам образовних парадигми, и обрнуто, што је друштву неопходно како би се развијало и како би развијало науку.

Литература:

1. Bandur, V. i Potkonjak, N. (1999). *Metodologija pedagogije*. Beograd: Savez pedagoških društava Jugoslavije.
2. Brdar, M. (2009). Друштвени конструктивizam i pozitivna epistemologija: o uspostavi naučne činjenice. *Sociološki pregled*, XLIII, 4, 445-480.
3. Gojkov, G. (2006). *Metateorijske koncepcije pedagoške metodologije: Uvod u pedagošku metodologiju*. Vršac: Viša škola za obrazovanje vaspitača.
4. Lee Douglas, E. & Hill Jr., L. (1979). The Paradigm Concept and Sociology: A Critical Review. *American Sociological Review*, XLIV, 6, 925-937.
5. Kuhn, T. (1962). *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago: The University of Chicago Press.
6. Kuhn, T. (1970). Logic of Discovery or Psihology of Research, in: Lakatos, I. & Musgrave, A. (ed.) *Criticism and the Growth of Knowledge*. Australia: Cambridge University Press, 1-25.

⁶ О начинима доласка до сазнања исцрпно је писао Ристић Живан у своме делу *О истраживању, методу и знању* (погледати цитирану литературу).

7. Kuhn, T. (1977). *The Essential Tension: Selected Studies in Scientific Tradition and Change*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
8. Maksimović, J. i Petrović, J. (2012): Razvoj metodologije pedagogije u Srba. *Istraživanja u pedagogiji*, II, 1, 151-178.
9. Nagel, E. (1961). *The structure of science: Problems in the Logic of Scientific Explanation*. New York: Harcourt, Brace & World.
10. Nikolić, Z. i Carić, M. (2016). Prelamanje paradigmi – Kunova, Popperova, Huserlova i Gadamerova perspektiva. *Kultura polisa*, XIII, 29, 407-420.
11. Popper, K. (1959). *The Logic of Scientific Discovery*. New York: Basic Books, Inc.
12. Popper, K. (1962). *Conjectures and Refutations – The Growth of the Scientific Knowledge*. New York: Basic Books.
13. Popper, K. (1970). Normal Science and its Dangers, in: Lakatos, I. & Musgrave, A. (ed.) *Criticism and the Growth of Knowledge*. Australia: Cambridge University Press, 231-278.
14. Popper, K. (1972). *Objective Knowledge - An Evolutionary Approach*. Oxford: Clarendon Press.
15. Popper, K. (1975). The Rationality of Scientific Revolutions, in: Rom Harre (ed.) *Problems of Scientific Revolution – Progress and Obstacles to Progress in the Sciences*. Oxford: Clarendon, 72-101.
16. Popper, K. (1985). Cilj nauke, u: Sesardić, N. (ur.) *Filozofija nauke*. Beograd: Nolit, 313-336.
17. Ristić, Ž. (1995). *O istraživanju, metodi i znanju*. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
18. Škorić, M. (2012). Karl Popper i darvinizam. *Kultura polisa*, IX, 19, 215-242.

JUSTIFICATION OF SCIENTIFIC FINDING – POPPER AND KUHN’S UNDERSTANDING OF SCIENCE

Summary: The significance of Popper and Kuhn reflects in the contribution to the development of methodology of scientific findings. Whereas Kuhn advocated scientific revolution and establishing paradigms, Popper was an advocate of hypothetico-deductivism. We give our own review of basic ideas on the development of science and methods of scientific research with the analysis and interpretation of their understanding. The development of science is immanent for the development of education, and in order for education to be progressive, one has to research, discover what it entails well developed methodology. Pluralism in finding is the basis of scientificity and better understanding of phenomena and processes that we are surrounded with. With critical consideration of scientific paradigms in education and the development of pedagogy, it is necessary to discover new, proper truths that will contribute to the development of education and upbringing, as well as pedagogy as science.

Key words: Karl Popper, Thomas Kuhn, scientific finding, methodology of scientific research, research paradigms

МИРОСЛАВ ЦОЛИЋ

Факултет драмских уметности
Београд

УДК 37.014:371.4

Прегледни рад
Примљен: 27.03.2019
Одобрен: 19.04.2019
Страна: 393-414

КРИТИЧКА ПЕДАГОГИЈА ПАУЛА ФРЕИРЕА

Сажетак: Образовну теорију и праксу подучавања и учења, које су у функцији политичке борбе за побијање и трансформацију доминантних репресивних друштвених наратива стварањем друштва једнаких, Пауло Фреире назива критичком педагогијом. Овај бразилски педагог и едукатор заговара васпитање и образовање као праксу слободе, која усмерава људе да се критички и стваралачки одређују према стварности, односно учење о томе како учавати социјалне, политичке и економске контрадикције и како предузимати акције против оних елемената стварности који резултирају потлаченошћу. У основи таквог образовног концепта налази се дијалог, као чин спознавања, активност заједничког настојања људи да у духу поверења, склоности, сарадње, јединства, критичким односом постигну разумевање стварности – као процеса преображавања у корист непрекидне хуманизације – „универзалне људске етике“.

Кључне речи: педагогија потлачених, васпитање и образовање за ослобођење, банкарско образовање, консцијентизација, дијалог, хуманизација

Након времена педагогије којој су припадали Коменски, Песталоци, Дидро, Русо, наступило је време *антипедагогије*, време критике неоправданог повећања масовне потрошње коју су форсирала медија масовних комуникација, дакако, критике нарастајућих вештачких потреба створених рекламом и преобразовањем свести. Теоретичари образовања су сагласни у оцени да антипедагогију не треба сагледавати као једну од савремених педагошких концепција, већ најпре као тенденцију, као други назив за педагогију после педагогије која се изграђивала на принципима просветитељства и идеји рационалности. У основи антипедагошких тенденција одражавале су се идеје неконформистичких покрета краја шездесетих и почетком седамдесетих година, заправо, идеје анархиста (П. Прудон, И. Илич), представника либертинске и друштвено-критичке педагогије (П. Фреире, П. Мекларен, А. А. Жиру, Н. Постман, Н. Чомски, Б. Суходолски, Х. Зин, бел хукс и др.), структуралиста (М. Фуко, Ж. Бодријар, Ж. Батај), неомарксиста (Х. Маркузе, Е. Фром), психоаналитичара (Ж. М. Е. Лакан), постмодерниста и њихових критичара (Ж. Ф. Лиотар, Ј. Хабермас), којима је заједничко неприхватање вредности и норми савременог

друштва. Сагледавајући васпитање као систем трауматизујуће контроле личности, заговорници антипедагогије констатују да само спонтано формирање човека води хуманизацији друштва. Овакво становиште заступао је негда и руски писац и педагог Лав Толстој (1828–1910), верујући да се слобода појединца остварује искључиво кроз образовање утемељено у искуству (а да је једини критеријум искуства слобода) а не у догми. Наглашавање искуства присутно је и у концепцији образовања руског револуционара и филозофа Михаила Бакуњина (1814–1876). Супротстављајући се доминацији државе у образовању, идеологизованом образовању и традиционалном методу образовања, али и различитим педагошким концепцијама које одричу реалитет људске слободе, ови „класици анархизма“ заговарали су антипедагошке идеје чији се развој, како тумаче научни истраживачи, може пратити у две фазе: до шездесетих година XX века били су интензивнији захтеви за укидањем школа, те концепта васпитања и образовања уопште, док су касније наглашеније биле тенденције ре–дефинисања и радикално новог осмишљавања васпитања и образовања као друштвених вредности.

Дакако, либертинско становиште¹ да је систем образовања организован како би се учврстило ропство има утемељење у теоријама анархиста XIX века. Још у доба Просвећености уочена је веза између система образовања и класних разлика. Подсећања ради, Жан Ж. Русо (1712–1778) је писао како морално васпитање представља идеолошку индоктринацију која се одвија већ у раном детињству и која детерминише потоње деловање човека. На сличним позицијама, налази се и Марксов савременик, младохегеловац Макс Штирнер (1806–1856) који се у делу *Једини и његово власништво* (*Der Einzige und sein Eigentum*, 1844) изјашњава за образовање које ће омогућити формирање критичке личности, самим тим, слободне, а не поробљене.

Развијању теорије и праксе образовања за ослобођење нарочито су допринеле идеје бразилског педагога и едукатора Паула Фреиреа² (Paulo Reglus

¹ Корене либертинске критике образовања налазимо у учењу Вилијема Годвина (William Godwin, 1756–1836) који сматра да школе, заступајући одређене норме понашања, блокирају слободну мисао и остварење разумних идеја о изграђивању сопственог и друштвеног. Годвин тврди да држава и образовање тлаче друштво, али да је образовање суровији тлачитељ. У научној литератури се наводи да је његова књига *Истраживања о политичкој праведности* (*Enquiry Concerning Political Justice*, 1793) први анархистички напад на државу. (прим. аут.)

² Почетком шездесетих година, Фреире постаје главни секретар за образовање и генерални координатор Националног плана за описмењавање одраслих у Бразилу, али његов рад се убрзо прекида. Године 1964. долази до војног удара. Фреире бива ухапшен и затворен као члан напредног католичког покрета који је подржавао Покрет народне културе (Movimento de Cultura Popular), који су водили радикални католички социјалисти, црква и интелектуалци, а који су користили Фреиреову методу учења (читања и писања) неписмених и одраслих, методу која је упућивала на *политичко освећивање неписмених*. Међутим, његову методу учења, бразилска влада одбацује, квалификујући је као „субверзивну“ и убрзо избацује из свих васпитно-образовних програма. То је било време када је војним притиском обустављен рад на политичком образовању људи, време када је ухапшена већина католичких радикала, комуниста, студената и просветних радника. Програми за описмењавање су уништени јер су били опасни, будући да им је циљ био буђење народне свести. Након изласка из затвора, он напушта земљу и одлази у Чиле, где наставља рад који је започео у својој домовини. Његова метода – позната као метода Паула Фреиреа – бива и службено прихваћена у Чилеу и почиње да се примењује у свим владиним програмима описме-

Neves Freire, 1921–1997), крајем шездесетих година XX века када се у Латинској Америци, услед нараслих социјалних и економских проблема, развија и шири *теологија ослобођења* – покрет против нарушавања права човека, милитаризације, неправедних економских реформи на чијем челу су се нашли свештеници католичке цркве као представници обесправљених и угњетених нижих друштвених слојева. Овај покрет се залагао за реформу, не само друштва, већ и цркве и хришћанске теологије, а зарад демократских вредности и слободе личности.

Критичка педагогија као револуционарна пракса

Образовну теорију и праксу подучавања и учења, које су у функцији политичке борбе за побијање и трансформацију доминантних репресивних друштвених наратива стварањем друштва једнаких, Пауло Фреире назива *критичком педагогијом*³. Ова педагогија указује на потребу за активном, критичком и дијалошким акцијом у и ка реалности, са циљем разумевања историје као привременог стања подложног сталним променама.

Фреире се у студији *Педагогија потлачених* (1968) бави анализом психодинамике која се појављује у односима *тлачитељ–потлачени*⁴, а која произ-

навања. Фреире започиње и рад на универзитету као професор историје и филозофије образовања, не само у Чилеу већ и на Харварду. Надаље, сарађује са чилеанским Институтотом за аграрну реформу. Постаје директор Центра за развојна истраживања и друштвене промене (Center for Study of Development and Social Change) у Кембриџу. Године 1970. добија место стручног саветника у Служби за васпитање и образовање (Services of Education) у оквиру Светског црквеног савета (World Council of Churches) у Женеви. Уједно бива ангажован на позицији директора Института за културну делатност (Institut d'Action Culturelle, IDAC), који развија практичне modele политичког образовања. Истовремено, сарађује са владом Гвинеје али и осталим ослобођеним колонијама које су показале заинтересованост за реорганизацију васпитно-образовних установа, примену његове методе учења, измену програма описмењавања и за друге реформске подухвате у области васпитања и образовања. (прим.аут.)

³ Корени критичке педагогије се налазе у Франкфуртској школи, која је нарочито утицала на рад најистакнутијег марксистичког критичара образовања Паула Фреиреа. Подсећања ради, критичка теорија друштва изграђује се у тзв. Франкфуртском кругу филозофа и социолога који је 1930. године основао Макс Хоркхајмер (Max Horkheimer, 1895–1973), у средишту рада Института за друштвена истраживања. Институт и његово гласило, часопис *Архив за историју социјализма и радничког покрета*, окупили су филозофе, социологе, историчаре, психологе, а водећи међу њима били су Херберт Маркузе (Herbert Marcuse, 1898–1979) и Теодор Адорно (Theodor W. Adorno, 1903–1969). У основи њихових настојања лежи епистемолошка тежња стварања потпуно нове, савремене теорије о друштву која га изнутра критички промишља, насупрот пуком емпиризму који је доминирао у друштвеним наукама, нарочито у социологији. Филозофско наслеђе на које се критичка теорија ослањала у својим почецима чиниле су теорија и пракса рационализма и просветитељства, немачка класична филозофија Канта и Хегела и Марксова теорија друштва (Брашанас, 2008: 383-384).

⁴ За методолошку основу својих анализа о међуљудским односима, Пауло Фреире узима главне поставке Хегелове *Феноменологије духа* (1807). Сведено на потпуно огољену схему, то значи да се полази од чињенице да човек, осим што као и животиња себе физички осећа, има и свест о сопственом постојању. Ступајући као друштвено биће у односе са другим људима, човек постоји истовремено у сопственој и туђој свести. За друге, он није ни оно што јесте, ни оно што он мисли да представља, већ оно што они мисле о њему. Отуда потреба за признањем, потреба да се другима наметне властита свест о себи. У том смислу, Хегел разликује три типа односа: 1) А

води друштво као нешто статично, нехумано и манипулативно. Анализа таквог хијерархијског односа подстиче потребу да се створи једна другачија когнитивна и образовна перспектива која ће промовисати другачији педагошки метод и филозофију. Таква педагогија предлаже образовање засновано на критичком мишљењу и критичкој интервенцији у друштвену реалност. Сходно таквој прескрипцији, сваки појединац, поткрепљен знањем које користи у дијалошком сусрету са другим људима, може постепено да сагледа своју личну и друштвену реалност, самим тим, да постане свестан сопствене перцепције такве реалности којом потом започиње да се критички бави (Freire, 1974).

Такође, критичка педагогија се бави реконфигурацијом традиционалног односа ученик–учитељ, у којем је учитељ активни актер, онај који зна, а учесници су пасивни примаоци учитељевог знања. Учитељ „предаје“ а студенти „примају, памте и понављају“. Овакав *банкарски концепт образовања* (Фреире) производи прилагодљиве, пасивне, фиксирани, потлачени и послушне идентитете. Насупрот томе, учioniца се у критичкој педагогији сагледава као место где се производи ново знање, утемељено у искуствима ученика и учитеља, путем дијалога и проблемског истраживања света и друштвеног контекста. Ово образовање засновано на постављању проблема одбацује замисао образовања као процеса преношења информација. Студенти и наставници постају критички ко–истраживачи у дијалогу, који им дозвољава да сагледају свет са којим су и у којем су, не као статичан, већ као стално променљив процес. Тако, образовање засновано на постављању проблема унапређује и учитеља и студента у критичке мислиоце.

Разматрајући критичку педагогију као друштвени процес тј. покрет који је заснован у филозофији праксе као и у демократском начину уређења, следбеник идеја Паула Фреиреа и истакнути представник критичке педагогије данас, амерички научник Питер Мекларен (Peter McLaren, 1948) истиче да таква педагогија подразумева истовремено праксу читања (реч у контексту света) и практичку активност помоћу које уписујемо себе као субјективне силе у текст историје. Међутим, то не значи да је стварање историје само последица дискурса, форме метонимије, извођачка димензија језика, реторичка операција јер стварност заправо јесте више од текстуалног само–разликовања. Наиме, Мекларен термин *праксе* објашњава као дијалектичко разумевање речи и света као последице класних противречности. Иако језик јесте медиј значења, управо значење значења није нужно лингвистичко, него је друштвено и директно је повезано са друштвеним односима рада, наглашава овај мислилац (McLaren, 2012). Сходно таквом одређењу, критичка педагогија подразумева филозофију праксе која покушава да разоткрије апстрактне структуре које материјално конституишу друштвени живот.

признаје Б који му узвраћа својим признањем – *однос чисте реципрочности*; 2) А признаје Б, али Б њега не признаје – *однос потчињености*, и напослетку, 3) А је признат од стране Б, кога он не признаје – *однос господара и роба* (Hegel, 1979). Међутим, однос господара и роба није могуће довести до краја, јер роб ако је непризнавањем сведен на објекат, односно ако је престао да постоји као објекат, није више у стању да признаје свог господара. Зато, у свом интересу, господар мора робу да ода минимум признања (Цолић, 2012: 54).

Према Меклареновом мишљењу, свеобухватни циљ револуционарне критичке педагогије⁵ је да помогне младим нараштајима (посебно студентима) да открију како се употребна вредност моћи рада радничке класе експлоатише од стране капитала владајуће класе, али такође и да науче да је иницијатива и снага радничке класе управо снага која може да уништи овај тип детерминације и успостави рекомпензацију класних односа. Наиме, он констатује да револуционарна критичка педагогија одиста подстиче стварање теорије и филозофије праксиса којима се указује на алтернативне и опозиционе начине мишљења и делања у односу на и против колонијализма и епистемологија империје.

Васпитање и образовање за ослобођење

Обузет визијом рађања новог човека и стварања новог света, Пауло Фреире расправља о односу човека и света, човека и човека, стављајући их у контекст живљења и у однос према образовању. Овај мислилац критички разматра питања друштвене стварности⁶ Бразила и земаља Трећег света, као што су: друштвено–економске неједнакости, феудални модел односа власника земље и сељака, националне и расне неједнакости (становници европског порекла насупрот индиосима), богатство насупрот сиромаштву, државна култура бродвејско–холивудског типа насупрот неписмености, итд. Посматрање тог дела света као „објекта“ друштава које обележава тзв. *култура ћутње*⁷, усмерава га

⁵ Британски педагог Паола Алман (*Paula Allman, 1944–2011*) прва је употребила синтагму *револуционарна критичка педагогија*, подразумевајући правац мишљења који ослобађа једну врсту бескомпромисне критике концепта (и економског и милитарног) империјализма и неолиберализма. Види књиге: *Revolutionary Social Transformation: Democratic Hopes, Political Possibilities and Critical Education* (1999) и *Critical Education against Global Capitalism: Karl Marx and Revolutionary Critical Education* (2001).

⁶ Пауло Фреире објашњава да лажно образовање, које се служи механизмима индоктринације (учитељи пуне главу деци одређеним информацијама које задовољавају потребе система), омогућава експлоатацију и дехуманизацију, односно „постигне замену објективне реалности њеним лажним контрадикторним интерпретацијама“ (Freire, 1974: 26). Тако, образовање служи као инструмент за прилагођавање и интеграцију унутар постојећег поретка. Супротно томе, Фреире види образовање, не као прилагођавање традиционалним неправдама, већ као „праксу слободе, када се људи њиме користе да критички и креативно сагледају стварност и тако открију како да учествују у трансформацији свог света“ (Freire, 1974: 34). Према његовом мишљењу, *стварност* је процес, а не скуп стабилних, догматизованих и непромењивих чињеница, а учитељи су ту да подстицањем креативних потенцијала својих ученика, заједно са њима осмисле ту стварност. *Патерналистичка подвојеност* учитељ – ученик се губи и тај однос постаје, као према гностичким јеванђељима, приближнији партнерству и сапутништву, у трагању за осмишљеним животом и истином (Freire, 1974: 56). До аутентичног мишљења, ученици долазе кроз комуникацију и размену идеја у „дијалашком односу“ са другима, сматра Фреире (Freire, 1974: 58). N.B. Под појмом *патернализам* (основна максима: „ја знам боље него ти сâм и, према томе, нема потребе да се твој глас чује“), бел хукс подразумева силе репресије као што су: званична историја, медија, школство (hooks, 1994: 343). Таквим патерналистичким ставом ућуткани су сви друштвени слојеви који су се традиционално сматрали инфериорним: ситни земљорадници, неквалификовани радници, млади из проблематичних предграђа, односно они којима је прописана „култура ћутње“, иако, заправо, они својим радом омогућавају опстанак цивилизације. (прим.аут.)

⁷ Карактеристика угњетених и потлачених у колонизованим земљама који одбијају право гласа и изражавања свог мишљења. Према схватању Паула Фреиреа, *доминантне културе* (како западна

на слојевито преиспитивање људског постојања као и на трагање за путевима развоја који воде ка хуманијем друштву. Фреиреов човек је позван да дела и трансформише свет, критички гледајући на његове контрадикторности, ступајући у дијалоге и пројектујући се у позиције других. Тежња за афирмацијом социјалне правде и изградњом егалитарног друштва, навела га је да угњетаванима у Латинској Америци помаже, како својим теоријским тако и практичним радом. Фреиреови рукописи одликују се дубоком хуманистичком оријентацијом која упућује на један циљ: покренути револуцију која ће лишити владајућу елиту моћи да изабљује и подјармљује беспомоћне, обесправљене масе. Идеја о револуционарном ослобођењу човека настаје на критици постојећег васпитно-образовног система који поистовећује са „банкарским“ тј. бирократским системом. Противећи се традиционалном догматском приступу и наметнутом (од стране колонијалних господара) моделу васпитања и образовања, Фреире постаје савремени теоретичар револуционарне мисли о васпитању и образовању, афирматор дијалога, једине методе која служи освешћивању људи, односно истинском васпитању и образовању – *васпитању и образовању за ослобођење*.

Његов теоријски рад започиње средином шездесетих и траје до касних деведесетих година. Фреиреова прва књига *Образовање: пракса слободе (Education: The Practice of Freedom)*, која се такође појавила под називом *Образовање за критичку свест (Education for Critical Consciousness, 1968)*⁸ третира проблеме описмењавања одраслих у Бразилу. У овој студији, он разрађује своје појмове и говори о два пута којима може да се креће наивна непросвећена свест. Један пут води ка „срозаној, дехуманизованој свести“, типичној за масе које се контролишу незнањем. Други води ка „критичкој транзитивној свести“ за коју су карактеристични: темељита интерпретација проблема, сагледавање узрока, отвореност за испитивање и кориговање ставова, признавање одговорности, комуникација дијалогом, активност наспрам пасивности (Freire, 2005: 18–20). Дијалог који Фреире заговара је хоризонтална, а не вертикална хијерархијска структура; заснован је на емпатији, љубави, смерности. Као пут наде, вере и поверења кадар је да произведе критички став који може да подстакне креативне преображаје (Freire, 2005: 45). Надаље, овај бразилски хуманиста разрађује своје идеје о процесу образовања и описмењавања у студији *Cultural Action for Freedom*, објављеној на енглеском језику исте године (1972) када и *Pedagogy of the Oppressed*. Централно остварење интелектуалног рада Паула Фреиреа засигурно је *Педагогија потлачених*, која представља референтно дело за све критичке педагоге. Међутим, његов академски рад седамдесетих и осамдесетих година обележиле су књиге *Pedagogy in process: The letters to Guinea-Bissau (1978)* која садржи опширан увод и свеукупну збирку њего-

друштва назива амерички антрополог Ријане Еислер /Riane Eisler, b. 1937/ у својој студији *The Real Wealth of Nations: Creating a Caring Economics* из 2008. године) ућуткавају угњетене кроз културну трансмисију дискурса у школама и другим институцијама које подржавају њихову хегемонију. Као резултат тога, угњетени, односно потлачени, прихватају негативну слику о себи и остају неми, констатује овај бразилски педагог. (прим.аут.)

⁸ Ова Фреиреова студија у енглеском преводу била је доступна тек средином седамдесетих година (1976). (прим.аут.)

вих писама у којима он говори о свом раду у Гвинеји Бисао, и *The Politics of Education: Culture, Power and Liberation* (1985) која обједињује бројне есеје, интервјуе и прегледе написане у периоду од петнаест година до објављивања. Сматра се да период између 1987. и 1997. године представља не само најплоднији период Фреиреовог теоријског рада већ и период значајних иновација у начину презентовања идеја. Почев од дела *A Pedagogy for Liberation: Dialogues on Transforming Education* (1987), Фреире и његов ко-аутор Ајра Шор⁹ (Ira Shor, 1945) представили су једну нову форму научног рада који се састоји из осмишљених дијалога о бројним релевантним теоријским питањима и темама. Иако таква форма у једном свом облику датира још од времена Платона, она је била посве необична за научне педагошке радове тог времена. Примена дијалогске форме научног рада, односно форме разговора настављена је и у следећим књигама: *Liretacy: Reading the Word and the World* (1987), *Learning to Question: A Pedagogy of Liberation* (1989), *We Make the Road by Walking: Conversations on Education and Social Change* (1990), *Paulo Freire on Higher Education: A Dialogue at the National University of Mexico* (1994). Фреиреово искуство током обављања функције секретара за образовање у општини Сао Паоло током касних осамдесетих и раних деведесетих година приказано је у књизи *Pedagogy of the City* (1993). У студији *Pedagogy of Hope: Reliving Pedagogy of the Oppressed* (1994), овај едукатор одговара на одређене критике његових ставова а које су уследиле након објављивања *Педагогије потлачених*. Дела *Letters to Cristina: Reflection on My Life and Work* (1996) и *Pedagogy of the Heart* (1997) обједињују аутобиографска сећања и његове ставове о политици левице и деснице, вери, нади и демократији. Фреиреова детаљна анализа наставног процеса објављена је постхумно у његовој књизи *Teachers as Cultural Workers: Letters to Those Who Dare Teach* (1998). У такође постхумно објављеној књизи *Педагогија индигнације (The Pedagogy of Indignation)* 2004. године, Фреире говори о индигнацији коју осећа док посматра свет око себе, свет у којем је све мање љубави (посебно безусловне љубави: према Блејку – *Maternal Love*, а према Шекспиру – *Milk of human kindness*), а све више злостављања и злоупотребе човека. Исту такву индигнацију осећао је и француски активиста, Стефан Хесел (Stéphane Hessel, 1917–2013), познат у свету по свом памфлету *Indignez-vous!*¹⁰ из 2010. године. Фреире овде објашњава да свест о људској моралној присутности у свету подразумева „разумевање историје као могућности, а никада као предодређености“ (Freire, 2004: 24, 59, 60). На тај начин, критички однос према историји, код Фреиреа као и Хесела, кулминира управо у речи *индигнација* – презиру према злоделима која карактеришу историју западне цивилизације. Да би се оваква историја променила, неопходно је слободно

⁹ Водећи амерички критички педагог, професор на Градском универзитету у Њујорку (City University of New York Graduate School). Види књиге: *Education is Politics: Critical Teaching Across Differences, Postsecondary* (1999), *Critical Literacy in Action: Writing Words, Changing Worlds/ A Tribute to the Teachings of Paulo Freire* (1999), *When Students Have Power: Negotiating Authority in a Critical Pedagogy* (1996), *Empowering Education: Critical Teaching for Social Change* (1992), *Freire for the Classroom: A Sourcebook for Liberatory Teaching* (1987), *Culture Wars: School and Society in the Conservative Restoration* (1986), *Critical Teaching and Everyday Life* (1980).

¹⁰ Овај памфлет је код нас преведен као *Побуните се!*. Види: Hesel, S. (2011): *Pobunite se!*. Београд: V | B | Z.

деловање (историјског) субјекта, односно његова борба за другачију вољу, жудњу и визију света (Freire, 2004: 38–39). Овај бразилски педагог сматра да нам је за тако нешто потребно истинско образовање, а не само обука (Freire, 2004: 36). Фреире констатује да „неолиберални дискурс и његове образовне праксе систематски одричу људима право на утопије, а тиме и на наду, чиме угрожавају људску природу“ (Freire, 2004: 109–110).

Поред *Педагогије потлачених*, о којој ће бити речи у излагању које следи, нужно је указати на значај (једнак прво поменутој) *Педагогије за ослобођење*. Ова књига представља Фреиреову реакцију на појаве сузбијања радозналости, потискивања нових идеја и спречавања опште доступности или демократског учешћа и то на свим нивоима и у свим областима друштвеног живота. Овде, Фреире разматра питања етике, естетике, образовања, политике и истраживачког рада. Износи своја уверења о слободи и ауторитету, о идеологији, о културном идентитету, о дискриминацији, о здравом разуму, о методолошкој коректности и о процесу сазнања. Такође, он се бави и питањима права наставника, њихових услова за рад као и питањем професионалне одговорности наставника. Кроз све ове теме провлачи се његово одређење према неолиберализму. Наиме, комерцијализација образовања и, шире гледано, политика неолибералних реформи широм света јесу у средишту Фреиреовог интересовања током последњих година његовог живота. Овај мислилац позива на осуду политике и праксе неолиберализма и захтева проблематизовање лажи и пракси идеолошких манипулација које омогућавају опстанак огромних неједнакости које носи глобализација. Такође, Фреире у *Педагогији за ослобођење* говори о свим земљама на свету које опхрвава етика комерцијализације света. Упозорава на све модерне облике пропаганде али и на „диктатуру тржишта“, као највеће опасности које угрожавају развој критичке мисли и развој хуманизма. Он изнова предочава основне етичке принципе, наглашавајући да људи имају способност да памте, пореде, вреднују, одлучују, одустају, сањају, али и да се успротиве комерцијализацији приватног и јавног живота. Фреире записује да слобода трговине етички не може бити изнад слободе да се буде људско биће. Да би ова слобода била изнад, морају се изменити закони и друштвени односи који настају поводом производње унутар сваке државе и међу државама.

„Доминација тржишта као регулатива свих економских и осталих друштвених активности ствара диктатуру гоњену немилосрдном жељом за све већим профитом – необуздана похлепа за влашћу једне мањине која данас контролише цео свет. Према Фреиреовом виђењу, јединство и солидарност ће бити пресудни, да се ово изопачење наше онтолошке мисије ефикасно анализира, да му се одупremo и да га одбацимо“ (Roberts, 2007: 539).

У време када се у земљама Трећег света увиђа да улагање у традиционално васпитање и образовање¹¹ није ефикасно, Фреире утемељује теорију и

¹¹ У говору из 1986. године, поводом доделе диплома на Брин Мор колеџу (Bryn Mawr College), америчка списатељица, активисткиња, учитељ и уметник Урсула Ле Гвин (Ursula le Guin, b. 1929) указује на неопходност заборављања онога што се на колеџима учи, мислећи на језик моћи и говор силе. Она истиче да нас традиционално институционализовано, посредовано, ауторитативно, патерналистичко знање са колеџа дели од језика мајке и говора емпатије, од непосредног искуства које су нам пренеле наше мајке песмама, успаванкама, причом и бригом. Види веб-

праксу васпитања и образовања познату као концепт *консцијентизације* (*conscientização*) или *освешћивања*. Термин консцијентизација или критичко мишљење, отрежњење, освешћивање тј. развијање критичке свести о способности мењања стварности, Фреире први пут користи у јединственом академском остварењу из области образовања и политике – *Педагогији потлачених* (*Pedagogia do Oprimido*, 1968)¹². У предговору за Фреиреову књигу *Education for critical consciousness*, Д. Гуле (D. Goulet) наводи да је једна од метода отрежњења заправо дијалектичко размишљање којим се превазилазе неадекватни концепти које је човек створио у прошлости, али без одрицања те прошлости (Freire, 2005:vii). Заправо, *освешћење* (односно превазилажење о којем говори Фреире или *трансгресија* како Вилијам Блејк назива чин ослобађања од лажне свести) представља отпор колонизацији маште и интернализовању комплекса инфериорности који се намеће потчињенима. Дакле, освешћивање подразумева снагу да се одоли искушењу да се имитирају господари (Freire, 1974: 39), да се „буде као они“, као колонизатори, како то записује Едуардо Галеано у својој књизи *Бити као они: Култура мира и неоколонијализам* (1996). Увођењем овог термина у своју социјалну теорију васпитања и образовања, Фреире је отворио пут којим започиње афирмација критичке свести, односно критичке теоријске перспективе у социологији образовања.

Препознајући званичне васпитно-образовне програме као средство у функцији подјармљивања и обесправљивања, односно „укалупљивања“ човека у друштвени систем, Фреире заговара васпитање и образовање као „праксу слободе“¹³, која усмерава људе да се критички и стваралачки одређују према

графију: Le Guin, U.: „Bryn Mawr Commencement Address, 1986“ (Le Guin, 1986. *Serendip.BrynmawrEdu*). Retrieved October 9, 2013 from the World Wide Web:

https://serendip.brynmawr.edu/sci_cult/leguin/

¹² Књига је преведена на више од педесет светских језика. Најпре је објављена на португалском језику (1968), а потом на енглеском језику (1970). У нас се појавила тек 2018. године (наслов: *Педагогија обесправљених*; издање „Едуке“). (прим.аут.)

¹³ Сусрет са Фреиреовом педагогијом уверио је бел хукс (bell hooks, b. 1952) да је могуће да се предаје, а да се при томе не оснажује систем доминације. У књизи *Образовање као пракса слободе* (*Teaching to Transgress. Education As the Practice of Freedom*, 1994), ова америчка активисткиња и научница казује да „професори не морају да буду диктатори на часу“, а да њихова предавања, уколико су релевантна и повезана са стварним животом, „зацељују“ и студентима „пружају језик за изражавање сопствене политичке борбе“ (hooks, 1994: 18, 19, 49). Описујући своје рано школовање током шездесетих година, Хукс у поменутој књизи наводи да је образовање за црнце представљало политичко питање јер је, како објашњава, било саставни део њихове борбе против расизма и расне дискриминације. Она изриче: „Тада су у школама, предвиђеним само за црнце, предавале углавном црнкиње које су се посвећивале неговању интелекта како би деца у школама постала академски грађани, мислиоци, социјални радници – црнци који користе своје ’умове’. (...) свако дете су сматрале посебним и изузетним. (...) за ту децу, школа је била место где је било могуће кроз те нове идеје поново осмислити себе“ (hooks, 1994: 2–3). Такође, хукс пореди искуство у црним школама шездесетих са искуством у расно мешовитим школама које су их замениле. Иако расна мешовитост може да наведе на помисао да се ради о позитивним променама, пракса је показала супротно. Црна деца интегрисана су у новим школама у образовање које је било дресура за доминацију, а никако шанса за револуционарно ослобађање (Банчевић Пејовић, 2014). У тим новим школама „слепа послушност је преузела место жудњи за учењем и трансформисању ума и бића“ и црнци више нису били у центру образовног процеса, већ су били маргинализо-

стварности, односно „учење о томе како учавати социјалне, политичке и економске контрадикције и како предузимати акције против оних елемената стварности који резултирају потлаченошћу“ (Freire, 1974: 17). Наиме, овај едукатор сматра да владајућим системима одговара да људи буду пасивни, а не активни чиниоци једног друштва, подвлачећи да ови системи подржавају методе које онемогућавају слободу промишљања, разумевања свакодневне стварности и утицаја на њу, чиме се уједно онемогућава и било каква промена парадигме. Фреире тврди да је постојећи вишегодишњи систем образовања управо једна од таквих метода, јер се темељи на наметању чињеница и не допушта ученику да сâм промишља и доноси закључке, већ му их управо намећу његови учитељи. Фреире критикује такву „банкарску“ суштину образовања која студента третира као објект у који се похрањује знање, као новац у штедну касу да би се она потом разбила и из ње извадило све што је потребно, а никако као субјект који у процесу стицања знања одређује шта му је потребно за живот. Из наведеног произлази да постојећи образовни систем не допушта освешћивање, већ блокира стваралачку и ослобађајућу социјалну активност која води промени, те тако масе широм света бивају потлачене, осиромашене и обесправљене. Дакле, Фреире предлаже систем који ослобађа ученика, тј. образовање у којем ће ученик критички преиспитивати, размишљати и сâм доносити закључке о бројним питањима рада и живота, културе, знања.

Полазећи од Маркових основних категорија (политичка револуција, класна борба, освешћење) и принципа дијалогске филозофије, Фреире је човекову егзистенцију запажао као дијалог међу људима, као дијалог човека и природе, односно, као дијалог човека и Бога. Таква нова педагогија која почива на дијалогу, а која укључује критичко мишљење и деловање, оштро се супротставља педагогији угњетавања. Према његовом мишљењу, основни проблем јесте владање човека над другим човеком. Потлачени, сматра он, морају полазити од праксе сопственог живота, и не смеју се одрећи сопствене реалности зарад вредности владајуће класе и илузија које оне намећу друштву. Фреире верује да једино човек који схвата позадину али и природу социјалних сила бива способан да измени ток историје и друштва, у супротном, социјалне промене би биле само пука смена једних тлачитеља другима. Одиста, антиауторитарна револуција се може извршити једино путем ослобођења индивидуалне свести, учешћем (практичним деловањем) целокупног народа у социјалним променама. Следствено томе, Фреире, који третира савремено образовање и савремену педагогију као *педагогију тлачења*, предлаже образовање као праксу ослобађања која за свој крајњи циљ има ослобођење човека. Дакле, наспрам нормативне педагогије, Фреире се залаже за подизање свести у процесу образовања, изједначавајући самосвест са стварањем критичке свести о фундаменталној неједнакости која постоји у савременој школи. Овакви погледи воде промени парадигме која је немогућа без критичке свести.

Почетком шездесетих година, Пауло Фреире почиње да експериментира својим програмима и методама за описмењавање у сиромашним бразилским

вани (hooks, 1994:3). Тако, хукс констатује да школа више није представљала праксу слободе, већ праксу учвршћивања расистичких стереотипа и прилагођавања систему. (прим.аут.)

сеоским заједницама. Убрзо затим, његов аутентични приступ описмењавању подстиче развој социјалне и политичке свести сиромашних и у другим земљама Трећег света. Радећи као учитељ, живи са неписменим сеоским становништвом и радничком класом која се налазила у тешким животним (егзистенцијалним) условима. Сведочи о њиховом сиромаштву и беспомоћности и обесправљености. Спознаја о таквој друштвеној збиљи није га остављала равнодушним. Животно и професионално искуство, прожето свакодневним суочавањем са великом разликом између богатих и сиромашних, ситих и гладних, здравих и болесних, писмених и неписмених, образованих и необразованих, између власти са свим правима и масе обесправљених, пробудило је код Фреиреа потребу за осмишљавањем и стварањем бољег друштвеног поретка. Могућност мењања стања обесправљености он види управо у васпитању и образовању.

Педагогија потлачених као педагогија хуманизације

Филозофско-антрополошки оквир анализе односа човека и света темељ је Фреиреове расправе о онтолошкој и историјској мисији сваког човека – *хуманизацији*. Овај мислилац се у свом делу *Педагогија потлачених* залаже за „универзалну људску етику“ – хуманизацију, односно за одбрану од нових облика глобалног капитализма и стално растуће фрагментације опозиционих покрета. Уверен да капиталистички начин производње подастире бројне препреке на путу ка хуманијем свету, будући да капитализам по својој природи изабљује и тлачи, он записује следеће:

„То да се капитализам може поправити тако да буде хуман, то је неоствариви сан само анђеоских духова и непоправљивих превараната“ (Freire, 1996: 12).

Борбу за социјализам¹⁴ сматрао је хитном због свих дискриминисаних друштвених група, како у Бразилу, тако и у осталим земљама.

Педагогија потлачених омогућава увид у суштину Фреиреове идеје о хуманизацији друштва, али и у суштину њеног антипода – дехуманизације.

„Ова педагогија јесте инструмент критичког откривања чињенице да су и потлачени и њихов тлачитељ скупа израз дехуманизације“ (Freire, 1974: 48).

Фреире схвата да потлачени (обесправљени) могу учествовати у стварању педагогије свог ослобођења једино уколико схвате да тлачитеља носе у себи, али и да борбу за своје ослобођење могу повести онда када стварност подјармљивања схвате као ограничавајућу (а не безизлазну) ситуацију коју морају заједничким промишљањем и делањем да промене. Претпоставка прео-

¹⁴ „Већ је најмање стотину година социјалистичко друштво практички могуће: а колико је много међу образованима, што сви не постају, који још и данас не разумеју чак ни његову абецеду. (...) Будући да социјализам ослобађа од свих увјета егзистенције, који на себи носе обиљежје отуђена рада, он ће ослободити од отуђења читаво друштво и тиме створити основу за читаву земљу као туземство хуманизирања. То је прастара интенција среће, да би унутрашње постало извањским, а извањско унутрашњим, – једна интенција, која опстојни свијет не пољепшава и не закључује попут Хегела, али је зато повезана с не опстојним још својствима збиље, која проносе будућност“ (Bloch, 1959: 381, 387–388).

бражавања такве дехуманизоване стварности подразумева управо уочавање, откривање и критичко промишљање те стварности, односно свест¹⁵ о њој и деловање на њу, истиче овај мислилац. Тако, учествовање потлачених у борби за сопствено ослобођење постаје оно што би и требало бити: не лажно учествовање већ предано укључивање.

Уистину, брига за хуманизацију води до препознавања дехуманизације, не само као онтолошке могућности, већ и као историјске стварности. За разлику од хуманизације коју потврђује тежња потлачених за слободом и праведношћу, дехуманизација, која обележава не само оне којима је хуманост одузета, већ (премда другачије) и оне који су хуманост одузели, изопачује настојања да се постане потпуно хуман. Следствено томе, Фреире упозорава да у борби за враћање изгубљене хуманости, потлачени не смеју постати тлачитељи тлачитеља, већ морају бити они који ће изнова успоставити хуманост и код једних и код других. Дакле, главни хуманистички и историјски задатак потлачених јесте заправо *ослобођење* себе али и тлачитеља.

„Они који обесправљују, угњетавају и искоришћавају јер имају *моћ*, не могу у тој моћи наћи снагу за ослобођење ни обесправљених ни себе. Једино снага која извире из слабости обесправљених бива довољно велика да ослободи и једне и друге“ (Freire, 1974: 28).

Фреире додаје да потлачени своју слободу не стичу случајношћу, већ истраживањем, спознавањем нужности да се за слободу боре, као и да таква борба резултира љубављу, насупрот недостатку љубави који је управо одлика угњетавачког насиља. Међутим, Фреире објашњава да су потлачени готово увек, на почетку борбе, уместо да теже за ослобођењем, склонији да у тлачитељу налазе модел „хуманости“, а разлог за такву склоност види у структури њиховог мишљења, условљеној супротностима конкретне животне ситуације која их је обликовала.

„(...) То не значи да обесправљени нису свесни чињенице како су погажени. Али, њихову перцепцију себе као потлачених ремети њихова стопљеност са стварношћу у којој влада обесправљеност. Перципирати на том нивоу себе као супротност тлачитељима још не значи и укључити се у борбу за превађавање таквог противречја (дијалектичког сукоба између супротстављених друштвених снага), (...) не теже они ослобођењу, већ се поистовећују са својом супротношћу“ (Исто).

Фреире сматра да потлачени, због поистовећивања са тлачитељем, немају свест о себи као о особама или члановима обесправљене класе. Као илустрацију ове тврдње, он бележи следеће:

„Они, примера ради, не желе аграрну реформу да би постали слободни, већ да би добили земљу и постали велепоседници, или, прецизније речено, да би постали надређени својим радницима. Ретки су сељаци који поставши надзорници не тиранишу своје некадашње колеге више од власника. То је зато што кон-

¹⁵ Фреире критикује једнострану објашњења односа човека и света која негирају свест, јер „(...) ако је истина да је свест немогућа без света који је конституише, истина је да је свет немогућ ако свет сам, у конституисању свести, не постаје предмет критичког разматрања“ (Freire, 1974: 29). (прим.аут.)

текст сељакове ситуације, односно обесправљеност, остаје непромењен. Да би осигурао свој посао, надзорник мора бити крут попут власника, па и крући. (...) У свом отуђењу, потлачени жели по сваку цену да наликује тлачитељу, да га опонаша, следи“ (Исто).

Фреире примећује да потлачени, разљућени ограничењима поретка који служи интересима тлачитеља чију су слику интернализовали, често испољавају врсту *хоризонталног насиља*, које искаљују на својим колегама и због најмањих разлога. Овакву ситуацију Франц Фанон (Frantz Fanon, 1925–1961) у књизи *Презрени на свету* (*Les Damnés de la Terre*, 1961) објашњава на следећи начин:

„Колонизовани човек ће своју агресивност, а има је у костима, искалити најпре на свој народ. Пример за то је северна Африка где црнци туку једни друге, а полиција и судије не знају како и куда, суочени са запањујућим таласом. Ако досељеник или полицајац има право да током читавог дана туче урођеника, да га вређа и присиљава да пред њим пузи, онда ћете видети како и урођеник посеже за ножем и на најмањи вид непријатељског или насилног понашања другог урођеника; последње урођениково уточиште је да одбрани себе од властитог брата“ (Фанон, 2004: 52).

У својој неограниченој жељи за поседовањем, тлачитељи развијају уверење да су способни да све претворе у предмет своје куповне моћи. Отуда њихов строго материјалистички концепт постојања (новац је мера за све, а профит примарни циљ).

„За тлачитеље вредно је једино имати више, увек више, чак и по цену да обесправљени немају довољно или немају ништа. За њих *бити* значи *имати*. (...) Они не могу схватити како се, у себичном настојању да као поседничка класа *имају*, заправо гуше у сопственом поседовању и како више *не постоје*, већ само поседују. (...) За потлачене, у одређеном тренутку живота, *бити* не значи бити попут тлачитеља, већ бити *под* њим, зависити од њега“ (Freire, 1974: 40–41).

Из тог разлога, Фреире упозорава на емоционалну зависност која може резултирати *некрофилским понашањем*¹⁶ (Е. Фром¹⁷) потлачених, односно

¹⁶ Фреире се на више места у књизи *Педагогија потлачених* позива на Ериха Фрома, посебно на његову поделу друштава на некрофилна и биофилна (Freire, 1974: 50, 58, 136). Тако, Фром сматра да су различити политички системи одређени различитим погледима на човека: у тоталитарним друштвима, човек се сагледава као пасивни објекат, а у егалитарним као активни субјекат. Одатле и консеквентно испољавање два различита типа љубави и односа према свету: некрофилије и биофилије. Такву Фромову поделу, Фреире примењује на домен образовања. Самим тим, разликује две врсте образовања: тоталитарно антидијалогско и егалитарно дијалогско образовање. Како истиче Фреире, антидијалогско образовање „служи некрофилним интересима угњетавања“ које се „храни љубављу према смрти, а не животу“ (Freire, 1974: 62). У његовој концепцији дијалогског образовања и ослобођења човека, љубав заузима централно место. Фреире записује: „Дијалог је чин стварања и не сме служити као прикладан инструмент за доминацију једне особе над другом. (...) Међутим, дијалог није могућ ако нема дубоке љубави према свету и људима. Именовање света као чина стварања и преобликовања нема без велике љубави. Љубав је истовремено темељ дијалога и дијалог сâм. Будући да је љубав чин храбрости, а не страха, љубав је преданост другима“ (Freire, 1974: 72–73).

уништењем њихових живота и живота њихових обесправљених другова. Разрешење такве ситуације, бразилски педагог види у нужности да потлачени избаце тлачитеља из себе, те да се као субјекти (а не објекти тј. „ствари“) укључе у организовану борбу за своје ослобођење.

„То се не може догодити само на интелектуалном плану, то засигурно мора укључивати и акцију. Међутим, не може се ограничити ни на пуки активизам, већ се мора укључити и озбиљно промишљање. И једино тада, може постати праксом“ (Freire, 1974: 50).

Аутор *Педагогије потлачених* такође инсистира на питању „страха од слободе“ који, како тумачи, код потлачених може изазвати „жељу“ за преузимањем улоге тлачитеља или пак за учвршћивањем постојеће улоге потлаченог. Наиме, страх од слободе јавља се и код тлачитеља, премда, очигледно у другачијем облику. Заправо, потлачени се боје да пригрле слободу¹⁸, док се тлачитељи боје губитка „слободе“ угњетавања. Дакако, потлачени се, након што су интернализовали слику тлачитеља и прихватили његове упуте (*прописе*¹⁹), боје слободе која упорно од њих захтева одбацивање такве слике и њено замењивање независношћу и одговорношћу.

Анализирајући дијалектички однос између свести господара и свести потлачених, Хегел у својој *Феноменологији духа (1807)* наводи следеће:

„Један је неовисан и бит његове природе јест бити за себе, други је овисан, а његова бит је постојање или живљење за другог. Први је господар или власник, други је роб“ (Hegel, 2005: 234).

Дакле, ако је карактеристика обесправљених њихова подређеност господаревом свести, како тврди Хегел, права је солидарност са њима управо борба на њиховој страни, како би се променила објективна стварност која их је и претворила у „бића за друге“. Фреире верује да је истинска солидарност само у обиљу љубави, у самом постојању и пракси љубави. Признати да су људи особе (а не апстрактне категорије) и да као особе морају бити слободне, а притом ништа не предузимати да би се то потврдило у стварности јесте обична фарса, закључује овај мислилац.

Одиста, потлачени, којима је задатак заједничка борба за ослобођење са онима који показују истинску солидарност, морају стећи критичку свест о обесправљености управо у тој борби.

¹⁷ Ерих Фром, психоаналитичар, активиста и борац за људска права, који је провео неколико последњих деценија свог живота у Мексику, био је један од оснивача Амнести Интернешенала (Amnesty International, 1961) и финансијер Берtrand Расел Трибунала (Bertrand Russel Tribunal, 1966) чије се друго заседање (после првог посвећеног Вијетнаму 1966. године) односило на репресије и прогоне свештеника теологије ослобођења (од 1960. године) у Латинској Америци. (прим.аут.)

¹⁸ „Слобода се осваја, не добија се на поклон. На њој се мора устрајати стално и одговорно. Она није идеал изван човека нити је идеја која постаје мит. Слобода је незаобилазан услов човековог трагања за остварењем сопствене потпуности“ (Freire, 1974: 29).

¹⁹ „Сваки пропис представља наметање нечијег индивидуалног избора неком другом и претвара свест особе којој се прописани образац даје у свест која се покорав свести онога који намеће пропис. Тако је понашање обесправљених прописано понашање које следи упуте тлачитеља“ (Freire, 1974: 29).

„Једна од највећих препрека остварењу ослобођења лежи у опасности да стварност у којој влада обесправљеност апсорбује оне који у њој живе и тако преплави свест људи. (...) Стање *стварне обесправљености* придодате *спознајом о обесправљености*, одговара дијалектичком односу између *субјективног* и *објективног*. Искључиво у оваквој међузависности, могуће је успоставити аутентичну праксу без које није могуће решити супротност тлачитељ – потлачени. Да би се то постигло, обесправљени се морају критички суочити са стварношћу, истовремено делујући на њу. Само перципирање стварности без критичког интервенисања неће довести до промене објективне стварности, управо због тога што није права спознаја стварности. То би била чиста субјективистичка перцепција некога ко напушта објективну стварност и ствара лажну замену“ (Freire, 1974: 33).

Сходно оваквом одређењу, укидање подјармљивања (функционално гледано, припитомљавање) могуће је једино уколико се у борби против обесправљености користе средства праксе: *мишљење* и *делање*.

Како се уопште може спроводити педагогија потлачених пре револуције уколико спровођење образовања за ослобођење захтева политичку моћ коју обесправљени немају? Одговор на ово питање, Фреире налази у разлици између *системског образовања*, које може променити само политичка моћ, и *образовних пројеката*, које треба реализовати *заједно* са потлаченима унутар процеса њиховог организовања. Он схвата да постоје два различита нивоа реализације педагогије потлачених као хуманистичке педагогије која ослобађа. На првом нивоу, потлачени упознају свет обесправљености и у пракси, настоје да га мењају. На другом нивоу, када се стварност у којој влада обесправљеност већ променила, таква педагогија више не припада обесправљенима већ постаје педагогија свих људи у процесу трајног ослобађања.

„На оба нивоа, свеобухватном делатношћу, културолошки, супротстављамо се култури доминације. Заправо, на првом нивоу се такво супротстављање читава кроз промену начина на који обесправљени доживљавају свет подјармљености, а на другом, путем одбацивања митова²⁰ створених и развијених

²⁰ Разумљиво, тлачитељи морају приступити народу да би га, потчињавајући га, одржали пасивним. Међутим, то приближавање, како Пауло Фреире наводи, не укључује *бити* са народом и не захтева истинску комуникацију. Оно се постиже похрањивањем угњетавачких митова незаобилазних за одржавање *status quo*: „мит о угњетавачком поретку као 'слободном друштву'; мит да сви људи могу слободно одабрати где ће радити, а ако им се њихов надређени не свиђа, могу га напустити и потражити нови посао; мит да тај поредак поштује људска права те је стога вредан поштовања; мит да свако ко је вредан може постати предузетник; мит да је улични продавац предузетник једнак власнику фабрике; мит о општем праву на образовање; мит о једнакости свих појединаца; мит о доброчинству и великодушности елита; мит да владајуће елите подстичу напредак народа тако да народ, из захвалности, мора прихватити ставове елите и живети у складу с њима; мит да је побуна грех против Бога; мит о приватном власништву као темељу личног човековог развоја (све док су тлачитељи једина истинска људска бића); мит о вредном раду тлачитеља, а лењости и непоштењу потлачених; мит о природно мањој вредности потлачених, а већој вредности тлачитеља, итд. (...) Све ове митове, чија интернализација чини суштину потчињавања обесправљених, шире добро организованом пропагандом и слоганима масовна медија, средства 'комуникације' – као да је такво отуђење стварна комуникација“ (Freire, 1974: 121).

у старом поретку, који изнова опседају нову структуру која се рађа у *револуционарном преображају*“ (Freire, 1974: 37).

Фреире закључује да педагогија (првог нивоа) мора да се бави проблемом свести потлачених и тлачитеља, као и понашањем, погледом на свет и етиком људи који подносе тлачење и обесправљивање.

Образовање за ослобођење насупрот банкарском образовању

У студији *Педагогија за ослобођење* (1987), Пауло Фреире експлицира карактеристике *банкарског образовања* (*banking education*) и *образовања за ослобођење* (*liberating education*), акцентујући специфичност односа унутар структуре (учитељ–ученик–садржај) ова два концепта образовања.

„Банкарски“ концепт, који одговара Сартровом „нутритивном“²¹ концепту, истовремено је критика традиционалног образовања али и темељ за осмишљавање васпитања и образовања за ослобођење. Овакав концепт третира *учитеље* као супериорне, ауторитарне, моћне стручњаке подучавања који „имају“ знање и који знање саопштавају, прописују, бирају, али и одређују и контролишу учениково напредовање, потом, *ученике* као послушне, покорне и стрпљиве „објекте“ који ништа не знају, али који добијено знање дисциплиновано меморишу, и, напослетку, *садржаје* као „исцепкане“ информације које подразумевају најчешће диктате, саопштења и прописе онога који „има знање и моћ“. Сходно томе, Фреире наводи:

„Учитељ подучава, а ученике треба подучавати; учитељ зна све, а ученици ништа; учитељ мисли, а ученици су они за које учитељ мисли; учитељ говори, а ученици слушају – послушно; учитељ дисциплинује, а ученици су они које треба дисциплиновати; учитељ бира и намеће свој избор, а ученици се покорављају; учитељ ради, а ученици имају привид да раде преко учитељевог рада; учитељ бира садржај програма, а ученици се (које нико ништа не пита) прилагођавају; учитељ замењује ауторитет знања својим професионалним ауторитетом који супротставља слободи ученика; и, учитељ је субјект процеса учења, а ученици су пуки објекти“²² (Freire, 1974: 54).

Сходно оваквом одређењу, знање представља дар што га они који се сматрају свезналицама предају онима које сматрају незналицама. Наиме, учитељ – банкарски чиновник (the bank clerk educator) се приказује као неиз-

²¹ Према овом концепту образовања, учитељ знањем „храни“ ученике да би их испунио. Види: Jean-Paul Sartre (1947): *Une idée fondamentale de la phénoménologie de Husserl: L'intentionnalité*. Paris: Situations.

²² У документарном филму *Мењање образовних парадигми* (*Changing education paradigms*, 2010), енглески едукатор сер Кен Робинсон (Ken Robinson, b. 1950) својом анимацијом сликовито и свеобухватно приказује како функционише овакав „банкарски“ систем образовања. Наиме, реч је о начинима „складиштења“ укалупљеног, сведеног знања које је некада задовољавало облике рада својственим индустријској револуцији, а данас задовољава потребе финансијског капитализма у постиндустријским друштвима. Према његовом мишљењу, западно школство почива на парадигми да је знање које вреди имати – стандардизовани артикал који се купује и само улива у главу потрошача (ученика). Види вебографију: Robinson, K.: „Changing education paradigms“ (2010. *Ted.Com*). Retrieved October 11, 2011 from the World Wide Web: http://www.ted.com/talks/ken_robinson_changing_education_paradigms

бежна супротност ученика који, отуђени попут робова у хегелијанској дијалектици, прихватају своје незнање као оправдање учитељевог постојања. Из тог разлога, Фреире подвлачи да приписивање другима потпуно незнање подразумева одлику идеологије обесправљивања која пориче образовање као истраживачки процес.

Уистину, метода која се практикује у оваквом образовном концепту јесте *приповедање* (једносмерна наратија). Сматра се да ова метода служи да спречи развој мишљења и да инхибира сумњу и знатижељу.

„Вербалистичко подучавање, захтеви за читањем²³, методе оцењивања 'знања', критеријуми напредовања – све у том приступу служи *спречавању размишљања*“ (Исто).

Такође, Фреире казује да је банкарско образовање способно да на најмању меру сведе или потпуно поништи ученикову креативност, подстичући његову лаковерност како би служио интересима тлачитеља којима није стало ни до разоткривања света ни до његовог преображаја. Дакле, интерес тлачитеља лежи у „промени свести обесправљених, а не у промени ситуације која их обесправљује“ и што се више обесправљени буду прилагођавали таквој ситуацији, то ће се лакше њима владати (de Beauvoir, 1995: 34).

„Што се више већина буде прилагођавала циљевима које им је доминантна мањина одредила (одузимајући тако тој већини право на сопствене циљеве), то ће лакше мањина наставити да управља“ (Freire, 1974: 55).

Фреире упозорава да теорија и пракса банкарског образовања врло успешно служи таквом циљу.

Темељено на механичкој, статичној и ограниченој свести, а користећи се методама примереним циљу прилагођавања свету који су тлачитељи створили, овакво банкарско образовање, сматрају критички педагози, служи за парализање друштвених односа, за одржавање *status quo* и истовремено за спречавање развоја свести о друштвеној функцији образовања. Из тог разлога, Фреире назива овакво образовање средством доместикације, будући да оно тежи задржавању људи (ученика) у уверењу да су несрећне жртве непромењивих околности.

У прилог тези да интересима тлачитеља служи банкарски концепт образовања који је у спрези са покровитељским апаратом друштвеног деловања, где обесправљене еуфемистички називају „примаоци добротинства“, Фреире наводи, између осталог, и пример да су развијене земље Првог света на аргументоване захтеве освешћених становника Латинске Америке, када су гласно износили које су могућности развоја земаља Трећег света, одговарале пружањем „социјалне помоћи“ (нескромним финансијским улагањима, „посуђивањем“ својих експерата из различитих области, описмењавањем неписмених, различитим врстама стипендирања стручњака који су потребни неразвијеним подручјима итд.). Упркос оваквој „наклоности“ развијеног света, земље Трећег света остајале су неразвијене.

²³ Примера ради, поједини професори на својим листама референци, налажу да се одређена књига треба прочитати од 10. до 15. странице – и то чине да би „помогли“ студентима. (прим.аут.)

„Латино–америчка неразвијеност није резултат одсутности утицаја индустријских земаља, него деловања таквих утицаја на начин да конзистентно раде на штету регије“ (Martin, 1983: 17).

Такав однос, Фреире назива „конзервирање“ континента тј. моделовање културе *ћутње* под плаштом лажног хуманизма, хуманитаризма и лажне заштите репресивних влада. Он истиче да је нужно узети у обзир сваку туђу идеју, модел и систем, али у мери која одговара потребама одређене културе као и потребама њених припадника, јер се аутентични васпитно–образовни модел темељи на опсервацијама сопственог националног реалитета, а не на страним моделима и увезеним вредностима. У том смислу, Фреире поткрепљује тезу да нема неутралног васпитања и образовања.

„Нема неутралних стручњака ни оних који имају неутралне методе и технике у креирању наставних планова и програма, или било којој другој области“ (Freire, 1974: 102).

Истински одани ослобођењу морају потпуно одбацити банкарски концепт прихватајући људе као свесна бића и свест као свесну намеру према свету, изриче аутор концепта консцијентизације. Одричући једносмерну нарацију и саопштења, Фреире инсистира на примени концепта *образовања за ослобођење* који третира стварност (проблем и изазов) као образовни садржај према којем се учитељ и ученик (субјекти спознавања) односе критички. Будући да *знање подразумева процес, а не чињеницу*, активност учитеља и ученика бива обједињена (обојица спознају), а не раздвојена (један приповеда, а други спознаје). Дакле, учитељ који подучава, једновремено и учи у *дијалогу*²⁴ са

²⁴ Према Фреиревом концепту образовања за ослобођење, *дијалог* представља чин спознавања, активност заједничког настојања људи да у духу поверења, склоности, сарадње, јединства, критичким односом постигну разумевање стварности – као процеса преображавања у корист непрекидне хуманизације. Заправо, задатак дијалога јесте (раз)откривање мистификоване стварности, покретање човека из пуког, наивног знања о стварности ка откривању узрока који су довели до стварности у којој влада обесправљеност. Коначно, резултат дијалога је расветљавање ситуације спознавањем узрока, а то је онај ступањ који Фреире назива *освећивањем* човека. О образовању као дијалошкој размени, слично Фреиреу, говори и Урсула Ле Гвин у обраћању дипломцима Брин Мор колеџа 1986. године, самим тим, покреће питање чему служи знање и какву улогу данас имају образовне институције. Она наглашава да истинско знање захтева да се заборави језик политичке моћи којим се у институцијама система говори („the farther tongue“ – језик очев), заправо, којем нас уче у школама, и да треба да се одустане од комуникације која подразумева доминацију над другим. Таквој употреби језика моћи који репродукује свет дистанци и сепаратизма и не зближава „човека и његов свет“, нити човека са човеком, Ле Гвинова супротставља „језик мајки“, а разлику између ова два језика објашњава на следећи начин: „[Језик] политике (...) не појашњава, само укорава. (...) Наставља да се развија и да се шири тако снажно, тако доминантно, да многи верују да је овај дијалект највиша форма језика, истинског језика, а да су све друге употребе речи примитивни заостаци. (...) Не кажем да је то језик разборите мисли. Разум је способност шира од пуке објективне мисли. Када било политички или научни дискурс претендује да је глас разума, игра се бога, и треба да се шљепне и отера у ћоше. Основна интенција језика очева није стварање разборитости, већ дистанцирања, јаза, простора између субјекта и објекта, сопства и другог. Огромна енергија се активира тим одвајањем, тим наметнутим јазом између Човека и Света. (...) У лабораторијама и владиним зградама, у штабовима и пословним канцеларијама, сви говоре истим језиком, а они који га не знају, или не желе да говоре њиме, ћуте, или су ућуткани, или се не чују. Дошли сте овде на колеџ да научите језик моћи –

учеником који такође учи али и подучава. На тај начин, и један и други постају одговорни за процес у којем сви расту. У таквом процесу, аргументи темељени на „ауторитету“, који је *против* (а не *на страни*) слободе, се потиру.

Разумљиво, учитељ за кога је образовање активност спознавања, а не пренос података, неће сâм задавати и разоткривати проблем, а потом га предочити ученицима, лишавајући их напора нужног у спознајној активности, већ ће заједно са ученицима *поставити проблем* који ће представљати предмет спознавања. Таква метода постављања проблема (the problem-posing method) је увек „спознајна“ (а не „приповедачка“) јер не раздваја активност учитељ – ученик. Учитељ не сматра предмете спознавања приватним власништвом, већ садржајима свога и учениковог мишљења. Тако методом постављања проблема, педагог непрестано преобликује своја размишљања у размишљања ученика.

„Учитељево размишљање постаје веродостојно, аутентично, једино ако га веродостојним чини учениково размишљање. Учитељ не може размишљати за своје ученике нити им може наметнути своје мишљење. Аутентично размишљање, размишљање које се бави *стварношћу* одвија се искључиво у комуникацији“ (Freire, 1974: 58).

Одиста, ученици постају критички суистраживачи (а не послушни слушаоци) у дијалогу са учитељем: учитељ даје ученицима градиво на разматрање и преиспитује своја пређашња размишљања подстакнут размишљањима ученика. Фреире сматра да улога педагога који примењује методу постављања проблема јесте да скупа са ученицима ствара услове у којима ће „знање на нивоу *доксе* уступити место истинском знању на нивоу *логоса*“ (Freire, 1974: 62). Дакако, постављање проблема јесте суштина васпитања и образовања за ослобођење. Предмет спознавања заједнички је осмишљен, а заједничко истраживање претпоставља не само стицање знања него и заједничко стварање новог знања. На тај начин, учитељи и ученици постају субјекти у заједничком постављању проблема и заједничком разумевању друштвеног реалитета, а не тамничари идеологије коју је неко прописао и наметнуо.

Да резимирамо. За разлику од банкарског образовања које настоји да митологизује стварност, образовање за ослобођење (образовање постављањем проблема) инсистира на њеној демитологизацији. Банкарско образовање сагледава ученике као покорне „објекте“ којима је неопходна помоћ, а образовање за ослобођење захтева од њих да као „субјекти“ критички размишљају.

да постанете моћни. (...) наше школе и колеџи, институције патријархата, углавном нас уче да слушамо људе на власти, мушкарце или жене који говоре језиком очева; и тако нас уче да не чујемо језик мајки, којим говоре беспомоћни, сиромашни мушкарци и жене, деца; уче нас да га не чујемо као пуноважан дискурс. Покушавам да се одлучим од оваквих лекција (...). Дакле, о чему говорим када предлажем „ненаучени језик“ – о поезији и књижевности? Да, али, то могу да буду и говори и наука, било која употреба језика када се он изговара, пише, чита, чује и доживљава као уметност, на исти начин на који плесање представља говор тела као уметност“ (Le Guin, 1986. *Serendip. Brynmawr. Edu*). N.B. Фрагменте говора Урсуне Ле Гвин превела са енглеског језика Ивана Банчевић Пејовић. Види: Банчевић Пејовић, И. (2014): *Одбрана креативности: Вилијам Блејк у савременој књижевној критици, уметности и педагогији*. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, Универзитет у Крагујевцу. стр. 185. (прим.аут.)

Банкарско образовање се одупире дијалогу, а образовање за ослобођење га третира као нужан фактор за разоткривање и спознавање стварности. Банкарско образовање покушава да одржи *уроњеност* свести, док образовање за ослобођење инсистира на *изроњавању* свести као и на *критичкој интервенцији* у стварност. Уистину, образовање за ослобођење се темељи на стваралаштву и подстиче истинско размишљање и деловање на стварност, одговарајући тиме на мисију људи као бића која су аутентична једино кад су укључена у истраживања и стваралачко преобликовање.

„Свет – који више не треба описивати речима које обмањују – постаје предмет преображаја који спроводе људи, а резултира њиховом хуманизацијом“ (Freire, 1974: 67).

Дакле, кроз историју је било могуће пратити како образовање може да се злоупотреби као инструмент контроле знања и обликовања перцепције. У антиномијској традицији, којој Фреире припада, очигледно је да образовање може да се користи и као најмоћније средство у борби против дехуманизације човека (свођење човека и његовог света на скуп чињеница којима може лако и успешно да се манипулише), посебно ако подстиче „креативну неприлагођеност“ о којој је говорио Мартин Лутер Кинг, односно „уметност разлагања идеја“²⁵ коју помиње бразилски педагог.

Фреиреова педагогија, која представља спој изворног хришћанског хуманизма и хуманистичког марксизма, води до ослобађања од неистина и класних предрасуда и постаје најмоћније оруђе за еманципацију угњетаваних. Пошто се педагогија ослобођења везује за концепт бога творца, а не осветољубивог надзорника који застрашује и кажњава и Исуса који није господар већ учитељ, она почива на претпоставци да је човекова природа боголика и творачка. У складу са овим назорима, педагогија потлачених подстиче и креативно, слободарско „уметничко стваралаштво, које иде противно традицији и академизму“ (Suhodolski, 1974: 202).

На послетку. Стваралаштво најистакнутијег марксистичког критичара образовања Паула Фреиреа послужило је као инспирација многим да се придруже борби за друштвену реформу, али не само кроз пуко примењивање њене филозофије и методологије већ пре инвестирајући се у редефинисање самих себе у контексту своје специфичне социјалне реалности. Наиме, овај педагог и едукатор не посматра образовање као пут за „усавршавање“ и рационалну селекцију најбољих. Операционализујући класу као категорију, Фреире подвлачи да је, у капиталистичким друштвима, образовање увек, макар делимично, оруђе репродукције друштвене неједнакости. Другим речима, „успех у

²⁵ Пауло Фреире је позајмио концепт „разлагања идеја“ од Олдоса Хакслија, да би, као и Хаксли, истакао разлику између креативног критичког мишљења и „припитомљавајуће моћи пропаганде“ (Freire, 2004: 57). У есеју *Образовање за ослобођење (Education For Freedom)* из 1958. године, Хаксли заговара слободу која омогућава неспутано критичко мишљење. Као и Орвел после њега, Хаксли је био свестан опасности која прети од контроле људске перцепције и разних манипулација којима она може да буде изложена, а ове теме биле су наговештене још у његовој дистопији *Врли нови свет (1931)*. (прим.аут.)

образовном систему зависи од претходно стеченог културног капитала, који готово неизбежно корелира са симболичким и/или економским. Иако, образовни систем делује као 'креативан' и 'селективан', оно што он заправо подстиче јесте одржање малобројне елите у оквиру конзервативног институционалног устројства" (Baćeвић, 2006: 211). Школство је у бити „оруђе симболичког насиља“, које сурово елиминише све који се не прилагођавају његовим стандардима (Bourdieu et Passeron, 1970). Одиста, марксистичке критике образовања имале су снажан одјек и у САД. Амерички критичари образовања у овој фази објашњавају како школе репродукују расну, етничку, језичку и родну неједнакост. Оваква критика је допринела коначном опраштању од идеје да је образовање непроблематично, и по дефиницији „алтруистично“ подухват. Постмодернизам и постструктурализам ће додатно заострити ову критику, указујући на кључну улогу образовне праксе у конструкцији субјеката, односно у конституисању људских бића, и још важније, истичући зависност овог процеса од односа моћи. Дакле, не ради се више само о томе да се у образовном систему „одлучује“ нечија будућа професија и социјални статус, већ „образовни систем својим дискурсом формира појединце, приписујући им одређене карактеристике (обично перципиране као 'иманентне', нпр. интелигенцију), и уписујући у њих врло специфичне облике понашања – једном речју, *дисциплинује* их (Фуко). Стога, образовање у постмодернистичком дискурсу постаје оруђе *par excellence* вршења власти. Истовремено, знање – као облик контроле – постаје komoditet" (Baćeвић, 2006: 212). Тако, крајем XX века, образовање постаје све мање научни, а све више политички проблем (Yon, 2003).

Уистину, како је данас све израженија потреба за свеобухватним друштвеним, политичким и економским променама као одговор на погубну либерално–демократску политику тј. неолибералистичку капиталистичку економију, будући да немилосрдна машинерија за остваривање профита моћним појединцима и институцијама системски уништава не само материјалне претпоставке за голи опстанак и добар живот већине људи, већ и дух који је способан да увиђа и мења, нужна је ре–актуализација радикалних, такозваних „утопијских“ идеја.

Литература:

1. Baćeвић, J. (2006): Od trga do tržnice: antropologija, kritike savremenog obrazovanja, i njihov značaj za Srbiju. U: *Etnoantropološki problemi*. vol. 1, br. 2, str. 209–230, 2006. Beograd: Filozofski fakultet – Odeljenje za etnologiju i antropologiju.
2. Bančević Pejović, I. (2014): *Odbrana kreativnosti: Vilijam Blejk u savremenoj književnoj kritici, umetnosti i pedagogiji*. (doktorska disertacija). Kragujevac: Filološko–umetnički fakultet, Univerzitet u Kragujevcu.
3. Bourdieu, P. et J.C. Passeron (1970): *La Reproduction: Elements pour une théorie du système d'enseignement*. Paris: Les Éditions de Minuit.
4. Bloch, E. (1959): *Subjekt–objekt. Objašnjenja uz Hegelovu filozofiju*. Zagreb: Naprijed.
5. Brašanac, G. (2008): Kritička teorija društva Jirgena Habermasa i mogućnosti njene primene u pedagogiji. U: *Pedagogija*. Vol. 63, br. 3, str. 383–390, 2008.

6. Colić, M. (2012): Hegelovska koncepcija odnosa gospodara i roba na primeru Kornejevog „Sida“. U: *Zbornik Matice srpske za scenske umetnosti i muziku*. br. 47, str. 142, 51–64, 2012. Novi Sad.
7. de Beauvoir, S. (1995): *La Pensée de Droit, Aujourd'hui*. In.: *Privilèges*. Paris: Gallimard.
8. Fanon, F. (2004): *The Wretched of the Earth*. New York: Grove Press.
9. Freire, P. (1974): *Pedagogy of the Oppressed*. New York: The Seabury Press.
10. Freire, P. (1996): *Letters to Cristina: Reflection on My Life and Work*. London: Routledge.
11. Freire, P. (2005): *Education For Critical Consciousness*, Continuum Int. London: Publishing Group.
12. Freire, P. (2004): *Pedagogy of Indignation*. London: Paradigm Publisher.
13. Hegel, G.V.F. (2005): *Fenomenologija duha*. Beograd: Dereta.
14. hooks, b. (1994): *Teaching to Transgress: Education as the Practice of Freedom*. New York: Routledge.
15. Martin, D. (1983): *Pedagogy and Politics: Adult Education in Latin America, Convergence*, Vol. XVI, No. 3.
16. McLaren, P. (2012): Multikulturalizam i postmoderna kritika: ka pedagogiji otpora i preobražaja. U: *Reč* (časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja). br. 82/28, str. 169–198, 2012. Beograd: Fabrika knjiga.
17. Roberts, P. (2007): Pedagogija nade Paula Freirea. U: *Pedagogija*. br. LXII, 4, str. 542, 529–540, 2007. Beograd.
18. Sartre, J.P. (1947): *Une idée fondamentale de la phénoménologie de Husserl: L'intentionnalité*. Paris: Situations.
19. Suhodolski, B. (1974): *Tri pedagogije*. Beograd: NIP Duga.
20. Yon, D.A. (2003): Highlights and Overview of the History of Educational Ethnography. In: *Annual Review of Anthropology*. Vol. 32. p. 411–429.

LA PEDAGOGIE CRITIQUE DE PAULO FREIRE

Résumé: La théorie éducative et la pratique de l'enseignement et de l'apprentissage qui sont en fonction de la lutte politique pour réfuter et transformer les récits dominants répressifs sociaux, tout en créant une société des égaux, est appelée par Paulo Freire - la pédagogie critique. Ce pédagogue brésilien et éducateur préconise l'éducation et l'instruction en tant que la pratique de la liberté qui dirige les gens à se déterminer de façon critique et créative par rapport à la réalité et d'apprendre à percevoir les contradictions sociales, politiques et économiques, de prendre des mesures contre les éléments de la réalité qui sont le résultat de l'oppression.

Dans la base d'un tel concept éducatif se trouve le dialogue, comme un acte de connaissance, l'activité d'effort mutuel des gens dans un esprit de confiance, des préférences, de la coopération, de l'unité, d'une attitude critique pour atteindre la compréhension de la réalité comme un processus de transformation en faveur de l'humanisation continue – « de l'éthique humaine universelle ».

Mots-clés: Pédagogie de l'Opprimé, l'éducation pour la libération, l'éducation bancaire, concientização, le dialogue, l'humanisation

СНЕЖАНА БЕСЕРМЕЊИ*
ТАТЈАНА ПИВАЦ
Природно-математички факултет
Нови Сад

УДК 398(497.5):378.18

Прегледни рад
Примљен: 28.03.2019
Одобрен: 23.04.2019
Страна: 415-428

МАНИФЕСТАЦИЈЕ У ФУНКЦИЈИ ОЧУВАЊА НАЦИОНАЛНОГ ИДЕНТИТЕТА ВОЈВОЂАНСКИХ ХРВАТА**

Сажетак: Национална заједница Хрвата у Војводини одржава велики број манифестација, којим значајно доприноси очувању нематеријалне културне баштине Хрвата, који живе у Војводини. Оне су веома успешне, јер имају подршку локалне заједнице, значајан број учесника и посетилаца. Организовање манифестација значајно доприносе повећању атрактивности културе Хрвата у Војводини, као и атрактивности насеља у којима Хрвати живе. Оне обухватају обележавање националних празника, јединствене културне представе и на оригиналан начин промовишу културу војвођанских Хрвата.

Кључне речи: Хрвати, Војводина, манифестације, нематеријална културна баштина

Увод:

Манифестације су старе колико и човечанство. Племенске заједнице су прве почеле да организују неку врсту свечаности, на којима су преносили приче и песме, које подсећају на савремене манифестације. Ново време, због демографског раста и економског напретка, довело је до настанка различитих врста и обима манифестација (Пивчевић, 2015).

Манифестационе вредности су врло разноврсне. Обухватају сва остварења која се приказују на сцени, а која подразумевају посматрање, контактирање између ствараоца, извођача и посматрача. Поред уметничких остварења, у ова дела спадају и остварења сценске и филмске уметности, представе, приредбе и фестивали, културне и забавне манифестације различитих садржина

* snezana.besermenji@dgt.uns.ac.rs

** Рад је реализован за потребе између Срба и Хрвата, национални идентитет и мањинска права у вези са европским интеграцијама, Пројекат Министарства образовања и науке, 47024, руководилац пројекта Саша Марковић.

(одговарајућег културног нивоа), пословне манифестације, окупљања и спортске манифестације. Општи појам манифестација потиче од латинске речи „манифестацион”, која означава јавно испољавање, показивање и објављивање (Вујаклија, 1980).

Манифестације се према садржају могу дефинисати као уметничке, односно, забавне, образовне, културне, привредне (пословне, трговинске), политичке, спортско-рекреативне и др. (Getz, 1997). Наравно, неке манифестације имају такав карактер, да се у њима преплиће већи број мотива па се, истовремено, могу сврстати у неколико категорија. Према критеријуму поновљивости и специфичности постављања и реализације, разликују се специјални и уобичајени догађаји. Специјални догађаји обухватају обележавање националних празника, јединствених културних представа, препознатљивих спортских утакмица, пословних догађаја, оригиналних промотивних активности и сл. (Љубојевић, Андрејевић, 2002). Према месту и значају одржавања манифестације се могу издвојити као локалне, регионалне, националне и међународне, а према динамици одржавања постоје оне које се одржавају сваке године, али и сваке друге (бијенале), треће (тријенале) итд. Временски оквир у ком се одвијају манифестације дефинисан је од једног до неколико, па и седам дана. Манифестације односно догађаји доприносе упознавању са другим културама, сусрети ма са новим људима, доживљају нечег новог (Prentice, Andersen 2003).

Манифестације су проучаване од стране многих истраживача са разних становишта, укључујући њихов економски значај, њихову улогу у стварању имица дестинације, њихов квалитет и задовољство посетилаца, као њихов допринос урбаном и регионалном развоју. Догађаји могу да се дефинишу као јединствене приредбе или више приредби, које у себи садрже неколико кључних карактеристика, а те карактеристике су специфичност догађаја, које у многоме зависе и од низа других услуга (Burns, Hatch, Mules, 1986). Манифестација, односно догађај се посматра као веома узбудљив и најбрже растући облик феномена произашлог из доколице, пословања и туризма. Догађај је пролазан и оригинално усклађује трајање, постављање, менаџмент и људе (Getz, 1997). Манифестације, односно догађаје, Гетз објашњава као систематско планиране атракције. То је развојни катализатор и слика атракције и дестинације за оног, који њоме управља (Getz, 1991). Улога и утицај планирања манифестација има растући значај, када је у питању конкуренција дестинација (Getz, 2007). Догађаји су ”важне прилике за друштво, породицу, појединца да изразе своје идентитете, начин живота, друштвене односе и осећаје припадања”. Како наводи Гетз, догађаји фестивалског карактера у себи ”укључују велики број различитих догађаја, укључујући спортске садржаје, концерте, рекреацију, представљање производа спонзора и њихова продаја, као и програме образовне садржине” (Getz, 1997). Фестивали, не само да могу привући посетиоце у место одржавања, већ могу допринети и креирању позитивног имица (Baum, Hagen, 1999). Током одржавања догађаја и фестивала долазе до изражаја социјални проблеми, остварују се могућности укључивања младих и средовечних особа у организацију, као и реакције, које настају у контакту и комуникацији посетилаца и локалног становништва (Small, 2007). Индустија манифестација

је дефинисана као систематско планирање, развој и маркетинг фестивала и специјалних догађаја, катализатор и изграђивач имица (Getz, Wicks 1993). Lade и Jackson (2004) су покушали да идентификују кључне факторе успеха манифестација са акцентом на маркетиншке оријентације. У зависности од места где се одржава манифестација, могу да се издвоје, који се стално или повремено одржавају у једном месту, затим који се сваки пут одржавају у другом месту и оне који се истовремено одржавају у више места. Догађаји који се истовремено одржавају у више места су манифестације, које обично представљају финална такмичења после регионалних и континенталних такмичења. Манифестације који се одржавају стално и повремено у једном у једном месту се организују у градским центрима са развијеним саобраћајем и смештајно-угоститељским капацитетима. За успешност манифестација, односно догађаја и фестивала од великог је значаја подршка локалне заједнице, која директно или индиректно утиче на пет детерминанти подршке, а то су: уочене предности од стране локалне заједнице, субјективни трошкови, егоцентричне вредности, ниво забринутости локалне заједнице и везивање унутар заједнице, као и везивање међусобно међу заједницама (Dogan, Kendall, 2006). Атрактивност неке дестинације је условљена перцепцијом локалног становништва (Getz, 1994). Позитивни утицају манифестација, односно догађаја и фестивала на локалну заједницу је побољшање позитивне слике и имица дестинације, подстицај за развој и боље одржавање постојеће инфраструктуре, повећање поноса локалног становништва, економски ефекти, давање прилике за запошљавање и волонтеризам, идентификација и промоција локалне заједнице од регионалног до међународног нивоа, усмеравање младих и смањена стопа криминала и девијантних активности у друштву, повећан степен комуникације и дружења (Janeczko 2002, Evans 2003).

Преглед манифестација

Манифестације војвођанских Хрвата, у односу на садржај, могу се поделити на традиционалне, књижевне, ликовне, музичке, верско-културне и остале манифестације. У наредном тексту дат је преглед манифестација, место и време њиховог одржавања, као и организатори.

Традиционалне манифестације

Традиционалне манифестације Хрвата у Војводини су: „Сријемци Сријему“, „Шокци и баштина“, „Туте“, „Машкаре“, „Велико прело“, „Састали се аласи и бећари“, „Прело сићања“, „Шокачко вече“ „Семинар буњевачког стваралаштва“.

„Сријемци Сријему“ заједничка манифестација сремских друштава одржава се у Сремској Митровици од 2013. године. Манифестација презентује хрватску културу и има улогу да повеже Хрвате из Срема са осталим Хрватима

у Војводини. Манифестација се одржава једном годишње, али сваке године у другом месту у Срему. Покровитељ манифестације је Хрватско национално веће из Суботице, а медијски покровитељи су РТВ и НИУ „Хрватска реч”. Хрватско национално веће је ову манифестацију прогласило од посебног значаја за хрватску заједницу у Републици Србији.

„Шокци и баштина” је заједничка манифестација шокачких друштава у Бачкој, која презентује културно стваралаштво Шокаца, а настала је из манифестације „Траг Шокаца од Градоврха”, која је први пут одржана 2008. године поводом 320. година доласка фрањеваца и тузланско-градовршких Хрвата католика у Бач. У овој манифестацији су учествовале сва шокачке друштва културе из бачког Подунавља. Манифестација се одржава сваке године у другом месту и са другом темом традицијске баштине. У програм учествују хрватска културна друштва из Бача, Плавне, Вајске, Сонте, Сомбора, Брега, Моноштра, као и гости из других делова Војводине. Манифестацију је Хрватско национално веће прогласило манифестацијом од посебног значаја за хрватску заједницу у Републици Србији.

„Туте” у организацији Хрватског културно-уметничког образовног друштва „Матош”, у Плавни, организују се од 2008. године, пред почетак покладних обичаја „Тута”, која траје три дана. Манифестација почиње у покладну недељу, светом мисом у жупној цркви св. Јакова. На Светој миси назочне су лепе туте обучене у народну ношњу, које се након мисе прошетају селом. Следећег дана у поподневним сатима костимирана дечија поворка машкара, такозване мале туте, такође се прошетају улицама Плавне. За децу се тога дана у вечерњим сатима организира маскенбал и дружење. Дан пред Пепелницу, у уторак уз песму и свирку из средишта села креће група гадних тута, која обилази улице места. Увече се у Ватрогасном дому приређује вечера, дружење и забава уз бачке тамбураше. Забава траје до 24 сата, када се покапањем бе(ша), завршава покладно време.

„Машкаре” у Руми је манифестација заснована на једном од најстаријих обичаја нематеријалне културе Хрвата у Руми. Одржава се у суботу пре почетка коризме у месецу фебруару. Учесници се такмиче у лепоти, оригиналности и уверљивости маске. Место одржавања су просторије културно-просветног друштва Матија Губец, који је и организатор манифестације. Овај обичај је дубоко укореван у хрватској националној заједници у Срему, па има велики број посетилаца из многих насеља Срема.

„Велико прело” је манифестација бачких буњевачких Хрвата, настала из традиционалног хрватског народног обичаја, прела, а које се одржавало у породичним домовима на салашима, у време када није било великих пољских радова. Велико прело се одржавало на Марин дан (Маријин дан, Свијећница, 2. фебруар). Прво је организована Пучка касина 2. фебруара 1879. године, што је уједно била и прва велика јавна манифестација буњевачких Хрвата. За прво Велико прело Никола Кујунџић је написао песму „Коло игра тамбурица свира”, а музику је написао Стипан Мукић. Ова песма и данас се пева на почетку „Великога прела”. Након што је организована градска, нецрквена Дужијанца

1968. године, 1969-те у Народном казалишту је обновљено одржавање Маринског прела, које је добило обележје музичке приредбе, на којој су гостовала позната музичка имена. Велику заслугу за успјешну обнову традиционалне прославе Великог прела 1970./1971. има Нацо Зелић. Организатор поводом „Великога прела” расписује такмичење за *најлипчу прељску писму, а побједник буде награђен на Великом прелу и пјесма прочитана пред публиком. Јавно се награђују прве три најбоље песме*. Публика бира и *најлипчу прељу* „Великог прела”, након што се девојке представиле у народној ношњи. *Најлипча прела* и две пратиље добијају награду. Организатор припрема свечану вечеру и том-болоу, а током вечере госте забављају тамбураши.

„Састали се аласи и бећари” је манифестација, коју је први пут организовало 2015. године културно-уметничко друштво Хрвата Бодрога са циљем очувања и популаризације традиционалног начина кувања риблиг паприкаша, као и очувања и популаризације карактеристичног начина певања Шокаца у Моноштру. Манифестација је посвећена једном од најстаријих занимања ових простора аласима, рибама и бећарцу. У оквру манифестације организује се такмичење у кувању риблиг паприкаша на старински начин, а што значи да риба потиче из Дунава или неког другог природног станишта, а не из рибњака. Саставни део манифестације је певање бећарца. Учесници манифестације су чланови шокачких друштава из Републике Хрватске, Мађарске и Србије, као и друштвене организације из Моноштра (ловачка и пецарошља).

„Прело сићања” је први пут организовано 2001. године у Суботици, а њени оганзатори су Центар „Буњевачко коло” и „Католичко друштво за културу, повјест и духовност Иван Антуновић”. Учесници на манифестацији су обучени у свечану зимску буњевачки ношњу. Сви учесниц учествују на вечерној светој Миси, а затим одлазе на место прељске забаве у Хрватску, културни центар „Буњевачко коло”. Дружење се наставља уз разговор, тамбураше и игру, а често и картање, како је то некад било на породичним прелим.

„Шокачко вече” у Сонти одржава се сваке јесени од 2001.године. То је манифестација фолклорних традиција, тамбуре и старинске икавице, коју организује Културно просветна заједница Хрвата. У оквиру манифестације се одржава народна поезија, песме, плес, изложба ликовних и етно радова. На манифестацији наступају друштва из Сонте и гости из Хрватске.

„Семинар буњевачког стваралаштва” одржава се током септембра у Таванкуту, организује га културно-просветно друштво Хрвата Матија Губец. Посвећен је традицији и културној баштини Хрвата Буњевица из околине Суботице, састоји се више едукативних сегмената, а три су основне групације: традиционални плес, музика (тамбура, гајде, фрула) и уметничка техника сламарства. На плесном делу се презентују изворни начини и технике извођења буњевачких плесова, врсте буњевачких народних ношњи, традиционалне песме Хрвата Буњеваца из Таванкута и околних места, дечије игре, народни обичаји (нпр. буњевачке краљице, Дужијанца, прело, свадба и сл.).

Књижевне манифестације

Књижевне манифестације Хрвата у Војводини су: „Икавица”, „Препреково пролеће”, „Дани А.Г. Матоша и др. Јосипа Андрића”, „Књижевно прело”, „Дани Балинта Вујкова”, „Покрајинска смотра рецитатора” и „Лири наива”.

Икавица-говор далматинских, личких, херцеговачких, шокачких и буњевачких Хрвата је манифестација, коју организује хрватско културно друштво „Владимир Назор” из Станишића, посвећена је очувању икавице, као матерног језика. Манифестација се организује од 2010. године, а окупља друштва и појединце из Подунавља, Сомбора и Суботице, Бездана и Посушља, Станишића, Суботице и Мућа. Учесници својим наступом у види рецитирања, глуме и певања, доказују да се икавица и даље негује и живи. Манифестација се организује у сарадњи са Заводом за културу војвођанских Хрвата, а траје један дан и састоји се од два дела. Први део манифестације представља стручно предавање о икавици-дијалекту којим говоре само Хрвати, а други део је песничко-певачко вече, у оквиру које рецитатори и песници говоре стихове на икавици, а певачка друштва гостују из Србије и Хрватске, изводе песме на икавици. Манифестација се одржава у дворани МКУД „Аду Ендре” у Станишићу.

„Препреково пролеће” је песничка манифестација Хрвата, коју организује културно-уметничко и просветно друштво Новог Сада. Манифестација се организује сваког априла, у част свестраног уметничког ствараоца (књижевника и музичара) Станислава Препрека, чије име носи. Манифестација се приређује од 2009. године, а сваке године поводом манифестације излази зборник песама, у којем су објављене песме чланова друштва и песника из Србије и Хрватске. У оквиру програма „Препрекова пролећа” приређује се и изложба слика чланова друштва и песничко вече са представљањем збирке песама уз богат културно-уметнички програм.

„Дани А.Г. Матоша и др. Јосипа Андрића” је манифестација, коју организује хрватско културно-уметничко просветно друштво „Матош” из Плавне у част двојице хрватских великана. У току два дана се организује богат културни програм са стручним предавањем о животу и раду Матоша и Андрића, са циљем да се књижевне теме прошире, као и ликовна колонија, света миса, радионице и слични програми за децу. Манифестација се одржава сваке године од 2009. године.

Књижевно прело је манифестација са програмом, који је намењен деци, а организује је организација Хрватске читаонице у покладно време у Суботици, са циљем представљања књижевне продукције из претходне године на забаван начин. Програм је намијењен и деци и одраслима. Књижевно се прело одвија у знаку слогана: *На прелу се једе и пије, ал' право без душевне хране није!* Уз велик број учесника, од рецитатора, говорника, глумаца до музичара, на својеврсној књижевној вечери окупи се бројна публика. Разноврсни програм завршава представом у извођењу глумаца „Мале сцене” Хрватске читаонице или гостујућег драмског друштва. Прво књижевно прело одржано је 2008. године и од тада се редовито одржава у великој дворани Хрватског културног центра „Буњевачко коло”.

„Дани Балинта Вујкова” је годишња културна манифестација, која се организује у Суботици од 2002. године, а поднаслов манифестације је „Дани хрватске књиге и ријечи”. То је приредба са више догађаја, а њен је циљ подсећање на најистакнутијег сакупљача народних приповедака међу Хрватима Балинта Вујкова, афирмација и валоризација његове заоставштине, популаризација међу савременим читаоцима, као ретроспективно приказивање и тематизирање савременог књижевног стваралаштва Хрвата у Војводини. Дане Балинта Вујкова организује Хрватска читаоница. Повод за њихово покретање било је 90. година рођења и 15. година смрти Балинта Вујкова. Програм се састоји од стручно-научног скупа и више културних догађаја, међу којима су мултимедијално вече, програм намењен деци и књижевно вече. У научном скупу учествују књижевници, језикословци, етнографи, педагози, историчари уметности и други стручњаци из Војводине (Србије), Хрватске, Мађарске и Аустрије. Ради остваривања темељног циља *Дана* покренуто је издавање звучне едиције, са посебним нагласком на сликовнице, као и друга медијска остварења (документарни филм, анимирани филм, позоришне представе и сл.). Хрватска читаоница је издала и зборнике радова са стручних скупова одржаних током досадашњих Дана Балинта Вујкова. Тако је објављено четири зборника радова и то за период 2002.-2005., 2006.-2010., 2011.-2012. и 2013.-2014. У склопу „Дан”, Хрватска читаоница додјељује своју награду за животно дело, а од установљавања награда Завода за културу војвођанских Хрвата и награде Завода се додељују на овој манифестацији.

„Покрајинска смотра рецитатора” на хрватском језику је годишња културна манифестација за децу и младе. Одржава се сваке године у Градској библиотеци у Суботици. Организатор је Хрватска читаоница, а окупља стотињак најбољих рецитатора у Војводини. Учествоју деца и млади из нижих разреди основне школе, виших разреда и средњошколци, као и млади до 27 година старости из Срема, Подунавља, Сомбора са околином и Суботице са околином. Сваки рецитатор добија на поклон књигу на хрватском језику, а десетак најбољих похвалнице и једнодневни наградни излет у Хрватску, најчешће у Осиек или неки други ближи град.

„Лира наива” је годишњи сусрет народних песника. Одржава се од 2003., сваке године у другом војвођанском месту крајем јуна (Суботица, Сомбор, Голубинци, Вајска, Бачки Моноштор, Сонта, Плавна, Земун...). Организирају га Хрватска читаоница и Католички институт за културу, повијест и духовност Иван Антуновић из Суботице. Окупља песнике, који пишу на свом матерњем, хрватском језику, а негују буњевачки или шокачки говор. Сваке године повећава се број учесника, па их буде и педесетак, а учествују песници аматери и већ афирмирани песници из Срема, Подунавља, Суботице и Сомбора са околином. Дан „Лире наиве” састоји се од дружења и међусобног упознавања, гостовања једног хрватског писца, а завршава великом књижевном вечери на којој песници читају своје радове и потом дарују публику књигом. За сваки сусрет објављена је књига изабраних стихова пријављених учесника под истим именом називом „Лира наива”. До 2016. објављено је 13 књига.

Ликовне манифестације

Ликовне манифестације Хрвата у Војводини су уметничке колоније: „Стипан Шабић”, „Панон”, „Цолорит”, „Сонта”, „Провала” и „Сламарке ди-војке”.

Уметничку колонију „Стипан Шабић” организује Хрватско ликовно друштво из Суботице од 2011. године. Колонија се организује у Суботици и на Палићу. Учесници су искључиво академски уметници из Чешке, Словачке, Мађарске, Румуније, Словеније, Македоније, Хрватске и Србије. Међу њима су и млади уметници, који се представљају након завршене академије. По завршетку колоније приређује се изложба дела насталих на колонији. Након тога се слике урамљују, израђује се каталог и те се слике представљају на изложбама у Суботици, Сомбору и Сремској Митровици. Циљ колоније је сачувати успомену на Стипана Шабића, познатог ликовног педагога и сликара, почасног грађанина Суботице, који је своје знање несебично преносио на младе таленте. Други је циљ колоније је да се кроз ликовну уметност представе мотиви града Суботице и Палића, са освртом на сецесију, као и чување и неговање те потстицање традиције кроз уметнички израз *риса* (жетве), једног од најстаријих обичаја Суботице и околине.

Уметничку колонију „Панон” организира Хрватско ликовно друштво из Суботице од 2012. године, у амбијенту града Суботице. У раду колоније учествује двадесетак уметника из Хрватске, Мађарске и Србије (Војводине). Када се заврши колонија, у просторијама друштва одржава се прво представљање дела насталих на колонији. Након оцене уметничких дела, слике се урамљују и сигнирају, а затим представљају на изложбама.

Ликовну колонију „Иван Гундић Ћисо” организује Хрватско културно друштво „Владимир Назор” из Станишића од 2009. године. У колонији учествује петнаестак аматерских и академских сликара из Србије и Хрватске. Рад се одвија у просторијама дома „Аду Ендре”, католичке цркве у Станишићу, као и на другим локацијама у селу. Радови настали на колонији остају у власништву друштва. По завршетку рада колоније, организује се изложба радова. Циљ колоније ће омогућити уметницима из Хрватске (Сињ, Триљ, Метковић, Шибеник, одакле су 1945. године досељени Хрвати из Далмације у Станишић и Риђицу) и Србије стварање, упознавање, повезивање са старим крајем, међусобно дружење и приближавање ликовне уметности мештанима Станишића. Колонија се организује у знак сећања на Ивана Гундића Ћису, академског сликара и омиљеног наставника ликовног одгоја у Риђици и Станишићу, који се пред крај живота потписивао као Даламата, те стварати и неговати пријатељства, придоносећи мултикултуралности и интеркултуралности.

Ликовну колонију „Цолорит” организује Хрватско културно-умјетничко друштво из Сомбора од 2003. године. Колонија траје један дан „Владимир Назор”. Сусрет сликара завршава се изложбом дела насталих током дана, а учесници колоније добију захвалнице за учешће.

Међународну ликовну колонију „Сонта” организује ликовна секција Културно - просветне заједнице Хрвата „Шокадија” из Сонте, а окупља слика-

ре из Хрватске, Аустрије, Мађарске и Србије. Колонија се организује од 2007. године у прелепом амбијенту уз Дунав и траје један дан.

Ликовну колонију „Провала” организује Хрватско културно-уметничко-просветно друштво „Дукат” Вајска-Бођани од 2007. године, на језеру Провала, по којем је и добила назив. Овом колонијом удружење жели привући већи број сликара и образовати своје чланове, у техникама сликања и цртања.

„Прва колонија наиве у техници сламе” је ликовна манифестација у Таванкуту. Настала је на трагу вишедеценијске праксе постојања стварања слика, круна и других предмета од сламе међу буњевачким Хрватима у околини Суботице. Како углавном жене раде са сламом, као средством властитог ликовног израза, популарно су назване „сламарке дивојке”. Основана је 1986., а одржава се једном годишње, у другој половини месеца јул. Организатор је месно Хрватско културно-просветно друштво „Матија Губец” и галерија „Прве колоније наиве у техници сламе” из Таванкута. До 2015. је одржано 30 сазиња. Обично има око 30 учесника, чији се рад одвија у Основној школи „Матија Губец” у Таванкуту. Траје обично седам дана, а завршава се изложбом слика насталих на Колонији, у предворју Градске куће у Суботици приликом одржавања „Дужијанце”. Сваку колонију прати и каталог, у којем су фотографије урађених слика и имена учесника. Сlike настале на Колонији остају у власништву друштва.

Музичке манифестације

Музичке манифестације Хрвата у Војводини су: „Смотра хрватских тамбурашких састава”, концерт „Великог тамбурашког оркестра”, „Вечери и ноћи Илије Жарковића Жабара”, годишњи концерт ХКПД „Ђурђин” и „Фестивал буњевачке песме”.

Главна манифестација Хрватског културно-уметничког друштва Љутово је „Смотра хрватских тамбурашких састава”. Прва смотра организована је 2009. године. Циљ манифестације је упознавање и зближавање тамбурашких састава, који негују и чувају музику и обичаје хрватске националне мањине, као и ширења тамбуре као најзначајнијег војвођанског и хрватског народног инструмента. У програму учествују друштва и тамбурашки састави из Војводине, као и гости из Мађарске и Хрватске. Одржава се у месецу септембру, у дворани Дома културе у Миргешу (Љутову).

Хрватско културно просветно друштво „Матија Губец” Рума организује годишњи концерт „Великог тамбурашког оркестра” поводом дана друштва, што је уједно једна од најважнијих музичких манифестација овог друштва. На концерту учествују чланови „Великог тамбурашког оркестра, Школе тамбуре и вокални солисти Друштва. Велики тамбурашки оркестар” на концерту изводи репертоар, који се састоји од ауторских градских новокомпонованих песама војвођанских Хрвата, транскрипција дела класичне музике прилагођене тамбурашким оркестрима, као и класичне музике писане за тамбурашке оркестре. Овај годишњи концерт се одржава дуги низ година и постао је саставни део

културне понуде града Руме и има велики значај за хрватску заједницу у Руми, као и за развој аматерског културно-уметничког стваралаштва. Друштво је једно од најстаријих друштава у Војводини, основано 1903. године и ради у континуитету до данас.

Хрватско културно-просветно друштво „Томислав” из Голубинаца приређује у месецу септембар тродневну културну манифестацију „Вечери и ноћи Илије Жарковића Жабара” у знак сећања на овог прераног преминулог песника и музичара, једног од најсвестранијих савремених уметника на сремским просторима, који је оставио дубок, неизбрисив траг својим делима у поезији, рокен'ролу и тамбурашкој музици. Манифестација се организира од 2010. године. На манифестацији се окупљају песници и музичари, чланови његове породице и бројни пријатељи како би на песничкој вечери, потом на роцк концерту и на вечери тамбурашке музике евоцирали сећања на Илију Жарковића Жабара, незаобилазно име у поезије и музици у Срему.

Хрватско културно-просветно друштво „Ђурђин” организатор је манифестације „Годишњи концерт ХКПД Ђурђин” од 2006. године, у предбожићно вријеме, уочи благодана св. Николе. Место одржавања је жупна дворана цркве св. Јосипа Радника у Ђурђину. Годишњи концерт је традиционална манифестација на којој се представља рад чланова овог друштва, њене фолклорне, тамбурашке и литерарне секције.

„Фестивал буњевачке песме” је манифестација, која је настала на предлог суботичког лекара др. Марка Сентеа 2000. године, када је основан и Иницијативни одбор Фестивала у саставу проф. Војислав Темуновић, Антуш Габрић и Мирослав Кујунџић. Следеће године исти је преобраћен у Организацијски одбор, а те године је одржан и И. Фестивал буњевачки писама. До 2009. године фестивал се организује под окриљем ХКЦ „Буњевачко коло”, а од 2010. организира га Хрватска гласбена удруга Фестивал буњевачких писама. Главни је циљ Фестивала стварање нових композиција, које су везане за живот, културу и обичаје бачких Хрвата, Буњеваца, као и афирмација хрватских уметника у Бачкој. До 2016. је одржано петнаест Фестивала, место одржавања у почетку је Хрватски културни центар „Буњевачко коло” у Суботици, касније Спортска дворана Средње техничке школе „Иван Сарић”. На сваком је учествовало око 15 учесника из Суботице, места из околице и Сомбора, као и из Републике Хрватске. Они се најприје пријављују на јавно расписано такмичење, у којем су детаљно описани услови учешћа (нпр. текст и музика треба да презентују живот и обичаје бачких Буњеваца, текст песме мора бити писан икавицом или ијекавицом, дужина песме је 3-5 минута, радови пре тога не могу бити извођени, један аутор може доставити највише 3 композиције, радови се шаљу под шифром...), а одабир музике за извођење на Фестивалу обавља стручно веће. Музику, која је ушла у програм такође оцјењује стручни жири, а додјељује се I, II и III награда, затим награда за најбољег интерпретатора, за најбољи текст, за најбољи аранжман, за најбољег дебитанта, као и награда публике. Све изведене композиције током фестивалског програма се снимају, а након тога се издају на носачу звука (ЦД), до сада је објављено петнаест носача звука. Један број песама, које су изведене на Фестивалу постигао је завидну популар-

ност у протеклих неколико година. Фестивал буњевачких песама је уврштен у календар Културних манифестација у Војводини.

Верско-културне манифестације

Верско-културне манифестације Хрвата у Војводини су: „Под заштиту Твоју”, „Пресвето Срце Исусово”, „Завитни дан ” и „Разговор”.

Манифестацију „Под заштиту Твоју” организује Хрватско културно-уметничко просвјетно друштво „Матош” из Плавне од 2008. године на благодан Велике Госпе. Циљ манифестације је оживљавања обичаја везаних за црквени живот, као што је то учињено са обичајем „Госпоноша”. У оквиру програма приређује се изложба старих (набожних) предмета, радионице, предавања и вечерњи музичко-литерарни-фолклорни програм.

Црквени догађај Пресвето Срце Исусово, сваке године почиње светом мисом у жупној цркви у Шиду и културно-уметнички програм, у организацији Хрватског културног друштва „Шид”. Прослава је посвећена годишњици оснивања друштва, а у програму се, осим домаћина, фолклорним и музичким извођењима представе и гости из Хрватске и пријатељских друштава из Србије. Гости су друштва из Шида: СКУС „Једнота”, словачко друштво, КУД „Свети Сава”, КПД „Ђура Киш” или друштва из пограничног дела Хрватске: Товарника, Илаче, Бапске, Нијемаца. Циљ манифестације је зближавање младих из овог дела Сријема и очување традиције, културе и мултикултурности ових простора.

„Завитни дан” је верско-културна манифестација, која се прославља 13. септембра у Бачком Моноштур. Основана је 1944. за жупниковања Матише Звекановића. На тај дан се не ради, а верници се тачно у подне окупљају у жупној цркви на мисном слављу. Сеоску прославу организује Културно-уметничко друштво Хрвата „Бодрог”.

„Разговор” је верско-културна манифестација. Започела ју је одржавати Хрватска просветна заједница на челу са бискупом Лајчом Будановићем 1934. године и до Другога светског рата је била организована седам пута. Састојала се од јавног предавања на одређену значајну тему за живот бачких Хрвата, које је одржала стручна особа и дискусије која је следила. „Разговор” замишљен као „тренутак истине” хрватске заједнице у Бачкој. Поновно се почела одржавати од 1990. године у Суботици, када га је обновило Католичко друштво за културу, повијест и духовност Иван Антуновић и од тада се редовито одржава.

Остале манифестације

Хрвати у Војводини одржавају и следеће манифестације: „Влаком без возног реда”, „Спомендан рођења хрватског бана Јосипа Јелачића”, Дана државности Републике Хрватске и „Хрцков маскембал”.

Крајем 1945. године власт је организирано из села Далматинске Загоре, приморја, Горског Котара, Лике и Херцеговине упутила „влаком без возног реда” неколико хиљада Хрвата, углавном породице бораца антифашистичког покрета, у Војводину. Да би сачували национални идентитет и сећање на стари крај, подсетили колонисте на „влак без возног реда”, упознали младе нараштаје, како и зашто је вршена колонизација, ХКД „Владимир Назор” из Станишића обележава годишњицу досељавања организовањем округлог стола и сусретом представника Сплитско-далматинске жупаније, представника хрватске мањинске заједнице у Србији са колонистима и њиховим потомцима у Станишићу.

„Спомендан рођења хрватског бана Јосипа Јелачића” славио се у Петроварадину много година пре оснивања друштва, које носи његово име. Од када је обележавање његовог рођендана проглашено једним од празника хрватске националне заједнице у Републици Србији, Хрватско културно-просветно друштво „Јелачић” сваке га године свечано обележава у суорганизацији са Хрватским националним већем РС. Прослава се одржава увијек на дан Јелачићева рођења, 16. октобра, у оквиру програма који обухваћа духовни и световни део. У петроварадинској цркви св. Јурја, месту банова крштења, буде служена св. Миса за покој његове душе, а затим у једној од новосадских дворана буде уприличена свечана академија њему у част. Програм академије је конципиран тако, да поред културног, уметничког и историјског садржај буде и едукативан. У склопу прославе често буде организована изложба дела ликовне или примијењене уметности, везаних за лик и дела бана Јелачића. Циљ манифестације сагледаван из угла петроварадинског друштва „Јелачић” јесте да се успомена на бана Јелачића, као Петроварадинца отргне забораву, те да се његова неискривљена, метафорична слика ускљађених односа Срба и Хрвата у борби против хегемоније великих народа и данас сачува, као пример државничког, политичког и културног водства свога народа. На локалном плану, постоје жеље и напори да се банова величина учини још већом и значајнијом од оне која јој се данас придаје.

Друштво хрватске младежи Земун и Заједница Хрвата Земун Књижница и читаоница „Илија Округић” приређују Прославу Дана државности Републике Хрватске у Земуну од 2010. године. У оквиру прославе служи се света миса за Домовину у цркви Узнесења Блажене Дјевице Марије у Земуну, а након мисе приређује се свечани културни програм (концерт, рецитације и сл.).

„Хрцков маскенбал” је дечија манифестација, која се одржава у Суботици од 2004.године, у којима се похађа настава на хрватском језику (Суботица, Ђурђин, Мала Босна, Таванкут) или се слуша предмет *Хрватски језик са елементима националне културе* (Сомбор, Бачки Моноштор, Сонта), као и из хрватских културних друштава из целе Војводине. Додјељују се и награде за најбоље маске.

Закључак:

За успешност манифестација од великог је значаја подршка локалне заједнице, а оне доприносе везивању унутар заједнице, као и везивање међусобно међу заједницама и важне су прилике за друштво, породицу, појединца, да изразе своје идентитете, начин живота, друштвене односе и осећаје припадања. Позитивни утицају манифестација, односно догађаја и фестивала на локалну заједницу је побољшање позитивне слике и имица насеља, подстицај за развој и боље одржавање постојеће инфраструктуре, повећање поноса локалног становништва, економски ефекти, давање прилике за запошљавање и волонтеризам, идентификација и промоција локалне заједнице од регионалног до међународног нивоа, усмеравање младих, повећан степен комуникације и дружења.

Хрвати у Војводини организују манифестације ради прославе националних празника, значајних догађаја и јединствених културних остварења. Постоје различити начини категоризације и груписања, а манифестације војвођанских Хрвата могу се поделити на традиционалне, књижевне, ликовне, музичке, верско-културне и остале манифестације. Веома су честе локалне манифестације, које креира локална заједница. Такве манифестације се организују у готово сваком месту, где живи хрватска мањинска заједница. Оне имају бројне позитивне ефекте, попут буђења осећаја поноса у заједници и јачања осећаја припадности. Оне такође могу помоћи да људи стекну нове идеје и искуства, потстакну их на уметничке активности и потенцирање толеранције и различитости. Хрватска мањинска заједница организује и велик број фестивал, јер они представљају јавне тематске прославе, који као специјални догађаји представљају континуиран и повезан програм активности. Манифестације војвођанским Хрватима доприноси изградњи њиховог поноса и ревитализацији традиције, као и побољшању њиховог имица и увођење нових и изазовних идеја. Хрвати у Војводини организујући 46 манифестација успешно чувају своју културу и преносе своју традицију са генерације на генерацију, а самим тим доприносе унапређењу културног потенцијала читаве Војводине.

Литература:

1. Allen J., O. Tolle W., Harris R., Mc Donnell I. (2008): Festival & special event management, John Wilay & Sons Australia Ltd, Milton, Australia, pp.12.15.
2. Baum, T. & Hagen, L. (1999): Responses to seaonality, The expiriences of peripheral destination, International journal of tourism researh, vol.1, pp.299-312.
3. Burns.J.P.A. Hatch J.H. Mules T.J. (1986): The Adelaide Grand Prix –The Impact of a soecial Event. The centre for South Australian Economic Studies, Adelaide, Australia.
4. Dogan G. Kendall K.W. (2006): Hosting Mega events: Modeling Locals Support. Annals of tourism research, vol.33, Issue 3, pp 603-623.
5. Evans N. Campbell D. Stonehouse G. (2003): Strategic management for travel and tourism. Butterworth Heinemann, Oxford, UK.

6. Prentice R. Andersen V. (2003): Festival as Creative Destination. *Annals of Tourism Research*, Vol.30 (1), pp 7-30.
7. Pivčević S. (2015): *Upravljanje manifestacijama-skripta*. Ekonomski fakultet, Split, st.6.
8. Getz D. (1994): Residents attitude towardstourisam: a longitudinal study in Spey Valley, Scotland, *Tourism Management*, 15 (4), pp 247-258.
9. Getz, D. (1997): *Event Management & Event Tourism*, Cognizant Communication Corporation, New York.
10. Getz, D., Wicks, J. (1993): Editorial. *Festival Management & Event Tourism*, 1(1), pp.1-3.
11. Getz, D. (2007): Event tourism: Definition, evolution and research, *Tourism management*, pp.1-16.
12. Janeczko B. Mules T.Ritchie B. (2002): Estimating the Economic impacts of Festivals and Events: A Research Guide. Research Report, CRC for Sustainable Tourism Pty Ltd, Australija.
13. Jovanović V. Delić U (2010):
14. Lade C. and Jackson J. (2004): Key success factors in regional festivals: Some Australian experiennces. *Event Management* 9, pp 1-11.
15. Ljubojević, Č., Andrejević, A. (2002): *Menadžment događaja*, Fakultet za uslužni biznis, Novi Sad.
16. Small K. (2007): Social dimensions of community festivals: an application of factor analysis in the development of the social impact perception (SIP) scale. Published in *Event Management*, vol. 11, Cognizant Communication Corporation, USA, pp 45-55.
17. Romelić J. (2006): Definicija i klasifikacija turističkih manifestacija kao osnova prilaza kreiranju manifestacionog turizma. Organizacija i razvitak turističke privrede BiH u regiji sjeveroistočne Bosne. Zbornik radova. Turistička zajednica Tuzlanskog kantona, Tuzla st. 16-19.
18. Richard B. (1997): Marketing turističkih atrakcija festivala i posebnih događaja. *Potcon*, Zagreb, st. 165-167.
19. Vujaklija M.(1980): *Leksikon stranih reči i izraza*. Prosveta, Beograd.

EVENTS IN THE FUNCTION OF PRESERVINGG THE NATIONAL IDENTITY OF CROATS IN VOJVODINA

Summary: The national community of Croats in Vojvodina held a large number of events, which significantly contributes to the preservation of intangible cultural heritage of Croats in Vojvodina. They are very successful because they have the support of the local community, a significant number of participants and visitors. Organizing events significantly contribute to the attractiveness of Croats in culture, and the attractiveness of settlements where Croat. They include obeležavaje national holidays, unique cultural performances and an original way to promote the Culture of Vojvodina Croats.

Key words: Croats, Vojvodina, events, intangible cultural heritage

МИЛЕНА К. СЕКУЛИЋ*

БОЈАН М. ЂЕРЧАН

Природно-математички факултет

Нови Сад

УДК 316.334.56:911.375.5(497.113)

Прегледни рад

Примљен: 02.05.2019

Одобрен: 17.05.2019

Страна: 429-440

ОД АНТИЧКЕ ПАНОНСКЕ ПРЕСТОНИЦЕ ДО МОДЕРНОГ ГРАДА - ТРАНСФОРМАЦИЈЕ УРБАНЕ МОРФОЛОГИЈЕ СРЕМСКЕ МИТРОВИЦЕ

Сажетак: Одличан географски положај омогућио је Сремској Митровици да се развија и расте више од 2000. година. Град се развијао из центра (језгра из Римског периода) ка периферији и вековима стицао данашњи изглед. Иако је по површини заузимао тек мали део данашњег града, Сирмијум је и тада имао урбани изглед и функцију. Половином 18. века, Митровица се од средњовековне варошице постепено претвара у град. Тај процес урбанизације, метаморфозе једне руралне средине, започет је педесетих година 18. века. Сремска Митровица данас, у поређењу са претходним фазама у постанку града, израсла је у модеран центар општине, са модерним стамбеним зонама, пословном зоном и сачуваним старим језгром. Град се територијално много проширио. Циљ рада је да се на што комплекснији и вернији начин прикаже морфолошки развој Сремске Митровице кроз време.

Кључне речи: морфологија насеља, Sirmium, Сремска Митровица

Увод

Сремска Митровица се сврстава у једно од најстаријих насеља на европском континенту. Сматра се да су је основали Скордисци, Келтско племе, и да по вођи њиховог племена Сирмусу, Sirmium и носи назив. Почетком 4. века, 313. године, цар Константин Велики издаје „Милански едикт” којим се хришћанство диже на ранг равноправне религије. Сирмијум је био значајан као рано хришћанско седиште. За време владавине Римљана у доба тетрарха, од 393. године Митровица је била једна од четири престонице Римског царства (Mirković, 2006). Град је имао око 100.000 становника, док данас има свега око 40.000 становника. Свој врхунац Сирмијум доживљава у 4 веку нове ере, када постаје значајно економско, културно и војно средиште. Крајем 4. века нове ере град су покорили Готи, затим Хуни. Године 582. град се предао Аварима, а

* milena.sekulic@dgt.uns.ac.rs

1180. године је припојен Угарској. У средњем веку на рушевинама Сирмијума *nice Civitas Sancti Demetrii*- град светог Димитрија.

Географско-историјске детерминанте постанка и развоја Сремске Митровице

Сремска Митровица се налази у северозападном делу Србије и југозападном делу Војводине. Простире се по јужном ободу Сремске лесне терасе и на алувијалној равни леве обале реке Саве, на просечној надморској висини од 82 m.

Веома добар геостратешки положај овог насеља огледа се у чињеници да се налази на укрштању важних путева. Од аутопута Загреб – Београд (Е-70) Митровица је удаљена свега 2 km, државна граница са Републиком Хрватском је удаљена око 40 km, а граница са Босном и Херцеговином на свега 30 km. Развијен је и железнички али и речни саобраћај, јер се у Митровици налази и речно пристаниште за пловна возила, на левој обали реке Саве. Сремска Митровица има један од најповољнијих географских положаја у региону Посавине (Ђурчић, 2002).

Античком Сирмијуму претходила су ранија насеља на истом месту, чији су хоризонти откривени поред савске обале на брежуљку Калварија (Милошевић, 1988). На Калварији су откривени трагови живота неолитског човека, припадника старчевачке културе, који датирају из периода између петог и четвртог миленијума пре нове ере (Прица и сар., 1969). Старчевачку културу сменила је млађа винчанска култура. У раном и средњем бронзаном добу Калварија је била насељена становницима Ватинске културе. Од краја 4. века пре нове ере Сирмијум се нашао у рукама келтског племена Скордиска. На Калварији је откривено и келтско насеље, последње у дугом низу од неолита до историјске епохе, али је доста оштећено каснијим укопавањима од стране Римљана (Милошевић, 1988).

Оснивачи сирмијумског цивитета били су панонски Амантини и Келти, па су Римљани, после 34. године старе ере, затекли већ извесну урбанистичку физиономију насеља. За време Римљана Сирмијум је био развијени, урбанистичко пројектовани градски центар. Био је опасан бедемима, а унутар њих су се налазили форум, храмови, управне зграде, житница, купатила, позоришта, амфитеатар, поплочане улице, водовод, канализација, палате, виле, царске терме, а око бедема су биле некрополе. Сирмијум је имао фабрику оружја и ковницу новца. Град је био један од центара гладијаторских игара. У околини града на фрушкогорским падинама налазили су се царски каменоломи.

Године 582. Сирмијум пада у аварске руке, што је крај касноантичког периода Сирмијума. За више од два наредна века историја Сирмијума и околине обавијена је непрозирним велом тајне. После потискивања Византије, Сирмијум је лагано умирао јер није било повољних услова за развој. Током 13.века израсло је ново насеље занатлија и трговаца, средњовековно насеље је

добило име од манастира посвећеног градском патрону светом Димитрију. Пре средине 14. века насеље је добило привилегије слободног града. У једном документу из 1347. године забележено је већ као *Civitas Sancti Demetrii* (Прица и сар., 1969).

Турци су кренули у борбу против Угарске 1526. године. У том походу освојили су сремске градове међу којима и Митровицу. Пожаревачким миром 1718. године Митровица је дошла у састав Хабзбуршке монархије, у којој ће остати пуна два века - све до 1918. године. Након што је Митровица ослобођена 1918. године постаје саставни део нове Југословенске државе, али уједно добија и префикс Сремска.

У априлу 1941. године у Митровици је успостављена усташка власт, а Митровица је постала саставни део НДХ. Првог новембра 1944. године, после петодневних борби, Прва и Четврта бригада 16. дивизије коначно су ослободиле Митровицу (Прица и сар., 1969).

Након Другог светског рата град је доживео нагли развој, изражен дроз даљи процес урбанизације, индустријализације и демографски раст. Улагања у привреду и инфраструктуру, посебно у градњу насипа поред Саве и мостова, као и изградња нових стамбених делова, довели су до стварања конурбације са Мачванском Митровицом и Лаћарком.

Морфолошки развој Сремске Митровице

Морфолошке карактеристике насеља представљају скупину разнородних појава од којих су неке на самим маргинама интересовања географских наука. Основни морфолошки елементи неког насеља су облик основе насеља, структура насеља и физиономија насеља (Ђурчић, 1992).

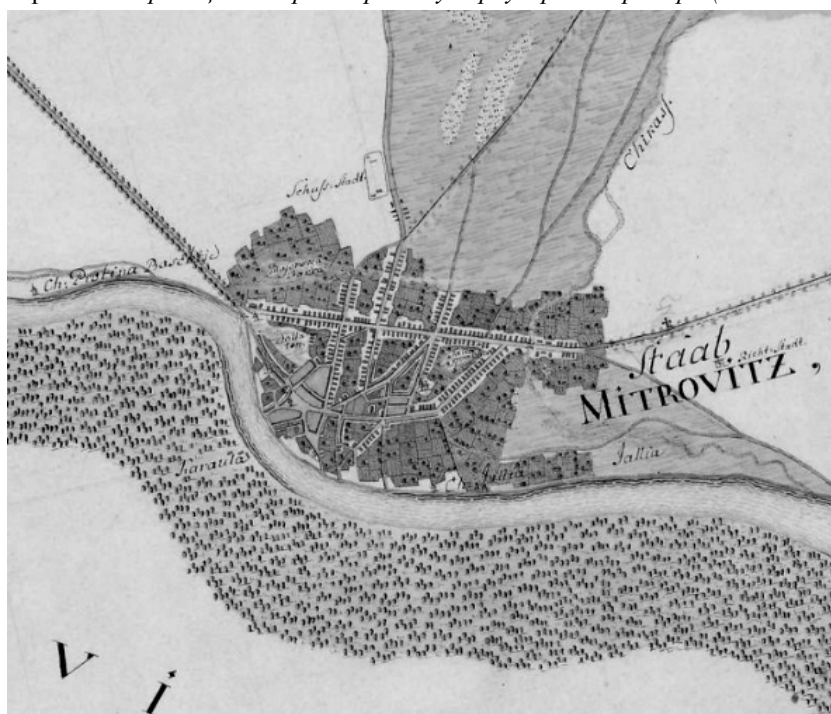
Облик основе насеља

За време владавине Римљана у 4. веку, условљен топографским елементима, Сирмијум се обликовао као издужен трапез са доста неправилном јужном основом (Милошевић, 1988).

Према плану из 1780. године основу града чиниле су данашње улице: Занатлијска, Светог Димитрија, Кузминска и Стари Шор, које су пратиле по-савски пут. Јужно од њих, ка Сави постојале су улице Житна и Светла, а почело је формирање улице Светозара Марковића. Ка северу постојале су: Казанцијска улица (данас Ђуре Јакшића), Шећерни сокак, улица Краља Петра I и улица Матије Иванића (данас су то две улице, Ратарска и Владимира Матијевића). На западу Стари Шор и Занатлијска улица још нису били спојени, а на истоку је почело формирање улице Паланка, чиме је варош прешла на другу страну потока Чикаш (Ђурчић, 2001).

На карти 1. првог Аустроугарског премера приказане су улице које су од 1783-1784. године чиниле основу насеља Митровица.

Карта 1. Митровица на карти Првог Аустроугарског премера (1783-1784)

Извор: <https://mapire.eu/en/>

Облик основе није статична особина насеља. Готово сва насеља током развитка губе једну, и стичу другу форму (Ђурчић, 1992). Такав случај је и са насељем Сремска Митровица. Основа града је у 4. и 5. веку имала облик неправилног трапеза, дакле насеље је било четвороугаоног облика. Затим долази период од више од 10 векова где не постоје поуздани подаци о облику основе насеља Сремска Митровица. Тек у 18. веку на основу Аустроугарских премера може се закључити каквог је облика била основа насеља Сремска Митровица. Од периода 18. века до данас Сремска Митровица има неправилан облик основе. На улице које су у том периоду чиниле основу насеља само су се надовезивале нове улице, као што се догађа и данас.

Структура насеља

Други морфолошки елеменат насеља је његово унутрашње уређење или структура. Она има много више компоненти од облика основе насеља. То су пре свега ширине и правци пружања улица, густина уличне мреже, тргови и неизграђене површине (Ђурчић, 1992).

Најранији Сирмијум, настао после доласка Римских легија, а до претварања насеља у колонију римских грађана за време династије Флавијеваца (69-96. година) науци је мало познат. Град је опасиван бројним бедемима и кулама. У централном делу је био подигнут форум. После стицања статуса колоније

стекли су се сви услови за широку јавну изградњу, са административним и верским објектима, занатским и трговачким подручјем и бројним приватним зградама (Милошевић, 1988).

Највише података сачувано је за најмлађи грађевински хоризонт, односно за Сирмијум од краја 3. до краја 4. века. То је период касног царства, а уједно и највећег просперитета и зрелости града. Град се проширио према југу и реци. У југоисточном делу развила се империјална палата, а уз њу је изграђен хиподром. Форум је остао на ранијем месту у центру града. Подигнута је нова житница на истом месту где се налазила и ранија, скромнијих димензија. Форум се налазио највероватније нешто северније од данашњег центра града. Будући да терен на том месту није погодан за истраживања, о форуму се зна веома мало. На форуму су биле велике јавне грађевине од којих су само неке делимично испитане. То су терме Лицинија и основа градске житнице (хореум). Само једна улица је раздвајала форум од зграде градске базилике. Према записима Амијана Марцелина, форум је заједно са градском већницом и царском палатом страдао у пожару, насталом ударом грома 375. године (Милошевић, 1988).

Званични део града обухватао је лепезаст појас од форума према реци, ту су биле смештене јавне грађевине и палате, а на обалном делу налазило се пристаниште, заштићено зиданим лукобраном. Град никад није могао да добије класичне форме, какве су имали градови који су се развили од строго планираних војних логора, са ортогоналном диспозицијом, правилно постављеним главним улицама, кардом и декуманусом, на чијем укрштању се налазио форум. Град је имао неправилну основу, због топографије терена, тако да већина улица није могла да се сече под правим углом. Улице су биле различите ширине, у зависности од карактера четврти, а главне магистрале су биле наглашене одвојеним пешачким пролазима од колника (путева за кола). Све улице су биле правилно поплочане гранитним плочама. Средином улица испод поплочања, пролазили су зидани ровови канализације, за сведени или покривени керамичким плочама. Главни улични канали, конструисани са падом према реци, били су повезани са стамбеним зградама мањим каналима (Милошевић, 1988).

Највећи комунални захват представљала је изградња водовода и довођење изворске воде са Врањаша код данашњег Манђелоса у Фрушкој гори. На прелазу из 2. у 3. век Римљани су подигли четрнаест километара дуг зид у који су уградили канал за циркулацију воде. Релативно мали пад од извора до коте улица у Сирмијуму захтевао је постављање аквадукта који је у град улазио као конструкција изнад кровова вишеспратних зграда и завршавао се на обали Саве у коју се уливао вишак воде. Аквадукт је постојао све до 1908. године, када је донета одлука да се стари зидови поруше и искористе за градњу пута према Фрушкој гори (Милошевић, 1988).

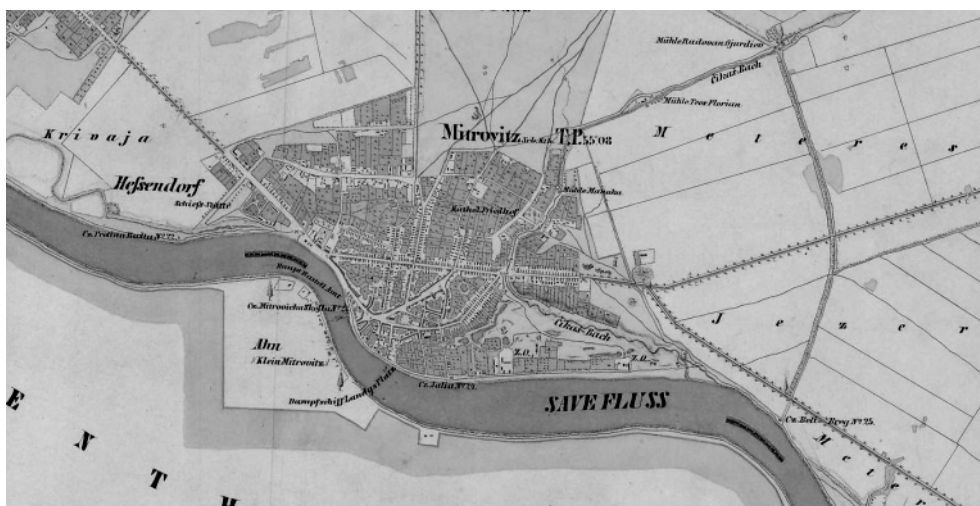
Морфолошки развој Сремске Митровице може се пратити тек од 18 века. Од тада је средишњи део града на месту савременог центра од којег су се главне улице радијално шириле у три правца. То су данашње улице Шећер сокак и Краља Петра I које су усмерене ка северу. Занатлијска ка западу и Светог Ди-

митрија на истоку. Две последње улице, као и Стари Шор, имају правац посавског пута и вероватно су имале и примарни саобраћајни значај. Међутим, положај центра у непосредној близини реке наводи да су прелаз преко Саве или пловидба њоме били значајни. На улице управљене ка северу вероватно су се настављали путеви локалног значаја. Митровица се није ширила уз Саву него правцем свих радијалних улица, томе је допринела и железничка пруга, која је град омеђала са северне стране. Везе северног (преко пруге) и јужног дела града постоје само на два места. Ширењем ка истоку и западу град се спустио и на инундациону равн Саве, што су му омогућили насипи који ограђују корито. На тим површинама су, поред индустријских објеката изграђени и велики комплекси стамбених зграда (Ђурчић, 2001).

Ширење Митровице се од 18. века одвијало споро. У првој половини 18. века град се простирао само до Старог Шора. Тек 1743. године, након досељавања становништва из Босне и Херцеговине, изграђено је 35 кућа на истоку, на почетку улице Паланка. Успостављањем граничарског пука на јужној периферији насеља, уз границу са инундационом равни Саве, изграђено је неколико јавних зграда од којих већина и данас постоји. Досељавањем занатлија и трговаца шири се чаршија. Око ње настају нове улице као што су: Занатлијска, Казанџијска и Светла. Трговци Грци и Цинцари граде куће и формирају трг Житну пијацу.

На западној периферији Митровице насељавају се 62 породице Немаца из Хесена који граде колониистичко насеље Хефсендорф (Hefsendorf). Оно је прво било издвојено од града и налазило се на подручју данашњих улица Алексе Шантића и Славонске. Све до пред крај 19. века оно је морфолошки било издвојено од града, али је касније спојено са њим. Од средине 19. века почињу радови на уређењу тока Саве, чиме је град све више постајао безбедан од поплава и то омогућава његово ширење по инундационој равни (Смуђ, 1962).

Карта 2. Митровица на карти Другог Аустроугарског премера (1865-1869)

Извор: <https://mapire.eu/en/>

На карти 2. Другог Аустроугарског премера приказано је насеље Хефсендорф (Hefsendorf) западно од Митровице.

На плану града из 1823. године, није приказано веће ширење града. Према северу су се продужиле улице Краља Петра I и Матије Иванића. Ширење Казанцијске улице спречавала је Мајурска бара. Формиран је Нови Шор, а Стари Шор и Занатлијска улица су спојени. На истоку је знатно продужена улица Паланка, а на југу започето формирање неколико улица које ће се касније продужити по инундационој равни Саве.

И поред константног ширења, од друге половине XIX века раст града је био доста скроман. Он се одвијао дуж раније формираних улица. Оне су се прошириле на западу и северу до железничке пруге. Северније од пруге почела је да се формира данашња Планинска, а по инундационој равни данашња Водна улица. Тада је структура насеља била изразито радијална, а између улица постојале су простране слободне површине. Многе периферне улице имале су врло мало кућа (данашње Жртва фашизма, Петра Прерадовића, Тараса Шевченка, Водна, Бранка Радичевића). Такво стање углавном се задржало између два рата. Ширење је било интензивније по инундационој равни Саве него у другим правцима. Тада се формирају улице Бранка Радичевића, Водна и Стевана Сремца (Ћурчић, 2001).

Карта3. Трећи Аустроугарски премер (1869-1887) Митровица (1:25000)

Извор: <https://mapire.eu/en/>

На карти 3. трећег Аустроугарског премера запажа се знатно продужена улица Паланка, као и ширење града према северу.

После Другог светског рата изграђено је насеље типских приземних и спратних зграда око Фрушкогорске улице, преко пута Казненог завода. Упоредо са развојем индустријализације Митровица се проширила. Попуњена је читава површина између три пруге које су је ограничавале (пруга Београд - Загреб и индустријске пруге ка Дрвном комбинату на западу и пруге ка индус-

тријској зони на истоку). Унутар тог простора, улицама и кућама попуњена су многа места која су раније покривале баште и забарене површине. Тек после 1970. године попуњени су: простор северно од Православног гробља, западно од улица Краља Петра I и Матије Иванића, северно од улице Паланка. Ту су изграђене типске и приземне куће са по четири стана и са много импровизованих помоћних просторија у двориштима. Оне одражавају доста низак стандард радника. Уз њих ту су типске приземне куће са једним или два стана, много солидније опремљене.

У погледу распореда улица, не може се дати једна општа карактеристика али се грубо могу поделити у две групе: јужну и северну. Њих раздваја попречна улица Стари Шор, која уједно одваја најужи део центра града од ширег подручја. Јужна група улица заузима мањи простор и на том подручју је формирано градско језгро из којег се неправилно разилазе улице образујући клинасте троугласте, четвороугласте и неправилне блокове (Смуђ, 1962). Ове улице су у ствари некадашње чаршијске и занатлијске улице, концентрисане око реке Саве и обухватају пешачку зону града (Милиновић, 2011).

Улице се пружају правцем север-југ и запад-исток. У сваременој групи улица у новијем градском делу, преовлађују дуге и широке улице са великим блоковима. Развита саобраћајна мрежа у граду условио је величину и ширину коловоза. Улице се секу под правим углом али има и многих који се секу под косим угловима или се лучно простиру. Овакав распоред улица говори о мрежи насеља, која је неправилна и са неравномерним распоредом. Чини се да је сваки део града, појединачни блокови, уређен за себе, са сопственом физиономијом (Милиновић, 2011).

У оквиру данашњег центра града Сремска Митровица улице се зракасто шире од центра ка периферији, што значи да сам градски центар има радијалну структуру. Остали делови града имају мешовиту структуру јер су настајали и развијали се у различито време, на шта су утицали како природни услови за градњу тако и друштвени услови.

Сремска Митровица има шест тргова. Тргови који се налазе у пешачкој зони, тзв. зони строгог центра, датирају још из периода турске владавине. Временом, ширењем града настали су и други тргови ван подручја строгог центра града (Милиновић, 2011). У центру града се налазе: Трг Ћире Милекића, Трг Светог Стефана, Житни трг, Трг Војвођанских бригада, Трг Николе Пашића и Соларски трг.

Физиономија насеља

Физиономија насеља је најхетерогенија морфолошка карактеристика насеља. Поред тога, то је и морфолошка особина која је за посматрача најучљивија. Чине је бројни разнородни елементи међу којима се у литератури највише помињу силуета насеља, висина, размештај и старост зграда, ширина и правци пружања улица, тргови и друге неизграђене површине, коришћен грађевински материјал, конструкција кровова, друга архитектонска решења,

маркантне зграде, ширина хоризонта у насељу, колорит зграда, зеленило и тако даље (Ћурчић, 1992).

Спољашња физиономија или силуета насеља је изглед места када се посматра са неке дистанце. У спољашњој физиономији Сремске Митровице издваја се торањ православне цркве Светог Димитрија, која се налази у центру града и чини највишу грађевину, посматрано са југа. Затим издвајају се стамбене зграде у насељу Деканске Баште, које се налазе западно од православне цркве. Источно од православне цркве својом висином, издвајају се торњеве католичке цркве и Русинске или Грко-католичке цркве. Источно од ове две цркве својом висином се издваја стамбена зграда у улици Променада.

Унутрашњу физиономију насеља чине ширине и правци пружања улица, тргови и друге неизграђене површине, висине и конструкције зграда, коришћен грађевински материјал, величине плацева, оgrade, зеленило и др. (Ћурчић, 1992).

Основну карактеристику Сирмијума у 1. веку чинила је дрвена архитектура са кућама од набоја и плетера, са заштитним бредима од дрвета и земље. На ужем градском подручју откривени су остаци каснолатенског насеља са полузеमुницама и јамама. Од краја 1. до последњих деценија 3. века користио се чврст грађевински материјал, опека и камен (Милошевић, 1988).

Евлија Челебија који је био у Митровици 1663. године, каже да је она седиште „паше Сремског санџака“. Град је имао 12 махала, 1.500 даскама покривених кућа које су тарабама од дасака оградјене. Куће су понајвише приземне. Мало их је које су зидане на спрат, а оне су тврдо зидане и ћерамитом покривене. Од школа постојало је пет медреса и десет мектеба, повезаних са џамијама и десет основних школа. Постојала су и три хамама, као и много кућних бања са пећима. Четири стотине дућана који нису грађени од тврдог материјала. Ту је било још три стотине панђурских дућана, који се налазе на југоисточној страни вароши, на обали реке Саве (Лемајић, 2008).

Половином 18. века, Митровица се од средњовековне варошице постепено претвара у град. Тај процес урбанизације, метаморфозе једне типично руралне средине, започет је педесетих година 18. века, односно поклапа се са оснивањем Петроварадинског, граничарског пука. Из архивских података Српске православне црквене општине сазнаје се да је 1733. године Митровица имала 181 дом, односно 1.063 становника.

Куће су биле трошне, већином од набоја, покривене трском или шиндром, типични сеоски објекти окружени великим парцелама. Турци су за своје потребе подизали чардаке и магацине, али од несолидног грађевинског материјала, углавном дрвета (Прица и сар., 1969).

Успостављањем слободне војне општине 1765. године, створени су услови за успон града. У том периоду и трговина је доживела велики процват у граду. Поред Саве изграђени су магацини за робу и места за истовар и утовар, а чаршија са дрвеним турским чардацима нагло се претварала у савремени трговачко-занатлијски центар. Трговци и занатлије који су долазили из Македоније, Србије и Босне су куповали парцеле око данашњег трга Светог Стефа-

на и Житног трга, и ту подизали своје радње са магазиама, оставама и стамбеним просторијама. На плану града из 1780. године може се уочити да су оба трга, а поготово Житни трг већ формиране урбане целине са објектима који се наслањају један на други, односно теку у непрекидном низу. Празних и неискоришћених парцела није било.

Између 1785. и 1787. године доселили су се у Митровицу 62 породице из Хесена које су градиле куће у стилу немачке ренесансе и барока или објекте са карактеристичним „нирнбершким“ забатима.

У периоду од 1750. до 1881. године изграђено је или адаптирано за потребе Војне границе 36 објеката са различитом наменом. Сачувано је само девет објеката који су углавном изменили свој првобитни изглед и то не само на фасадама већ и у основама. Војнограничарски објекти одликују се солидношћу, једноставношћу и строгом симетријом. Зидани су од трајног материјала, углавном цигле, малтерисани су и кречени у неутралним тоновима. Основе ових зграда су правоугаоне, ређе четвороугаоне, увек правилног облика. Симетрија влада и у унутрашњем простору, што се данас може само наслутити, јер су честе адаптације и преграђивање измениле првобитно стање (Прица и сар., 1969).

На прелазу из 19. у 20. век појавио се у Европи нови стил - сецесија. У том стилу изграђена су прочеља кућа на тргу Ћире Милекића. Под утицајем Италије пројектовали су аустријске архитекте и градитељи у 19. веку сликовите куће са богатим архитектонским украсима живих боја. На спратовима кућа налазиле су се просторије за живот, а у приземљу су биле трговачке и угоститељске радње. Куће су махом биле грађене од черпића. Прозори и врата су прављени од дрвета. После 1906. започето је асфалтирање градских улица и тргова, мада су већина улица и коловоза били прекривени туцаним каменом, ризлом или шљунком, али су земљани путеви преовладавали. Пре Првог светског рата град је имао уличну расвету (Лемајић, 2008).

Једна од реперних грађевина је зграда Српског дома, изграђена 1895. године. Изграђена је у класичном стилу, веома складних пропорција. У ову зграду су премештене просторије Читаонице, која је до Првог светског рата била најважнија српска културна установа у граду. Данас се у овој згради на тргу Ћире Милекића налази градска библиотека „Глигорије Возаровић“ и позориште „Добрица Милутиновић“.

Историјски архив „Срем“ налази се у згради која је саграђена у другој половини 18. века за смештај „Главне страже“ 9. Петроварадинског граничарског пука. Више од једног века зграда је служила искључиво за војне потребе. Проглашењем Митровице за слободан краљевски град 1881. године и успостављањем цивилне управе (магистрата), зграда је адаптирана уз доградњу једног спрата, за смештај градске поште. Историјски архив „Срем“ се уселио у овај објект 1965. године. После неколико адаптација зграда је добила данашњи изглед, који у основи много не одступа од архитектонске концепције времена у коме је зидана (Историјски архив „Срем“).

Прва апотека отворена је 1806. године. Болница је грађена три године и свечано је отворена 7. маја 1826. Године (Лемајић, 2008).

Модерне школске зграде су се почеле градити крајем педесетих година XX века. Непосредно после Другог светског рата основана је Прва потпуна средња стручна школа, техничка школа машинског и дрвног смера. Године 1957. изграђена је основна школа „Бошко Палковљевић Пинки“. Нове зграде су добиле школе: „Јован Јовановић Змај“ (1971), „Слободан Бајић Паја“ (1972) и Назорова школа, данас школа „Свети Сава“ (1973), а дограђена је и зграда школе „Јован Поповић“. Године 1959. у Сремској Митровици су основане Средња економска и Средња медицинска школа, а почетком шездесетих година 20. века, Средња технолошко-техничка (касније реорганизована као Прехрамбено-шумарска и хемијска), музичка школа „Петар Кранчевић“ и Учитељска школа, која је почетком седамдесетих реорганизована у Педагошку академију „Душан Вукасовић Диоген“, а средином деведесетих година 20. века у Вишу школу за образовање васпитача.

Једна од најкарактеристичнијих зграда је на углу улице Светог Саве и Улице Вука Караџића. У њој је најпре био стан потпуковника, касније је имала различите намене, да би после стручне рестаурације 1965. године у њој био смештен Музеј. Објекат је једноспратан, правоугаоне основе, строгих линија, једноставне фасаде без декорације. Унутрашњи распоред је измењен, али је објекат у целини остао аутентичан (Прица и сар., 1969).

У насељима Деканске баште, Матије Хуђи, Орао, Стари мост и Камењар, изграђене су стамбене зграде, вишеспратнице. У овим насељима данас готово да нема кућа. У Капедомском насељу су изграђене једноспратне зграде, у свакој згради се налази по четири стана. Изграђене су и куће за колективно становање. У насељима Мала Босна и Блок Б не постоји ни једна зграда. Насеље Стеван Сремац је изграђено од приземних и једноспратних кућа, али и зграда вишеспратница. Све куће и зграде су грађене од чврстог материјала, углавном од цигле, кровови су покривени црепом.

Закључак

Када река Сава не би текла кроз Срем, на овом месту град вероватно никада не би постојао. Захваљујући реци град и живот у њему постоји више од 2000. година. За сво то време град је мењао називе, али и господаре. Град се развијао из центра (језгра из Римског периода) ка периферији и вековима стицао данашњи изглед. Томе су допринели бројни народи који су га освајали, обнављали и живели у њему. Почевши од праисторије до данашњих дана. Најзначајнији владари Сремске Митровице били су: Стари Римљани, Словени, Турци и Немци. Сви они, али и бројни други народи и племена, допринели су стварању, развијању и опстанку овог града све до данашњих дана.

Литература:

1. Prica Radomir, Vasilčić Branko, Gavrilović Slavko, Đurđev Branislav, Lazić Dušan, Lesek Mirjana, Milanković Trivun, Milošević Petar, Popović Dragan, Prica Gordana, Ferjančić Božidar, Ćirković Sima (1969): Sremska Mitrovica, Muzej Srema, Sremska Mitrovica
2. Istorijski arhiv „Srem“, Sremska Mitrovica
3. Lemajić, Nenad (2008): Sremska Mitrovica grad vredniji od carske kćeri, Istorijski arhiv Srem, Sremska Mitrovica
4. Milošević, Petar (1988): Sirmijum: panorama panonske prestonice, Novinsko-istraživačka radna organizacija „Sremske novine“, Sremska Mitrovica
5. Milinović Jelena (2011): Urbani razvoj i promena funkcija radnih (industrijskih) zona u Sremskoj Mitrovici, Master rad, Univerzitet u Novom Sadu, Prirodno-matematički fakultet, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, Novi Sad
6. Smuđ Sofija (1962): Morfološke crte Sremske Mitrovice, Zbornik za prirodne nauke Matice Srpske, sv.23, Novi Sad
7. Ćurčić Slobodan (1992): Geografija Naselja, Univerzitet u Novom Sadu, Prirodno-matematički fakultet, Institut za geografiju, Novi Sad
8. Ćurčić Slobodan (2001): Naselja Srema, Matica Srpska, Prirodno matematički fakultet, Institut za geografiju, Novi Sad
9. Ćurčić Slobodan (2002): Opština Sremska Mitrovica, Prirodno-matematički fakultet, Institut za geografiju, turizam i hotelijerstvo, Novi Sad
10. Mirković Miroslava (2006): Sirmium istorija rimskog grada od I do kraja VI veka. Blago Sirmijuma-Filozofski fakultet, Beograd

Интернет извор:

1. <https://mapire.eu/en/>

FROM ANCIENT PANONIAN CAPITAL TO MODERN CITY - TRANSFORMATION OF URBAN MORPHOLOGY OF SREMSKA MITROVICA

Summary: Excellent geographical position enabled Sremska Mitrovica to develop and grow more than 2000 years. The city developed outwards, from the core to the periphery, attaining its design throughout centuries. Although the area occupied only a small part of today's city, even then Sirmium had an urban look. In the mid 18th century, from medieval town, Mitrovica gradually transformed into a city. The process of urbanization, the metamorphosis of a rural area, started in the fifties of the 18th century. Compared with the previous stages in the origin of the city, today Sremska Mitrovica has grown into a modern center of the municipality, with modern residential areas, business zones and preserved old core. The city is expanded territorially. The aim of this paper is to present the morphological development of Sremska Mitrovica over time in a more complex and faithful way.

Key words: morphology of the settlements, Sirmium, Sremska Mitrovica

ЗЛАТОМИР Р. ГАЈИЋ*

Филозофски факултет
Нови Сад

УДК 316.74:82

Оригиналан научни рад

Примљен: 17.03.2019

Одобрен: 19.04.2019

Страна: 441-455

ПЕСМЕ О ГРАДУ У РОК ПОЕЗИЈИ БРАНИМИРА ШТУЛИЋА**

Сажетак: Живот у градовима кроз векове инспирише песнике, од хеленске културе до савремених уметника рокенрола, као поетске хроничаре урбане културе на дубока промишљања, анализу и снажне уметничке опсервације. Друштвена критика доминантна у њиховим стиховима, указује на непогодности таквог животног окружења, углавном засноване на несавршености људске природе, самог бића и заједнице у целини. Бранимир Штулић је, као водећи рок песник на просторима бивше Југославије, богатим поетским опусом успешно описао осећања младе генерације у урбаном окружењу, оштро критикујући друштво склоно самоуништењу, посебно се бавећи судбином човека у преурбанизованим градским четвртима, које неминовно воде ка отуђењу, параноји и самоизолацији.

Кључне речи: град, друштво, култура, рокенрол, поезија, Бранимир Штулић

Увод

Мада је окружен благодетима материјалне цивилизације, човек 21. века је усамљенији него његови преци и, чини се, него припадник било која људске заједнице у историји. Поготово је тако у великим градским срединама, где убрзан темпо живота диктира свакодневицу у којој, осим пословно-егзистенцијалних притисака, појединац трпи и стрес од абнормалне количине буке, загађења и неограниченог прилива различитих информација визуелног садржаја. Све то га, по природи људске психе, нагони на потрагу за душевним миром, који је, у таквим околностима, могућ једино унутар сопствене љуштуре, у дубинама бића, где се емоције, идеје и снови множе и слажу процесом који нема краја. Тај процес у случајевима талентованих и надахнутих појединаца често рађа уметност, између осталог и музику, која сваком живом створу, доказали су психолози, буди лепша осећања и чини да свет на трен делује боље и сврсисходније (Гајић, 2014: 3).

* zlatomirgajic@ff.uns.ac.rs

** Рад је настао као део докторске дисертације Рок поезија Бранимира Штулића и њени медијски одјечи.

Став неслагања са животним околностима које му не иду на руку основни је покретач уметника на стваралаштво у оквиру покрета рокенрола, насталог половином 20. века као део популарне културе, на бази фолклорног наслеђа белих и црних досељеника у Сједињене Америчке Државе. Синкретичка повезаност музике са поезијом, као наставак вековне традиције певања уз свирање на жичаном инструменту, са коренима у старохеленској култури и развојним стадијумом у средњовековној *школи* путујућих певача, послужила је као захвална платформа за уметнички приступ проблемима генерације младих у периоду након Другог светског рата, ширећи се постепено читавом планетом путем медија и средстава масовне комуникације (Гајић, 2017).

Рок музика која се, упоредо са светом, свирала и слушала у Социјалистичкој Федеративној Републици Југославији, изнедрила је адекватан број уметника који су, са мање или више успеха, доследно неговали идеје овог правца популарне културе, претварајући их у креативне поетско-музичке творевине различитих профила и нивоа вредности. Уз неколико карактеристичних опуса, који су на различите начине, обједињени мерилима вредности рок стваралаштва, обележили деценије одрастања у социјалистичкој Југославији и касније, дело Бранимира Штулића одјекује посебним тоном врхунске уметности рокенрола и трајне, непролазне вредности. Поезија и музика овог аутора оставиле су неизбрисив траг на комплетну овдашњу рок сцену, првенствено снажним друштвеним ангажманом - критиком заједнице уређене по систему тзв. *социјализма са људским ликом*, коју је Штулић својим стиховима оценио као лицемерну, суштински покварену и склону самоуништењу. Његови песнички текстови бавили су се свакодневицом младог човека на преласку седамдесетих у осамдесете године 20. века у градској средини урбаног Загреба, али су њихова универзална формула и порука лако прихватљиве и из угла становника неког другог социјалног миљеа тадашње државе, па и далеко шире.

Теоријски оквир

Немогућност прилагођења друштвеним нормама, покушаји да се промени заједница и врста отпадништва заснована на уметничком раду, карактеристике су које водећи амерички теоретичар рок културе, Грејл Маркус, приписује музичарима, певачима и поетама од најстаријих дана до модерног доба. Тај друштвени слој једини је способан да превазиђе сентиментализовану слику заједнице, те да премости јаз између унутрашњег и спољашњег, забрањеног и заборављеног света (Marcus, 1977: 150). Стога су стихови рокенрола стилизовани извештаји са подручја животне лествице на којима се одиграва драма сазревања и преживљавања, а њихови протагонисти гоњени унутрашњим немирима на путеве истраживања моралности и квалитета друштвених норми. Рок поезија је углавном састављена од необичних искустава оваквог типа људи, махом поетизованих приказа рана и ожиљака услед многобројних незадовољстава затеченим стањем (Simić, 2012: 101).

Песничко писање, било да је део рок културе или уопштено, Маркус види као дубоко емотиван чин, суочен са разним унутрашњим и спољним ограничењима која песник мора да савлада пре него што испуни намеру и забележи слику света. Он пре свега мора да буде способан да сагледа свет изван свог видокруга, јер „онај ко види само себе - не види ништа” (Marcus, 1977: 58). Затим мора да буде и дубоко осећајно биће, јер ће тек бурним емотивним чином у свести, кроз лични доживљај појаве о којој говори, моћи да створи довољно квалитетну и вредну уметничку творевину кроз поезију и музику (Marcus, 1977: 67). Спољне референце, као што су непосредни поводи из реалног живота или песнички и музички извори са очигледним дејством на аутора рок поезије могу да каналишу значење песме ка политичком утицају који је репрезентативан за културу или контракултуру, али и узнемирујућ јер отвара нека кључна друштвена питања. Индикативно је да слике узнемирујућег дејства не морају да буду и стварно референтне, нити њихов језик и значења морају да буду у кохезији, да би емотиван ефекат на свест примаоца ипак био остварен (Baučer, 2008: 231).

Комбинација бунта и забаве, како гласи сажета дефиниција рокенрола, пред ауторе ставља специфичан захтев као једину гаранцију *пролазности* код аудиторијума, а у успешнијим случајевима чак и култно следбеништво: песнички отпевана, искрена, снажна и продорна реч која са лакоћом и недвосмислено преноси суштину генерацијске поруке, у пратњи дотеране, моћне и плесно потентне музичке матрице, сигуран је пут ка стицању угледа и статуса у рок покрету било где у свету, па и на овим просторима. Генеза субверзије кроз жанровски развој покрета доследно прати нит снажног друштвеног ангажмана поетизованом сликом света, хронолошки гледано - од почетних позива на отпор конзервативном друштву слободним испољавањем емоција, љубави и сексуалности током педесетих година, преко радикалне политизоване конфронтације новим ратним претњама (Хладни рат, Вијетнам...) те свим облицима дискриминације и сегрегације (раса, пол...) шездесетих, до финалног удара панк поетике седамдесетих година, упереног ка економским неправдама модерног света и тадашњој аутопародичној естетици рок покрета самог по себи.

Поетика панк покрета

Претеча песника панка био је Лу Рид (Lou Reed), предводник опскурног, али утицајног америчког састав Велвет андерграунд. Инспирацију је проналазио у реалном окружењу Њујорка, као једног од најдекадентнијих мегаполиса на планети: описао га је као град греха и перверзије, у којем се суштина битисања своди на потрагу за телесним задовољствима и пороцима. Рид је од своје поезије створио респектабилну форму урбаног реализма, са уметничким опсервацијама порока и друштвених девијација, певајући о наркоманији, алкохолизму, депресији, проституцији, мизогинији, хомосексуалности, трансвестији, садомазохизму и другим појавама, указујући на специфичну епистемологију људских губитака и животних пораза, у којој су константе само бес, бол, морални суноврат и сумња у животне вредности (Simić, 2012: 26).

Као родоначелник покрета, у време када је поп поезија изражавала архетипско бежање од стварности и љубавну утопију, појавио се британски бенд Секс пистолс (Sex Pistols), са новим, језгровитим дискурсом, пуним шока и провокације, алудирајући на реалност и непосредност уличног језика и свакодневног говора. Њихова поезија функционисала је на принципу манифеста, уз директне поруке базиране на одлучном одбацивању дотадашњих вредности уз понуђено решење како се поставити према животним тегобама. Њихов одговор увек је био конкретан - реци одлучно *не* и покажи да тако заиста и мислиш, што је и била најчешћа смерница њихових стихова, углавном уобличених у форму слогана (Savage, 2007: 220). На тај начин су успоставили дискурс којим ће се, опште гледано, служити панк поезија у даљем развоју, као простор за истицање експлицитне критике друштвеног и политичког система, са јасним и директним обележјима субверзивности као основним носиоцима идеје рокен-рола (Arnautović, 2012: 172).

Најдоследнији представник панк поетике, уједно и најзначајнија појава у смислу јасног истицања политичких ставова леве оријентације, социјалне проблематике и друштвене критике, била је британска група Клеш (The Clash). За разлику од поетске провокације, рушења конвенција и потирања јавног морала Секс пистолса, Клеш су своја уметничка настојања базирали на указивању на обесправљени положај јединке у друштвеном и политичком контексту, што је овај састав инаугурисало као гласноговорнике радикалних ставова, мисаоне предводнике и савест читавог покрета. Сирови бес панка је у стиховима лидера тог бенда, Џоа Страмера (Joe Strummer), посвећеним проблемима друштва у распону од незапослености, корупције, наркоманије и повећане стопе криминала међу малолетницима, преко расизма и тероризма, до империјализма на глобалном нивоу, добијао сасвим нов, естетизован и стилизован израз близак идејама социјалне правде, једнакости и слободе (Simić, 2012: 295).

Најупадљивија одлика текстова панк песама може да се дефинише као реализам заснован на емоцијама, јер на објективан начин износи конкретан, унутрашњи став према чињеницама, без употребе сувишне метафорике, или уз њен минимални уплив уколико је тим путем отворен приступ слушаоцу ка дубљем поимању реченог:

„Напустила је школу попут милиона других/ привремено ради у продавници и сања о мужу и љубавнику/ није јој јасно да је на покретној траци батеријских супруга”¹ (Prisa, 1991: 67).

Разумљив контекст поетског уобличавања стварности, као основно настојање уметника панка да допру до најдубљих слојева потенцијалних следбеника, био је условљен потребом да дискурс остане јасан, уобичајен и свакодневан, денотацијски и у најмањој могућој мери шифрован стилском симболиком (Prisa, 1991: 65). Тако су грубе и сирове вињете свакодневице бесмисленог битисања у циновским бетонским кавезима велеграда Запада замениле покушаје медитације и пасивног призивања бољег сутра, као одлике претходне генерације рок песника (Glavan, 1980: 18).

¹ ХТС, „Battery Brides” (енг. Супруге на батерије, прев. И. Прица).

Панк у Југославији

Појава панка, као музичког покрета са наглашеним субверзивно-критичким ставом према социјалним, економским и политичким непревдама и конзервативним елементима спутавања друштвеног напретка, у СФРЈ је одредила пут којим ће се у наступајућој деценији кретати рокенрол музика, уз сва идеолошка и стилска обележја, која су код овдашњих рок уметника нудила критички поглед на догматски социјализам и опште друштвено уређење (Ђођевић, 2009: 288). Панк је оживео суштинске идеје бунта против света уређеног по мери других, а не младих, којима се будућност чинила крајње недефинисана и неизвесна. Одјек првих успеха водећих панк првобораца из Велике Британије осетио се и међу овдашњим рокерима, са епицентрима у највећим урбаним центрима, Љубљани, Загребу и Београду, а нови звук и идеје освајали су медијски и културни простор, испољавајући чврсте везе и са другим облицима деловања младих на пољу алтернативне уметности и културе (Arnautović, 2012: 151).

Естетика Секс пистолса је на југословенску рок сцену утицала изузетно снажно, па је концепт анархије, који се развио као лајтмотив читаве идеологије, директно преузет из текстова њихове две најчувеније песме, „Анархија у Уједињеном Краљевству” и „Боже чувај краљицу”², као упечатљивим примерима експлицитних политичких ставова. У овдашњим условима, тај концепт је трансформисан и модификован, како би се лакше имплицирао кроз разна интересовања, од политичког активизма до идеја уметничког дејствовања са задирањем у табуе актуелног друштва (Prisa, 1991: 66). Политичко освешћивање наметало је обавезу преиспитивања ауторитета, отпор устаљеној фразеологији бирократског речника, те напор да се демистификује политички коректна визија *боље будућности*, која никако да дође, у складу са чувеним слоганом Секс пистолса - „нема будућности”³. На тај начин се развио и југословенски пандан емоционалном реализму, видљив кроз уметнички уобличене приказе свакодневице и окружења, уз указивање на друштвене проблеме са иронично-песимистичним ставом о њиховом разрешењу:

„Кажу ми сутра ћеш добити стан/ све што радим, радим за сутра/ зар сам ја човјек за сутра/ пробудите ме оног јутра/ кад дође то сутра./ Они се брину за мој мали живот/ они брину за моју будућност/ кажу ми да живим за боље сутра/ пробудите ме оног јутра/ кад дође то сутра.”⁴ (Prisa, 1991: 68)

Као најзначајнија карактеристика текстова домаће панк и касније новоталасне продукције јавио се регионализам, начин фокусирања аутора на локалне теме у оквиру уже заједнице у којој су живели и стварали, уз анализу и иронизацију свакодневице са фокусом на проблеме генерације између двадесете и тридесете године живота. Дарко Главан је у том сегменту уочио разлику у односу на праксу европских панк и новоталасних аутора, који су махом укази-

² „Anarchy in the UK” и „God Save the Queen”.

³ „No future...” - завршни рефрен песме „God Save the Queen”.

⁴ Јасенко Хоура, „Човјек за сутра”.

вали на класне разлике и проблеме проистекле из таквог поимања економске и друштвене сфере живота, док су се овдашњи бавили генерацијским проблемима насталим на основу разлика између прокламованих друштвених норми и реалности коју доноси пракса (Glavan, 1983: 19).

Урбана одисеја Бранимира Штулића: *Сунчана страна улице*

Штулићеву рану младост обележила је селидба са крајњег југа на запад државе, иницирана прекомандом његовог оца, официра Југословенске народне армије, из Скопља у село Јастребарско крај Загреба. Неколико година касније, средином шездесетих, породица се трајно настанила у Новом Загребу, у насељу солитера Сигет. Стамбени објекти налик на огромне, сиве, бетонске спаваонице, били су типично обележје социјалистичке архитектуре, прилагођени тежњама тадашње власти ка моћном визуелном ефекту, како би се истакла достигнућа напретка кроз индустријализацију и масовну новоградњу, при чему је тек минимална пажња поклањана условима живота у депресивним градским четвртима са превише становника и премало зеленила на скученом простору. Таква насеља, најчешће просторно удаљена од градских центара, у којима се углавном одвијао сав пословни и културни живот урбане заједнице, самим системом становања у пренасељеним просторима који су одисали некомуникативношћу, појединца постепено воде ка изолацији и отуђености, градећи сасвим нов, специфичан менталитет и идентитет градског човека, претвореног у новограђанина, осуђеног на суживот са ТВ уређајем као основним прозором у свет (Ристовић, 2011: 559-560).

Несавршено, али ипак урбано окружење у коме се нашао на прагу ране младости пресудно је утицало на формирање младог Штулића у специфичну уметничку личност и сталног трагаоца за сродним судбинама и истомишљеницима са којима би могао да подели фрустрације и фасцинације из новог света и стварног живота који је тек откривао. Живот у предграђу велеграда, што је у југословенском, па и загребачком урбаном миљеу била назнака за суштински непремостиву дистанцу од градског језгра и епицентра културних и друштвених активности, такође ће остати усађен у свест овог песника и преламаће се кроз честе поетске слике неприпадања, одбачености или свесно избегнутог сврставања у општеприхваћене токове окружења.

Постепено попуштање стега социјалистичког режима у другој половини седамдесетих година довело је до буђења субкултурне свести међу генерацијама младих у Југославији, па су и урбани Загреб преправиле активности разних уметничких групација, попут авангардне позоришне трупе Кугла глумиште, кружока стрип цртача Нови квадрат или новинара и фоторепортера омладинских новина *Полет* и *Студентски лист*, уз велики број рок музичара - аматера, инспирисаних појавом панка на Западу, са колективном спознајом да је стигао тренутак за масовну урбану субверзију. Посебно је то било видљиво на главном окупљалишту загребачке омладине - у Масариковој улици у центру

града. Такозвани *Дувански пут*⁵ укључивао је четири физички блиска угости-тељска објекта са дијаметрално различитим профилем сталних посетилаца: „Блато” је била права боемска кафана устајале атмосфере и пуна дима, са сталном клијентелом интелектуалаца и уметника; „Казалишна кавана” или скраћено „Кавказ” била је окупљалиште помодара без идеолошке одреднице, упркос традицији локала у који су својевремено залазиле уметничке величине попут Антуна Густава Матоша, Антона Бранка Шимића, Тина Ујевића, Ранка Маринковића и других; „Мали Кавказ,” је био окупљалиште младих бунтовника, средњошколаца и студената склоних експериментима и бунту; ”Звечка” или пуним називом „Звечево” је била посластичарница истоимене фабрике слаткиша и епицентар свих дневно-ноћних активности на тадашњој загребачкој урбаној и уметничкој сцени (Mirković, 2004: 56-60). Не појавити се на неком од ових места барем једном дневно значило је пропустити низ неопходних сусрета, пословних или других контаката, договора, планова и идеја. Свеукупно - била је то локална претеча данашњег фејсбука и других социјалних мрежа или страница за *дружење* и размену информација на интернету. Доминантне теме кретале су се у распону од рок музике, преко филма, позоришта, стрипа и фотографије, до политике и локалних трачева.

Урбанизован, неоним осветљен Загреб седамдесетих и осамдесетих година 20. века, са припадајућом савременом поп културом, традиционалним манирима и њима супротстављеним новоуспостављеним обичајима, првенствено млађих генерација окренутих вредностима Запада, под строгим, али и све лабавијим паском социјалистичког друштвеног уређења, основни је физички и духовни простор обитавања и стварања песника Бранимира Штулића. Своју урбану целину он је доживљава као природну позорницу, на којој је, често и не бирајући места, изводио уметничке, музичко-поетске програме, нудећи забаву са увек присутним филозофским погледом на стварност. У исто време, град му је био и природан и логичан извор инспирације, уклопљен у Штулићево стално трагање за фасцинацијама савременим животом и смислом постојања модерног човека и оним што обликује његов дух у неповољној свакодневици и пренасељеном окружењу.

Градске улице, тргови, паркови и други отворени простори присутни су у Штулићевој поезији колико је и он сам, као искрен сликар света око себе, на њима боравио - испочетка, као млад лутајући музичар у сталној потрази за аудиторijумом далеко више него касније, када је новоизрасла контракултура младих поједине делове Загреба претворила у забавишта за новоталасну омладину. Кулминација Штулићевог поетског бављења урбаном тематиком досегла је врхунац на другом албуму његове рок групе Азра, *Сунчана страна улице*, са чак 24 песме распоређене на два велике винилне плоче. Сам назив колекције указивао је на романтичарски приступ урбаном миљеу, ауторовом загребачком окружењу, које се, ослобођено конкретних ликова и епизода из живота, уздизало до нивоа универзалне спознаје стања појединца у таквом окружењу било где у југословенском друштву, и шире. Осећања егзистенцијалне тескобе,

⁵ енгл. Tobbaco Road.

изолације, отуђености, подвојености, страха од захукталог градског живота и вреве у људској кошници који неминовно води у очајање и параноју, као и чести изливи љубавне чежње, уз аутентичне појаве са загребачког асфалта, мотиви су који у Штулићевим стиховима углавном служе као оквир за опсервације на друштвено-политичке теме, филозофске погледе на стварност и свакодневицу у високополитизованом друштву позног социјализма.

Целовита прича о урбаном човеку, испричана кроз 24 епизоде, прати песникову кретања, ситуације, сусрете, додире и комуникацију, али и унутрашњи свет самоспознаје пред захукталом машином постиндустријског велеграда на граници хуманости, кроз мисли које покушава да сложи како би живот заиста добио смисао који му је - верује романтично настројен поета - дат самим чином ступања на животну позорницу. У таквим настојањима он мора да реши низ енигми, које траже суочавање са истином ма колико била болна и тешко прихватљива, као што је спознаја да окружење није више ни близу повољно за живот хумане јединке, нити колектива:

„Смрдљиви град затвара подруме/ смрдљиви град затвара улице...”⁶ (Štulić, 1982: 46) или

„Град без љубави, сумрак идеја/ лоше вибрације у мојој глави...”⁷ (Štulić, 1982: 35).

Гужву и вреву на „попљуваним градским улицама” уоквирују пејзажи изукрштаних трамвајских шина и напонских водова, филијале и уреди, рекламе, те киосци са обиљем досадних, садржајно празних магазина и новина уз лажну привлачност атрактивних *дуплерица*, па се песник-параноик са далеко већим степеном позитивних ишчекивања повлачи у подземље, у задимљене локале којима, баш као и некадашњим књижевним салонима предреволуционарног француског друштва, доминирају боемска атмосфера и бескрајне приче о уметности, полититици и егзистенцији. Нездрав и мрачан амбијент, на ком песник инсистира, наглашен је *неоном*, вештачким светлом које, уздигнуто на ниво симбола, на најбољи начин осликава неуспешне покушаје да се самозатамњеном окружењу удахне нада у виду технолошког напретка који омогућава да се дан у граду продужи на целовита 24 сата. Тек пред крај ове одисеје⁸ суморним градским пределима, која почиње стихом „Када Загреб израња из сна...”⁹, а завршава се са „...бјежимо у мрак”¹⁰, јавља се зрак сунца на другој страни улице, где се дневна светлост прелама под углом који наводи на помисао да је могуће купити карту за срећу у једном правцу и пронаћи некога ко ће разумети топлу, шапатом саопштену љубавну исповест. Све што преостаје иначе само су пука досада и меланхолија:

„Вани киша и даље сипи/ ништа ново под неоном...” (Štulić, 1982: 37).

⁶ Наведени стихови су из песме „Ужас је моја фурка”.

⁷ „Град без љубави”.

⁸ Број 24 није случајно доминантан у анализи овог албума: истоветан је броју поглавља *Одисеје*, што указује на Штулићеву рану фасцинираност Хомеровим делом које је касније и превео, а на коме почивају уметност и култура европске цивилизације.

⁹ „041”.

¹⁰ „Одлазак у ноћ”.

Тема изолације појединца у савременом друштву тачка је додира поетика Бранимира Штулића са делом једног од најцењенијих рок песника Џима Морисона (Jim Morrison). Директна референца на тему овог класика уметности рокенрола преноси централну слику отуђености у свеукупној Морисоновој поезији, преузету из његове велике песме „Људи су чудни”¹¹, уз директно навођење извора и нескривено прихватање овог песника као несумњивог ауторитета на пољу урбане филозофије цивилизацијског сумрака и извесне пропасти: „Кажем Чери да смо странци/ као што то и Морисон рече/ усамљени маргиналци/ полусвијет”¹² (Štulić, 1982: 37).

Песма „Паметни и књишки људи” једна је од најзначајнијих у Штулићевом опусу, у критикама често препозната и као програмска, у којој песник на сажет начин рекапитулира поетику урбане досаде, безидејности и, пре свега, немоћи појединца да се одупре проблему губитка идеала или, још снажније, способности да се учини било какав корак у правцу њиховог досезања кроз самоостваривање на личном плану амбиције:

„А у себи немоћ крије/ да промени стил манире/ да заблиста у оном/ у чему је јак/ јер и он као и други/ паметни и књишки људи/ истрошио се временом/ скроз на скроз”¹³.

Ови стихови, са снажном сликом песимизма, мотив бесперспективности преносе са појединачног на колективни план, сумирајући стање читаве средње генерације тадашњег друштва у СФРЈ, која, услед недостатка простора за испољавање креативног доприноса заједници, тавори одржавајући се у животу на бази ситних задовољстава, празне полемике и постепеног отуђења, полако крећући ка силазној животној путањи, без шансе да се самодокаже и потврди вредности и друштвену улогу, изузев на пољу маште, која такође постаје испразно место.

Песме о граду = песме о људима

Када је сазрео као филозоф и уметник, пре свега песник, управо кроз непрегледна лутања и сусретања са људима, Штулић је новим поетским елементима свог стваралаштва открио дубоку заинтересованост за судбину градског човека, суоченог са сложеним и бројним прохтевима савремених цивилизацијских токова у специфичној средини великог насеља дуге културне традиције, суоченог са свакодневним притисцима и слабостима које проистичу из несавршеног, недовољно уређеног друштва какво је било југословенско тог доба. Сликајући поједине судбине принципом крокија - брзог и једноставног портрета на бази неког догађаја, посебних околности или специфичних особина карактера - углавном певајући о стварним људима које је упознавао и виђао у дневно-ноћним бивствовањима, овај песник је правио прецизну опсервацију

¹¹ „People are Strange”.

¹² „Паметни и књишки људи”.

¹³ Исто.

душевног стања социјалног окружења састављеног од низа сличних судбина, угушених ниским економским статусом и недостатком неких облика слободе, принуђених да такво стање трпе и држе у себи, тражећи спас у раду, забави или пороцима.

Главна личност Штулићеве песме „Кад Мики каже да се боји” прави је продукт захукталог живота у социјализму, који од радног човека тражи колико је потребно, а заузврат нуди довољно за приземан облик среће у конзумеризму, са породичним станом у вишеспратној новоградњи и аутомобилом на кредит. Мада делује пристојно и испуњујуће, све је у таквом животу само привид праве среће, јер у појединцу остаје осећај да нешто није у реду, и да би и ти мали делови слагалице колико-толико пристојног живота врло лако могли да нестану, већ првим земљотресом, кваром аутомобила или проблемима адолесцентског поимања физичке љубави, што јунак ове песме износи као неочекивану исповест о случају своје кћерке - млађе тинејџерке у свету пуном изазова неолибералне популарне културе. Дијалог у песми између лирског субјекта и пријатеља који се јада одвија се у кафанским условима, где уз помоћ алкохола падају ограде стида и испливавају најдубље интимае, у настојању да се тим путем прибави душевни мир или конкретан вид помоћи:

„Кад Мики каже да се боји/ у очима му страх/ токсира се вињак/ не помишља на лаж...”¹⁴ (Štulić, 1982: 36).

Песник слуша ову кафанску јадиковку полако примајући осећање узнемирености, које не схвата озбиљно док, уморан од такве приче, не обави и последњи друштвени ритуал пред одлазак - плати још једну туру пића. Већ на изласку из локала, у додиру са стварним светом на другој страни улице оивичене бироима у којима обитава бирократија као Штулићева друштвена опасност број један, озбиљан страх и параноја нападају и песника, који при том осети и физичку мучнину, описану у натуралистички потцртаним завршним стиховима ове песме. Тим путем се појединачни осећај, насликан епизодом из окружења, уздиже на ниво колективног у коме је, уз личне проблеме сваке јединке, опасност по систем уграђена у саму његову срж: он, наиме, на њој и почива и стога му је судбина унапред запечаћена.

„Свјетска Лада” је песма која би могла да буде посматрана и као наставак претходне, јер након проблема генерације родитеља, песник прави портрет аутентичне урбане тинејџерке, која тражи место у систему пажљиво бирајући друштво и околину. Позорница дешавања је уобичајена - ноћ у кафани окованој димом, па песник рутински слика низ призора које на истом месту затиче у свакодневном аутоматизму дешавања. Живост и шаренило ликова које овлашно скицира дајући призору успелу визуелизацију, тек је параван за душевну празнину и колективно одсуство свести по питању сутрашњице, када се поново треба суочити са бројним питањима примарне егзистенција. Младима је међутим, размишља песник између редова, живот олакшан безбрижним игнорисањем проблема зарад мало гламура и лажног сјаја, који прате *високо* друштво познатих ТВ лица и других естрадних делатника. Ограђујући се од самоза-

¹⁴ „Кад Мики каже да се боји”.

варавања младе девојке коју среће у овим стиховима, песник упућује критику новом друштвеном поретку, изграђеном путем медија, у коме се каријера гради на принципу познанства, што, по њему, урушава здрав развој заједнице и уништава креативност и дух предузетништва у младом човеку, претварајући га у лако потрошну, јефтину робу на тражишту које је слободно тек као привид.

Купопродаја љубави или размена емотивно-физичког за материјално основа је фабуле у песми „Крвава Мери”, успелом песничком портрету урбане жене средњих година, која у трци за егзистенцијом посеже за шармом и несумњиво снажним дејством на супротан пол у коме види искључиви извор материјалне сигурност. Мада ову јунакињу не приказује као познаницу или некога са ким има било какав однос, он је пажљиво посматра, као и већина суграђана са којима свакодневно деле исту линију градског превоза, а целовиту слику о њој добија путем гласина и оговарања. Стихови постепено откривају помало мизогину слику жене која, због бескомпромисног односа према свету, у коме не штеди ни друге ни себе, добија надимак по узору на енглеску краљицу Мери Тјудор, која се у 16. веку немилосрдно обрачунала са великим бројем својих политичких противника и тако остала упамћена као „Крвава”. Загребачка Мери је насликана као женка богомољке, која своје партнере, додуше, не убија, већ их користи за, у то време изузетно важне, конзумерантске одласке у шопинг туре у Трст. Уводећи и њеног животног парнера у причу, песник, уз наставак слике о безосећајној прељубници, уводи и други степен друштвене критике на нивоу предрасуде о поимању пословног успеха у друштву изграђеном на погрешним темељима:

„Њезин шоњо има нешто као успјешну каријеру/ ради кад му се прохтије/ и зато је увијек хвата на дјелу/ она му прашта љубомору, године и очајан тен/ пуна повјерења у његову глупост и дубок цеп...”¹⁵ (Štulić, 1982: 14-15).

Ова мрачна студија карактера нуди огољену слику разочарења појединца у систем, у коме не види сигурну базу и лични напредак кроз хуман приступ свакодневици, већ се недостатак могућности планског успињања друштвеном лествицом на здравим принципима компензује животом на граници друштвених конвенција, брзим темпом пуних забаве и порока, уз материјална добра која се успут стичу не бирајући средства. Људски лик социјализма тако, у Штулићевим анализама, поприма различите изразе згађености, наказне гротеске и размазане шминке за сталне карневалске прилике у које смешта своје поклонице, често несвесне да живе по принципу од данас до сутра, у трагикомедији на животној позорници у којој они сами, мада главни јунаци, имају најмање личног удела, као у песми „Сестра Ловел 1984”, јасних орвеловских инсинуација:

„И не љути великог брата/ насмијеши му се из потаје/ и не љути великог брата/ он је ту и догодине”¹⁶ (Štulić, 1982: 63).

Певајући о људима, Штулић није заборавио ни на себе - у игри живота о којој пева види се на природном месту посматрача, пасивног учесника и објек-

¹⁵ „Крвава Мери”.

¹⁶ „Сестра Ловел 1984”.

тивног коментатора, способног да сагледа егзистенцију и систем у коме бора-ви, те да га, иронијски и алегоријски, наслика какав уистину јесте, али и какав може да буде уколико се појединац и сам колектив, на време освесте и мобилишу на акцију:

„Ја сам класно декларисан сирови тип/ ал не желим ништа лоше да ти урадим/
ја сам свјесно револтиран урбани кит/ бринем своју невољу то ме весели...”¹⁷
(Štulić, 1982: 62).

Животне недаће у песми „Не желим ништа лоше да ти урадим” песник апсолвира у једном од најупадљивијих аутобиографских искорак у свом опусу, у песми „Џони, буди добар”, сажимајући их на проблеме константног лутања истом свакодневном рутином „безуспешног слагања свих бирцуза у низ”, које само наизглед делује бесциљно, као производ доколице. Друга строфа открива праву сврху - потрагу за партнером у љубавној игри, чија физичка суштина крије истинску потребу за емотивним испуњењем и сигурношћу која почива на поверењу у дуготрајној стабилној интимној вези. Мада делују уобичајено за Штулића - деморалишуће и песимистички, ови стихови крију детаљ који развејава такав амбијент: песник, наиме, у тренутку који се граничи са самим лудилом услед константне егзистенцијалне тескобе, на другој страни улице види самог себе, којег поздрави самонаденути надимком проистеклим из једне од примарних химни рок културе, „Џони Би Гуд”¹⁸ Чака Берија (Chuck Berry). Осим што на овај начин демистификује своју улогу у градском миљеу и оправдава порекло свог уметничког имена, Штулић дефинише и своје стање непоколебљивог оптимизма са чврстим уверењем да ће једног дана „прећи на другу страну”¹⁹, тј. остварити своје снове, амбиције и планове о правом пробоју на велику уметничку рок сцену и, у исто време, материјализовати и своје љубавничке амбиције о трајном и испуњујућем емотивном односу, и тако заокружити живот и егзистенцију у тоталитету.

Закључак: Штулић и песници полиса

Опажање да се Штулић у поезији генерално није бавио природом, већ проблемима узавреле градске средине, доводи до неминовне паралеле његовог песништва са изворном културом старохеленских песника полиса. Повезница два толико удаљена света на свакој цивилизацијској разини, некадашњег, полумитског и подолимпског, епског и етичког, утемељивачког за све што ће се касније родити и ма у шта да ће се изродити, и овог данашњег, полуразрушеног, иронизованог и банализованог, у великој мери одрођеног од људског, са којим као да не дели више исту судбину, крије се у политици као незаобилазном елементу сваке друштвене структуре која тежи да се самоуспостави на

¹⁷ „Не желим ништа лоше да ти урадим”.

¹⁸ „Johnny B. Good”

¹⁹ Појам „другом страном” је у песништво рокенрола такође увео Џим Морисон у песми „Пробиј се (на другу страну)” („Break on Through (To the Other Side)”), као симбол промене свести и храброг искорак ка новим изазовима и животним поглављима.

њеним начелима. И политика и полис као појмови извиру из истог корена, из града или државе као простора који окупља, окружује и свеобухвата у настојању да ти његови или њени обриси буду доследно и приоритетно поштовани. Али, оно што се крије унутар тих обриса није увек по мери појединца, па чак ни заједнице, а то открити није тешко, јер свако то може да осети, али разоткривање већ није својствено ником другом до - песнику.

Појава ангажованог песника датира још из најстаријег периода урбанизације и бујања лирске књижевности, а везује се за бројне старогрчке песнике, попут Калина, Архилоха или Алкеја, којима није било својствено да неопажљиви пролазе поред стварности која се пред њиховим очима преламала кроз друштво и политику, него су се свом снагом песме, као јединог оружја, на њу и обрушавали у настојању да проникну њену суштину и да је, ако могу, и измене. Постепено се ослободивши примарне теогоније, а епици остављајући улогу баштиника славне јуначке прошлости за будућа поколења, песници полиса су се окретали сопственом смислу постојања у садашњици себе и својих суграђана, уздижући моћ поезије до нивоа борбе за живот, која је тако, врло често, постајала и пламен узавирања јавности и борбе за боље сада, за стварност.

Песник Тиртеј је у том погледу био међу најзначајнијима, будући да су, на врхунцу саге о њему, његове песме биле цењене као велика и типична средства за подизање морала, па су се певале током ратничких похода. Мада се прославио у Спарти, где је досегао зенит бавећи се певањем о државном и друштвеном уређењу, конкретно - темом разграничења са суседним градовима/државама на терену спољне политике, и поновном расподелом земљишта у пограничним подручјима након окончања размирица у домену унутрашње организације - иронија лежи у чињеници да је он у свом граду био странац, *увезен* из конкурентске Атине, будући да се спартанска култура није превише обазирала на развој уметности, којој је, поред ратне вештине, спорта и дисциплине као основног елемента контролисаног друштвеног устројства, придаван тек миноран значај, осим по потребама, за које су бивали ангажовани значајнији уметници из других средина (Страјнић, 2001: 23).

Друштвена позиција песника Штулића у социјалистичком Загребу, који у великој држави, додуше, није имао статус издвојеног града као Спарта, али су му обриси полиса, као и свакој другој аутохтоној урбаној целини у СФРЈ, давали специфичан локални колорит и баш та - градска култура - није се много разликовала од Тиртејеве, будући да је и он, мада трајно настањен у том граду, у њему ипак био само странац, неко ко је дошао из друге средине, различитих обичаја, културолошког миљеа и говорног подручја. Тај статус изопштеника, додатно појачан и његовом чудноватом, несвакидашњом појавом ренесансног типа, чинио је његову позицију посматрача градске збиље додатно отежаном, будући да је захтевао огоромно стрпљење и упорност у придобијању пажње јавности, за коју се на крају изборио доследношћу и упорним настојањем да остане на природно зацртаном курсу песника и филозофа судбински прирођеног му полиса. Занос Штулићевог песничког поступка, као и код Тиртеја, почива на чврстом уверењу да уметност са ставом, што би требала да буде

њена суштинска константа, има велику моћ која може да утиче на оснажење друштвене етике и јавног морала, па и да буђењем опште свести доведе до крупнијих друштвених промена (Страјнић, 2001: 26).

Подстицај јавности на борбу кроз бодрење и указивање на могуће путеве крајњих идеала, али не и истинско остварење тако пројектованих утопија, били су и крајњи досези већине славних хеленских песника полиса, осим Солона, који је својим политичким ангажманом кроз песму о граду Саламини, како кажу књижевно-историјски уџбеници, успео да се уздигне до статуса небеског изасланика и јединог грађанина Атине без кривице, чији су му становници, у то име, након слободних избора дали да управља државом, као једином песнику/уметнику коме је то успело до тада. Судбина песника Штулића није била ни налик Солоновој, будући да је, накнадним иронијским обртом, у сумрак пропасти културног и политичког простора свог дејствовања из њега побегао, како би колико-толико избегао процес јавне стигматизације који му се спремао и који се, накнадно, ипак одиграо, мада без његовог физичког присуства. Одласком у самонаметнут, али и неизбежан егзил, он је наставио да негује блиске односе са хеленском традицијом, превodeћи капитална дела старогрчких мајстора поезије и филозофије, дубоко убеђен да оствареним опусом није успео да допре до свести оних коме су његови стихови били намењени, о чему сведочи даље урушавање културе и друштва на овим просторима у периоду након што га је напустио његов водећи бард, барем када су у питању популарна култура и рокенрол.

Литература

1. Arnautović, Jelena (2012): *Između politike i tržišta - popularna muzika na Radio Beogradu u SFRJ*, Radio-televizija Srbije, Beograd.
2. Baučar, Dejvid (2008): *Dylan i Koen - pesnici rokenrola*, Clio, Beograd.
3. Gajić, Zlatimir (2014): „Uvod”, u: Nađ, Tibor. *Isceljujuća moć bluza*, Magyar Szo, Novi Sad. (str. 3-5)
4. Gajić, Zlatimir (2017): „Pesnik - pevač: od mita do rokenrola”, u: *Treći međunarodni interdisciplinarni skup mladih naučnika društvenih i humanističkih nauka Konteksti 2015 - Zbornik radova*, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu. (str. 399-411). Dostupno na internet adresi <http://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2017/978-86-6065-409-2>.
5. Glavan, Darko (1980): *Pank*, Dečije novine, Gornji Milanovac.
6. Glavan, Darko (1983): „Lekcije iz sociologije”, u: Albahari, David (priredio), *Drugom stranom - almanah novog talasa u SFRJ*, Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, Beograd. (str. 15-19)
7. Đorđević, Jelena (2009): *Postkultura*, Clio, Beograd.
8. Marcus, Greil (1977): *Mystery Train - Images of America in Rock'N'Roll Music*, Omnibus Press, London, New York, Sydney.
9. Mirković, Igor (2004): *Sretno dijete*, Fraktura, Zaprešić.
10. Prica, Ines (1991): *Omladinska potkultura u Beogradu - simbolička praksa*, Etnografski institut SANU, Beograd.
11. Ristović, Milan (2011): „Od tradicije ka modernosti: 1878-1990”, u: Popović, Marko, Timotijević, Miroslav i Ristović, Milan, *Istorija privatnog života u Srba: od srednjeg veka do modernog doba*, Clio, Beograd. (str. 389-616)

12. Savage, Jon (2007): *Engleski snovi - Sex Pistols i punk rock*, VBZ, Zagreb.
13. Simić, Žikica (2012): *Električna zastava - tajanstveni voz za neonsku dugu*, Marks & Bleeds, Beograd.
14. Strajnić, Nikola (2001): *Stari grčki liričari*, Kairos, Sremski Karlovci.
15. Štulić, Branimir Džoni (1982): *Filigranski pločnici*. Azra music, Beograd.

SONGS ABOUT CITY IN ROCK POETRY OF BRANIMIR ŠTULIĆ

Summary: Life in the cities through the centuries, from Hellenic culture to contemporary artists of rock and roll, inspiring poets as poetic chroniclers of urban culture in deep reflection, analysis and a strong artistic observation. Social criticism dominant in their verses, indicating the disadvantages of a living environment, mainly based on the imperfections of human nature, and the community as a whole. Branimir Štulić, as a leading rock poet in the former Yugoslavia, with rich poetic opus successfully described the feelings of the young generation in an urban environment, sharply criticizing society prone to self-destruction, especially addressing the fate of man in preurban neighborhoods, which inevitably leads to alienation, paranoia and self-isolation.

Key words: city, society, culture, rock and roll, poetry, Branimir Štulić

КРИСТИНА ПЕЈКОВИЋ*

Филозофски факултет
Нови Сад

УДК 308:316.624

Прегледни рад
Примљен: 22.03.2019
Одобрен: 26.04.2019
Страна: 457-468

ПРИКАЗ ПОЈАВЕ КАНИБАЛИЗМА КОД ЉУДИ

Сажетак: Циљ овог рада јесте да прикаже феномен канибализма кроз етимологију самог назива, митолошке приче и облике манифестације. Упркос томе што је канибализам документован и заступљен у свим регијама света, од периода постојања *homo-erectus*-а до савременог доба, не постоји много научних радова у вези са овом темом, нарочито ако се узме у обзир количина евиденције канибализма и историјска заступљеност овог феномена. У раду су представљене европске интерпретације канибализма староседелачких народа и различити описи канибализма у античкој митологији, народним песмама и легендама. Кроз историју, канибализам је био саставни део расистичких стереотипа и приписивања људождерских карактеристика староседелачким народима Новог Света. Племена Јужне Америке и остали староседеоци вековима су жртве етикетирања и лажних и искривљених слика о њиховој канибалистичкој пракси, стога је посвећена посебна пажња томе, у раду. Након тога, дати су описи канибалистичких мотива, који су заступљени у митологијама, легендама, народним причама и поезији различитих култура. На крају рада дата је типологија облика манифестације канибализма.

Кључне речи: канибализам, етимологија, митологија, Нови свет, типологија

Уводна разматрања

Најшире речено канибализам представља једење сопствене врсте. Приликом еколошких ограничења и недоступности извора животињских протеина и масти, ратних услова, из религијских и ритуалних разлога, психопатских поремећаја и сексуалних девијација, људска врста подлеже канибалским нагонима (Phillips 2012; Ezzo 2008: 3). Докази о канибализму указују на то да се догађао још у периоду *homo-erectus*-а, чији су фосилни остаци пронађени у Јапану, околини Пекинга, у виду разбијених лобања и преломљених костију (Farb and Armelagos 1980: 53). Према Амврамеску (Catalin Avramescu), историја тока мисли о канибализму може се реконструисати у три узастопне фазе које су представљале контексте формирања тока мисли о овој појави, а то су кон-

* pejkovick@yahoo.com

текст природног закона, материјализма и антрополошког релативизма. У првој фази канибал се посматрао из перспективе природног закона. У другој фази канибал посматрао као нека врста „ђаволског одговора” из перспективе тадашњих теолога и метафизичара. А у трећој фази која се односи на контекст културног релативизма, када се канибал је почео да се посматра кроз перспективу околности и образовања или како то она сматра постао „научно створење” (Avramescu 2009: 10).

Канибализам је заступљен као патологија, често колико и породични инцест. Према Такади (Takada 1999: 2), људи подлежу канибализму у ситуацијама пуког преживљавања, умирања од глади и потпуног недостатка протеина. Попут Хариса (види Haggis 1974; Haggis 1978) он сматра да су људи примарно месождери и да је недостатак протеина, приликом ког људи подлежу канибализму, занемарена чињеница у антрополошким наукама. Доказ за то јесте постојање очњака код људи. Ипак важно је нагласити да се о овој тврдњи се још увек воде научне дебате.

Прождирање сопствене врсте јесте уобичајена појава и међу многим животињским врстама. Најпознатији пример канибализма међу животињама односи се на богомољку која упражњава сексуални канибализам тако што сваки пут после парења поједе свог мужјака (Blake 1999). Сматра се да она на тај начин ојачава своје тело, како би пружила залихе свом потомству. Нагон за убијањем и једењем своје врсте поседују и пауци, ракови, пастрмка, шаран и зечеви (Vilnev 2004: 5).

Етимологија речи која означава људску склоност ка једењу сопствене врсте је сложена. Најчешће употребљавани термини у литератури јесу антропофагија и канибализам. Најраспрострањенији термин, канибализам, настао је на једној од експедиција Кристофера Колумба и открића народа Новог света. Стигавши на Карипска острва, Колумбови сарадници затекли су урођенике који су увелико практиковали ратни канибализам. Сам термин настао је као погрешна интерпретација шпанске речи „карибна” (*caribna*), чије изворно значење јесте „особа”. Затим, погрешна интерпретација термина „карибна” инкорпорирана је у европску реч канибализам који је тада попримио универзално значење, односећи се на људождере (Obeyesekere 1992). Заправо, Колумбо је поднео извештај о људождерима, а да их притом он није ни угледао, већ на основу онога што су му испричали сарадници (Colas 2001: 129-148).

Како је људождерски нагон постојао далеко пре Колумбовог проналазак открића Новог света, тако је упоредо постојао и још један назив за овај феномен, а то је антропофагија. Термин антропофагија налази се у корену назива древног народа Антропофаги, чији превод са старогрчког јесте „људождери”. Према Херодотовим записима, Антропофаги су практиковали ратни канибализам (Petrinovich, 2000).

Према Петру Хулму (Peter Hulme), потребно је правити разлику између значења термина канибализам који се односи на средњовековну европску фантазију и страх људи да ће бити поједени од стране оних „других” и значења термина антропофагија који се односи на стварно једење људског меса (Hulme 1986)

Канибализам, као један од табуа савременог друштва јесте веома контроверзна антрополошка тема, посебно када је у питању дефинисање прихватљивог, односно неприхватљивог друштвеног понашања. Поред емоционалних реакција гађења и фасцинације, важно је питање политичке димензије овог феномена. Кроз историју, канибализам је био саставни део расистичких стереотипа, као и једна од најстаријих етничко-политичких тактика потчињавања кроз приписивање људождерских карактеристика народима Новог света (Barker, Hulme and Iveresen 1998: 1-39).

Етикетирање маргинализованих група и погрешна интерпретација канибализма као есенцијалне компоненте „дивљаштва”

На почетку европске колонизације и освајања Новог света, истраживачи су извештавали о канибализму староседелачких племена како би оправдали сурово преузимање њихових територија и остварили економски и политички циљ. Европски колонисти сматрали су да је канибализам суштинска карактеристика „дивљаштва” (Conklin 2001). О новооткривеним територијама на којима није практикован канибализам, Европљани су измишљали приче. У шеснаестом и седамнаестом веку шпански писци ширили су лажне извештаје о канибализму староседелачких народа, а посебно о онима који су пружали отпор освајању и доминацији и на тај начин правдали робовласничке системе које су успостављали на датим територијама (Barker, Hulme and Iveresen 1998: 1-35).

Према Сендеј (Peggy Reeves Sanday), кроскултурна класификација практиковања канибализма изгледа овако: (1) ритуални канибализам током ког се људско месо регуларно козумирало у ритуалне сврхе и чији случајеви су забележени, (2) случајеви који нису озваничени али су институционализовани и односе се на различите контексте као што је глад, случајеви из прошлости, легенде и „рекла-казала” приче и (3) ритуални канибализам који није забележен, али је на основу одређених инцидената прерастао у фантазију (Sanday: 1986 27).

У деветнаестом веку, европским тлом је владала опсесија и страх од новоткривених племена и њихових канибалских обичаја. Многи од приказа канибалистичких понашања и пракси новооткривених племена су преувеличани. Основна хипотеза Вилијама Аренса (William Arens) коју је изложио у својој књизи *Мит о једењу људи: антропологија и антропофагија* (види Arens 1979) јесте да „урођенички” канибализам није довољно поткрепљен емпиријским чињеницама. Он сматра да је описивање староседелаца као „дивљака” и људождера оправдање за освајања и истребљивања разних народа од стране европских колонијалних сила, иако нигде није негирао постојање ритуалног канибализма и канибализма у случајевима преживљавања и борбе за опстанак. Његов дискурс познат је као „оријентализам”, због приписивања дивљаштва и примитивизма „не-западним” цивилизацијама (Obeyesekere 2005). Претрпео је снажне критике од историчара Франка Лестринганта, чије најпознатије дело о

канибализму јесте *Канибали: откриће и презентација канибала од Колумба до Жил Верна*, у којем истиче да постоје археолошки докази о постојању канибализма „урођеника” и представља развој европске мисли о канибализму. Он је сматрао да је у одређеном периоду свесност научне заједнице о проблематичности поделе „ми” и „они” у смислу цивилизовани људи и староседеоци „дивљаци” имала за последицу тезу да канибализам заправо никада и нигде није постојао (Lestringant 1997).

Међутим, случајеви канибализма документовани су и у Европи где је био друштвено прихватљива пракса, о чему је писао француски филозоф Мишел де Монтењ (Michel Montaigne) у свом есеју „О Канибалима”. Монтењ је описивао симболичку и церемонијалну функцију европског канибализма: „Заробљивач сазива. . . окупљање. . . он и његов најбољи пријатељ. . . пеку и једу заробљеника заједно, и послали су његове делове одсутним пријатељима. Не. . . за исхрану. . . него у име освете” (Montaigne наведено према Joona 2001: 58). У средњем веку постојала је пракса медицинског канибализма који се заснивао на тезама да делови људског тела има лековито својство, као и пракса симболичког канибализма у сврхе ритуала еухаристије (Noble 2011: 2-18; Price 2003: 2).

Проучавајући однос „дивљаштва” и цивилизације, Рој Харви Пирс (Roy Harvey Pearce) бавио се начинима дефинисања америчких Индијанаца од стране досељеника, нарочито Пуританаца. Постојале су позитивна и негативна димензија описа. Позитивне карактеристике приписиване су природном окружењу, у ком су живели и које није „оскрнављено” од стране „цивилизације”, а негативне карактеристике односиле су се на доживљавање Индијанаца као „покорника сатане”, које је производ искривљеног веровања Пуританаца (Pearce 1988). Према Фенону (Frantz Fanon), који је првенствено био заинтересован за колонијална освајања, агресија полинезијских, јужноамеричких и афричких староседелача јесте реакција и отпор колонијалном насиљу (Fanon 2004).

У периоду краја осамнаестог и почетка деветнаестог века, канибализам је био најизраженији у областима нових трговинских и политичких односа са Западом. На пример, најранији докази о израженој форми канибализма на Фици острвима добијени су од бродоломаца, поморских капетана и трговаца у осамнаестом веку. Према Обејескерију (Gananath Obeyesekere), канибализам на Фици острвима треба посматрати кроз „метафизику дивљаштва” (Obeyesekere 2005). „Метафизика дивљаштва”, као есенцијалистичка дефиниција живота у природи јесте проблематичан појам, зато што подразумева приписивање одређених особина групама или индивидуама као датих по себи. Европљани су тада посматрали канибализам као есенцијалну компоненту „дивљаштва”, иако је практикован и забележен у готово целом свету, па и у Европи (ибид.).

У деветнаестом веку појавили су се нови докази о канибализму на одређеним деловима Јужне Америке које су описивали разни истраживачи и авантуристи, чак су писане мелодраме о људождерима амазонских шума (Hogg 1958). Велики број случајева злоупотребе доказа о канибализму староседелачких народа произвео је научну сумњу код многих аутора у њихову веродостојност види Lyon 1974).

Врхунац свести о европској насилној доминацији над народима Латинске Америке односи се на послератни револуционарни покрет на Куби и долазак на власт Фидела Кастра. Кубанска револуција инспирисала је антиколонијалистичке покрете широм Латинске Америке и Африке. Инспирисани побунама, писци из Бразила и са Кариба трудили су се да промене европско дефинисање народа Латинске Америке као канибала и „дивљака”. Најпознатија група која је промовисала антиимперијалистичке и антиколонијалне ставове јесте група писаца и уметника, окупљена око Освалда де Андрада, под називом *Manifesto antropofago* која се борила против лажне слике о латинским Американцима и критиковала европске наративе о канибализму (Colas 2001: 129-148).

Митологија, народне приче, легенде и поезија о канибализму

Мисао о канибализму и уопштено о једењу људског тела (које само по себи не представља канибализам) јавља се још у античко-грчкој и римској митологији која је препуна бруталности. Према грчкој митологији свет је настао догађајем инцестуозног канибализма када је Хронос кастрирао свога оца на наговор мајке и баке Гее и појео своју децу заједно са супругом и сестром Реом како би осигурао владавину (Price 2003: 3). Затим, га је Зевс преварио, поразео и приморао да врати његову „бесмртну и несварену браћу и сестре”. Породични канибализам наставио се и током Зевсове владавине. Титани су раскомадали његовог сина Загреја, а једини његов део тела који је Зевс успео да спасе јесте срце, чиме је затим нахранио своју трудну жену Семелу која је у том моменту у стомаку носила Диониса. Зевс је, такође, подлегао искушењима канибализма и у пар наврата јео гулаш са људским месом. Традиција канибализма пренела се и на Зевсове синове. Име једног од његових синова, Тантал, повезује се са жељом за забрањеном храном, због Танталове чорбе која је направљена од његовог сина Пелопа и служена боговима, међу којима је била и његова мајка Деметра. Затим, се Пелопов син Атреј осветио се своме брату Тијесту због прељубе са супругом Аеропом, тако што правио велику гозбу на којој су послужени органи Тиестесових синова (ибид.).

Приче из грчке митологије углавном су описивале мушке починитеље канибализма, али постоје и женама починитељкама и чедоморкама. Једна од тих прича јесте о Прохне која је била супруга Аресовог сина Тереја, краља Тракије, који јој је због превелике страсти и љубоморе одсекао језик, да не би могла да говори. Како би се осветила своме супругу, Прохне је убила њиховог сина Итиса, затим га скувала и послужила њему за вечеру (ибид., 3-5).

Призори канибализма и људског жртвовања присутни су и у античкој поезији у подвизима Тезеја, Едипа и Одисеја који се боре са Минотауром Сфингом и Полифемом. (Vilnev 2004: 9). Хомерова Илијада и Одисеја представљају канибализам као начин да се задовољи „безгранични бес” главних јунака. У Илијади описано је како главни јунак Ахил, након смрти свога пријатеља, покушава да победи свој бес, чинећи низ бруталних дела попут сакаћења леша и жртвовања у којима проналази задовољство. Разматрајући опцију ка-

нибализма ипак одустаје, што указује на то да је такав чин представљао фундаментални табу и међу античким Грцима. Ипак, из одређених делова текста може се закључити да би му „једење” Хектора представљало потпуно задовољство. Са друге стране, у Одисеји описана су створења Киклопи која заробљавају и једу људе у пећини и која неретко у каснијим тумачењима симболишу „дивљаштво”, док симбол цивилизације представља Одисеј (Buchan 2001: 11-34)¹.

У легендама разних култура описани су зли ликови са канибалским карактеристикама као што су: (1) *Препредени Бин* из шкотских легенди, (2) вештица из немачке народне бајке коју су браћа Грим (Grimm) адаптирали у бајку *Ивица и Марица*, и (3) легенде словенског фолклора о *баба Јаги* (Warner 1998b).

Препредени Бин представљао је канибала из шкотске легенде. Такада (Shiguro Takada) тврди да прича о Препреденом Бину није мит. Рођен је у Единбургу и одселио се Геловеј, на југозапад Шкотске. Веома млад постао је деликвент и лопов. Путовао је од места до места и кршио закон. Пронашао је ружну, наопак и „равну себи” девојку коју је оженио, „што је био један од неколико легалних поступака у његовом животу”. Са својом изабраницом живео је у пећини, изолованој од града, где је чинио своја канибалска злодела. Убијао је путнике и пролазнике, чије месо је јео а ствари и одећу продавао. Временом, супруга му је израђала децу са којима је оформио своју „банду канибала”. Многа каснија деца била су последица инцеста. Њихов канибализам окончан је када је један брачни пар успео да им побегне и разоткрије их. Тадашњи краљ Шкотске Џејмс IV наредио је да буду погубљени. У пећини су пронађени остаци људских костију и много одеће и обуће која је припадала жртвама. Сви чланови клана јавно су погубљени, искасапљени и спаљени.

Након погубљења, кружила је гласина о бекству једне девојчице, припаднице клана, која је опет оформила канибалску банду, али ова гласина није доказана (ибид., 66-69).

Марина Варнер (Warner 1998a: 158-183), сматра да мало бајки браће Грим не садржи елементе канибализма. Бајку о Ивици и Марици, енглески писци браћа Грим написали су по угледу на народну причу из немачког фолклора *Hansel and Gretel*. Зла вештица из бајке која жели да поједе Ивицу и Марицу представља фантазију и страх Европљана од могућности да буду скувани и поједени (Zika 2003).

Елементи канибализма спомињу се у народним причама разних култура. *Баба Јага* представља лик из словенских народних предања. Углавном описивана као натприродно биће, била је вештица која живи у шуми у колиби која стоји на кокошијим ногама. Типично за лик *Баба Јаге* јесте да се кроз шуму кретала летећи у ступи док метлом замеће траг и хранила се малом децом (Johns 2010).

¹ У неким од наведених тумачења споменуто је једење људи од стране различитих сторења, а то не представља канибализам. Овакви примери наведени су како би указали на мисао о једењу људског тела уопштено.

Средњовековна поезија, такође, садржи елементе канибализма. Едмунд Спенсер (Edmund Spenser) у свом делу *Краљица из земље маите* описује народ канибала:

Девојка Серена заспала је у „дивљој пустињи” где су ови канибали пребивали. Када се пробудила, добила је непријатно изненађење, као што су канибали „у кругу око ње као јато мува”, цепају јој одећу приперемљени да је поједу. Витез Калепин стиже у право време и самостално побеђује дивљаке, у пркос њиховом великом броју: . . . рој проклетих душа у пакао шаље он;

Остатак тих трупова његов мач и смрт избегавају. . . [Spenser наведено према O'Brien 2001: 35]

Описи из Спенсерове поеме представљају процесе европских самодефинисања у којима се канибализам користи у сврху етикетирања „других”. Такође, описи ирског канибализма у његовом делу *Поглед на садашње стање Ирске* указују на тешкоће у доживљавању Ираца као оних „других”, а да у исто време и једним делом припадају Европљанима. Иако описује њихов криминалитет, окрутност, прљавштину станова у којима живе и сујеверје, не описује их као радикално „друге”, зато што су ипак укључени у енгеску политику. (O'Brien 2001)

Даље на пример, дело готске традиције *Луталице Мелмота* које је написао Чарлс Роберт Матурин (Charles Robert Maturin) описује мноштво случајева насиља међу странцима, чедоморства, убијања сопствене деце, сестара и родитеља. Хорор овог дела огледа се у описима канибализма као породичне интиме, приликом ког су убијани и поједени припадници сопствене породице (Wright 2001: 79-106).

Средњовековна европска литература описивала је народе тада недовољно истражених предела као „чудна чудовишта и дивљаке”. Ови описи представљају поједостављене пројекције „других”, далеких и страних народа који су типични и за митологије осталих цивилизација. Тек током периода уздицања просветитељства, јавила се мисао која је пропагирала тезу о „дивљачкој” прошлости цивилизованих народа и полемика о историјској универзалности канибализма (Obeyesekere 2005).

Облици манифестације канибализма

Постоје различите варијације типологија канибализма, у зависности од сврхе, начина практиковања, циљне групе, веровања, места, особина личности и тако даље (Ezzo 2008: 3). У овом раду издвојени су следећи облици манифестације (види Pejković 2018):

- (1) Ендоканибализам и егзоканибализам представљају две најшире одређене категорије канибализма које се разликују према томе да ли припадници одређене групе једу тела припадника групе којој припадају или неке друге. Ендоканибализам односи се на унутаргрупни канибализам, који подразумева једење тела припадника сопствене друштвене групе, породице, заједнице или племена. Егзоканибализам или извангрупни канибализам односи се на једење тела припадника друге групе (Sanderson 2001).

- (2) Алиментарни канибализам представља канибализам као начин исхране који може бити групни или индивидуални. Он не произилази из потребе, нити анатомског или еволуционог развоја, он није узрок, он је последица изазвана одређеним околностима која се испољава као: (1) повремени канибализам у ситуацијама када је човек изморен глађу, током опсада, ратова, бродолома или било којих других неприлика у којима је принуђен да једе месо других људи или чак сопствено, и (2) „гастрономски канибализам” који се јављао у ситуацијама несташице хране, али и изостанка разноврсности у исхрани, у пределима где се она претежно заснивала на бананама и маниоки, због природне потребе људи за протеинима и мастима (Vilnev 2004: 16) .
- (3) Ритуални канибализам најчешће произилази из елементарне магије и религиозних веровања. Карактерише га окултна природа обреда, заклетва која повезује припаднике и жртвовање. Овај облик манифестације канибализма дешавао се у примитивним друштвима Африке, Јужне Америке, Полинежанским острвима и још многим другим. Затим, у средњем веку у Европи кроз ритуал еухаристије, верници су конзумирали људско месо и приносили људске жртве, где је људско месо симболично представљало тело Исуса Христа (Price 2003: 2). Ритуалну димензију садржи и погребни канибализам Вари племена из Јужне Америке који представља институционализован културни одговор на губитак једног припадника групе и начин заједничког суочавања са смрћу особе, тако што се уместо сахрањивања поједе тело преминуле особе (Conklin 2001: 115).
- (4) Ратни канибализам чини више аспеката: утољење глади, освета, ритуал и магија. Овај облик манифестације канибализма спада у извангрупни или егзоканибализам и односи се на ситуације у којима се убијају и једу ратни непријатељи, припадници друге друштвене групе, како би били понижени или потчињени. Неретко укључује људско жртвовање и био је заступљен у Мексику, Централној Америци и Британској Колумбији, али и на другим деловима света (Vilnev 2004: 49-70).
- (5) Медицински канибализам који је највише био упражњаван био је заступљен у средњем веку, и касније у 19. веку и заснивао се на уверењу да одређени делови тела имају лековита својства за различите болести. Главни извори материјала за прављене „канибалских” лекова били су погубљени затвореници и мумије које су увезене из Египта (Gordon-Grube 1988; Noble 2011: 18-34).
- (6) Патолошки канибализам односи се на случајеве добровољног канибализма у којем људи проналазе задовољство и који се често практикује у циљу задовољења садистичких или мазохистичких потреба (Vilnev 2004: 134-147; Pejković 2018: 188).

Закључак

Типологија пракси канибализма јесте комплексна, зато што се облици манифестације преклапају и одређена пракса канибализма може се уврстити у више различитих типова (види Пејковић 2018). На пример, ратни канибализам готово увек укључује жртвовање и одређене ритуале, а може се посматрати и као егзоканибализам, док се религијски заснива се на жртвовању и ритуалима. Проблематична је типологија пракси канибализма у средњем веку и тешко је раздвојити религијски, ритуални и медицински канибализам тога доба и тако даље.

Постоје научници који и даље тврде да је канибализам сам по себи, патолошка појава. На пример, Тарнер (Turner Christy) иако је првобитно изнела листу индикатора који би помогли научницима да идентификују доказе из скелетних остатака о постојању праисторијског канибализма, неколико година касније променила је став и тврдила да се канибализам догађао веома ретко и спада у патолошко понашање (Turner and Turner 1999). Докази о канбализму постоје и из палеолитског и неолитског доба, а односе се на остатке преломљених људских костију из којих је исисана коштана срж која је измеђуосталог служила као заштита од хладноће. Затим, пронађене су и смрвљене и спаљене људске кости, претворене у прах који је служио за кување. Овакви докази пронађени су широм планете, што указује на постојање канибализма као природне појаве у исхрани (Farb and Armelagos 1980: 135-168). Француски хирург и антрополог Брока (Paul Broca, 1824-1880) подржавао је хипотезу да се на скелету може уочити разлика између природних прелома насталих услед натапања и урушавања тла и прелома учињених људском руком, иако ове периоде карактерише лоша документованост (Vilnev 2004: 8).

У пределима богатим искључиво намирницама биљног порекла, а који оскудевају са животињским, људи су развили обрасце ратног и ритуалног канибализма и конзумирали у исхрани кости и месо других људи. Зачетник културног материјализма Марвин Харис (Harris 1978) подржавао је ову чињеницу и сматрао да је читава култура „ствар протеина” и на тај начин објашњавајући културне феномене попут табуа у исхрани, спаљивања вештица, појаву канибализма и још многе друге.

Социолошких текстова о овој теми има веома мало, а у антрополошким студијама су описане канибалистичке праксе различитих племена и европски наративи у којима су староседачки народи Новог света неправедно етикетирано као „дивљаци” и канибали. Заправо, није спорна чињеница о њиховој канибалистичкој пракси, него о европској канибалистичкој пракси, која је такође постојала. Гласине о староседачком канибализму највише су ширили европски поморски трговци и морнари, а упоредо су се понекад дешавале ситуације које се могу назвати „бродоломским канибализмом”, као и трговина људским лобањама које су завршавале на департманима антропологије, у лабораторијама и музејима. Канибализам након бродолома био је чест случај и може се сврстати у алиментарни канибализам, како га је назвао Рохан Вилнев мислећи на канибализам у ситуацијама преживљавања.

О канибализму у ситуацијама преживљавања и умирања од глади постоји заиста много доказа, а један од најпознатијих јавности јесте случај из 1972. године који се догодио у јужноамеричким Андима, када се уругвајски авион срушио у снежним пределима ових планина, где је погинула половина путника, а остали преживели били су заробљени око шест месеци и опстали су захваљујући једењу тела умрлих.

Дакле, канибализам се може објаснити ситуацијама „недоступности протеина” у којима људи добијају природан нагон да поједу људско месо како би опстали. Стога, проблематичан феномен јесте патолошки канибализам чији

узрок није недоступност протеина већ нагони и жеља за конзумацијом људског меса. Ова чињеница могла би да подстакне научнике да се више баве овом тематиком.

Литература:

1. Arens, William. 1979. *The Man-Eating Myth: Anthropology and Anthropophagy*. New York: Oxford University Press.
2. Avramescu, Catalin. 2009. *An Intellectual History of Cannibalism*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
3. Barker, Francis, Peter Hulme and Margaret Iversen (eds) 1998. *Cannibalism and the Colonial World*. New York: Cambridge University Press.
4. Blake, K. Suttle. 1999. *The Evolution of Sexual Cannibalism*. Berkeley University Press.
5. Buchan, Mark. 2001. „Food for thought: Achilles and the Cyclops”. In *Eating Their Words: Cannibalism and Boundaris of Cultural Identity*, ed. Kristen Guest, 11-34. Albany: State University of New York Press.
6. Colas, Santiago. 2001. „From Caliban to Cronus: a critique of cannibalism as metaphor for Cuban revolutionary culture”. In *Eating Their Words: Cannibalism and Boundaris of Cultural Identity*, ed. Kristen Guest, 129-148. Albany: State University of New York Press.
7. Conklin, Beth A. 2001. *Consuming Grief: Compassionate Cannibalism in an Amazonian Society*. Austin: University of Texas Press.
8. Ezzo, A. David. 2008. *Cannibalism in Cross Cultural Perspective*. USA: Dog Ear Publishing. *of the Earth*. New York: Grove Press.
9. Fanon, Frantz. 2004. *The Wretched of the Earth*. New York: Grove Press.
10. Farb, Peter and George Armelagos. 1980. *Consuming Passions: The Anthropology of Eating*. Boston: Houghton Mifflin Company.
11. Gordon-Grube, Karen. 1988. Anthropophagy in post-renaissance Europe: The tradition of medicinal cannibalism. *American Anthropologist* 90 (2): 405–9.
12. Guest, Kristen. 2001. *Eating Their Words: Cannibalism and Boundaris of Cultural Identity*. Albany: State University of New York Press.
13. Guest, Kristen. 2001. „Are you being served? Cannibalism, class and Victorian melodrama”. In *Eating Their Words: Cannibalism and Boundaris of Cultural Identity*, ed. Kristen Guest, 129-148. Albany: State University of New York Press.
14. Harris, Marvin. 1974. *Cows, Pigs, Wars and Witches: The Riddles of Culture*. New York: Random House.
15. Harris, Marvin. 1978. *Cannibals and Kings: The Origins of Cultures*. Glagow: Collins/Fontana.
16. Hogg, Garry. 1958. *Cannibalism and Human Sacrifice*. New York: Citadel Press.
17. Hulme, Peter. 1986. *Colonial Encounters: Europe and the Native Carribean 1492–1797*. London: Methuen.
18. Johns, Andreas. 2010. *Baba Yaga: The Ambiguous Mother and Witch of the Russian Folktale*. New York: Peter Lang Publishing.
19. Jooma, Minaz. 2001. „Robinson Crusoe Inc (orporaters): domestic economy, incest and the trope of cannibalism”. In *Eating Their Words: Cannibalism and Boundaris of Cultural Identity*, ed. Kristen Guest, 57-78. Albany: State University of New York Press.
20. Lestringant, Frank. 1997. *Cannibals: The Discovery and Representation of the Cannibal from Columbus to Jules Verne*. Berkeley: University of California Press.

21. Lyon, J. Patricia. 1974. *Native South Americans: Ethnology of the Least Known Continent*. Boston: Little Brown and Company.
22. Noble, Louise. 2011. *Medicinal Cannibalism in Early Modern English Literature and Culture*. Palgrave Macmillan.
23. Obeyesekere, Gananath. 1992. *The Apotheosis of Captain Cook: European Mythmaking in the Pacific Ocean*. Princeton University Press.
24. Obeyesekere, Gananath. (2005). *Cannibal Talk: The Man-eating Myth and Human Sacrifice in the South Seas*. CA: University of California Press.
25. O'Brien, Robert Viking. 2001. „Cannibalism in Edmund Spenser's *Faerie Queen*, Ireland, and the Americas”. In *Eating Their Words: Cannibalism and Boundaries of Cultural Identity*, ed. Kristen Guest, 35-56. Albany: State University of New York Press.
26. Petrionovich, Lewis. 2000. *The Cannibal Within*. New York: Aldine de Gruyter.
27. Phillips, J. Donald. 2012. *Hitler, Religion and Other Types of Cannibalism*. Dr. Donald J. Phillips.
28. Pearce, Roy Harvey. 1988. *Savagism and Civilization: A Study of the Indian and the American Mind*. Berkeley: University of California Press.
29. Pejković, Kristina. 2018. Oblici manifestacije kanibalizma, *Etnoantropološki problemi* 13 (1): 169–192.
30. Price, L. Merrall. 2003. *Consuming Passions: The Uses of Cannibalism in Late Medieval and Early Modern Europe*. New York: Routledge.
31. Sanday, R. Peggy 1986. *Divine Hunger: Cannibalism as a Cultural System*. Cambridge University Press.
32. Sanderson, K. Stephen. 2001. *The Evolution of Human Sociality: A Darwinian Conflict Perspective*. Rowman and Littlefield Publishers, Inc.
33. Takada, Shiguro. 1999. *Contingency Cannibalism: The Unmentionable of Superhardcore Survivalism*. Colorado: Paladin Press.
34. Turner, G. Christy and Jacqueline A. Turner. 1999. *Man Corn: Cannibalism and Violence in the Prehistoric American Southwest*. Salt Lake City: University of Utah Press.
35. Vilnev, Rolan. 2004. *Istorija kanibalizma*. Beograd i Čačak: Branko Kukić i Umetničko društvo Gradac.
36. Warner, Marina. 1998b. *No Go the Bogeyman: Scaring, Lulling and Making Mock*. London: Chatto and Windus.
37. Warner, Marina. 1998a. Fee fie to fum: the child in the jaws of the story. In *Cannibalism and the Colonial World*. Barker, Francis, Peter Hulme and Margaret Iversen, ed. New York: Cambridge University Press.
38. Wright, M. Julia. 2001. „Devouring the disinherited: familial cannibalism in Maturin's *Melmoth the Wanderer*”. In *Eating Their Words: Cannibalism and Boundaries of Cultural Identity*, ed. Kristen Guest, 79-106. Albany: State University of New York Press.
39. Zika, Charles. 2003. *Exorcising our Demons: Magic, Witchcrafts and Visual Culture in Early Modern Europe*. The Netherlands: Koninklijke Brill NV, Leiden.

Сажетак

Основна тема рада јесте контроверзан феномен људске исхране, канибализам, посматран у оквиру антрополошких, социолошких и еволуционих теорија. Људска исхрана представља важан фактор у развоју друштава. Расподела намирница битно је утицала на друштвену хијерархију, где је месо одувек представљало храну која је резервисана за више слојеве становништва. Људи су сваштоједи, али постојање очњака код њих указује на месождерске склоно-

сти. Протеини су свакако одиграли битну улогу у људској еволуцији. Стога, не чуди што су људи у пределима сиромашним намирницама животињског порекла упражњавали канибализам који се на различитим местима институционализовао у виду ратног и ритуалног канибализма. Иако постоје различити нивои анализе овог феномена, овај рад се фокусира на наративну димензију тачније европско представљање канибализма староседелачких народа Новог света и митологије и народне приче у којима се спомиње. На крају рада дата је потенцијална типологија облика манифестације канибализма. Ова типологија би могла бити предмет даљих дискусија поготово када је у питању дефинисање патолошког канибализма.

Summary

The basic theme of this paper is the controversial phenomenon of human nutrition, cannibalism, observed in the context of anthropological, sociological and evolutionary theories. Human nutrition is an important factor of development of societies. The distribution of foods essentially influenced the social hierarchy, where meat was always a food that was reserved for higher layers of the population. Humans are omnivores, but the existence of their canine tooth indicates to carnivore tendencies. Proteins played an important role in human evolution. Therefore, it is not surprising that people in areas with a lack of animal foods practiced cannibalism, which has been institutionalized in some places in the form of warrios and ritualistic cannibalism. Although there are different levels of analysis of this phenomenon, this paper focuses on the narrative dimension like European representation of cannibalism of the indigenous peoples in the New World and the mythology and folk tales in which it is mentioned. At the end of the work, it is presented the potential typology of the manifestation of cannibalism. This typology could be the subject of further discussions, especially when it comes to defining pathological cannibalism.

REVIEW OF HUMAN CANNIBALISM

Summary: The aim of this paper is to present cannibalism through the etymology of the name, mythological stories and forms of its manifestations. Although cannibalism is documented and present in all regions of the world, from the period of homo erectus to the modern age, there are not many scientific papers on this subject, especially if the amount of record of cannibalism and the historical presentation and representation of this phenomenon. The paper presents the etymology of the term, the European interpretation of cannibalism of indigenous peoples and various cannibalistic descriptions from ancient mythology, folk songs and legends. Throughout history, cannibalism has been an integral part of racist stereotypes and the attribution of cannibalistic characteristics to indigenous people of the New World. The tribes of South America and other natives for centuries are victims of labeling and false and distorted images of their cannibalistic practices, so special attention is paid to this. After that, descriptions of cannibalistic motifs are presented, which are represented in mythologies, legends, folk stories and poetry of different cultures. At the end of the paper, it is shown a typology of the manifestation of cannibalism.

Key words: cannibalism, etymology, mythology, New world, typology

ПОВЕЗИВАЊЕ И ИДЕНТИФИКАЦИЈА САВРЕМЕНОГ ЧОВЕКА СА ТРАДИЦИЈОМ (ТРАДИЦИОНАЛНИМ ВРЕДНОСТИМА) ПУТЕМ ТРГОВАЧКИХ И ЗАНАТСКИХ ОБЈЕКТА – СЛУЧАЈ ЈЕЗГРА ГРАДА КРАГУЈЕВЦА

Сажетак: Предмет истраживања рада представља дефинисање начина путем којих се савремени човек идентификује са традицијом одређеног периода и његовим карактеристикама путем архитектуре трговачких простора као рефлексијама једне културе и просторима свакодневне комуникације. Кроз рад ће бити анализирани и представљени као пример трговачки и занатски објекти настали у периоду прелаза из 19. у 20. век у Крагујевцу са посебним акцентом на некадашњу карактеристичну целину занатских радњи, а која је данас у ишчезавању. Рад истиче важност аутентичности и идентитета како онога што се презентује у занатским и трговачким објектима тако и саме архитектонске целине. На крају рад представља важност ових простора у погледу очувања традиције и традиционалних вредности али и као полазних тачака за даљи развој друштвене заједнице.

Кључне речи: Трговачки објекти, занатски објекти, традиција, традиционалне вредности, идентитет, аутентичност, занати, савремено друштво

Традиционалне вредности, појам и основне одреднице

Да би смо размотрили на који начин трговачки и занатски објекти могу бити простор повезивања савременог човека са традиционалним вредностима морамо прво размотрити шта традиција и традиционалне вредности представљају. Према једној од дефиниција традицију описујемо као:

„Традиција (лат. *traditio*) предавање с колена на колено, усмено ширење (прича, поука; веровања, обичаја, правила понашања и сл.) вест; обичај; навика; прав. предаја.” (Вујаклија, 1980)

Из визууре социологије као науке, традиција је најчешће дефинисана као скуп вредности, норми, идеја, обичаја који могу припадати историјском памћењу, групи, народу или културном идентитету појединца.¹

* pasajlicbojana@gmail.com

¹ <http://www.artnit.net/dru%C5%A1tvo/item/4063-o-tradiciji.html>, април, 2019.

У складу са овим можемо закључити да су традиција и идентитет уско повезани односно да заједно учествују у формирају аутентичних слика једне културе и народа.

Поред појмова наведених у склопу дефиниција свака групација људи успоставља нове појмове које подразумева под појмом традиције и идентитета. Тако, ако се осврнемо на ближу односно скорију традицију у оквиру трговачких објеката појмови којих би се сетили су нпр: назив фирме, позиција објекта, рекламе, идентитет власника, дизајн предмета итд.

Трговачки и занатски објекти као преносиоци традиционалних вредности места

Појављивањем робних кућа у 19. веку по први пут долази до обједињавања великог избора различите робе концентрисане на једном месту „под истим кровом”. Упоредно са овим јављају се аркаде и галерије као архитектонски одговор на потребу за повезивањем независних трговина у градском контексту. Овакве целине јављају се истовремено у свим већим европским градовима као што су Милано, Лондон, Париз, Берлин итд. (Стаменковић)

У 20. веку трговина заузима изразито важан део свакодневице. Простори на којима се трговина одвија заузимају најразличитије структуре, овде спадају пијаце, киосци, бутици, робне куће, тржни центри, трговине у склопу сложених структура које поред објеката трговине садрже и оне који у својој функцији нису искључиво и само трговачки већ су намењени и забави, угоститељству и другим разноврсним услугама итд. (Стаменковић)

Трговачки објекти настали у периоду прелаза из 19. у 20. век представљају најлепше трговачке објекте настале у оквиру језгра града Крагујевца. Као најраспрострањенији тип објеката, трговачки објекти граде визуелни идентитет језгра града.

Објекти су грађени према инжењерски обрађеним регулационим плановима на узаним парцелама са максимално искоришћеним простором због велике потрошње и повећаних потреба промета робе. Због економске односно пословне потребе да фасада буде окренута према прометном делу улице објекти се не развијају у хоризонталном правцу већ почиње раст њихове спратности. Фасадама објеката се поклања посебна пажња у погледу украшавања јер се она сагледава као презентација објекта. (Трифуновић, 2008) На неким од фасада постављане су и плоче на којима је било навођено име власника објекта као и временски оквир односно период изградње објекта.

Објекти пројектовани у овом временском интервалу већински су поседовали две или три етаже. Код објеката који су поседовали једну етажу приземље је коришћено као трговачки простор док би се спрат користио као стамбени простор. „Највећи простор у приземљу заузима дућан отворен излогом према улици. (Код бољих кућа излози су украшени кованим гвожђем и имају перде ради заштите од сунца. Код старијих и удаљених излози и врата затварају се преко ноћи дрвеним капцима). Иза дућана простиру се радионице, магацини, помоћне просторије, оставе. Све зависно од врсте посла које фирма обавља.” (Трифуновић, 2008)

Код објеката већег габарита са три етажe поред приземља и први спрат био би коришћен као простор трговине. У осталим случајевима спрат је намењен становању где је живела породица власника.

Када говоримо о визуелном идентитету како самих трговачких и занатских објеката тако и пласираних производа у њиховом склопу не можемо, а да не сагледамо све његове чиниоце. Ако анализирамо идентитет једне трговине са прелаза 19. у 20. век закључићемо да је од посебне важности за идентитет објекта чинило име односно идентитет власника или оснивача тог објекта.

Већина назива трговачких, занатских и угоститељских фирми била је препознатљива према именима или презименима њихових власника као нпр. „Казанциска Радња Милоша Стевановића”², „Мануфактурна радња Алексе Ј. Обрадовића”³, „Помодна трговина Милована Павловића”⁴ итд. (слика 1) У склопу назива ових објеката поред имена и презимена власника обично су били додати и други елементи који су представљали нешто карактеристично за њихове власнике. Тако је на пример један од најпознатијих трговачких објеката носио назив „Трговина код Београђанина” Драг. Ј. Симовића и Јововића. Разлог за појављивање оваквог обрасца огледа се у томе да су се трговином на прелазу два века бавили већином врло угледни људи који су поред овог занимања имали високе друштвене и политичке положаје као нпр. Председник градске општине (Алекса Ј. Обрадовић (Радовановић, 2017)), Председник Школског одбора Крагујевачке трговачке омладине (Драгомир Симовић (Радовановић, 2017)) , Одборник Крагујевачке општине (Милош А. Стевановић (Радовановић, 2017)) итд. Због угледа по којем су ови људи били познати у свом окружењу укљученост њихових имена у склопу назива фирме било је од кључног значаја за препознатљивост трговине или занатске радње.

Колико је идентитет једног објекта био повезан са његовим идејним творцем и власником говори и то да су трговине често задржавале иницијална имена трговина иако су се власници мењали. Чак и данас традиција назива ових трговина и даље наставља свој живот, многи старији Крагујевчани кажу „... код Павловића”, „код Јакшевца” итд.

Неизоставни сегмент путем којег је идентитет објекта био презентован са

Слика 1: Оглас за Казанцијску радњу Милоша Стевановића у Крагујевцу

Извор: Нови покрет 1922. год. бр. 83. стр. 4

² Нови покрет 1922. год. бр. 83. стр. 4.

³ Нови покрет 1920. год. бр. 8. стр. 4.

⁴ Јавно мњење 1934. год. бр. 15. стр. 6.

краја 19. и почетка 20. века били су тадашњи медији односно дневна и недељна штампа. Кроз овај штампани медиј трговачки и угоститељски објекти наводили су предмете којима располажу у својим објектима као и друге важне информације потребне муштеријама. „Нове културне праксе размене информација установљене су у неким европским земљама већ на почетку 19. века, односно победом Француске револуције, док су се на маргинама Европе, а ту треба сместити и Србију, процеси настанка грађанског друштва преклапали са процесима индустријализације и модернизације. Концепт грађанског друштва подразумевао је, између осталог, рационализам и слободу јавног говора, а те нове вредности су понајпре биле видљиве на страницама новина. Новине србске су од првог броја, који је објављен 1834. године у Крагујевцу, поштовале новоуспостављени кодекс јавности говора и дистрибуције информација. У њима су се редовно објављивали кнежевски укази и наименовања, али и рекламни огласи са нескривеном намером да се новопечени грађанин преведе у потрошача.” (Тодић и Пиштало, 2010)

Крајем 19. века презентовање трговина и њихових производа у медијима добија потпуно нови карактер. Стари образац реклама мења свој ток са текстуалне форме на дизајнирану рекламу у чијем склопу се налазе одређена орнаментика, цртеж, илустрација итд. „Захваљујући новинској илустрацији, тачније, цртежу и слици, не само мидери, већ и ципеле, шешири и шајкаче, сунцобрани и амрели, фуруне и француски шпорети, дакле, сасвим обични предмети, освојили су „репрезентативни простор” у рекламама објављеним у штампаним медијима и тако изашли из анонимности трговачких полица и свакодневног живота.” (Тодић и Пиштало, 2010) (слика 2 и 3)

Слика 2: Оглас за галантеријску робу Тимотија А. Вучковића у Крагујевцу

Извор: Нови покрет 1920. год. бр. 8. стр. 4

Слика 3: Оглас трговину код „Београђанина“ Драг. Ј. Симовића у Крагујевцу

Извор: Народна самоуправа 1936. год. бр. 7. стр. 4

Потреба за аутентичношћу и традицијом и данас постоји. Очувањем ових вредности развијају се и друге гране као што су, туризам, економија, култура итд. Градови у Србији поседују велики потенцијал у виду трговачких и занатских објеката који су у својој примарној функцији служили овим делатностима. Због транзиције и различитих режима кроз које је Србија пролазила ови објекти постају место масовне културе и удаљавају се од своје традиције и локалне културе. Једна од интересантних зона која поседује капацитет повратка ка коренима традиције је некадашња зона занатских радњи и радионица у данашњој улици Иво Лоле Рибара (некада Цара Николе) у Крагујевцу.

Улица Цара Николе - зона занатских радњи и радионица

Као један од највећих центара обновљене Србије и седиште „врховног кнеза“, Крагујевац је био место са великим бројем занатско - трговачких радњи. За време турске владавине Србијом у Крагујевцу занатске радње биле су распоређене главном чаршијом (од Каменог моста до Крста). Роба се излагала на ћепенцима које је поседовала свака радње док су власници објекта најпре били Турци, а након њих Срби, Цинцари и Јевреји. Чаршијом су се могле видети многе занатлије као што су абације (кројачи који су обрађивали грубо сукно), туфегџије (мајстори који су производили пушке и ножеве), мумџије (свећари), асурџије (израђивали су асуре за спавање), казанџије (казане), ашчије (кувари), калаџије (мајстори који су топили калај), чаруџије (опанчари), кујунџије, налбанте (поткивачи), ћерамиџије, ужари, сапунџије, грнчари, калдрмџије и др. Након ослобођења Крагујевца од турске владавине, поред старих заната јављају се и нови према уредби кнеза Милоша Обреновића који је наређивао да се у град позивају страни мајстори и занатлије. Доласком нових занатлија било је могуће подмирити потребе града и обезбедити корисницима брже и квалитетније услуге. Сваки од заната имао је свој еснаф

па је тако постојао ковачки еснаф, папуцијски еснаф, мутавцијски еснаф итд. (Радовановић, 1996)

Године 1904. у Крагујевцу је било 420 занатлија свих врста заната од којих је 29 било стране народности. (Бакић, 1972)

О томе колико је битно обратити пажњу на модернизацију и осавремењавање старих заната говори и текст објављен у Југословенском дневнику 1931. године у Крагујевцу.

„Пре рата се тврдо веровало да ће занати морати пропасти и да ће их потпуно заменити фабричка производња. И данас многи у то верују. Чак се указује на мање занате, коју су готово ишчезли. И у Крагујевцу има људи, чији су се занати изгубили. Али постоји тенденција у свима земљама, па тако и код нас, да се занати подижу и да се згодно преношење енергије електричном струјом, искористи за подизање заната, пошто се радње прилагоде савременој техници.

Ипак у Крагујевцу се ради 45 разних заната. Ево како стоје поједини занати.” (слика 4)

(Југословенски дневник, 1931. год. бр. 96 стр. 35.)

Табела 1: Називи заната и прикази броја мајстора и радника

Р.Бр.	Занати	бр. мајстора	бр. радника	Р.Бр.	Занати	бр. мајстора	бр. радника
1.	Грађевинарски	14	4	14.	Пекарски	65	52
2.	Зидар. Тесачки	25	12	15.	Берберски	35	42
3.	Часовничарски	10	8	16.	Опанчарски	54	65
4.	Димничарски	2	6	17.	Седларски	4	10
5.	Лимарски	12	22	18.	Столарски	18	34
6.	Ковачки II	25	10	19.	Ковачки I	16	11
7.	Абаџиски	30	57	20.	Воскарски	6	3
8.	Колар-качарски	15	11	21.	Лончарски	3	2
9.	Браварски	20	36	22.	Месар – кобасичарски	75	52
10.	Ћурчиски	8	4	23.	Посластичарски	15	12
11.	Кројачки	26	48	24.	Фотографски	4	6
12.	Поткивачки	12	8	25.	Бојаџиски	9	2
13.	Обућарски	31	68				

Извор: Југословенски дневник, 1931. год. бр. 96 стр. 35.)

Слика 4: Занатство у Крагујевцу 1931. године

Листовица „Бојаџић“.

ЗАНАТСТВО У КРАГУЈЕВЦУ

Трговина г. Ристе Томића

Пре рата се тврдо веровало да ће занати морати пронаћи и да ће их потпуно заменила фабричка производња. И данас многи у то верују. Чак се уклапају на неке занате, који су готово ишчезли. И у Крагујевцу има људи, који су се занати нагубили. Али постоји тенденција у свима њима, па тако и код нас, да се занати подижу и да се погодна опремање енергије електричном струјом, искористи за подизање заната, пошто се радње прилагоде савременој техници.

Занати у Крагујевцу су сада у стању иште кивања електричне струје, која ће најдуже у року од 2 године бити ту, и то једини.

И сада има око 25 радњица са струјом, мада је ова струја из горива знатно скупија него она, што ће се добити из воде. Занатлије се удружују и удружења потпомажу у развоју. Они, који не могу да се прилагоде духу времена пропадају. Занатство мора да се прилагођава. Стари крагујевачки занатлија није еластичан, зато предаје радњу млађим људима. Отуда међу занатлијама у Крагујевцу много нових лица, млађих људи.

Ипак у Крагујевцу се ради 45 различитих заната. Ево како стоје поједини занати:

Занат	Број радњица	Број радника	Свота обрад. у дан.	Годишња обрад. у дан.
1. Грађевинарски	14	4	18	30.000.000
2. Зидар, тесачки	25	12	37	2.500.000
3. Часокичарски	10	8	18	100.000
4. Дигишарски	2	8	8	80.000
5. Лимарски	12	22	34	1.200.000
6. Ковачки II	25	10	35	500.000
7. Абацијски	30	52	82	3.000.000
8. Ковар-паларски	15	11	26	300.000
9. Браварски	20	36	56	1.400.000
10. Турински	8	4	12	160.000
11. Кројачки	26	48	74	2.600.000
12. Поткивачки	12	8	20	120.000
13. Обућарски	31	68	97	1.500.000
14. Печарски	65	52	117	4.300.000
15. Верберски	35	42	77	350.000
16. Опашарски	54	68	122	10.500.000
17. Седларски	4	10	14	80.000
18. Столарски	18	34	52	2.500.000
19. Ковачки I	16	11	27	500.000
20. Воскарски	6	3	9	300.000
21. Лопчарски	3	2	5	30.000
22. Месар-кобасичарски	25	32	57	2.500.000
23. Посастичарски	15	12	27	150.000
24. Фотографски	4	6	10	80.000
25. Бојаџијски	9	2	11	100.000

У овој години како је овог темелјаца и мала промена фабрике. Подизање заната је би менаг опрема, да је и у реткој издети, него Требао је б иа, будућице посто, а у новим прои, према којим Тако је о била потпуно ринке неаме. Долазе ри из 1914—15 године јед да нема ни је у томе и нити напир хрина при меите глади пут. Фабрике водних вој удложеном т. Колико и данас најве сполаже са од 180 кош лом. Уређа за пример, а) Фабрике кинијским врстом не или илнотн модерне и ја од болге стоји батери пина за се

Извор: Југословенски дневник, 1931. год. бр. 96 стр. 35.

Развојем језгра града трговачки објекти освајали су све већи простор у оквиру централне зоне града. Градска чаршија је и даље својим централним делом била линеарног типа али су поред главне улице на значају добиле и бочне улице које су се налазиле са њене леве и десне стране. Једна од карактеристичних улица позната као улица где су позициониране биле трговачке, а посебно занатске радње била је ул. Цара Николе.

Већина објеката у ул. Лоле Рибара, некада Цара Николе, датира са краја 19. и почетка 20. века. Ови објекти сведоче о почецима новог начина градње грађанске куће и преласка на нове конструктивне концепције. Почине да се гради од тврдог материјала - опеке, јављају се полулучно засведени прозори, а такође и сводови у подрумима. Овај нови утицај огледа се како у унутрашњем распореду просторија тако и у спољашњем изгледу зграда као и обради појединих детаља као што су профилисане стрехе декоративно обрађене. Архитектура настала у овој просторној целини пројектована је под утицајем Аустро-Угарске, ослобођена типичних источњачких манира. Објекти у овој улици су углавном приземне и спратне зграде. У приземним зградама, занатске радње и продавнице су смештене до улице, а задњи део је служио за становање. Код

спратних зграда, радње и продавнице су смештене у приземљу док је спрат служио за становање.⁵

Данашња улица Иво Лоле Рибара осим по још неким архитектонским одликама потпуно губи на својој аутентичности и не може се сагледати као јединствена целина која припада занатским делатностима. Један од ретких занатских објеката у овој улици је „Златара Ђани“⁶ чији је власник постао члан УЛУПУДС-а од 1995. године, као први дизајнер накита и јувелир. Ова златара тежи ка томе да у својим радовима пронађе савршену равнотежу између традиционалног и модерног. Изузетно интересантан рад који се може видети у овој златари је дело Катарине Чудић ћерке златара Славољуба Галића Ђанија која је наставила да се бави породичном традицијом. Поред осталих инспирација у делима Катарине Чудић можемо да сагледамо утицај средњовековне Србије у периоду између 12. и 15. века.⁷

Занатство као делатност и стари занати у његовом склопу у нераскидивој су вези са традицијом. Како би се прилагодило савременом човеку неопходно је да буде вођено и усмеравањем одређеним гранама примењене уметности као што су дизајн продукта, графички дизајн, дизајн ентеријера итд. Вођени овим делатностима занатско традиционални производи могу добити обележје националних сувенира и бити препознатљиви као производи који свој печат аутентичности граде одређеним пореклом са посебних географских локалитета. Пример оваквог производа је пиротски ћилим који се успешно израђује годинама. Године 2002. пиротски ћилим заштићен је од стране Завода за интелектуалну својину, а активно се израђује од стране занатске задруге за израду ћилима и сувенира „Дамско срце“.⁸

Савремено друштво можемо дефинисати као друштво са посебно израженом потребом за конзумеризмом. У овом смислу трговачки објекти као најраспрострањенији тип објекта имају посебну важност јер постају места фреквенције великог броја људи. Визуелни идентитет објекта изграђен традицијом и аутентичношћу у савременом друштву од изузетне је важности јер не утиче само на економски напредак већ и на формирање аутентичне урбане средине кроз развој урбаног дизајна. Почетак 21. века представља период убрзаног развоја на различитим пољима па је у складу са тим потребно пронаћи прави начин путем којег би овај тип објекта односно део градитељског наслеђа могао бити правилно коришћен као место преношења односно очувања традиције и као такав био сачуван за будуће генерације.

„Чињеница је да главне полуге економског раста градова у све већој мери постају индустрије основане на дизајнирању и производњи робе за специфичне животне стилове, указују да је колективна потрошња, некада доминантна категорија у урбаној политици, постаје резидуална. Имиџ града постаје толико значајан да се урбано планирање помиче ка рекламирању. Истицање јединствености у имиџу града односно брендирања града условљено је значајем

⁵ ЦД документација за ГП Крагујевца 2015. године

⁶ <http://www.djani.co.rs/aboutus.php?page=aboutus>, април 2019.

⁷ <http://www.katarinacudic.com/>, април 2019.

⁸ <http://damskosrce.com/damsko-srce/>, април 2019.

који добија економија симбола у периоду постфордизма, јер измештањем индустријске производње из (градова) најразвијенијих земаља сам бренд постаје реални основ остваривања профита. Једнако као што добар бренд продаје другу робу, и градови се морају брендирати да би се успешно продавали на тржишту капиталних инвестиција, пословног простора, туризма, забаве, резиденцијалних погодности.”(Петровић, 2009)

Као проблем при константности очувања традиције јавља се комплексност променљивости потреба савременог човека у погледу употребе простора, продукта и његове сталне потребе ка различитим естетским критеријумима. Проблем намене трговачког простора у зависности је од потреба локалног становништва као примарних корисника простора и повезивању тих потреба са првобитним идентитетом и традицијом простора као основом за масовно презентовање локалне културе и визуелног идентитета града свим другим корисницима.

Један од могућих модела за развој и очување традиционалног идентитета града може се сматрати примена „концепта предузетничког града”. „Концепт предузетничког града фокусира се на анализу иновативних стратегија економског развоја кроз сарадњу локалне власти са приватним сектором и цивилним друштвом, као и на промене у сфери социјалне одговорности јавног сектора у контексту приватизације, дерегулације и децентрализације државних политика. Концепт посмодерног града, иако подразумева ове промене, аналитички нагласак ставља на место и значај који култура и потрошња имају у промоцији града, те на улогу градских простора потрошње и урбаних стилова живота као битних аспеката социјалне интеграције која се остварује кроз конзумеризам.” (Петровић, 2009)

Начини презентације традиционалних вредности путем трговачких објеката

Сагледавајући различите примере градова који су трговачки део града искористили као посебна места идентитета можемо да закључимо на који начин треба адекватно направити равнотежу између очувања традиционалних елемената и вредности (како архитектонских тако и дизајнерских и идеолошких) и савремених потреба корисника.

Посебно интересантан пример очуване трговачке целине налази се у Барселони где су трговачки објекти заштићени посебним уредбама и законом. Мере ових заштита односе се како на елементе фасаде тако и на ентеријере објеката. Овим је формирана посебно интересантна целина која се може посматрати и као значајна туристичка дестинација због своје традиције и аутентичног идентитета. У складу са овим осмишљен је часопис под називом „Emblemàtics”⁹ чији сваки број говори о једном објекту односно представља својеврсну биографију објекта. Као подршка пројекту оформљена је и посебна интернет страница „Ruta dels emblemàtics”¹⁰ на којој се могу прочитати текстови

⁹ <https://issuu.com/rutadelsemblematics>, фебруар 2019.

¹⁰ <http://www.rutadelsemblematics.cat/>, <https://www.facebook.com/rutadelsemblematics/>, фебруар 2019.

или погледати видео снимци који говоре о трговачким и угоститељским објектима града.

Примере сличног приступа заштите традиционалних трговачких и угоститељских објеката налазимо и у другим градовима као што су Болоња,¹¹ Париз,¹² Сан Франциско, Единбург итд.

Према Лафеврову можемо да разликујемо три различита појма просторних карактеристика друштва. Први појам који се односи на репрезентацију простора уско је повезан са кодификацијом простора (односно идеологијом у складу са којом је простор обликован) у функцији репродукције социјалног поретка, као и на физички аспект простора као објектизоване репрезентације моћи. Под другим појмом аутор подразумева репрезентационе просторе који су склопљени од комплексних симбола и имица који стварају становници и корисници непосредно живљеног простора стварајући смисао свом свакодневном животу. Овако дефинисан простор се првенствено „осећа” па тек потом промишља, чиме се указује на немогућност пуне рационализације начина на који људи доживљавају и сагледавају простор. Последњи, трећи појам дефинисан је просторним праксама односно начином на који људи обављају свакодневне активности унутар граница социјалне и просторне реалности. (Петровић, 2009)

Према овоме очување традиционалних вредности и традиције најближе је идентификовати са репрезентационим просторима. У светлу наведеног трговачке и занатске објекте (самостално или све у склопу целине језгра града) потребно је третирати као комплекс различитих симбола који као такви стварају аутентичност традиционалног простора.

Због овога у даљем тексту језгро града под које подразумевао уску целину фундуса (центар града/downtown) из којег се град даље развијао посматраћемо као најверодостојнију слику која говори о традицији места.

У складу са свим претходно наведеним када је реч о трговачким односно занатским објектима, можемо да разликујемо два облика намене трговачких и занатских објеката као преносиоца традиције.

Први облик односио би се на идентитет самог објекта и историју која је везана за њега. Код овог принципа архитектура објекта али и други елементи који је прате (отвори, орнаментика, позиционирање рекламног материјала, постављање оригиналних назива и историјата иницијалних трговина на саме објекте итд.) били би носиоци традиционалног језгра града.

Други облик преношења традиције у склопу трговачких и занатских објеката односио би се на оно што се тренутно пласира у оквиру самог објекта, неvezано за то да ли је у директној вези са првобитном наменом и идентитетом

¹¹https://www.bolognawelcome.com/en/home/live/shopping/store-categories/traditional-shops/s/model_Luoghi/lingua_en/categoria_108/page_0/, фебруар 2019.

¹² https://www.artsy.net/article/artsy-editorial-130-year-old-paint-shop-invented-pastels-picasso?utm_source=facebook&utm_medium=social&utm_campaign=sm-editorial-evergreen&utm_content=fb-1-the-french-chemist-that-pioneered-new-forms-of-paint-for-picasso-and-cezanne, фебруар 2019.

објекта. У овом случају приземље објекта које је прошло кроз транзиције различитих режима и које је изгубило свој иницијални идентитет због своје позиције у оквиру језгра града служи као простор презентације традиционалне културе кроз различите производе локалног становништва.

Повезивање потреба савременог човека са традиционлним вредностима

Савремено друштво све више препознаје да трговачки објекат поред неопходне функционалности мора да поседује и аутентичност која се огледа како у асортиману и дизајну самих производа тако и његовом пласирању које се огледа подједнако у рекламном сегменту и брендирању тако и визуелном идентитету самог објекта односно простора у коме се производ пласира.

Визуелна засићеност различитим информацијама и порукама као и доба „масовног” и глобалног у 21. веку окреће савременог човека ка потрази за аутентичношћу и повратку традиционалним вредностима. Ова тежња се огледа у различитим пољима где традиција и култура места тражи да се рефлектује у свакодневном животу појединца.

Презентовање традиције и културе места може се вршити путем трговачких и угоститељских објеката кроз више начина. У наставку рада ће бити обрађена три вида презентовања традиционалних аутентичних производа једне културе.

- Самостални трговачки/ занатски објекат, презентовање једног типа аутентичног производа;
- Самостални трговачки/ занатски објекат, презентовање већег броја више различитих аутентичних традиционалних производа (Concept Store);
- Архитектонска целина у оквиру града која поседује низ трговачких и занатских објеката који као целина преносе традицију и аутентичност места.

Ако анализирамо друшвене мреже као простор свакодневне размене информација и новости можемо да сагледамо велики број корисника који се враћа породичним занатима и даље их развија и прилагођава у духу времена и савремених потреба. Са друге стране све већи број породичних мануфактура почиње различите производне линије преко којих се негује традиција и култура. Овакве примере можемо пронаћи све више у Србији, у наставку текста биће набројано само пар примера.

Ерцеговац

Трговачки објекат Ерцеговац шешири основан је 1927. године од стране Војислава Ерцеговца на Теразијама као „Продавница и главно стовариште женских шешира Ерцеговац”. Последњих пар година овај бренд је прилагођен новим потребама и укусу савремене генерације девојака и жена, а вођен је од стране праунуке Исидоре Тодоровић која чува традицију и јединствену ноту

својих предака. У производњи шешира користе се искључиво природни материјали највишег квалитета. Летњи шешири израђују се од плетене или штепане сламе док се зимски производе од зечије длаке и пресоване вуне. Поред шешира ова мануфактура производи и машинске траке за косу, турбане, шубаре, токице, украсе за венчање, капе, качкете и берете.¹³

ISKON mode

Идеја за покретање ИСКОН моде настала је из личне потребе за оригиналном одевном комбинацијом за венчање. Жеља за аутентичном венчаницом, која је у складу са традиционалним одевањем а није народна ношња, одвела је далеко осниваче ИСКОН моде брэнда. Савремено у традицији и традиционално у модерним одевним комбинацијама, а све од пробраних и висококвалитетних природних материјала и однегованим осећајем за меру. До сада је кроз ИСКОН моде прошло око педесет различитих мањих удружења, задруга, породичних мануфактура и појединачних произвођача који су веровали у идеју да спој модерности и традиције може бити заједнички именитељ за све производе.¹⁴

Makadam Belgrade

Makadam Belgrade Concept продавница на Косанчићевом венцу у Београду у склопу објекта нуди велики избор различитих дизајнерских аутентичних производа. На овој локацији могу се пронаћи природна козметика, традиционални предмети попут пиротских ћилима и јастучница, посуђе, књиге, уметнички предмети, накит итд. Оснивачица овог трговачког објекта каже да је Макадам настао као одговор туристима да на једном месту могу да осете аутентичност и различитост локалне културе и наслеђа.¹⁵

Закључак

Традиција и идентитет представљају сложен скуп појмова који рефлектујући своје различите елементе свесно или несвесно утичу на обликовање живота сваког појединца. Освешћивање одређених идентитета и традиција помажу нам да формирамо аутентичну заједницу која ће се даље бавити регенерацијом традиционалних идентитета и промоцијом наслеђа.

Сећање само по себи није константно нити може да се сматра објективним приказом, оно је скоро увек субјективна слика приказана кроз перспективу једне личности. Историјски посматрано друштво је то које ствара сећања, оно га много пута преправља и прилагођава насталим ситуацијама. Чак и у случају да га ствара са жељом да буде објективно та могућност измиче јер

¹³ <https://ercegovac-hats1927.com//>, април 2019.

¹⁴ <https://iskonmode.rs/o-nama/>, април 2019.

¹⁵ <https://makadam.rs/pages/about>, април 2019.

много пута није свесно промена које окружење може да има на формирање истог. Ги Дебор у свом делу *Друштво спектакла* наводи: „Спектакл, као начин на који данашње друштво паралише историју и сећање и сузбија сваку историју која проистиче из историјског времена, јесте лажна свест времена.” (Дебор, 2003) Друштво спектакла је продукт постмодернизма који брише историју и занемарују сећање, оно уништава мисаони процес и ослања се на емоције. Емоције без мисли (промишљености) нису комплетне али ни супротно. Узимајући ово у обзир једино сећање које је комплетно је оно које је настало кроз ова два процеса узајамним прожимањем чинећи јединствену целину. У светлу овога материјална баштина у коју се убрајају и архитектонски објекти, дефинише их као релевантне сведоке о традицији и култури једног места. Овако посматрајући традицију и идентитет места можемо да сагледамо да они представљају веома значајне факторе који дају на значају очувању аутентичних архитектонских и урбанистичких целина. Начини на који традиција може бити презентована су многобројни, а њихова примена у директној је повезаности са потребама становништва.

Због променљивости потреба и индивидуалних сећања, жеља и афинитета из свега наведеног до сада можемо закључити да је неопходно у будућности дефинисати одређене уредбе и правилнике који би обликовали и очували визуелни идентитет места али и подстакли очување комплетног градитељског наслеђа и традиције трговачких и занатских објеката у погледу одрживог развоја друштвене заједнице.

Литература:

1. Bakić, Dragoljub (1972): *Pet vekova Kragujevca*, Narodna biblioteka „Vuk Karadžić”, Minerva, Kragujevac
2. Debor Gi (2003): *Društvo spektakla*, Blok 45
3. Petrović, Mina (2009): *Transformacija gradova ka depolitizaciji urbanog pitanja*, Institut za sociološka istraživanja, Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd
4. Radovanović, Boriša (2017): *Istorija Kragujevca od najranijih vremena do 1944. godine*, Kragujevac
5. Radovanović, Boriša (1996): *Stari Kragujevac*, PIP „Krug”, Kragujevac
6. Stamenković, *Objekti trgovine*, <https://studenti.rs/skripte/objekti-trgovine/>
7. Todić Milanka, Vladimir Pištalo (2010): *Kupite nešto i ovde*, Službeni glasnik, Beograd
8. Trifunović, Veroljub (2008): *Gradenje Kragujevca u kneževini i kraljevini Srbiji*, Kragujevac
9. Vujaklija, Milan (1980): *Leksikon stranih reči i izraza*, Prosveta, Beograd

CONNECTING AND IDENTIFICATION OF MODERN MAN WITH TRADITION (TRADITIONAL VALUES) THROUGH STORES AND CRAFT SHOPS - THE CASE OF THE CORE OF THE CITY OF KRAGUJEVAC

Summary: The subject of the paper defines the ways in which a modern man can identify himself with the tradition and characteristics of a certain historic period through the architecture of commercial spaces as a reflection of culture and area for everyday communication. The work analyzes and presents the example of stores and craft shops built during the transition from the 19th to the 20th centuries in Kragujevac, with special emphasis on the former characteristic architectural entirety of craft shops, which is now fading. The paper highlights the importance of authenticity and identity of represented sales items in stores, as well as the architectural entirety itself. In the end, work presents the importance of these spaces in terms of preserving tradition and traditional values, and also as starting points for the further development of the community

Key words: Stores, craft shops, tradition, traditional values, identity, authenticity, crafts, modern society

VI

ЕКОНОМИЈА И ДРУШТВО

НЕДЕЉКО ПРДИЋ*

ЈКП Тржница

Нови Сад

УДК 338.431:339.13

Прегледни рад

Примљен: 22.03.2019

Одобен: 17.04.2019

Страна: 485-504

THE EMPIRICAL RESEARCH OF WINE MAKERS IN THE LOCAL MARKETS

Summary: The objective of this paper is to define a market strategy for the local producers of wine, based upon the analysis of theoretical positions and research results, and, on the basis of the theoretical conceptual model and research results, to further submit a concept for improving the market position of the company in question. Based on the research results, the objective of the paper is to define the process of communication of the enterprise with the market. This objective will serve as a basis from which we can carry out positive effects on the business level. The main objectives of this research arise from defining the object of research and these are the precise definitions of the theoretical positions and empirical research performed together with local wine producers. The wine market in our country is quite attractive and by applying the appropriate sales and marketing strategies, there would be a real chance to improve the market position and business efficiency of the local wine makers, which is the primary goal of this paper.

Key words: research, market, wine, local winemakers

Introduction

Commercial success of a modern enterprise depends upon its ability to produce a good product or develop the right service, to form flexible forms of adequate market prices but also upon its ability to offer the products or services adapted to the needs and requirements of the target market. Therefore, the efficiency represents in fact, the ability to achieve the goal set. (Prdić, 2012a). The success in communication between the company and the market depends on the application of traditional instruments of communication but also on the compulsory adaptation of traditional instruments of communication to modern methods of communication with selected market segments and other interested community groups. Theoretical arguments of this research was enabled by the literature in the field of marketing and management, as well as the literature from other scientific disciplines of psychology, sociology, while the theoretical attitudes in the paper were checked by own empiri-

* ekonomistdoo@sbb.rs

cal research on intentionally selected sample. In the case of the Austrian wine market, the wine of better quality was produced by large companies, as compared to smaller companies joint and associated in cooperatives. (Pennerstovfer & Waiss, 2012). One of the most important elements of strategic development of trade is to determine the service price and their adjustment, including the price of the exhibition space. Comparison of space cost with the space costs of other fairs is useful because these costs take more than 20% of the total cost of participation in the fair. (Zarić, 1999).

Market research is a necessary precondition for interim and rational marketing decisions in market economy developed in the wine producers. Market research gives the manufacturer the ability to adjust their wine to the needs and demands of consumers (Vlahović et al., 2011).

The Methodology of the Empirical Research

The basis of the empirical research

The interest for the study coincides with the fact that there is a necessity for market orientation shown by domestic enterprises and for the establishment of marketing communication with the main segments of the public, and especially for the establishment of a long-term partnerships with customers - buyers.

The comparative analysis of theoretical positions and research results, as well as the awareness of the lack of practical researches of the performance of domestic companies at the fairs, and the the awareness of the lack of measurement of the results of the achieved performances, they all created a reliable basis for the theoretical consideration and studying of the role and importance of trade as an instrument of integrated communication mix in a practice of local companies.

The research plan includes the following phases:

- defining the problem and research objectives,
- determining the source of the data collection,
- choice of methods for obtaining information,
- defining the basic set and sample for the research,
- selection, analysis and formulation of conclusions and recommendations,
- presentation of research findings. (Stanković & Avramović, 2007)

Defining the problem and research objectives

Defining the problem is one of the basic principles of a successful research. Precisely defined problem and research objectives lie in the basis of a successful process of practical research. The objectives of the research were derived from the problem and are determined by the information which must be reached in the research. The central problem of the research is the place of trade fairs in the integrated communications mix of companies as well as all the communication processes between the company and its environment. The problem sought to be achieved by

the research is the development of an integrated communication mix, that would be a starting point for resolving the various issues that arise in business practice, as well as in academic circles that deal with trade fairs.

Having in mind the defined objective of the research, the development factors of integrated marketing communications from the perspective of trade fairs, the empirical research is focused on the following segments:

- The study of consumer behavior, motives and attitudes towards certain instruments of marketing communication companies,
- Research of the degree of application of integrated marketing communication from the perspective of trade fairs,
- Identifying ways to maintain contact with existing and establish contact with potential buyers and consumers,
- Research of the attitudes of buyers /consumers towards the media communication performance of domestic companies with the market,
- Research of the effects of participation in trade fairs

Determination of information sources and methods of data collection

In order to make quality conclusions, in addition to theoretical investigations which are needed, there is essential field research to collect primary data. The research was conducted with three questionnaires for companies - managers, consumers, visitors and exhibitors of the Agricultural Fair in Novi Sad, Serbia. The research of managers was conducted via e-mail and through the use of questionnaires, while consumer research was conducted in the place of consumption.

Preparation of the questionnaire

To collect quality data and information the questionnaire was used. In order to make a successful research, the questionnaire was structured in such a way to match the defined purpose of the research, in order to obtain information that contributes to the solving of the research subject. The composition of the questionnaire was drawn up on the basis of common practical issues and certain characteristics of the respondents. To increase the accuracy of the data obtained in responses to the questions asked in the questionnaire, there are questions that verify the answers.

Defining a basic set and a sample for the research

To evaluate the success of the business and marketing communications strategies, it is by researches the perceptions and attitudes of managers and consumers how we create the necessary conditions for an objective research argumentation and testing of hypotheses and making appropriate recommendations and conclusions, as well as for the evaluating the overall research. Surveyed respondents in this study were owners, marketing managers, production managers and financial managers who were employees in wine producing companies.

In accordance with the defined objectives of the research, primary data were collected from two basic sets. The first set consists of companies - managers of local

wine producers and the second set consists of consumers. To evaluate the success of the business and marketing communications strategy, research the perceptions and attitudes of managers and consumers create the necessary conditions for an objective research argumentation and testing hypotheses and making appropriate recommendations and conclusions, as well as evaluating the overall research. Surveyed respondents in this study were sui owners, managers, marketing, production and finance employees in enterprises for the production of wine.

The objective of the research is specificity of the application of marketing communications applied by local companies, and the formulation of specific hypotheses that could be tested in practice, in order to increase business efficiency. Thus worded questions were intended to get an answer to the following:

- The application of marketing itself and marketing communication in their companies,
- The degree of effectiveness of the various competitive strategies,
- Their perception of the effectiveness of various instruments of communication,
- The structure of the communication mix in their businesses, and finally
- The effectiveness of trade fairs as instruments of marketing communication.

For the relevance of the sample target groups of consumers, due to the specific object of the research, it is necessary to apply an appropriate sampling strategies. For the purpose of research validity and relevance of the data, it is essential, to the fullest extent, to choose the proper selection of units that make up the sample, its size and the method of election units. The survey was conducted on a sample of two hundred respondents, who were elected on the principle of territories of the potential users in the territory of AP Vojvodina, according to the town or the city where one could purchase the wine product.

Research Of The Use Of Marketing Communication Mix By Domestic Wine Producers

The specificity of the local wine market

The wine products are very important from several aspects that date back to the ancient world where these products had great significance. Although the consumption of wine has more interesting aspects, these products are not products which meet everyday life needs. In fact, it is known that our country is, in terms of geographic and natural characteristics, very suitable for development of agrarian sector, especially of wine products, and it can have very positive implications when it comes to the export of these products.

In the domestic market there are many regions that are typical for wine production. It is a known fact that a large number of medical experts that these consider it beneficial to human health to consume such products in limited quantities. Analyses of various institutes and experts show that our country has favorable conditions when it comes to wine production. The quality of the wine is derived from the geographic area but it is needed to standardize the products and to introduce the

market principles in their sales. The wine market in our country is quite attractive and the application of appropriate marketing strategies could produce some major export chances. On the basis of these indicators, domestic manufacturers must align their marketing strategies to the product demand but also to affect such a demand.

The aim of the research is to collect primary information that will enable us to realize the specifics of implementation of marketing communication mix amongst the domestic wine producers, as well as the role and importance of trade fairs as an instrument of sales promotion and marketing communication. For the purpose of successful research it is needed to find out the motives, perceptions and reactions of consumers and customers in the selection of specific manufacturers and their brands.

Market segments of wine products are specific because they consist of different categories of producers and buyers as defined by gender, age, occupation, family status, and real incomes, as well as by certain psychological and geographical characteristics. It is thus necessary to detect the behavior of certain market segments and in line with that behavior, to position your marketing and communications strategies to communicate with the selected market segments.

The data collected enabled the assessment of the overall market position of the companies in the domestic market as well as the consideration of individual information that can be of benefit to the following:

- Orientation of domestic wine producing companies towards specific market segments in the domestic market,
- Orientation of domestic wine producing companies towards specific market segments in the international market,
- Which products (white or red wine) consumers prefer and what kind of packaging they prefer,
- What are the wishes of consumers when it comes to certain types of wine they would like to consume,
- Place of purchase of wine products,
- Knowledge of consumer attitudes and customers about the importance of individual instruments of marketing communication that the company should use,
- The compliance of marketing - communication mix with the needs and desires of consumers and customers,
- recognizing the importance of trade in communication – sales mix in wine companies, and their influence and significance to the products sales.

The market position of wine producers in the domestic market

For a successful research of the position of domestic wine producers, it is necessary to review the results of the survey in order to adapt the strategies for the future and to adopt the appropriate marketing - communication strategy that suits the companies' target market. The remainder of this paper will present the results of the research of the domestic wine producers consequently using them for specific recommendations and positions to improve the companies' market position.

The research shows that in the capital structure of domestic wine producers the private capital of domestic origin prevails (79%), while in companies that are

state-owned (14%) it is not yet resolved the problem of property relations or it is simply a case of an unsuccessful privatization and restructuring, and finally when it comes to mixed capital, it is mainly partnerships or joint-stock companies with only small percentage in the market (7%).

The research shows the following information when it comes to the number of employees:

- 64% of the enterprises have up to 50 employees,
- 29% of the companies are the companies with over 250 employees,
- 7% of the companies have between 51 - 250 employees.

The study found that the classification of enterprises according to official statistics in our country showed the following. Some 64% of them belong to a group of small companies that are actually small family businesses, while 29% of them belong to a group of large companies, whereas only 7% of them fall in the group of medium-sized enterprises by the number of employees. The power of a company is measured, apart from the number of employees, by the size of the market, by the number of customers and consumers and through participation in a specific market.

The survey of business performance can be calculated in different ways depending on the point of analysis. When it comes to performance, which is verified in annual operating profit balance, the status of respondents shows that:

- 53% of companies covered the costs, but did not obtain any profit,
- 36% of companies operated successfully and did obtain profit,
- 11% of companies were operating at a loss.

The analysis of these data shows that large enterprises with solved ownership structure operated with profit, while companies in restructuring, at best, simply merely cover their operating costs. When it comes to small enterprises, according to their number of employees, only those that have defined marketing strategy and defined relationships with their customers and consumers will operated successfully.

The results of a survey conducted among domestic wine producers in response to the question whether the company has a clearly defined marketing strategy for specific market segments, 21% has a defined marketing strategy while 79% has no defined marketing strategy as to improve their market position.

Based on the obtained data we can conclude that domestic enterprises do not have a clear idea of how and by what means of marketing communication they can obtain potential new customers. They need to know clearly by which instruments of marketing communication they can reach consumers and satisfy their interests, how to win a certain market segments and how to improve their overall business position. The adoption of appropriate strategies of communication and gaining a competitive advantage should be a clear objective of the company's management, and yet it requires the application of knowledge and the adoption of the principle of responsibility for achieving the goals of the company.

The results of the survey show that a very large number of domestic companies are exporting their products which can be considered a very large business opportunity in today's market environment. When it comes to exports of products,

82% of companies exported their products, while 18% did not. The results of the survey show a very good market position of companies when it comes to exporting products. Based on the communication findings, these are mainly countries in the neighboring region but there are those companies that export wine to the European Union market and other markets. These aforementioned data may be relevant when it comes to defining export strategy of trade fairs and the role of enterprises in it. Also from the obtained data we can see that the majority (54%) of domestic wine producing companies have had cooperation with their key customers for up to five years.

It is necessary to adopt a marketing strategy to establish long-term business relationships with key customers and consumers that will contribute to fulfilling the wishes and needs of the customers and achieve business goals of the company, that would last for five years (54% of the companies), that would last for five to ten years (14% of the companies) and that would last for over ten years (32% of the companies). In the wine market in our market conditions there is a strong competition. A prerequisite for success and establishment of an appropriate market position of wine producing companies is the ability to develop a long-term partnerships with customers and consumers in accordance with their needs. The most important customers of the enterprises surveyed are individual (final) consumers (B2C) with 20% of contribution while 80% of the total number was other companies (B2B). When it comes to the types of companies which buy wine, there are retail companies and wholesale companies, hotels, restaurants and cafés. The same result was obtained when it comes to the ratio of participation of the most important clients in the total revenues of companies where 80% are being contributed to the companies and some 20% were contributions of individual consumers.

Instruments of marketing communication of domestic wine producers

The research has shown that the owners and managers have the conscience of the importance to introduce the concept of integrated marketing communications, where 32% of them think that it is important and that it should be introduced, 29% of them do not see the reasons for the establishment of such a concept, whereas 39% of them think that there is no reason at all for introducing such a concept. These results show that when there is an awareness of certain companies to introduce the concept of integrated marketing communication when it comes to the wine producers in the domestic market. It is necessary to adopt this concept that would allow more efficient communication between the company and its customers and consumers.

The research shows that the estimates of owners and managers in manufacturing and selling wine, when it comes to promotional mix of companies, made by the following instruments are the following: 32% of sales are personal sales, 25% of sales are made at the fairs, 16% of sales by advertising and additionally some 15% of sales are made by the use of publicity and public relations, and the remaining 12% of the sales are owned to the direct communication. These aforementioned data indicate that there are all possible instruments of marketing communication repre-

sented. This also means that the owners and managers of companies appreciate the importance of individual instruments of marketing communication strategy in marketing communication. This structure of their communication mix is the average representation of those forms of promotion that were given by the managers of the surveyed companies.

When asked what is the most important instrument of marketing communication to build a corporate image of domestic wine producers, 84% of the managers quoted personal sales, 79% said these were the trade fairs, 64% that the most important is the Internet, 29% of the surveyed managers that it was the TV, 14% quoted business magazines, another 14% quoted the publicity and public relations, equal 14% of the managers quoted the sponsorships, while the final 7% of managers quoted conferences and seminars.

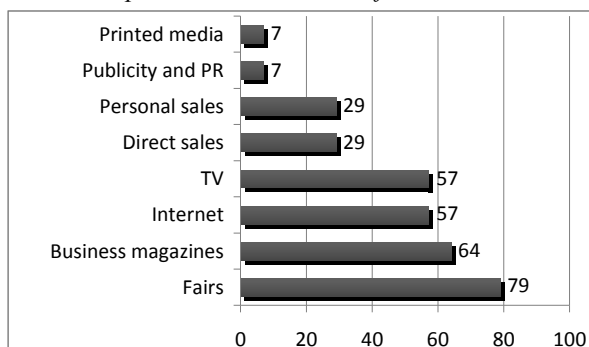
Based on the results obtained, and the knowledge achieved from the personal communication, the local wine companies use intensive personal selling (84%), fairs (79%), Internet (64%) and to a lesser extent other instruments of marketing communication. This study shows that the importance of personal contact is essential for the establishment of the positive image. All the above mentioned used instruments are either personal or interactive.

Based on the research conducted, when it comes to making contact with customers, 71% of the contacts are established through the fairs, 21% of the contacts are established through business magazines, 64% of the contacts are established through Internet, 29% through the catalogues, 43% through the direct marketing, personal selling account for some astonishing 84% of the established contacts, while the remaining 7% of the contacts were established through the conferences and seminars.

Trade fairs are a good instrument for comparative measurements of different effects of business communication, of advertising and eventually for measuring of the effects of the trade shows themselves in various stages of the purchase process (Kuzman et al., 2014).

The research of domestic wine producers confirms the earlier known fact that fairs were one of the most effective instruments of marketing communication for the launch of new products. Specifically, this research also shows that personal sales and Internet, apart from the trade fairs, represent the decisive force in com-

Figure 1. *The most effective instruments of marketing communication for the launch of a new product to the market of domestic wine*

municating between the local wine producing company and customers and consumers. The significance of other marketing communication instruments is not negligible, but in this case the managers favor direct communication.

The domestic wine producers interviewed replied that 79% of them maintained a customer database, while 21% of them did not maintain a database of customers. According to this study there quite many companies maintaining customer databases. However, based on the communication information obtained during the survey, the databases of these companies are quite superficial and not updated. These databases are actually just called “customer lists” or “consumers names” and cannot be used in the sense of establishing contact with potential customers and to develop some long-term mutual business interests.

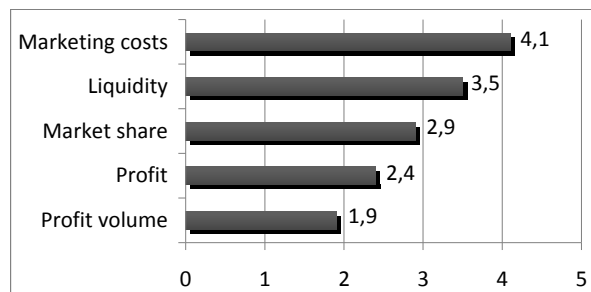
The research shows that the personal invitation to the customer is for some 86% of managers actually the most important instrument of communication used by the companies. The influence of other instruments is quite negligible, so it can be concluded that the surveyed companies understood the importance of direct contacts at the fair and “after the fair communication” until they achieved the economic goals of the company and concluded sales. Based on the communication knowledge during the research and according to the perceived importance of personal contact at the fair, the problem is the lack of useful implementation of these established contacts after the fair, so the results of these contacts that reflect to the effects of the sales are in fact quite small.

The research conducted show that 64% of companies do not exercise control of sales and control of marketing activities, while 36% of them do so. The control of marketing activities is there to create the proper observation and comparison of the results achieved by the marketing with precisely defined objectives, as well as to create the actions to be taken if there are some deviations from the plan, in order to eliminate or reduce them. Managers of local companies need to view the control over marketing activities as a positive activity, and without such an action the efficient operation of the company is not possible, nor can it be successful.

When it comes to the process of control of implementation of the adopted strategies, the obtained results are quite unsatisfactory. Only 29% of the surveyed companies regularly check the results of the adopted marketing and sales strategies whereas 71%

of them do not do it. It should be noted that the control of the adopted strategy represents a process without which it is not possible to determine with precision the exact results of the company in the market. The control of the marketing strategy is a systematic thing that is in the service of taking a possible corrective action. The re-

Figure 2. *Instruments of marketing control measurement*

search results indicate that the control of the adopted strategy is not being implemented and that this is a real problem that must be faced. Its solutions will in many ways influence the success of the whole process of the market positioning of a wine producing company.

The research of the marketing strategies is one of the most important postulates of measuring results achieved in the market. To measure the results of marketing control the following elements were used: Volume of sales 1.9%, Profit 2.4%, Market share 2.9%, Liquidity 3.5%, Marketing costs 4.1%.

It should be noted that the importance of measuring individual instruments is recorded in such a manner that there can be only one most important factor. From the data above it can be concluded that domestic wine producers think that the most important factor is the sales volume of its products and the least important is the cost marketing. The conclusion is that the domestic enterprises do not fully understand the importance of marketing and that these investments are still understood as the cost and quite seldom as an investment that will increase your sales that will in turn increase the overall business results of the company.

Based on the results of the empirical research conducted in domestic wine enterprises, we have formed the preconditions on which the company management can make effective decisions in the management of the marketing communications activities. They can also formulate the criteria for establishing a system of integrated marketing communications, as an adequate mix of instruments of marketing communication, with particular emphasis on the importance of different instruments in their practical application. The final conclusion is the understanding of the place and importance of trade fairs in the communication mix of companies and their importance in practice. It can be concluded that the various instruments of communication have a prominent place and importance in the overall marketing activities of the company. So in order that every instrument of the marketing communication can be effective, we require systematic planning and organizational adjustment of the company.

Attitudes and perceptions of wine consumers in the domestic market

Demographic and socio-economic characteristics of the consumers surveyed

Research of the attitudes and perceptions of consumers of wine allowed us to get the knowledge of the preferences and motives of customer for buying products so that we can adopt specific communication strategies for business improvement and for the subsequent adaptation to the company-specific market segments. The comparative analysis of consumer attitudes and the corresponding marketing strategy of an enterprise it is possible to anticipate and adapt marketing strategies to the needs and objectives of the market in order to establish long-term relationships with consumers and to establish a competitive advantage in the market.

Table 1. *Demographic and socio-economic characteristics of the wine consumers*

Sex	Male	114	57%	Monthly income per household	Up to 25 000 RSD	54	27%
	Female	86	43%		From 25 001 to 42 000 RSD	58	29%
Age	18 - 30	110	55%		From 42 001 to 52 000 RSD.	49	25%
	31 - 40	35	18%	Business	Over 52 000 RSD.	39	20%
	41 - 50	39	20%		Manufacturing in industry	33	17%
	51 - 60	13	7%		Public sector	52	26%
	Over 60	3	2%		Education and science	32	16%
Educational level	PhD or MSc or MA	9	5%		Trade	37	19%
	BSc or BA	95	48%		Banking	9	5%
	Between BSc and BA and high school	24	12%		Insurance	8	4%
	High school	70	35%		Restaurants and hotels	29	15%
	Elementary	2	1%	Type of household	Agrarian	12	6%
Status	Employed permanently	77	39%		Non-agrarian	140	70%
	Employed temporarily	27	14%	Number of household members	Mixed	48	24%
	Unemployed	29	15%		One	24	12%
	Student	60	30%		Two	38	19%
	Pensioner	7	4%		Three	46	23%
Own income	Yes	137	69%		Four	61	31%
	No	63	32%		Five and more	31	16%

The structure of the sample according to demographic characteristics, gender, age, and education is given in Table 1. The results of the survey show that 57% of wine consumers are male and 43% of them are female. When it comes to age structure they are mainly middle-aged people ranging from 27 to 50 years of age. When we observe the sample of respondents according to the employment and gross monthly household income, it leads us to the conclusion that the standard of living in our country is low. This observation is confirmed by the data from the survey which shows that 57% of respondents have a monthly income below the average for the country if we take the average income to be 42,000 RSD.

Identifying wine consumers

Based on the strategic assumptions of the research it is necessary to identify the target group of consumers/customers, so the places for testing by filling in a questionnaire are chosen to be carried out in the territory of AP Vojvodina in front

of the wholesale and retail facilities, supermarkets as well as restaurants and cafés. The knowledge of the attitudes and perceptions of consumers are crucial for the selection of the specific brand. Field research was aimed to show who are the consumers of wine and how much is the average monthly amount of their consumption. The research results show that the largest number of consumers and customers use this product. To the question if you are a wine consumer the positive answer was answered by 86% of respondents and the rest answered negatively. These data from the research show that domestic enterprises have a good position when it comes to the wine market, but they have to define and implement adequate competitive strategy on the market. When it comes to a particular segment of the market it is particularly important to explore the motives, attitudes, or certain psychological criteria. It is therefore very important to find out information about the age, education and income level when it comes to preferences of certain wine products.

Analysis of consumer attitudes in relation to the product

A certain image that consumers may have about the product and brand name of a wine product is critical for their purchasing decisions and commitments for repeated purchases of the brand. The success of the sale of specific product brand is highly depending on whether they have positive or negative attitudes, but also from the fact that a consumers generally knows the specific wine brand or they are indifferent to it. As for the answer to the previous question, the wine consumers drink 59% of the wine that corresponds to their needs, 32% of them find their wine partially suitable, while 10% gave the negative answer.

The research results show that a large number of consumers are satisfied with their current wine brand but they also intend to change the brand of wine that is currently preferred. For this group of consumers, the price and availability are the decisive motive when it comes to purchasing. The main characteristic of these consumers is a tendency to change, when it comes to wine brand, but they are inclined to find acceptable conditions when they buy wine.

Analysis of the survey results shows that market segmentation is decisive for the choice of appropriate marketing strategies based on a combination of economic, demographic and psychological categories. The research results show similarities between consumers in different areas in Vojvodina.

The investigation of managers conducted throughout the country shows that there can be observed certain similarities when we talk about the relationship with consumers and clients in the whole of Serbia. It is because almost every major geographical part of the country is suitable for growing grapes. Based on the above it can be concluded that the production program of the wine company has to be adjusted in relation to the percentage of sales of white and red wine but it also has to be aligned with the number and size of product packaging of wines. The next factor that has to be kept in mind is mutual exclusivity of the product in order to avoid the existence of competitive brands. The study found that the place of the sale has a tremendous influence on the size of the packaging and product design. The conclusion is that products must meet the requirements of consumers when it comes to

quality and acceptable price. Based on the conducted research it is necessary to adapt the product to the point of sale to the fullest extent.

Consumer preferences in relation to the wine brand

When it comes to the strategic choice and coordination of marketing offers with the needs of specific market segments there were some extremely significant responses obtained related to the type of wine (white or red), and related to brand preferences. In order to investigate the attitudes, the respondents of the survey were asked which type of wine they would consume preferably. The result was 26% white, 29% red, 45% both white and red. When it comes to the wine producers the following responses were obtained: Tikveš 12%, Vršac vineyards 11%, 13th of July Vineyards 25%, Čoka 15%, Aleksandrović 9% Navip 10%, Rubin 13%, Kovačević 3% and Do kraja sveta Winery 4%.

When it comes to marketing strategies how to communicate with consumers and to have respect for their wishes and requirements of the target market, it is very important to adjust the proper marketing strategy to the preferences of the target market in relation to the brand. In order to make a successful research through the questionnaire the respondents were asked to name three brands of white and red wines that they preferred to drink. The survey results indicate the following order of preference when it comes to white wine: Alexandria, Banatski Riesling, Krstač, while in the red wines the order of preference was the following: Vranac, Rojal, followed by the Red wine from Do kraja sveta Winery.

The aforementioned research indicates that consumers are using more wines of well-known manufacturers that have a developed strategy for marketing communication, and therefore the answers contained the producers who were not local. The structure of questions is designed so that consumers quoted the manufacturers and their brands themselves, in order to find out their actual knowledge of wine brands. The research also shows that domestic companies which are smaller according to the number of employees should pay more attention to the construction of identity and image as well as to the recognition of their brands.

The systematic analysis of all data related to the brand preference of white or red wine obtained conclusions which were the basis for the selection of strategies and adaptation of the supply proposals for the specific market segments. These are primarily females who take more care of their health, the middle aged market segments when it comes to the amount of consumption, and certainly the consumer structure by the amount of income earned.

Analysis of consumer attitudes in relation to the price

Based on these analyses, the price as an instrument of marketing mix is a very important part in making the buying decision. When it comes to this instrument of the marketing mix, 62% of the respondents said that the price of wine products was acceptable and 38% that it was not. When it comes to the monthly expenditure for wine, up to 500 dinars is the response of 34% of the consumers, 31% of consumers

spent from 501 to 1000 dinars and finally 36% of consumers spent over the 1000 dinars. These data show the consistency of monthly allocations for wine, so they can be linked to income of the consumers. Most consumers are the members of the labor force, which is largely the holder of income in the household, and then the question of price should be understood by offering an appropriate packaging that would mean a more rational consumption.

Respondents' answers about the relationship between price and quality of wines complement the corresponding knowledge of the positioning of certain brands on the market. Due to the specific character of the wine products which are not existential in character, the attitude of the consumers and customers in relation to the price is actually corresponding to the authors' knowledge obtained in direct communication with the respondents given at the point of purchase and at the Agricultural Fair in Novi Sad. The communication findings suggest that the consumers consider wine a useful product that is consumed in certain moments, and they prefer smaller amounts but they should be of satisfactory quality. For a growing number of consumers, as shown by research, the willingness to pay higher prices for good quality is very pronounced.

The analysis of the survey results shows that it is necessary to use market segmentation based on multiple combinations as a basis for the selection of marketing strategies, especially those demographic and psychological. Based on the research results it can be concluded that there is a similarity between consumers in different areas, although respondents were from all over the territory of AP Vojvodina. This statement may be considered relevant because of the prevalence and the features of wine production throughout the country. That research suggests that the manufacturing programme of domestic companies should be matched by the number of lines but also according to the number of products in each line but the interdependence of related products should be also adjusted. Based on the conducted investigations it is necessary to adjust the offer of local wine producers so that it could satisfy consumers and customers with its quality, but also to adjust the price to become affordable. Starting from these market positions it is necessary to offer a wider range of products that will suit the consumer preferences with their qualitative characteristics.

Analysis of the motives and behavior of consumers in order to determine the sales channels

The appropriate marketing communication strategies of companies with the target market include the selection of appropriate channels of sales of the product. Changes of unimaginable proportions in the new economy of this century contribute to constant and continuous changes in doing business. For the application of appropriate marketing strategy of sales channels we must constantly monitor consumer researches regarding the purchase of wine products. The economy of the new century requires constant adaptations to the wishes and needs of customers and consumers because their purchasing habits and motives are continually changing, which makes the sales channels constantly changeable so they have to be adaptable accor-

ding to those changes. In addition to these factors, it is necessary to thoroughly test the efficacy of individual sales channels that are relevant for the placement of wine.

When it comes to the effectiveness of sales channels, it mainly refers to the decision of the company's management to make such a selection of sales channels that will provide the customer and consumer with the product on time and at the place and in a form that corresponds to the purchasing power of the buyer or consumer. The efficiency of different sales channels is a variable category and is necessary in today's market conditions to review the sales channels constantly and adjust to the new ones. Wine products fall into the category of products that are not bought that often, but their individual value is not small and therefore it is necessary to choose the strategy of distribution, depending according to the previously conducted research on the place of purchase of wine products. The results of research on the place of purchase wines are given accordingly:

Nearest retail facility 21%

Supermarkets 45%

Restaurants and bars 35%

When it comes to management strategies of companies which are focused on the domestic sales channels it is necessary to introduce significant changes. The wine products whose value is not negligible are necessarily distributed both in the wholesale, and in the retail shops as well as in facilities that require specific quality products such as catering facilities and tourist centres.

Appropriately chosen strategy of distribution channels is an essential prerequisite for achieving the economic business conditions. It should be noted that the distribution sales channels are independent market institutions when it comes to the conduct of policy of range, volume and price of the product. It is necessary to adopt a common strategy for companies with sales channels in the form of creating long-term partnerships and by stimulating sales to the major customers.

Analysis of the needs and behavior of consumers for the promotion of trade fairs as instruments of sales promotion

Professional communication of the companies at the fair, and successfully completed sales could be defined as the skill of presenting products or services in such an attractive and effective way to direct the customer to feel direct satisfaction with a product or service, and as a result to make a decision on the purchase. (Prdić, 2010)

According to the opinion of a large part of the international and domestic professional experts and public, the trade fairs are the most efficient instrument of sales promotion for a company. They are an instrument that provides great benefits for the companies' management when it comes to introducing new products to the market which certainly affects the increased sales and contributes to the achievement of the economic effects of the whole operations. In the new economic environment, a strategic approach to marketing communication manifests itself in a tactically integrated marketing communication.

Due to the high costs of mass communication, more and more attention is focused on the individual approaches to customers and potential customers, and one of the aspects of such orientations are trade fairs. The aim of the research is to show the possibility of applying a strategic approach to the trade fairs as an instrument of communication mix, thus determining the conditions for the implementation of the concept of using trade fairs as a powerful tool by domestic wine producers. On the basis of surveys that have been carried out, all the necessary instruments of marketing communications have to be tailored so that the effects of trade fairs as an instrument of communication mix and sales promotion could be effective. In addition, it is necessary that all the instruments of communication have to be in harmony with the sales channels and requirements of customers and consumers. The most important instruments for making contact are:

- Personal sales 84%
- Fairs 71%
- Direct marketing 43%.

This research shows that the management of domestic wine producers, when it comes to the contact with the customers and consumers, is enormously important and that they like personal sales because of their orientation to sales channels, and trade fairs are liked due to their orientation on customers and consumers i.e. the sales channels. Direct marketing is also very effective, especially in establishing relationships with customers with whom the company would like to develop partnerships.

Further research shows the construction of the image of the company in respect of the most important instruments:

- Personal selling-direct communication 29%
- Fairs 79%
- Internet 57%
- TV 57%
- Publicity and Public Relations 7%

Based on these analyses, the domestic wine producers can use a variety of marketing communication tools to promote their products. The abovementioned data show that for creating the image of companies, their brands and therefore their market positions, the enterprises commonly use personal communication, trade fairs, Internet, TV and direct marketing. It is known that TV is a very important instrument for transmitting messages but there is a problem of cost with this kind of promotion of domestic wine producers. There is also a question whether consumers of wine watch TV programs enough that the wine could be promoted. Based on these studies it can be concluded that direct communication managers of companies want to establish communication by personal communication, by direct contact at the fair, to establish interactive communication via the Internet, all with the aim of direct communication with their customers and consumers.

The choice of a particular instrument depends upon the significance with which their choice would define the consumer or buyer for the purchase of a particu-

lar brand of wine. Based on the all mentioned above it can be concluded that the trade fairs are an indispensable instrument of sales promotion that should be used to stimulate the demand for a specific brand of wine products.

When it comes to visits to trade fairs, 63% of respondents said they visited the fairs and 37% that they did not. According to the opinion of the consumers surveyed, 75% of them had an opinion that the tickets for the show were too high and 26% that they were not. On this basis, 71% of them said they would visited the fairs more often if the prices were lower and 29% of them said that price did not affect the decision on visit.

The results of the research show that the trade fairs are the efficient instrument of sales improvement and that we can, up to some point, influence the level of interest of the buyers and the decision making on purchase. Certain papers and studies (like Ballester et al., 2008), give a hint that wine experts (including winemakers) would perform better in a role of assessing the attributes of wine and its quality then the new consumers.

It can be concluded that the selection of appropriate marketing communication strategies need an appropriate understanding of attitudes and perceptions of customers and consumers. The efficiency of the entire system of marketing communication is conditioned by the choice and quality of the communication message that we want to convey, by choosing an adequate instrument of marketing communication, the adequate medium for the transmission of messages, and the time and place for the transmission of messages from the customer and the consumer. For the purpose of effective marketing communications through fairs as instrument of communication mix in which the companies want to exhibit, for the purpose of attracting the adequate number and type of visitors, and according to the presence of competitors and others, we have to create the overall image and relevant characteristics of wine consumers. It is necessary to direct the communication activities to the largest number of potential buyers and consumers and their ultimate effect will be the realization of economic and communication objectives of wine producing companies.

The Recommendations For Successful Accepting of Events As Instrument of Communication Mix On Domestic Market

A critical review and suggestions

Establishing a relationship of mutual understanding and effective communication between companies that wish to directly influence the attitudes and behavior of customers and potential customers is a key relationship that will remove many obstacles and dilemmas that may occur. This will give company credibility, overcome misunderstandings and will control the process of direct communication. (Prdić, 2012b)

After carrying out research for this study, the conclusion is that a large number of domestic wine producers have no strategy for marketing communication. A studios analysis of the strategic approach to marketing, to consumers database, which are held just for the records, and to the organizational structure, shows that

domestic enterprises have not adopted a strategic approach in marketing and consequently have not adopted the concept of integrated marketing communications. The research results show, when it comes to domestic wine producers, that merely 29% of them implemented control strategy and that 71% of them did not. The above-mentioned figures indicate that domestic enterprises have not yet understood the essence of a strategic approach to marketing as well as its importance in practice. If the company does not apply a strategic approach to marketing, if it does not possess the relevant customers databases, the concept of integrated communication has no basis for its establishment in the company.

A detailed survey of domestic wine companies surveyed shows that appropriate model for the successful performance of the company at the fair is not applied. This applies both to defining the objectives appearances, and the process of planning, organizing, implementation of the project, performance measurement and control performance.

The results of the survey are:

- Performance-based planning of the objectives is present in 14% of the respondents
- Company is present because the competition does it is - 16% of the respondents
- There are no defined goals, appearances are just because of the established habit - 70% of the respondents

The above indicates that in our country there is still no knowledge about the possibilities of trade fair as an instrument of communication mix, which allows the companies to improve the sales. The trade fairs are one of the most important instruments of marketing communications and sales promotion in the developed countries. The domestic companies surveyed give great importance to trade fairs in terms of sales and communications, but do not have access to a planned appearance at the fairs. The strategic planned approach can be seen more as an individual case rather than the rule. Studies have shown that the majority of surveyed companies did not adopt the market strategies neither in Serbia nor in the region.

The fair is a multifunctional market event, the universal source of information, a good presentation of economic sectors and the reputation of a very important economic sector, as well as the social event for an industry, such as agro-industry.

Definisan je koncept i značaj pojma integrisanog marketing komuniciranja, kao i njegove prednosti i značaj u komunikaciji preduzeća sa tržištem kao i mesto sajмова u integrisanom komunikacijskom miksu preduzeća.

Based on the research results, the objective of the paper is to define the process of communication of the enterprise with the market and to determine the place of trade fairs in marketing and communications mixes of companies. The aim was to show that trade fairs occupy an important place in communication of companies in the market and that by the application of adequate model, domestic trade fairs can become an important place in communication of the enterprises with the market in order to improve sales. The concept and importance of the idea of integrated marketing communications is defined. Also, we thus define its strengths and importance in communication of enterprises with the market and the place of trade fairs in the integrated communications mix of companies.

Conclusion

It can be concluded that the company's success as market institutions, today more than ever, depends on the skills and knowledge that will result in a competitive advantage, which can acquire positive energy, knowledge and creativity, resources which have never had a higher profile and price. In the new economy characterized by global competitiveness and e-business, the rules of business have changed and the speed of adjustment to modern market conditions are crucial. So that the fairs and companies that exhibit at trade fairs could improve their position in the market and gain a competitive advantage it is necessary to adopt the concept in which the top quality organization of fairs, as well as the implementation of an adequate model of fair appearances will become the basis for competitive advantage.

Competitive advantage in the new economy is based on the willingness and the ambition to achieve the set goals, the ability to act quickly and decisively, and on the ability to constantly create new ideas that allow for market survival, growth and development. Based on the aforesaid, the business success depends on the satisfaction of their end users. Business success of trade fairs depends on the ability of trade to create competitive advantages in organizing trade fairs, both domestic, in the region and beyond. The success of the company lays in the fact that trade fairs are used as a vehicle that will bring prevalence in the market with the establishment of long-term partnerships with its customers and consumers by meeting their needs and desires.

When it comes to empirical research it is necessary to continuously collect and monitor data and verification of the conceptual model from the point of checking the economic effects of company trade fair performance and company's communication in the market. In the case of the research of domestic wine producers, we analyzed the state of the market and customer perception when it comes to wine products. Based on these data it is possible to develop a strategy of marketing communication for these enterprises tailored to the selected target market segments.

Presentation of the results of empirical research established a new basis for efficient decision making in the activities of marketing communications management. Also we discussed the functioning of the determinants and criteria for the consideration of the place of trade fairs in the communication mix of companies, with particular emphasis on their application in domestic enterprises. This research is a good basis for future researches, both theoretical and empirical, which will in practice demonstrate their validity, on the basis of certain statistical and other methods that can be applied in practice and possibly point to certain rules of communication processes between companies and their target market.

References:

1. Ballester, J., Patris, B., Symoneaux, R. & Valentin, D. (2008): Conceptual vs. Perceptual Wine Spaces: Does Expertise Matter, *Quality and Preference*, 19 (3). 267-276.

2. Prdić, N. (2010). *Sajmovi građevinarstva – instrument marketing komuniciranja*, (Master's thesis, University of Novi Sad, Faculty of Economics, Subotica)
3. Prdić, N. (2012a). Efekti nastupa preduzeća na sajmu, *Anali Ekonomskog fakulteta*, Subotica, 48 (28), 133-143.
4. Prdić, N. (2012b). Strategija sajmova u sistemu integrisanih marketing komunikacija, *Poslovna ekonomija*, Sremska Kamenica 10(1), 151-172.
5. Kuzman, B., Prdić, N. & Barjaktarović, M. (2014) Practical research results of a successful companys appearance at the fair, *Ekonomika poljoprivrede*, 61 (4), Beograd, 903-915.
6. Pennerstovfer D. & Weiss C. (2012), Product quality in the agri-food chain: do cooperatives offer high-quality wine? *European Review of Agricultural Economics*, European Association of Agricultural Economists, Den Haag, The Neterlands, 40 (1), 143-162.
7. Stanković, LJ. & Avramović, M. (2007). *Marketing istraživanja*, Niš: Ekonomski fakultet.
8. Vlahović, B., Tomić, D. & Puškarić, A. (2011), Promene na tržištu vina u zemljama CEFTA grupacije, *Ekonomika poljoprivrede*, 58 (4), Beograd, 609-620.
9. Zarić, S. (1999). *Čarobni svet sajmova*, Beograd: Grmeč.

ЕМПИРИЈСКО ИСТРАЖИВАЊЕ ПРОИЗВОЂАЧА ВИНА НА ДОМАЋЕМ ТРЖИШТУ

Сажетак: Циљ рада је да на основу анализа теоријских ставова и резултата истраживања дефинише стратегију предузећа домаћих произвођача вина на тржишту те да на основу теоријског концептуалног модела и резултата истраживања предложи концепт за побољшање тржишне позиције предузећа. На основу резултата истраживања циљ је дефинисати процес комуницирања предузећа са тржиштем на основу којег се могу извести позитивни ефекти на ниво пословања. Основни циљеви истраживања произилазе из дефинисања предметног проблема који дефинише предмет истраживања а то су разрада теоријских ставова и емпиријских истраживања код домаћих произвођача вина. Тржиште вина у нашој земљи је доста атрактивно и применом одговарајуће продајне и маркетинг стратегије постоје реалне шансе за побољшање тржишне позиције и ефикасности пословања што је и основни циљ овог рада.

Кључне речи: истраживање, тржиште, вино, домаћи произвођачи

СНЕЖАНА Г. ЛЕКИЋ*

Академија пословних струковних студија
Београд

ЈЕЛЕНА М. ВАПА-ТАНКОСИЋ**

Факултет за економију и инжењерски менаџмент
Нови Сад

УДК 331.1:330.34

Прегледни рад

Примљен: 28.04.2019

Одобрен: 20.05.2019

Страна: 505-515

УТИЦАЈ ТИМСКОГ РАДА НА КРЕИРАЊЕ ИНОВАТИВНИХ ОРГАНИЗАЦИЈА И ПОВЕЋАЊЕ КОНКУРЕНТНОСТИ

Сажетак: Иновације представљају кључну покретачку снагу развоја и напретка сваке организације. Да би обезбедила и повећала конкурентност организација своју пословну стратегију треба да заснива на знању и иновативности. Основу иновативности чини тимски рад који може довести до повећања пословних перформанси. Предмет истраживања овог рада је анализа чинилаца тимског рада са циљем креирања отвореног модела иновативности, који почива на сарадњи и размени знања и искуства. Овај модел резултира увођењем нових производа, услуга или нових пословних процеса и укључује запослене, купце и пословне партнере. Истраживање је показало је да тимски рад зависи од бројних чинилаца, као што су вештине сарадника, синергија, иновативност и квалитет. Утицајем на поменуте чиниоце постижу се боље менаџмент перформансе и на тај начин омогућује креирање иновативних организација и повећање конкурентности.

Кључне речи: иновативност, конкурентност, знање, тимски рад, квалитет, синергија у тиму

Увод

Глобално тржиште, динамизам, високи захтеви у погледу перформанси производа/услуга и њиховог квалитета, краћи животни циклус производа/услуга фактори су који условљавају да организације буду флексибилније, иновативније, да остварују више нивое квалитета, и да брже реагују на захтеве корисника производа/услуга. Комуникација на глобалном нивоу, међународни токови рада и повезана размена знања и учење се конвергирају да би се прилагодили моћи, богатству и раду (Folkestad, Banning, 2008).

Основни и најважнији задатак организација јесте стварање и одржање конкурентске предности, што значи да стално морају да ослушкују потребе

* snezana.lekic@bpa.edu.rs

** jvapa@fimek.edu.rs

тржишта како би на њих одговориле на прави начин и у право време. Конкурентност једне привреде представља конкурентску способност њених привредних субјеката као и пословни амбијент који је она спремна да им пружи. Национална економска конкурентност повезана је са интелектуалним и креативним капиталом који је вођен знањем, креативношћу и иновативношћу (Sahlberg, Oldroyd, 2010). За стварање одрживе конкурентске предности неопходни су ресурси који су „вредни, ретки незаменљиви и који се не могу савршено копирати” (Williams, 2010: 97). Према Портеру, организација се диференцира у односу на конкуренте уколико може да буде јединствена у нечему што има вредност за купца. Свака активност која ствара вредност представља потенцијални извор јединствености, те је важно препознати и стварати нове креације јединствености у односу на конкуренте (Porter, 2007:133).

Успешне организације могу бити само оне које своју пословну стратегију и своје организационе процесе базирају на иновативности и знању. Повећање комплексности организационе структуре савремених организација креира потребу за увођењем тимова у којима људи раде заједно на остварењу организационих циљева. Тимски рад је нарочито значајан за иновативне организације јер се стварање и развој иновација најчешће обавља кроз посебне пројектне тимове или посебне функционалне групе. Иновативне организације сматрају да су иновације њихова основна пословна вредност која је пресудна за даљи раст. Обављање иновационих активности се може посматрати као и комбиновање различитих перспектива решавања проблема, те стога висока потенцијална вредност иновације лежи управо у тимском раду. Циљ овог рада је да утврди основне параметре тимског рада запослених у организацијама које утичу на њихов иновативност и конкурентност.

Теоријски приступ истраживању

Сложеност савремених организација, велики број информација и података, различити фактори из екстерног окружења, економске, политичке и социјалне несигурности намећу потребу разумевања промена, фокусираности на њих, као и мотивисања свих запослених у организацији да следе тај пут (Lekić, Rajaković–Mijailović, 2017: 237). Основна конкурентска предност сваке савремене компаније је њена способност да иновира. Иновација је процес који повезује нове идеје са новим процесима и производима (Aboelmaged, 2012) и захтева од организација да превазилазе учење од понављања, корекције дефеката и жеље за смањењем варијације процеса. Развој нових технологија и производи захтевају да се организације ангажују у пракси која подстиче креативност и флексибилност (Das, Joshi, 2012). У свему томе значајна улога припада тимском раду. Култура успешног тимског рада која стимулише иновације треба да буде саставни део иновативних организација. Иновације су директно повезане са извозним перформансама и „иновација је један од најважнијих извора конкурентске предности у извозу јер су иновативне компаније биле важан покретач међународног пословања“ (Vapa-Tankosić, Vapa, 2017: 167).

Иновација представља имплементацију новог или значајно унапређеног производа (добра или услуге), или процеса, или нове маркетинг методе или нове организационе методе у пословању, организацији рада или односима пословних субјеката са окружењем (OECD, 2005). Осло приручник представља основу за анализу иновационих активности у предузећима земаља Европске уније. По њему разликују се четири типа иновација: 1) иновације производа/услуга, 2) иновације процеса, 3) иновације у организацији и 4) маркетиншке иновације (OECD, 2005: 45–61).

Са аспекта резултата процеса иновирања иновације могу бити инкременталне и радикалне. Инкременталне иновације односе се на континуирано прилагођавање, усавршавање и побољшање постојећих производа, услуга или процеса, а радикалне на увођење потпуно нових производа и услуга и/или нових система производње и дистрибуције. Оне представљају неизvestан и ризичан процес примене новог знања у непознатој технолошкој или пословној области (Kelley, Colarelli O'Connor, Neck, Peters, 2011: 249). У пракси чешће се појављују инкременталне од радикалних иновација. Предност инкременталним иновацијама дају постојеће организације, док су новоформиране више склоне радикалним. Активности које компаније примењују код инкременталних иновација односе се на тражење трошковне предности, минималну модификацију дизајна, идентификовање организационих процедура и стандарда ради ефикасније и економичније производње, додавање нових карактеристика постојећим производима, спровођење реиновације, перманентно учење од корисника и потрошача. У управљању радикалним иновацијама, компаније примењују: отвореност ка новим идејама изван организације, континуирано скенирање тржишта, улагање у портфолио нових технологија, успостављање нових односа у оквиру иновационог система, долазак до нових способности преко аквизиције или запошљавања, одбацивање старог начина пословања (Dodgson, Gann, Salter, 2008: 60).

Један од савремених модела управљања иновацијама је модел отворених иновација. Отворену иновацију први пут је дефинисао Чесброу као комбиновање интерних и екстерних идеја, као и унутрашњих и спољних веза и путева на тржишту ради унапређења развоја нових технологија и примене иновација. Фактори који доводе до настанка отворених иновација су мобилност и доступност знања која је порасла у времену информационо-комуникационих технологија, променом посла запослени преносе и знања што доводи да протока знања између компанија (Chesbrough, 2003). Поједини аутори (West, Galager, 2006) дефинишу отворене иновације као систематично стимулисање и истраживање широког спектра интерних и екстерних извора иновационих могућности, одговорно интегрисање тог истраживања са могућностима и ресурсима фирме, као и ширу експлоатацију тих могућности кроз вишеструке канале. Модел отворених иновација базира се на генерисању вредности кроз сарадњу са екстерним партнерима која може да побољша перформансе иновација производа, што се позитивно одражава и на финансијске перформансе (Feams, De Visser, Andries, Van Looy, 2010).

Тим је формална група за одређени задатак чији чланови имају комплементарне вештине, привржени су заједничким циљевима и задацима за које се сматрају одговорним (Лекић, Ерић, 2016: 142). У литератури се најчешће наводе следеће врсте тимова: кругови квалитета, радни тимови, тимови за решавање проблема, управљачки тимови, тимови за развој производа и виртуелни тимови (Moorhead, Griffin, 2010: 260). Сваки тим пролази кроз одређене фазе развоја: формирање; превирање, нормирање и функционисање (Certo, Certo, 2010: 418–419). Формирање је почетна фаза у којој се чланови тима упознају, међусобно процењују, почињу да дефинишу тимске норме, упоређују своја очекивања са оним што их потенцијално чека. Превирање је фаза у развоју тима коју карактеришу конфликти и несугласице. Током нормирања чланови тима почињу да се привикавају на своје улоге у тиму, расте групна кохезија и развијају се позитивне тимске норме. Функционисање је фаза у развоју тима током које се перформансе побољшавају пошто је тим сазрео и постао ефективна и функционална јединица. Током ове фазе чланови тима постају изузетно лојални једни према другима и осећају узајамну одговорност за успех и неуспех тима. Фаза распуштања долази након завршетка организационог задатка.

Радни тим је скуп запослених са сличним или различитим радним перформансама односно врстом и нивоом знања, радним искуством, вештинама и карактерним особинама који за циљ имају спровођење утврђених радних циљева, имплементирање пројектних одлука и решавање специфичних организационих и пословних проблема у компанији. Ефективан и ефикасан радни тим успешно реализује дефинисане циљеве уз минимум утрошеног времена и других ресурса. На ефикасност тима утичу бројни људски, организациони и фактори који се односе на радне задатке (Certo, Certo, 2008: 420–421). Људски фактори подразумевају: задовољство послом; међусобно поверење и тимски дух; успостављање добре комуникације; минимизирање нерешених сукоба и борби за превласт у тиму; ефикасно решавање претњи тиму и унутар тима; стварање утиска да су радна места чланова тима сигурна. Организациони фактори укључују: изградњу стабилне организације и сигурност радног места; подршку руководства у раду тима; одговарајуће награде и признања за обављене задатке; одређивање стабилних циљева и приоритета. Фактори који се односе на радне задатке: постављање јасних циљева давање прецизних упутстава и пројектованих планова; одговарајуће стручне смернице и руководство; независност у раду и захтевне радне задатке; именовање искусних и квалификованих чланова тима; подстицање тимског рада; побринути се да за рад тима зна унутар организације.

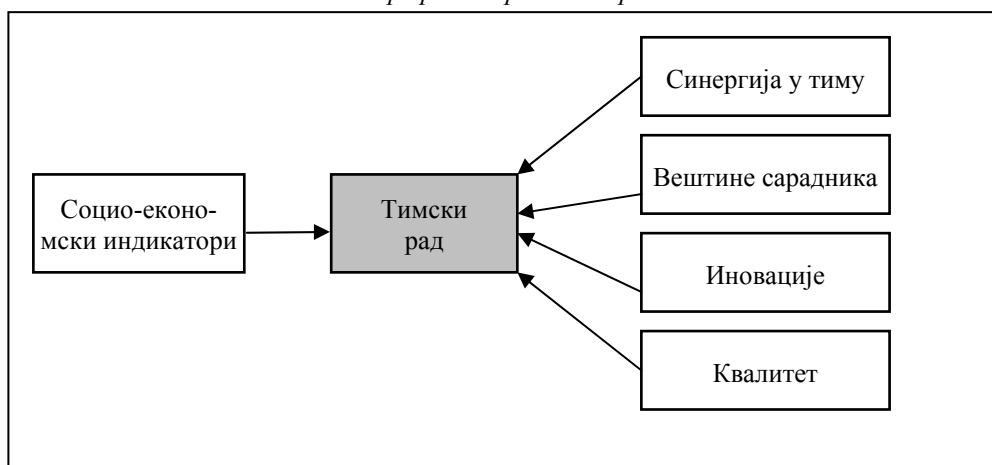
Методолошки оквир истраживања

Предмет истраживања у раду је анализа утицаја синергије, вештина, иновативности и квалитета на тимски рад са циљем креирања отвореног модела иновативности. У анализи параметара тимског рада коришћена је дескриптивна статистика и корелација. Полазна хипотеза истраживања је да на тимски

рад позитивно утичу синергија у тиму, вештине сарадника, иновације и квалитет. Из ове хипотезе проистиче помоћна хипотеза да социо-економске карактеристике позитивно утичу на синергију, вештине, иновације и квалитет.

Истраживање је спроведено у мају и јуну 2017. године на узорку од 508 испитаника из јавног сектора у Србији. Прикупљање података извршено је анонимном анкетом. Први део анкете односи на социо-економске индикаторе (пол, године старости, године радног стажа и квалификованост). У другом делу су се оцењивали међуљудски односи и тимски рад, кроз четири кључна параметра: синергија у тиму, вештине сарадника, иновације и квалитет. Упитник је адаптиран и конципиран према методологији коју су предложили Бејтман, Вилсон и Бингам (Bateman, Wilson, Bingham, 2002: 215–226).

Слика 1. Графички приказ истраживања

Извор: Аутори

Сви параметри тимског рада оцењени су као просечне вредности осам фактора на следећи начин.

Синергија у тиму (Si): 1) јасно дефинисана припадност тиму, 2) јасно одређен смисао/циљ тима, 3) јасна улога чланова тима, 4) ефикасна комуникација унутар тима, 5) осећање вредности чланова тима, 6) остале организационе целине предузећа цене тим у којем појединац ради, 7) осећај поноса због припадности тиму и 8) сваки члан тима максимално доприноси раду тима.

Вештине сарадника (Vi): 1) чланови тима су одговарајуће обучени и компетентни за стручно обављање свог посла, 2) чланови тима су одговарајуће обучени у административним пословима и процедурама везаним за посао, 3) постоји формалан систем за препознавање потреба за усавршавањем и додатном едукацијом запослених, 4) потребе за едукацијом и усавршавањем се системски идентификују, 5) на основу анализираних потреба радника, омогућује се додатна обука, 6) чланови тима су компетентни да извршавају низ послова унутар тима, 7) чланови тима су флексибилни и вољни да извршавају и друге послове унутар тима и 8) чланови тима високо цене додатну едукацију.

Иновације (Ii): 1) чланови тима се охрабрују да пробају нове методе рада, 2) тим је од самог почетка укључен у нове пројекте везане за његове производе/услуге, 3) свака иновација у раду тима се цени и награђује, 4) проблеми везани за посао/клијенте брзо се откривају, 5) откривени проблеми се брзо решавају, 6) решавање проблема се доживљава као учење и развој тима, 7) чланови тима често предлажу иновације у раду и 8) чланови тима спремно прихватају иновације у раду.

Квалитет тима (Ki): 1) чланови тима су упознати са потребама својих клијената, 2) јасно је дефинисано ко су клијенти појединог тима, 3) јасно су дефинисани стандарди рада унутар тима, 4) стандарди рада се редовно прате, 5) повратна информација о праћењу рада тима се добија редовно, 6) постоје квантитативни стандарди ефикасности који се прате, 7) тим се придржава организационих стандарда за решавање притужби клијената и 8) притужбе се редовно разматрају, а поуке се системски примењују у даљем раду.

За оцену задовољства појединим параметрима у истраживању је коришћена петостепена скала Ликертовог типа са могућим одговорима: 1 – изразито се не слажем, 2 – не слажем се, 3 – неодлучан сам, 4 – слажем се, 5 – изразито се слажем. Обрада података извршена је помоћу статистичког програмског пакета SPSS 19.0.

Резултати истраживања

Структура узорка према полу, старости, нивоу образовања и броју година проведених у организацији приказана је у *Табели 1*.

Табела 1: Структура узорка према социо-економским индикаторима

		Фрекванца	Проценат			Фрекванца	Проценат
Пол	Мушкарци	217	42,7	Образовање	ССС	182	35,8
	Жене	291	57,3		ВШС	92	18,1
	Укупно	508	100,0		ВСС	195	38,4
					НЗ	39	7,7
					Укупно	508	100,0
Старосна група	< 35	189	37,2	Радни стаж	<5	117	23,0
	35–55	258	50,8		6–15	221	43,5
	> 55	61	12,0		16–20	63	12,4
	Укупно	508	100,0		> 20	107	21,1
					Укупно	508	100,00
	Mean: 40,70 Std. Dev = 6,08 Coeff.Var =14,95%				Mean: 12,6 Std. Dev = 5,49 Coeff.Var = 45,22%		

Извор: Истраживање аутора

Дескриптивна статистика показује да је у истраживању спроведеном 2017. године учествовало 57,3% испитаника женског и 42,7% мушког пола. Статистичком анализом утврђена је просечна старост испитаника која износи 40,70 година. Што се тиче образовања највећи број испитаника (38,4%) има

високу стручну спрему. Сваки испитаник је у просеку 12,6 година провео у својој организацији.

Резултати дескриптивне статистике у односу на параметре тимског рада приказани су у *Табели 2*.

Табела 2: Дескриптивни показатељи за параметре тимског рада

	N	1	2	3	4	5	Min	Max	Mean	Std.Dev.	Coeff.Var.
Si (i=1–8)	508	39	220	693	2029	1083	1	5	3,96	0,859	21,07
Vi (i=1–8)	508	27	321	1046	1794	876	1	5	3,78	0,895	23,67
Ii (i=1–8)	508	63	129	1200	1896	776	1	5	3,79	0,841	22,19
Ki (i=1–8)	508	29	96	1080	2183	676	1	5	3,83	0,750	19,58

Извор: Истраживање аутора

На основу приказаних резултата истраживања, уочава се да је најзначајнији параметер тимског рада синергија у тиму. Просечна оцена синергије је највиша и износи 3,96 (Std. Dev 0,859), а коефицијент варијације 21,07%. Квалитет је просечно оцењен са 3,83 (Std. Dev. 0,750), а коефицијент варијације 19,58, док је просечна оцена иновација 3,79 (Std. Dev. 0,841), а коефицијент варијације 22,19%. Вештине су параметар са најнижом просечном оценом 3,78 (Std. Dev. 0,895), а коефицијент варијације 23,67.

За испитивање међусобног односа различитих параметара тимског рада коришћена је корелација. Матрица коефицијента корелације у целокупном узорку приказана је у *Табели 3*.

Табела 3: Матрица коефицијената корелације различитих параметара тимског рада за целокупан узорак (Pearson Correlation)

	Синергија	Вештине	Иновације	Квалитет
Синергија	1,000			
Вештине	0,593	1,000		
Иновације	0,521	0,516	1,000	
Квалитет	0,489	0,497	0,565	1,000

Извор: Истраживање аутора

На основу података приказаних у *Табели 3*, закључујемо да је корелација средње јачине. Најјачу корелација је између синергије у тиму и вештине сарадника. Корелација између синергије, вештина, иновација и квалитета се показала као статистички значајна.

Табела 4: CROSSTABS – Пол и године са чиниоцима тимског рада

		Синергија		Вештине		Иновације		Квалитет	
		Statistic	Std.Error	Statistic	Std.Error	Statistic	Std.Error	Statistic	Std.Error
Пол	Мушкарци	Mean	3,94	0,052	4,14	0,061	4,15	0,055	4,00
		Var.	0,590		0,805		0,657		0,458
		Std. Dev.	0,768		0,897		0,811		0,677
	Жене	Mean	3,92	0,057	3,98	0,049	3,66	0,053	4,04
		Var.	0,935		0,693		0,810		0,371
		Std. Dev.	0,967		0,832		0,900		0,609
Старосна група	< 35	Mean	4,05	0,060	3,97	0,061	3,68	0,056	4,02
		Var.	0,684		0,696		0,603		0,393
		Std. Dev.	0,827		0,834		0,776		0,627
	35–55	Mean	3,79	0,058	4,07	0,056	3,98	0,061	4,02
		Var.	0,861		0,816		0,953		0,389
		Std. Dev.	0,928		0,903		0,976		0,624
	> 55	Mean	4,18	0,101	4,15	0,099	4,02	0,101	4,08
		Var.	0,617		0,595		0,616		0,543
		Std. Dev.	0,785		0,771		0,785		0,737

Извор: Истраживање аутора

Резултати приказани у Табели 4 указују на минималне разлике у оцени појединачних параметара тимског рада између мушкараца и жена. Мушкарци иновације сматрају најважнијим параметром тимског рада – просечна оцена 4,15 (Std. Dev. 0,811), а жене квалитет рада – просечна оцена 4,04 (Std. Dev. 0,609). Најнижа просечна оцена код мушкараца је за синергију 3,94 (Std. Dev. 0,768), а код жена за иновације 3,66 (Std. Dev. 0,900).

Добијени резултати истраживања указује да оцена параметара тимског рада варира са годинама старости. Испитаници преко 55 година синергију сматрају најбитнијим чиниоцем тимског рада (просечна оцена 4,18, Std. Dev. 0,785), као и испитаници до 35 година (4,05, Std. Dev. 0,827). Испитаници од 35–55. година су оценили вештине са највећом оценом 4,07 (Std. Dev. 0,903). Такође, просечне оцене за синергију, вештине, иновације и квалитет код испитаника преко 55 година мање варирају у односу на друге две старосне групе.

Табела 5: CROSSTABS – образовање и стаж са чиниоцима тимског рада

		Синергија		Вештине		Иновације		Квалитет	
		Statistic	Std.Error	Statistic	Std.Error	Statistic	Std.Error	Statistic	Std.Error
Образовање	ССС	Mean	4,02	0,057	3,96	0,054	3,63	0,050	3,92
		Var.	0,585		0,528		0,456		0,308
		Std. Dev.	0,765		0,727		0,676		0,555
	ВШС	Mean	3,57	0,103	3,78	0,083	3,59	0,102	4,08
		Var.	0,974		0,634		0,948		0,291
		Std. Dev.	0,987		0,796		0,974		0,539
	ВСС	Mean	3,93	0,066	4,15	0,070	4,11	0,068	3,99
		Var.	0,840		0,966		0,894		0,484
		Std. Dev.	0,917		0,983		0,946		0,696
Радни стаж	НЗ	Mean	4,38	0,114	4,54	0,109	4,49	0,115	4,59
		Var.	0,506		0,466		0,520		0,406
		Std. Dev.	0,711		0,682		0,721		0,637
	< 5	Mean	3,78	0,080	4,04	0,091	4,08	0,080	3,92
		Var.	0,743		0,972		0,744		0,554
		Std. Dev.	0,862		0,986		0,863		0,745
	6–15	Mean	4,10	0,051	4,05	0,057	3,81	0,055	4,06
		Var.	0,568		0,707		0,661		0,301
		Std. Dev.	0,754		0,841		0,813		0,549
	16–20	Mean	3,92	0,102	4,11	0,101	3,97	0,111	3,92
		Var.	0,655		0,649		0,773		0,558
		Std. Dev.	0,809		0,805		0,879		0,747
	> 20	Mean	3,77	0,109	4,01	0,078	3,71	0,102	4,13
		Var.	1,275		0,651		1,113		0,360
		Std. Dev.	1,129		0,807		1,055		0,600

Извор: Истраживање аутора

У Табели 5. добијене просечне оцене параметара тимског рада по квалификационим категоријама указују на значајне разлике у просечним оценама запослених у односу на ниво квалификација. Запослени са највишим степеном образовања (доктори и магистри) са оценили су највећом просечном оценом квалитет 4,59 (Std. Dev. 0,637). Оцена тимског рада ових категорија запослених може се објаснити врстом посла, положајем и статусом запослених у организацији.

Повезивање појединих параметара тимског рада са годинама радног стажа показује да испитаници до пет година радног стажа са највишом оценом оцењују иновације – 4,08 (Std. Dev. 0,863), од 6–15 година синергију – 4,10 (Std. Dev. 0,754), од 16–20 вештине – 4,11 (Std. Dev. 0,805), а преко 20 година радног стажа квалитет – 4,13 (Std. Dev. 0,600). Распон просечне оцене параметара тимског рада најмањи је у групи испитаника између 16–20 година радног стажа (0,19), а највећи (0,42) у групи преко 20 година стажа.

Закључак

Да би задобиле и одржале конкурентску позицију на тржишту савремене организације морају да своје пословање базирају на искуству успешних организација, као да примењују савремене методе и технике менаџмента. Остварење организационих циљева предодређено је ефикасношћу тимског рада. У овом истраживању, ефикасност тимског рада посматрана је кроз четири групе питања. Синергија у тиму представља осећај припадности који деле чланови тима. Вештине сарадника описују обученост чланова тима, компетентност у обављају посла и флексибилност унутар описа посла. Иновације обухватају тражење начина за унапређење продуктивности и начина рада: Квалитет мери степен упознатости са потребама клијента и стандардима праћења њиховог задовољства.

Резултати истраживања показали су у испитиваним организацијама просечна оцена запослених по свим посматраним параметрима изнад 3,50. Са највишом просечном оценом оценили су синергију, затим следе квалитет и иновације, а на крају вештине сарадника. Корелација између појединих параметара тимског рада статистички је значајна. Може се закључити да на тимски рад позитивно утичу синергија у тиму, вештине сарадника, иновације и квалитет. У оцени појединачних параметара тимског рада између мушкараца и жена постоје минималне разлике. Оцена параметара тимског рада варира са годинама старости. Најбитнијим чиниоцем тимског рада испитаници преко 55 година сматрају синергију (као и испитаници испод 35 година) док су испитаници од 35–55. година оценили вештине са највећом оценом. У односу на квалификационе категорије постоји значајна разлика у оцењивању параметара тимског рада. Запослени са највишим степеном образовања највећом просечном оценом оцењују квалитет, док је код испитаника са најнижим степеном образовања синергија најзначајнији параметар. Повезивање појединих параметара тимског рада са годинама радног стажа показује да испитаници до пет година рад-

ног стажа са највишом оценом оцењују иновације, од 6–15 година синергију, од 16–20 вештине, а преко 20 година радног стажа квалитет. Све ово потврђује да социо-економске карактеристике позитивно утичу на синергију, вештине, иновације и квалитет.

На менаџерима је да развијају осећање за тимски рад, као и да утичу на запослене да теже иновативности и квалитету као кључним факторима креирања конкурентности у савременом пословању. Савремени токови пословања диктирају тржишни амбијент који успех у пословању обезбеђује само онима који су спремни на изазове, промене и непрестано усавршавање.

Литература:

1. Aboelmaged, Mohamed Gamal (2012): Harvesting organizational knowledge and innovation practices: an empirical examination of their effects on operations strategy, *Business Process Management Journal*, 18(5), 712–734, <https://doi.org/10.1108/14637151211270126>
2. Bateman, Billy; Wilson Colin, Bingham, David. (2002): Team effectiveness – development of an audit questionnaire, *Journal of Management Development*, 21 (3), 215–226. <https://doi.org/10.1108/02621710210420282>
3. Certo, Samuel; Certo, Trevis (2009): *Moderni menadžment*, Mate, Zagreb.
4. Chesbrough, Henry (2003): *Open Innovation: The New Imperative for Creating and Profiting from Technology*, Harvard Business School Press.
5. Das, Sidhartha; Joshi, Maheshkumar (2012): Process Innovativeness and Firm Performance in Technology Service Firms: The Effect of External and Internal Contingencies, *IEEE Transactions on Engineering Management*, 59(3), 401–414, DOI:10.1109/TEM.2011.2157163
6. Dodgson, Mark; Gann, David; Salter, Ammon (2008): *The Management of Technological Innovation*, Oxford University Press, USA.
7. Feams, Dries; De Visser, Matthias; Andries, Petra; Van Looy, Bart (2010): Technology Alliance Portfolios and Financial: Value-Encancing Cost-Increasing Effects of Open Innovation, *Journal of Product management* 27(6), 785–796, <https://doi.org/10.1111/j.1540-5885.2010.00752.x>
8. Folkestad, James; Banning, James (2008): Ecology of The Computer Laboratory. *Journal of Educational Technology*, 5(1), 38–48, <https://doi.org/10.26634/jet.5.1.561>
9. Kelley, Donna; Colarelli O'Connor, Gina; Neck, Heidi; Peters, Lois (2011): Building an Organizational Capability for Radical Innovation: The Direct Managerial Role. *Journal of Engineering and Technology Management*, 28(4), 249–267, <https://doi.org/10.1016/j.jengtecman.2011.06.003>
10. Lekić, Snežana; Erić, Ivana (2016): *Organizaciono ponašanje*, Beogradska poslovna škola – Visoka škola strukovnih studija, Beograd.
11. Lekić, Snežana; Rajaković-Mijailović, Jasmina (2017): Innovation as the basis of modern competitive companies, in: *Thematic proceedings / Conference Innovation, ICT and education for the next generation* (236–251), Faculty of Economics and Engineering Management, Novi Sad.
12. Moorhead, Gregory; Griffin, Ricky (2010): *Organizational behavior: Managing people and organizations*, 9th edition, South-Western, Cengage Learning.

13. OECD (2005): *Oslo Manuel – The Measurement of Scientific and Technological Activities*, 3rd edition, Paris.
14. Porter, M. (2007): *Konkurentska prednost. Ostvarivanje i očuvanje vrhunskih poslovnih rezultata*, Asee, Novi Sad.
15. Sahlberg, Pasi; Oldroyd, David (2010): Pedagogy for Economic Competitiveness and Sustainable Development. *European Journal of Education*, 45(2), 280–299, DOI: 10.1111/j.1465-3435.2010.01429.x
16. Vapa–Tankosić, Jelena; Vapa, Bojan (2017): The effect of product development and innovation on SMEs export performance, in: *Thematic proceedings / Conference Innovation, ICT and education for the next generation* (154–171), Faculty of Economics and Engineering Management, Novi Sad.
17. West, Joel; Gallagher, Scott (2006): Challenges of open innovation: the paradox of firm investment in open-source software, *R&D Management*, 36(3), 319–331, <https://doi.org/10.1111/j.1467-9310.2006.00436.x>
18. Williams, Chuch (2010): *Principi menadžmenta*, Data Status, Beograd.

THE INFLUENCE OF THE TEAM WORK ON CREATING INNOVATIVE ORGANIZATION AND ENHANCEMENT OF COMPETITIVENESS

Summary: Innovations represent the key driving force of the development and progress of each organization. In order to ensure and increase competitiveness, the organization should base its business strategy on knowledge and innovation. Team work represents the basis of innovation that can lead to an increased business performance. The subject of this paper is the analysis of team work with the aim of creating an open model of innovation, based on cooperation and exchange of knowledge and experience. The results of this model are the introduction of new products, services or new business processes involving also employees, customers and business partners. The research has shown that teamwork depends on a number of factors, such as associates' skills, synergies, innovation and quality. By exerting influence on the aforementioned factors, the organizations can achieve better management of business performance, thus enabling the creation of innovative organizations and enhancement of competitiveness.

Key words: innovation, competitiveness, knowledge, team work, quality, synergy in the team

УТИЦАЈ ТРЖИШТА НА МЕДИЈСКИ САДРЖАЈ

Сажетак: Доба у коме живимо можемо слободно окарактерисати као ера глобализације. Једна од кључних карактеристика глобализације је развој светских телекомуникација, и доступност културних и информативних садржаја широм света. Информација је постала најтраженија роба, а они који поседују информације и пласирају је путем медија постају веома значајни. Новинари би требало да поштују етичке кодексе и правила која важе за њихову професију. Основна улога информација би требало да буде увећање знања, како бисмо могли да реконструишемо стварни контекст друштвених збивања. Тржишна утакмица и борба за тираж довели су до тога да таблоидни медији третирају информацију као робу коју треба добро пласирати на медијском тржишту. Таблоидно новинарство се карактерише одсуством етике, професионализма и саморегулације. Једино мерило успеха за ову врсту новинарства је профит. Јавља се потреба за медијском писменошћу, која би нам помогла да у мору порука и информација проценимо која медијска порука је манипулативног карактера а која је корисна. Неопходно је критички промишљати о медијима и њиховим порукама које су вођене искључиво профитом и борбом за позиционирањем у мору информација којима смо затрпани.

Кључне речи: таблоиди, новинарство, тржиште, профит, медијска писменост

Увод

Промене у друштву, на светској, политичкој, економској и медијској сцени, затим дигитализација информација и сајбер простор поставили су нове изазове пред представнике медија. “Везу информације и медија истражује К. Vigerling који наглашава да нема информације без медијског носиоца, па био то и човек обдарен гласом, гестикулацијом и памћењем. Од одлучујећег значаја је то што информација никад не постоји изоловано, већ представља читав медијски систем са историјом свих својих диспозиција и свим одатле проистеклим могућностима. Значење информације произилази из њеног медијског контекста који обележава хоризонт разумевања. Теорија информација игра важну улогу чак и у размишљањима теорије уметности и културе”.¹

* brakus011@gmail.com

¹ Лексикон савремене културе: Теме и теорије, облици и институције од 1945. до данас, приредио Ралф Шнел, Београд Платобоокс, 2008., стр. 249

Нове технологије успостављају нова правила игре на глобалном нивоу. Оне су одиграле пресудну улогу у напуштању традиционалне културе и стварању нове масовне културе.

„Техничке могућности ширења симболичког садржаја прате тенденцију обезличне масовности, медиокритетства и аматерске агресивности. Индустрија свести натура хомогенизовану, упрошћену и лажну слику света. И зато се и нашла у великој близини модерног примитивизма увек кад је избегавала озбиљан сусрет са слободом, са истином и са лепотом. Што је најгоре нове технологије (масовни медији, мобилни, интернет и друштвене мреже) могу деловати као и форма одрживости, нарочито у оним друштвима у којима се осећа недостатак образовања и критичког мишљења. Кад се томе дода материјално сиромаштво и деградација укупног стила живљења“ (Божовић Р., 2015:14-15).

Ера глобализације у којој данас живимо је специфична по много чему, а највише по технолошком развоју и доступности информација широм света.

Информација постаје најскупља роба и онај ко поседује информације, заиста поседује и велику моћ.

„Они који се професионално баве информацијама и информисањем постају значајни и битни. Због тога је новинарска професија на путу да добије нејвећу част и заслугу – да постане света. Светост позива је нешто што изузетно обавезује. Позив захтева да две моћи с којима професионалац располаже – моћ знања (стручност) и моћ савести, буду у складу и једна другу прожимају“ (Чупић Ч., 2010:11).

Новинарство је, у свом најгорем облику један од темеља демагогије, депотизма и неслободе. Оно постаје лако оружје пропаганде моћних отуђених интереса које постепено уништава друштвене односе. Перманентни притисак на медије временом деморалише и најморалније власнике и уреднике. Новинарство као професија и медији као производ професије на тај начин губе поверење грађана. Од престижне професије уважених посленика, новинарство постаје понижавајуће занимање. Крај настаје када новинари потпуно потисну своју демократску функцију покушавајући да профитирају из сваког јефтиног трика, шовинизма, сензационализма. Новинарство постаје врста антидемократије када новинске организације и новинари почну неодговорно да продају своју моћ и друштвену одговорност за новац и популарност. Прилично поразно делује констатација да се пет векова након првог периодичног издања новина, новинарство и медији и даље боре за своју основну вредност - да се увек и свугде понашају у складу са својом демократском дужношћу и етиком (Бјелајац Ж., Филиповић А., 2018:14).

С једне стране новинари теже да задовоље потребу за тиражима и гледаношћу, односно читаношћу, док са друге стране требало би да буде задовољена новинарска етика и професионализам у истраживачком новинарству. Медији кроје слику о свету и пружају нам информације које су нам неопходне за свакодневни живот.

„Медији представљају посредне факторе у процесу комуницирања. Реч медиј потиче од латинске речи *медиум* са значењем: средишњи, насред, сред-

њи. Медији масовног комуницирања представљају техничко – технолошке структуре, настале склопом природних и вештачких услова, посредством којих се из комуникационих центара дистрибуирају поруке према неограниченом мноштву појединаца – масовној публици“ (Милетић М., 2003:3).

Медији су заиста моћни. Они нам креирају ставове, веровања, навике, итд. Говоре како би требало да изгледамо, како да се понашамо, постављају стандарде успеха. Али, оно што је такође истина, јесте чињеница да се без њих не може.

Медији и новинари би требало да се придржавају етичких кодекса у новинарству. У демократском друштву неопходно је пружати истините и веродостојне информације. На основу којих ће обичан човек доносити одређене закључке и одлуке. Задатак новинара је да прикупљају информације и сервирају јавности која ће их користити.

Таблоидно новинарство

„Посао новинара је и умеће истраживања, анализа догађаја, људи и појава и њихово презентовање све захтевнијем медијском тржишту. Многи медији се опредељују за јефтинији „производ“ који задовољава потребе одређених конзумента популарне културе - културе кича. Говорење истине у јавном интересу јесте племенити идеал. Нека морална питања се пред професионалне новинаре постављају првенствено услед чињенице да је објављивање вести у већини случајева и бизнис” (Жакет Д., 2007:20).

Можемо слободно констатовати да постоји медијско тржиште, које утиче на медијски садржај. Глобализација, слободан капитал и све већа тежња ка ширењу тржишта, довела су до интензивне медијске концентрације и конгломерације. McQuail истиче да концентрација значи надзор над производњом, запошљавањем, дистрибуцијом и публиком (McQuail, 1994). То значи да медији желе да доминирају тржиштем и повећају добит медијске компаније, да поседују контролу над информацијама и медијским садржајем. Можемо поуздано тврдити да тржиште „није више што је некад било”, и да се радикално изменило под утицајем друштвених фактора, који су довели до нових правила понашања.

Електронска револуција створила је доба информатике и велики део полова данас се обавља путем електронских мрежа. Тако је и са медијима. Потрошачи, очекују бољи квалитет услуге и њено прилагођавање својим потребама. Они желе све боље погодности и све су мање лојални бренду. Традиционални медији се морају прилагођавати и омогућавати доступност својих садржаја на интернету и друштвеним платформама.

„Медијска култура у Сједињеним Државама, као и у већини капиталистичких земаља, представља највећим делом комерцијални облик културе, који се ствара ради профита и дистрибуира у виду робе. Комерцијализација културе и њено претварање у робу имали су далеку последицу. Пре свега, произ-

водња културе ради стварања профита значи да челници ове индустрије настоје да створе предмете који ће бити популарни, који ће се добро продавати, или у случају радија и телевизије, привући што бројнију публику. У многим случајевима то значи стварање производа са најнижим заједничким именитељем, који неће одбијати широку публику и који ће привући максималан број потрошача” (Келнер, Д., 2004:27).

Поједини медији желе да постигну бољу продају својих садржаја на медијском тржишту и користе сензационалистичке наслове и текстове, прибегавају техникама које им само доносе већу добит, при томе заборављају на моралне и етичке кодексе новинарства.

Таблоидно новинарство карактерише одсуство етике и професионализма. Оно се води логиком повећања читаности и гледаности и што већег профита, али исто тако има и веома негативан утицај на кориснике и њихову друштвену свест. Питања етике информисања повезана су, наравно пре свега са главним актерима у информисању, новинарима и онима који се налазе на челу медија, али и са корисницима којима се информације упућују (Корни Д., 1999:7).

Таблоидни медији користе тржишни модел финансирања медијских садржаја. Они се руководе профитом, сензационализмом и скандалима. Тржишни модел финансирања медијских делатности је веома специфичан и карактеристичан је за либерарне друштвене системе. Основно по чему се разликује тржишни модел финансирања јесте приватна својина над средствима за рад и дифузије аудио – визуелних садржаја и тржишту као природном закону понуде и потражње за медијским садржајима.

„Аудио – визуелна инфраструктура је готово потпуно измештена из функције државе и она се налази у домену приватне потрошње и тржишне регулације. У тржишном моделу, држава се не меша у друштвено – економске токове, самим тим ни у пословање медијских делатности, јер би се тиме нарушио природни закон слободе и положаја појединца. Медијске делатности су везане за целину економских токова и подређене укусима и потребама тржишта. Снажан предузетнички дух као једна од главних вредности резултира опште настојање да се на кратак рок оствари добитак, те успостави што ефикаснији потрошачки модел аудио – визуелне продукције“ (Микић Х., 2006: 63).

Тржишни тип финансирања медијских делатности орјентисан је на задовољење потреба појединца што оставља простора за маркетиншке манипулације. У оваквом систему финансирања медијске делатности свој начин размишљања формирају на основу тржишних параметара и економских критеријума. Битна је гледаност или читаност, док се квалитет доводи у питање. И ту се поставља питање о новинарској етици и медијском истраживању и њиховој сврси.

Закони тржишта су довели основна новинарска начела у питање? Руководећи се тржиштем новинарски кодекси губе на значају. Важно је водити се сензационализмом и шокантним вестима да би се што више привукла пажња потрошача, читаоца или гледаоца.

„Келнер дефинише таблоиде као комерцијални облик медијске културе створен ради профита и дистрибуиран у виду робе чији ће се продукт добро продавати управо захваљујући чињеници да су популарни. По њему претпоставка таквих производа, који шокирају раскидајући са конвенцијом, је стварање неког новог облика медијске писмености, инструмената нове социјализације, чији ликови и познате личности замењују породицу, школу и цркву у едуковању укуса, вредности и начина мишљења, стварајући нове моделе идентификације и резонантне представе стила, моде и понашања“ (Келнер Д., 2004:28).

Можемо закључити да медији играју игру на тржишту и балансирају између читалаца, државе и оглашивача. Оно што је неоспорно да медији поред индивидуалне одговорности имају одговорност и према јавном мњењу. Свака држава би требало да поседује контролне начине да заштите јавност.

Тако на пример на неразвијеним тржиштима публикација у Бугарској постоји тенденција да је више публикација *бестселера* него уметничких дела. У таквим случајевима контролни систем државе реагује где је мањак активности, како би сачувала културне интересе.

Међутим, овакав начин интервенције државе не би требало да буде стандард.

„Сложен однос појединца и медија захтева друштвену регулацију, како би се успоставили праведни односи и придонело најбољем коришћењу медија у друштву. Регулација се спроводи на различитим нивоима – од међународне па до појединога медија. Основни проблем јесте успоставити прави оквир између давања подстицаја раду и развоју медија и креирања механизма за заштиту од штетних медијских садржаја. Међународна заједница и угледне међународне организације, у првом реду УНЕСКО, како би се развили нови облици комуникације између медија и корисника покренули су пре двадесетак година расправу о потреби медијског образовања. У декларација о медијском образовању из 1982. године истакнуто је колико је важно увести медијско образовање у све образовне области друштва, што су многе развијене земље тада и учиниле. Осим концепта медијског образовања, ускоро се развио и појам медијске писмености“ (Зграбљић Ротар Н., 2005: 6).

Закључак

Са развојем технологије и појавом глобализације долази и до промена на медијском тржишту. Доступност информацијама је све већа и бржа. Традиционални и нови медији се утркују за свој рејтинг на медијском тржишту. Све оштрија конкуренција доводи до тога да борба за све већу гледаност и продају већег тиража у циљу остваривања све већег профита, буде јача од етичких и професионалних кодекса медијских радника.

Таблоидна индустрија је тржишно оријентисана и руководи се јединим мерилем вредности а то је профит.

Сензационализам је начин да медији досегну насловну страну и што дуже се задрже на њој. Оно што карактерише таблоидно новинарство јесте одсуство новинарске етике и лош квалитет медијских садржаја.

„Жута штампа“ је све популарнија и читанија, и то утиче на пружање информација гледаоцима, читаоцима. На информацију се гледа као на робу коју треба добро пласирати на медијском тржишту.

Они који поседују информацију, поседују и моћ. Људи користе информације које добијају путем медија да би доносили неке животне одлуке. Оне су изузетно битне за сваког појединца и због тога је битно да буду веродостојне и тачне.

Истраживачко новинарство је једно од кључних ствари у медијима, без њега новинарство није испуњено у својој основној функцији.

Због свега овога јавља се потреба за медијским описмењавањем, нарочито деце. Медијска писменост омогућава да се види шта је у медијском садржају манипулаторног карактера, а шта је корисно.

Рекламна индустрија посредством медија нуди садржаје који утичу на наше ставове и потребе, нудећи производе и услуге за којим ће се јавити потреба а касније и навика за задовољењем те потребе. Медији су моћно оружје модне индустрије која нам говори шта је модерно и у тренду, намећући стандарде одевања а све у циљу старања потрошачког друштва.

Таблоидна индустрија борећи се за што већу гледаност и читаност нуди садржаје ниског квалитета, и због свега овога јавља се све већа потреба за медијском писменошћу.

Литература:

1. Bjelajac Ž., Filipović A., Uticaj masovnih medija na degradaciju savremenog društva, *Kultura polisa*, godina XV (2018). str. 14
2. Božović Ratko, (2015), Paradoksi medijske slobode, *Medijska kultura*, br 08. Beograd.
3. Čupić, Č., (2010), *Medijska etika i medijski linč*, Čigoja štampa, Beograd.
4. Dej, L. A. (2004), *Etika u medijima - primeri i kontraverze*, Beograd: Medija centar, Plus.
5. Đorđević, T., (1989), *Teorija informacija*, A-Š delo, Beograd.
6. Kelner, D. (2004), *Medijska kultura*, Beograd: Klio.
7. Kitty, Greenwold, (2005), *Outfoxed: Rupert Murdoch War on Journalism*, New York: Disinformation Company Ltd.
8. Kornić, D. (1999), *Etika informisanja*, Beograd: Klio.
9. *Leksikon savremene kulture* (2008): Teme i teorije, oblici i institucije od 1945. do danas, priredio Ralf Šnel, Beograd Plato books.
10. McQuail, D., (1994), *Mass Communication Theory: An Introduction*, 3 Edition London: Sage, 1994
11. Miletić M. (2003), *Menadžment medija*, Fakultet za menadžment malih preduzeća, Beograd.
12. Tompson, K. (2003), *Moralna panika*, Beograd: Klio.

13. Vander Hook (2011), *Rupert Murdoch: News Corporation Magnate*, Minnesota USA: ABDO Publishing Company.
14. Zgrabljic Rotar N., (2005), *Medijska pismenost i civilno društvo*, Mediacentar, Sarajevo, 2005.
15. Žaket, D. (2007), *Novinarska etika - moralna odgovornost u medijima*, Beograd: Službeni glasnik.

Интернет извори:

1. <http://www.bbc.co.uk/news/uk-11195407>
2. <http://www.guardian.co.uk/media/phone-hacking>

MARKET IMPACT ON MEDIA CONTENT

Summary: The era in which we live, we can characterized as an era of globalization. One of the key characteristic of globalization is the development of international telecommunications, and the availability of cultural and informative content worldwide. Information has become the most looked - for , and those who has information and place it in the media has become very important. Journalists should respect the code of ethics and rules that apply to their profession. The main role of information should be the increase of knowledge, so that we can reconstruct the real context of social happening. Market contest and struggle for circulation has brought tabloid media to treat information as a commodity to be well placed on the media market. Tabloid journalism is characterized by the absence of ethics, professionalism and self-regulation. The only measure of success for this type of journalism is profit. There is a need for media literacy, which would help us in a sea of messages and information to evaluate which media message is manipulative and which is useful. It is necessary to think critically about the media and their messages that are led by profit and fight for positioning in the sea of information that we are covered up with.

Key words: tabloids, journalism, market, profit, media literacy

ПОРЕСКИ СИСТЕМ У СРБИЈИ И ПРОМЕНЕ ПОРЕСКОГ СИСТЕМА У СКЛАДУ СА ТЕНДЕНЦИЈАМА У СВЕТУ

Сажетак: Сваки порески систем у једној држави резултат је одређених историјских околности, многобројних спољних утицаја, компромиса, супротности. Порески систем се формирао кроз историју, мењао и прилагођавао разним факторима и био различит од државе до државе. На порески систем данас делују многобројни фактори, као што су: економска структура, број становника, доходак по глави становника, друштвено-политичко уређење, степен културног развоја и друго.

Циљ рада је да укаже на значај пореског система у Србији јер је он саставни део финансијског система, односно интегрални је део економског система земље и основни је извор прихода државног буџета. Добро уређен порески систем је основ свих социјално-политичких дешавања, интеграционих кретања и економског развоја једне државе.

Кључне речи: порески систем, пореска политика, јавни приходи и јавни расходи, пореска администрација, реформа пореског система

Увод

Порески систем једне земље чини укупност свих облика пореза, односно јавних прихода. Они се јављају у разним облицима: порези, доприноси, таксе, накнаде и слично. Карактеристике пореза су следеће: у својој основи је принудан, даје се без директне противнадокнаде, сврха у коју ће се употребити није унапред утврђена и наплаћује се искључиво у новцу (само изузетно у натури). У порески систем је уграђен велики број пореских облика који је у сваком систему различит. Тај систем подразумева скуп института и инструмената који стоје на располагању пореској власти за остваривање одређених фискалних, економских, социјалних и политичких циљева у оквиру датог економског система. Он је врло значајан подсистем економског система.¹

* vesna.aleksic@purs.gov.rs

¹ Алексић Весна, Пореско право, Правни факултет Универзитета Унион у Београду, 2018., стр 84.

Пореска политика је део економске и социјалне политике. Она обухвата усклађено деловање државних институција, кроз убирање јавних прихода, на расподелу, размену, потрошњу и производњу у одређеном националном простору и времену, у складу с друштвено прихватљивим циљевима и задацима. Субјекат пореске политике је држава, односно њени органи – од централних до локалних органа. Држава располаже правом увођења пореза и других јавних прихода и одређивања њихових параметара. Порески систем је саставни део фискалног система, система јавних расхода, буџетског система и одговарајуће фискалне политике.

Порески систем једне земље настаје као резултат компромиса политичких снага у друштву, потребе за изналагањем нових извора за финансирање јавних расхода и сл., и углавном нису резултат унапред одређеног плана. Уколико једна земља има више нивоа власти, порески систем постаје сложенији, а може се десити да има и велики број различитих пореских облика. У том случају долази до извесног степена неусклађености између појединих облика пореза који су увели различити нивои власти. Овај проблем се у великој мери разрешава тако што законодавац доноси системски закон који садржи опште одредбе о јавним приходима.²

Пореска политика у нашој земљи спроводи се на више нивоа власти: републичком, нивоу аутономне покрајине, у градовима и општинама. У оквиру реформе пореског система Републике Србије, започете 2001, донети су потпуно нови порески закони. Радикалне промене извршене су нарочито доношењем Закона о пореском поступку и пореској администрацији и Закона о порезу на додату вредност. Порески систем у Србији је млад систем који је прошао кроз неколико тешких фаза у процесу транзиције из пореског система самоуправног социјализма у онај који ће бити прилагођен начелима тржишне економије.³

Условно речено, реформа пореског система Србије завршена је 2005. увођењем ПДВ-а, и од тада у нашем пореском систему постоје сви темељни порески облици карактеристични за тржишне демократије. Како је реч о младом пореском систему, који се покушао обликовати према савременим начелима опорезивања, карактерише га мали број пореских облика, релативна транспарентност, односно једноставност порезних закона.

Међутим, учестале промене основних елемената опорезивања унутар темељних пореских облика иду у прилог тези даје наш порески систем нестабилан, дакле склон честим променама, а слаб порески морал и висока стопа сиве економије чине га такође и нерационалним. Имајући у виду комплексност законске регулативе којом се уређује област јавних прихода, пред пореску администрацију и пореске обвезнике стављају се нови задаци. Пореским стручњацима неопходна су нова знања и искуства да би се порески прописи могли оптимално спроводити. Ови стручњаци треба да буду свестрано оспособљени да би могли компетентно да обављају пореске послове.⁴

² Ibidem, str.84.

³ Ibidem., str. 85.

⁴ Ibidem., str.85.

Да би порески обвезници могли да искористе немала права која им по прописима припадају и да извршавају обавезе у законом прописаним роковима, неопходни су им порески савети стручњака који су стекли специјализована знања из области материјалних и процесних пореских прописа, као и из других прописа директно или индиректно повезаних с пореском материјом (прописи из области рачуноводства и ревизије, прекршајно и кривично законодавство и др.).

Као озбиљан проблем у важећем пореском систему наводи се и чињеница да у Србији доминира индиректно опорезивање, што је у супротности с преовлађујућом праксом у најразвијенијим европским земљама. Акценат је стављен на порез за додатну вредност, чиме се опорезује потрошња, као и на акцизе и царине, и те врсте индиректних пореза у највећој мери пуне буџет. Индиректни порези су, по својој природи, најлакши за убирање, веома су ефикасни, али су у суштини неправедни – уз опаску да су директни порези који „погађају“ имовину, богатство и приходе далеко мање заступљени у Србији него, на пример, у Великој Британији, Немачкој и другим западноевропским земљама, чланицама Европске уније (ЕУ).⁵

Закон о јавним приходима и јавним расходима⁶ најважнији је системски закон који регулише пореску материју. Овим законом уређује се систем јавних прихода и финансирање јавних расхода утврђених Уставом и законом, за које се средства обезбеђују из јавних прихода. Законом се могу уводити само они јавни приходи који су установљени овим законом.⁷ Порески подстицаји (ослобођења, олакшице, порески кредити и др.), као и остали елементи система и политике јавних прихода, установљених на основу овог закона, могу се уводити само законима којима се уводи одговарајући јавни приход.

Имајући у виду три основна објекта опорезивања у пореском систем једне земље (потрошњу, доходак и имовину), порески систем Републике Србије структуриран је на следећи начин.⁸

1) Потрошња као порески објекат укључује следеће пореске облике:

- ПДВ (као општи порез на потрошњу),
- акцизу (као порез на потрошњу тачно одређених добара нпр. дуванских производа).

2) Доходак као порески објекат укључује следеће пореске облике:

- порез на добит предузећа,
- порез на доходак грађана.

3) Имовина као порески објекат укључује следеће пореске облике:

- порез на имовину „у статисти“,
- порез на наслеђе и поклон,
- порез на пренос апсолутних права,
- порези на употребу, држање добара.

⁵ Ibidem., стр.86.

⁶ „Службени гласник РС“, бр.76/91, 41/92 – др.закон, 18/93, 22/93 – испр., 37/93, 67/93, 45/94, 42/98, 54/99, 22/01, 9/02 – др. закон, 87/02 – др. закон, 33/04 и 135/04 – др. закон.

⁷ Члан 2.ЗЈПР-а.

⁸Алексић Весна, Пореско право, Правни факултет Универзитета Унион у Београду, 2018., стр.87.

Врсте јавних прихода

Према ЗЈПР⁹ врсте јавних прихода¹⁰ јесу:

1. порези, царине и друге увозне дажбине, таксе, накнаде за коришћење добара од општег интереса, јавни зајмови,
2. доприноси за финансирање обавезног социјалног осигурања,
3. локални јавни приходи,
4. остали јавни приходи.

Законом се могу увести следећи порези:¹¹

1. порез на добит предузећа
2. порез на доходак грађана
3. порез на имовину
4. порез на наслеђе и поклон
5. порез на пренос апсолутних права
6. порез на промет
7. акцизе
8. порез на употребу, држање и ношење одређених добара
9. порез на финансијске трансакције.

Законом се могу увести следеће таксе:¹²

1. административна такса
2. судска такса
3. комунална такса
4. регистрациона такса
5. боравишна такса.

За обавезно социјално осигурање законом се уводе доприноси за социјално осигурање.¹³

Доприноси за социјално осигурање плаћају се:

1. из личних примања и других прихода осигураника,
2. на исплаћена лична примања.

Доприноси за социјално осигурање обухватају:¹⁴

1. допринос за пензијско и инвалидско осигурање,
2. допринос за здравствено осигурање,
3. допринос за осигурање за случај незапослености.

У наредној табели, приказане су пореске стопе у Србији:

⁹ „Službeni glasnik RS“, br. 76/91, 41/92 – dr. zakon, 18/93, 22/93 – ispr., 37/93, 67/93, 45/94, 42/98, 54/99, 22/01, 9/02 – dr. zakon, 87/02 – dr. zakon, 33/04 i 135/04 – dr. zakon.

¹⁰ Члан 9.ЗЈПР-а.

¹¹ Члан 10.ЗЈПР-а.

¹² Члан 11.ЗЈПР-а.

¹³ Члан 14.ЗЈПР-а.

¹⁴ Члан 15.ЗЈПР-а.

Табела: Пореске стопе у Србији у 2018. години

Vrste poreza / stope poreza (%)	PDV/ opšta i posebna stopa ¹⁵	Porez na dobit prav- nih lica ¹⁶	Porez na dohodak građana ¹⁷	Doprinosi za oba- vezno socijalno osiguranje na teret poslodavca ¹⁸	Doprinosi za obavezno socijal- no osiguranje na teret zaposlenog
	20 10	15	10,0 (porez na zarade)	12 5,15 0,75	14 5,15 0,75

Порески систем Србије је потрошно оријентисан, односно главнина пореских прихода убира се од потрошних пореза или, другим речима, од ПДВ-а и царина. Оваква оријентација има низ добрих карактеристика које су у вези с предношћу индиректних пореза у односу на директне порезе. Међутим, постоји и једна негативна карактеристика, а то је регресивни учинак, који се огледа у чињеници да особе с мањом економском снагом у ствари сnose већи или тежи порески терет.

Такође, у наредној табели која приказује структуру пореских прихода у Србији, уочавамо да приход од ПДВ представља половину пореских прихода, у 2015. години износи 52,19%.

Табела: Структура пореских прихода у Србији

Prihodi / god.	2013	2014	2015	2015/ udeo u poreskim prihodima	2016 (1-10)
Poreski prihodi	723.389,6	770.958,1	797.169,8	-	733.401,5
Porez na dobit preduzeća	53.214,0	63.790,6	56.960,7	7,15%	63.773,2
Porez na doho- dak građana	43.376,6	44.820,6	44.825,2	5,62%	38.535,8
PDV	380.624,3	409.564,2	416.056,2	52,19%	375.166,9
Neporeski prihodi	87.338,0	103.668,6	145.204,3	-	122.002,7
Donacije	1.353,0	6.456,6	5.464,2	-	7.628,2
BDP	3.876.403,4	3.908.469,6	3.973.033,6	-	-

Izvor: Ministarstvo finansija, Prema: *Tabela 2. Primanja i izdaci budžeta Republike Srbije od 2013. do 2016. godine*: <http://www.mfin.gov.rs/pages/article.php?id=12805>

¹⁵ „Službeni glasnik RS“, br. 84/04, 86/04 – ispravka, 61/05, 61/07, 93/12, 108/13, 68/14 – dr. zakon, 142/14 i 83/15 i 108/2016.

¹⁶ Službeni glasnik RS“, br. 25/01, 80/02 – dr. zakon, 80/02, 43/03, 84/04, 18/10, 101/11, 119/12, 47/13, 108/13, 68/14 – dr. zakon, 142/14, 91/15 – autentično tumačenje i 112/15 i 113/2017.

¹⁷ Zakon o porezu na dohodak građana, „Službeni glasnik RS“, br. 24/01, 80/02, 80/02 dr. zakon, 135/04, 62/06, 65/06 – ispr., 31/09, 44/09, 18/10, 50/11, 91/11 – odluka US, 7/12 – usklađeni din. izn., 93/12, 114/12 – odluka US, 8/13 – usklađeni din. izn., 47/13, 48/13 – ispr., 108/13, 6/14 – usklađeni din. izn., 57/14, 68/14 – dr. zakon, 5/15 – usklađeni din. izn., 112/15 i 5/16 – usklađeni din., 7/2017 – usklađeni din. izn., 113/2017 i 7/2018 – usklađeni din. izn.)

¹⁸ Doprinosi za obavezno socijalno osiguranje regulisani su Zakonom o doprinosima za obavezno socijalno osiguranje. Struktura doprinosa je sledeća: 26% - stopa za obavezno penzijsko i invalidsko osiguranje; 10,3% za obavezno zdravstveno osiguranje; 1,5% za osiguranje za slučaj nezaposlenosti.

Посматрано свеобухватно, порески систем у Србији је током претходне деценије значајно реформисан, али је интензитет реформи био различит код различитих пореза. Напредак је био најзначајнији у случају пореза на потрошњу, мањи у случају опорезивања дохотка и релативно скроман у опорезивању имовине. Порези на потрошњу су у Србији почетком 2010. у потпуности усаглашени с теоријским принципима и најбољом међународном праксом.¹⁹

Сложеност пореског система огледа се у постојању великог броја пореских облика, као и у сложености правила за обрачун појединих пореза. Тако је у случају постојања великог броја врста јавних прихода и/или сложености правила за обрачун и примену пореза, могућност добре специјализације пореских инспектора за контролу свих пореских облика мања, што смањује вероватноћу откривања утаје пореза. У Србији је у 2011. постојало преко 370 различитих дажбина фискалног или квазифискалног типа, од којих су највећи део администрирале Пореска управа Републике Србије и локалне управе јавних прихода. У условима постојања толиког броја дажбина и недовољног броја квалификованих људи ангажованих на пословима пореске контроле, сложеност пореског система представља битан узрок сиве економије.²⁰

Такође, у условима постојања великог броја пореских облика, од којих су неки сложени за обрачун, може довести и до ненамерног избегавања плаћања пореза од стране пореских обвезника, који порезе не плаћају због неинформисаности о постојању пореске обавезе или непоседавања довољно техничког знања за исправан обрачун пореза. Као фискалне узроке сиве економије можемо да наведемо високо фискално оптерећење рада, компликоване и скупе пореске процедуре, компликован и нетранспарентан порески систем, неадекватно организована, недовољно обучену и недовољно опремљену пореску администрацију, низак квалитет услуга јавног сектора и висок ниво толеранције према сивој економији.²¹

Хармонизација пореског законодавства Србије

Хармонизацији пореског законодавства Србије са пореским правом Европске уније отпочела приступним преговорима на путу ка учлањењу у ЕУ у 2014. години.²² Важна обавеза коју је Србија преузела потписивањем Споразума о стабилизацији и придруживању јесте усклађивање прописа са правним тековинама ЕУ, као и њихова доследна примена. Што се тиче области пореског усклађивања, оно је регулисано чланом 100. Споразума, којим се предвиђа да ће Србија успоставити сарадњу у области опорезивања, укључујући мере усмерене ка даљој реформи фискалног система и реструктурирању пореске управе ради ефективније наплате јавних прихода и борбе против пореске утаје и штетне пореске конкуренције.²³

¹⁹ Алексић Весна, Пореско право, Правни факултет Универзитета Унион у Београду 2018, стр. 385.

²⁰ Ibidem, str.385.

²¹ Ibidem, str.385.

²² <http://www.eu-pregovori.rs/srl/pregovaracka-poglavlja/poglavlje-16-porezi/>

²³ europa.rs/srbija-i-evropska-unija/kljucni-dokumenti/sporazum-o-stabilizaciji-i-pridruzivanju/

Пореска хармонизација законодавства држава чланица Европске уније битна је управо због чињенице што се Европска унија састоји од различитих држава које су у великој мери усагласиле своје економско законодавство стварањем једног тржишта али да тржиште још није јединствено и да управо усаглашавање пореских политика предстоји као наредни велики корак интеграције. Значај пореске хармонизације у земљама ЕУ потврђује и чињеница да досадашњи недостатак пореског усаглашавања представља једну од главних слабости ЕУ. То се тренутно огледа у великој економској кризи појединих држава чланица ЕУ, затим се одражава и на кризу монетарне уније, тако да једна од будућих и важних мера у ЕУ мора да се односи на јачање усаглашавања пореских политика у Европској унији.²⁴

Пореска хармонизација полази од тога да порези могу да буду узрок различитих економских и друштвених поремећаја, како на унутрашњем, тако и на међународном тржишту, који се могу уклонити или умањити само њиховим усклађивањем. Хармонизација пореза у Европској унији није засебан циљ, већ као инструмент економске регулативе прати друге основне циљеве. У том смислу важно је разликовати две врсте пореза.²⁵

- директни (непосредни) порези – плаћа их и њихов терет (непосредно) сноси порески обвезник, а укључује порез на доходак (физичких лица), порез на добит (привредних друштава) и порез на имовину,
- индиректни (посредни) порези – разрезају се на производњу и/или потрошњу па их плаћају порески обвезници (произвођачи и/или трговци), али њихов терет (посредно тј. кроз повећање цене) сnose крајњи потрошачи. Укључује порез на промет, порез на додату вредност (ПДВ) и акцизе.

Главне карактеристике пореског система у европским земљама, могу се сагледати кроз приказ пореских стопа и кроз приказ индикатора укупних пореских прихода у БДП-у. У наредној табели, Пореске стопе 2015. Години у земљама Европске уније, на основу података Европске комисије, приказане су стопе директних и индиректних пореза, стопе доприноса на терет послодавца и на терет запосленог у европским земљама.

Табела: Пореске стопе у 2015. години у земљама Европске уније²⁶

Država / стопе пореза (%)	PDV/ општа и снижене стопе	Порез на добит предузећа	Порез на доходак (лична приманја, укључујући доплате)	Допринеси на зараде на терет послодавца	Допринеси на зараде на терет запосленог
AUSTRIJA	20 10	25	50,0	21,73	18,07
BELGIJA	21 6 и 12	33	53,8	34,7	13,07

²⁴ Алексић Весна, Пореско право, Правни факултет Универзитета Унион у Београду 2018, стр. 386.

²⁵ <http://www.eu-pregovori.rs/sr/pregovaracka-poglavlja/poglavlje-16-porezi/>

²⁶ *Taxation trends in the European Union / National tax systems: Structure and recent developments*, EUROSTAT, 2015 edition, ISSN 2467-0073.

BUGARSKA	20 9	10	10,0	18,10	12,90
VELIKA BRITANIJA	20 5	20	45,0	12	13,8
GRČKA	23 6,5 i 13	29	48,0	24,56	15,5
DANSKA	25	23,5	56,8	<i>The Wage Guarante Fund</i>	
ESTONIJA	20 9	20	20,0	33,8	1,6 (nezapos- lenost)
IRSKA	23 9 i 13,5 4,8 - super snižena stopa	12,5 trgovin- ska 25 druge dela- tnosti	48,0	10,75	4
ITALIJA	22 10 4 - super snižena stopa	27,5	48,9	32,08	9,49
ISLAND	24	20	46,2	7,49	nema
KIPAR	19 5 i 9	12,5	35,0	7,8	7,8
LITVANIJA	21 5 i 9	15 5 za MSP ²⁷	15,0	30,8	9
LUKSEM- BURG	17,3 8 i 14 3 - super snižena stopa	21	43,6	Od 12,77 do 15,3	12,95
MALTA	18 5 i 7	35	35,0	10	10
MAĐARSKA	27 5 i 18	19 i 10	16,0	27	18,5
NEMAČKA	19 7	15,0	47,5	19,33	20,33
NORVEŠKA	25 8 i 15	27	39,0	14,1	8,2
POLJSKA	23 5 i 8	19	32,0	16,26	13,71
PORTUGAL	23 6 i 13	21 17 (MSP dobit do 15.000 evra)	56,5	23,75	11
RUMUNIJA	24 5 i 9	16	16,0	22,75	16,5
SLOVAČKA	20 10	22	25,0	35,2	13,4

²⁷ MCP-стопа пореза за мала и средња предузећа

SLOVENIJA	22 9,5	17	50,0	16,1	22,1
FINSKA	24 10 i 14	20	51,6	20,98	8,45
FRANCUSKA	20 2,1 - super snižena stopa 5,5 i 10	33,3 15 za MSP	50,3	Od 11,29 do 40,63 (38.040 evra)	14,2
HOLANDIJA	21 6	20 25 (za dobit preko 200.000 evra)	52,0	18,08 (maksimum 51.978 evra)	28,15
HRVATSKA	25 5 i 13	20	47,2	17,2	20
ČEŠKA R.	21 10 i 15	19	22,0	34	11
ŠVEDSKA	25 6 i 12	22	57,0	31,42	7
ŠPANIJA	21 4 - super snižena stopa i 10	28 25 za MSP	46,0	29,9	6,35
EU28 prosek	21,6	22,8	39,3	-	-

Izvor: DG Taxation and Customs Union. Further information on national tax reforms, including announcements of forthcoming measures, can be found in the tax reforms database <http://ec.europa.eu/eurostat/documents/3217494/7092073/KS-DU-15-001-EN-N.pdf/68116dc2-75bc-4f25-b8a3-ae863ff8dec5>

Табела: Структура пореза и удео у БДП у 2013. години у земљама Европске уније²⁸

Država / udeo poreza u BDP (%)	PDV	Porez na dobit preduzeća	Porez na dohodak	Doprinosi na zarade	Ukupno porezi i doprinosi u BDP
AUSTRIJA	7,7	10,2	2,2	14,6	43,4
BELGIJA	6,9	13,2	3,1	14,2	45,2
BUGARSKA	9,2	2,9	1,9	7,6	28,1
VELIKA BRITANIJA	6,9	9,3	2,4	6,2	33,7
GRČKA	6,9	6,0	1,3	10,6	34,3
DANSKA	9,6	26,6	2,7	-	47,6
IRSKA	5,9	9,9	2,4	4,4	28,8
ITALIJA	5,8	11,9	2,5	13,0	43,1
ISLAND	8,0	13,9	2,2	3,7	35,9
KIPAR	7,7	2,9	6,5	7,5	31,6
LITVANIJA	7,5	3,6	1,4	10,8	26,9

Prema: DG Taxation and Customs Union. Further information on national tax reforms, including announcements of forthcoming measures, can be found in the tax reforms database

²⁸ Taxation trends in the European Union / National tax systems: Structure and recent developments, EUROSTAT, 2015 edition, ISSN 2467-0073.

Могући правци промена у пореском систему

Основни правац промена у пореском систему који се предлаже јесте смањење фискалног оптерећења рада и повећање фискалног оптерећења потрошње. Овакво реструктурирање пореског система у складу је с тенденцијама у свету и актуелним теоријским ставовима. Ниже фискално оптерећење рада допринело би смањењу цене рада, а тиме и повећању тражње за радном снагом и повећању запослености. Осим тога, смањење цене рада допринело би повећању ценовне конкурентности српских производа на светском тржишту, као и повећању атрактивности Србије за страна улагања. Повећање стопе ПДВ-а позитивно би утицало на спољнотрговински биланс, с обзиром на то да су производи при извозу ослобођени плаћања ПДВ-а, док се увоз опорезује ПДВ-ом.

Осим претходно наведених општих циљева, реформе појединих пореза обезбедиле би специфичне резултате, као што су смањење алокативне пристрасности пореза, повећање праведности опорезивања и смањење трошкова примене пореза. Коначно, поставља се питање: Да ли радикалне реформе пореског система треба спроводити у периоду док постоје благи наговештаји изласка привреде Србије из кризе или реформе треба одложити за боља времена?

На основу међународног искуства, може се закључити да су неке од најкрупнијих промена у јавним финансијама реализоване у периодима великих економских и друштвених криза или непосредно након њиховог завршетка. Тако нпр., порез на доходак грађана први пут је уведен у Великој Британији током ратова с Наполеоном, док је општи порез на промет први пут уведен током Првог светског рата. Обавезно социјално осигурање први пут је уведено у Немачкој крајем XIX века као одговор на револуционарна превирања у претходним деценијама.

Не постоје две земље са истим системом опорезивања. Системи могу бити више или мање слични, али ће ипак свака земља за себе креирати специфичан систем опорезивања, који ће бити у складу са захтевима који се данас апострофирају као основе „доброг“ пореског система. То су: издашност, праведност, неутралност, једноставност, стабилизацијско и развојно деловање, као и ниски трошкови убирања пореза. Ови захтеви, наравно, нису увек у складу један с другим, али праведност у опорезивању можемо увек сматрати темељним начелом савремених пореских система.²⁹

Домаћи порески систем је далеко мање ефикасан него порески системи других развијенијих земаља. Разлози не леже само у неспособности администрације, тако су у условима транзиције многа велика предузећа, која су имала озбиљне потешкоће у пословању, на неки начин била ослобођена плаћања пореза.³⁰ Потпуно реформисани порески систем подразумева да та државна

²⁹ Алексић Весна, Пореско право, Правни факултет Универзитета Унион у Београду, 2018., стр.85.

³⁰ Једна од највећих компанија у нашој земљи – Електропривреда Србије – није, на пример, деведесетих година плаћала порезе и доприносе на зараде запослених, уз благослов државе. Било

служба функционише независно и на високом професионалном нивоу, јер само на тај начин може да обавља свој посао без икаквих ограничења и по закону. То, међутим, није могуће уколико истовремено на високопрофесионалан и независан начин не раде и друге државне институције – правосуђе, тужилаштво, царина и друге.

Реформа Пореске управе започела је пре три године интерном анализом, затим је анализу направио Међународни монетарни фонд, а 2015. године је направљена стратегија реформе. Крајем 2017.године, по препорукама домаћих и међународних институција, као што су Међународни монетарни фонд, Светска банка и ГИЗ, Влада Републике Србије донела је Закључак којим се усваја план Програма трансформације Пореске управе за период 2018-2023. године.³¹ Циљ овог документа је спровођење успешне трансформације Пореске управе, тако што би се успоставила контрола над главним елементима пореског система и увело ефикасно управљање ризицима добровољности за основне пореске облике. У првој фази консолидације, до јуна 2019.године, предвиђа се знатно смањење броја филијала, а у другој фази, процес консолидације трајао би до краја 2023.године, где би се пореске процедуре поједноставиле и објединиле, порески службеници обучили како за оперативне активности на сузбијању сиве економије, тако и на побољшању наплате пореза.

Србија је добила најбољу оцену у целом региону источне Европе и централне Азије за процесе везане за администрирање пореза након подношења пореских пријава, показује извештај Светске банке „Paying taxes” за 2018. годину, који је представљен у Београду.³²

Плаћање пореза у Србији лакше је него пре пет година, захваљујући употреби нових технологија у пореској администрацији, али има простора за даље унапређење. У извештају Светске банке „Paying taxes” за 2018.годину, наводи се да је време потребно за извршавање пореских обавеза у Србији скраћено за 53 сата у односу на 2013, и да је број плаћања на шалтерима преполовљен са 67 на 33 у току истог периода, највише захваљујући увођењу и унапређењу електронских система за подношење пореских пријава и плаћање пореза у Србији. Укупно оптерећење порезима и доприносима за Србију износи 39,7 посто, што је незнатно испод светског просека од 40,5 процената. Према индикатору плаћања пореза, Србија се налази на 82.месту на листи од 190 земаља света.³³

Србија има добар резултат у индексу који мери време потребно за извршавање пореских обавеза, али да постоји простор за даљи напредак.Област плаћања пореза је изузетно важна, јер ако имате једноставније процедуре за извршавање пореских обавеза, посебно за мале субјекте, имаћете и већи проценат компанија које не послују у сивој зони већ у законом дозвољеној зони.

је још истих примера у том периоду.Оваква пракса је јако лоша јер дерогира порески систем и омогућује компанијама да уцењују државу. Руководство повлашћених предузећа зна да уколико „подигне“ раднике и синдикате, да ће држава на крају попустити у страху од социјалних немира.

³¹ <http://www.poreskauprava.gov.rs/sr/o-nama/program-transformacije.html>

³² Tanjug, 28.11.2017.

³³ Алексић Весна, Пореско право, Правни факултет Универзитета Унион у Београду, 2018., стр. 387.

Централно место у овогодишњем извештају Светске банке заузима технологија, која олакшава живот пореским обвезницима, али и пореским властима у смислу тога да порезници сада плаћају порез онлајн и тако добијају много више информација. Примена технологије од стране пореских обвезника и администрације је, како се наводи у извештају, утицала на смањење оптерећености извршења пореских обавеза за фирме у Србији.

Закључак

Србија је предузела континуиране напоре у протеклим годинама како би побољшала пословну и инвестициону климу у земљи, а да је то имало ефекта показало се кроз знатно побољšanu позицију Србије на Дуинг бизнис листи. Ти напори, у комбинацији са политичком стабилношћу, успешном консолидацијом фискалног дефицита, текућом реформом јавне администрације и структуралним реформама, допринели су значајно стабилном расту локалне економије и учинили су Србију знатно лакшом дестинацијом за пословање.

Србија је на правом путу да створи транспарентан и ефикасан порески систем, због чега се у будућем периоду очекује наставак реформи у том смеру, што ће знатно утицати на даљи напредак.

Литература:

1. Aleksić, V., 2008, *Finansijsko pravo, fiskalna decentralizacija*, Privredna akademija, Novi Sad.
2. Aleksić, V., 2018, *Poresko pravo*, Pravni fakultet Univerziteta Union u Beogradu.
3. Jelčić, B., 1998, *Financijsko pravo i financijska znanost*, Informator, Zagreb.
4. OECD, *Taxing Wages 1998–1999 – OECD 2000*. Taxes on Wages and Salaries,
5. *Taxation trends in the European Union / National tax systems: Structure and recent developments*, EUROSTAT, 2015 edition, ISSN 2467-0073.
6. Raičević, B., 2005, *Javne finansije*, Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu, Beograd.
7. Roman Seer, Isabel Gabert, European and International Tax Cooperation, 2011,; *Legal Basis, Practice, Burden of Proof, Legal Protection and Requirements*, *Bulletin for International Taxation*, February, p.95
8. Sara K. McCracken, Going, Going, Gone...Global, 2002,; *A Canadian Perspective on International Tax Administration Issues in the "Exchange-of-Information Age"*, *Canadian Tax Journal*, Vol.50, No 6, p. 1887-1888.
9. *United Nations Model Double Taxation Convention between Developed and Developing Countries*, 2011, United Nations, New York.
10. <http://www.eu-pregovori.rs/srl/pregovaracka-poglavlja/poglavlje-16-porezi/>
11. europa.rs/srbija-i-evropska-unija/kljucni-dokumenti/sporazum-o-stabilizaciji-i-pridruzivanju/
12. <http://www.eu-pregovori.rs/srl/pregovaracka-poglavlja/poglavlje-16-porezi/>
13. <http://www.mfin.gov.rs/pages/article.php?id=12805>
14. <http://www.poreskauprava.gov.rs/sr/o-nama/program-transformacije.html>

15. <http://www.ekonomskeanalize.com/index.php/izvestaj-svetske-banke-o-poslovanju-za-2018-godinu-doing-business-2018/103-makroekonomija/privreda-srbije/privredna-kretanja>
16. europa.rs/srbija-i-evropska-unija/kljucni-dokumenti/sporazum-o-stabilizaciji-i-pridruzivanju/
17. <http://www.eu-pregovori.rs/srl/pregovaraacka-poglavljja/poglavljje-16-porezi/>

Pravni izvori:

1. Ustav Republike Srbije, *Sl. glasnik RS*, broj 98/06.
2. Zakon o javnim prihodima i javnim rashodima, *Sl. glasnik RS*, br. 76/91, 41/92 – dr. zakon, 18/93, 22/93 – ispr., 37/93, 67/93, 45/94, 42/98, 54/99, 22/01, 9/02 – dr. zakon, 87/02 – dr. zakon, 33/04 i 135/04 – dr. zakon.
3. Zakon o poreskom postupku i poreskoj administraciji, *Sl. glasnik RS*, br.80/02, 84/02 – ispravka, 23/03 – ispravka, 70/03, 55/04, 61/05, 85/05 – dr. zakon, 62/06 – dr. zakon, 61/07, 20/09, 72/09 – dr. zakon, 53/10, 101/11, 2/12 – ispravka, 93/12, 47/13, 108/13, 68/14, 105/14, 91/15 – autentično tumačenje, 112/15 i 15/16.
4. Zakon o porezu na dobit pravnih lica, *Sl. glasnik RS*, br. 25/01, 80/02, dr. zakon, 80/02, 43/03, 84/04, 18/10, 101/11, 119/12, 47/13, 108/13, 68/14– dr. zakon, 142/14, 91/15 – autentično tumačenje i 112/15.
5. Zakon o porezu na dohodak građana, *Sl. glasnik RS*, br. 24/01, 80/02– dr. zakon, 80/02, 135/04, 62/06, 65/06 – ispravka, 31/09, 44/09, 18/10, 50/11, 91/11 – US, 93/12, 114/12 – US, 47/13, 48/13 – ispravka, 108/13, 57/14, 68/14– dr. zakon i 112/15.
6. Zakon o porezu na dodatu vrednost, „Službeni glasnik RS“, br. 84/04, 86/04 – ispravka, 61/05, 61/07, 93/12, 108/13, 68/14 – dr. zakon, 142/14 i 83/15 i 108/2016 .
7. Zakon o porezu na dobit pravnih licaSlužbeni glasnik RS“, br. 25/01, 80/02 – dr. zakon, 80/02, 43/03, 84/04, 18/10, 101/11, 119/12, 47/13, 108/13, 68/14 – dr. zakon, 142/14, 91/15 – autentično tumačenje i 112/15 i 113/2017.
8. Zakon o porezu na dohodak građana, „Službeni glasnik RS“, br. 24/01, 80/02, 80/02 dr.zakon, 135/04, 62/06, 65/06 – ispr., 31/09, 44/09, 18/10, 50/11, 91/11 –odluka US, 7/12 – usklađeni din. izn., 93/12, 114/12 – odluka US, 8/13 – usklađeni din. izn., 47/13, 48/13 – ispr., 108/13, 6/14 – usklađeni din. izn., 57/14, 68/14 – dr. zakon, 5/15 – usklađeni din. izn., 112/15 i 5/16 – usklađeni din., 7/2017 - usklađeni din. izn., 113/2017 i 7/2018 - usklađeni din. izn.)
9. Zakonom o doprinosima za obavezno socijalno osiguranje
10. Strategija reforme javne uprave, *Sl. glasnik RS* br. 9/14 , 42/14 - ispravka.

TAX SYSTEM IN SERBIA AND CHANGE OF TAX SYSTEM IN ACCORDANCE WITH TENDENCIES IN THE WORLD

Summary: All tax systems in equal countries are the result of significant historical circumstances, numerous sports influences, compromises, subtlety. The defeated system is formed through history, amongst it and adapted to various factors and was different from one country to another. There are numerous headlights on the system system, such as: economic structure, population, defense per capita, socio-political participation, degree of cultural development, and more.

The aim of the paper is to point out the significance of the tax system in Serbia because it is an integral part of the financial system, that is, it is an integral part of the

country's economic system and is the main source of state budget revenues. A well-regulated tax system is the basis of all socio-political developments, integration movements and the economic development of a state. In the framework of the reform of the tax system of the Republic of Serbia, started in 2001, completely new tax laws were passed: the Law on Tax Procedure and Tax Administration and the Law on Value Added Tax. The tax system in Serbia is a young system that has undergone several difficult phases in the process of transition from the tax system of self-governing socialism into one that will be adapted to the principles of a market economy.

Key words: tax system, tax policy, public revenues and public expenditures, tax administration, tax system reform

МАРИНА Д. НЕДЕЉКОВИЋ*
ЈОВАНА М. ЧИКИЋ**
Филозофски факултет
Нови Сад

УДК 316.334.2:331.1
Прегледни рад
Примљен: 12.04.2019
Одобрен: 23.05.2019
Страна: 539-551

ПРЕДУЗЕТНИШТВО ЖИВОТНОГ СТИЛА КАО СОЦИОЛОШКИ КОНЦЕПТ***

Сажетак: У друштвима данашњице, предузетништво се сматра незамењивим принципом на којем почивају савремене економије. Са развојем друштава, мењало се и предузетништво, у смислу диверзификације предузетничке мотивације, очекиваних циљева, принципа деловања, актера и сл. Тако се у истраживањима савременог предузетништва део пажње посвећује идентификацији и објашњењу уочених субјективних момената у пословању. То значи да савремена истраживачка праска прави делимичан отклон од чисто економског приступа у анализи предузетништва, „читајући“ овај феномен и кроз личне и предузетничке карактеристике појединаца као носилаца ове активности. У том контексту, говори се и о предузетништву животног стила које је фокусирано на посебне вредности, задовољство послом, другачији квалитет односа према клијентима, док су класични атрибути предузетништва (профит, пораст) у другом плану. У раду се, на основу релевантних референци, анализирају елементи за социолошко одређење појма предузетништва животног стила и елаборирају карактеристике ових посебних предузетника. Сумирају се сличности и разлике у појмовном одређењу „класичног“, комерцијалног предузетништва и предузетништва животног стила. На послетку, указује се на могућности и ограничења примене овог концепта у социолошким истраживањима.

Кључне речи: животни стил, предузетништво, предузетништво животног стила, социолошки концепт

Увод

Традиција истраживања предузетништва је дуга и богата. Социолошко интересовање за ове проблеме интензивира се од 1970-их, првенствено, у оквирима социологије рада и њој блиских (суб)дисциплина (социологија организација, социологија предузетништва и сл.). Међутим, предузетништво, како по

* marina.nedeljkovic89@gmail.com

** jovana.cikic@ff.uns.ac.rs

*** Рад је део истраживања на пројектима ОИ179053 и П146006 које финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

узроцима, тако и по ефектима превазилази сферу рада, односећи се, заправо, на све сфере друштвеног живота (како јавне, тако и приватне). Стога не чуди што се у новијој литератури о предузетништву расправља и у односу на свакодневицу (Vorley, Rodgers, 2012). Предузетништво се тако доводи у везу и са специфичним животним стилима као манифестацијама, али и продуктима свакодневице. Намеће се питање да ли је предузетништво посебан стил живота, као и да ли одређени животни стилови могу да буду инспирација или препрека предузетништву? На основу наведеног, у раду се поставља питање да ли је и у којој мери могуће говорити о предузетништву животног стила (енгл. *lifestyle entrepreneurship*) као посебном социолошком концепту. Циљ рада је да се, на основу доступних радова релевантних аутора, прикажу и анализирају социолошки елементи и обриси овог концепта. У раду се полази од објашњења генеричких појмова (предузетништво и животни стил), а потом се издвајају елементи који чине *differentia specifica* појма предузетништво животног стила.

Два социолошка „стуба“ у дефинисању концепта предузетништва животног стила

Као што је истакнуто у уводу, два социолошка појма чине основу за дефинисање предузетништва животног стила. Иако је литература о предузетништву бројна и веома разноврсна (што указује на мноштво приступа у његовом проучавању), и даље се уочава да изостаје јединствено и прецизно одређење предузетништва и предузетника. Дејвидсон (Davidsson, 2004: 4) истиче да се под предузетништвом могу подразумевати „две релативно различите друштвене чињенице“. У првом случају, предузетништво се односи на самостално започињање посла што имлицира „радикално другачију структуру ризика и награда“, „иновативности“, али и „флуиднија разграничења између рада и одмора“ (Davidsson, 2004: 4). Према аутору (Davidsson, 2004: 4), под предузетништвом се у овом случају подразумева „све што има везе са независним власништвом у (често малим) фирмама и њиховим власницима-менаџерима“. У другом случају, предузетништво се доводи у везу са „актерима на микро-нивоу који покрећу иницијативе и упорни су у остваривању промена“ (Davidsson, 2004: 4) које се рефлектују како на микро, тако и на макро друштвеним нивоима. У овом случају под предузетништвом се подразумевају „иновације, уз било коју од пет Шумпетерових (1934) димензија; корпоративни подухват и организационо подмлађивање (Sharma & Chrisman, 1999) и активности усмерена на промене ван профитног сектора“ (Davidson, 2004: 4). Но, и поред више начина дефинисања, у (социолошкој) литератури се и даље најчешће сусрећемо са: а) Шумпетеровим (Schumpeter, 1934: 75-76) тумачењем предузетништва према којем се оно суштински везује за увођење иновација, б) Коловим (Cole, 1964; према: Hughes, 1983: 133) схватањем предузетништва као процеса утилизације једног производног фактора другим производним фактором ради добијања економског добра и в) Дракеровим (Drucker, 1985: 25) виђењем предузетништва као економске активности која се заснива на сталним променама и одгова-

рању на изазове/прилике. С обзиром на то предузетништво није једнообразан, већ изразито диверзификован феномен, говори се о различитим типовима предузетништва: а) комерцијалном, социјалном и предузетништву животног стила (с обзиром на разлике у циљевима), б) лиценцираном или независном (start-up) предузетништву (с обзиром на разлике у начину покретања посла), в) малом, средњем и великом предузетништву (с обзиром на величину предузећа), д) „push“ и „pull“ предузетништву (према природи мотива) (Amit, Muller, 2013), е) предузетништву базираном на нужди и на приликама (GEM, 2018: 33), с обзиром на карактеристике околности које су утицале на покретање посла и сл. Предузетнике карактерише изражена потреба да постигнућем, иновативност, спремност на ризик уз претходну калкулацију ризика, креативност, изражена потреба за самосталношћу и вођством што је повезано са фокусирањем на контролу и самоефикасношћу (Deakins, Freel, 2012).

С обзиром на то да нам је намера утврдимо основне елементе анализираног појма, у раду се полази од социолошког одређења предузетништва као „мање или више аутономног (свесно) људског деловања у друштвеноекономским процесима, а са циљем да се најрационалније употребе расположиви економски чиниоци и да се сноси пуна одговорност за властито учествовање у тим процесима“ (Milošević, 1997: 300). За овај приступ од посебне је важности укореењеност предузетништва у друштвене процесе који детерминишу могућности и ограничења његовој развоја, али и повратно деловање предузетништва на друштво. Стога не чуди што Милошевић (Milošević, 1997: 300) истиче да се предузетништво може сматрати мером модернизације јер „се у његовој основи налази рационализација рада“. Социолошким анализама утврђено је да од карактеристика друштава зависи не само учесталост предузетништва, већ и значење које му се придаје (Bolčić, 2007: 441).

Други кључни појам јесте животни стил – овај појам израња из појма свакодневице указујући на својеврсне обрасце друштвене припадности. Животни стил представља начин друштвеног деловања и идентификовања и најчешће се везује за модерна потрошачка друштва, иако је његово теоријско позиционирање започето још пре једног века у делима социолошких класика (Tomić-Koludrović, Leburic, 2002). Тако, Вебер (Veber, 1976) схвата животни стил као симбол сталешке припадности и начин увођења дистинктивних црта у друштвени живот и његову раслојеност, док се његово одређење недвосмислено везује и за аутора Зимела и његове пионирске анализе велеградског менталитета (Bogdanović, Mimica, 2007). У овом контексту ваља споменути и Веблена (Veblen, 1966) који још крајем 19. века развија тезу о упадљивом обрасцу потрошње и потреби да се путем трошења и доколице, као животног стила, покаже и маркира статусна позиција појединца/групе, али и истраживања аутора попут Парсонса (Parsons, 1951; према: Tomić-Koludrović, Leburic, 2002) који стилове живота тумачи као израз друштвеног статуса, показатељ социокултурних афинитета, али и начин за валидацију личног и друштвеног идентитета.

Насупрот до тада доминантној функционалистичкој парадигми и „крупним“ социолошким питањима, 1970-е доносе нове истраживачке проблеме и

правце. У социологији се отвара нови (микро) правац посматрања друштвеног света (Spasić, 2004). У тој микро визури друштвеног света, паралелно са тзв. културним заокретом у друштвеним наукама, појам животног стила постаје интересантан, важан и у значајнијој употреби (Tomić-Koludrović, Lebuirić, 2002). За социолошко тумачење животних стилова од посебног је значаја Бурдијеово (Бурдије, 2004) схватање хабитуса – наиме, појединци сличног хабитуса обликују сличне стилове живота. Поље животних стилова овај аутор конструише као друштвени простор који се заснива на приближавању/дистанци (Tomić-Koludrović, Lebuirić, 2002).

Управо је стил живота био кључни појам кроз који је тематика свакодневнице улазила у видокруг истраживача (Spasić, 2004: 169). За разлику од начина живота као симбола ранијих форми друштвене егзистенције¹, за постмодерна друштва карактеристични су стилови живота који се слободно бирају у складу са преференцијама појединца који се налази у фокусу интересовања социологије свакодневнице.² Чејни (Џејни, 2003) закључује да животни стилови представљају јавне појаве, односно, начин одређивања друштвене (не)припадности и ранга у вертикалној друштвеној хијерархији. Према аутору, масовно потрошачко друштво, осим што кроз нови образац животних стилова признаје и уводи међузависност јавне и приватне сфере, оно истовремено намеће тренд да начин провођења слободног времена и доколице одређује наш друштвени и класни статус, а не друштвени положај у сфери рада, као што је то раније био случај (Џејни, 2003). Стил живота заправо диференцира јер се кроз стил живота показују начини на који се употребљавају одређена добра (Џејни, 2003). Животни стилови су истовремено скуп формалних обележја, али и симптом једне личности (појединца, групе, периода), начин да се једна група разликује у односу на другу (Коковић, 1997). Са друге стране, важно је да нагласимо да стил живота носи и конотацију нематеријалног, симболичког и културног (Spasić, 2004).³ Тако, животни стил, експлицирајући истовремено индивидуализације и плурализације, тражи контекстуализацију у оквирима структура савремених друштава и постаје феномен помоћу којег би се микро-процеси могли анализирати у контексту макрооквира (Tomić-Koludrović, Lebuirić, 2002). У том маниру се могу схватити досадашња тумачења животног стила као истовремено структуралне макрокатегорије, али и компилације индивидуалних понашања, ставова и вредносних оријентација.

¹ Спасић (Spasić, 2004) истиче да су се почевши од средине 19. века у неким европским земљама организовала истраживања свакодневног живота тј. начина живота углавном нижих друштвених слојева. „Те су студије проистикале из практичних потреба социјалне политике – жеље да се живот, обичаји и ставови нагло нараслих слојева радништва... боље упознају како би се ублажили социјални притисци и преупредио класни бунт“ (Spasić, 2004: 169). Начин живота се изражава кроз заједничке стандарде, ритуале, обрасце (Џејни, 2003). Ако начин живота одредимо као целину људске егзистенције, стил живота представља један од аспеката начина живота (Коковић, 1997).

² „Уместо на велике друштвене структуре (групе, организације, апарате и системе), она се (социологија свакодневног живота – прим. аут.) усредсређује на појединачног актера...; она проучава праксе и представе помоћу којих субјект из дана у дан уређује свој однос према друштву, култури и догађајности“ (Balandier, 1983; према: Spasić, 2004: 11).

³ Тиме се стил живота разликује од сродних појмова попут квалитета живота, начина живота и животног стандарда.

Елементи за социолошко одређење појма предузетништва животног стила

„Истраживања предузетништва више не могу да избегну употребу варијабли попут креативности, контроле и предузимања ризика у пословању, социјалне и тимске иницијативе, проактивности у односу на стандардне моделе локуса контроле и сл.“

(Schiebel, 2005: 287)

Са развојем друштава, мењало се и предузетништво, како у својим појавним обележјима, тако и обиму, актерима, значају који му се придавао. У друштвима данашњице, предузетништво се сматра незамењивим принципом на којем почивају савремене економије, па чак и у ретким преосталим државним, командно-планским економијама (нпр. Кина). Изазови пред којима се данас налазе предузетници су веома сложени, с обзиром на изражену сегментацију тражње. Осим тога, о предузетништву се данас размишља у глобалним оквирима што ову активност чини сложенијом за анализу и изазовнијом за праксу (Valliere, Gegenhuber, 2014: 8-9). Стога је јасно да истраживања савременог предузетништва захтевају нови импулс у виду разумевања „међусобне повезаности између културе, контекста и друштвених процеса који пружају основу за такве субјективне иницијативе“ (Morrison, Thomas, 1999: према Presenza, Yucelen, Camillo, 2015: 222). То значи да савремена истраживачка праска прави делимичан отклон од чисто економског приступа у анализи предузетништва, читајући овај феномен и кроз личне и предузетничке карактеристике појединаца као носилаца ове активности (Peters, Frehse, Buhalis, 2009). Тако се скреће пажња на то да предузетничко понашање није мотивисано само и искључиво рационалним моментом нити економском логиком. То је уједно и разлог због којег су и друге науке позване да се укључе у истраживање предузетничких процеса (Peters, Frehse, Buhalis, 2009). На овом трагу говори се о појму предузетништва животног стила. Разумевање овог теоријског концепта подразумева анализу посебног система вредности, начина живота, потреба и интереса актера који се налазе и међусобно комуницирају у специфичном друштвеном, економском, културном и политичком окружењу.

Концепт предузетника који теже специфичном стилу живота и/или га промовишу, као и предузетништва у којем доминирају неекономски мотиви врло је комплексно питање. До сада је овај проблем углавном истраживан у развијеним друштвима Западне Европе, Америке, Аустралије. Са предузетништвом животног стила најчешће се сусрећемо у терцијарном сектору, посебно туризму и угоститељству (Peters, Frehse, Buhalis, 2009; Skokic, Morrison, 2011), али има примера овог типа предузетништва у креативним индустријама (Eikhof, Haunschild, 2006: 234), пољопривреди (посебно када је реч о алтернативним системима производње хране, нпр. органска пољопривреда) (Mailfert, 2007: 25).

Иако и овде могу бити уочене особине које се традиционално везују за предузетништво, попут преузимања ризика и жеље за постигнућем (Presenza, Yucelen, Camillo, 2015), у предузетништву животног стила ипак су знатно израженији неекономски аспекти. У литератури се наводи да одредница животни

стил (која стоји у основи овог типа предузетништва) подразумева „слојевите, од контекста зависне, друштвено конструисане вредности и значења која су предузетници одабрали за себе или која су им била на одређени начин наметнута“ (Presenza, Yucelen, Camillo, 2015: 224). Концепт предузетништва животног стила описује „сценарио у којем власник или балансира између економских и неекономских мотива или је првенствено мотивисан скупом аспеката животног стила који представљају већи приоритет у односу на економске циљеве“ (Dawson, Fountain, Cohen, 2011: 551). Шта то, заправо, значи? Уместо да се појединци који практикују и негују предузетништво животног стила воде максимизацијом профита и конкурентности предузећа, тржишном оријентацијом и ширењем пословања (Morrison, Thomas, 1999), они се радије одлучују за тип пословања који ће им омогућити да развијају личне потенцијале, навике, склоности у условима у којима су сами одговорни за сопствени бизнис. За разлику од класичног економског приступа у којем је предузетништво мотивисано логиком профита, постоји одређени број актера који бира другачији модел пословања, у циљу постизања дугорочног и одрживог јединства између стила живота и економске активности. То значи да се у предузетништву животног стила сједињују области пословања које највише одговарају личним интересовањима, талентима и вредностима. Предузетници животног стила примарно су мотивисани потребом да поставе одређене критеријуме који ће задовољавати оно што они схватају као базични ниво квалитета људског живота и рада, а да им ти услови истовремено омогуће да преживе у финансијском смислу (Deakins, Freel, 2012). Управо их тај елемент „преживљавања“ чини суштински различитим у односу на традиционалне предузетнике који желе да се њихов бизнис константно развија и расте. „Предузетници животног стила се више фокусирају на осећај задовољства и страсти приликом обављања посла који воле, као награду коју им живот пружа за њихов рад“ (Business Dictionary, 2018). Истраживања предузетничких подухвата предузетника животног стила омогућила су креирање њиховог профила, чији је успех усмерен на бригу о другима, њиховим породицама и посвећеност служењу заједници, више него на базичну понуду услуга или производа (Marcketti, Neihm, Fuloria, 2009: 256). Поред тога, на основу резултата истраживачких студија, тврди се да предузетници животног стила прво теже ка осећају самоостварености, уз одржавање специфичног односа према локалној средини, него ка остваривању максималног профита (Saleilles, Gomez-Velasco, 2010). Зато је у случају предузетника животног стила акценат њихове вредносне оријентације управо на постизању жељеног квалитета живота. Стога су њихови заједнички циљеви: а) зарађивање за живот обављањем посла који се воли и који олакшава самозапошљавање, б) постизање баланса између посла и приватног живота и в) поседовање бизниса у којем сте сам свој газда, без других акционара (Morrison, 2006). Предузетништво животног стила често је покренуто дубоком страхћу и психолошким моментом задовољства који ови предузетници желе да остваре кроз интеракцију са клијентима којима обезбеђују добра и/или пружају услуге, што представља посебну покретачку снагу. Уједно, ова врста предузетника начином на који води сопствени бизнис настоји и може доста да допринесе

квалитету живота своје породице, решавању проблема у локалној заједници, али и концепту који негује квалитет наспрам раста пословања (Marcketti, Nehm, Fulria 2009: 242).

Ко су предузетници животног стила? Овим типом предузетништва баве се појединци којима су лични циљеви битнији од професионалних постигнућа, онако како су она дефинисана у свету савременог бизниса. Они се издвајају својим израженим комуникационим вештинама, способношћу уживања у интеракцији са људима и вишим нивоима образовања што може бити од користи и приликом остваривања одређених интереса у локалној заједници (Marchan, Mottiar, 2011). Уједно, предузетници животног стила теже обликовању и/или очувању сопственог стила живота, „не зарад конформистичког поштовања друштвених правила, већ ради тежње ка личној срећи и побољшању квалитета живота“ (Heelas, Morris, 1992; према: Marchan, Mottiar, 2011: 5), приликом чега, „високе стопе продаје и профита се не сматрају битним осим што пружају конфоран живот предузетнику“ (Kuratko, Hodgetts 1998: према Marchan, Mottiar, 2011: 5). Међутим, постоји мишљење да „упркос чињеници да овај тип предузетника у свом начину живота не следи економске мотиве, њихов допринос економском благостању и сатисфакцији купаца не треба потцењивати“ (Weiermair, Peters, 1998a; према: Peters, Frehse, Buhalis, 2009: 400), посебно имајући у виду да су „предузетници животног стила растућа група у многим развијеним земљама“, а да се ипак „мало зна о развоју ових предузећа (предузећа предузетника животног стила – прим. аут.) и њиховом утицају на локалну економију и могућностима за ширу популацију“ (Daglish, 2008: 381). Неки аутори закључују да је успостављање равнотеже између „личних идентитета и економских пракси“ у предузетништву животног стила условљено начином вредновања и стицања „нових увида у радне услове и тржишне односе који се налазе на раскрсници између тржишни захтева и личних сфера живота“ (Andersson, Cederholm, Sjöholm, 2014: 137). Истиче се да су лични сан и стил живота предузетника нешто што потенцијално привлачи посетиоце, нешто што ће зарадити њихову пажњу управо кроз дељење тог стила живљења са другима.⁴

У иностраној литератури постоји неколико одредница предузетништва животног стила које нам могу бити од користи да социолошки омеђимо овај појам (Таб. 1).

Табела 1. Класификација одредница концепта предузетништва животног стила

Аутор/и	Дефиниција појма предузетника животног стила	Карактеристике предузетништва животног стила
Buttner, Moore (1997)	Они доживљавају стварање пословних подухвата више као животну стратегију, него као каријеру, све у циљу постизања осећаја „самоиспуњења“	Оријентисани су више ка постигнућима него ка економској добити Животни пројекат

⁴ На овом трагу, може се поставити питање да ли је предузетништво животног стила само вешт маркетиншки трик

Ateljevic, Doorne (2000)	Стил живота, а не економски мотиви	Животна стратегија
Burns (2001)	Фирме и послови животног стила оснивају се зарад активности у којима ужива њихов власник или да се постигне ниво активности који обезбеђује адекватан приход	Спој посла и страсти Прикупљање довољних прихода за одржавање потребног стила живота
Henricks (2002)	То су појединци (мушкарци / жене) које траже уживање у свом животу више од потраге за новцем. Они оснивају своје послове на местима које воле да би управљали својим приватним и професионалним временом.	Оријентисани су више ка достигнућима него ка економској добити Одабир локације посла у складу са животним стилем (како сопственим, тако и породичним) Спој посла и страсти
Henderson (2002)	Предузетници животног стила су у потрази за независношћу и контролом и понекада свесно жртвују раст предузећа, зарад животног стила	Адекватан или рначајан приход Постизање осећаја достигнућа кроз каријеру Провођење заједничког времена са породицом и пријатељима Независност
Johanisson (2004)	Егзистенцијални беневит заједно са ирационалним личним потребама, као што је самореализација и уживање у животу	Оријентисани су више ка достигнућима него ка економској добити Нови начин понашања, одабира организације и локације
Tregear (2005)	Циљеви усмерени ка личном развоју Без оријентације ка расту предузећа	Лична сатисфакција Непрофитна оријентација
Marcketti (2006)	Појединци који поседују и воде послове тесно повезане са њиховим личним вредностима, интересима и страстима	Спој посла и страсти

Извор: *Saleilles, Gomez-Velasco (2010: 3-4).*

На основу претходних одређења, Петерс, Фрезе и Бухалис (Peters, Frehse, Buhalis, 2009: 397-398) издвајају битне карактеристике предузетника животног стила: „више су мотивисани квалитетом живота него растом; главни приоритет им је стил живота, а мање услужност клијентима; ограничена оријентација на раст пословања; недовољно коришћење ресурса и капиталних инвестиција; ирационални менаџмент и одсуство доношења одлука на бази повраћаја инвестиција; ограничена маркетиншка експертиза и активности у вези са развојем производа; недовољно коришћење информационих и комуникационих технологија (Buhalis, Main, 1998); недовољно уважавање растућих могућности ИКТ (Paraskevas and Buhalis, 2002); неспремност да прихвате професионалне савете и спољашње мешање у посао; мотивисани преживљавањем и приходом који ће бити довољан за одржање одређеног личног и породичног начина живота (Komppula, 2004); ниско образовање и тренинг у домену менаџмента;

недовољна упознатост са техникама менаџмента квалитета (Morrison, Thomas; 1999); ниска укљученост у токове индустријског раста и структура; дистанцираност од лобија и одбора; неспремност да се прода бизнис; ниска иновативност и неспремност на сарадњу (Weiermair, 2001); висока зависност од дистрибутивних партнера, чак и када је то штетно о профитабилност и конкурентност (Buhalis, 2000; Bastakis et al., 2004); упитна економска одрживост као резултат периферијалности, дистанце од економског центра и дистрибуираности популације (Nilsson et al., 2005).“

На послетку, поставља се питање колико се појам предузетништва животног стила разликује, а колико подудара са појмом комерцијалног предузетништва? У оба појма, као главно обележје активности на коју се односе истичу се лична иницијатива, креативност, визија које предузетнике покрећу на индивидуално економско деловање. Такође, у дефинисању оба типа предузетништва наводи се ризик као битно обележје економског понашања. Међутим, приметне су јасне специфичности у појму предузетништва животног стила. Оне се идентификују на неколико равни – у пословној организацији и циљевима, предузетничким знањима и вештинама, односу према клијентима, приватном животу и друштвеној заједници (Таб. 2.).

Табела 2: *Разлике међу појмовима предузетништва уопште и предузетништва животног стила*

Раван разликовања	Предузетништво	Предузетништво животног стила
Пословна организација и планови	1. тенденција раста – од малог ка средњем и великом предузећу 2. потрага за инвеститорима 3. излазна стратегија - продаја предузећа уколико за то постоје повољни услови 4. ангажовање додатне радне снаге прати развој бизниса, по принципу способности 5. рационални менаџмент базиран на научним принципима	1. тенденција одржања – мало предузеће 2. инвеститори нису потребни 3. нема потребе за излазном стратегијом 4. ангажовање додатне радне снаге минимално, по принципу хомофилије 5. ирационални менаџмент
Раван разликовања	Предузетништво	Предузетништво животног стила
Пословни циљеви	1. економски циљеви доминирају 2. увећање профита као главни циљ 3. зарада у функцији унапређења посла 4. удруживање ради боље позиције на тржишту	1. неекономски циљеви доминирају, економски циљеви секундарни 3. проста репродукција 4. зарада у функцији очувања стила живота 5. очување личне контроле над послом
Однос према клијентима	1. са растом посла губи се лични контакт са клијентима	1. успостављање и очување личног и блиског односа према клијентима – дели се исти стил живот

Предузетничка знања и вештина	1. развој предузетничких вештина у функцији развоја бизниса 2. формална и неформална предузетничка едукација	1. ограничене предузетничке вештине 2. без већих амбиција да се предузетничка знања и вештине развијају
Однос према приватном животу	1. спремност на одрицања у приватном животу због посла 2. коришћење породичног капитала у пословне сврхе (новац, радна снага, социјални капитал...)	1. потреба да се ускладе приватне и пословне обавезе 2. приватни живот има примат над пословним
Однос према друштвеној заједници	1. примарна незаинтересованост за проблеме друштвене заједнице 2. социјално одговорно пословање на вишим стадијумима развоја посла	1. заинтересованост за проблеме локалне заједнице 2. укључивање у друштвено одговорне активности

Закључак

На основу приказа и анализе постојећих одредница закључујемо да предузетништво животног стила ипак можемо сматрати обликом предузетништва (без обзира на евидентна одступања од овог концепта у класичном, комерцијалном смислу). Реч је о специфичној форми економске активности у којој појединци на основу сопствене иницијативе организују и планирају учествовање на тржишту, али да при томе нису примарно мотивисани жељом да се оствари профит, већ је основни покретач и циљ њиховог деловања промовисање, постизање и очување одређеног квалитета живота и животног стила. То значи да се под предузетницима животног стила могу сматрати они иновативни и креативни појединци - носиоци предузетничких активности који развој сопственог бизниса доживљавају као личну и животну стратегију, тражећи адекватан баланс између приватних и пословних потреба и аспирација. Ако предузетништво у комерцијалном смислу одговара циљно-рационалном деловању, онда предузетништво животног стила комбинује елементе и овог типа деловања (очување и/или промовисање животног стила), али и вредносно-рационалног деловања јер се руководи и вером у вредност деловања, независно од његовог финалног исхода.

Које су могућности примене концепта предузетништва животног стила у социолошким истраживањима? Овај концепт може да се употреби као самосталан предмет социолошких истраживања, али и као помоћно средство у анализи других социолошких феномена. У првом случају, реч је наравно о истраживањима у оквиру социологије рада, још уже социологије предузетништва. Овај тип социолошких истраживања битно би допринео теоријском профилисању појма предузетништва животног стила, али и предузетништва уопште чиме би се, заправо, дао одговор на критику о недовољној коректности дисциплине. Социолошко истраживање предузетништва животног стила интересантно је како са становишта понуде, тако и потражње. Оно превазилази једнострану психолошку анализу мотивације. Наиме, социолошко профилисање

предузетника животног стила, али и њихових клијената омогућава нам увид у статусно, вредносно, родно, политичко, просторно детерминисање избора, шанси и препрека у започињању овог типа предузетништва, као и боље разумевање друштвених чинилаца (специфичног стила) потрошње. Осим тога, истраживање предузетништва животног стила могуће је у различитим делатностима – од примарних до кварталних – уз идентификовање утицаја специфичности сваке привредне гране на профилисање овог типа предузетништва. Наравно, социолошко истраживање предузетништва животног стила могуће је у и историјској равни – за објашњење генезе ове појаве од посебног је значаја утврдити да ли је овај облик предузетништва специфичан за савремена друштва или, пак, сличне примере можемо да идентификујемо и у ранијим предузетничким подухватима. С друге стране, предузетништво животног стила може да буде користан алат у истраживању других појава, попут животних стилова (намере и спремности да се одређени начин живота комерцијализује), породичног живота (усклађивања радних и породичних обавеза, породичних односа), слободног времена, социјалног капитала, социјалних биографија и сл.

Литература:

1. Amit, Raphael, Muller, Eitan (2013): "Push" and "pull" entrepreneurship. *Journal of Small Business & Entrepreneurship*, 12 (4): 64-80.
2. Andersson Cederholm, E., Sjöholm, C. (2014). *Att leva och sälja sin dröm Livsstilsföretagaren mellan familjeliv, marknad och politisk retorik*. Sociologisk Forskning. 51 (2): 137–156.
3. Bogdanović, Marija, Mimica, Aljoša (2007): *Sociološki rečnik*. Beograd: Zavod za udžbenike.
4. Bolčić, Silvano (2007): *Preduzetništvo*. U: Mimica, Aljoša, Bogdanović, Marija (prir.) (2007): *Sociološki rečnik*, Zavod za udžbenike, Beograd.
5. Business Dictionary (2018), on-line verzija; dostupno na: <http://www.businessdictionary.com/>
6. Čejni, Dejvid. (2003): *Životni stilovi*, Clio, Beograd.
7. Dalglis, Carol. (2010). *Training for Lifestyle Entrepreneurs – What Works?*. International Journal of Lifelong Education. Volume 29. 693-703.
8. Davidsson, Per (2004): *Researching Entrepreneurship*, Springer, USA.
9. Dawson, Daisy, Fountain, Joanna, Cohen, David, (2011). *Seasonality and the lifestyle —conundrum An Exploratory Analysis of Lifestyle Entrepreneurship in Rural, Cool-climate Wine Tourism Regions*. Asia Pacific Journal of Tourism Research 16 (5): 551-572.
10. Deakins, David; Freel, Mark (2012): *Preduzetništvo i male firme*, Data status, Beograd.
11. Drucker, Peter (1985): *Innovation and Entrepreneurship: practice and principles*, Elsevier, UK-USA.
12. Eikhof, Doris; Haunschild, Axel (2006): *Lifestyle Meets Market: Bohemian Entrepreneurs in Creative Industries*. Creativity and Innovation Management. 15 (3): 234-241.
13. GEM (2018): *Global Report 2017/18*, GERA, UK.
14. Hughes, Jonathan (1983): *Arthur Cole and Entrepreneurial History*. Business and Economic History. 12: 133-144.

15. Mailfert, Kate (2007): *New farmers and networks: how beginning farmers build social connections in France*. Journal of Economic and Social Geography. 98 (1): 21-31.
16. Marcketti, Sara; Neihm, Linda; Fuloria, Ruchita (2009): *An exploratory study of lifestyle entrepreneurship and its relationship to life quality*. Family and consumer science research journal, 34 (3): 241-259.
17. Marchan, Ben; Mottiar, Ziene (2011) *Understanding lifestyle entrepreneurs and digging beneath the issue of profits: profiling surf tourism lifestyle entrepreneurs in Ireland*, Tourism Planning and Development, 8(2): 171-183.
18. Milošević, Božo (1997): *Umeće rada*, Prometej, Novi Sad.
19. Morrison, Alison (2006): *A Contextualisation of Entrepreneurship*, International Journal of Entrepreneurial Behavior & Research, 12 (4): 192-209.
20. Peters, Mike; Frehse, Joerg; Buhalis, Dimitrios (2009): *The importance of lifestyle entrepreneurship: A conceptual study of the tourism industry*. Pasos. 7 (3): 393-406.
21. Presenza, Angelo; Yucelen, Murat; Camillo, Angelo (2015): *Passion before profit in hospitality ventures. Some thoughts on Lifestyle Entrepreneurs and Albergo Diffuso*. XXVII Annual Conference of Sinergie Italian journal of management. 34 (99): 211-239.
22. Saleilles, Severine; Gomez-Velasco, Marie (2007): *The local embeddedness of lifestyle entrepreneur: an exploratory study*. Interdisciplinary European Conference on Entrepreneurship Research, France.
23. Schibel, Walter (2005): *Entrepreneurial Personality Traits in Managing Rural Tourism and Sustainable Business*. In: Hall, Derek, Kirkpatrick, Irene, Mitchell, Morgan (eds): *Rural Tourism and Sustainable Business*, Channel View Publications, Canada, pp. 287-304.
24. Schumpeter, Joseph (1934): *The Theory of Economic Development: An Inquiry into Profits, Capital, Credit, Interest, and the Business Cycle*, University of Illinois, USA.
25. Skokic, Vlatka; Morrison, Alison (2011): *Conceptions of Tourism Lifestyle Entrepreneurship: Transition Economy Context*, Tourism Planning & Development, 8 (2): 157-169.
26. Spasić, Ivana (2004): *Sociologija svakodnevnog života*, Zavod za udžbenike, Beograd.
27. Tomić-Koludrović, Inga; Leburić, Anči (2002): *Sociologija životnog stila*, Jesenski i Turk Zagreb.
28. Valliere, Dave; Gegenhuber, Thomas (2014): *Entrepreneurial remixing: Bricolage and postmodern resources*, Entrepreneurship and innovation, 15 (1): 5-15.
29. Veber, Maks (1976): *Privreda i društvo*, Prosveta, Beograd.
30. Veblen, Torsten (1966): *Teorija dokoličarske klase*, Kultura, Beograd.
31. Vorley, Tim; Rodgers, Peter (2012): *Home is where the business is: Incidents in everyday life and the formation of home-based businesses*. International Small Business Journal. 32(4): 428-448.
32. Burdije, Pjer (2004): *Habitus i prostor stilova života*. Kultura 109-112 (1): 131-170
33. Koković, Dragan (1997): *Pukotine kulture*, Prosveta, Beograd.

LIFESTYLE ENTREPRENEURSHIP AS A SOCIOLOGICAL CONCEPT

Summary: In contemporary societies, entrepreneurship is considered irreplaceable in foundation of modern economies. With the development of societies, entrepreneurship has changed in terms of diversification of entrepreneurial motivation, expected goals, principles of action, actors, etc. Thus, a part of research of contemporary entrepreneurship is dedicated

to identification and explanation of the observed subjective elements. This means that contemporary researches have made partial departure from the purely economic approach in the entrepreneurship analysis, addressing this phenomenon through personal and entrepreneurial characteristics of entrepreneurs. In such context, we speak of lifestyle entrepreneurship which is focused on special values, job satisfaction, specific quality of entrepreneur – client relation, while classical entrepreneurial attributes (profit, growth) are overshadowed. Based on relevant references, we have analyzed elements for the sociological definition of lifestyle entrepreneurship and also elaborate characteristics of that special type of entrepreneurs. We have also summed up similarities and differences between classical/commercial and lifestyle entrepreneurship. At last, we have pointed out on possibilities and limitations in use of the lifestyle entrepreneurship as a concept in sociological research.

Key words: lifestyle, entrepreneurship, lifestyle entrepreneurship, sociological concept

Ⅶ

ПРИКАЗИ

ИНТЕЛЕКТУАЛНИ ГЛАСНИК НОВЕ ЕВРОПЕ

**Ерве Живен : „Западни зид није пао” , Нова Европа,
Нови Сад, 2019.**

Ерве Живен, је један од најзначајнијих ангажованих интелектуалаца Француске данас. Живен је уважени публициста, антиглобалиста и борац за ресуверенизацију европских нација, и обнове европског духа слободарства и достојанства човека. Његов неоспорни друштвени активизам усмерен је у правцу повратка на хришћански етос проверених породичних вредности, ревитализацију националних држава и ослобађање Европе из леталног загрљаја Вашингтона. Консеквентно интелектуалном хабитусу он се у свом политичком делу ангажовања залаже за уздизања Европе у равноправног партнера осталим светским центрима моћи, такође и као активни борац за еколошке вредности. Као човек од политичког интегритета и конзервативне провенијенције он се српској интелектуалној, културној и политичкој јавности представља својом знаменитом књигом вишезначног наслова, „**Западни зид није пао**”. Као и сваки слободно мислећи интелектуалац, оригиналног духа и стила писања, Живен темељно расправља о најзначајнијим темама и проблемима модерног европског човека а Француза посебно, са јасно профилисаним ставом интелектуалца од интегритета, утемељеног хуманисте, антиглобалисте и еколога. Живен нам се у својој књизи представља као непоткупљиви еманципатор и борац за базичне вредности нашег живота а све са намером да пробуди свест затомљеног човека Европе и подстакне га на цивилни ангажман и борбу за пристојан социјални живор који нам је тихо и подмукло отет у минулим деценијама владавине *атлантистичких узурпатора*. Он подстиче грађане на реизградњу демократског политичког система власти који ће морати да изнова задобије изворни грађански легитимитет, а посебно на ревитализацију дезинтегрисаних средњих класа као главних носилаца развоја и друштвеног слоја који је неодмемљиви стабилизатор грађанског поретка вредности. Е Живен се залаже за преко

* ljubisa.despotovic@ips.ac.rs

потребну обнову деконструисаних националних идентитета и повратка суверености држава, као и еколошки чистије животне средине као темељног залога за бољи живот будућих генерација.

Његова књига стога и почиње суморном констатацијом да *западни зид још није пао* и ослобађајућом поруком да се за слободу Европе морамо поново борити и изборити. Живен справом истиче чињеницу да рушење тзв. Берлинског зида као симболичког чина пропасти једног војног блока и политичке идеологије која га је створила, није довела до очекиване слободе и демократије за европске нације и грађане. У акцелираној геополитичкој трансгресији атлантистичког Запада оличеног у дисиметричној моћи Вашингтона према векторима источног и југоисточног територијалног ширења жртве нису постали само нације и државе бивших социјалистичких система, већ и њихови грађани заглављени у тегобним кошмарима економске и идеолошке транзиције, што се донекле са аспекта европског човека могло и очекивати. Потпуно неочекивано, жртве *геополитичке хегемоније* Вашингтона постали су и њихови наводни европских савезници, европске државе, нације и грађани. Као ненадане жртве атлантистичког левијатана потпуно су потонили у „нове” магле неолибералне економије и дедемократизације сопствених друштва али и саме ЕУ. У том периоду убрзана је пауперизација средњих слојева грађана, индукована је дехристијанизација европског идентитета, а мигрантском кризом акцелирана је исламизација Европе. Генерисан је нови талас еколошких криза, климатских промена и опште апатије грађана неспособних да разумеју шта се догађа са светом државе благостања који се распадао ту пред њиховим очима под ударцима неолиберализма, и бездушног корпоративизма. Света претходног деценијског благостања који им је измицао испод ногу све брже и бруталније. А све то у контексту појачане медијске конфузије и анестезираности грађана као ефикасне стратегије обесмишљавања сваког цивилног отпора посвемашној социјалној кризи у коју су полако тонула европска друштва.

Списак тема и проблема којима се Ерве Живен бави у својој књизи одиста је респектабилан, како у свом квантитативном делу, још више у њеном квалитативном смислу, јер он као ангажовани интелектуалац-еманципатор јасно маркира потребу француског и европског човека да свој цивилни и политички активизам подигне на потребан ниво који ће му омогућити ефикасно супростављање ропству у које је постепено западао. Стога Живен отвара расправу о горућим питањима света у којем живимо и изоштрава нашу перцепцију на његове негативне билансе. Већ на самом почетку књиге проблематизује илузију наводне европске слободе, и сугерише какав би требао да буде нови пут европске еманципације, а онда наговештава да је све више пукотина у америчкој хиперсили и да се САД налазе у фази опадања своје моћи као реалној шанси за ослобођење. Затим анализира све већу моћ новца, и његов малигни утицај на живот нација и грађана, корупцију као системски облик управљања светом и посвемашну контаминацију социјалних односа генерисану пауперизацијом средњих слојева.

Анализом еколошких тема, проблема исхране сиромашних нација и све безочнијом политиком наказних корпорацијских елита запада Живен започиње

средишњи део књиге, затим истиче потребе свеукупне емаципације нације као политичке заједнице слободних грађана, обнову њених базичних вредности и идентитета. Захтева и поновну ресуверенизацију националне државе као историјски доказаног модела у коме је једино могуће градити демократски поредак власти и обезбедити јавни интерес грађана. На глобалном плану он се залаже за поштовање вредносних разлика и на њима изграђеном богатству културно-цивилизацијских модела, те потреби културне обнове као услова слободе човека. Уз све то истиче и потребе истинског образовања, дисперзију и дифузију знања на шире културне слојеве друштва, повратак базично добрим моделима образовања у Европи, и искорењивању америчког модела дебилизације популуса кроз систем који образовање претвара у обичну пропаганду владајућих олош елита глобализације. Живен врло експлицитно говори о потреби француске нације да се припрема за одбрану своје земље и својих националних вредности како од све чешћих класичних претњи оружаним сукобом још и више од облика вођења специјалног рата који се одвија кроз мрежне облике паметне моћи, те да на прави начин предузме све што је потребно да се ефикасно супростави потенцијалним опасностима, како на националном тако и на европском плану.

Он врши интензиван процес оспоравања митова тзв. слободног тржишта и наводних тржишних законитости као манипулативне фасаде иза које се деценијама у назад скривају процеси интензивне пљачке држава и грађана кроз алокацију економских вредности и ресурса у руке богатих. Залаже се за повратак на *национални капитализам* који би штитио *економски суверенитет нације* али и самог грађанина окованог невидљивим ланцима финансијског и економског ропства. Ерве Живен једно од завршних поглавља књиге посвећује злоупотребама правног система и закона које иду против слободе и права грађана, а све у корист вазалних олош елита које су будући без изворног политичког легитимитета а за мало сопствене користи продале националну сувереност глобалистима, притом урушавајући у својим државама базични корпус људских права и слобода. Ерве Живен настоји да објасни да живимо у виртуелној стварности без *комуникационе суверености* и контроле, у атомизованом свету отуђених индивидуа, којима је одузета персоналност и које су будући изложене дугим и интензивним процесима обесмишљавања властитих егзистенција претворене у серијалне јединке. Тако изманипулисане и дехуманизоване индивидуе постале су обичан људски ресурс погодан за даљу експлоатацију, манипулацију и деперсонализацију.

Посебно поглавље у завршном делу књиге аутор је посветио методама посвемашне експлоатације и пљачке читавих нација и региона из репертоара *геополитике сиромаштва*. Злоћудном деловању бројне армије тзв. убица економија као инструмената глобалног капитала, оспоравању привредног раста и гурању у сиромаштво националних економија као и све интензивнијег продубљивања економског јаза између богатих и сиромашних. Наказној слици света која је настала као консекветна последица деловања патолошких глобализацијских елита незаситих моћи и богатства. На крају, своју значајну књигу Ерве Живен завршава истицањем потребе за обнову историјског памћења и новог

интелигентног читања историје као чинова ативне борбе против накардног ревизионизма. На самом крају, у тону личног обраћања француској нацији Ерве Живен шаље отрежњујућу и активациону поруку да је „**независност дошла на дневни ред**”! Он се обраћа свом великом народу који је у модерној политичкој историји Европе више пута у последња два века знао да понесе барјак слободе и да највеће доприносе истинској људској еманципацији. Уз потпуно јасну констатацију да то више није само француско национално питање, већ европско и светско.

СВЕТИОНИК ИСТИНЕ У ВРЕМЕНУ ГЕОПОЛИТИЧКИХ КАЛКУЛАЦИЈА И МЕДИЈСКИХ МАНИПУЛАЦИЈА

**Љубиша Деспотовић, Зоран Јевтовић (2019): Геополитика
медија, ип Каирос, Сремски Карловци, Култура – Полиса,
Нови Сад**

Научни опус интелектуалаца, поред исцрпног истраживачког рада, методолошке прецизности, систематичности и академске озбиљности, чини умногome и креативност, управо изражена у истраживачком приступу и називу научне монографије *Геополитика медија*, аутора проф. др Љубише Деспотовића, научног саветника на Институту за политичке студије и проф. др Зорана Јевтовића, једног од водећих теоретичара медија и новинарства у Србији. Озбиљност научног приступа потврђује и дугогодишња научна преданост која је изнедрила на десетине значајних монографија и научних чланака, што чини богатим научни опус аутора. Да су уважени професори отишли корак даље и научном монографијом *Геополитика медија*, говори чињеница да се медијском улогом и значајем посматраним кроз призму геополитике, односно геополитичким процесима и променама посматраним кроз призму медиологије, управо међу првима баве професори Љубиша Деспотовић и Зоран Јевтовић.

Садржински посматрано, научну монографију чине две целине, обогаћене текстовима чија мултидисциплинарност и вишедимензионалност разјашњавају однос геополитике и медиологије, као и њихову умреженост и одраз у савременим међународним токовима, у Европи, на Балкану и над српским народом.

Професор Љубиша Деспотовић је у првој целини под називом *Геополитичка сакрализација простора* сабрао дванаест радова. Методолошки прецизно структурирани, јасно и прецизно, разумљивим језиком писани, радови

* glisinvanja2@gmail.com

читаоцима нуде одговоре на многа, деценијама стара питања. У тој намери, професор Деспотовић се на самом почетку бави појмовним и идејним одређењем геополитике, врши осврт на стара геополитичка учења, затим преглед класичних и модерних геополитичких учења, закључујући са постмодерном геополитиком. Теоријско полазиште упознаје читаоце са значајним идејама геополитичких мислилаца у циљу што бољег разумевања текстова који следе. Већ у наредном раду који носи назив *Глобализација и геополитика*, аутор текста продубљује претходно елабориране идеје Семјуела Хантингтона и лоцира Хантингтонове намере маскирања дискриминаторског односа развијених земаља према земљама *полупериферије и периферије*, као и Хантингтонову ирационалну сугестију да је за укупан развој и модернизацију *периферије* довољна само *политичка институционализација*. Управо у том контексту, професор Деспотовић наглашава разлику између појмова **модернизација и позападњачење**, објашњавајући однос *земаља језгра* према остатку света. Наредни рад под насловом *Глобализација и држава*, указује на опасност у којој се нашла модерна национална држава у глобализацијским процесима. Аутор на самом почетку указује на три битне функције које модерна држава треба да испуни, али и неопходне услове за испуњење тих функција, како би у наставку рада што јасније представио угроженост државних темеља од стране *нових глобалних актера*. У циљу разумевања структуре савремених међународних односа, позиције модерних националних држава у односу на *нове глобалне актере*, улоге светског финансијског капитала и глобалног медијског система, професор Деспотовић је шематски представио све наведено, уз прецизну анализу поткрепљену адекватним чињеницама. На крају смо систематично дошли до закључка да, иако је модерна национална држава веома угрожена, она је данас и могућа и потребна, а одговор на деструктивне глобализацијске процесе треба да буде *умрежени поредак националних држава*.

Ковач иновативних појмова **геополитика деструкције и геополитика сиромаштва**, који уједно стоје као светионици на почетку наредна два *пута* нових сазнања, управо је професор Љубиша Деспотовић. Приступ је вишедимензионалан, изражај јасан, а намера часна – демаскирати реал(гео)политичке токове и идеолошко-политичке концепте у глобалном поретку ослоњеном на Сједињене Државе. Том заиста значајном подухвату, аутор приступа са политиколошког, геополитичког, геостратешког, геоенергетског, економског, привредног, социолошког, демографског, културолошког и религијског аспекта, нудећи многе одговоре и наглашавајући *Нову Европу* као потенцијалну нову шансу – осовина Париз-Берлин-Москва. Из текста *Геополитика сиромаштва* издвојили бисмо веома значајно запажање професора Деспотовића, да је економска наука потпуно занемарила *историју економске политике* као преглед реалних економских процеса који су пресудно утицали на развој *земаља језгра*. Уместо тога, форсирана је *историја економских теорија*, а исход тих теоријских предлога јесте продубљен јаз између богатих и сиромашних.

Професор Деспотовић се у наставку кроз неколико радова бави религијским аспектима кроз призму геополитике где, пратећи актуелна дешавања, указује на озбиљне претње и ризике по Европу, европске народе и хришћански

код културног идентитета Европе. Реч је о процесу *дехристијанизације* који своје озбиљне контуре добија почетком деведесетих година XX века, када је из мастрихтског уговора избачен део о хришћанском коду, што представља занемаривање културног идентитета Европе које води у потпуно отуђење европског човека. Та суштинска слабост европског човека, погодује исламистима да под маском *европског ислама*, делујући, како је професор Деспотовић дефинисао, у виду **исламског цивилног друштва** остваре своје *стратешке циљеве*. У том контексту, професор посматра и анализира актуелна миграциона кретања и синтагмом *оружје за масовно мигрирање* јасно указује на разорни потенцијал демографског вишка који под управом верско-политичких ауторитета представља *популационо оружје* против Европе и њених грађана. Балкан као значајна транзитна зона и већ доказано поприште са огромним *конфликтним потенцијалом* представља значајан део у геополитичкој анализи религијских токова. Аутор у том делу наглашава проблем *политизације*, а затим и *приватизације религије*, што је изазвало честу присутност религијског фактора у сукобима на Балкану. Поред верских и националних сукоба који су урезани дубоко у балканско ткиво, Балкан данас представља одскочну даску радикалног ислама ка Западној Европи, а Босна и Херцеговина једну од значајних база за регрутацију бораца радикалног ислама.

У следећем раду под називом *Геополитика идентитета*, професор Деспотовић најпре врши појмовно разјашњење и наглашава потребу разликовања појмова *геополитички идентитет* и *геополитички код*. То значајно разјашњење омогућава квалитетније разумевање другог дела рада у ком професор анализира стварање **синтетичких нација** на простору бивше Југославије. Треба нагласити да је као лингвистичка основа у процесу стварања синтетичких нација послужио *српски језик*. Полазећи од тога, професор у наредним редовима истиче неколико фаза формирања идентитета синтетичких нација и сумира деструктивне резултате тих процеса по српски народ.

Страдалништво српског народа у 20. веку, поготово деведесетих година, требало је оправдати и подржати, о чему сведочи следећи текст професора Деспотовића. Реч је о **медијским лажима** као делу пропагандне машинерије која је створила низ мрачних митова о Србима, не би ли на тај начин дала зелено светло за планирано разбијање СФРЈ. Професор указује на шест правила пропагандне манипулације и анализира методе и средства спровођења истих током рата деведесетих година у бившој Југославији. На крају, аутор указује на погубност **србофобије**, с обзиром на то да је овакав начин размишљања у последњих 100 година више пута имао деструктивне последице, а и данас представља сурову политичку реалност.

Последњи рад у првој целини носи назив *Дуго путовање у Јевропу и/или покушаји цивилизацијске конверзије српског народа*. Професор Деспотовић у овом раду настоји да, анализирајући Хантингтонов модел *сукоба цивилизација*, дефинише статус балканских земаља које се налазе у *контактној зони* додира или сукоба цивилизација. Аутор је указао и на Хантингтонову цивилизацијску поделу унутар хришћанства вођену пре свега економским и политичким интересима *Запада*, што је направило велику *геополитичку провалију* у хришћан-

Вања Глишин, Светионик истине у времену геополитичких калкулација и медијских ...
ском свету – *Европа се завршава тамо где се завршава западно хришћанство и почињу ислам и православље.*

Другу целину, под називом **Комуникациони суверенитет и геополитика медија**, приредио је професор Зоран Јевтовић. У дванаест радова, кроз призму медиологије, професор Јевтовић веома течно, систематично и прецизно анализира актуелна дешавања, демаскира канале контроле медија, *префињену* злоупотребу медија и медијску улогу у форматирању јавног мњења, те својим закључцима освешћује и упозорава.

Како би у својој намери успео, професор Јевтовић на самом почетку објашњава однос политике и моћи, њихову међусобну умреженост, а затим и медијску моћ која игра значајну улогу у управљању друштвом и креирању друштвене перцепције. У циљу што бољег разјашњења и разумевања комплексне медијске мреже и политичке стварности, нова дисциплина *геополитика медија* умногоступно доприноси том научном подухвату. Поред саме дисциплине и научних метода током самог истраживања, неопходна је и способност истраживача да у модерним пропагандним токовима уочи и разуме симболички спектар значајан за креирање свести *диференцираних* јавних мњења. Јасно писани редови текста сведоче да је професор Јевтовић успео у том сложеном задатку, а закључак да се испод привидне медијске површине одвија симболички рат за наметањем вредносне парадигме, подстиче на размишљање.

Одговоре на питања *Шта се дешава са медијским системом у новом поретку, Како је дошло до парадокса глобализма: више медија-мање различитости, Шта је проузроковало кризу штампе, Чијим интересима су замењени интереси грађана, На који начин глобални медији форматирају јавно мњење, Шта је доктрина шока, Како се води битка за контролом и Шта представља појам информацијско друштво?*, професор Зоран Јевтовић детаљно образлаже у редовима радова *Политичка економија и етичност информација у умреженом друштву, Глобални медији и форматирање јавног мњења и Информацијско друштво и битка за контролом.*

У наставку, ослањајући се на појмовна и теоријска разјашњења, анализирана је борба глобалних медија за што већим утицајем и распрострањеношћу широм планете. У фокусу анализе је настанак *медијацентризма* као облика идеолошког, пропагандног, обавештајног и психилошког деловања с циљем моделовања јавног мњења. Посебна пажња приликом писања посвећена је анализи наведених деловања у Србији, као и борби светских медијских компанија за комуникационим утицајем на овом простору. У том контексту, аутор наводи низ значајних података у вези са електронским медијима: *Ал Џазира, Раша тудеј и Си-Ен-Ен*. Такође, веома значајан део овог текст односи се на приватизацију медија у Србији, чиме је нарушен комуникациони суверенитет.

С обзиром на закључак из претходног текста, да ће се најважнија битка водити у главама људи, професор Јевтовић у наредном тексту *Лажне вести као фитиљи геополитичких пожара* упозорава на све већу опасност дистрибуирања лажних вести посредством социјалних мрежа и интерактивних дигиталних платформи. Као што и сам наслов говори, последице *лажних вести*

могу се погубно одразити и на ширем подручју од локалног, у зависности од **интереса** моћних држава са глобално утицајним медијима који намећу **своју истину**.

Анализа у тексту *Политичко комуницирање и нове стратегије ПР-а на друштвеним мрежама у Србији* сведочи о друштвеним мрежама као све гласнијем оруђу политичких партија у Републици Србији. Посматрајући друштвене мреже *твитер*, *фејсбук*, *јутјуб* и *инстаграм*, аутор текста графички приказује заступљеност странака почетком 2018. године, као и заступљеност политичких лидера на *твитеру* и *фејсбуку* у истом временском периоду. Овај тренд наводи на закључак да ће у догледној будућности дигитална платформа имати значајну улогу у политичкој комуникацији као суштини политичког делања. За сада свест о значају наведене платформе није сазрела, те се интернет, како закључује професор Јевтовић, више користи за самоистицање лидера, него идеја и програма које заступају.

Наредни рад под називом *Медијски рат против Срба и Југославије*, обогачен са прегршт значајних информација демаскира медијске припреме, односно медијски рат који је несумњиво био подршка и увертира за војно ратовање деведесетих година у Југославији. Професор Јевтовић на основу значајних доказа изнетих у претходном делу текста закључује да је **медијска пропаганда** рециклирањем етничке, религијске и идеолошке мржње припремала терен за оружани конфликт, желећи да разбијање Југославије прикаже као међуетничке и међуверске сукобе, а све у циљу **прикривања** утицаја западних сила и њихове деструктивне улоге.

Мигрантска криза као још један значајан актуелни догађај који је потресао целу Европу, анализиран је кроз призму медиологије у раду *Мигрантска криза и религијски фактор као део кризних ситуација*. Користећи различите квантитативне и квалитативне методе, професор Јевтовић је у временском континуитету током 2015., 2016. и прве половине 2017. године анализирао насловне стране седам дневних новина у Србији које су везане за религијски аспект и мигрантску кризу, избеглице, мигранте и азиланте, приказујући резултате одговарајућом кривом на графиконима који су подобније објашњени пратећим фотографијама, новинским насловима и поднасловима.

У последња два текста реч је о тероризму и његовој промоцији путем друштвених мрежа и исламском фундаментализму. Професор Јевтовић указује да терористи, користећи софистициране облике заштите сопствених канала комуникације, посредством интернета и популарних друштвених мрежа свакодневно објављују нове садржаје. Информатичке мреже су постале важан алат у рукама терориста што им омогућава нове могућности у приступу организационом, безбедносном и комуникационом деловању. Аутор упозорава да умрежено друштво ствара умрежени тероризам, што значи да је све комплекснијим терористичким мрежама тешко ући у траг, те је то уједно проблем сајбер безбедности.

Предан рад, обогачен часним намерама аутора изнедрио је научну монографију *Геополитика медија* која треба да стоји као светионик истине у вре-

Вања Глишин, Светионик истине у времену геополитичких калкулација и медијских ...
мену геополитичких манипулација и медијских калкулација, обасјавајући *тамне коридоре моћи* и *мрачне интересе центара* који су се надвили над планетом.

СУБОТИЦА, ГРАД БИЦИКЛИСТА

(Историјски, етнолошки и уметнички аспекти бицикла у Суботици, група аутора, каталог, Градски музеј Суботица, Суботица, прво издање, 2014, 30 цм, 104. стр., броширан повез, латиница/српско-мађарски.)

Ретки су домаћи аутори који су дали допринос истраживању и оживљавању догађаја из прошлости на нашим просторима, значајних за туристичка кретања како домаћих, тако и страних туриста. Озбиљне туристичке дестинације широм света, негују обичаје, организују изложбе које су у вези са прошлим временима, оживљавајући на тај начин идеје и обнављајући атрактивности које би туристима и данас биле занимљиве.

Захваљујући Мирку Грлици, Раффаи Јудит и Олги Нинков, који су уприличили изузетно важну изложбу под називом *Град бициклиста: историјски, етнолошки и уметнички аспекти бицикла у Суботици*, праћену истоименим каталогом, заувек су отргли од заборав сећања на настанак једног од најважнијих и најатрактивнијих средстава превоза и на нашим просторима, бицикл.

Каталог се састоји из четири дела: у оквиру првог дела, акценат је на историји настанка и развоја бициклизма у Суботици, првим путовањима која су њиме вршена, и о којима нам, позивајући се на вредне историјске списе Градског музеја у Суботици, сведочи Мирко Грлица. Други део, има циљ да прикаже свакодневни живот грађана Суботице и њихову употребу бицикла, која је била у спрези са друштвеним променама, о чему је истраживала Раффаи Јудит. Трећи део показује креативност аутора и њихове идеје да прикажу вожње на такозваном „ликовном бициклу“, односно да истраже мотиве бицикла у уметности: књижевности, музици и цртежима, што је и учинила Олга Нинков.

Иако бицикли званично нема свог изумитеља, јер је велики број појединаца дао допринос настанку двоточкаша којег покреће властита снага оног који управља њиме, аутори су своју пажњу усмерили на настанак бицкла на

нашим просторима. Тачније, на Суботицу као један од градова који није заостајао за Европом када је овај изум у питању.

Захваљујући двојезичном, српско-мађарском каталогу, сазнајемо да се први бицикли у Суботици појавио у 19. веку и да је био изузетно скупа направа, а самим тим и привилегија имућних грађана. Један од првих излета који је био организован од Суботице до Сенте, уприличен је бициклом и то „котурачом“ која се састојала из два гвоздена точка.

Аутор Мирко Грлица, у првом делу каталога, истиче да је бицикл убрзо постао омиљено и масовно средство превоза не само Суботичана, већ и Суботичанки, без обзира на предрасуде које су владале у друштву, а које су биле везане за жене и бицикл.

Предности његовог коришћења биле су огромне. Захваљујући равничарском терену, Палић и салаши били су лакше и брже доступни.

Веома значајни подаци које износи Грлица односе се и на угледне и знамените грађанине, Лајоша Вермеша и Ивана Сарића, који су на овај начин сачувани од заборава и још једном се подсећамо њихових великих дела. Вермеш је био веома важан за историју Суботице и то не само као један од изумитеља бицикла, већ и покретач развоја многобројних врста спортова, такмичар, али и утицајни стручњак за трамваје. Иван Сарић, био је бициклиста, аутомобилиста, авијатичар, конструктор авиона.

У оквиру другог дела каталога акценат је на „Свакодневной употреби бицикла“, али и почецима његовог коришћења за људе који су припадали средњем сталежу, употреби у сврху превоза терета, дневних миграција радника, али и првим женама на бициклу и то 1882. године (о чему сведоче фотографије сестара Војнић), када је бицикли у читавој Европи био и даље привилегија мушкараца. Суботичани нису били имуни на бицикле у прошлости, те су имали прилику да их сами осмисле, нацртају, а мајстори су их израђивали по њиховој замисли средином XX века.

Трећи део каталога, кроз који нам се обраћа Олга Нинков, посвећен је такозваном „ликовном бициклу“, и има задатак да нас врати далеко у прошлост, све до првих цртежа и инспирација уметника бициклом и точком кроз историју, кроз различите периоде њиховог стваралаштва. Уметничке фотографије и цртежи на крају каталога дају му посебну драж, јер нам показују на који начин су уметници видели ово важно саобраћајно средство некада и сада.

Посебан значај каталога огледа се у непроцењивој вредности пажљиво бираних фотографија, пре свега оних које се односе на прве мајсторске радионице у Суботици, у којима су се поправљали бицикли, њихове мајсторе, продавнице, фотографије шестоседа, велосипеда, али и изглед првих занатских табли, фотографије првих жена на бициклу и медаље освојене на такмичењима у бициклистичким тркама.

Аутори су, користећи релевантну домаћу и инострану литературу, историјске списе Градског музеја у Суботици, служећи се завидном вештином излагања створили једно актуелно, интердисциплинарно дело које ће сигурно обогатити знање Суботичана, али и свих становника наше земље који су љуби-

тељи бицикла, и обезбедити им снажан подстрек у трагању за новим сазнањима из ове веома интересантне области. Поступност у излагању, стручност, савременост и свеобухватност, само су неки од бројних елемената који најбоље карактеришу његов садржај.

Бицикли је данас једно од најчешће коришћених средстава превоза широм света. У свом настанку на нашим просторима, аутори нам скрећу пажњу да наши градови нису заостајали за Европом и светом, када су у питању овакви изуми.

Пажљиво одабрани материјал, веома квалитетна штампа каталога, историјске чињенице праћење ретким, старим фотографијама, чланцима из некадашње штампе, подсећање на изглед првих бицикала, могу бити веома значајни и за реконструкцију догађаја са којима би се туристички радници могли „поиграти“, посебно у домену одрживог туризма и стварања атракције око Палићког језера и салаша, баш као у прошлости.

Каталог је веома значај са аспекта историје, културе, уметности, развоја саобраћаја, историје развоја туризма, али пре свега, он је веома важно подсећање на начин живота људи који су крајем XIX и током XX века живели на нашим просторима, њиховим стремљењима, надањима и сновима које су вешто остваривали упркос бројним проблемима са којима су се свакодневно суочавали.

Упутство сарадницима о прилозима:

Текст послати на е-маил адресу ljubisa@kpolisa.com (или преко контакт форме на адреси www.kpolisa.com). Текст треба бити припремљен у формату B5 (17,6x25,0cm), у фонту Times New Roman, величина фонта Size: 11, тастатура Serbian (Cyrillic), једноструког прореда Line spacing: Single. Максимални обим оригиналних научних и прегледних радова је један ауторски табак (или 36300 карактера са размацама). На првој страни, изнад наслова рада, у левом горњем делу треба написати име, презиме (у фусноти доставити контакт са аутором: е-маил, тел.), установу, место а испод наслова рада сажетак (до 150 речи) и кључне речи (највише седам) на српском и једном од светских језика.

Страна имена писати транскрибована, а код првог навођења иза имена у загради ставити име у оригиналу.

Пример: Бродел (Braudel).

Код цитирања или позивања на извор иза цитата навести у загради презиме аутора, годину издања и страницу, писмом којим је штампан извор на који се позива.

Пример:

(Вебер, 1976: 341); (Weber, 1989: 59).

Исто правило важи и код навођења литературе у списку литературе на крају списка.

Пример:

1. Le Gof, Žak (1997): *Vreme, rad i kultura srednjovekovnog Zapada*, Svetovi, Novi Sad,
2. Robins, Kevin (2001): *Kiberprostor i svijet u kojemu živimo, Kiberprostor, kibertijela i cyberpank: kulture tehnološke tjelesnosti, uredili Mike Featherstone i Rober Burrows*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb,

Фусноте користити само за пропратне коментаре.

Напомене: Радове објављене у часопису, није дозвољено прештамповати ни у деловима ни у целини без сагласности издавача. Оцене изнесене у радовима ставови су аутора истих, и не изражавају мишљење уредништва часописа.

Рукописи се рецензирају, и не враћају ауторима. Објављени радови се хонораришу у складу са финансијским могућностима издавача.

Издажење часописа финансијски подржао:

Покрајински секретаријат за културу, јавно информисање и односе с верским заједницама

<http://www.kultura.vojvodina.gov.rs/>

Штампање часописа финансијски подржала:

Економист доо, Нови Сад

САДРЖАЈ:

- I. ПОЛИТИКА И ДРУШТВО
- II. ИСТОРИЈА И ДРУШТВО
- III. ДРУШТВО И ПРАВО
- IV. ГЕОПОЛИТИКА И МЕЂУНАРОДНИ ОДОСИ
- V. ДРУШТВО И КУЛТУРА
- VI. ЕКОНОМИЈА И ДРУШТВО
- VII. ПРИКАЗИ

THE CONTENT:

- I. POLITICS AND SOCIETY
- II. HISTORY AND SOCIETY
- III. SOCIETY AND LAW
- IV. GEOPOLITICS AND INTERNATIONAL RELATIONS
- V. SOCIETY AND CULTURE
- VI. ECONOMY AND SOCIETY
- VII. REVIEWS

ISSN 1820-4589

9 771820 458005